İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. 1534

Ord. Prof. Dr. A. ZEKİ VELİDÎ TOGAN

UMUMÎ TÜRK TARİHİNE GİRİŞ

CİLD I

EN ESKİ DEVİRLERDEN 16. ASRA KADAR

3. Baskı

İstanbul 1981

ENDERUN YAYINLARI : 7

ENDERUN KİTABEVİ
Beyazsaray, Kitapçılar Çarşısı
No. 46 Beyazıt - İstanbul
Tel. : 22 40 51

Basıldığı Yer : **AKSİSEDA MATBAASI**
☏ : **27 21 99 İstanbul**

ÖNSÖZ

1927 yılı başında İstanbul Üniversitesinde «Umumî Türk Tarihi» kürsüsü açılıp hoca tayin edildiğimde, Türk tarihine ait ihtisas mevzularını son sömestirlere bırakıp, ilk 4 sömestiri bu tarihin ana çizgilerini göstermek işine tahsis etmiştim. Bunun da ilk iki sömestirinde 16. ncı asra kadarki devirleri, sonraki iki sömestirde de 16 - 20. nci asırları anlatıyordum. Böylece bu dersler, 1932 yılına kadar 3 defa yapılmış oldu. Bunlarla muvazi olarak. Türk illerinin tarihî coğrafyasına ve tarihte usul mevzuuna ait haftada birer saatlik derslerim vardı. Bu derslerim 1928 de eski harflerle taşbasması olarak kısmen basıldı. 1939 yılında bu kürsüyü ikinci defa işgal ettiğimde, ayni kurları devam ettirdim. Bu defa bu derslerin takrir notları: «Umumî Türk Tarihine Medhal» ve «Tarihte Usul» isimleri altında bastırılmaya başlandı. 1941 yılında bunların birincisinden 7, ikincisinden ancak iki forma, bir de bu derslere ilâve olarak tarihî coğrafyaya ait bir harita basıldı. Şimdi bu dersleri, «Umumî Türk Tarihine Giriş» ve «Tarih Metod Bilgisi» isimleri altında ve «Tarih Araştırmaları» adında bir serinin ciltleri olmak üzere yeniden neşre başlıyorum. Her iki eserin 1941 yılında alınan tertip tarzı değiştirilmedi; bu yüzden eserdeki «bu sene» sözü de, 1941 yılı demek oluyor. Fakat bu tarihten sonraki neşriyat göz önünde bulundurulmuş ve derslerimde ancak 25 sayfa tutan İlhanlı ve Osmanlı devirleri bahsi 203 sayfaya çıkmıştır. Kitabın 16. ncı asırdan sonraki devirlere ait olan ikinci cildini de imkân bulursam neşredeceğim.

Türk tarihi çok geniş bir konu olduğundan, bu iki cildlik derslere verdiğim «giriş» şeklini değiştirmedim; ve eser, Türk tarihinin vakayiini değil, tarihimizin «problemler»ini sıralamağa tahsis edilmiştir. Tarihimizin en eski devri ve tarihten önceki çağları ile Osmanlı tarihi benim ihtisas saham değilse de, tarihimizi toplu olarak göstermek zarureti yüzünden, bunlara mühim yer ayırmak icab etti. Kitabımın ikinci cildinde de Önasya Türkleri tarihine, bu Türklerin umumî Türk tarihinde tuttuğu mevki ile mütenasip, fakat sırf diğer Türk illeriyle ilgili olmak şartiyle yer ayrılmıştır.

Türk milletinin mühim bir kısmı sonraki asırlarda mamur yerlerde yerleşmiş ise de eskiden ekseriyeti bozkır ve dağları çok. temelli kültür hayatı kurmaya elverişli ovaları az ülkelerde yaşamış olduğundan bu milletin tarihi mukadderatına. «Step'in cihangir barbarları tarihi» nazariyle bakmak âdet olmuştur. Bu bakışa dayanan yanlışlar sayısızdır; sırası gelince bu eserde (yeni tabı s. 13, 130, 297, 304 - 306, 387, 420, hş. 150) bu yanlış fikirler tebarüz ettirilmiştir.

Ben ise 1911 yılında başlıyan 35 senelik çalışmalarımda Türk tarihinin iç tekâmülünün çadır hayatının gelişmesine münhasır kalmadığını, ötedenberi Ortaasya'nın kültür sahalarında yaşayıp gelen Türklerin bulunduğunu, bunların muhtelif devirlerde vücut bulan siyasî teşekküllerde müsbet tesiri olduğunu, bozkır devletlerinin ruhunu bunlar teşkil ettiğini aydınlatmak için uğraştım. Bence Türk tarihinin tarihî devirlerdeki iç tekâmül safhaları, Yunan, Roma, Mısır, Hind ve Çin'de olduğu gibi, büyük medeniyet hamlelerini arzetmediği halde, göze az çarpan dönüm devirleri, uzun olmakla beraber yine tedricî tekâmülü belirtir. Tarih bize **Kaganlı** Türklerle, **yabgulu** Hun ve Oğuzlar'ın iktidar münavebesini gösteriyorsa, destanlarımızda da bu husus yedetaşı gibi hâkimiyet tılsımı yüzünden «Türk» ile «Oğuz» arasında cereyan eden sürekli mücadeleler şeklinde anlatılmıştır. Bu hususun hayattaki tecellisi feodalizm şeraitinde hanlar'la **beğler** arasında iktidar münavebesi şeklinde görülüyor (s. 112, 296). Bununla muvazi olarak, bir taraftan Hazarlarla Karahanlıların (s. 55, 429 - 30), diğer taraftan evlâdı zamanımıza kadar yaşayıp gelen Çengiz'in eski Göktürk hakanları ile nesep itibariyle birliği de isbat edilebiliyor (67, 432-433). O halde efsanevî Açinadan türediğine Türk ve Moğollarca inanılan **Hakanlar nesli**'nin M.s. 5 inci asırdan beri, belki de - Hakanların ceddi sayılan Tünga Alp bir Saka hükümdarı ise - M.ö. ki asırlardan beri Ortaasyada bir muayyen hükümdar ailesi olarak yaşayıp gelmiş olduğu anlaşılmış olur; nasıl ki Sakaların Doğuavrupa şubesi demek olan Skit'lerde de böyle idi. Bunun gibi Doğu Hunlarının Çinlilerce ve Batı Hunlarının Garp müelliflerince (F. Hirth tarafından) tesbit edilen hükümdarlarının ensap şeceresi ile Oğuz destanları da bize bir **Yabgular silsilesi** vermektedir. Biz ise Selçukların İslâmiyetten önceki «subaşılar» neslinden gelmiş olacağını anlattık (s. 182 - 85). Bütün bunlar Türklerin uzun asırlar zarfında tahavvüller geçire geçire mütemadiyen yaşıyan bir devlet idare kadrosunu, ilk nazarda dağınık görülen muhtelif devir sülâleleri arasında jenetik bağlılığın bulunduğunu gösterir.

Bununla beraber Türkler 16 ncı asırdan önce daimî ilerleme safhalarını arzeden tarihlerinde komşu kavimlerin tesirlerine maruz kalmışlardır; fa-

kat kendileri de hâkimiyetlerine temel olan değişmez zaman ve kıymet mefhumlarını (takvimler ve külçe para hesaplarını) bilmişler, ölçüler sistemine, bünyelerinde daima çekirdek halinde yaşıyan elâstik devlet idaresi ve ordu teşkilâtı taslağına malik olmuşlar (s. 111 - 15, 121 - 28) ve bu yolla teşkilâtçı hâkim bir millet sıfatıyla komşu medenî kavimler üzerinde yalnız siyasi değil, içtimaî ve iktisadî sahalarda dahi geniş tesirler icra etmişlerdir. Komşu medenî kavimlerin, meselâ Çinlilerin ve İranîlerin yerleşik, yarıyerleşik ve göçebe Türk camiaları üzerindeki tesirleri çoğunca teferruata münhasır kaldığı halde, Türklerin ötekiler üzerindeki tesirlerinin külliyata ait olduğu da ayrıca kaydedilmesi icabeden bir keyfiyettir. Böylece Türkler eski dünyanın muhtelif kavim ve ülkelerini biribirine kavuşturarak medeniyet tarihinde müsbet rol oynamışlar, bir çok kavimlerde atlı orduların teşkil edilmesine, feodal teşkilâtının umumî şekil almasına, komşu kavimlerin Buddizm ve İslâmiyet gibi «millî» dinlerinin «cihanşümûl» dinler şeklini alıp Orta ve Doğuasya kıtalarında yayılmalarına sebep olmuşlardır. Türklerin Önasyada yerleşmelerinin yalnız Bizansla mücadele mahsulü olmayıp, Ortaasya nüfus artıklığının çok eskiden başlıyan tabiî akımının teressüp mahsulü olduğu da isbat olunur bir davadır. M. ö. 7 nci asırda Sakaların Önasyada yerleşme tecrübelerinin Medyalıların Azerbaycan ve Anadolu için mücadeleyi kazanmaları neticesinde o zaman akim kalmasının hatıraları İranlılarda bir zafer ve Ortaasya Türklerinde bir matem âyinleri şeklinde asırlarca yaşamış (167 - 68), İran ve Türk millî destanlarında yer tutmuş ve Türkler M. s. 11. inci asırda bu gayeyi nihaî olarak tahakkuk ettirince bu eski hatıralar Oğuz destanlarında bir daha canlandırılmıştır (s. 220, 457, hş. 326).

Bu gibi dâvaların muhtelif cepheleri şu eserde, hiç olmazsa mevzular sayılmak, nazariyeler şekline sokulmak ve nihayet ancak haşiyelerde mehazlar göstererek mevcudiyetlerini belirtmek yoluyla hulâsaten anlatılmak istenmiştir. Umumî Türk Tarihi bilhassa iktisad tarihi bakımından henüz hiç öğrenilmemiş olduğundan, birçok konular pek yenidir ve me'nus değildir.

Memleketimizde bu gibi dâvalarla ortaya atılmanın güçlüğüne de işaret etmeden geçemem. Bunun bilhassa iki cihetini gözönünde bulunduruyorum: 1) Evvelâ ilmî mevzuları aydınlatacak bir çalışmanın şartlarına henüz mâlik değiliz; 2) Diğer taraftan bu gibi çalışmaları ortaya atmakla bir netice elde etmek ciheti karanlıktır. Bu noktaları biraz izah etmeliyim:

İlmî tarih problemleri üzerinde çalışmanın zorluğundan bahsederken, memleketimizde vesaitin ve mesai ortaklığının temin edilmemiş olmasından ileri gelen zorluğu kasdediyorum. Her şeyden önce kitap ve kütüphanemiz yoktur. Türk tarihinin olaganüstü geniş sahaları içine alması ve derinliği, he-

nüz işlenmemiş bakir bir saha olarak kalması karşısında bir hoca için, hiç olmazsa, en iptidaî vasıtalar evinde ve seminerinde daima hazır bulunmalı idi. Meselâ benim için Encyclopedie de l'İslâm; Hammer tarihi; İngiliz, Alman, Fransız ve Rus ilmî tetkik heyetlerinin, Aurel Stein, Le Coq, Pelliot ve Sven Hedin gibilerin Ortaasyada yaptıkları tetkikatın külliyatı; İran filoloji ve sanat tarihine ait külliyat; eski Arap ve İran coğrafya ve tarihine ait Brill ve Gibb neşri külliyatları, E. W. Lane, F. Steingass, R. P. Dozy lûgatleri gibi en zarurî el kitapları masamın başında bulunmalı idi. Ne yazık ki bunlar bende yoktur.

Hocaların hususî kütüphanelerinde bulundurmaları müşkül yahut imkânsız olan büyük eserler, Avrupa ulûm akademilerinin, ilmî cemiyet ve müesseselerinin, üniversitelerinin neşriyatı, tarihe ve tarihle ilgili ilimlere ait periodik yayınlar Üniversite kütüphanelerimizde yahut devletimizin başka bir umumî kütüphanesinde bulunmalı idi; halbuki, meselâ benim şu küçük eserimde istifade ettiğim matbu garp eserlerinin onda biri bile bizim Üniversite, yahut müze kütüphanelerimizde bulunmamaktadır. Çünkü, sistematik toplanmış hiçbir kütüphanemiz yoktur. Benim eserlerimin bir kıymeti olursa, bunlarda Türkiye kütüphanelerinde mevcut şark yazma eserlerinden istifade edilmiş bulunması olacaktı. Fakat harp dolayısıyla onlar da memleketin başka köşelerine sevkolunmuşlardır. Matbu Avrupa neşriyatından alınan kısımları da, ancak harpten önce Avrupa kütüphanelerinde çıkarılan notlardan ibarettir. Bu cihetten eldeki notlara münhasır kalan bu dersleri bazan pek istediğim yerlerde dahi tevsi etmek mümkün olmamıştır.

Türk tarihi gibi tekmil eski dünya milletleri tarihi ile girift olan ve, dediğim gibi, henüş işlenmemiş bir sahada üniversite hocasının başarılı ve verimli olarak çalışabilmesi, ancak muntazam seminer mesaisi, doçent ve ilmî yardımcılar ile talebeler arasında düzenlenmiş bir işbirliği sayesinde mümkün olabilir. İhtiyacı tatmin edecek üniversite kütüphaneleri olmayınca, hocalara, kendi sahalarında seminer ve enstitüler vücuda getirerek, onların kütüphanelerini ve koleksiyonlarını zenginleştirerek çalışmak imkânı verilmelidir. 1927 yılında tarih hocası olarak tayin olunduğumdanberi Avrupa kitapçıları nice ölmüş profesörün kütüphanesini sattılar; bunlar arasında tam bizim sahamıza ait olanları da gitti, hiçbirisi satın alınmadı. Kütüphane ve koleksiyon eksiğini telâfi etmek için film usulü tatbik edilebileceği hususuna 9.6.1939 tarihiyle Göttingen'den gönderdiğim teşkilât projesiyle alâkadarların dikkatini çekmiştm. İstanbul kütüphanelerinde bulunmıyan Avrupa periodik ilmî neşriyatında, ulûm akademileri, üniversiteler külliyatında intişar edip tedâriki artık kabil olmıyan eser, makale ve monografiler; keza Avrupa ve diğer İs-

lâm memleketleri kütüphanelerinde mevcut olup ta bizde bulunmıyan yazma kaynaklar filmlere alınmalı; hattâ kendi kütüphanelerimizde mevcut eserlerin de talebe için çok lüzumlu olanları -bunları yıpratmamak ve her vakit talebenin istifadesine elverişli bir halde bulundurmak için- film edilmeli; keza maddî medeniyet eserleri binalar, meskukât, resim ve minyatürler filme alınmak suretiyle üniversitelilerin istifadesine konulabilir. Böylece muasır tarih seminerleri fihristlerle tanzim edilmiş on binlerce hattâ yüz binlerce sahifeyi yahut maddeyi içine alan film koleksiyonlarına mâlik olurlar ve genç üniversite müesseselerinin boşlukları bununla doldurulmuş olur. Bu usul, yalnız bizim gibi geri kalan fakir bir milletin mesai yolundaki eksiklerini telâfi etmesi için değil, vesaiti bol olan eski ve muntazam üniversitelerde dahi geniş mikyasta tatbik edilir. Bu, hem ucuza mal olur, hem de az yer tutar. Meselâ Petersburg, Berlin, ve Viyana ulûm akademilerinin memoires, bulletin, comptes rendus'lerinde Türk, Çin, İran ve diğer İslâm milletlerinin tarih, edebiyat ve kültürüne ait son bir buçuk asır zarfında intişar eden tekmil neşriyatın filimleri birkaç kutu içine girer. Hocalar, doçentler, ilmî yardımcılar ve seminer müdavimi talebeler kâfi miktarda verilen film okuma cam âletleri ile bu film kütüphanesinden istifade ederler. Böyle bir mesai kütüphaneleri olursa, hoca, arkadaşları arasında plânlı iş taksimi ile kısa müddette büyük ilerlemeler elde eder.

Gerçi böyle bir mesai, ancak liselerimiz talebeyi, klâsik bilgileri, Avrupa ve şark dillerini öğretip kaynaklardan istifadeye, yani üniversitede ilmî içtihad yoluna girmeğe hazırlanabilecek bir dereceye yükselttiği zaman mümkün olur; gerçi bizim talebemiz, Avrupa dillerini, Arapça ve Farsçayı değil, eski yazıyı bile ancak üniversiteye geldikten sonra öğrenmeye başlıyorlar; gerçi bizde bir normal enstitü mesaisi için şimdilik zemin yoktur; fakat arasıra kendi çalışması ile hazırlanıp gelen talebe oluyor. Diğer taraftan, şark dillerini bilen ve verilen plâna göre ilmî enstitüler için onların dışında iş yapabilecek elemanlarımız da henüz munkarız olmuş değildir. O halde hiç olmazsa bizim üniversite enstitülerimiz şark menbalarını, profesörlerin idaresinde tenkidli şekilde neşredebilirler; talebe ve asistanlar hiç olmazsa hocaların teliflerini neşir yolunda çalışabilirler.

Ben, yazılmış olup henüz neşredilmemiş bulunan eserleri kaynak olarak göstermenin mânasızlığmı bildiğim halde, haşiyelerde böyle birkaç eserimin adını zikrettim; eğer yoluna konulmuş ilim işbirliği olsaydı, bunlar çoktan ortaya çıkmış olacaktı. Şimdilik ben, vasıtasızlık içinde ve yardımcısız kendim yazıp, kendim makineye nakledip, kendim matbaaya gidip, kendim tashihlerini yaparak bin bir zorluk ve teferruatçılık içinde gûya ilim yapıyo-

runı. Asıl yaptığım, milletime karşı vazifemi ifa ediyorum diye kendimi avutmaktan ibarettir. Türk tarihinde ilmî işbirliği üniversitelerimizin arkeoloji, iraniyat, islâm kavimleri tarihi, çiniyat, hindoloji hocaları ile ayni enstitü mesaisinde kaynaşma şeklinde husule gelebilir. Türk tarihinin çok geniş sahalarla ilgili geniş bir mevzu olduğunu, bunun mufassal şeklinin, bütün menbalar incelenerek ve gösterilerek yazılması tek bir kişi tarafından yapılamıyacağını, bunda geniş iş birliğinin zaruretini göstermek için, bu dersler iki cildlik bir eser teşkil ettiği halde, kendisine ancak bir «Giriş» adını verdim.

Muhitimizde ilmî mesainin akıbetini belirsiz telâkki ettiren vaziyete gelince, bu husus kendisini kâh tarihimize ait Avrupa bilgisini toptan inkâr ederek, yalnız ilim âlemince değil, kendi milletimizce dahi gayri ciddî telâkki olunan nazariyeler şeklinde, kâh bilâkis Türkün bilgi sahasındaki her içtihadını Con Ahmetçilik telâkki etmek derecesine kadar ileri giden bir ruh esareti şeklinde göstermektedir. Komşularımız olan küçük Balkan ve Önasya İslâm milletleri ile küçük Baltık milletleri bile kendi seviyelerine göre ulûm akademilerine mâliktirler, yani ilim sahasında kendi kıstasları vardır; biz Türklerin de bu yola gireceğimiz tabiîdir ve bunu sabırsızlıkla bekleriz. Çünkü insan, çalışıp çabalıyarak, talebe ve halefler yetiştirmek, kendi sahasında bir mektep kurmak ve bu sahada milletinin mesai mahsullerine cihan ilim merkezlerinin dikkatini çekmek onlara tanıtmak ister; buna muvaffak olamaz, çalışmalarında tergip ve teşvik te görmezse, hiç olmazsa bu mesainin bir tuğla üzerine plân mucibi konulan yeni bir tuğla teşkil ettiğini, bundan nihayet bir bina meydana geleceğini, bilmesi icab eder. Ben bu ümidi, Türk tarihine dair 1911 de basıp 1912 tarihiyle intişar eden ilk eserimin mukaddemesinde en büyük emelim olarak izhar etmiştim. Aradan 35 sene geçtiği halde, ne yazık ki, bu emelin tahakkukunu göremedim.

Vaktiyle Süleyman Paşa tarafından ileri sürülen fikir, yani Türklerin umumî tarihinin, bundan 2 asır önce Fransız âlimi Deguignes tarafından işlenip ortaya konulduğu gibi, ilmin büyük bir mevzuu olduğu fikri kabul edilerek, Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) İstanbul Üniversitesinde umumî Türk tarihine ayrı bir kürsü açtırdı ve Türk tarihini geniş anlama lüzumunu ortaya attı. Fakat otorite sahibi ilim ve fen merkezimiz henüz vücuda gelemediğinden, bugüne kadar millî tarihte umumun kabulüne mazhar olan hiçbir tezimiz yoktur. Kendi içtihadımıza inanmağa daha alışmadığımız, dışarının hükmüne bakmağı âdet edindiğimiz için, belki büyük zahmetlere katlanarak vücuda getirilen ilmî eserlerimiz meselâ bir Avrupa üniversitesinin birer talebe tezine çarpabilir. Yani bu nevi ilmî eserler filân Avrupalı âliminin filân mütalâalarına uymuyor diye müelliflerinin yüzüne vurulabilir, isterse bu «Avrupalı âlim» bir müptedi, hatta bir hiç olsun.

Ben eserlerimde, ancak ilmî hakikatleri ortaya koymak istedim. Bu eserimde de öyle oldu. Bence ilmî tetkikat genişledikçe medeniyet âleminin dikkatini çeken ve gün geçtikçe orijinallikleri meydana çıkmakla geniş ilim muhitini derinden ilgilendiren Türk tarihi uydurmalar yoluna girmeğe muhtaç değildir. Onu aydınlatmak yolundaki mesai hakikî ilme ne kadar sadık kalırsa, o nisbette takdire mazhar olur. Fakat Türk tarihinin büyük ve müstakil bir kolu olan Türkiye tarihi vardır. Bunun mebdeini s. 317 de anlattık. Buna karşı, bir vatan dâvası sıfatiyle, tarih romancıları da dahil olmak üzere, geniş münevver kütlesi derin ilgi gösterir ve bu yüzden ilmî hakikatlere uymıyan şeyler de araya katılabilir. Osmanlı hanedanı tarafından beslenen beş altı asırlık bir tarih telâkkisi vardır, onun asri terbiye gören aydınlar üzerinde bile derin tesiri olduğu malûmdur. Muasır münevverlerden, kimisi eski Komogenlerin halefi olmak ister, kimisi Anadolunun bir aralık Azerbaycanla birlikte büyükçe bir Türk devleti teşkil ettiği çağı bir zillet devri sayar ve Memlûk Sultanı Baybars'ın Türkiyeyi Mısır'a ilhak edemediği için acınır. Bütün bunlar meselenin ilimle alışverişi olmıyan hissi taraflarıdır ve bu da vatan tarihleri için anlaşılır bir haldir. Bir memlekette tarih ilmi, günün siyasetinden, değişen hükûmetlerden üstün kalarak ebedi hakikatleri temsil eden bir ilim otoritesi ile bağlanmazsa, bu nevi hissi hususlar onda daha çok yer tutar. İlmî mesaiyi takdir eden yüksek makam hükümet olursa, en ciddî ilmî eserler zimamdarlara eşrefi saatte hayırhah bir ağızla tanıtılarak makbuliyete geçeceği gibi, talihsiz ise, dedikoduya kurban gidebilir. Böyle şartlar karşısında, üniversite tedrisatında ve ilim namına yapılan neşriyatta ya Avrupa dillerinden tercümeler yapmak, yahut geçmiş zamanların siyasî hâdiselerini sıralama ile iktifa etmek, yani ilmî dâva ve içtihad yoluna girmemek, en sağlam ve tehlikesiz bir yol sayılabilir.

Tabiî ve riyazî ilimler gibi hümaniter ilimleri dahi kendi sayesinde birleştiren bir ilim merkezinin ve ona yardımcı ilim müesseselerinin nasıl kurulacağı hakkındaki mufassal projelerimi ben daha Türkiye toprağına ayak bastığımın ilk ayında 11.6.1925 tarihinde, Maarif Vekâletine takdim etmiştim. Müteakip senelerde bu meselenin memleketimizin aydınlarınca tam olarak anlaşılmış olduğunu, fakat bunun çok mükemmel olması istendiğini, bazı haklı mülâhazalar ileri sürülerek, hemen teşkilinde tereddüt edildiğini gördüm. Merkezî ilim müesseseleri her milletin kendi seviyesine göre teşekkül eder, bunun kendimizden daha mütekâmil olmasını beklemek doğru olmaz. Azerbaycan tarihine ait tetkikimin ve çok emek mahsulü olan «Türkili tarihi» nam eserimin başına gelenleri bilenler benim bu yeni eserimi meydana kor-

ken onun akıbeti hakkında düşünmemin mânasını anlarlar ve tereddütlerimi mazur görürler.

Memleketimizde ilmî otorite muhakkak vücuda gelecektir, bugünü görmek her ciddî aydının en hâs emelidir, fakat bu zamanın daha hulûl etmediğini gördüğüm halde, ben bazı meseleleri ortaya koyan bu eserimi Türkçe olarak neşrediyorum. Çünkü ortada tanınmış bir ilim otoritesi yoksa dahi, salâhiyet sahibi münferid ilim adamlarımız, her gün üniversitelerimizin, Tarih Kurumunun yayınlarında ve saire neşriyatta kıymetli tetkikler neşretmekte olan yeni neslimiz, nihayet aklıselim sahibi geniş münevver tabakamız vardır, onların benim içtihatlarımı hayırhahlıkla karşılıyacaklarından eminim.

Bu eserin Türk tarihinin alçalış devrine ve yeni çağlarına tahsis edilen ikinci cildi çıkınca, matbuatta geniş efkâr teatisine yol açacaktır; çünkü son asırlar tarihi oldukça malûmdur ve bu devrin ayrı hâdiselerine dair tebellür etmiş fikirler de vardır. Eski devirlere ve orta çağlara tahsis edilen bu cildin ciddî müzakerelere ve samimî tenkitlere yol açtığını görürsem, kendimi o nisbette mes'ud sayacağım. Bunu yapacak zevat haşiyelerimi itibar nazarında bulunduracaklardır. Fakat ileri sürülen her dâvayı isbat yolunda ne gibi usuller takib ettiğimi bildirmek için «Tarih Metod bilgisi» adlı eserimi daha önce neşretmem icab ederdi. İmkânsızlık karşısında bunu yapamadım[1].

Eserin yayınlanmasında karşılaştığımız teknik zorlukları da anmadan geçemem. İlmî ve filoloji neşriyat için tahsis edilen «Millî Eğitim Basımevi» nden biz istifade edemedik. Transkripsiyon güçlüklerinden, hiç olmazsa haşiye rakamlarını köşeli parantezlerden kurtaramadım. Benim ve mürettiplerin kat'î şeklini bildiğimiz bir ortografi, özel isimlerin yazılış şekilleri olmadığından linotipte daima satır değiştirmek külfetine de katlanamıyacağımızdan, imlâ birliğini temin edemedik. Bu derslerin önce basılmış formalarının imlâsı da araya karıştı. Bununla beraber İsmail Akgün Basımevinin, bu eseri elde mevcut vesaite göre mükemmelce yapmak hususunda gösterdiği candan fedakârlığı, keza eserin neşrine maddî yardımlarda bulunan necip duygulu arkadaşlarımın himmetlerini şükran ve minnettarlıkla anmak benim için bir vazifedir.

Esere şimdilik ancak bir muhtasar kelime ve maddeler fihristi eklemekle iktifa ettik. İsim endeksi ve haritalar kitabın ikinci cildine eklenecektir.

24.9.946
A. Zeki Velidi TOGAN

---

1 Bu eser, «Tarihte Usul» namiyle 1950 ve 1969 da neşredildi.

İkinci baskısına dair birkaç söz :

Bu kitap, 1944 - 1945 senelerinde, biz Tophane'de hapiste tutulduğumuz zaman yazılmıştı ve orada, dostların maddî yardımıyla basımına başlanmıştı. Fakat kitabın yazılışı zamanında kütüphanelerden uzak bulunduğumdan ve kendi kütüphanemden de ancak mahdut eserler getirmek mümkün olduğundan birçok isimlerin yerleri eksik kalmıştı. İkinci tabında bu eksikleri tamamlayacağımı umarak kendi nüshamın kenarlarına notlar yazmıştım. Eski harflerle olan bu notların hepsini arkadaşlarım okuyamadılar. Ben de fazla meşguliyet yüzünden kendim makine ile yazmaya vakit bulamadım. Mamafih asistanım Tuncer Baykara bu yazı ve notlardan istifade etmekte fedakârlığını eksik etmedi. Bu sene çıkan «Tarihte Usul» kitabımın yeni tabında da aynı mahzurlar vardı. Onun tashihlerini de Tuncer Baykara yapmıştı. Kendisine bu gayretinden dolayı çok teşekkür ederim.

17 Nisan 1970-Cerrahpaşa

Ord. Prof. A. Zeki Velidi Togan

İÇİNDEKİLER

III

TÜRKLERIN FÜTUHAT VE İNTİŞARLARI

IV

ÖNASYADA YENİ TÜRK VATANININ KURULMASI

V

AKDENİZLE KARADENİZE HÂKİM BÜYÜK TÜRK DEVLETİNİN KURULUŞU

KISALTMALAR VE İŞARETLER

Menbalar zikredilirken İslâm menbalarının tek bir defa tabolunanlarının tabı, yeri ve senesi ve unvanları yazılmadı; Avrupada ve Şarkta neşrolunan menbalardan (meselâ Tabarî, Beladhurî, Yâqut Hamavî) tabı yer ve senesi gösterilmiyenleri Avrupa tabı demektir; Avrupada birden fazla basılan menbalardan tabı yer ve senesi gösterilmiyenleri, bunların ilmî neşriyatta en çok kullanılan son ve maruf tabı (meselâ EBULGAZİ HAN'ın *Şeceresi* için BR. DESMAİSONS neşri) demektir. Kısaltma işaretleri ile zikredilen diğer eserlerin tam unvanları zirdeki şekildedir, yahut zirde parantezler içinde gösterilen sayfa ve haşiyelerde anılmıştır:

ADTFD (B. 1, hş. 27); A. QÂŞÂNÎ (B. 4, hş. 207); BARTHOLD, *Turkestan*-ingl. (B. 2, hş. 76); *BASR* = *Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie;* BROCKELMANN, *GAL* (B. 3, hş. 49); *BSOS* (B. 1, hş. 29a); *Eİ* = *Encyclopedie de l'İslam;* EFLÂKÎ/HUART (B. 4, hş. 240); *EFM* (B. 3, hş. 8); *GJ* (B. 3, hş 123); GORDELEVSKİ, *Rum-Selçuk* (B. 4, hş. 56); *Grundriss d. ir. Phil.* (s. 6); HYACİNTH-BİÇURİN, *Sobranye* (s. 5); *İA* = *İslâm Ansiklopedisi;* İBN FADLAN (B. 1, hş. 24); *JA* (s. 7); *JAOS* (B. 1, hş. 80); *JA RS* (s. 7); *JSFO* (B. 1, hş. 41); *KCsA* (B. 1, hş. 72); *KSz* (B. 1, hş. 76); MERVEZÎ (B. 2, hş. 42); *MASR* = *Mémoires de l'Académie des Sciences de Russie; MSFO* (B. 1, hş. 7); PAULY-WİSSOWA (s. 4); REŞİDEDDİN/BEREZİN, REŞİDEDDİN/BLOCHET, REŞİDEDDİN/JAHN, REŞİDEDDİN/QUATREMERE, REŞİDEDDİN/TOPKAPI, (B. 1, hş. 125); *SBPAW* (B. 1, hş. 69); *SK* (B. 3, hş. 8); LE STRANGE-*Caliphate* (s. 4); *THİTM* (B. 3, hş. 43); TİESENHAUSEN, *Sbornik* (B. 3, hş. 277); *TM* (B. 1, 72, 102); *TTEM* (B. 4, hş. 230); *TVORAO* (s. 7); *UJ* (B. 1, hş. 70); VASSAF (B. 3, hş. 6); VLADİMİRTSOV, *Moqol Teşkilâtı* (B. 4, hş. 513); *WZKM* (s. 7); *ZDMG* (s. 7); *ZKV* (B. 1, ş. 82); *ZVORAO* (s. 7); TOMASCHEK, *Skyth. Norden* (s. 4 - 5).

İşaretlerden : A. es. = Ayni eser; A. m. = Ayni müellif; A. y. = Ayni yer; Bk. = Bakınız; C. = Cild; d = *de*'den kısaltma, ki lâtince *in* mukabili olarak kullanılır. Hş = haşiye; Hşr = haşiyeler; Krş = karşılaştırınız; nşr = neşri (*ed. par* mukabili); vr. = Varak. Haşiyelerde arabî isim, kelime ve cümlelerde «eliflâm ta'rif» (Arapçanın «elif»ini «Â» ile, «fethe»sini «A» ile yazmak bu dilin fonetiği icabı olduğundan) «al» şeklinde, Türkçede maruf arabî isimler ise (meselâ *El-Bîrûnî*) «el» ile yazılmış; transkripsyon olarak ث th, خ kh, ذ dh, غ gh, ق q, ڭ ng işaretleri ile, ظ ص ض ح ط harfleri siyah ile yazılmış ise de, bunlar, teknik müşkülât yüzünden ve kitabın ilk tabındaki farklar da araya karıştığından, tam olarak yapılamadı. «e» ve «ä» harflerinin majüskülleri de matbaada bulunmadığından bunlar da eksik olmuştur.

G İ R İ Ş

I

TÜRK KABİLELERİ VE SAYILARI

Prof. A. MEILLET 1924 te Paris'te çıkan eserinde (**Les Langues du Monde**, s. 196-201) Rusya Türkleri hakkında 1897 hesabına, diğer Türkler hakkında da N. Aristov'un daha eski malûmatına dayanarak, şöyle bir sayı listesi vermiştir:

Sibirya Türklerinden **Yakutlar** ve **Dolganlar:** 228.139; **Altay Türkleri** ve Batı Sibirya'nın **Tobol** ve **Baraba Türkleri:** 210.145; **Urankhaylar** (o cümleden Ubsa gölü civarındaki «Khoton» ve Kokculuklar): 45.000. Ortaasya Türkleri: **«Kazaklar»** Rusya'da: 3.881.066, Hiva ve Buhara'da: 44.000, Çin'de 101.000; Fergana'da **«Kıpçaklar»:** 45.000; **«Kırgızlar»** Rusya'da: 201,672, Hive ve Buhara: 4.000, Çin'de 10.000; **Türkmenler:** Rusya'da 248.651, Hive ve Buhara'da 303.750; Afganistan ve İran'da 80.000; Kafkasya'da 24.522, Avrupayirusîde 281.357 [1]; **Özbekler:** Asyairusîde: 234.825, Hive ve Buhara'da 1.257.500; Afganistan'da 200.000; şehirlerde yaşayan «Sartlar» (yani **«Kent Türkleri»**): Asyairusîde: 1.458.128, Buhara'da 700.000, Afganistan'da 100.000; **Şarkîtürkistan Türkleri** («İle vilâyeti» dahil olmak üzere): 1.000.000; Rusya'da «Tarançılar» 60.999; **«Kaşgarlılar»:** 41.338. Şimaligarbî Çin'de Kansu vilâyeti Türkleri, **«Salorlar»** ve **«Sarı Uygurlar»** 2.000; Türkistan'da **Tatarlar:** 60.197. Rus tahriri nüfusunda kavmî mahiyetleri tayin edilmiyen Ortaasya Türkleri: 439.930. Cenubigarb Türkleri: **Osmanlı Türkleri:** 10.000.000; Kafkasya'daki **Osmanlılar:** 135.032; **Kafkas Azerbaycanı Türkleri:** 1.475.553; **İran Azerbaycanı Türkleri:** 2.000.000; **Karapapakhlar:** 29,902 .Şarkîavrupa Türkleri: **Karaçaylar:** 27.323; **Kumuklar:** 83.408; **Karanoğaylar** 64.080; Kabardılar arasındaki **Urusbi, Khulan Türkleri** ve **Balkarlar:** 34.232; **Başkurtlar:** 1.321.363; **Mişerler:** 53.847; **Tipterler:** 117.734; **Kazan Türkleri:** 1.693.925; **Kırım** ve

Karait Türkleri: 220.237; **Lehistan Tatarları:** 20.922; Petersburg ve Moskova'da **Karaitler:** 19.507; Lehistan'da **Karaitler:** 1.137; **Çuvaşlar:** 843.755; Basarabya'da **Gagauzlar:** 55.775; **Dobruca'**daki **Nogaylar** ve **Çıtaklar:** 40.349. Bu hesaba göre Türklerin adedi 30.033.960.

Son yıllarda yapılan nüfus tahrirlerine ve bazı takribî hesaplara dayanarak Türklerin memleketlere göre bugünkü (1941 de) sayısını şu şekilde tesbit edebiliyoruz: Rusya'da Türkler 1926 sene hesabına göre 46 kadar «kavim» ismi altında ve birçokları 1897 ve 1917 hesaplarına nazaran pek noksan gösterilmek üzere 17.110.197 olup [2], bu da her sene Rusya'da nüfusun binde 23 artışına göre, müteakip 15 sene zarfında 23.013.000 tutar. Türkiye'de 1935 nüfus tahririne göre (15.000 «Tatar» dahil olmak üzere) 13.904.000 Türk olup [3], bu da Türkiye'de Türklerin senevî binde 22 tezayüdü hesaba katılmak üzere 6 senede 15.740.000 eder. Şimaligarbî Çin'de, Sinkiang'da 5,500.000 [4], Afganistan'da 1.500.000 [5], İran'da 4.500.000 [6] Irak ve Suriye'de 500.000 Türkün yaşamakta olduğu tahmin ediliyor [7]; Balkanlar'da ise 1.316.000 Türk yaşıyor [8]. Bu hesaba göre dünyada Türklerin sayısı 51.570.000 eder. Afganistan'da sayıları 1.200.000 tutan **Hezare** ve **Aymaklar,** keza Şimaligarbî Çin'de sayıları birçok milyonlara çıkan **Döngenler** kâmilen Müslüman olup kavmiyet itibariyle kendilerini «eski Türk» sayıyorlarsa da, bugün Türkçeyi unutmuş olduklarından bunlar bu umumî hesap haricinde kalmışlardır. Çin, Afganistan ve İran'da muntazam istatistik olmadığı gibi, Rusya'da da siyasî mülâhazalarla hesaplar daima karıştırıldığından Türklerin oldukça eksiksiz iyi bir sayımı, ancak Türkiye'de 1927 ve 1935 senelerinde milliyet itibariyle yapılan nüfus tahririnde elde edilen rakamlara münhasır kalmaktadır.

Umumî Türklerin kavmî teşkilâtı hakkında okunacak eserler şunlardır: VAMBERY, **Das Türkenvolk Leipzig,** 1882; ARİSTOV, **Zametki ob etniçeskom sostave tiurkskih plemen** Petersburg, 1896.

TÜRK TARİHİNİN DEVİRLERE TAKSİMİ VE O DEVİRLERE AİT OKUNACAK ESERLER

Umumî Türk tarihini öğrenirken, «Anayurt» dediğimiz Ortaasya'da geçen hayatımızla Türklerin bu ülke haricinde yaşattıkları vekayii biribirinden ayırmak icap ediyor. Bununla beraber tarihimizi: «tarihten önceki çağ» ve «tarihî çağ» a, bunu da 1) İslâmiyetten, yani Önasya medeniyetine iltihakımızdan evvelki çağ, 2) İslâm devrinin 16. ncı asra kadar inkişaf devri, 3)

16. ncı asırdan zamanımıza kadar uzanan inhitat devri olarak üç devreye ayırıyoruz. Bugün yaşadığımız yeniden dirilme ve Garp medeniyetine iltihak devri ile, tarihimizin beşinci devri başlanmıştır.

Eski zamanlar için müracaat edilecek başlıca eserler şunlardır: PAULY - WISSOWA, **Real-Encyclopaeidie der klassischen Altertumswissenschaft,** (ihtisar ile: **Pauly - Wissowa**). İslâm devri ve son asırlar için **Encyclopédie de l'İslâm** (ihtisar ile: **E. İ.**). Tarihî eserlerde tesadüf olunan coğrafî isimler için LE STRANGE, **The Land of the Eastern Caliphate,** London 1905; BARTHOLD, **Turkestan down to the Mongol Invasion** (London 1928) kitabının baş kısmı; MİNORSKY, **Hudud al-Alam, the Regions of the World,** London 1937; Uzakşark için ALBERT HERRMANN, **Historical and Commercial Atlas of China,** Cambridge, 1935.

Eski ve İslâmdan önceki devirler için müracaat edilecek eserler: O. MENGHIN, **Die weltgeschitliche Rolle der uralataischen Völker,** (Arahaeologiae Ertesitö, XLII, Budapest, 1928). Türk tarihinde coğrafî âmilleri izah için SİR AUREL STEIN, **İnnermost Asia, its geography as a factor in History (the Geographical Journal,** May and June, 1924), OWEN LATTIMORE, **The geographical factor in Mongol history (the Geographical Journal, Jannury,** 1938). Türk kavimlerinin eski tarihine dair mütalealar A. ZEKİ VELİDÎ, **Türk Tarihi Dersleri,** İstanbul, eski Darülfünun taşbasması, 1928; W. TOMASCHEK, **Kritik der altesten Nachrichten über den skythischen Norden,** I, Wien, 1888, II, Wien, 1889; FRANKE, **Beitaege aus chinesishen Quellen zur Kenntnis der Geschischte der Türkbölker** (Berlin, 1904). Step kavimlerinin san'atı hakkında RENE GROUSSET, **L'Empire des Steppes,** Paris, 1939, p. 1-50, 622-637 (bu eserde bu meseleye ve eski Türk tarihine ait mufassal bibliyografya vardır).

Milâttan önce İran, Grek ve Türk kavimlerinin mücadeleleri tarihi için: FR. V. SCHWARZ, **Alexander des Grossen Feldzug in Turkestan.** München, 1893; HELMUT BERVE, **Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage,** München, 1926; H. G. RAWLINSON, **Bactria, the history of o forgotten empire,** London, 1912; LA VALLEE POUSSIN, **L'İnde aux tempes des Maurya et des Barbares, Grecs, Scythes et Yuetchi,** Paris, 1930. Hunlar tarihi için DE GROOT, **Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, Berlin,** 1921; DE GUIGNES'in Hunlar tarihinin HÜSEYİN CAHİD tercümesi; NİHAL ATSIZ, **Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar,** İstanbul, 1935. Bu zamanda Kafkasya ve Ortaasya kavimleri tarihi için toplu olarak N. PIGULEVSKAYA, **Siriyaskiye İstoçniki po istoriyi Naradov** S.S.S.R. Leningrad,

1942; Hunlar ve Göktürkler devri için HYACINTH - BIÇURİN **Sobraniye svedenyi o narodakh obetavşikh v Serduey Asiyi v drevneyşie vermena,** 4 cilt, Petersburg, 1850 (ihtisar ile: HYACINTH - BIÇURİN); M. ŞEMSEDDİN, **Mufassal Türk Tarihi, 5 cilt;** E. CHAVANNES, **Documents sur les T'ou-kiue occidentaux,** Petersburg, 1903. Fr. HIRTH, **Nachwort zur Inschrift des Tonjukuk,** Petersburg, 1899; bu malûmatın hülâsası RENE GROUSSET. s. 127-171.

İslâm devrine ait müracaat edilecek eserler: W. BARTHOLD, **Ortaasya Türk tarihi hakkında dersler.** İstanbul, 1927; FUAT KÖPRÜLÜ, **Türkiye tarihi ve Türk edebiyatı tarihi,** 1928; BARTHOLD, **Turkestan down to the Mongol invasion,** London, 1928; H. A. R. GIBB, **Ortaasya'da Arab fütuhatı,** İstanbul, 1929. Hazar ve Bulgarlar için A. ZEKİ VELİDÎ TOGAN, **İhn-Fadlans Reisebericht,** Leipzig, 1940 (ihtisar: Togan - **İbn - Fadlan).** Selçukîler ve Önasya'da Türkler hakkında MÜKRİMİN HALİL YİNANÇ, [**Türkiye tarihi Selçuklular devri,** **İstanbul, 1945**]; RENE GROUSSET, **Histoire des Croisades** 3 cilt, Paris, 1936; A. S. ATIYA, **The crusade in the later Middle Ages,** 1938 (bu iki kitapta Ehlisalip harpleri ve Önasya'da Türkler tarihi için bütün membalar gösterilmiştir). Gaznevîler ve Selçukîlerin Horasan'daki hayatı hakkında tekmil İslâm menbaalarının malûmatı şimdi toplu olarak **Materyalı po istoriyi Türkmen i Turkmeniyi,** cilt. I. Leningrad, 1939 da bulunuyor. Moğol devri için H. HOWARTH, **History of the Mongols,** London, 1876-1888; C. D'OHSSON, **Histoire des Mongols,** Amsterdam, 1834-5; B. VLADIMIRTSEV, **Obşçestvenniy stroy Mongolov,** Leningrad, 1932; [bunun ABDÜLKADİR İNAN tarafından yapılan tercümesi **Mogolların içtimaî teşkilâtı,** Ankara, 1944. İran İlhanîleri için şimdi mufassal ve ilmî olarak yazılan yeni eser: B. SPULER, **Die Monglen in İran; Politik. Verwaltung und Kultur der İlchaniden** 1220-1350, Leipzig, 1939; Altınordu için: aynı B. SPULER'in **Die Goldene Horde, Leipzig,** 1943.] B. GREKOV ve A. JAKOUBOSKİ, **La Horde d'Or,** Paris, 1939; (Rusça aslı **Zolotuya Ordu** 1937 de çıkmıştır). Önasya medeniyetleri karşısında Mogollar ve İlhanîler ülkesinin iktisadî vaziyeti hakkında: W. BARTHOLD, **İslâm medeniyeti tarihi,** Köprülü Fuad neşri, 1940, s. 100-133, 219-250; A. ZEKİ VELİDÎ, **Mogollar devrinde Anadolu'nun iktisadi vaziyeti** (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I. İstanbul, 1930); G. İ. BRATIANU, **Recherches sur le commerce genois dans la Mer Noire au XIIIe siecle,** Paris, 1929, Mogolların Ortaasya'daki hayatı, Çağataylar, Kalmuklar ve şarkî Mogollar hakkında GRUM GRJMAYLO,

Zapadnaya Mogoliya, II, Moskau, 1926. Temür ve oğulları için: BARTHOLD, **Ulugbek ve zamanı,** Akdes Nimet tercümesi, İstanbul, 1931 (Almanca WALTER HINZ tarafından yapılmış tercümesi, 1935); BARTHOLD, **Herat unter Husein Baikara, dem Timuriden,** 1938. Son Temürîler zamanında Ortaasya vakayii için M. KHAYDAR MİRZA DUGHLAT, **The Tarihki Rashidi,** transl. by. DENISON ROSS London. 1895. Anadolu Türk beğlikleri için İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILIOĞLU, **Anadolu Beğlikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri,** İstanbul, 1937.

16 ncı asırdan sonraki inhitat devri ve son inkılâp devri için toplu malûmat Türkistan için: A. ZEKİ VELÎDÎ TOGAN, **Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi,** Mısır, 1929-1940. Türkiye için: Maarif Vekâleti tarafından neşredilen **«Tarih»** kitaplarının 3-4 üncü ciltlerinde bulunur; İslâm Ansiklopedisinde «Türk» ve **Encyclopaedia Britanica** de «Turkey» maddeleri; son devir için bir de A. KROL, **Das Land Kemal Atatürks,** Berlin, 1938. İran'da Safavî hanedanı devrinde Fars unsurunun millî dirilme namına Türklükle mücadelesi, İran ve Türkler arasında Şi'îlik hakkında ARNOLD J. TOYNBEE, **A Study of History,** vol. I. London, 1934, s. 70-71, 347-402; WALTER HINZ, **İran Aufstieg zum Nationalstaat,** Berlin, 1936. Safavî, Afşar ve Kaçar sülâleleri hakkında: **Grundriss der iranischen Philologie, t.** II, Strasburg, 1904 (ihtisarı. **Grundirss d. ir. Phil.**), s. 579-606; son İran inkılâbı hakkında H. MELZIG, **Resa Schah, der Aufstieg İrans und die Grossmachte,** Stuttgart, 1936; İran ve Hindistan'da hüküm sürmüş olan Türk sülâleleri ve Kırım Hanları hakkında RIZA NUR'un **«Türk tarihi»** 5-7. ciltlerinde umumî malûmat bulunur. Türkistan'ın umumî medenî hayatı hakkında bir de BARTHOLD'ün **İstoriya kulturnoi Jizni Turkestana, Leningrad,** 1927 tavsiye edilir.

Türk tarihi için toplu malûmatı ve lâzım gelen bütün bibliyografi malûmatı havi bir eser sıfatile Rene GROUSSET'nin zikri geçen **L'Empire des Steppes** adlı eseri tavsiye edilecek yegâne manueldir; fakat bu eserde Türkistan tarihi, Avrupa İraniyatçıları arasında hâkim noktai nazardan yazılmıştır.

Bütün tarih talebesinin istifade edeceği diğer mühim bir eser de, zikri geçen **Encyclopedie de l'İslam'**dır ki Fransızca'dan başka İngilizce ve Almanca da çıkmıştır, demek üç Avrupa dilinden birisini bilen her talebe bundan istifade edebilir: Şimdi ise Türkçe de neşrediliyor. Müracaat edilmesi icap eden mecmualardan şunlar İstanbul ve Ankara kütüphanelerinde bulunmaktadır: **Journal Asiatique** (ihtisarı ile: **JA**), **Journal of The Royal**

Aslatlc Society (ihtisarı ile JRAS), **Zeistchrift der Deuschen Morgelandischcn Geselischaft** (ihtisarı: **ZDMG**),**Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlrndes (ihtisarı: WZKM), Zapiski Vostoçnago Otdelenya Russkago Arkheologiçeskago Obşçestva** (intisarı: **ZVORAO), Turdi Vostoçnago Otdelenya Russkago Arkheologiçeskago Obşçestva** (ihtisarı: TVORAO).

TÜRK TARİHİNİN ESKİ DEVRELERİ

TARİHTEN ÖNCEKİ DEVİR

Bölüm
I

Türklerin menşe'i bahis mevzuu olunca, gözler, bugün dahi bunların ekseriyetinin yaşamakta olduğu Ortaasya'ya dikilir; fakat bu milletin ikinci büyük ve en kuvvetli kütlesi Önasya'da ve Karadeniz etrafında yaşamaktadır. Türklerin nüfus artıklığı tarihî devirlerde en ziyade şimdiki Avrupai Rusî'yi, Şimalî Çin'i, Şimalî Hindistan'ı tazyik etti; fakat bu nüfus artıklığı nihayet Önasya'da yerleşerek burada ve Karadeniz kıyılarında Türk'ün ikinci vatanını kurdu. Bu neden böyle oldu? Neden bu ikinci vatan meselâ Uzakdoğu'da ve yahut şimdiki Avrupai Rusî'de kurulamadı? Bu meseleyi aydınlatmak için, Türk tarihinin her iki vatandaki gelişme safhaları ile beraber, bir de Türklerin bütün tarih boyunca görülen intişar tecrübelerini ve fütuhatlarını öğrenmek icab eder.

Türkün anavatanı Ortaasya'dır; fakat onun nereleridir? Türkler, 6 ncı asırda Göktürk devleti kuruluncaya kadar, Ortaasya'nın hangi kısımlarını hakikî atalar yurdu olarak işgal etmişlerdir? Türk milletinin buradaki tarihî ve tarihten önceki hayatı nasıl başlamıştır? Bunlar, birçok âlimlerin, üzerinde durduğu ve hâlâ da katiyetle halledemedikleri meselelerdir.

Anau ve ilk Türk vatanı: — Ortaasya, bilhassa onun münbit ve mahsuldar sahalarını teşkil eden Batı - ve Doğutürkistan, cihan medeniyeti tarihinde müstesna mevki tutan yerlerden biridir. Fakat bu medeniyetin vücuda getirilmesinde ve yaşatılmasında Türklerin ne gibi bir rol oynamış olduğu meselesi, henüz aydınlatılmağa muhtaç bir vaziyette bulunuyor. Türkmenistan'da Aşkabad yanındaki Anau harabelerinde yapılan arkeolojik izlenmeler buradan m.ö. 4500, diğer bir tahmine göre 9000 yıllarında yaşamış olan bir medeniyeti meydana çıkarmıştır [1]. Burası, o devirlerdeki Önasya (Sumer ve Sus) ve Güneyasya'da (Hindistan'da, Sind nehri havzasında Mehen-

jo - daro ve Harappa harabelerinde) ve Uzakdoğu'da (Çin'de Yunnan vilâyetinde, Yang-shao'da ve Mançuri'de) eserleri keşfolunan medeniyetler arasında bir vasıta, yahut onların ilk başlangıç merkezi, ocağı olmuştur [2].

Anau'da bulunan eserler insanın ilk medenî tekâmül safhalarını öğrenmek bakımından çok mühimdir; fakat burada yakılmış cesed enkazını muhtevi bir alt tabakanın üstünde bulunan yuvarlak (brakisefal) kafalar, keza Türkmen elişlerinde görülen ziynetlerle müşterek hatlara malik keramikler bulunmuş ise de, bu hususlar, o eski zamanlarda bu bölgede yaşamış olan ahalinin milliyetini tayin etmek, ve bunları Türklerin malı olarak kabul eylemek için kâfi gelmez. Umumiyetle neolitik devirlerde, m. ö. 4000 - 2000 den başlayıp Doğuavrupa'da, Doğu ve Batıasya'da yuvarlak kafalı insanlar tarafından inkişaf ettirildiği ispat olunan sanat eserleri (aşağısı kırmızı, yukarısı beyaz ve üzerinde siyah çizgiler olan çömlek ve vazolar) bulunmuştur [3]. Fakat bu kavimlerin milliyetini tayin etmek için elimizde vâzıh bir delil yoktur.

Ortaasya'nın eski ve tarihten önceki tarihiyle meşgul olan âlimlerin çoğu, Türklerin tarihî devirler tarihini ve etnografyasını az bilen, yahut hiç te bilmiyen şahsiyetlerdir. Bunlar, kitaplarda yazılmış medeniyetleri, tarihî devirlerde, Aryani kavimlerin yahut Çin'lilerin yaşatmış olduklarının, Türk ve Mogol kavimlerinin ekseriyeti ise tarihî devirlerde hep göçebe unsuru olarak görülmelerinin intibaı altında kalıyorlar; bu yüzden de onlar, dünyanın muhtelif yerlerinde Türklerle ilgisi olduğu bazan pek vâzıh olan medeniyet eserleri gibi, Ortaasya'daki eski medenî hayatı da ancak Altaylılardan başka kavimlere, bilhassa Aryanîlere mal ederler. Anau medeniyetini yaşatan millet sıfatiyle hiçbir kavim kat'iyetle gösterilmiyorsa da, Aryanî kavimlerin Güney ve Ortaasya'ya gelişi ancak m. ö. 2000-1500 seneleri hududunda başlamış olduğu, bilhassa geçen umumî harpten sonra yapılan tetkikat sayesinde anlaşılmış ise de, Anau'un m.ö. 4500 hattâ 9000 e çıkarılan medeniyetini «ilk aryanî medeniyet» telâkki edenler çoktur [4].

8 - 12 asırlarda Hakanî ve Uygur şivelerinde yazılan Türkçe eserlerde ve Kaşgarlı Mahmud'un kitabında ziraate ait ıstılahlar kâmilen Türkçe olduğu halde, bunlar bir araya toplanıp ilim âlemine arzolunmamış bulunduğundan Ortaasya tarihi ile uğraşan âlimler, bilhassa bunlardan Türkçe bilmiyenleri (meselâ Grum Grjimaylo), bu ülkede bugün yaşıyan Türklerin dilinde ziraate ait ıstılahların ekserisinin Çingiz ve oğulları zamanında Mâverâünnehir ve Horasan'dan buraya hicret ettirilen İranlı Taciklerin dilinden alınmış olduğunu görerek bunu, gûya tarihten önceki devirlerdenberi burasının

«aborigen» i olarak yaşıyan ve gûya Karadenizden Şimalî Çin içerlerine kadar uzayan sahada hâkim bulunan Aryanîlerin göçebelere öğrettikleri medeniyetin eserleri diye gösterir dururlar [5].

Türk millî tipinin, Uzakdoğu tipi, yahut Aryanî tipi olmayıp kendine mahsus hususiyetlere mâlik bir mutavassıt tip olduğu; antropoloji tetkikatı, âbidelerin, heykellerin, minyatürlerin ve yazılı kayıtların ifadeleri sayesinde hiç şüphe götürmez şekilde sabit bir hakikat ise de, bunlar da bir araya toplanıp ilim âlemince kabul olunacak bir şekle sokulmamış olduğundan, Türklerin yaşadıkları yerlerde yapılan hafriyatlarda bulunan kafataslarını başka ırklara mal etmenin yolları açık kalmakta; komşu kavimlerin tiplerine ait eski Çin kayıtları da Çinli bakımından çok Avrupalı bakımından mütalea eylemek yanlışlıklarına devam edilmektedir [6].

Altay kavimleri, **medenî** sahalara vakit vakit saldıran Barbarlar gibi telâkki edildiklerinden, onların menşe yeri olarak ta Ortaasya'da medeniyetlerin yaşamış ve yaşamakta olduğu yerlerden uzak her bir ülke kabul edilmekte, fakat Aryanî kavimlerin menşe yeri telâkki olunan Batı ve Doğutürkistan gibi sahalara Türkler asla yanaştırılmamaktadırlar. Türklerin menşe yerlerini tayin zımmında söylenen ve yazılan fikirlerin ekserisinde böyle kablî fikirler hâkim olduğunu önceden kestirip bilmek icabeder. Tarihî ve lisani vesikalara dayanarak ve bir içtihad mahsulü olarak ortaya atılan nazariyelerin başında, Altay bölgesinin ana yurt oluşu gelmektedir; bundan da Türk, Mogol ve Mançu kavimleri grupuna «Altay» ismi verilmiştir. Bu fikri ilk olarak WİEDEMANN (1838), Fin âlimi A. CASTREN (1848) ve Alman mongolisti SCHOTT (1849) ileri sürmüşler; Macar H. VAMBERY (1885) ve Rus âlimi N. ARİSTOV (1896) bu fikri isbat etmek yolunda çalışmışlardır. Viyanalı W. TOMASCHEK (1888), Türklerin anayurdunu Baykal gölünün doğusunda aramış, çiniyatcı İngiliz âlimi E. PARKER (1924) ile Finlandiyalı mongolist ve türkolog G. J. RAMSTEDT ise bunu Uzakdoğuda, Kingan dağları çevresinde ve Mançurya'da, ayrıca Ramstedt Mançurya ile Moğolistan'ın cenubî kısımlarında aramak icab ettiğini ileri sürmüşlerdir [7].

Buna karşılık Macar türkiyatçısı G. NEMETH, Türk anavatanının, Asya'nın şimaligarbî kısımlarında, Altay dağları ile Urallar arasında ve Aral gölü mıntakasında aranması lüzumunu, lisanî delillere dayanarak iddia etti [8]. Yine Macar âlimlerinden G. ALMASY, menkıbe ile destanlara ve Aryanî kavimlerin ilk vatanı hakkındaki tetkikata dayanarak, Türk anayurdunun Tiyanşan mıntakasında olduğunu, bu meseleye tahsis edilen ayrı bir ya-

zısında katiyetle ileri sürdü. İlk defa olarak Türklerin ve Moğolların mufassal tarihini yazan DE GUİGNES'ün ve en son olarak bu meseleye ait tetkikatta bulunan kandaşımız NECİP ÜÇOK'un da kabul ettikleri bu son fikre ben de ötedenberi taraftarım. Bence Türkün anavatanı, Tiyanşanın garp ve şimal yamaçları ile Aral gölü mıntakasıdır. Viyanalı tarihî etnografya profesörü W. KOPPERS te bu fikre meyletmektedir [9].

İlk Türklerin eski dünyanın dört tarafı ile temasları. — Son zamanlarda Türklerin ön tarihine dair, bazısı müstakil eserler şeklinde olmakla beraber, çoğu istitradi mahiyette, yani başka bahisler arasına karıştırılmak suretiyle birtakım mütalealar dermeyan edildi. Bu yazılar, Türklerin tarihten önceki devirlerde, eski dünyanın muhtelif taraflarında büyük medeniyetler vücuda getiren kavimlerle temasta bulunarak mevcudiyet göstermiş olduklarını belirtmektedir, ki bunları dikkatle öğrenmemiz icabeder.

1 — Viyanalı profesörlerden rahib W. SCHMİDT ve kablettarih profesörü O. MENGEN, Önasya ve Nil sahasındaki eski büyük devlet ve medeniyetlerin Ortaasya'dan gelen göçebe, fakat teşkilâtçı ve asker kavimlerin, yerli ziraatçi, teşkilâtsız ve sulhsever oturak kavimlere tasallut ederek birleşmeleri ve metbuları olan bu çiftçi kavimlere karışıp gitmeleri neticesinde meydana geldiğini ileri sürdüler. Ayrıca O. Mengen 1908 de Viyana Antropoloji ve Macar Arkeoloji cemiyetleri mecmualarında neşrettiği yazılarında, bilhassa Kuzeyasya ve Kuzeyavrupa'da kablettarihî tetkikatla ilgili hafriyat esnasında bulunan hayvan kemiklerini tetkik ederek, hayvan beslemeyi son paleolitik devirlerde Ural - Altay kavimlerinin Kuzey ve Ortaasya'da inkişaf ettirdiklerini ve bunların, alıştıkları suvarilik sayesinde, dünyaya hâkim olmak yoluna girdiklerini, fakat gittikleri yerlerde idareleri altına aldıkları çiftçi kavimler arasında temessül ettikleri fikrini ortaya attı.

Eski Mısır tarihi mütehassıslarından SCHEBESTA'nın yukarı Nilde rastladığı m. ö. 2000 e ait nomad kültürünün ve prof. CZERMAK'ın Nubie dili ile Türkçe arasında tesbit ettiği münasebetin bu tarihten önceleri paleolitik devirlerdeki Ural - Altay nomadlarının istilâ izleri olabileceğini ileri sürdüler [10]. W. Schmidt'in talebesi olan prof. W. KOPPERS te, Viyana'da neşretmekte olduğu **Anthropos** mecmuasında ve müstakil eserlerinde, bu fikri takviye etti. Yani bu zatlar bugüne kadar medeniyetler için bir âfet telâkki olunan Türk göçebeliğinin, eski dünyada çiftçi milletlerin kurdukları teşkilâtsız medeniyetleri teşkilâtlandırarak, onlara siyasî ve askerî kudret vermek suretile onların, eserleri bize vasıl olan büyük medeniyetler şeklini almalarına sebep ve âmil olduğunu isbat ettiler.

2 — Cermen kavimlerinin eski akidelerinde ve halkiyatında Ural - Altay kavimleri ile pek eski bir temas ve münasebeti gösteren unsurlar bulunduğu, daha ilk büyük cermenist biraderler JACUB ve WİLHELM GRİMM tarafından tesbit olunmuştu. Keza Hındu Cermen kavimleri arasına tarihten önceki devirlerde sokulmuş olan Etrüsk kavminin mitolojisinde ve dilinde (bilhassa deklinasyon'da) Türklerle teması gösteren noktaların bulunduğu tesbit olunmuştu. Bunu zamanımızın eski diller bilgini Dr. W. BRANDENSTEİN de takviye etti [11]. Hindu cermenlerin menşei meselesi ile uğraşan Dr. A. NEHRİNG ve W. KOPPERS. Asya ve Avrupa'da hayvanların ehlileştirilmesi meseleleriyle uğraşan Dr. Fr. FLOR. 1936 da neşrettikleri eserlerinde, Hindu Cermenlerin son neolitik çağında Avrupa - Asya'nın birleştiği yerlerde yaşamış olduklarına dair nazariyeyi esas edinerek, Hindu Cermenlerin gerek atı, at kültünü ve at kurban etme âdetlerini o mıntakada kendilerine komşu yahut komşularına yakın olan Türklerden öğrenmiş olduklarını ileri sürdüler. Bunların fikrince Türkler, Türkçe «yılkıçılık» diyeceğimiz «Pferdehirtinkultur» ü daha m. ö. 2500 lerde ve belki daha önce ilerletmiş, Ural kavimleri ise daha önce boynuzlu hayvanları ehlileştirmişlerdi [12].

Hindu Cermen dillerinde Türkçeden alınmış görünen kelimelerin adedi de çoktur. Bunların mühim bir kısmı hakkında muhtelif mütalealar yürütülen dillerarası (beynelelsine) müşterek kelimelerden. müşterek kaynaklardan gelen kelimelerden yahut zahirî benzeyişlerden ibaret olduğundan, bazılarının bu kelimelere dayanarak Ural - Altay ve Hindu Cermen münasebetlerine dair kurdukları akrabalık faraziyeleri [13] mevzuumuzun dışında kalmaktadır. Fakat Cermen dillerinde **darı, bal** gibi ziraat kültürüne ait Türkçe sözlere benzer kelimelerin, daha tarihten önceki devirlerden kalma isti'areler olduğu hakkındaki fikirler mühimdir. Yani Cermenlere at, binicilik ve at kültü gibi, bazı ziraat kültürü mahsulleri ağaç ve nebatlar da Altay kavimleri vasıtasıyla malûm olmuştur [14].

3 — Önasya'nın Sumer, Elam ve Huri gibi eski medenî kavimlerinin muayyen bir etnik zümreyi temsil etmeyip, aynı zamanlarda Hindistan'da ve biraz sonra (m. ö. ikinci binde) Uzakdoğuda büyük devletler ve medeniyetler kuran kavimler gibi, biri diğeri üzerine gelerek karışmış, tesalüp etmiş konglomera'lardan ibaret olduğu anlaşılıyor [15]. Fakat bu halitalara brakisefal Ural - Altay kavimlerinin, bilhassa atlı göçebe Türklerin de karışmış ve her tarafta kendi akide, kültür ve dillerinin izlerini bırakmış olduğu muhakkaktır. En eski Sumerler brakisefaldi. Önasya kadim tarihinin bü-

yük âlimi Fr. HOMMEL, eserlerinin birinde, Sumerleri tamamiyle bir Türk kavmi sayarak : Türk kavimlerinin en eski cedlerinden bir şube m. ö. 5000 senelerinde Ortaasya'daki anayurdlarından ayrılarak Önasya'ya gelmiş ve Sumerleri teşkil etmiştir. Bu Sumerlerin dillerinden kalan eserler Türkçenin o eski zamanlarda ne gibi bir şekil arzettiğini bize gösteriyor», demiş; diğer bir eserinde de, Sumerceden 350 kelimeyi Türkçe ile izah ederek, Sumerce diye kendisinden bir Türkçe cümle bile terkip eylemiştir [16].

Her ne kadar son tetkikler HOMMEL'in mütalealarının mübalâğalı olduğunu göstermiş ve prof. V. CHRİSTİAN ile B. LANDSBERGER gibilerin tetkikleri, Sumercede Türkçeden başka birçok Asya dillerinin prototip şekillerinin izleri bulunduğunu meydana çıkarmıştır. Fakat bu dilde ilâh mânasındaki **«dingir»** kelimesinin Türkçe **«tengri»** demek olduğu, keza **«de»** edatı, 1 inci şahıs için **M**, ikinci şahıs için de **S** ekleri, morfolojide komplektiv, sentaksinte «cümle zincirleme» usulü, bu dildeki bâriz Altay, bilhassa Türk dillerine düşen bir hisse olduğu da aynı prof. V. Christian ve B. Landsberger tarafından kabul edilen keyfiyettir. «Balta» kelimesi de Sumer - Türk müşterek kültür ıstılahları arasında bulunmaktadır [17]. Bundan başka Sumerlerin, eski Skitlerin, Hunların ve bir çok tarihî Türk kavimlerinin defin merasimi ile bir olduğu tesbit edilen defin âdetleri [18], Elam dilinde Türkçe ile müşterek kelimeler [19], bunlardaki at terbiyesi [20], Hurilerin dillerinin Türkçe ile akrabalık derecesini arzeden hususiyetleri [21], bu Hurilerde Türkistan'daki Huttal Türklerinin ve Önasya'da Selçuklular devrinin at terbiyesini andıran yılkıcılıkları [22], hep. Önasya'da tarihten önceki Türk izlerini teşkil eder.

4 — Vedik Aryanîler gelmeden önceki Hindistan'da şimdi Mohenjodaro ve Harappa şehir harabelerinde meydana çıkarılan medeniyeti yaşatan kavmin de Avustroasiatik, İndonez kavimlerinin başka kavimlerle karışmasından vücuda gelen bir melez unsur olduğu görülüyor; buna Altay zümresine mensup kavimlerin de karışmış olduğu, burada bulunan heykelcikler arasında, Ortaasya Türk tipini arzeden ve başında saçlarını da, Cengiz Hanın, eski bir Çinli tarafından yapılan resminde gördüğümüz gibi, şerid ile bağlanmış olan bir tanesi şehadet ediyor [23].

Mohenjo-daro'da bir su kültü hâkim olmuştur; aynı kült, ölüleri suda defnetmekle günahlarından temizlemek, suda ölmeyi şerefli bir ölüm saymak, su ruhlarına inanmak şeklinde Amuderya ve Sırderya mıntakasında yaşıyan eski Türkler arasında da kuvvetle yaşamıştır [24]. Türk dilinde Türklerin, Vedik Aryanîler ile de temasları olduğunu gösteren kelimeler

vardır. Bunları tesbit eden Prof. G. NEMETH Türklerin bu kelimeleri, m. ö. 1500 senelerinde Aral gölü mıntakasında yaşarken o zaman Hindistan'a geçmekte olan Vedik Aryanîlerle temasta bulunurken, almış olacaklarını zannediyor, ki pek yerindedir [25]. Diğer taraftan Buda dininin esasen bir şamanizm demek olduğu hakkında, daha 11 inci asırda EL-BÎRÛNÎ tarafından söylenen fikir [26], zamanımızda prof. W. RUBEN'in tetkikatı sayesinde tasdik edilmektedir. Ruben bu dinde, Türklerin ağaç totemini, iki sınıf ve çift kıral usullerini, çoban ve demirci bir kavmin düşüncelerini tesbit etmektedir [27]. W. RUBEN, aynı zamanda, Ural (Fin - Uygur) kavimlerinden «Asur» kabilesinin tarihten önceki devirlerde (takriben 1500 -.1000 hududuna) Hindistan'a demir kültürü getirmiş olduklarını tesbit etmektedir [28]; zaten Macarlardan Dr. W. von HEVESY'de güney Hindistan'daki Munda dillerinde böyle bir eski Ural - Altay tabakasının izlerini tetkik etmekle uğraşıyordu [29a],

5 — Uzakdoğu'nun eski devirlerinde orada Türklerin faaliyette bulunduklarını gösteren deliller daha çok ve daha kuvvetlidir. Orada, şimalî Çin'de bir kısım Türkün, Jong ve Tik isimleri altında, daha M. ö. 1328 den başlayıp ciddî bir siyasî kuvvet sıfatiyle mevcudiyet gösterdikleri; bu Türklerin aynı Tik ismi altında zikredilen, fakat Türk olmıyan kavimleri geri bırakarak, bir defa M. ö. 588 de, ikinci defa 433 te şimaligarbî Çin'den Moğolistan'a ve Cungarya taraflarına çekilmiş olduğu, eski Çin kaynaklarından öğrenebildiğimiz olaylardır [29b]. Birçok âlimler, Türk ve gayritürk Tiklere ait malûmatı ayırt edemedikleri halde, diğerleri, «Tik» isminin doğrudan doğruya «Türk» kelimesinin eski bir yazılış şekli olduğunu ileri sürmektedirler [30].

Klâsik müelliflerden Herodot'un «Yurcae», Plinius Secundus'un ve Pompçnius Mela'nın «Turcae» isimleri altında zikrettikleri bir kavmin, M. ö. 5 inci asırda ve daha sonraki çağlarda Edil (Volga) ile Yayık (Ural) nehirleri arsaında yaşadığını biliyoruz. Eğer «Tik» ismi, hakikaten «Türk» demek ise, millî adımızın Türk kabilelerinden birinin ismi sıfatiyle zikri, ilk defa ve m. ö. 14 üncü asra götürülebilen Çin rivayetlerinde görülen bir isim olarak kabul etmek icabeder [31].

Şimaligarbî Çin'de faaliyette bulunan diğer bir kavim de Çu (Chou) lardır. Tik'lerin bir kısmı olarak ta gösterilen bu kavim, Çin'e, Türkistan'dan gelmiştir. M. ö. 1116 - 247 senelerinde Çin'i idare eden bu Çu'ların bir Türk kavmi olduğu, daha geçen asırda kabul edilmeğe başlıyan bir fikirdir [32]. Bunlar Çin'e yeni bir idare sistemi ve yeni akideler getirmişlerdir. Da-

ha önceleri Çin'de, dünyayı idare eden büyük ilâh Sandi kültü hakim iken, Çu'lar onu ortadan kaldırıp, natüralizm ve kahramanlar kültünü yerleştirmişler [33]. Çin'de daha önce (M. ö. 1450 - 1117 de) hükümranlık eden Şang (Shang) sülâlesi zamanında Çin'in bunlara tâbi bulunan kısmında Türk tesiri görüldüğü, Japon âlimi S. OGAWA tarafından ileri sürülmekte, hattâ Şang'ların kendi dillerinin aslında Türkçe olduğu iddia olunmaktadır [34]. Herhalde Çu'lar zamanında, birisi sihirbazlık, diğeri din umdelerini temsil etmek üzere, Türklerin çift kırallık usulü hâkim bulunduğu malûmdur; bunlardan sihirbazlığı temsil eden kralın, Şang'lardan kaldığı kabul olunmaktadır [35]. G. HALOUN ilk Çu kralları isimlerinin 4 heceli olmasını dahi bunların Türklüğü ile ilgili görmektedir [36]. Bazı muasır siyasi Çin münevverlerinin, kadim Türk - Çin münasebatından bahsederek yazdıkları yazılarda, Çu hükümdarı Ton'un zamanından «miras olarak» bunlardan «eti», «kuta», «anru», «tay» gibi Türkçe kelimelerin kalmış olduğu eski Çin kaynaklarından alınarak yazıldı [37].

Herhalde bu Çu'larda, tamamiyle son zamanlarda Türk kavimlerinde görülen bazı âdâtın hâkim bulunduğunu gösteren kayıtlar, lisanî mütalealara nisbetle daha kuvvetlidir. Ezcümle bunlarda, ölmüş ecdada nisbetle tatbik olunan tabu, tamamiyle Türkçe olmuştur [38]. Çin'e atı ilk getiren bu Çu'lar olmuş; W. KOPPERS te onları, Ortaasya'dan Çin'e yeni devletçilik sistemi getiren atlı Türkler olarak kabul etmektedir [39]. «Çu» sülâlesinin Türkistan'dan Çin'e gelmiş olması keyfiyeti, ileride anlatacağımız üzere, Mahmut Kaşgarî'de naklolunan ve ilk Türk hükümdarlarından «Şu» nun, memleketine garpten Aryaniler tarafından yapılan bir tazyik neticesinde, şarka hicret etmiş olmasına dair eski Türk rivayetine zaman itibariyle de uymaktadır.

Prof. W. EBERHARD, Çin'in dil, milliyet ve medeniyetinin, Önasya Sumerlerinde olduğu gibi, kavimler tabakasının kaynaşması mahsulü olduğunu, bunu öğrenme işine «kenar kavimlerin medeniyetleri» ni (Randvölkerkulturen) tetkikten başlamanın en doğru yol olacağını ileri sürdü ve Çin millet ve medeniyetini vücuda getiren milletlerin bakiyelerinin, mevcudiyetlerini Çin'in kenar ülkelerinde tarihte uzun zaman muhafaza ettikleri gibi, bugün dahi kısmen muhafaza etmekte olduklarını meydana koydu. Bu zatın Çin kayıtları ile birlikte âsâriatikaya dayanarak anlattığı şudur: Sarı Irmağa garptan gelerek dökülen Wei nehri havzası, Garpten gelen kavimler için bir bozkır geçit yolunu teşkil etmiş, burada M. ö. 2000 de Yang-shao'da bulunan boyalı keramik kültürü teessüs eylemiş; bu kültür, Türklerin ta-

vassutu ile buraya kadar gelen, fakat Moğolistan ve Türkistan'da da yataklarını bulan bir Önasya kültürü unsurlarını ihtiva etmektedir. Bu kültürü getiren Türkler Çu sülâlesini kurdular ve güneşin mühim bir yer tuttuğu bir natüralist din getirdiler. M. ö. 1050 hududunda bu Çu'ların Çinli'lerle daha yakından karışması, Çin dil ve medeniyetine şimdi bildiğimiz nihâî şeklini vermiştir [40].

Yukarıda zikri geçen Finlandiyalı mongolist ve türkolog G. J. RAMSTEDT, Çin ve Kora dillerinin bugün konuşulan lehçeleri üzerinde tetkikatta bulunarak, Türk dilinin yalnız eski Çin dili üzerindeki tesirini tesbit etmekle kalmamış Türk dilinin en eski inkişaf sahasının, şimalî Çin ve Kora mıntakası olduğunu dahi ileri sürmüş; ve Kora dilinde bu en eski Türk dili unsurunun, daha iyi muhafaza edildiğini ve bu dilin en eski bir Türk şivesinden töremiş olduğunu iddia etmiştir. Ramstedt ile 1937 de görüştüğümde, bu mevzuu isbat eden zengin lisanî vesikalarını, bu materyalin ŞAZ ve LİR Türk şiveleri ve mogolca, Göktürk ve Hakanı Türkçesi ile mukayeselerini saatlerce anlatmıştı. Fakat bu âlim, bu malzemeden ancak pek cüz'î bir kısmını içine alan «Türk dilinin menşei» mevzuu üzerine 1935 te Fin Ulûm Akademisinde okuduğu bir rapordan [41] başka bir neşriyatta bulunamamıştır. Ramstedt'in «sinokorea» da, yani Çin ve Kora dillerinin her ikisinde bulunan kelimeler gibi, ancak «korea» da, yani Kora dilinde bulunan Türkçe, Mogolca, Göktürkçe'de, Uygurca'da, bugünkü Doğu - ve Batı Türk lehçelerinde, Oğuzca'da, Karagas ve Altay şivelerinde, yani «ŞAZ» (ki Ş, A ve Z sesleri kullanan) Türkçelerde, keza eski Bulgar şivesi gibi LİR (yani öteki sesler yerine L, İ ve R sesleri kullanan) Türkçelerde, bunların hepsinde yahut ancak ayrı şivelerinde bulunan kelimeler, dilimizin tarihî seyrinin tâbi olduğu kaidelere tam uygun olarak mevcut bulunmakta ve bazı kelimeler Türk şivelerindeki değişmelerden masun kalarak kendisinin eski iptidaî mânasını ifade etmektedir.

Bu itibarla böyle kelimeler hakikaten bir prototürk, yahut prototürkomongol dilinin nümunelerini arzetmektedirler. Meselâ, eski ve şimdiki ŞAZ Türkçelerimizde «ağız», «başmaq», «iş» ve «aş» kelimeleri Sinokorea'da eski Edil (Volga) LİR Türkçeleri ile müşterek olmak üzere «aguri», «balmaq», «il» ve «al» şekillerinde muhafaza edilmiş; Uygurca'da ancak köy kâhyası mânasını muhafaza etmiş olan «çupan» kelimesi, Sinokorea'da ibtidaî yüksek mânasını muhafaza ederek, ministerin başkâtibini ifade etmektedir, «Yarım» mânasında Önasya Türkçelerinde muhafaza olunan «buçuk» kelimesi, Kora dilinde «pçok» olarak muhafaza edilmiş; «tuz» sözü

«su kumu» (yani sudan çıkarılan kum) mânasında «sokom» ile ifade edilmiş; devlet idaresine ait ıstılahlardan «kagan», «kan» (han), «tarhan» kelimeleri «ke-kwan», «Kwan» ve «tat-kwan» şekillerinde; dinî ve fikrî rehber mânasındaki «kam» (şaman) ise sadece «kam» olarak muhafaza edilmiştir.

Ramstedt, bunlardan başka daha pek çok idarî ve askerî teşkilât ıstılahları saymaktadır. İhtimal kadim Önasya dilleri ve Vedik Aryanîlerden önceki Güneyasya dillerinin bakiyeleri aynı Ramstedt'in hakikî türkolog ve mongolistçe, daha doğrusu Ural-Altayiste gereken geniş bilgiye dayanarak ve onun takip ettiği sert ilmî metoda riayet ederek tetkik edilecek olursa, belki o dillerde de Türk ve Mogol dillerinin eski ve yeni şivelerinde mevcut kelimeler bulunur ve bunlarla Türk, Mogol dillerinin yalnız Uzakdoğu'da değil, Ön ve Güneyasya'nın o eski dillerinin bakiyelerinde de bu prototürk yahut prototürko-mongol dilinin kelimeleri muhafaza edilmiş olduğu ortaya çıkardı. Bunu ben, ancak «belki» diye ihtiyat kaydiyle söylüyorum; çünkü ihtimal Ramstedt'in, Türk ve Mogol dillerinin ilk müşterek şekillerinin nümunelerini muhafaza etmek hususunda Çin ve Kora dillerine ayrı bir mevki vermekte hakkı vardır.

6 — Türklerin, Orta Amerika medeniyetini yaşatmış olan kavimlerle temasları da isbat edilir bir dâvadır. Amerika'nın Asya'ya bakan sahillerinde yaşamakta, yahut önce orada yaşamış olan yerli kabilelerinin dillerinde Türkçeye benzeyen ve aynı mânayı ifade eden kelimeler vardır [42]. Meksikalılarda bulunan 12 hayvanlı takvim ve bunun «şemsî - kamerî» şekli, ayın haftalara bölünmeyip 13 günlük iki parçaya ve 4 güne taksim edilmesi, senenin bazı kabilelerde 24 şubat yahut 12 martta başlatılması, 13 aylık hesap ve 28 kamer menzili muhakkak Ortaasya'dan şimalî Amerika'ya gelen kültürün bariz izlerini teşkil eder [43].

Diğer taraftan takvime ait tetkikat, «Babil astronomisi» nin, M. ö. 1500 senelerinde Çin'e gelmiş olduğunu göstermiştir [44]. Elam'daki «Anu» ilâhının da bu yoldan Çin'e geldiği hakkındaki nazariye gibi, Sumerlerdeki «dingir» kelimesinin aslı, Mogollardaki «tenggeri» şeklinden anlaşıldığı gibi, «teng» - «eri», yani semanın sahibi demek olacağı ve sema mânasındaki bu Türkçe «tenk» kelimesinin, Çu'lar vasıtasiyle «t'ien» şeklinde Çin'e ulaşmış olması da pek mümkündür [45].

Ortaasya Türk ve Mogollarının Süreyya yıldızının kamerle iltisakı hesaplarına dayandırılan çok muntazam bir takvimleri olmuştur. Lehli mogolist prof. W. KOTVİÇ, bu takvimin ancak bazı parçalarını bulup neşretmiş-

tir. Ben, bunun tam şeklinin Cungarya Kazak-Kırgızları arasında yaşamakta olduğunu öğrenerek, merhum müverrih Murad Remzi vasıtasiyle tesbit ettirerek oradan getirttim ve Berlin yanındaki Dahlem Rasad Hesapları Enstitüsü müdürü prof. A. KOPFF ile beraber tetkik ettik. Bu takvimdeki bazı ayların mevsiminden uzaklaşmış bulunması, takvimin herhalde M. ö. 2 nci binlerde başlamış olduğunu gösterdi. Fakat bu tetkikatın neticelerini şimdiye kadar neşredemedim [46].

Herhalde bu zikrettiklerimiz gibi dilimiz ve etnografyamıza ait meseleler üzerinde gelecekte yapılacak tetkikler, eski Önasya kültürünü Uzakdoğu'ya tarihten önceki devirlerde nakilde Ortaasya'nın vasıta olduğunu ve Prototürklerin Asya'nın her üç köşesindeki ve Doğuavrupa'daki medenî kavimlerle karşılıklı tesirleri doğuran uzun temaslarda bulunduklarını, şimdikine nisbetle daha büyük bir vuzuhla gösterecektir. Türkler ve diğer Ural - Altaylılar için eski dünyanın bu gibi muhtelif tarafları ile münasebette bulunmak için müsait olan vatan, herhalde Ortaasya'nın şimdiki Tiyanşan - Pamir sahaları olmuştur.

Destanlara göre ilk Türkler. — Türk anayurdunun Tiyanşan - Aral mıntakası olduğu ve Türklerin muhtelif kavimlerle temasları ve fütuhatları, eski Türk, Çin, İran ve Yahudi rivayetlerinden de öğrenilebiliyor. En eski Türk rivayetleri, biri 6 ncı asırda, belki daha önce muayyen şeklini aldıktan sonra Çinlilere malûm olan ve Wei sülâlesi (M. ö. 366-558) tarihine geçen «Göktürk-Çin versiyonu», diğeri de 8 inci asrın ilk yarısında yazılan iki eserden alınarak Selçuklular namına 1126 da yazılan anonim **Mücmel ut-tavarih va-'l-qisas** kitabına dercolunan «İran - Hazar versiyonu» şekillerinde bize vasıl olmuştur [47]. Her iki versiyon, Tiyanşan-Aral sahasında muayyen şeklini aldıktan sonra, Uzakdoğuya ve Önasya'ya kadar yayılmıştır. Bunların her ikisinde de Türkün asıl vatanı, Isık-Göl, ve Çu mıntakasıdır. Göktürk-Çin versiyonunda Türkün Çu havzasında, Isık-Göl, Izık-art (Azıgart, şimdiki Işıgart) ın soğuk yayalalarına gelmeden önce, Sihai, yani garp denizi diye anılan bir deniz, yani Aral, yahut Hazar denizleri yanında yaşamış olduklarını anlatır. «İran - Hazar» versiyonu» nda ise Isık - Göl, Izık - art ve Ceyhun (Amuderya) vazıh olarak zikredilmişlerdir [48].

Her iki rivayet, Türklerin Çinlilerle temasından, Türkün 4 oğlundan (yani esas 4 kabileden) ve Çin tarafından gelen diğer 10 cedden bahseder. İran - Hazar rivayeti, ayrıca, Isık - Göl civarında yaşıyan ve devletin meşru hükümdarı olan «Türk» ile Ceyhun'da (yani Aral tarafında) yaşayan amcazadesi «Guz» (yani Oğuz) arasında «yede - taşı» yani milletler üzerinde

hâkimiyeti temin eden tılsımlı bir taş yüzünden uzun muharebeler cereyan etmiş olduğundan, Türk'e, Çin tarafından gönderilen 10 «kam» (şaman), yani batı Göktüklerinin «On ok» kabilelerinin ilim sahibi olan cedleri geldikten sonra bu hâkimiyet sırrı tekrar Türkün elinde kaldığından bahsediliyor. «Çin» i, Edil havzasında yaşıyan «Hazar» ile «Kemârî» yi (yani Bulgarların ceddini) «Saklab» ı (yani Slav ve Fin kavimlerinin cedlerini) ve Rusları (yani Skandinavya Cermenlerini) de bu memlekete dahil gösteriyor.

İran'ın ve Hindistan'ın bu memlekete dahil olduğundan bahsetmiyor. Eski Türk rivayetlerinin Doğuda Çin, Batıda Rum ve Rus ile beraber Küçükasya'yı, İran'ı ve Hindistan'ı da ihtiva eden daha büyük bir devlete ait hâtıraları bir araya toplıyan «Oğuz destanı» ise, bu büyük «yagbu» lar devletinin merkezi olarak tekmil Batı Türkistan'ı almakta, hanların, yabguların yazlık karargâhları Balhaş - Gölünün ve Sırderyanın şimalindeki Ortak ve Körtak mıntakaları, yani şimdiki Kazakistan'ın «Arka» denilen sahaları, göstermektedir. Bu destanın tesbit zamanının 12 nci asırdan geç olmadığını gösteren bir ipucu vermek üzere de Yedisu'nun şimalinde 12 nci asra kadar mevcut bulunduğunu bildiğimiz Yafenç şehrini [49] bu yaz karargâhları meyanında anlatılıyor. Kış karargâhlarının ise, Aralın şimalindeki Borsuk Kum ve İle havzası, Taşkent şımalindeki Kazıgurt dağları, «kırk kapılı Sayram» mıntakası ve Zerefşan havzasındaki Semerkand ve Yalgusağaç tarafları olduğu bir bir sayılmaktadır [50].

Oğuz destanının esas temelini teşkil eden «Şu ve Tunga Alp» rivayetlerinde, İran hükümdarları ile harbettikleri anlatılan hakanların merkezi, Çu havzasında Balasagun ve Doğutürkistan'daki Ordukent, yani Kaşgar şehirleridir [51]. Fakat Azerbeycan'ın şimalindeki Şabıran ile cenubundaki Kazvin şehirleri de bu Tunga Alp (Afrasyab) ın şehirleri olarak gösterilmektedir [52]. Bu «Şu» rivayetlerinin M. ö. 12 nci yahut 11. asırda Çin'de «Çu» devletini kuran Türklere ait olacağına. yukarıda da işaret etmiştim. Şu'ların Çu havzasındaki hayatına ait olan bu rivayetleri, onların daha Çin taraflarına göçmedikleri zamana ait hâtıralar olarak kabul edebiliriz.

Türklerin, düşmanları tarafından bir darlığa sokulduktan sonra demir kapıları eriterek aydın ve geniş dünyaya çıktıklarına dair «Ergene-Kon» efsaneleri, İran kavimlerinin Airyana-Vaeja'ları gibi seyyar bir şey ise de, 8 inci asır Ortaasya Türklerinin bu demir kapıyı, arap Sellam Tercüman'a, İle havzasının şimalinde, şimdiki Talka Demirkapısı mıntakasında gösterdikleri anlaşılıyor [53]. Türklerin anayurdunun, Tiyanşan sahasında oldu-

ğuna inanmakta hiç tereddüt göstermediklerini ifade etmek itibariyle, bu rivayet te mühimdir.

Eski Türklere ait İran rivayetlerine gelince, Asadî Tûsîde, esas hâkim kabilesi Yugur'lar, yani Uygurlar ve merkezi yine Ortaatiyanşan sahaları olan bir cihan devletinden bahsediliyor, ki hükümdarları «Khaqan-i Yugur» tesmîye olunmuştur. Diğer İran ravileri Abu Mansur al-Balkhî, Daqîqî, Firdevsî, esas hâkim unsuru Çigil ve Kharlukh (Khallukh, yani Karlık) olan cihanşümul bir Türk devletinden bahsederler, ki bunların merkezi olarak ta Isık - Gölün garbindeki Koçunkarbaşı, ve Zerefşan kıyısındaki Ruyîn-Dîz (Bakır kale, Beykend) ve Ordukent (Kaşgar) gösteriliyor ve bu devletin büyük hükümdarı olan Afrasyab (Franrasya, Türkçesi Tunga Alp) İranlılar ile savaşlarında muzaffer olduğunda, şimdiki Siistanın cenubundaki Hamun Gölü taraflarında ve İran içlerinde; nihayet mağlûp olup İranlılar tarafından takip olunduğu zamanlarda ise Kemâk memleketine, yani Altaylara ve «Deryâ-i Kimâk» a. Altayın arkasındaki ve doğusundaki büyük göllerden birine (Koso-Göl, yahut Baykal) taraflarına o taraflardaki (Orhundaki?) diğer bir «Ruyîn Dîz» şehrine kaçıyor; son olarak memleketinin garbî kısmı olan Azerbaycan'a geldiğinde, orada İranlıların eline geçerek öldürülüyor [54].

Eski İran rivayetlerini nakleden El-Bîrûnî, Tha'âlibî, Tabarî, Narşakhî ve Nasafî gibi müellifler, bu efsanevî devirlerde yaşadığı anlatılan kadim Türk devletinin hudutları ve şehirleri hakkında birçok mütemmim malûmat dahi veriyorlar. Ezcümle El-Bîrûnî ile Bal'amî, Türk - İran hududunun şimdiki Meşhed ile Sirakhs arasındaki Mezduran (onlara göre Marz-i Turan = Turan hududu) olduğunu söylerler [55]. Bal'amî, Azerbaycanı da bu sınırların içine alır [56]. Mahmud Kaşgarî ise, o eski devirlerde Mâveraünnehrin temamiyle bir Türk ülkesi olduğunu, İranlıların ancak sonradan gelerek buralarda yerleşmiş ve orasını «gûya» bir Acem memleketi imiş» gibi bir hale sokmuş olduklarını söyler [57].

625 - 30 da Batıtürkistan üzerinden Hindistan'a geçen Çin âlim rahibi Hiuyentsang'a da Termiz Demirkapı'sını (Orhun yazıtlarındaki Temir Kapug'u), Göktürklerin cedlerine karşı kurulan bir sed ve hudud kapısı olarak tavsif etmiştir [58].

Türklerin eski tarihine dair rivayetler Süryanî kaynaklarında, bilhassa eski İskender romanında ve 6 ncı asra ait Ephesus'lu Johan ve Zekhari Rhetor'un eserlerinde bulunmaktadır [59]; fakat Yahudi rivayetleri daha mühimdir. Bu Yahudi rivayetleri, ilk İslâm müelliflerinden Vahab ibn Mü-

nabih'in rivayetlerine esas olmuştur [60]. Fakat onları da burada bahis mevzuu etmiyeceğim. Tarihten önceki devirler için ehemmiyetli bulduğum Yahudi rivayeti, Arapların Tabari tarihine [61] ve İbn al-Faqih'in coğrafyaya ait eserlerinin tarafımdan 1923 te Meşhedde bulunan nüshasında [62] münderec bulunan bir rivayettir, M. ö. 7 nci asır sonlarında Önasya'da Sakalar hâkimiyeti inhilâle uğrayıp, az sonra Yuda devleti de (M. ö. 587 de) Babil hükümdarı Nabukadnezar tarafından tarumar edilince, Yahudilerden bir kısmı, o zaman daha şimdiki Kafkasya Azerbaycan'ı taraflarında ve muahhar Hazar memleketinde de hâkimiyetini muhafaza eden bu Sakaların ülkesine iltica ettiler; bunlardan bir kısmı Kür nehri havzasına ve şimdiki Dağistan'a gelip yerleştiği gibi, bir kısmının da Sakalar devletinin asıl merkezi olan Türkistan'a dahi geçmiş olduğu bu rivayetlerden anlaşılıyor [63]. Bunlar, Hazar denizinin garp sahillerinde muahharen Hazar ve Sabir gibi kavimleri kendi dinlerine celbedebildikleri gibi, Şarkta dahi bir kısım yerlilere ve Türklere kendi akidelerini telkin edebilmiş olabilirler. İbrahim peygamberin Şarka gönderdiği oğulları sıfatiyle Yahudi menkıbelerinde zikredilen üçü hakkında, Taberi ve Ibn al-Faqih'deki rivayette şunlar anlatılıyor:

Zamiran, Yasubak ve Sukh, babaları tarafından Şarka gönderilecekleri zaman ona «biz o gurbet ve vahşet âleminde nasıl geçiniriz?» dediler. İbrahim de: «Ben size, Tanrının isimlerinden (tılsımlardan) birini öğretirim, bunu kullanarak siz düşmanlarınıza galip gelir ve harpte sıkıntıya düştüğünüzde bunu kullanarak düşmanlarınız üzerine yağmur yağdırır ve zaferi kazanırsınız» dedi ve onlara bu ismi (tılsımı) öğretti. Onlar da Şarka doğru yürüyüp, nihayet Horasan'a geldiler; orada türeyip çoğaldılar ve bu isim (tılsım) sâyesinde bütün komşu kavimler üzerinde hâkim oldular. Yafeth neslinden Hazarlar onların haberini duydu ve onlara gelerek: «Size bu tılsımı öğreten zat yeryüzündeki insanların en iyisi, yahut yeryüzünün padişahları olsalar gerekti», dediler ve onların (yani İbrahimoğullarının) padişahına «khaqan» lâkabını verdiler. Sonra bu Hazarların bir kısmı Sukh ve biraderlerinin memleketinde kalıp, onlarla evlendiler ve orada kaldılar; bir kısmı da kendi memleketlerine (yani Etil tarafına) döndüler».

İranlılar gibi Yahudiler de bütün milletleri kendi nesillerinden türemiş göstermek için muhtelif kavimlerin isimlerini kendi ananelerince malûm isimlerle birleştirmişler. Bu efsanelerde Türklerin ceddi olarak gösterilen Yafeth ve diğer şahıs ve kabile isimleri böyledir [64]. Şimdi bu rivayette zikri geçen «sukh» ismi, eski Arap ve Yahudi metinlerinde «Su» «Sukh» ve «Sakh» şekillerinde de yazılmıştır, ki bizim bahis mevzuu ettiğimiz ka-

vimlerden Şu yahut Saka'lardan başka bir şey olmasa gerektir. Milâdi birinci asır Yahudi müverrihi FLAVİUS JOSEPHUS bu isimleri Zambran, Yosubak ve Su şeklinde yazmıştır [65]. Eski Tevrat rivayetleri mütehassısı Dr. BAAR da bana bu isimlerin kendisine malûm nüsha şekillerine göre Zamiran, Yosu-bak (yahut Su-bak) ve Su okudu ve bu kelimelerin aslında hiç te sâmî olmadıklarını ilâve etti [66]. Şu halde bu isimler Sabir, Yosu (Us, Uz) - bak, ve Şu gibi Ortaasya kavim isimlerinin muhtelif yazılış şekillerinden başka bir şey olmasa gerektir.

Hazar ve Bulgarların, bir zamanlar Horasan'da bulunduklarına dair başka rivayetler de vardır [67]. Bu Yahudi rivayeti Batı Türkistan'da yaşıyan üç ve Hazarlarla dört Türk kabilesinin yağmur yağdırarak düşmanları mağlûp etmek tılsımını bildiklerini, yani hâkimiyetlerinin sırrının yedetaşı'nda olduğunu, hükümdarlarına Hazar dilince «Hazan» denildiğini anlatmaktadır, ki Göktürk-Çin, ve İran-Hazar rivayetlerinde dört kabileden mürekkep Türk'ün hâkimiyeti hakkında söylenen de budur. Yahudiler, bu devletin, daha İbrahim peygamber zamanında, yani onun oğulları tarafından kurulmuş olduğunu iddia etmişlerdir. Çinliler, Türklerin hâkimiyetinin sırrını at ve süvarilik diye tanıdıklarından, Türklerin Batıtürkistan'da (Huttal ve Ferganede) yetiştirdikleri atları elde etmek için can atmışlar; Önasya kavimleri ise bu sırrın yedetaşı'nda olduğuna inanmışlardır, ki bütün bu rivayetler, Türklerin, en eski zamanlardanberi cihangir bir millet, devletçi ve asker bir millet olarak telâkki olunduğunun şüphe götürmez şahididir.

Tarih vesikası olmak üzere Türk dili. — Türklerin tarihten önceki çağını öğrenmek için müracaat edilecek diğer en büyük vesika, Türk dilidir. Bu hususta şurada ancak o kadarını söylemek isterim, ki bu dilin bilhassa Mahmud Kaşgarî'nin eserinde ve Uygur vesikalarında bize vasıl olan kadarı, keza Yakut dilinin Pekarski tarafından toplanan lûgatı, bu dilin Ortaasya'nın şimalinde değil, onun cenubunda inkişaf ettiğine, cenup mahsullerini, meyvelerini ve onlardan yapılan içki ve yemekleri bu mahsulâtı kendisi terbiye edip yetiştiren bir milletin dili olduğunu pek vazıh olarak göstermektedir. Bu itibarla Türkçe'de, Ortaasya'da yaşıyan İran kavimlerinin ve Tokharların dilindeki sözlerle müşterek kelimeler bulunduğunda, bunun hepsinin Türkçeye dışarıdan gelen, Hind dillerinden, Sogd, yahut Tokhar İranlılarından alınan sözler olarak kabul etmek yanlıştır [68]. Türkçeye asırlardanberi muhtelif milletlerle temaslar neticesinde, pek çok yabancı sözler geçmiştir; fakat bu yabancı kelimeler, dilimize ancak İslâm devrinde ve son zamanlarda şimdi gördüğümüz kadar geniş mikyasta tasallût edebilmiştir.

Eski dil vesikalarımız, ne kadar eski ise, o kadar istiklâl ve medenî hayat mefhumları da dahil olmak üzere, büyük yaratıcılık kuvveti ibraz etmektedir. Cenup mahsullerinin dilimizdeki isimleri hep Türkçedir. 12 yıllık takvimde, maymun mânasında «piçin» kelimesine dayanarak, bu takvimin Türk malı olmadığını iddia etmek te, Türk dilini Asya'nın şimalinde inkişaf eden bir dil olarak kabul etmekten ileri gelmektedir [69].

Türk dilinde Ş, Z sesleri yerine L, R sesleri kullanan Bulgar ve Hazarların, bir zamanlar Türkistan'ın cenubunda, ve Horasan'da yaşadığını gösteren deliller vardır, demiştim. Cenubî Türkistan'da LİR Türkçe konuşanların yaşadığına ait emareler vardır. Bugünkü türkoloji eski Hazar ve Bulgarları bugün temsil eden Çuvaş lehçesinde bu dili konuşan eski kavimlerin, bir zamanlar herhangi bir yerde beraberce yaşayıp baız müşterek lehçe hususiyetleri (meselâ diğer Türklerde **A** olan yerde **I** sesi kullanmasını) inkişaf ettirdiklerini göstermiştir [70]. Halbuki bu LİR Türkçesinin izleri, yukarıda, Sino-Korea'daki Türkçeler bahsinde, de anlattığımız gibi, Uzakdoğu'da da mevcut bulunduğu halde, Orta ve Doğuasya'nın coğrafî ve etnografi isimleri üzerindeki tetkikler, Peçenek, Başkurt ve Agaçeri isimleri gibi Hazar ve Bulgar isimlerinin de Altay - Tiyanşan hattının şarkında hiç rastlanılmadığını göstermektedir [71]. O halde Yakutlarla eski Bulgarlar ve Sino-Kora dillerine LİR Türkçesi sözlerini veren o eski Türkler, Ortaasya'nın cenubunda bir yerde, meselâ Pamir - Tiyanşan'da beraberce yaşadıktan sonra, şimale gitmişlerdir.

Büyük devletler kuran Türk kavimleri. — Türklerin tarihten önceki devirlerde cihanşümul bir devlet kurmuş olduklarını gösteren mühim bir nokta da, tarihî devirlerde isimleri tarihin muhtelif devirlerinde eski dünyanın muhtelif ülkelerinde görülen Türk kabileleridir. Bu kabilelerden en çok dikkatimizi çekenleri **Çigil** (İçgil), **Subar** (Sibir), **Abar** (İbir), **Kang** (Keng), **Ogur** (Gur, **Z ile** Oğuz ve Guz), **Kumedh,** nihayet **Türk** isimleridir. Diğerlerine nisbeten daha az yayılmış gibi görünen «Türk» için, yukarıda, Çin ve Yunan menbalarından kayıtlar nakletmiştik. Ogur (Gur) isminin geniş sahalara yayılmış oluşunu, Macar âlimi B. MUNKACSİ tesbit etmiştir. Subar ve Çigil isimleri için de, ben, bazı kayıtlar topladım [72]. Eski İran, Hindistan ve Ortaasya'da muhtelif yerlerde Subarlarla Abarlar ve Kümidh yahut Kumadh (**Z** yerine **R** ile Kumir ve Kumar) leri andıran isimlere rast geliniyor [73]. Bu gibi kabilelerin, öntarihte ve tarihî devirlerde hâkim tabakayı teşkil ettikleri cihanşumül devletlerde merkezî hükûmetin mümessili sıfatiyle, yani idarede merkeziyeti temin için, meselâ Çingiz ve oğulları za-

manındaki Kıyat, Kongartlar, Temür ve oğulları zamanındaki Barlaslar gibi, bu büyük devletin her tarafına dağılmış unsurlar olduğunda şüphe yoktur [74].

Bizim tarihî devirlere girişimizin başlarında, M. ö. 7 - 4 cü asırlarda Ortaasya'da hâkim göçebe milletler sıfatiyle **Sakalar**'la **Masaget**'leri görüyoruz. Bu iki kavme muahharen İran unsuru (Sakalara Soğdlar, Masagetlere de Alan ve Khorezm İranîleri) karışmışsa da, her iki kavmin menşe itibariyle Türk olduğu kanaatindeyim. Sakalar için bu hususu, rus N. ARİSTOV gibi, EDVARD MAYER de söylemiştir [75]. Ben şahsen, Dârâ kitabesinde zikrolunan üç Saka gurupundan Saka - Tigrahkuda'nm Türk olduğu ve Göktürkler ile kendilerini bugün dahi Saka tesmiye eden Yakutların ve Sagay'larm bunlardan neşet ettikleri fikrindeyim [76].

Masagitlere gelince, Bizans kaynaklarında bunların Türk olduğuna dair sarahat vardır [77]. Ahemenid hükümdarı Kserks'in (M. ö. 486 - 465) seferleri esnasında, Ortaasya'da, Baktralılarla beraber, Sagarti yani Sakalılar ve Kaspi zikrolunmaktadır. Yunan müelliflerinin Kür nehri munsaplarında yaşıyan bir kavmin sıfatiyle bahsettikleri bu **Kaspiler**, ne İran ve ne de Turan ırklarına mensuptu; onların Kafkas ırklarına mensup bir kavim olduğu sanılıyor [78].

Herodot'ta da zikri geçen bu kavme, bazı âlimler, Ortaasya'nm Hindistan ve İran'ın İranlılardan önceki devirleri tarihinde büyük bir rol atfetmeğe meyyaldırlar. İran arkeolojisi mütehassısı prof. E. HERZFELD, eski Hind Mohenjo-Daro ve her iki Sus ile dört Anau kültürlerinin, bu Kaspi kavminin eseri olduğuna kani bulunmaktadır [79]. Herhalde bu kavmi, bugün, Hindukuş'ta yaşayan ve Vedik Aryanîlerin Hindistan'ı işgalinden önce Ortaasya'nın cenubî kısımlarını işgal eden büyük bir kavmin bakiyesi olarak tanınan **Buruşak** (yahut Buruşask) ların cedleri telâkki ediyorlar; ben de bu nazariyeyi haklı buluyorum.

Bu Buruşakların ancak yakında tetkik edilmeğe başlıyan çok enteresan dillerinde epeyce Türkçe söz bulunuyor. Bu dilin büyük lûgat ve gramerini Dr. L. R. LORİMER neşretmiştir [80]. Eski Dravid diline yakın, fakat Kafkasya'nın Apkhaz dili ile de yakından ilgili bulunan bu dilde, sufikslerin Fin-Ugur tipinde olduğunu tesbit eden zevat, görülen bu Türkçe kelimeleri, Pamir Kırgız şivesinin tesiriyle izah etmek yanlışlığında bulunmuşlardır [81]. Daha bir arada toplanmıyan ve tetkik dahi edilmiyen bu Türkçe kelimelerin bir kısmı, çoktan ölmüş olan eski bir Türkçeden alınmış kelimeleri arzediyor gibi geliyor. Meselâ «Kayınata» yerine «azk-ir», «kay-

nana» yerine «azk-kız» [82] deniliyor. Bu ise müzekkeri «ir» (dikkat edilsin «er» değil) ve müennesi de «ız» ile belirten bir Türkçenin bakiyesi olsa gerektir. «Demir» kelimesi de T yi Ç ile konuşan bir şiveden alınmış olsa gerektir , ki «çumar» deniliyor. «Göz» yerine «ilşi» yani «elçi», kayın ağacı mânasında «tal» yani «söğüt», çukur mânasında «ol» yani «göl», ceza mânasında «üs», yani «öç» kullanılmaktadır.

Bütün bunlar ve E yerine İ, Ç yerine S geçmesi, Pamir taraflarında bunlara uzaktan komşu olan bugünkü Türk kabîlelerinin şivelerine aykırıdır. Burşak dilindeki Türkçe ŞAZ ve LİR Türkçelerini ve mogolcayı gözönünde bulundurarak tetkik edilecek olursa, belki eski Kaspilerle temasta bulunarak yaşıyan Türklerin diline ait bazı materyal elde edinebilirdi. Ben bu hususa, daha 1935 te, mütehassısların dikkatini çekmiştim; fakat o günden bugüne kadar bu mesele ile kimse meşgul olmadı.

İskenderin fütuhatı sırasında Sind nehri üzerinde yaşıyan bazı kavimlerin Türk kabileleri olacağı ileri sürülmüş, bunları ben de bahis mevzuu etmiştim. Fakat daha önceleri Sumerler ve Kaspilerle komşu olarak bugün Hindistan ve İran tesmiye ettiğimiz ülkelere yayılmış bulunan Altaylıların, daha çok Subar, Kümidh, Kücat, Keng (Kenger) ve Gur gibi kavimler olduğu görülüyor; çünkü rivayetlerde en çok bunların ismi geçiyor [83].

İşte fikrimce Anau'da ve Horasan'ın diğer noktalarında Aryanîlerden önceki medeniyeti, bu harabelerde bir çok eserler ve at kemikleri bırakmış olan Altay kavimlerinin cedleri ile bu Kaspiler yaratmış; Sumer ve bazı diğer Önasya medeniyetlerinde iz bırakan o eski Altaylılarla beraber hep bu Kaspi kavimlerinin cedleri bulunmuşlardır. Kaspilerin tipleri hakkında, kat'î malûmata malik değiliz; fakat Türkmenistan'daki eski Türklerin mezarlarda bulunan kafatasları, keza bugünkü Türkmenlerin kafatasları, buralarda vaktiyle Türklerin diğer kavimlerle geniş mikyasta karışma devirleri geçirdiklerine delâlet eder. 1933 de İsveçli Dr. ARNE Astarabad'a yakın Şahtepe höyüklerinde hafriyatta bulundu ve burada M. ö. 1500 sene evvel nihayete eren bir medeniyetin eserlerini meydana çıkardı; fakat burada da tıpkı Anau'da olduğu gibi, brakisefal, dolikosefal ve mezosefal kafatasları karışık olarak bulunmuştur [84]. Malûm olduğu üzere şimdiki Türkmenistan'da Horezmlilerle komşu olarak yaşayan Türkler, onuncu asır müellifi Muqaddasî'nin naklettiği eski Horezm rivayetlerine nazaran, kafataslarını uzunca yapmak için çocuklarının başlarını deforme ediyorlardı [85]. Bu cihetten Türkmenistan'daki hafriyatlarda bulunan kafataslarının şekline göre, eski ahalinin milliyeti hakkında bir hüküm vermek hiç te kabil değildir.

Eski Zamanların Medenî Türkleri ve Demircilik. — Prof. W. KOPPERS, atlı göçebe Türklerin, eski medeniyetlerin teessüsünde oynadıkları rolü tesbit ederken Türkleri, münhasıran göçebe bir hayat geçirmiş, ziraat ve madencilikten daima uzak kalmış bir millet gibi telâkki ediyor ve ayni fikirde olan W. BARTHOLD'un «Türk göçebelikten ayrıldığı vakit, Türk olmaktan çıkıyor» sözünü hoşuna gitmiş bir hakikat gibi naklediyor. Anau âsârında bulunan ziynetlerin Türkmen halıları ve diğer Türk kabilelerinin el işi ziynetleriyle birleştirerek bunların Altaylı bir kavmin eseri olacağını ileri sürenlere de, Türkmenlerin bu halıları ve desenlerini ancak İranlılardan öğrenmiş olduklarını anlatmak istediler. Fakat biz, bugün Türk el işi ve Türkmen halı ziynetlerinin prototiplerini, 1924 te Mogolistan'da Nouin-ula'da Rus âlimi P. K. KOZLOV tarafından keşf ve milâd senelerine ait olduğu tesbit edilen ziynetli iki keçede [86] ve ayni senede Şarkî Altayda Pazırık yaylasında ebedî buzlar arasında bulunan eski Türk mezarı eşyasında [87], keza Turfanda bulunan Uygur âsârı ve dıvar resimlerinde görülen halı ve keçe tiplerinde de kısmen görmekteyiz [88].

Nouin-ula ve Pazırık eşyalarında bulunan zinetlerin, Türkmen ve onların komşuları olan Aday Kazak kadın el işleri zinetleri arasında dikkati çekecek tam benzerliği vardır. Minuse (Minusinsk) demir ve bakır mamulâtının Türk malı olmayıp, İran malı göstermek ne derecede yersiz bir zorlanma ise, Nouin-ula ve Pazırık kültürlerini İran mahsulü telâkki etmek te o kadar yersizdir. Anau harabeleri âsârı tetkikinin bugünkü durumunda, bunları Türk kültür ananelerini de, herhangi prejujelerden emin olarak gözönünde bulundurmak üzere, yeni baştan yapmak hususunda san'at tarihi ve prehistoire mutahassıslarına, samimî teklifte bulunmaktan başka çare kalmıyor.

Bütün bu nevi yeni tetkikatta gözönünde bulundurulması icap eden nokta, Türklerin tarihte münhasıran göçebe oldukları hakkındaki mütalealların çürük taraflarıdır.

Gerçi Mahmud Kaşgarînin ve Ahmed al-Tinî'nin naklettikleri rivayetler [89], İskender (ilk Aryanî, İran fâtihlerinin timsalî ismi) geldiği zaman, Mâveraünnehirde, Mahmud Kaşgarîye göre Talas ve Çu alanında, şehir hayatı henüz hiç inkişaf etmemiş olduğu, her tarafta ahalinin çadırlarda yaşadığını anlatmaktadır. Fakat Ortaasya'da, bilhassa Anau'da yapılan tarihöncesi kazıları, eski kültürlerin en aşağı tabakalarında ziraat hayatı mahsulleri ve sun'î sulama kültürünü meydana çıkarmakla, yerleşik ve yarıgöçebe hayatın karakterini aydınlatmıştır. Bilhassa Türklere gelince, Semerkand, Bu-

hara, Ramiten, Beykend ve Merv gibi şehirlerin Türkler tarafından tesis edilmiş olduğu, eski İran rivayetlerini nakleden İslâm ve İran müelliflerinin umumî kanaatidir [90].

Herhalde yazı yaylalarda, kışı şehir ve kasabalarda geçirmek âdetini, göçebelikten medenîliğe irtihal safhası sıfatiyle kısa ömürlü bir merhale telâkki etmek yanlıştır. Çu ve İle nehirleri havzalarında bu halin hiç değişmeden uzun asırlar devam edip gittiği malûmdur. Ptolemeus, Pamir'de Karategin mıntakasında, Kumidh Türklerinin ülkesinde, bir «Taş Kale» sinden bahsettiği gibi, daha 11 inci asırda bir göçebe kavim olarak Karategin tarafında mevcudiyetlerini muhafaza etmiş olan Kümidh (Kümiçi), lere Ortaasya'nın muhtelif taraflarında nisbet edilen şehir ve kasabalar, bu kavmin M. ö. birçok asırdan beri yarıgöçebe, yarı yerleşik bir hayat geçirdiğini göstermektedir [91]. HERODOT ta, şivelerinden «asxu» (galiba «saxu = sakız) şeklinde bir kelime naklettiği **Argippae** isminde iskit kavminin kurduğu kuvvetli bir devletten bahsetmektedir.

W. TOMASCHEK'in tarihte ilk Türk devleti olarak kabul ettiği bu **Argippay**, yahut, bu zatın naklettiği diğer bir yazılış şekline göre, **Argimpay**'ların ülkesi, onun zannettiği gibi Mogolistan taraflarında değil, zamanımızda eski İskitlere ve onlara komşu kavimlere ait en iyi bir tetkik bırakan Dr. H. TRIEDLER'in tesbit ettiği gibi, Ortatiyanşanın garbi yamaçlarında olmuştur [92]. Bunlar hakkında bildiklerimizin yegâne kaynağı olan Herodot (IV, 23) şöyle diyor: Kimse bunlara zarar eriştiremez, çünkü onlar mukaddes sayılıyorlar. Onlar (yani Argippe'lerin reisleri) müsellâh insanlar değildir, (yani silâhlı kuvvetlere dayanmıyorlar), maamafih insanlar arasındaki ihtilâfları halledebilen de bunlardır. Bunlara iltica eden insanlara kimse dokunmaz». Herodot, bunların (yani Argippay'ların reislerinin) saçsız (yani traş olmuş) olduğunu ve çok lisan bildiklerini anlattığından, bu kavmin medeniyette ilerlemiş olduğu; keza bunların memleketinden kervanların sağ selâmet geçtiğine de işaret etmesinden, bunların kurduğu devletin muntazam ve kuvvetli olduğu istidlâl olunuyor. Tomaschek, bu fikirdedir. Herodot bunların Karadeniz skitleri ile yedi dil bilen tercümanlar vasıtasıyle iş kıldıklarını zikretmiştir. Yani dilleri başka imiş. Karadeniz sahasından Skit'lerde İranî unsur kalabalık olmuş olacak.

M. ö. 7 nci asrın ortasına ait olan ve Herodot'un râvisi Aristeas'tan alınan bu haber, Orta Tiyanşan'da yaşıyan bu hâkim kavmin, saçlarını traş eden ve silâhsız, yani ağaç kılıçlı reisleri, fikrimce, şamanî «kam» lar, yahut diğer tâbirle «tüyün» (tüdhün) ler olsa gerektir. Isık - Göl tarafında, şe-

hir ve kasabalarda yaşıyan Barsgan Türklerinin reisleri de «tüyün» lerdi [93]. Şaqiq Balkhî'nin rivayetine göre, Küça tarafında da bu meşhur İslâm mutasavvifi ile konuşan zat bir «tüyün» idi. Mahmud Kaşgarînin zamanında «köy kâhyası» mânasına inen bu «tüyün» kelimesi, şaman-pretere'lerinin, «kam» ların devlet reisliğini ifade ettikleri zamanlarda hükümdar ve vâli mânasını ifade ediyordu [94]. Bu kelimeye, Hazarlar ve diğer garp Türk kavimlerinde de tesadüf olunduğundan aslâ «budist rahibi» demek değildi; sonradan buddist rahipleri nüfuz peyda edip, hükûmet ve devlet işlerine karışınca bu isim onlara da tamim edilmiştir. Biri sırf sihirbazlık, diğeri dinî yani dinî-siyasî vazife gören çift kırallığın, Çu'larda dahi bulunduğunu yukarıda anlattım. Sonradan «hakan» sırf «mânevî», muavini olan «yuğruş» «dünyevî» olmak üzere devam eden bu çift krallık sistemi, daha Argimpay'larda, sonra onların halefi olmak üzere ayni Ortatiyanşan'da yaşıyan Göktürklerin ecdadında da câri olmuştur.

Oğuz destanının anlattığı büyük Türk devletinde (her halde Hunlarda), asıl Türk» ismini taşıyan kabile tâbi mevkide bulunmuş, hükümdarın (Yabgu'nun) yanında bir preter'lik (kam) rolünü ifa eden birisi olarak «Uluğ Türk» den bahsederken bu «Türk» kabilesinin reisini anmıştır. Eski Türk rivayetlerinin «İran-Hazar versiyonu» na göre, dünyaya hâkimiyet tılsımı olan yede'nin hakikî sahibi «Türk» tü; bunun yede taşını çalarak hâkimiyet dâvasına kalkışan ve Türkle savaşan amcazadesi «Oğuz» a galip gelmesini temin maksadiyle, «Çin», yede taşına nisbeten daha müessir çareler ve tılsımlar (fal ve zecir ve koyun kemik falı) bilen on «âlim (dânâ) ve mâhir» kam göndermiştir. Bu sâyede hâkimiyet, tekrar Türkün elinde kalmıştır. Bunlar, yukarıda da anlatıldığı gibi, 4 kabile Türkün yanındaki Onok (on kabile) uruglarının ecdadıdır.

Bu rivayete göre, Yafeth oğulları arasında «akıl ve ilimde en çok bahremend» olan ancak «Türk» ile «Hazar» olmuş; diğerleri ancak sahra kavimleri olarak kalmışlardır. Hakikaten **Hazar** ve **Sabirler**, Etil ile Derbend arasında yarı medenî bir hayat kurmuşlar, **dört Türk** ve on **Onok** kabileleri de Tiyanşan sahasında böyle bir devamlı yarı oturak ve yarı-göçebe hayat sürmüşlerdir. Dört kabileden **Çigil**'lerin Talas, Çu ve İle havzalarında, İlak'ın kendi ismi ile tesmiye olunan **İlak** (şimdi Ahengerân) vilâyetinde, **Barsgan**'ın Isık-Göl etrafında, yayla mevsiminden sonraki zaman şehirlerinde ve kasabalarında geçirdiği, tarihî kaynaklarımızla da sabittir [95]. Onok kabilelerinden **Comuk**'lar keza **Cugrak**'lar medenî kavim idiler [96].

«İran-Hazar versiyonu» nun, Çin'den gelen on kam'ın Türk'ün memle-

ketine daha mütekâmil bilgi getirdiği hakkında verdiği tafsilât, tarihe tam olarak uygundur. Gardîzî de, Çin'den gelerek Barshanın yanında, Isık-Göl civarında yerleşen bu Türk kabilelerinin çömlekçilik, marangozluk ve nakkaşlık gibi sanatları bildiklerini anlatır. El-Bîrûnî ise, Kaşgarda imal edilen yanmış tuğla (çinili tuğla) ve Isık-Göl sahilinde, Barsgan'da yapılan kazanlar ile Çin vazolarına nisbeten kalitesi aşağı sayılan vazolardan bahsetmektedir [98]. El-Bîrûnî'nin «İran-Hazar rivayet» leri (Mucmal ut-tavarikh va'l-Qisas'ın rivayeti) ile Gardîzî'yi tam olarak teyid eden ve Ortaasya kültür tarihi için fevkalâde ehemmiyeti haiz olan bu kaydı, bu büyük âlimin nüshaları Kayseri'de Raşid Efendi Kütüphanesinde ve Topkapısarayı Kütüphanesinde bulunan **al-Cumâhir fi'l-Cavâhir** nam eserinde bulunmaktadır [97]. Yakın senelerde Rus arkeologları tarafından Isık-Göl civarında eski Barsganlıların şehir ve kasabaları bulunan yerlerde yapılan tetkikat esnasında, burada imal olunan bu vazo ve çinilerin bakiyeleri bulunmuştur [98]. Gardîzî'nin haberleri, 750 senelerine aittir [99]. El-Bîrûnî ise, 11. inci asırda yaşamıştır. Fakat eski Türk rivayetlerinin bu İran-Hazar versiyonları, bizi, tarihin efsanevî devirlerine götürmektedir.

Böylece biz, Isık-Göl ve Çu sahasında, Türkün dört oğlunun hayat tarzları yazın yayla, kışın şehir ve kasabada yaşamak olduğu halde, tarihten önceki devirlerdenberi yaşatıp geldikleri bir medeniyeti öğreniyoruz. Bu dört uruğdan İlak'lar, kendi ülkelerinde (Taşkendin doğusundaki Ahengerânda), İslâmiyeti kabul ettikten sonra da, manihaizm ananelerini yaşatmakla maruf oldular [100]. Diğer taraftan biz 750 hududunda Orhundaki Uygurlara kadar seyahat yapan Arap elçisi Tamim bn Bahr al-Mutavvi'î'nin, bu Barshan ile Koço (Turfan) arasındaki yolun ova kısmında mütemadiyen köy ve kasabalar içinden gittiğini ve burasının henüz gayrimüslim olan ahalisinin «kâmilen yahut ekseriyeti» nin Türk olduğunu, bu seyahatnâmenin İbn al-Faqih kitabının Meşheddeki nüshasından öğreniyoruz [101]. Çu ve Talas havzalarında, gerek Çinlilerin Tang sülâlesi tarihinde, gerek Arap ve Fars kaynaklarında müteaddit şehir ve kasabalar zikredilmektedir [102]. Bunları, burada Türklere karışarak yerleşen İran-Türk melezi Sogdak'lara nisbet etmek ne kadar yanlış ise, Doğutürkistan'da Kaşgar ile Turfan (Koço) arasında yine Çin ve İslâm menbalarında zikredilen ve zengin kültür eserleri hafriyat neticesinde meydana çıkarılan şehir ve kasabaları da, buralarda Türklerle karışarak yaşıyan Tokhar ve Sogdlulara nisbet etmek dahi o kadar yersizdir. İskender'in seferleri ile ilgili gösterilen rivayetlerde Çu havzasında yaşıyan 23 Türk, yahut 22 kabile «Türkmen» in, toprakla-

rına (herhalde ziraat sayesinde) bağlı olduklarından dolayı, yabancı hâkimiyetini kabul ederek, yerlerinde kaldıkları; diğer kardeşlerin burasını terkederek Çin (yahut-tağ) taraflarına gittikleri halde, bu Türkmenlerin onlara mütabaat etmedikleri söylenmiştir. Umumiyetle bu Arap İskender kıssalarında «şehir Türkleri» (Turk al-mudun) ile «bozkır Türkleri» «Turk al-barârî), biribirinden ayırt edilmiştir [103].

Buradaki hâkim ve yarıgöçebe unsurun başında «Şu» bulunmuş. Çu havzası ve Talas «Argu» ismiyle anılmış ve bu isim burada İran unsuru ile karışık yaşadığından, dilinde «rakâkat» bulunmuş, yani bu bir medenî Türk unsuru olmuş. Bunları bize Mahmud Kaşgarî bildirmektedir [104].

Ben, Herodot'ta zikredilen Argippae ismini, bu eserin diğer bir nüshasında görüldüğü gibi, «Argimpae» okuyorum ve bu ismi «Argın-Bay» ı Argın'ların «Bay» ı diye izah ediyorum. Esasen «Argın», Argu'lu demektir [105]. Bugün Kazak Kırgızların bir büyük uruğu olarak yaşamakta olan Argın'lar, daha 15. inci asırda bir «Argın Türkmeni» idiler [106]. «Bay» ismi de, milâddan önce bu taraflarda yaşıyan Usunların ve Doğutürkistan'daki Küça ahalisinin hükümdarlarının lâkabı idi, ki zamanımıza buna bir şivede «bek» ve «beg», diğer şivelerde, yine şive kaidelerine göre, «bay» ve «bey» denilmiştir [107].

Bütün bu serdettiklerimiz bize, Ortaasya'ya Aryanller gelmeden önce Kaspî ve Kass gibi kavimlerle komşu olarak ve muhakkak atlı hâkim unsur olarak ülkelerin elverişliliğine göre yerleşik veya yarı göçebe yahut tam göçebe halde Türklerin yaşamış olduğunu gösteriyor.

Arapların «hakikî Türk» (al-turk al-haqîqî) dedikleri Hakanlı Türkler (al-turk al-khâqâniya), kendilerini menşe itibariyle bir demirci millet olarak tanımışlar, hükümdarları demirciliği tes'id etmişler ve demircilik sayesinde esaretten ve zulmetten kurtulduklarına inanmışlar, onlara Çinliler dahi Cucen (Avar) lerin demircileri demişlerdir [108]. Doğutürkistan'da Barhan mevkiindeki madenleri, Kaşgarlı Mahmud, Çinlilerin işlettiği ocaklar olarak tanıtıyorsa da, Tiyanşan, Altay, Ural ve Sayan dağlarında bulunan eski madenler hakkında, bunların ancak yerli kavimler, yerli Türkler tarafından işletildiği rivayet olunmaktadır [109]. «Çut» (Çud) lara nisbet edilen ocakları, bu isimde bir Fin kavmi farzederek, Tiyanşandakini de ona nisbet etmek lüzumsuz bir zahmet gibi geliyor; çünkü bu kelime «Çu» kelimesinin cemi, yani «Türk» lere «Türküt» (bundan Tu-kiu) denildiği gibi «Çu» (Şu) lara da «Çuut» denilmiş olabilir [110]. Minüse (Minusinsk) ve Yenisey nehirleri üzerindeki maden ocaklarını 18. inci asırda olduğu gibi milâd

asırlarında işletenlerin «çelik» manasında kullandıkları «kuruç» sözü, Uzakdoğuda bilhassa Çinlilere M. ö. denberi malûm olan bir kelimedir [111]. Çinlilere demirciliğin M. ö. ancak 7. asırda Çu'lar zamanında malûm olduğu fikri san'at tarihçisi O. MÜNSTERBERG tarafından ileri sürülmüşse de, Çin rivayetlerine dayanarak bu madenin daha M. ö. 18. inci asırda bu millete malûm olduğu da iddia olunuyor; fakat demirin geniş mikyasta ve silâh imali için istimali Çin'de ancak M. ö. 300 lerde başlamıştır. Ortaasya'da Türklerin bu madeni ne zaman tanıdıklarının tarihini tayin etmek zordur. Anau'ın bakır devri olan 3. üncü tabakası ile demir devrini temsil eden 4. üncü tabaka arasında uzun bir fasıla geçmiş olduğundan, burada bulunan âsâra göre, Türkistan'da demirin tarihini doğru dürüst tayin etmek imkânı yoktur. Fakat Çin san'atı mütehassısı CARL W. BİSHOP'un 6.5.1937 tarihiyle Columbia Üniversitesi hocalarından Dr. THOMAS READ'e yazdığı bir mektubunda, en eski Çin demir silâhları Şansi vilâyetinde ve Chou (Çu) sülâlesinin vatanı olan yerlerde bulunduğundan, demirin, «steppe corridor», yani yukarıda zikrettiğimiz Wei nehri havzası yoluyla garptan gelmiş olduğunu ve bunu Chou (Çu) ların getirmiş bulunduğunu ileri sürmüştür. Milâddan önce 1022 senesine ait kayıtta «lüks kılıç» mânasında bir «King-luk» kelimesi «Hunların eski ecdadının sözü» olmak üzere M.ö. 47 senesinde yazılan bir Çin kaynağında zikredilmiştir. Fr. HİRT bu sözü Türkçede «iki yüzlü bıçak» mânasında bugün dahi kullanılan «Kingirlik» kelimesiyle birleştirmiş ve bunu «tarihte mukayyet en eski Türkçe kelime» olarak kaydetmiştir. Bunun gibi hamdemir mânasında olan Türkçe «çügün» kelimesinin de Çu sülâlesi zamanında zikri geçtiği asıl menbalardan kontrol edilmesi icap eden bir rivayettir [112].

Hintlilerin M. ö. 4 üncü asra çıkan hâdiseleri aksettiren destanları Mahabharata'da da demirin Hindistan'a şimalden, yani Ortaasya'dan getirildiği anlatılmaktadır. Diğer taraftan bir Fin-Uğur kavmi olarak kabul olunan Asur kabilesinin Hindistan'a demiri garpten yine demir kültürünün hâmili olarak gelen Vedik-Aryanîlerden ihtimal daha önce getirmiş olduğu zannolunuyor [113]. Bütün bu serdettiklerimize göre Türkistan'da demir kültürünün M. ö. 2000 lerde, yani Aryanîler gelmeden önce malûm olduğuna hükmetmek icap eder. Türkler arasında demir imalini bilmiyen kabilelerin bulunduğu bize Araplar vasıtasiyle erişen eski rivayetlerde de görülüyorsa da, demir madenleri bol bulunan sahalarda yaşıyan bazı Türk kabileleri Ortaasya'da demir kültürünün hakikî hâmilleri olarak Çin ve Arap kaynaklarında zikredilir. Bunların başında Türk, Kırgız, Karluk, ve Başkurt kabileleri

gelmektedir [114]. Eski Göktürklerin yukarıda zikri geçen Talka Demir Kapı'sı civarındaki oturak hayat sahalarında muahharan en iyi silâhlar imal olunan demir ve çelik industri mıntakası denilebilecek ehemmiyete malik Pulad şehri bulunduğu, ayni eski Göktürkler sahasından Horasan'a «demir levhalar», «karaçori» ve «bilgatekinî» denilen güzel kılıçların ihraç olunduğu malûmdur. Hazarlar ülkesinde ise en iyi kılıç yapanların Hazarlar ve en iyi zırh (kübe) işliyen Türklerin de Sabir Türkleri olduğu ve şimdiki «Kübeçi» lerin bu sonunculardan türediği anlaşılıyor [115]. İran destanı, Türkleri en eski zamanlardanberi bir «çeliğe bürünmüş» millet olarak tavsif ediyor ki biz, tarihî devirlerde Türk kavimlerinin yaptıkları demirciliği, bunların tarihten önceki zamanlarda dahi inkişaf ettirdikleri bir san'atları olarak kabul edebiliriz. Herhalde Türklerin dünyaya hâkim olmalarının sırrı, yalnız yılkıçılıkta ve yedecilik tılsımında değil, aynı zamanda, daha Aryanîler Garpten gelmeden önce «çeliğe bürünmüş» bir millet olmalarından ileri gelse gerektir.

Sibirya'da, bilhassa Minüse (Minusinsk) mıntakasında keşfolunan kabzası yüzüne doğru bükülmüş, yahut kabzasının ucunda yuvarlak delik bulunan bakır bıçakları, kısa bronz kılıçlar ve hayvan ornamentli bakır mevad, Çin'de Çu sülâlesi devrine ait ve bu sülâlenin malı olarak kabul olunan bakır bıçak, kısa bronz kılıç ve ayni şekilde hayvan ornamentli bakır mevad ile bir ve ayni kültürün mahsulü olduğu görülmüştür [116]. Bunu Çin tesiri ile izaha kalkışmak yersiz olduğu gibi, her ikisini, yani hem Çu'larm bakır kültürünü hem de Minuse bakır eşyasını, tarihten önceki zaman için tasarlanan bir muhayyel Sibirya Aryanî kavminin malı olarak telâkki etmek te [117] mânasızdır. M. ö. 2000 lerde muayyen şekillerini almış ve geniş sahalara yayılmış olan bu bakır kültürünü mal etmek için Finden, Aryanîlerden, Çinden birer sahip aramak, o zaman Tiyanşan, Altay ve Sayan sahalarında bu nevi madenî işlerle meşgul olabilecek bir Türk sekenesi olmadığını düşünmekten ileri gelmektedir.

Aryanîlerin İstilâsı.— Aryanî kavimlerin Ortaasya'da ilk zuhuru. M. ö. ikinci binde başlamıştır. Küçükasya ve Kafkasya yoluyla gelen Aryanî kavimler, bir müddet Hazar Denizi'nin güney kıyılarını tuttular. Şimdiki Gürgen ırmağının o zamanlarda Aryanîler tarafından Sind tesmiye edildiği, bunun doğusunda, yani Türkmenistan'da yerli kavimler yaşadığı, bunların arasında bir de Derbek kavminin bulunduğu, istitradı delillerden istihraç olunuyor [118].

«Vedik-Aryanîleri» denilen Hind Aryanileri buradan, yani Hazar De-

nizinin güney ve güney doğusundan takriben 1700-1500 hududunda Hindistan'a gidip yerleşmişlerdir. O zaman Türkistan'a da bir Aryanı kavmin gelip gelmediği malûm değildir, Türkistan'da yerleşen Aryanîler, İran zümresine mensup **Horezm, Sogd ve Alan**dan ibaret olup, bunların Avrupa'dan hareketinin de Önasya ve İran yolu ile vaki olduğu ve bu muhaceretin Avrupa'da ve Önasya'da demir devrini başlatan son büyük muhaceretlerle ilgili bulunduğu anlaşılmaktadır [119]. Horezmliler M. ö. 1292 de başlıyan bir takvime mâlik bulunmuşlar ve bu takvimin kendilerinin Gürgen (Cürcnų) tarafından gelerek «Maşrik padişahı» nın izniyle şimdiki Horezm ovasında yerleşmeleri senesiyle başladığına inanmışlardır [120]. Sogd ve Alan'ların, yine İranlılardan olan Baktra'lıların da o zamanlarda gelmiş olacaklarını tahmin edebiliyoruz.

Aryanilerin Türkistan'a gelmesi, Horezm rivayetine göre, yanlarında kadınları bulunmıyan askerlerin «Maşrik padişahının izniyle» gelerek yerleşmeleri ve bu padişah tarafından kendilerine verilen Türk kadınları ile evlenerek bir ırk halitası vücuda getirmeleri, yani barış yoluyla yerleşme şeklinde olmuştur. Fakat bu yerleşmenin başka bir vakit bir taarruz mahiyetinde vaki olduğu ve bazı yerli kavimlerin bu taarruz neticesinde şarka doğru itilmiş bulunduğu da, rivayetlerden ve olaylardan anlaşılıyor. Mahmud Kaşgarî'nin naklettiğini anlattığım eski Türk rivayetlerinde, Garbî Tiyanşan sahasında Çu'da yaşıyan ilk Türk hükümdarlarından «**Şu**» nun (yani «Şu» sülâlesinin), Farsça konuşan bir «İskender» şeklinde anlatılan Aryanî fâtihleri karşısında mağlûp olarak, bazı Türk kabilelerini yanında bulundurduğu halde, doğuya doğru çekildiği zikredilmiş olduğuna işaret etmiştim.

Vakıâ kuzey Çin'de bulunan Tik (Di) kavminin, buraya, M. ö. 13 üncü asırda gelerek Çinlilerle çarpıştığı [121] ve zikri geçen «Steppe Corridore» da o zamanlar gelip yerleşen ve yine Tik'lerin bir kolu gibi gösterilen Chou (Çu) hanedanının, M. ö. 1116 da ilk kudretli Çin devletini kurması, zaman itibariyle Horezm takviminin başlangıç devirlerine pek uygun geliyor [122].

Fakat bu Aryanîler, Türkistan'da devamlı bir hâkimiyet kuramadılar, Aryanîlerin Türkistan'a Önasya yoluyle geldikleri, kendilerile beraber bir mütekâmil Önasya kültürü getirmiş olmalariyle sabittir. Onlar, ihtimal daha o zaman kendileriyle beraber Fenike alfabesinden çıkma bir Önasya alfabesini de getirmişlerdir. Herhalde onlar ticarette mâhir olmuşlar, Ortaasya'nın yerli kavimleri üzerinde medeniyet alanında nüfuz icra etmişler. fa-

kat siyasî hegemonya kuramamışlardır. Şöyle ki, biz daha sonraki asırlarda Horezmlilerin ve Alan (As) ların yerli Masaget ve Sogd'ların da yerli Saka heyetine dahil bulunduklarını görüyoruz. Sogdlular ise, sırf bir tüccar unsur olduklarından Doğuavrupa'dan Çin sınırlarına kadar her yerde barışsever tüccarlar sıfatiyle koloniler kurarak, yerli siyasî teşekküllerin himayesinde kendi ticaret işlerini gütmek yolunu tutmuşlardır. Bu Doğu İran kavimlerinin Türk kavimlerinin diline birtakım medenî ıstılah verdikleri (meselâ «ajun», melek mânasında «ferişte», cehennem mânasında «tamuklı») malûm isede, Türkler üzerinde devamlı siyasî hâkimiyet kuramadıklarından, devlet idaresi ve askerî teşkilât hususlarına dair «şad» gibi tâlî rütbeyi ifade eden ıstılahtan, belki de kıraliçe mânasında «hatun» kelimesinden maada ehemmiyetli bir şey vermemişlerdir. Ortaasya'nın Aryanîlerin anayurdu olduğu, bu ülkeden en son garba doğru ayrılan kavmin İranlılar ve Hindliler olduğu, «Masaget» kelimesinin «büyük Get» demek olduğu ve buradaki Get'lerin ve diğer bir çok Hindu Arien kavimlerinin Milâddan sonraki asırlarda Türkler gelinceye kadar bu ülkede hâkim mevkii muhafaza etmiş oldukları hakkında daha bu asrın ilk on senesinde tam ciddiyetle tutulan nazariyeler geçen umumî harp yıllarında Anadolu'nun Hititler devri tarihine dair vesikalar bulunup ve tetkik olunup Aryanî kavimlerin M. ö. ikinci bin içinde Avrupa'dan Asya'ya geçtikleri, Anadolu ve Kafkasya üzerinden geçerken de Önasya'da bir çok izler bıraktıkları tesbit olununca suya düştü. Türk eski tarihi bakımından çok önemli olan bu ilim inkılâbının farkında olmıyan âlimlerden turkoloğ W. BANG **tegin, yabgu, buyla ve tarkhan** vesaire titulatör'ün Türklere devlet idare işlerini en ufak teferruatına kadar işlemiş olan bir büyük devletçi milletten kalmış» göstermiştir [123]. Bunun emsaline çok tesadüf olunur. Bizim bildiğimiz ise Ahemen ve Yunanlılar gelmeden önce Ortaasya'da devlet ve ordu teşkilâtında Türklere ve diğer Altaylılara muallim olan hiç bir milletin tesbit edilemeyişi keyfiyetidir.

SAKALAR DEVLETİ. — Eski Türk «Şu» rivayetine göre, ilk Aryanî istilâsı ve baskısı sonunda doğuya çekilmiş olan Türk kabilelerinin az sonra geri dönüp gelen hükümdar «Şu» nun (yani bu isimdeki sülâlenin) idaresinde Çu havzasında eski hâkimiyetlerini yeniden kurmuşlardır. Her halde M. ö. 8 inci asırda merkezi Ortatiyanşan'da olan büyük bir Saka devleti mevcuttu. Siyasî teşekkül ismi olarak «Şu» ismi yerini «Saka» ya bırakmış görünüyor. Bu iki isim büyük hâkim milletin iki şubesinin ismi olabilir. Çünkü Türklerde bunu andıran mith'ler de vardır.

Sakalar devrinin başlangıcı «tarih öncesi» nden «ön tarih» devrine geçi-

şi arzeder; sonrakisi artık tarihtir. Gerçi Aristeas buralarda muhtelif kavimler yaşadığından bahsederken aralarında bir siyasî birlik olduğunu anlatmamıştır. Buna rağmen ben bu Saka devletinin Çin sınırlarından Tuna'ya kadar uzanan, fakat parçaları arasında bağlantıları gevşek bir teşekkül olduğunu zannediyorum. Bu milletin bir kolu, tıpkı Hunlar, Göktürkler ve Mogollar zamanında olduğu gibi, Doğuavrupa'yı istilâ etti. Yunan müellifleri Sakaları, daha başka bir çok kavimleri ihtiva eden «Skit» camiasının en kudretli zümresi biliyorlar; bununla beraber Saka ismi ile Ortaasya'da hâkim milleti ve onların Önasya'ya, şimdiki Azerbaycan'a geçen kısmını tesmiye ediyorlar, Doğuavrupa'dakilerini ise sadece «Skit» ismiyle anıyorlar. Sakalar Doğuavrupa'ya gelirken Şimalî Kafkasya'da oturan Kimmerleri Kafkasya cenubuna ve Küçükasya'ya doğru kovalıyorlar. Yunan müellifi PROKOPİUS bu Kimmerleri muahhar Bulgarların ceddi gösteriyor; nasıl ki, «İran - Hazar rivayeti» de Bulgarların ceddi olarak «Kimâri» lerden bahseder; fakat bunu teyit edecek başka bir delil yoktur. Zamanımızda Skitlerin menşei ve kültürleri meselesi ile uğraşan E. MİNNS, H. TRİEDLER ve LAUFER gibi, ben de bu kavmin hâkim tabakasının Türk olduğu kanaatındayım. Bunların hayat tarzı, kıyafet ve simaları, âdât ve ahlâkları hakkında HİPOKRATUS tarafından verilen malûmat Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanların aynidir. Akideleri, defin merasimleri ve âdâtları Altaylılarınkinin aynidir. Bunlar Türk «dermeev» lerinde, yani keçeden mamul kubbeli çadırlarda (çoğunca bunların tekerleklilerinde) yaşamışlar. Bu nevi «dermeev» leri Türklerden alarak benimsemiş olan bazı Ortaasya İranîlerinde (Afganistan'da Bedehşan Taciklerinde ve Nevruzî kavminde) bu evlerin aksamına ve şekillerine ait zengin ıstılahın İranca olmayıp kâmilen Türkçe olması bu evlerin Türk millî malı olduğunu gösterdiği gibi Araplar da bunları ancak «qubba Turkiya», yani «Türk çadırı» bilmişlerdir. Eski Skitlere tâbi olan Alan-As göçebeleri de, AMMİANUS MARCELLİNUS (XXX, 2)'ın dediğine göre, ne çadır, ne de alaçuk bilirler. yalniz üstü ağaç kabukları ile örtülmüş arabalarda yaşarlar» dı. Skitler Türk kavimleri gibi kımız içerler ve südü kurutarak «kurut» yaparlardı; akideleri şamanî idi; yabancılara karşı müdafaası zahmetli ve iç niza'ların başlıca sebebi diye mal-mülk toplamaktan kaçınırlardı. Düşmanlarına karşı mertçe savaşan, dahilen feragat sahibi, samimî, sade insanlar diye tanıdıkları Skitlerden Homeros ve diğer bazı eski Yunanlılar «kımız içer, emlâksiz Skitler» diye idealize ederek bahsetmişlerdir (STRABON, VII, 3, § 9). Bunun gibi İskender'in Türkistan seferine ait rivayetlerde de bu ülkede azla kanaat ederek emlâksiz yaşıyan

«Tercümân» (Terguman, yani Türküman) kavmi ile İskender arasmda içtimaî hayat gayelerine dair münakaşalar cereyan ettiği VAHAB BN MÜNEBBİH ve TABERİ'nin nakillerinden öğrenilmektedir [124].

Doğuavrupa'daki Skitler idareleri altına aldıkları Aryanî kavimler muhitinde bir ince hâkim millet tabakasmı teşkil etmişler ve ekserisi yerleşik olan bu milletler arasmda yavaşça milliyetlerini kaybetmişlerdir. STRABON (VII, 3, § 8) bunların M. ö. 7 nci asırda yaşıyan ideal rahipleri Abaris (Avarlı) zamanındaki neşeli, sâde ve samimî olan ahlâklarının artık bozulmuş, değişmiş olduğunu zikretmiştir. Bunları kendi çokluklarında eriten başlıca kavim sıfatiyle zamanımızın bir çok müellifleri İranlı **Alanları** anarlar. Fakat bir kısmı Kuban-Azak taraflarında, diğer kısmı Amuderya havzasında (Horezmin garbinde) ve sair yerlerde yaşıyan Alanları daha AMMİANUS MARCELLİNUS (XXX, 2) dağınık ve perişan bir kavim olarak tavsif eder. Bunlar Türk kavimlerini eritecek vaziyette değildiler. Zaten Hunlar zamanında Türk devlet ve ordu işlerine karışarak Türk usullerini benimsemişler ve reislerine «khakan» lâkabını vermişlerdi. Bir çok yerde de bu Alan-As'lar ilerde de bahsedeceğimiz veçhile kendileri Türkleşmişlerdir. Bence Avrupa Skitleri en çok Slav ve Grek unsuru arasında, Kırım yarımadasında «Küçük Skit» ismi ile yaşıyan ve bu adaya kendi ismini veren Tavrlar Cermen ve Grekler tarafından yudulmuştur. Küçükasya'ya seferler yapan Sakalılar ve son Karadeniz Skitlerinin şahıs isimleri, muahhar Kırım hanlarının ve Anadolu Selçuklularının isimleri gibi, yabancı dillerden alınmış görünüyor. Fakat ayni Karadeniz Skitleri dilinde bir balık ismi olan **Karım paluk** kelimesi ve Azak Denizinin, ilk yarısı **deniz** demek olduğu PLİNİUS SECUNDUS tarafından izah edilen **Temerinda** şeklindeki ismi Türkçedir. Bu **temer** kelimesini K. ZEUSS Macarca **tenger,** yani **tengiz** (deniz) sözü ile birleştirmiştir ki, Lir Türkçe bir kelime demektir. Bu Skitlerin kabile isimleri olan **Targutae, Skolot** ve **Paralat** kelimeleri de **Türk, Çigil** ve **Barula**isimlerinin **T** li cemi şekilleri, yani **Türküt; Sikilüt** ve **Barulat** demek olması pek mümkündür. Hakkında çok fikirler yazılan **Skit** kelimesi Çengizin ilk dayandığı kabilelerden «Sakait» kabilesinin ismi gibi **Saka** isminin **T** li cem şekli olması hatıra geliyor [125].

İranlılar Sakaların 1) Fergane, Ortatiyanşan ve Kaşgar taraflarında; 2) Aral Gölü ve Hazar Denizi aralarında; 3) Şimdiki Rusya'nın güneyinde yaşıyanlarını bu hâkim milletin üç gurupu olarak tanımışlardır. Büyük Dâra'nın kitabesinde böyledir [126]. Milâddan önce 8-7. asırlarda Doğuavrupa, Önasya ve Çin sınırları arasında cereyan eden ve tek bir devlet tarafın-

dan idare olunan siyasî hayatın merkezi, Ortaasya olduğunu biz, ancak İran ve Türk destanlarından öğrenebiliyoruz. Bunların Çin hududunda aynı 7. nci asırda Tik'lerle temasta bulundukları, oradaki Jung'ların bir kısmı nın «Sü'lerin Jungu» tesmiye edildiği, yâni bu Jungların bir kısmı Sakaların doğu kolunu teşkil eylediği, Çin kaynaklarından öğrenilmektedir [127].

Türk destanlarında «Tunga Alp Er», İran destanlarında «Afrasyab» adı ile tanınan kahramanı, bu büyük Saka devletinin en şevketli devrini ve sukut çağını yaşatan büyük kahramanı olarak kabul ediyoruz [128]. Bu destanın Türk rivayetlerinde Tunga Alp adı ile, Türk hükümdar sülâlelerinin büyük atası, onun akraba ve evlâdı, onun kültü anlatılmaktadır [129]. İran rivayetlerinde de, Afrasyab'ın, İranlılar ile olan maceraları, İran hükümdarı Keyhusrev (Medya hükümdarı Kiyaksares) tarafından yenildikten sonra, onun tarafından Tiyanşanda Koçkarbaşı ve Kimekler ülkesi, yani Altaylara kadar takip edilmesi, nihayet Azerbaycan'da Keyhusrevin eline geçerek öldürülmesi ve kendisinden sonra oğullarının devri anlatılmaktadır [130].

Sakalar hâkimiyetinin bu altın devrinin. büyük Saka fâtihinin Medya hükümdarı Kiyaksares tarafından M. ö. 625 te yenilerek ele geçirilip öldürülmesi neticesinde sona erdiği hakkında. Asurî kitabe ve Yunan kaynaklarında verilen malûmat [131] ile Çinlilerin M. ö. 623 te Su. yani Saka devletinin 12 krallığını zapt ve işgal eylediklerine dair Çin kaydı [132], Türkistan tarihine dair ilk müsbet tarihî malûmat olarak kabul edilmelidir. Bu Çin kaydı hakkında, çiniyatçı DE GROOT da, «Türkistan'a ait, vesikaya müstenid itimada şayan ilk tarihî haber» demiştir [133].

M. ö. 530 da İran Akhemen padişahı Kirus ve 485 de Büyük Dârâ Türkistan'a sefer icra ettiklerinde, Sakaların hükümdarlığı devam etmekte idi; burada, Afrasyab (Tunga Alp) ın oğullarının hükümdarlığına dair İran rivayetleri tarihî kayıtlara uymaktadır [134].

— I —

«TÜRK» VE «TURAN» KELİMELERİNİN ASLI MESELESİNE AİT NAZARİYELER

Tarihimizin tarihten önceki devirlerine ait mütalealarm sonuna, bir de «Türk» ve «Turan» kelimelerinin aslı hakkında ortaya atılan fikirleri hülâsaten ilâve edelim. Gerçi J. MAROUART «Turan» kelimesi üzerinde

sünger çekmiş olduğunu zannetmiştir [135]; fakat, buna rağmen, bu kelime, «Ural - Altay kavimleri» mânasında arasıra kullanılmakta devam etmiştir. Ben de, bu kelimenin ayni mânada, bilhassa İran'ın karşılığı olmak üzere, bundan sonra da kullanılabileceği fikrindeyim. Bu kelimeyi «Türk» mukabili olarak kullanmak, elbette yanlıştır. «Türk» ismi, ancak Türk lehçelerinde konuşan kavimlere ıtlâk olunmalıdır.

Bu kelimelerin aslı hakkında muhtelif fikirler vardır, «Türk» kelimesi «kuvvet» mânasını ifade etmiş olduğundan, kelimenin bu halile bir kök olacağı da zannolunuyor. Fakat «turan» ve «Türk» kelimelerinin kökü «tur» («tür») kelimesi de olabilir. Şöylece «Tur+an» bu kelimenin İranca, «Tür+k» de yine İranca, Yafethî lisanlarınca ve Fin - Ogur dillerinden Macarca cem sigalarından ibaret olması hakkındaki fikirlerin [136] doğru olması da çok muhtemeldir. Avestada ve şerhlerinde «türk» kelimesi, «ik» cem' edatı ile biten diğer kavim isimleri ile beraber getirilmiştir [137].

«Tuz» kelimesi «tur» kelimesinin **Z** ile konuşulan şekli ise, kelime **teşekkül** ve **intizam** mânasında olup, İran destanlarında Türklerin ceddi olarak gösterilen «Tuz» un ismi [138] de «Tur» kelimesi ile bir olabilir. Bazı âlimler, turan» kelimesinin, evvelce Aral Gölü etrafında yaşayan bir kavim olmak üzere Yunan menbalarında zikrolunan «Tur» lara ait olduğunu söylüyor; fakat «Tur» ların esasen İranî bir kavim olduğunu ancak farzediyorlar. Bazı âlimler «Türk» kelimesinin, yine o civarda ve Türkistan'ın cenubunda yaşayan bir kavim sıfatile Hind menbalarında **Turuşka** ismi ile zikrolunan kavme ait olduğunu söylerler. Herhalde biz Herodot da **«Yurkae»** Plinius Secundus ve Pomponius Mela'da **«Turkae»** ismi ile Ural ve Edil taraflarında yaşamış olduğu bildirilen kavme ait olduğunda şüphe etmeğe hiç mahal görmüyorum. Bu Turkac (Yurkae) isimle Macarların cedleri ifade edildiğine dair mütalâalar da ancak « o zaman Türkler daha bu kadar garbe gelmemişlerdi» kanaatına dayanan bir yanlışlıktır [139]. Bu kayıt, yukarıda Göktürklerin «Garp Denizi» (Sihai), yani Hazar Denizi taraflarından neşet ettiklerine dair Çin menbalarında kayıtlı rivayete de uygun geliyor. Yani asıl vatanı Orta-Tiyanşan, Issık-Göl civarı olan «Türk» kabilesinin bir kısmı en eski zamanlarda Hazar Denizi şimalinde yaşamış olabilir. Zaten Çıgıl boyunun bir kısmı da oralarda bulunuyordu [140]. Hind menbalarındaki «Turuşk» kelimesi, «Koço» da bulunan yazılarda «Turuska» şeklinde yazılmış ve «Türk - Uygur» mânasında kullanılmıştır. Uygur Hakanları da, Karahanîler gibi. «Türk Hakanı» diye tesmiye olunmuştur [141].

ESKİ DEVİRLERDE ANAYURTTA OLUP BİTEN BAŞLICA SİYASÎ VAK'ALAR

Anayurdun, yazma kaynaklardan öğrenilebilen tarihi, M. ö. 625-623 te Önasya'da ve Uzakdoğu'da Sakalarla ilgili olarak cereyan eden hâdiselere ait kayıtlarla başlar. Fakat bu devri, 546 senesinde Akhemen (Hkhamenş) hükümdarı **Kiruş**'un Batı Türkistan'ın güney kısımlarını istilâ eylemesi hâdisesi ile başlamak, Ortaasya tarih bilgisinin bugünkü durumuna daha uygun olur. Aynı senelerde (569 senesinde) muahhar Hunların ecdadı olan bir bozkır kavmile siyasî münasebetlerine ait Çin kayıtları da vardır [142]. Bu hâdiseden başlayıp, milâddan sonra bir taraftan 745 senesinde Göktürk devletinin inkırazı ve diğer taraftan Arapların 751 senesinde Garbîtürkistan'da Türklere ve Çinlilere faik gelmeleri vakıasına kadar geçen 1300 senelik bir zamanda, Anayurtta olup biten başlıca siyasî vakalar şunlardır :

İran Akhemen hükümdarı Kiruş, milâddan önce 546 da Garbîtürkistana hücum ediyor, Sırderya havzasına kadar geliyor ve şimdiki Uratepe civarına tetabük eden bir yerde, kendi adına bir şehir inşa ediyor. Kiruş, burada Sakalarla harp etti. Sonra 529 da Gürgân tarafından gelerek Masagetlerin kadın hükümdarı Tomirus ile olan muharebede maktul düştü. **Dârâ** da Türkistan'a sefer icra etti. Kitabelerinin yeni bir kıraatine göre Dârâ'nın sakalara karşı olan muharebesi de, Amuderya nehrinin şimalinde ve 522 senesinde vaki olmuştur [143]. Herhalde o, Sakaların Skunkh adlı reislerini mağlûp etmiş, Sogdlyana (Semerkand) ve Khorezm de onun idaresinde bulunmuştur. Akhemen'ler, bu taraflara muhacir getirmek meselesine çok ehemmiyet verdiler. Mısır tarafından getirdikleri esirleri dahi buralara hicret ettirdiklerini, Herodot zikreder.

Milâddan önce 330-327 senelerinde **Makedonyalı İskender,** Afganistan, Termiz üzerinden gelerek şimdiki Taşkent civarında Şırderya nehrini geçti ve bu memleketi istilâ etti. O geldiği zaman buraları İran'a tâbi olmayıp, tekrar istiklâl kesbetmiş bulunuyordu. Yunan menbaları bu seferler dolayısile Sakaların reisini ve onun Kartas (Kartasius) ismiyle andıkları biraderini yahut buna «Kardaş» denildiğini zikrederler. İskender de buralara Makedonya'dan, Kıbrıs'tan ve İran'dan bir takım muhacirler getirdi, ve yeni şehirler bina etti.

İskender'den sonra da burada Balkh = Baktra'yı merkez edinmeleri ile **Greko-Baktria** ismini taşıyan Yunanlı bir sülâle hüküm sürdü. Bunlar İs-

kender'in halefleri olan Selefkus hükümdarlarına resmen tâbi idiler. Bu Selefkus hükümdarlarından Antioch (M. ö. 282-261), Mâveraünnehirde bulundu ve Sırderya şimalinde - Anadoludaki Antakya gibi - bir Antiochie şehri bina etti. Fakat bundan sonra Horasan'da müstakil Part sülâlesi teessüs ettiği gibi, Balkh'daki Greko-Baktria hükümdarları da Selefkuslulardan ayrıldılar (M. ö. 250). Bunlar Kâbil ve Gazne taraflarında idareleri altında bulundurdular. Bunlardan Ephedemos ve oğlu Demetrios, en kuvvetli hükümdar idiler. Demetrios, 190-180 senelerinde Hindistanın Pençap vilâyetini de fethetti. Bu zaman Greko-Baktrianm şimal hudutları Hun (Klâsik menbalarda: Thun) ülkesine kadar uzanıyordu. Demetrios'un hayatının sonunda, 175 de memleketi inkısama uğradı. Demetrios'un kendisi Hindukuşun cenubuna çekildi. Baktriada ise ona, Eukratides halef oldu; Sogdiana da Baktriadan ayrıldı.

Garpta Yunan devleti sukut ederek yerine «Roma» devleti hâkim olmağa başladığı zaman, Baktriayı da, şimalişark ve şarktan gelen göçebe kavimler istilâ ettiler. M. ö. 140 senesinde, Sakalardan sonra bunların arkasından, isimleri Yunan menbalarında Asioi, Pasianoi, Tokharoi, Sakarauloi şekillerinde yazılan, kavimler geldiler. Asioi (**As**) ve Tokharların işgal ettikleri yerleri, sonradan Kansu taraflarında Hunlar tarafından tazyik edilip Khoten ve Kaşgar üzerinden gelen, Yu-e-çi kavmi (M. ö. 129) işgal etti. Bu kavimlerden As İran kavmi olup, Pasianoi'larm da El-Bîrûnî'de As'larla beraber zikredilen **Becnak** ve Sakaraul'larm da, Sakaların bir kısmı olmak üzere, Türk olduğunu ileri sürebiliriz. «**Tokhar**» ismi muahharen bir İran kavmine ait olduğu malûmdur. Tokharista'nın yanındaki Khuttal (qut-oğul, kutuglar kuttalân) ülkesinin hâkim tabakası «Bekler» (al-bîkîya) halis Türk sülâlesi olduğunu biliyoruz; bunun gibi Sırderya mıntakasından kalkıp gelerek Balkh'ın kuzeydoğusundaki ülkeye ve orada yaşıyan İranlılara kendi ismini veren ilk Tokhalar da, D. FEİST'in zannettiği gibi Uralaltaylılardan olabilir. PLİNİUS'ta Fokhri (yani Tokhri) ismi Thuni (yani Hun) larla hemen beraber zikrolunmuş olduğundan ben de bu fikri kabul ediyorum. Uygur vesikalarında **dört Küşen ulus** diye anılan ve Araplarca «Türk aristokrasisi» sayılan **Küşan**'lar (Küça şehri isminde bu ad **Küsen** şeklinde geliyor), padişahlarının ismi ve lâkaplarında **küçlü** ve **külçur** ile birleştirilen isimlerden anlaşıldığı gibi Türktürler. **Yu-e-çi**'ler ise yine bunlara akraba bir kabile olduğundan Türk sayılmalıdırlar; fakat El-Bîrûnî kadim Kâbildeki İndo-Skit padişahlarına Türk yahut Tibetlilerle karışmış «Türk» olarak göstermiştir [144]. **İndo-Skit** Greko-Baktria devletini inkıraza uğratan kavimle-

rin heyetimecmuasına muasır âlimler tarafından verilen bir ıstılahtır.

Artık muhakkak bir Türk kavmi, belki de Oğuz ili Kıpçakların ecdad olan **Hunlar,** Çinlilere Hiung-nu ismi ile çoktan malûm idiler. Bunlarla Çinlilerin Milâddan önce 569 ve 307 senelerindeki çarpışmaları ve bilhassa onların taarruzlarına karşı Çin seddini bina ettikleri malûmdur. Bunların Tümen ismindeki hükümdarlarının oğlu Mete, Milâddan önce 209-174 seneleri arasında Hun Devletini genişletiyor. Mete, fütuhatları ve teşkilâtçılığı sâyesinde, tarihin büyük şahsiyetlerinden biri sıfatiyle Çin kaynaklarında yâd olunuyor. Oğuz destanlarında Oğuz Han ismi altında zikredilen Türk hükümdarına ait hatıralarda, bu Mete'ye ait hatıraların da olduğu şüphesizdir. [145]. Gerek Hun ve gerekse Yu-e-çi hükümdarları, Yabgu (Çinlilere göre Şen-yu) lâkabı [146] ile tanınmışlardır. Mete'den sonra hükûmet süren Kün-Yabgu (M. ö. 161-126) da büyük fâtih ve teşkilâtçı bir hükümdar olmuştur. Mete 177 seferinde, batı istikametinde yürüyerek Hazar Denizine kadar gelmişti [147]. Milâddan önce birinci asrın son yarısında, Hun hükümdarlarının en parlaklarından olan Huhan-ye ve Çiçi zamanlarında bu devletin kudreti, şimdiki Cungarya ve Kazakistan'dan ibaret olan kuzey-batı kısımlarına kaydı [148]. Bu hal, Avrupa ile Uzakdoğu arasında bozkır yolu ile ticaretin inkişafına sebep oldu. Edil (Volga) sahasında yapılan arkeoloji tetkikatı, Karadenizle Çin arasındaki ticaret yolunun M. ö. 114 senesinde artık işlek olduğunu göstermiştir [149].

Bu çağlarda Yunanlılardan STRABON (M. ö. 63 - M. s. 19 da yaşamış) ile CL. PTOLEMEUS (M. s. 2 nci asırda yaşamış) ve Lâtin müelliflerinden Büyük PLİNİUS (M. s. 23-79) ile POMPONİUS MELAE (eserini M. s. 42 de yazmış), Doğuavrupa'da, Edil ve Hazar'ın şarkında, tâ Çin (Ser) sınırlarına kadar uzanan sahalarda, ne gibi kavim ve kabileler yaşadığını bir bir sayarak bize nakletmişlerdir. Bu gibi menbalarda, Yunanlılara, İranlılar tarafından kendi dilleri damgasını vurarak (meselâ Arimasp, Anariak) naklolunan, yahut Yunanca olarak yazılan (Harmototrophi, Hyperbori, Galaktofagae) bu kavim adları ve coğrafî isimler, bugüne kadar, gûya daha Milâd çağlarında, Türkistan'ın kâmilen gayritürk kavimlerle meskûn olduğunu isbat zımnında delil ve «sarsılmaz vesika» olarak kullanılırdı. Bugün bu isimler, tarihî menbalarımızda mevcut ve şimdi de yaşıyan uruğ isimlerini ve etnografi kayıtları da gözönünde bulundurarak, tetkik olununca Batıtürkistan'da ve Doğuavrupa'da vaziyete hâkim olan göçebe ahalinin Türk olduğunu gösteren vesikalar olmuştur. Gerçekten bu Yunan Lâtin eserlerinde zikri geçen kabile isimlerinden pek çoğu malûm Türk uruğ isimlerinden

ibarettir. Meselâ **Oxianoi** = Oğuz, **Pasiak** (Pestik ve Pesik) = Peçenek, **Dahae** (Dae) = Adağı, Aday, **Camac** = Kemak, **Uran** = Uran, **Coman** = Koman, **Comar** = Komar, **Kumith** = Kümidh, **Cam** = Kang, **Kotier** (yahut **Kasir)** = Khazar, **Pisuut,** = Bisuut, **Matien** = **Müyten, Derbik** = Derbek, **Kirrath** = Kirder, **Carat** = Karat, **Argas** = Argayas, **Tabyn** = Ta-[illegible], **Giöynö** = Geyne, **Khun** (Doğuavrupa'da) ve **Phun** (Ortaasya'da) = Kun (Hun), **Sabir** = Sabir, (Subar, Suvar), **Borsusk** = Boruç, **Avarin** = Avar, **Suun** = Suvun, **Anar** = Amar (Yamar) ve ilâhiri şeklinde tarihî kabilelerimizin isimleri ile birleştirilip, bu kabilelerden mühim bir kısmının (Oğuz, Peçenek, Kimak, Kümedh, Kumar) uruklarının o zaman Batıtürkistan'm cenubî bölgelerinde yaşamış olduğu isbat edilebiliyor. Bu isimlerden bir çoğunun sonundaki **at** ve **it** ekleri cemi edatları olacağına benzediği gibi (**Asiut** = As'lar, **Masag-et** = Askatag(na)da Masak'lar), Azıgart ve Cayıkh (Yayık) isimlerinin bu menbalarda **Askat** ve **Daikh,** Uygur kelimesi **Oykhard,** Kaz ismi **Kasia,** Türk - **Turcae** ve **Nurkae** şekillerinde yazdığı görülüyor [150].

Milâddan 216 senede Hun devletinin merkezi, şimdiki Kazakistan'ın daha garbı kısımlarına, Ural taraflarına intikal etti. Sonra orada, Doğu - ve Ortaavrupa'da büyük Hun - Türk hükümdar ve fâtihi **Atilâ'**nın 454 senesinde vefatı ile dağılan **Batı Hun** devleti yaşadı.

Ortaasya'nın şarkî kısımlarında ve Mogolistan'da 266-394 seneleri arasında **Siyenpi** Türkleri hüküm sürüyorlardı. Bunları 394-552 seneleri arasında **Avar** (Apar, Ibır, yahut Çince (Cu-cen) kavmi istihlâf ediyor. Bunların dil itibariyle Mogol olmaları muhtemeldir. Kendilerine nisbet edilen **çagan,** keza **bırangar** ve **cuvangar** şekillerinde okunması faraz olunan kelimeler bunu gösteriyor. Herhalde bu kavmin ismi çok eskiden Türk kavimleri (Subar, Suar ve Skitler) ile beraber zikrediliyor. Göktürk yazıtlarındaki Apar'lar Yunanlılara Abaris ve Aparitai isimleri altında M. ö. 7 nci asırdan başlayıp malûmdu. Siyanpilere ait olmak üzere Çin kaynaklarında zikredilen kelimeler tamamiyle Göktürk ve Uygur şivelerile izah edilebilir. Bu Siyenpilerin şarkî Tiyanşanın şarkında yaşıyan Topa ismindeki şubeleri, 238 senesinde Ho-gut (yahut Huaihu) ismi ile zikrolunuyorlar [151]. Bunlar 4 üncü asrın sonlarında Cungarya ve Şimalî Mogolistan'a geçiyorlar [152] ve Tarbagatay dağlarından Orhun havzasına kadar uzayan yerleri işgal ediyorlar. Bunlar, muahharen Uygur ve Tokuzoğuz ismi ile maruz olan kabileler heyetinin ecdadından ibarettir. İşte bu Ho-gut'ların şarkında Doğu-Mogolistan'da oturan Avarlar, onlara istinat ederek Mogolistan'da âli

hâkimiyeti kendi ellerine alıyorlar. Avar kıralları «kağan» yahut «khakan» unvanını taşıyorlardı. Bunlardan da Tolun (394-410), Çoluk Kağan (444-464) ve Onaboy Kağan (522-552) nam hükümdarlar, fütuhatları, kuvvet ve teşkilâtçılıkları ile maruf olmuşlardır.

Eski Sakaların hükûmet sürdüğü orta Tiyanşan'da **Usun** isminde bir kavim, mezkûr Sakalara komşu bir kavim sıfatiyle, daha Milâddan evvel 3 üncü asır sonlarında, Hun, Yu-e-çi ve sair kavimlerle beraber, tarihte görülüyor. Bunlarda dahi eski Bozkurt ananesi yaşamıştır [153]. Türk rivayetlerine göre Usunlar, tarihte olduğu gibi, bugün dahi bize iyice malûm olan İgrek ve Çigrek (yahut İgrak ve Çıgrak) kabilelerinin ecdadı imiş [154]. Usunlar herhalde muahhar «Göktürklerin» ecdadından bir kısmını teşkil etmişlerdir. Bunların, göçebe olmalarına rağmen, payitaht ve şehirleri vardı. Payitahtları Issık-Göl yanında Yavgu isminde bir şehirdi, ki bu, daha onbirinci asırda bile mevcuttu [155]. Bunlar, önce Hunlara, sonraları Siyenpilere tâbi oldular.

Usunlar şarkında doğu Tiyanşan'da bir de Abdal yahut Heptal = **Eftalit** [156] denilen bir kavim yaşamıştır, ki Karluk ve Kencine Türklerinin ecdadı sayılıyorlar; bunların Çin menbalarında mezkûr diğer isimleri de Hua idi. Heptallar milâdî 425 senelerinde kuvvet kesbederek, Garbîtürkistan'ı ve oradan Amuderya'yı geçerek Yu-e-çi (bu zaman bunların bir kolu olan Kuşanların) memleketini ele geçiriyorlar ve Sâsanî İran ile müsademede bulunuyorlar. Bunların 427 de Sâsanî hükümdarı Behram ile muharebeleri ve 465 de sasanî Feyruz'un bu Abdal = Heptal (Eftalit) ların yardımı ile İran tahtına çıktığı hâdisesi malûmdur. Bunlar Çinlilerle münasebette bulundular ve Hind hududunda da birçok büyük hâdiseler yaşattılar, nihayet Pencabı da ele geçirdiler. Paytahtları Balh'ın şarkında şimdiki Kunduz civarında bulunan **Varvaliz** (yahut Valvâlic) şehri olmuştur [157]. Heptallar, zikri geçen Usunların ülkelerine de malik oluyorlar ve neticede Usunlar siyasî ehemmiyetlerini kaybediyorlar. Yani Abdal (Eftalit) ların hâkimiyeti, Hindistan hudundan doğudan Khoten, kuzeyden Cungarya hudutlarına kadar uzuyordu.

Yukarıda zikrolunan Ho-gut (Huay-hu) kabilelerinden Fu-fu-la tesmiye olunan bir kısmı, 487 de Avar (Cucen) lara isyan ederek Şarkîtürkistan'daki Beşbalık - Koço hududunda ayrı bir hükûmet teşkil ediyorlar ve Abdal (Eftalit) lara tâbi oluyorlar [158]; bunlar Uygurların ecdadıdır. Buradaki «Fu-fu-la» kelimesi **Uygur** sözünü ifade eden Çin işaretlerinden biri olsa gerektir; nasıl ki daha Ptolemeus'da orta Tiyanşan'ın şarkında bir kav-

me mensup nehir ismi olmak üzere **Oykhardis** sözü gelmektedir. Bu da «Uygur» olarak okunmaktadır [159].

Bütün bu zikri geçen kavimlerin ülkelerinde âlî hâkimiyet, 552 senesinde **Göktürkler'e** geçiyor. Yukarıda zikri geçen Usunlara kardeş olan Göktürk kabilelerinin asıl vatanı da, yukarıda mufassalan anlattığım gibi, orta Tiyanşan mıntakası, Issık-Göl taraflarıdır. Bunların bir kısmı ihtimal eski çağlarda Ahemen'lere veyahut İskender'in seferleri zamanında ilkin şarka Çin hududunda Şen-si vilâyetine, sonra şimale, Altay taraflarına, Yenisey Kırgızları ile komşu yerlere geçmiş bulunuyorlardı. İşte bu Göktürkler 545 senelerinde Cu-cen (Avar) lere isyan ederek âlî hâkimiyeti elde ettiler ve az vakit içinde, Avar hükümdarı Onaboy Kağanı mağlûp ederek, şarkta Mançurya hudutlarından garpta Karadeniz sahillerine, cenupta da Hindistan hududuna kadar uzanan yerlere malik oldular ve tarihte malûm en büyük Türk devletini kurdular. Memlekette «Büyük hakanlık» rütbesi biraderler arasında yaşlı olana geçtiğinden onun bulunduğu ülke memleketin merkezi oluyordu. Bu husus Göktürklerin Müslüman halefleri olan Karahanlılarda da böyle idi. Bu itibarla bu memleketin merkezi kâh orta Tiyanşan, kâh Moğolistan'da bulunmuştur. Bunlardan Bumin (yahut Bumun), sonra biraderi İstemi (552-576), Topu (576-581), Şapulyo (= İşbara, 581-587). Tulan (580-600), Tüng-Yabgu (619-630 ve Kutlug Kağan gibi hakanlar marufturlar. İpi Tulu adlı hakan zamanında (653 de) bu memlekete Çinliler girerek musallat olmuşlardı. Şarkî Göktürklerin hanı Kutlug-Kagan ve onun veziri Tonyukuk memleketi Çin müdahalesinden kurtardılar. Kutlug'un ahfadı tarafından Orhunda rekzedilmiş büyük yazılı taş ve yazıtları zamanımıza kadar kalmış ve bu yazıtların okunma ve tahlil edilmesiyle Türk tarihi tetkiki yeni bir devreye girmiştir. Bu sülâlenin şarkta hâkimiyeti oralarda devletin öteki Ho-kut (Huay-Hu) yani **Tokuzoguz** ve **Uygarlar** eline geçmesiyle sona erdi. Garpta ise bir taraftan yine Çinliler girmiş, diğer taraftan Araplar istilâ etmeğe başlamış ve Maveraünnehri almışlardı. Bu suretle Türk ve Türkistan tarihinde yeni bir devir, İslâm devri başlamış oldu.

ESKİ DEVRİN UMUMÎ VASFI

İlk tarihî hayatımızın şimdi zikri geçen 13-14 asırlık eski devri ile öntarihî devrindeki hayatımıza ait toplıyabildiğimiz malûmat bir araya getirilerek hülâsa edilecek olursa, bu eski devirlerin umumî vasfı şöyle bir şekil arzeder: Altay kavimleri, Türkler ve kardeş kavimleri tarihin daha kaydetmediği, fakat ancak eserlerden ve rivayetlerden öğrenebildiğimiz devirlerde Önasya'da Uzakdoğu, Güneyasya'da ve Doğuavrupa'da bir çok kavimlerle temaslarda bulunarak yaşamışlar. «Altaylı» ismiyle maruf olan bu kavimlerin başında gelen Türkler daha tarihten önceki devirlerde Tiyanşan dağları ile Aral ve Hazar arası mıntakalarında yaşamışlar ve bunlara komşu olan kavimler dahi Türklerin anavatanı olarak bu sahayı tanımışlardı. Bu eski devirlerde **Şu, Subar, Kumith, Türk, İçgil, Gur** gibi kavimler mühim rol oynamışlardır. M. ö. 2 nci binde garpten Hindo-İran kavimleri gelmeğe başladı. Bunlar «Maşrik Padişahlığı» toprağına sulh yoluyla hulûl ederek Batıtürkistan'da **Horezm, Sogd, As** kolonilerini vücuda getirdiler. Bu ilk Aryanî muhaceret hareketleri de bazan bir istilâ hareketi şeklini almış olması muhtemeldir. Çünkü Şu (Çu) ve Saka (Yakut) ların yabancı fâtih kavimler tarafından tazyik edilerek şarka ve şimale atıldıklarına ait rivayetler ve Çin'de devlet kuran **Çu'**ların bu Şu'ların Uzakdoğuya giden bir kolu olduğuna dair deliller vardır. Aryanî kavimlerin bu muhacereti ve hulûlleri Ortaasya'da medenî hayatın inkişafı bakımından faydalı olmuştur. Fakat Ural-Altay kavimleri madenciliği ve demir işlemesini daha Aryanî kavimler gelmeden önce öğrenmiş bulunuyorlardı. Millet bir atlı millet olduğu halde hükümdarlık demirci, san'atkâr, bilgin ve düşmanları tılsımlı taşlarla mağlûp etmesini bilen kehanette usta bir «tarhanlar» [160] zümresinin elinde olmuş, davalar bunların **hakemliği** ile tesviye edilerek memleket öyle idare olunmuş. Orta Tiyanşan'daki Argım-pay'lara ait Herodot'un haberi Türk devlet idare sistemine ait ilk müsbet haberdir. «Türk», Altaylıların daha bidayette yarı göçebe olarak yaşıyan demirci ve kâhin bir zümresidir. Bu **Demirci hakemler** imal ettikleri silâhlara sarılarak ordularının başına geçtikleri zaman cihangir devletler kurmuşlardır.

Daha M. ö. 7-8 inci asırlarda Yunanlıların Skit ismi altında birleştikleri bu «Altay» (doğrusu Tiyanşan) kavimleri başlarında İranlılarca **«Saka»**, Çinlilerce **«Se»**, ismivle tesmiye olunan bir kavim olduğu halde Doğu-

da Çin hududundan Batıda Karadeniz ve Tuna'ya kadar uzanan sahada büyük bir devlet kurmuşlardı. Fakat bunlar Doğuavrupa'da ancak bir hâkim tabakayı teşkil ettiklerinden tebaaları olan ve kendilerine medeniyetçe defaik olan İran ve Slav kavimleri arasında eriyorlardı. Maamafih bir aralık Küçükasya'ya bile çıktılar. M. ö. 626-25 senelerinde bu devlete İranlı **Medya'lılar** tarafından Küçükasya'da Zile'de indirilen âni darbeyi şarkta **Çinliler** de hemen istifade edip bu memleketin şarkî bölgelerini işgal ettiler. Bu da cihanşümul Türk devletinin tarihine ait Yunan, İran, Asur ve Çin kaynaklarına geçen ilk büyük hâdisedir. Zikri geçen **«Argım-pay Skitleri»** bu Saka'ların Ortaasya'da istiklâli muhafaza eden nüvelerini teşkil etmiş olsalar gerektir.

Fakat Sakalara 625 de indirilen darbe Önasya İranîlerini canlandırdı. M. ö. 6 ncı asırdan M. ö. 1 inci asra kadar geçen zaman arasında Aryanî kavimler cenubu garbî Asya'dan Ortaasya'ya İraniler ve diğer Aryanî kavimler mütemadiyen taarruz ediyorlar. **Ahemen** şahları, sonra **Makedonya'lı İskender** ve onun halefleri şimdiki Afganistan'ın şimalinde İranlı Baktra kavminin yaşadığı yerleri, (Balh civarını) merkez edinerek Cenubîtürkistan'ın merkezi olan Semerkand'ı tahrip ettiler, medenî ve siyasî hayat merkezini Hindistan'a bitişik ülkelere naklettiler. Bu hâdise herhalde Maveraünnehir'deki İranîlerin bir Aryanî hükûmetin himayesi altında birleşmesi hâdisesi idi; fakat buralarda Ahemenlerin ve Yunanlıların istilâ sahası Sırderya'nın şimaline pek geçmemiştir. Bu istilâlar Amuderya ve Sırderya, Talas ve Çu havzalarında yarı göçebe yarı medenî olarak yaşayan Türk kalabalığını şimale ve şarka çekilmek mecburiyetinde bırakmış ise de Talas ve Çu taraflarında yaşıyan 23 Türk, yahut 22 **Türkmen** aşiretinin yabancı hâkimiyeti kabul ederek eski yerlerinde kaldıklarına ait rivayet muhakkak ki tarihi hâdiseyi aksettirmektedir; Maveraünnehir'de de reisleri **Yabgu** lâkabını taşıyan **Kang'lar** hakim olmakta devam etmiştir [161].

Türk kavimlerinin İran ve Yunan istilâ sahalarında kalanları bu kavimlerin medeniyetlerini benimsedikleri halde yabancı istilâsı sahası dışında ve Tiyanşan şimalinde ve şarkında kalanları, herkesten önce Sakalar, müstevlileri Batıtürkistan'dan atmak için hazırlandılar. M. ö. 3 üncü asırda bu hareket **Hun (Kun)** ların idaresinde büyük bir devlet kurulmasına ve bunun da M. ö. 177 de Hazar Denizine ve Pamir yaylalarına kadar tekmil sahalara yayılmasına müncer oldu. Milâddan sonra Hun (Kun) devletinin ağırlık merkezi garbe, Doğuavrupa'ya doğru kaydı. Kun'ların esas kuvvetlerini **Oğuz, Ogur, Kemak (Kıpçak), Kanglı** zümreleri teşkil etmiş ve bunlar gar-

be kaydıktan sonra da bunların Moğolistan taraflarında kalanları Tokuzoğuz, Onogur (On uygur) Kay, Kun gibi isimleri taşımakta devam ettiler. Eski Türk rivayetlerinin «İran-Hazar versiyonu» nda «Türk» ile «Oğuz» arasında hâkimiyet tılsımı yüzünden uzun zaman muharebeler devam ettiğine ve «Ulug Türk» ün bu Oğuz Yabgu'ları yanında tecrübeli ve âlim müşavir sıfatiyle bulunduğuna dair hikâyeler Kun devleti zamanında Orta Tiyanşan'ın Saka - Şu - Türk zümrelerinin hâkim Oğuz-Oğur tabakaları yanında tâlî dereceye inmiş olduğunu anlatan hâtıralar olduğu âşikârdır. Bu devletin teşekkülü ve fütuhatı neticesinde Saka'larla Yüeçiler ve onlardan Küşanlar tarafından zaten inkıraza mahkûm edilmiş olan «Greko-Baktria» devleti tarihe karıştı.

Yeniden canlanan bu cihangir Türk kavimlerinin Ortaasya'nın cenubuna gidenleri bu defa yeni bir vaziyet ile karşılaştılar. Ülkeler fethi ve istirdat edildiyse de bu ülkeler oturak Aryanî unsurlarla iskân edilmiş bulunuyordu. Maveraünnehir'e ve Baktria'ya ve Horasan'a giren Türkler zaman geçtikçe orasını İranî unsur tarafından yutulmak tehlikesine maruz kaldı. **Saka**'ların kendi isimleriyle **Sakastan** ismini alan ve ondan muhaffef olarak **Siistan** tesmiye olunan ülkeye gelenleri, Belücistan taraflarına geçenleri, keza Doğutürkistan tarafından bazı Tibet unsurunu da beraberlerinde getirmiş oldukları görülen **Küşan**'ların ve Ak Hun = Aptal (Heptal Eftal cem şekliyle **Eftalit**) lerin şimalî Hindistan'a geçenleri bir kaç asır sonra milliyetlerini kaybederek oranın ahalisine karıştılar.

Bu büyük hâdiseler neticesinde Çin-Baktria ve Çin-İran ticaret yolları açıldı. Çin-Baktria ticaret yolu, Balh, Pamir, Yarkend, Hoten tarafları, bir çok Hind-u-Ariyan unsurunu celbetti. Dil ve yazılarının bakiyesi zamanımızdaki hafriyat esnasında bulunan bu Aryanî kavimlerden birinin diline «Hoten irançesi» (yanlış olarak «Hoten-Saka» dili), Küça taraflarında yaşamış oldukları görülenlerinin diline de - Balh'ın şark ve şimalinde Amuderya'nın sol sahilinde 11 inci asra kadar yaşamış olan **Tokhar İranîlerinin** dili ile birleştirilerek- «Tokhar dili» denilmektedir [162]. Bu Hindli ve İranlı tüccar müstamirelerinin dillerinde yazılıp hafriyat esnasında bulunan evrak Milâddan sonraki asırlarda Ortaasya ile Hindistan arasında kültür münasebetlerinin çok inkişaf ettiğine delâlet etmektedir. Greko-Baktria devleti yerinde Küşan devletini kuran ve Hindlilerce Turuşka yani Türk tesmiye olunan Ortaasya fatihleri, reisleri Kanişka'nın idaresinde, Budda dinini kabul ettiler. Bu hâdisede bu dinin, -muahharan Selçuklular, Karahanlılar ve Moğollar devrinde Türkler arasına yayılarak cihanşümul bir din şeklini alan

İslâmiyet gibi- Ortaasya ve Uzakdoğu'ya yayılarak cihanşümul bir şekil almasını intaç etmiştir. Yukarıda da anlattığımız gibi, bu din yani **Buddizm** zaten Ortaasya'nın **şamanizmi** esasında türemiş bir dindi ve «şaman» kelimesi de rahip mânasında sanskritçe «çramna» kelimesinin Pâlî forması olan «şamana» dan gelerek bu «Kam» dinine isim olmuştur [163].

Kalabalık bir surette gelerek yerleşen Hind tüccarları vasıtasiyle Türkistan'da buddizm ve **Greko-buddist san'atı** intişar etti. «Tacir» mefhumu Hindistan'la Türkistan'ın her ikisinde de «sart» diye aynı kelime ile ifade edilmeğe başlamıştır. Milâddan önce 114 senesinin Çin ile Karadeniz sahaları arasındaki ticaretin aşağı Edil (Volga) yoluyla işlediğine ait ilk tarih olarak gösterilebildiğini zikretmiştim. Halbuki bu aralık Önasya'da ve İran'da hâkimiyet menşe itibariyle bir «Skit» sülâlesi olan **Arsak'ların** eline geçmişti (M. ö. 250 - M. s. 226). Sülâlenin müessisi Arsak 13 üncü asırda olduğu gibi Milâddan önce de Ogurca yanında Hazar Denizine döküldüğü anlaşılan Amuderya nehrinin Sarıkamış hufresin [164] den aşağı kısmında aynı şimdiki **Aday** (Adağı) kabilesi oturan yerlerde yaşamış olan göçebe ve hayvan besler **Dahae** (yahut Dae) kavminin Aparn, yahut Parn (ihtimal Baran) kabilesinden neşet etmiştir. Bunların da Aday ve Baran (Baren) Urug adları ile birleştirilmeleri mümkündür. Daha'ların yanında yaşıyan ve bazan onlarla birleştirilen **Derbik**'lerin 70 yaşına gelen ihtiyarları öldürmek ve defin âdetleri Kaspi'lerinkinden farklı olduğu halde, bu âdetin Türk kavimlerindekisine benzer. Bu Derbik'ler STRABON'a göre (XI, 11 § 8) toprağı takdis etmiş ve yere tapınışlardır. Bu Daha ve Derbiklerle beraber yaşıyan Masagetler de HERODOT'a göre (1,216) güneşe tapınışlardır. Çu'lar tarafından Çin'e götürüldüğünü yukarıda anlattığım bu tabiat dini Hazar Denizi'nden ve Amuderya havzasından Çin'e kadar her yerde hâkim olmuştur. Daha'ların dini de ayni olduğu STRABON'un «bunların âdâtları diğer barbar Skitlerinki ile birdir» demesinden (XI, 11, § 2) anlaşılmaktadır. **Parn** (yahut **Aparn**) ismi gibi bu Daha'ların Strabon'da zikredilen diğer iki kabilesi **Ksanti** ve **Bissur**'ların isimleri de bize tarihen malûm Türk kabile isimleri ile birleştirilebiliyor. Bunlar Part, Aria, Herkan vesaire İran kavimlerini basıyorlardı. STRABON bunların göçebe çoban hayat tarzlarının ve âdâtlarının Skit âdâtı olması, komşuları üzerinde muzaffer olmalarını temin ediyor demiştir [165]. Arsak müşkül olanda müttefikleri olan **Apasiak,** **As,** Pasiak (yani As ve Peçenek) lere yani kendilerinden şimalde bulunan step kavimlerine sığmıyordu (Strabon, XI, 8, § 8). Yani Arsak'ın kuvvet menbaı Skit kavimleri, taarruz hedefleri medenî İran kavimleri idi. İranlı Part-

ları itaatleri altına alarak isimlerini de kavmî isim olarak kabul eden Arsaklılar az bir zamanda Amuderya'dan ve İndus'dan Önasya'daki Fırat nehrine kadar uzanan ülkeleri fethettiler ve M. ö. 53 de Karrhae'da Romalıları mağlûp edip meşhur kumandanları Crassus'ın ölümüne müncer olan zaferleri kazandılar. Bu hâdise Ortaasya'da Hun ve Küşanlar hâkimiyeti devrinde, bu iki devletin teşekkülü ve Doğudan gelen göçler dolayısıyla Batıtürkistan'da toplanan nüfus artıklığının, bilhassa göçebe alanlarındaki nüfusun - muahharen Selçuklular zamanında olduğu gibi - İran'a kayması demekti; fakat Doğuda arkasını Amuderya'ya dayayan bir İran - Arsaklılar devletinin kurulması Türkistan'da tüccar İran unsurunun çoğalmasına da sebebiyet verdi.

Şu şekilde şarktan Çin, cenuptan Hind ve garptan İran unsurlarının tüccarları ve medeniyet hâmilleri bir arada toplanmak neticesinde Ortaasya'da medenî hayat büyük bir hızla ilerledi. Makedonya'lı İskender geldiği sıralarda Türkistan'da daha şehir hayatı pek inkişaf etmemişti [166]; halbuki Milâddan önce 138-115 senelerinde Türkistan'da bulunan Çinli Çiang-Kian her iki Türkistan'da müteaddit şehirler görmüş ve yalnız Fergane'de 70 kadar şehir ve kasaba bulunduğunu kaydetmiştir [167]. Garb ile şarkın Türkistan'daki temasları neticesinde medeniyetin diğer sahalarında da büyük inkişaflar husule gelmiştir. «Son antik» san'atı ile Uzakdoğu, Hind ve Türkistan'ın yerli san'atı burada birleşiyor. Zikrolunan büyük kara ticaret yolunun açılması ve muhtelif kavimlerin Türkistan'da temasa gelmesinin maddî medeniyet hususunda da ehemmiyeti büyük olmuştur. Çinliler Fergane'den üzüm ve yonca ziraatini ve iyi cins at terbiyesini, Ferganeliler ise Çinlilerden altın ve gümüş zarflar ve güzel silâhlar yapmasını, çinicilik ve cam sanayiini öğreniyorlar. Çinlilerin ipekçilik san'atı Türkistan'a giriyor. Milâdın 6 ncı asrında Sogd ipeği pek meşhurdu [168]. Bu devir için ehemmiyetle kaydedilecek nokta garp şark ticaret yolunun daha ziyade şimdiki Türkistan'ın cenubî kısımlarından geçmiş, ülkenin ve sekenenin daha ziyade cenubî ve şarkî Asya'nın medenî ve dinî nüfuzu altında kalmış olması keyfiyetidir.

Daha milâdî 266 da şimdiki Moğolistan'da hâkimiyetin Siyanpi'lere geçmiş olmasını ben Ortaasya'da hâkimiyetin «Oguz-Ogur» zümresinden tekrar «Şu-Türk» zümresine geçmesinin başlangıcı telâkki ediyorum. Fakat 550 lerde hâkimiyetin **Göktürklere** geçmesi «Şu-Türk» zümresinin «hakanlık» sisteminin bu kavmin ve Hazarların idaresinde tekrar ve tam olarak canlanması demek idi. Bu devletin teşekkülü aynı zamanda Türklerin Batıtürkistan'ı istirdat teşebbüslerinde yeni bir merhale demek idi. Bu zaman

Ortaasya'da yerli medeniyetin, Güney ve Doğuasya Hind ve Çin medeniyetleri ile birleşerek garp medeniyeti istilâsını durduracağı pek tabiî görülebilirdi. Filhakika Göktürk hakanları hakikî şamanistlerdi. Bunlar da, 13 üncü asrın Moğolları gibi, yerli kültüre ve Çin medeniyetine dayanarak bu şamanî ve buddist kültürün hâmili, yerli ve Çin san'atının mürevvici olarak görülüyorlar. Bu sülâlenin de ceddi sayılan Afrasyab (Tunga Alp), Narşahî de naklolunan İran rivayetlerine göre, tam bir Uzakdoğu (Çin) ve Güneyasya (buddist) kültürünün başlıca hâmili ve İran'ın ve zerdüştîliğin tam bir düşmanı idi [169]. Eski «Türk» ün yanına Çin'den gönderilen on «kam» ın Isık-Göl mıntakasına Çin bilgi ve san'atını getiren on kâhin olduğu hakkındaki rivayeti nakletmiştim. Bu rivayetler şöylece tarihe ve hakikate tam olarak uygundur. Göktürklerin Çin usulünde darbolunan sikkeleri. Çin tesirinde inkişaf eden Sogd ipeği gibi bu devirde Türkistan'da inkişaf etmiş olduğunu öğrendiğimiz Çin kâğıdı, Çin çiniciliği ve Çin usulünde camcılık bu devirdeki Türkistan'ın özel mahsulleridir [170]. Çin buddist rahibi **Hiuentshang'ın** seyahatnamelerinde bu rahibin Garbî Göktürk Han'ı **Tung-Yabgu** ile olan musahabelerine ait güzel yazıları dercedilmiştir, ki bu devirde Göktürk-Çin kültür münasebeti bakımından çok mühimdir. Zamanının çok münevver bir şahsiyeti olduğu sözlerinden anlaşılan bu Türk hükümdarı Hindistan ahvaline ve coğrafî vaziyetine tamamiyle vakıf idi ve büyük rahibe seyahati dolayısile bazı tavsiyelerde bulundu. Kendisi şüphesiz şamanist olan hükümdar buddist rahibe bir üstad ve mânevî baba nazariyle bakmıştır [171]. Bu itibarla Tung-Yabgu'nun bu Çin âlim rahibine münasebeti meselâ 10 asır başlarında Karahanî hükümdarı Buğra Han'ın Horasan'dan gelen İslâm âlim ve şeyhi Abu-l-Hasan al-Kalımâtî'ye karşı gösterdiği ve çok tebcîl edici saygıyı hatırlatmaktadır.

Göktürkler devrinde Ortaasya'ya İran medenî tesiri de artmakta idi. Merv, Buhara, Osruşana (Uratepe), Fergane, Kaşgar üzerinden geçen ve pek kârlı olan büyük Çin-İran ticaret yolu ise Milâddan sonraki devirlerde, bilhassa **Sasanî'ler** devrinde tacir İran unsurunu kendisine celbediyor ve vatanlarındaki sınıf ve mezhep mücadelelerinde mağlûp olan İranlı unsurlar ve Önasya kavimlerine mensup muhacirler, daha pek eskidenberi din hürriyeti ve bu bapta müsamaha ile temeyyüz eden Türklerin memleketine iltica ederek bu ülkedeki Aryanîleri ve diğer yabancı unsurları çoğaltıyorlar. Bu sayede Ortaasya'da **Hıristiyanlık** ve **manihaizm** gibi Önasya ve Mesopotamya mezhepleri, Buhara civarında **zerdüştlük** intişar ediyor. Bu birbirine zıd ve hattâ düşman medeniyet ve dinlerin birbiri ile Türkistan'da temas eyle-

meleri neticesinde Şark ve Garba şamil medeniyetin temelleri kuruluyor. Bu itibarla Göktürkler zamanında Ortaasya'da inkişaf eden medeniyet, kendisinde Uzakdoğu ve Hind unsuru hâkim olmakla beraber, İran unsurunu da içine almış olduğundan çok orijinaldi.

Halbuki Ortaasya'nın kendi yerli medeniyeti ve şamanî akideleri bu devirde her şeyden fazla hâkim olduğunu, bize Göktürk kitabeleri bildirmektedir. Göktürkler eski Türk Orhun yazısını kullanmışlar, bu yazı şüphesiz Önasya'dan gelen bir yazıdır. Fakat o Göktürkler devrinde görülen kemâline hangi asırlarda işlenerek erişmiştir, bunu tayin etmek kabil olmuyor. Bu yazı Ortaasya'ya herhalde Milâddan evvelki asırlarda, ihtimal Sakaların Önasya seferleri zamanında gelmiş ve buradaki Göktürk tipi yarı oturak ve yarı göçebe hayata dayanan yerli medeniyet merkezlerden birinde yavaşça işlenerek **Türk dili**'ne tam olarak intibak etmiştir.

Bu yazılar tahlil edildikten sonra bunlarda görülen **yur** gibi fiil edatına bakarak Selenge ve Orhun sahasında oturan ve oradaki Göktürk hanlarına düşmanlık eden Tokuzoğuzları asıl Göktürklerin kendi zannetmek ve bu Uygurları Oğuz telâkki etmek gibi yanlış fikirler ileri sürülmüştü. Müteakip tetkikat, muahhar Uygur, ve Hakanî edebî dili gibi, Göktürk kitabeleri dilinin de muhtelif şiveleri aksettiren bir düzme edebî dil olduğunu meydana koymuştur [172]. Bununla beraber bu yazıtlar Türk dilinin asrımıza kadar geçen 12-13 asır zarfında değişmediğini göstermiş ve bu dilin daha önce geçen 12 - 13 asır zarfında yani Milâddan önce 5-6 ncı asırlarda dahi ancak bu kadar değişmiş olacağını tasavvur etmek hakkını bahşetmiştir. Bu halde Macar NEMETH ve Fin RAMSTEDT gibi âlimlerin Hunların hâkimiyeti zamanında Türk ve Moğol dillerinin daha müşterek olduğu hakkındaki nazariyeleri yanlış olduğu gibi, gûya kelimelerin orta ve sonlarındaki **K, G, B,** gibi harflerin uzun sâitlere münkalib olması yahut hazfi gibi hususiyetleri (meselâ **arık, beğ, subar** yerine **aruv, bey, suar)** Türkçenin ancak muahhar asırlarda geçirdiği inkişaf neticesi gibi göstermek [173], Saka-Skit dillerinden kalan kelimeleri Türkçe ile izah etmeyi «o zaman daha öyle bir Türkçe yoktu» diye reddedivermek [174] de yanlıştır. **A** nın bazı şivelerde **I** ye tebeddülü (meselâ mukaddes mânasında **azık** ve **ızık)** muhakkak ki Milâddan önceki devirlerde şimdiki Isık-Göl civarında yaşıyan şivelerde câri olmuş ve Sumercede de ayni mânayı ifade eden kelime **azık** şeklinde mevcut bulunmuştur [175]. Herhalde Türk dilinin inkişaf tarihini, bazı Macar âlimlerinin yaptığı gibi, son 2 bin senenin içine sokmak tecrübeleri ancak, en son asırlardaki şive tebeddülleri üzerindeki müşahedelerin intibaı altında hu-

sule gelen yanlışlıktan ibarettir. Türk dili Türklerin tarihten önceki devirlerdenberi Uzakdoğu ve Uzakbatıya dağılmaları hâdisesinden önce **Şaz** ve **Lir** şekillerine ayrılmış ve **Moğolca'**da Türkçenin ayrı bir akraba dil sıfatiyle yer tutmuş bulunuyordu. Üzerinde tarihi bulunmıyan eski Türk yazılı kitabeleri hep milâdî 7-8 inci asra sıkıştırmak ta yanlıştır. Göktürk yazıtları dilinin Göktürk devleti teşekkül etmeden önce vücuda gelen bir edebî dilin tekâmül safhası arzetmekte olduğu isbat olunabilir bir davadır [176].

Bu devirde **şehir hayatı** da, yukarıda zikri geçen Cang-Kian zamanındakine göre, çok ilerlemiştir. Tang sülâlesi tarihi ile zikri geçen seyyah Hiuen-Tshang'ın eserinde ve 8 inci asır Arap kayıtlarından öğrenebildiğimiz şehir ve kasabalar listesi epey büyüktür. Bu devirde **Şark-Garp ticareti** yolu Tiyanşan üzerinden ve şimalinden Balasagun-Isık Göl-Kûça-Koço ve Balasagun -İle havzası- Beşbalık üzerinden gerek Çin'e gerekse Orhun havzalarına doğru yeni bir kol açtı ve bu yol Türk ve İranlı tüccar unsuru tarafından iskân edildi. Yukarıda zikri geçen Comuk, Cograk isimlerindeki tüccar kabilelerin Hindistan ve Çin yollarında ve doğu Avrupa'da iskân izlerini müteakip asırlarda görüyorsak, bunların yayılması hâdisesinin bilhassa Göktürkler zamanında cereyan etmiş olduğunu tasavvur edebiliriz. Bu **Comuk**'lar ve onlarla birlikte **Küşan'**ların Taşkent taraflarında yaşayanları da 8 inci asrın ilk yarısında «Türklerin ekâbir ve eşrafı» tesmiye edilmiştir [177]. Bu husus, herhalde, bu iki kavmin memleket iktisadî hayatında oynadıkları ehemmiyetli rol ile birlikte siyasî hayatta elde ettikleri nüfuz ile izah edilir. Asıl vatanları Horezmde olan Çıgrak (Cugrak) Türklerinin kolonileri Kafkasya Derbendi civarında [178] ve Kırım'da [179] ve Kâşgar civarında [180] görüldüğü gibi Horasan'da Balh civarında kolonileri olan Comuk (yahut Cömük ve Çömük) ler de Buhara mıntakasını ilk imar eden Türk kabilesi olarak gösterilmişlerdir. zamanımızdaki Çimken (Çömukkent) şehri de onlara mensup bir kasaba olduğu anlaşılıyor [181]. Halbuki Göktürklerin Çinlilerce Du-lu tesmiye olunan zümresinin nüvesi bu Çömük'lerden ibaret olduğu gibi [182] bunların ismi Ukrayna dilinde Çumak şeklinde ve dükkânını arabaya yerleştirerek ticaret yapan zümre mânasında muhafaza olunmuştur [183].

İlk Araplar Türk hakanını şaman ayinleri yaptırarak Kam'ların kehânetlerine göre memleketi idare eden kimseler gibi tasvir ederler. Emevî halifesi Hişam'ın (724-743) gönderdiği elçi huzuruna girdiğinde Hakan iğerlerini tamirle meşgul oluyormuş. Elçi buna İslâmiyeti kabul eylemesini halifesi namından teklif ettiğinde. Hakan ordusunun hirfet ile değil harp ile

geçinen insanlardan mürekkep olduğunu ve İslâmiyeti kabul ederek halife ile muhadenette yaşamak yoluna girişemiyeceğini bildirmiş imiş. Bu hikâyeden BARTHOLDT ve MARQUART **Göktürk Hakanlarının hayatı'nın** iptidaîliğini istihrac etmişlerdir [184]. Fakat Göktürkler hakkında böyle bir hüküm çok yanlış olur. Hakanlar göçebe ellerden toplanan askerlere dayanmışlar, fakat ancak oturak ahaliyi memleketlerinin temeli bilmişler ve kendileri yaylak ile kışlak arasında geçinerek her iki camiada kudretli mevki ihraz etmişlerdir. Bizans elçileri mükellef san'at eseri olan altın tahtlarda oturan hakanları tavsif ettikleri gibi son Emevî yahut ilk Abbasî halifesi tarafından Tokuz-oguz Hakanlarına elçi olarak gönderilen **Tamım bn Bahr al-Mutavvi'î** bu hakanların zengin ve geniş ticaret merkezi olan paytahtlarını, onların müzeyyen «qasr» (saray) ları ile muhteşem «khîme» (çadır) larını ordunun ihtişam ve nizamını, keza Isık-Göl sahilindeki 8 Barsgan şehrinde yaşıyan savaşçı Türklerin hayatını, halis göçebe olarak tavsif ettiği Kemâk (Altay-Irtış) Türk hükümdarlarının hayatından tamamen farklı olarak anlatmıştır [185]. İBN AL-FAQÎH'in, galiba İBN HURDADBEH vasıtasiyle, **Sa'îd ibn al-Hasan al-Samarqandî**'den Türk şehirleri hakkında naklettiği «Türklerin şehirleri çoktur, bir çoğunda tüccarlar, mallar ve pazarlar doludur» diye başlanan rivayetler vardır. İbn Hurdadbeh'in telif senesi olan 840 senesinden evvelki zamana ait olup Tokoz-oguz Hakanlarının paytahtının (yani Kara Balsagun'un) tavsifiyle başlanan bu kayıtlarda şehirlerde yaşıyan Türklerin hayatının çeşidli teferruatı ve âdât farkları müfassalan tebarüz ettirilmiş ve yine orada «hiç bir padişaha vergi vermiyen, baş eğmiyen, ve biri diğerini yağma ile geçinen göçebe Türkler» in hayatından bahsedilmiştir [186]. İlk defa olarak İbn al Faqîh'in Meşhed nüshasında tarafımdan meydana çıkarılan bu kayıtlar gibi Tamîm bn Bahr ın aynı eserde münderiç bulunan mufassal beyanatı da daha neşredilmemiştir.

İşte bu gibi medenî unsur sayesinde Ortaasva'nın Göktürk ve Tokuz oguz Hakanları devrindeki ticareti İranlı tüccarların inhisarı altında bulunmaktan uzak kalmıştır. Maveraünnehir'in şimalindeki ticaret yolları üzerindeki kasabalarda, yahut yeni kasabalar kurarak. yerleşen İranlılar kendileri Türkleşmişlerdir. Talas ve Çu havzasında **Sugdak**'lar (yani Sogdlu kolonistler) in türkleşmiş bir unsur olduğunu Mahmud Kâşgarî anlatır. Diğer taraftan Göktürkler devrinde Şarkî Göktürk ülkesinde **Az Budun** zikrolunduğu gibi Garbî Göktürk ülkesinde de **Ezgiş** (Çin kaynakıarında Asi-gi) ve Azian zikrolunmaktadır. Bunlar Türkler arasında yerleşip İranlı As'lar (As-kişi) olsa gerektir. Her iki kavim Göktürkler zamanında artık

şüphesiz Türk idiler. Çünki Doğudaki Az'lar «ilteber» lere tâbi oldukları gibi, Ezgişler de Göktürklerin on aşiretine dahil idiler. İslâm devrinde Ezgiş'lerin Fergane vilâyetinde ve İle havzasında yaşamakta olan «Sakalları uzun, başları büyük, gözleri berrak ve şiveleri ayrı» Türk aşıreti, «Köylerde yaşıyan ve imaretlere malik Türkler» olduklarını görüyoruz [187]. Bu As'ların bir kısmı da Orta Sırderya havzasında Peçeneklerin bir aşireti olan Kenger'lerle birleşmiş bir kabile gibi **Kengeras** şeklinde birleştirilmiş bir isimle yine Göktürk kitabelerinde zikrediliyorlar.. Demek Tiyanşan - Aral sahasındaki Türkler bu İranî kabileleri pek eskiden herhalde daha Saka devleti, belki Hunlar devrinde kendi muhitlerinde eritmiş bulunuyorlardı. Bu husus, Batıtürkistandaki Türklerin Göktürkler ve onlardan önceki devirlerdeki tarihlerinde medenî İranlı kavimleri kendi içlerinde yutan ve eritebilen kuvvetli bir unsur olduğunu göstermek itibariyle mühimdir.

Göktürkler zamanında Türkler **devletçilik** itibariyle de ilerlemişlerdi. Gerçi Göktürkler ve Hazarlardaki devlet teşkilâtı yine eski kâhin «kam» ların Bozkurt (Açina) oğullarının teşkilâtı idi. Hazar Hakanlarının teşkilâtını bize Araplardan İbn Fadlan, İstakhrî ve İbn Havqal anlatmışlardır [188]. Muahharen İran tesirine maruz kalmış oldukları halde menşe itibariyle Sabir Türklerinden türemiş bir demirci unsur olacaklarını bahis mevzuu ettiğimiz Derbend demirci **Kübeciler'i** (farsça isimleri Zırıhgerân) hakkında 11 inci asrın müellifi olan ABU-HAMİD AL-ANDALUSÎ, HERODOT'un eski Argim-paylara dair anlattığına benzer rivayetler nakletmişti. Derbend hâkimi olan Abdulmelik bu Abu Hamide Kübeçilerin mukaddes demirciler olduklarına, bunlara taarruz edenlerin başına felâket geldiğine dair o vilâyet ahalisinin akidesini anlatmıştı [189]. Bunlarda Hazar ve Göktürk hakanları gibi eski demirci tarhanlar neslinden gelmiş olsalar gerektir. Göktürk Hakanları artık eski cedleri gibi **kabileler arasında** sadece **hakem olan demirci tarhanlar** değildi; bunlar artık **büyük devletler kuran** ve bunları bazan şiddetle idare eden **hükümdarlar**dılar. Fakat Göktürk ve Hazar memleketleri tam bir ademimerkeziyet ve feodallar federasyonu tarzında idare edilmiştir. Biz bugün bu feodalların Orta Tianşan ve Doğu ve Batıtürkistan sahalarında yaşıyanlarından 25-30 kadarı hakkında az çok malûmata mâlikiz. Hakana tâbi olan bu feodallar kendilerine tâbi, ortasında yüksek sun'î tepelerde şatoları bulunan kasaba, şehirleri yahut aşireti muhtar krallar gibi idare etmişler, her birinin ayrı lâkap ve unvanı olmuştur [190]. Mamâfih Göktürk hükümdarları tara-

fından **«buyruk»**, **«tutuk»**, **«tudun»** gibi unvanlarla tâyin olunan ayrı memurlar ve vâliler tarafından idare olunan ülkeler de olmuştur, ki bunlar da mahalli idareler yanında merkezi temsil etmişler ve yeni fetholunan yerleri bu gibi memurlar tarafından idare ettiriyorlardı [191].

Millî Sasanî İran devleti devrinde İran medeniyeti Etfalit'ler üzerinde ciddî tesirler icra etmiştir. Göktürk devleti büyüyüp Eftalit'ler devleti ülkelerinden maada asıl Sasanî İrana ait bazı sahaları da kendi idaresine aldı, bu husus İran unsurunun Türkistan'a yeniden hulûllerini intaç etti. Maveraünnehir'de ve Buhara'da Istakhır'dan ve Şelci şehrine İsfahan'dan on binlerce **Fars unsuru** gelip yerleştiği hakkında Arapların naklettiği rivayetler [192] Göktürkler devrinde gelen İranlılara ait olsa gerektir. Sogdlu ve Horezmli tüccar unsurunun Türk ülkelerinde geniş mikyasta yayılmış olduklarını görüyoruz. Bu husus bu gibi İranlı unsurun oturdukları ülkelerin müstakil olarak idaresi hususlariyle alâkadar olmayıp hep öteberide koloni teşkil ederek yayılmış olduklarını, Türk hükûmetlerinin de buna karşı müsait davrandıklarını göstermektedir. Buna ihtimal İrandan yeni muhacir kütleleri gelmesi de sebep olmuştur. Şöylece **Sogd tüccarları** Göktürk memleketinin hemen her tarafında kendi ticaret müstamerelerini vücuda getirmişlerdi. Kırımda Sogdak, Sırderya şimalinde Karatav dağlarında Suzak, Çu havzasındaki Sogdak'larm kolonileri Şarkîtürkistanda Koço yanında beş Sogd kenti (Penckent), Çin seddinin garbî ucu olaan Tun-huang'da, Sogd kolonileri olmuştur. Bunların Orhun havzasında dahi kolonileri olmuştur. **Horezmli İranîler'in** de Şarkî Avrupa taraflarında yayılmış oldukları görülüyor. Bunlar Hazarların hizmetinde bulunmuşlardır [193]. Müteakıp asırlarda orta Volga ve hattâ Perm taraflarında kolonileri olduğunu [194] görüyoruz. Bütün bu gibi yayılmaların daha Göktürkler devrinde husule geldiğini zannederim. İranlı unsurun böylece sulh yoluyla hulûlleri sayesinde Türkler arasında medenî nüfuzları arttı. Şöylece 8 inci asırda Maveraünnehir de her tarafta zerdüşt dini yayılmış bulunuyordu. Göktürklerin eski Orhun yazıları da mevkiini Sogdlar tarafından kullanılan Önasya Ârâmî'lerinin muahharen **Uygar yazısı** ismini alan yazı şekline terketmeğe başladığını daha 8 inci asırda görüyoruz. Bunun arkasından Önasya kavimlerinin ve medeniyetlerinin yeni bir hamlesi başlıyor, ki onunla «Ortaasyanın İslâm devri» dediğimiz yeni bir devir açılıyor.

BÖLÜM

H

TÜRK TARİHİNİN İSLÂM ÇAĞINDA YÜKSELİŞ DEVRİ

— 1 —

BU DEVİRDEKİ BAŞLICA SİYASÎ HÂDİSELER VE HÜKÛMET SÜREN SÜLÂLELER VE MARUF ŞAHSİYETLER

Anayurtta **Arap hâkimiyetinin** teessüsü Göktürk devletinin sukutu zamanına tesadüf ediyor, yani sekizinci asrın ortasında husule geliyorsa da Arapların burada hâkimiyet tesisi uğrundaki mücadeleleri tam bir asır kadar zaman sürmüştür. Milâddan evvelki 4 üncü asırda Yunan istilâsı zamanında İran kumandanı Bessus Maveraünnehre, Sakalılara iltica etmişti. Araplar tarafından takip olunan Sasanî İran hükümdarı 3 üncü Yezdigerd de 624 senesinde, Nihavent mağlûbiyetinden sonra Merve gelerek garbî Göktürk hakanı Tulu Hakan'ın yardımına müracaat etti.

Arap kumandanları biri diğerini müteakip gelerek Balhi aldılar. Amuderyayı geçerek Buhara ve hattâ Semerkand'ı işgal ettiler.

Bütün Maveraünnehrin istilâsı ancak 710-716 seneleri arasında, Emevîlerin kumandanı Kuteybe ibni Müslim'in idaresi altında ikmâl edilmişti. Arkalarında Cürcan'da kalan Sol Türkleri ise 716 da Arap âlî hâkimiyetini kabul etmiş, fakat bu hâkimiyetin Sırderya havzalarına da teşmil edilerek kat'î surette teessüsü ancak Abbasîler devrinde, kumandanları Ziyâd ibni Sâlih tarafından 751 de general Kao-Siyen-Çe'nin idaresindeki Çin istilâ ordusunu Talas havzasında mağlûp ve Garbîtürkistandan tardedilmesinden sonra husule gelebilmiştir. Bundan sonraki bir asırlık za-

manda Abbasîler tarafından Horasan'ın idaresine memur edilen valiler Maveraünnehr taraflarını idare ettiler. Bu vali, yahut emirlerin listesi Tabari, Hamza İsfahanî, Ya'kubî gibi zevatın eserlerinde verilmiş, Wellhauşen ve H. A. R. Gibb tarafından tetkik edilmiştir [1]. 874 — 999 seneleri arasında ise yerli ahaliden neşet eden **Saman Oğulları** Bağdad halifesinin resmen valileri sıfatıyla, fakat yarı müstakil bir sülâle şeklinde bu ülkede hâkimiyet sürdüler.

Saman oğulları arasında maruf simalar Birinci Nasır ibni Ahmet (913—943), İsmail ibni Ahmet (892—907) dir.

Bu sülâlenin menşe itibariyle Türk olduğuna dair rivayetler mevcut ise de [2] İran'dan gelip Balh'a yerleşen Farslardan neşet etmiş olması daha muhtemeldir [3]. Herhalde bunlar eskiden Türklere alışmış ve hâkimiyeti zamanında ordusunu gittikçe Türklerden teşkil etmişti. Herhalde Samanîler zamanında Horasan ve Maveraünnehirde Türklerin nüfuzu artmış ve bu gitgide Müslüman Türk hâkimiyeti şekline dökülmüştür. Samanîler hâkimiyeti nihayet İslâmiyeti kabul eden Müslüman Türk hakanları, Karahanlılar tarafından 999 da inkıraza uğratılmış, yani hâkimiyet Batıtürkistan'da da bilfiil Türklerin eline geçmiştir. Horasan'da Arap hâkimiyeti yerleştikten sonra da Ortaasya'nın şarkî kısmında uzun zaman İslâmiyetten evvelki devrin ananelerini yaşatan Türk yahut Moğol sülâleleri hâkim oldular. 745 te Moğolistan'da Göktürk devletinin sukutu, hâkimiyetin ayni hanedanın, Tokuzoğuz Uygur aşiretlerine dayanan, diğer bir şubesi eline geçmesinden başka bir şey değildi. Barthold'ün Göktürkleri Oğuz ve Tokuzoğuzlarla karıştırması bir suitefehhümden ileri gelmektedir [4]: Hakanlılar Göktürk ismiyle andığımız zamanda Tölüs ve Tarduş gibi kabilelere, «Uygur» çağında ise Tokuzoğuz kabilelerine dayanıyorlardı, fakat onlar bu kabilelerin hiç birisine mensup olmıyan hâkim sülâle, Açina oğulları olarak kalmışlardır [5].

Tokuzoğuz — Uygurların başında bulunan Hakanlar önceleri Moğolistan'da Orhun havzasındaki Kara Balgasun şehrini paytaht edinerek 745-840 seneleri arasında tam yüz yıl hükûmet sürdüler. Bunların buradaki hükümdarlarından marufları Moyunçur (745—759) ve Böğü Kağan (759—780) dır. ki bu sonuncusu 763 de Mânî dinini (manihaizmi) kabul ederek bu dinin Ortaasya'nın şarkında geniş mikyasta intişar etmesine sebep olmuştur.

840 senesinde bu Uygurlar Yenisey (Kem) havzasındaki Kırgızlar tarafından tazyik olunarak bir kısmı memleketin garbî kısmında, eskiden de hanedanın garbî zümresinin merkezi olan Beşbalık ve Koço şehirlerinde

[6], yani şarki Tiyanşan'da yerleştiler. Diğer bir kısmı da Çin'in hâkimiyetini kabul ederek şimaligarbî Çin'de, Kansu vilâyeti hududunda yerleştiler.

Şarkî Tiyanşan mıntakası bu zamandan itibaren asıl Uygur memleketi Uyguristan addedilmiş oldu. Burada Uygurlar maniheizmden ziyade budizm tesirine düştüler, müstakil hâkimiyetleri 13 üncü asırda Moğollar devrine kadar devam etti.

Eski Göktürk Türklerinin garbî kısımlarında «Çu yu» şubesi Çinlilere **Şa-to** ismile maruf idi. Çu-yu yine bir çok şubelerden müteşekkil kabileler yığınından ibaret idi. Bunların başında da Göktürk sülâlesine mensup hânedanın bir kısmı bulunuyordu [7]. Bunlar Uyguristan'ın Barköl (Bars-Köl) civarında yaşıyorlardı.

Tokuzoğuz - Uygurlar Moğolistan'ı terkedip ekseriyeti şarkî Tiyanşan'da yerleştiği sıralarda Şarkîtürkistan'ın cenubu şarkî kısımlarında (670 - 861 senelerinde) Tibet'liler hüküm sürüyorlardı. Bu Çu-yu (Şa-to) lar Uygur ve Tibetli'lerle barınamadılar. 808 de Çin'in tabiiyetine girdiler ve Ordos'un şimaline, Ling-çeau'ın şimali şarkîsinde yerleştiler ve 878 senesine kadar orada kendi başlarına yarı müstakil küçük bir devlet halinde yaşadılar. Bunların prenslerinden ismi Çin kaynaklarında Li-ko-yong yazılan birisinin 883 senesinde Çin'deki büyük bir isyan hareketini tenkil etmiş olduğu Çin ve İslâm menbalarında zikredilmiştir. Bu münasebetle bu Li-ko-yong'ın ahfadı Şan-si vilâyetinde. Hıtay (= Kidan) aşiretinin şimalî Çin'i (10. uncu asırda) istilâsına kadar yarı müstakil valiler sıfatiyle hüküm sürmüşlerdir [8]. Çin kayıtlarına göre Cengiz'in ecdadı işte bu Şa-to Türkleri hânedanına mensup idi.

Doğu Avrupa'da Edil kıyılariyle Kırım arasında. 6 - 10 uncu asırlar sırasında bir **Hazar Hakanlığı** yaşadı. Bu devletin başında bulunan hakanlar Göktürklerin de mensup olduğu Açina nesline mensup. belki ayni sülâlenin şarkî Avrupa'yı idare eden şubesi olduğu tahakkuk etmiştir [9]. Bunların hükûmet merkezleri Dağıstan'da Belencer (şimdiki Andcrey), Semender (şimdiki Kızlar) [10] ve Volga deltasındaki Etil (şimdiki Astarhanın yanında) şehirleri idi. Bunlar 6 - 7 nci asırlarda mühim siyasî kuvvet olarak görülüyorlar; önce Sasanî İran'a, sonra Araplara karşı Bizanslıların müttefiki ve Göktürklerin bir kolu sıfatiyle harbediyorlar. Bizans imparatoru Justinyan II, 695 - 705 seneleri arasında Hazarlara iltica ettiğinde Hazar hakanının hemşiresiyle, Konstantin V. ise 731 de hakanın kızıyle evlenmişler, hattâ Konstantinin oğlu imparator Leon IV. «Hazar Leon» diye telkip edilmiştir. Azerbaycan'ı idare eden Arap emirleri Yezid b. Usayd al-Sulamî ve

Fadl b. Yahyâ al-Barmakî de birer hazar prensesile evlenmişlerdi [11]. Yani gerek Bizans ve gerek Arap hükûmetleri bu Hazarlarla normal siyasî münasebet tesisini istiyorlardı. Hazar hakanı Emevîler zamanında bir defa Müslüman olmuştu, sonra Kafkasya'daki Yahudilerin teşvikile Musevîliği kabul ettiler. Hanedan içinde Hristiyanlığı kabul edenler de vardı. Onlara tâbi olan **Edil Bulgarları** ise daha milâdî dok -uncu asırda İslâmiyeti kabul etmiş ve bundan sonra daima Müslüman kalmışlardır. 920 senelerinde Bulgarların hükümdar ailesi de Müslüman oldu, ve o vasıta ile Hazar memleketinde İslâmiyet yayıldı. Hazar devleti Skandinavya'dan gelen Rus - Normanların 965 senesinde yaptıkları taarruzlar neticesinde zayıfladı, sonra memleketlerinde Oğuz ve Kıpçaklar hâkim oldular. Bulgarlar ise Moğol devrine kadar ayrı bir İslâm devleti şeklini muhafaza ettiler. Hazarlar eski Türk medenî ve devlet idaresi ananelerini en iyi muhafaza eden bir Türk siyasî zümresi olarak temayüz ediyorlar [12]. Bunlar bir çok Türk, Cermen ve Slav kavimlerine dayanmışlar [13] bir çok kavimlere Türk devlet teşkilât usulünü aşılamışlar. Macarlara tarihte mühim mevki veren Arpad sülâlesi de bu Hazarların Kabar kolundan neşet etmiştir [14].

Merkezî Göktürk hanedanı da orta Tiyanşan mıntakasında ötede beride yaşamakta devam etti. Hakanlar Araplarla Pamir ve Badahşan taraflarında Ferganede, Talas ve Çu taraflarında devamlı mücadelede bulundular. 766 da Karlık aşireti Yedisu taraflarında hâkimiyeti Hakanlıların elinden almış ise de Kâşgar ve Karaşehir tarafları yine her vakit Hakanların, bunların Türgiş ve Tokuzoğuz kollarının elinde kaldı. Bunlar hep eskisi gibi Hakanlılar (Hakaniye) tesmiye ediliyorlar; muasır Avrupa edebiyatında ise **Karahanlılar** yahut Elikhanlar diye tanılırlar. Bunların mühim merkezlerinden biri Karaşehir olmuştur, ki Erk ismile de maruftu [15]. Burada hüküm süren hanlardan Temenle...sminde birisinin Karahanlılar sülâlesinin ecdadından biri olduğu anlaşılıyor. Bunlar Yıldız yaylalarında ve Tekes havzasında yaşayan Yağma aşiretine dayanıyorlardı. Kâşgar taraflarında ise bu hanlar Yagma ve Çigil aşiretlerine dayanmışlardır. O cihetten «Yagma hakanı» yahut «Çigil hakanı» isimlerile de maruf olmuşlardı; nasıl ki Göktürk hakanları da Bizans menbalarında 'Αçκηλ (yanı Çigil) hükümdarı tesmiye ediliyordu [16]. Fergane, sonra Kaşgar ve Aksu civarını merkez edinen bu sülâle hiç bir Türk aşiretine mensup olmayıp eski Göktürk, Türgiş ve Tokuzoğuz hakanları gibi «Açina» nesli Karahanlardan gelmiştir. [17] ki eski hakanlar bu isim altında eski Yenisey yazıtlarında dahi zikredilirler [18].

Bu Karahanlılar İslâmlarla iyi münasebet tesis ettiler. Samanîlerle de

iyi geçindiler. Bunlardan Bilgençur Kağan 840 ta ve Tafgaç Kağan (öteki adı galiba Ogulcak idi) 893 te Samanîlerle harbetti [19]. Fakat İslâmlarla olan bu türlü ciddî temaslar neticesinde nihayet bunlardan Satuk Bugra Han 920 senesi hududunda İslâmiyeti kabul etti [20]. Bundan sonra Karahanlılar gitgide Fergane ve Taşkent taraflarında nüfuz sahibi oldular ve nihayet 999 senesinde tekmil Maveraünnehri Samanîlerin elinden aldılar; Doğu ve Batıtürkistan ve Yedisu 1123 senesine kadar bunların elinde kaldı. Bunlarda da hakanlık hakkı eski Türk an'anelerine göre sülâlenin hâkim şubesi içinde yaşı büyük olan prenslere ait olduğundan ve bu gibi prensler «hakan» olduktan sonra da kendi «inçü» yani has malikâneleri olan vilâyet ve şehirleri memleket merkezi ittihaz ederek orada kaldıklarından, bu hâdise zamanımızın müverrihlerine, muhtelif zamanlarda muhtelif şehir veya vilâyetlerin valilerinin kendilerini hakan ilân ettikleri intibaını vermiştir. Üstelik bu hakanlılar sikkenin ancak hakan tarafından darp olunması hususuna da ehemmiyet vermediklerinden ayni zamanda muhtelif şehirlerde sikkeler darbolunmuş olması keyfiyetinden de zamanımızdaki bazı meskûkâtçılar Karahanlılarda daimî bir anarşi hüküm sürmüş olmasına zahip olmuşlardır. Gazneliler Karahanlılar arasındaki münasebetlere ait tarihî kayıtlar Hakanlıların İslâm hükümdarları arasında cari olan merasime hiç ehemmiyet vermediklerini gösteriyor [21]. Bunun gibi bunların, muayyen bir şehrin paytaht addolunmasına, sikke üzerinde kimin ismi ve nasıl yazılacağı hususuna da fazla dikkat etmemiş oldukları anlaşılıyor.

Herhalde, ekseriya, paytahtları Kaşgar, Balasagun, Koçgar (Koçungarbaşı, harabesi şimdi Koçkar-Ata mahallinde bulunuyor), Talas, Semerkand ve Buhara gibi şehirler olmuştur. Bu sülâlenin hükümdarlarından Harun Bugra (paytahtı Balasagun), onun oğlu Yusuf Kadır Han (paytahtı Kaşgar ve Hoten), sonra oğlu Muhammet Bugra Han (paytahtı Talas), daha sonra İbrahim Tamgaç Han bin Elik Nasr ve oğlu Şemsülmük (paytahtları Semerkand) marufturlar.

Sultan Melikşah (1072 - 1092) ve Sencer (1117 - 1157) zamanında Maveraünnehir'deki Karahanlılar Selçukluların ve 1175 senesinden sonra Horezmşahların nüfuzunda kaldıkları gibi 1141 senesinden sonra memleketlerinin şimal kısmı Karahıtayların eline geçti. Maamafih Semerkand'da ve Maveraünnehrin diğer şehirlerinde bu hânedanın azası 1212 senesine kadar hükûmet sürdüler.

Aral gölünün deltasında vaki Horezm ülkesi eskiden Türklerle karışarak yaşıyan bir İran kavmiyle meskûn idi, ki kendisinden yukarıda da bir-

kaç defa bahsettiğimiz bu kavme «Horezmliler» denilmiştir. Fars dilinden tamamen ayrı bir İran dili olan Horezmce 13. asırda Moğollar zamanında ahalisinin tamamen Türkleşmesi neticesinde ortadan kaybolmuştur. Işte bu Horezmlilerin hükümdarlarına da «Horezmşah» denilmiştir. Eskiden İslâmiyetten evvelki zamanlarda hüküm süren **Horezmşahlar** sülâlesi Abdal (Eftalit) 'ar neslinden olduğu halde kendisini İranî addetmiştir [22]. Bu sülâle daha İslâm devrinde de önce Araplara, sonra Samanîlere tâbi bir hidivlik sıfatiyle 996 senesine kadar yaşadı. Paytahtları Amuderya'nın şarkında kâin Kât şehri idi, ki şimdi Şahabbas - Veli tesmiye edilen kasabanın yerinde bulunuyordu. Horezm ülkesinin Amuderya'nın garbinde bulunan kısmı 10 uncu asırda Samanîler tarafından tayin edilen ve Me'munîler tesmiye olunan diğer emîrler tarafından idare olundu. Türk olması ve «Baran» aşiretinden olması ihtimalinden ileride bahsedeceğimiz bu Me'mun oğulları da Gürgenç şehrinde hüküm sürdüler. Bu şehrin harabeleri şimdi Küne - Ürgenç ismiyle maruf kasabada ve civarında bulunmaktadır. Me'mun oğulları 996 senesinde öteki Kât'da oturan Horezmşahlar sülâlesini inkıraza uğratmışlar, onların vilâyetini kendilerine ilhak etmişler ve neticede kendileri de 1017 de Gazneliler tarafından iskat edilmişlerdi [23].

O günden itibaren bu vilâyeti Gaznelilere, sonra Selçuklulara tâbi vâliler idare ettiler. Selçuklulara tâbi vâlilerden Oğuz Beğdeli aşiretine mensup Atsız (1127 - 1156) yarı müstakil iken, oğlu İl Aslan (1156 - 1172) tam müstakil oldu; bunlar ve halefleri ayrı bir sülâle sıfatiyle Batıtürkistan'da, nihayet Halifeliğin tekmil şarkî kısmında hâkim rol oynadılar. Horezmşah Alâeddin Tekiş (1172 - 1200), oğlu Alâeddin Muhammet (1200 - 1220) ve onun oğlu meşhur Celâleddin Horezmşah (öl. 1231) bunların büyük hükümdarlarıdır. Bu sülâleyi Çengiz Han ortadan kaldırmış ve Celâleddin ordusunun bakiyesile Azerbaycan'a gelmişken 1231 de orada Kürtler tarafından öldürülmüş ve askeri de Moğollardan kaçarak Anadolu'ya, sonra kısmen Suriye'ye geçmiştir, ki buralarda yine «Horezmliler» ismiyle maruf olmuşlardır.

Horezmşahların sukutunu ve tekmil Ortaasya'nın Moğol hükümdarları idaresi altında birleştirilmesini intac eden vak'alar Uzakşarkta daha milâdî onuncu asrın başlarından beri takibolunabiliyor.

Bu hâdise tâ o zamandan beri başlamış olan muhaceret ve fazla nüfusun garba doğru akması şeklinde tasavvur edilebilir. 7 nci asırdan beri Doğu Moğolistan'da, Mançurya hudutlarında yaşamış olan bir Moğol kavmi **Hıtay** yahut **Kıtay'lar** 10 uncu asır bidayetlerinde kuvvet kesbederek şimalî

Çin'i sıkıştırmağa başladılar. 915 senesinde şimdiki Pekin yerindeki şehri alarak orasını kendilerine paytaht edindiler. Şimalî Çin'de iki asır kadar zaman hükûmet sürerek, buralarına kendi isimlerini verdiler, ki Ortaasya Türkleri ve onlar vasıtasiyle Ruslar Çin'i bugün dahi «Kıtay» tesmiye etmektedirler. (Bundan önce Ortaasya Türkleri «Çin» i bir vakitler orada hükûmet süren Türk sülâlesi Tabgaç [Çince Topa] ların adıyle «Tabgaç» tesmiye etmişlerdir). 1120 senelerinde bu Hıtaylar sülâlesinin sukutunu müteakip bunların Kara-Hıtay tesmiye olunan bir kısmı garba doğru hareket ederek Çungarya'da, sonra 1123 de Karahanlılar memleketinin ortasında, Çu nehrinde kâin Balasagun şehrinde yerleşerek tarihte **Karahıtaylar** diye maruf devleti tesis ettiler. Bunları Ortaasya'ya götüren rehberleri Ye-luta-Şi isminde birisiydi (1123 - 1142). Bu zat 1141 de Karahanîler Selçukluları Semerkand yanında Katvan (şimdi Bidene) denilen yerde müthiş surette mağlûp etti ve ve Karahanlılar ülkesiyle beraber Horezmşahları da kendi nüfuzuna tâbi kıldı. Bunlar Manî dininde idiler. Çin medeniyetini cidden benimsemiş bulunuyorlardı. «Tayangu» (hâcib) lâkaplı bir generalinin ve İslâm menbalarında «Gurhan» diye maruf Ye-lu-ta-şi'nin vefatlarından sonra bu sonuncunun kadını Ta-pu-yen (1142 - 1150), sonra oğlu Yi-lie (1150-1163), sonra bunun kızkardeşi Pu-su-wan (1163 - 1168), sonra Yi-lie'nin oğlu Çe-lu-ku (1178 - 1211) hükûmet sürdüler. Zamanımızda Türk tarihi ile ciddî surette uğraşan âlim **J. Marquart** bu Karahıtayları ortaçağda Ortaasya'yı idare eden sülâlelerin en medenisi olarak tanıtmaktadır [24]. Herhalde bunlar kendilerinin Müslüman tebaaları ile çok iyi geçindiler.

Karahıtaylar devleti bir taraftan eski Göktürk (Açina) hanedanının Çungarya'da Nayman (yahut Sekiz ve Arap Yazısı ile «saqız» [25] aşireti içinde yaşayan ve 13. üncü asrın başında Tiyanşan mıntakalarında hâkimiyeti elde etmeğe çalışan bir şubesinin tazyikleri, diğer taraftan da Horezmşah Muhammed tarafından 1211 de indirilen bir darbe neticesinde munkariz olmuştur.

Bilâhare Horezmşahlar gibi bu Nayman hanlarını da Çengiz ortadan kaldırmıştır.

Büyük Moğol İmparatorluğu'nu tesis eden Çengiz - Han (asıl ismi Temuçin) 1155 de Merkezî Moğolistan'ın şarkî kısmında Kerülen nehri boyunda doğmuş, 1202 senesine kadar Moğolistan'daki muhtelif kabilelerini itaati altına aldıktan sonra kendisini hakan ilân etmişti. 1211 de şimalî Çin'in bir kısmını aldı. 1220 - 1225 senelerinde Doğu ve Batıtürkistan'da

Karahanlıların, Horezmşahların ülkelerini ilhak etti, nihayet tekrar Tangut ve şimalî Çin seferine çıktı ve bu seferde iken 1227 senesinde vefat etti.

Memleketini dört **Ulus** şeklinde oğullarından dördü arasında taksim ederek Doğuavrupa'daki «Kıpçak bozkırları» ndan şarkta Irtış nehrine ve cenupta İran ve Afganistan içlerine kadar uzanan geniş ülkeyi büyük oğlu Çoçı Hana; Mâverâünnehri, şimdiki Afganistan'ı, orta Tiyanşan mıntakasını ve Doğutürkistan'ı ikinci oğlu Çağatay Hana; Cungarya'yı üçüncü oğlu Ögedey Hana; Moğolistan ve şimalî Çin taraflarını küçük oğlu Toluy'a vermişti. Bu son ulusa **Uluğ Yurt** denilmiştir. Çengiz, «kaan» yani memleketin umumî reisi olarak 3 üncü oğlu Ögedayi kendisine halef tayin etti. Ögeday 1229 - 1241 de, sonra onun oğlu Güyük 1246 - 1251 de, sonra Toluy'un oğlu Münke (Mengü) 1251 - 1259 da büyük kaan idiler.

Bu kaanların paytahtı eski şarkî Göktürk ve sonra Tokuzoğuz - Uygur hükümdarlarının karargâhı olan mıntakada, Orhun nehri sahillerinde bina olunan Karakurum şehri idi, ki bugün harabeleri malûmdur. Münke'nin vefatından sonra biraderi Kubılay Kaan ona halef oldu. Bu ise kaanlığın merkezini şimalî Çin'e geçirerek Pekin şehrini «Khanbalık» ismile yeniden bina ederek paytaht edindi. Kubilây 1259 - 1294 seneleri arasında. sonra oğlu Ulcay - Temür 1294 - 1307 arasında kaanlık ettiler. Sonra kısa müddet yine bir kaç kaan hükûmet sürdükten sonra 1333 - 1367 senelerinde Togan - Temür kaanlık edip 1368 senesinde Moğol hanedanı Çin'i terkettiler ve Moğolistan'da ilk 4 kaanın paytahtı olan Karakurum'a döndüler. Bundan sonra onlar Moğol uluslarının hiç birisi tarafından büyük kaan olarak tanınmadılar, yalnız kendi ülkelerinin hanları oldular.

Coçi Han daha Çengiz'in hayatında 1224 senesinde vefat etmişti. Bunun ismiyle **Coçı Ulusu** diye tanınan geniş memleketin garbî kısmı olan **Ak-orda (Altın-orda)** da Coçı'nin oğlu Batu (1224 - 1255); şimdiki Kazakistan'dan ibaret olan **Gök-orda** da diğer oğlu Orda-icin (1226 - 1250) hükûmet sürdüler. Her iki Orda'da bu iki hanın ahfadı, birader ve biraderzadeleri hanlık ettiler. Orda'nın oğulları Batu oğullarına tâbi idiler. Batu haleflerinden marufları Berke (1256-1266), Münke-Temür (1266-1280), Toktagu (1290 - 1312), Özbek (1312 - 1340) ve Cani-bek (1340 - 1357) hanlardır. Bunlardan Berke ilk olarak Müslüman oldu. sonra Özbek devrinde bütün hanedan ve onlara tâbi aşiretler İslâmiyeti kabul ettiler. Coçı'nin Tokay - Temür ismindeki oğlunun nesli Sırderya ve Aral gölü şimalinde Şıban ismindeki oğlunun nesli de garbî Sibirya'da kendilerine ayrı has ulus ve vilâyetlere malik idiler. Sonra tekmil Ak ve Gökorda'nın idaresi bunlara geçti.

Coçı Ulusu ayni zamanda **Deşti-Kıpçak** (yani Kipcak Bozkırları) ve **Toğmak** isimlerile de maruftur. Ayrıca Togmak ismi bu ulusun doğusuna itlak olundu. Ulusun garbine, Altın-orda kısmına da Özbek Handan sonra Özbek ulusu denilirdi [26].

Çağatay Ulusu da Çağatayın 1242 de vefatından sonra oğlu Kara Hülegü (1251 e kadar), sonra onun kadını Oragına Hatun (1261 e kadar) hükûmet sürdüler. Sonraki hanlardan Barak (1266 - 1271), Duva (1282 - 1306) Kebek (1318 - 1326), Çağataylardan ilk Müslüman olan Tarmaşirin (1326 - 1334), pek koyu Müslüman olan Kazan Han Halil (1335 - 1347), Toğluk Temür (1348 - 1363), İlyas - hoca (1363 - 1375) ve Hızır - hoca (1375 - 1399) Hanlar marufturlar. Tarmaşirin ile Kazan Han arasında Almalık tarafında iki Hıristiyan han, Buzan ve Cenkşi hükûmet sürdüler; onlar ıda Ögeday oğullarından müthiş Hıristiyan düşmanı olan bir Müslüman han Ali Sultan takip etti. Çağatay hanlarının paytahtı İle nehrinde, harabesi şimdiki Kulcanın batısında bulunan Almalık şehri idi. Bununla beraber ülkenin cenup kısmındaki Karşı (eski Nesef) ve Amuderya sahilindeki Salısaray, keza ülkenin şarkî kısmındaki Beşbalık da bazan paytaht olmuşlardır. Çağatay oğulları devrinde Batı ve Doğutürkistan'da din ve mezhep ihtilâfları mühim yer tutmuştur. Zikri geçen Cenkşi Müslümanları, Ali-Sultan ve Kazan Han Halil ise Hıristiyanları şiddetle takibetmişlerdir. Halil Han ise kendi mezhebine uymayan Müslüman şeyhlerini o cümleden Tırmiz seyyidlerini ve emîrlerini de öldürmüştür.

Ogeday evlâdından en marufu Kaydu Han (1267 - 1301) dır, ki kaanlık iddiasiyle Kubilây Kaana karşı uzun zaman muharebelerde bulunmuştur. Yerine geçen ve Müslüman olan oğlu Çapar'dan sonra evlâdının çoğu **Çağatay Ulusu**'nun cenubuna şimdiki Afganistan tarafına geçmişler. Oradaki Moğol beğlerinden Emir Kazgan (1347 - 1357) ve Emir Temür Çağatay prenslerine karşı düşman vaziyet almışlar, onları hal veya idam etmişler ve ekseriya Ögeday oğullarını hanlık mansabına geçirmişlerdir. Süyurgutmuş Han o cümlelerdendir. Zikri geçen Kazan Han Halili de bu Emir Kazgan öldürmüştür.

Temur Bek ve oğulları: 1370 - 1506 seneleri arasında Maveraünnehir, hattâ bazan tekmil Çağatay ulusu Çağatay hanlarının idaresinden çıkarak Barlas emiri Temür Bek ve oğulları idaresinde. Doğutürkistan ise Duğlat kabilesinin emiri Kamereddin («Edüge» destanlarındaki «Kamardin», yahut «Kabardin») ve oğulları elinde kalmıştır: Temür ise hayatında yine Çengiz gibi büyük fatih ve cihangir olmuştur.

Temür, Çengiz'in mensup olduğu Börçeğin sülâlesinin hanlık etmiyen bir şubesine mensup olmuştur. Temür'ün Çengiz'e muasır büyük babası Karaçar ve oğulları hakkında tarihlerde zikredilen, fakat Temür için mahsus uydurulmuş olduğu zamanımızda mükerreren iddia olunan rivayetlerin tarihen doğruluğu, bu rivayetlerin esasları Temür'den evvel yazılmış eserler de (Reşideddin'in kitaplarında **Şu'bi Pencgâne**'sinde) zikredilmiş olduğundan tahakkuk etmiştir [27]. Demek, ki Temür de asıl Moğol hanedanına mensuptur. Çengiz'in mensup bulunduğu kabile Kıyat yahut Kayat ismile anıldığı halde Temür'ün mensup bulunduğu kabile Barlas idi. Yani Temür'un cedleri başka bir kabile muhitinde yaşamış ve bunlara riyaset etmişlerdir. Temür 1336 senesinde Keş (şimdiki Şehri-sebiz yahut Yeşil - Şehir) civarında doğmuş, yukarıda zikri geçen Emir Kazgan ve oğulları maiyetinde bulunarak Çağatay hanı Toğluk Temür'ün oğulları ile mücadele etmiş, nihayet onları Maveraünnehir'den çekilmeğe mecbur etmiştir. O zaman Semerkand'da yerli Tacik şehir ahalisinin teşkil ettiği bir cumhuriyeti 1366 da ortadan kaldırarak bu şehre malik olmuş, sonra Emir Kazgan'ın şimalî Afganistan'da hükûmet süren torunu (Emir Hüseyni) de bertaraf ettikten sonra 1370 senesinde Balh'da Ögeday neslinden yukarıda zikri geçen Süyurgutmuşu «han» ve kendisini «Ulugbek» (yani beğlerbeği yahut naib veya atalık) olarak ilân etmiştir. Temür hayatının sonuna kadar «hanlık» iddiasına kalkışmayıp «bek» olarak kalmış, tebaası olan Türkler, hattâ kendi evlâdı tarafından ancak «Temür Bek» tesmiye olunmuştur. Osmanlı sultanları ve diğer İslâm hükümdarları hakkında olduğu gibi Temür'ün muasırı olan aslan İranlı muharrirler kendisini «hakan-i a'zam» diye telkib etmişler, hattâ kabir taşına bile böyle yazmışlarsa da bunun Türklerin anladığı mânadaki «hakanlık». yahut «hanlık» ile hiç alâkası yoktur; Temür müverrih İbn-Khaldûn'a memleketinin meşru hükümdarı yanındaki Sultan Mahmud Han olduğunu, kendisinin ise ancak onun bir beği olduğunu anlatmış [28] ve «Görünüş» denilen merasimde ve kurultaylarda bu hanı tahta geçirip onun karşısında yer almıştır [29]. Fakat Sultan Mahmut Hanın 1402 de vefatından sonra başka birisini han ilân etmemiştir.

Temür Bek Termiz seyyidlerini takip eden Kazan Han Halil'in muhalifi olan Emir Kazgan'ın siyasetine sadık kalarak bu seyyitlerle dost olmuş ve bunlardan maada büyük nüfuz sahibi olan âlim Seyyid Bereke de maiyetinden ayrılmamıştır. Temür 1404 senesinde Çin seferine giderken Otrar'da vefat etmiştir. Kendisinden sonra oğlu Şahruh (1404 - 1447) hükûmet sürdü. Diğer evlâdından marufları Uluğbek (1447 - 1449). Ebu Sa'id Mirza (1451 - 1469). Hüseyin Baykara (1469 - 1509) ve Babur Mirza'dır.

Yedisu ve Şarkî Türkistan bu zamanda «Moğolistan» yahut **Çıta** ismiyle maruf olmuş [30], burada Çağatay Hanlarından zikri geçen Hızır hoca hanın torunu İsenbuga (1434 - 1462). onun oğlu Yunus Han, sonra bunun oğulları Mahmut Han ve Ahmet Han (1468 - 1502) ve Sa'îd Han hanlık etmişler, onların nezdinde atalık ve mütegallibe sıfatiyle Duglat kabilesi emiri Kamereddin'in oğlu Cihanşah, Sansız Mirza ve onun oğlu Ebabekir Mirza hükûmet sürmüşlerdir. Temür Bek Batıtürkistan için ne ise bir vakitler Kamereddin Duğlat da Doğutürkistan için o idi. Bu Kamereddin'in neslinden tarihçi ve siyasî bir sima olarak maruf olan Haydar-Mirza Duğlat neşet etmiştir, ki ileride de bahis mevzuu olacaktır.

Batıtürkistan'da Temür oğullarını hükûmet işinden tardedenler Çoçı Ulusu hanlarından Şıban Han evlâdı, diğer bir tabirle **Şıban Özbekleri** olmuştur. Bunlar 15 inci asırda Sırderya havzası kıyılarını ve Horezmi yavaş yavaş Temür oğulları elinden aldılar. Bunlardan en gayretli ve beceriklisi Şaybak Han (Mehmet Şıbanî-Han 1500 - 1510) olup Maveraünnehri ve Horasan'ı Temürîlerden aldıktan sonra Horasan'da Safavî Şah İsmail ile olan muharebede maktul düşmüştür. Bu hanedanın hükûmeti artık 16 ncı asırla başlayan yeni bir devre ait olduğundan o devre ait derslerimizde bahis mevzuu olacaktır. İşte 16 ncı asrın başına kadar olup geçen başlıca siyasî hâdiseler ve hâkim sülâleler bunlardan ibarettir.

MOĞOL, TATAR VE TÜRK MÜNASEBETİ

Burada Türk ve Moğol münasebeti meselesini izah etmek ieabediyor. Bugün takriben 4 milyon sayılan Moğollar. Türkler ve Mançular gibi Ural-Altay kavimlerinin Altay zümresine mensupturlar. Moğollar bu Altay zümresinin Türklere en yakın, bilhassa içtimaî teşkilâtı itibarile tamamile kardeş bir kavmi teşkil ederler. Türk ve Moğol dilleri arasındaki münasebet meselesi bugün kat'î bir şekil almamışsa da son senelerde güzel inkişaflar yapan Altay dilleri mukayesesi yolunda. bilhassa RAMSTEDT, KOTVİÇ. POPPE. VLADİMİRTSEV ve PUCHA gibi âlimlerin tetkikleri sayesinde iyi aydınlatılmıştır. Eski Türk dili meseleleri şimdi Moğolca ile mukayeseden başka öğrenilmez bir şekil almıştır. Yani her iki dilin uzak mazisi yekdiğerine sıkı bağlıdır; fakat popüler Avrupa eserlerinde «Moğol ırkı» derken Altay zümresine değil, hattâ Ural - Altay kavimleri grubuna bile kat'iyen münasebeti olmayan Uzakdoğu kavimleri Çinliler anılıyor. Bu, bilhassa geçen asırda hâkim olan bir yanlış tâbirdir. Keza «Tatar» ismi evvelce Mo-

ğollar hâkimiyeti zamanında onlara iltihak eden kavimlere de ıtlak olunduğundan Kazan - Tatarı, Kırım - Tatarı, Nogay - Tatarı, Altay - Tatarı, Azerbaycan - Tatarı gibi isimler hasıl olmuştur. Bu isimler birer etnik münasebete delâlet etmezler. Meselâ eski Bulgarların ve Kıpçakların karışmasından hasıl olan Kazan Türklerile Tatarlar arasında etnik münasebet yoktur. Bu Azarbaycan Türkleri için de böyledir. Gerek Kazanlılara ve gerekse Azerbaycan Türklerine Moğol hâkimiyet devrinde Doğudan gelen Tatarlaı karışmışlardır. Kazanlılarda çoğunluk Kıpçak, Azerbaycanlılarda ise Oğuz ve Hazarlar olmuştur.

Bildiğimiz Mogol dilinde konuşan kavimler 12 nci asırdan evvel bir taraftan şimdiki Yakutların ülkesile Amur nehri arasında vaki ülkelerde, yaşamışlardır. Meselâ şarkî Mogolistan'da yaşayan ve nihayet 10 uncu asır başlarında şimalî Çin'e hâkim olan Hıtay (Kidan) ları moğolca konuşan bir kavim olduğu anlaşılmıştır. Keza Reşideddin de Angara nehri üzerinde ve onun Yeniseyle birleştiği yerin aşağı taraflarında yaşayan Tatar, Dürben, Salciyut, Katakın gibi kavimlerin lisanına ait verilen kayıtlar (**usutu mankun; alaqçın adutan; mankü bılavurnan** cümleleri) mogolcadır. Reşideddin tarihinin Topkapı Sarayı nüshası No. 1518 varak 17 a de bulunan bu cümleleri RAMSTEDT (hususî bir mektubunda) tahlil etmiştir. Fakat bu Mogolların Türk kavimleri ile karışıp onların dilleri tesiri altında kalıp Altay zümresine girmelerinden evvelki dilleri, keza kadimen umumî bir isimleri bulunup bulunmadığı malûm değildir. Prof. Poucha'ya göre bu kavimlerin Altaylaşmadan evvelki dilleri paleoasyatik bir dildi, Yukagirlerin diline yakındı. **Şivi** [**Şivey**] isminin Mogolca konuşan kavimlerin, yahut onların ekseriyetinin eski umumî ismi olarak kullanılmış olacağını tasavvur etmek mümkündür. «Tatar» ismi Orhun kitabelerince de malûm ise de bu isim Göktürkler ve Uygurlar devrinden sonra Mogolistan'da yaşayan Mogol ve Türk kavimlerinin muayyen bir halitasına itlak olunmuş görünüyor. Yeniseydeki Tatarlar Moğolca konuşmuşlar. Fakat Çin Seddi yakınlarında yaşayan «Çağan Tatarlar» ı, (Ongutlar) ise ve onuncu asırda Lob-nor ile Köke-nor arasında yaşıyan ve bilhassa Altıntag mıntıkasında Çümül ve Şato Türkleriyle birlikte yaşıyan ve «Tatar Miski» tabirini İran edebiyatına veren kalabalık Tatar kütleleri Türkçe konuşmuşlardır [31 a]. Bunların «Misk» leri nefasette ve pahalılıkta dünya pazarında Arapların ayni Lob-nor gölü güneyinde vaki şehre nisbetle «Tusmet Miski» denilen miskle bir idi [31b]. Keza halis Türk olan İrtış Kimâk'larının bir kabilesi de Tatar tesmiye olunmuştur [32]. Demek yalnız «Tatar» ismi, Çengiz'den evvel Mogolistan'da yaşayan bir aşiretin kavmi mahiyetini öğrenmek için kâfi gelmez.

Mogolistan'da Hıtaylar hâkim olduğu devirlerde Çin menbaları 18 kadar aşiret zikrediyorlar: Büyük Sarı Şivey, Ti-le, Van-gi-la (ihtimal=Kongır, Kongrat), Ça-çi-la, (ihtimal=Cacırat), Ye-si, Pi-ku-te, Ni-la, Ta-la-çuy, Ta-mi-li, Mi-rh-ki (=Merkit), Ho-çu, Vu-ku-li, Tsu-pu, Pu-su-van, Tang-gu (=Tangut), Hu-mu-sze, Hi-ti, Kiu-rh-pi [33]. Bu kabile isimleri için Çinlilerin verdiği bu alâmetler arasında ancak «Ti-le» Göktürk ve Uygur yazıtlarınca malûm «Tile», «Tölüs» lerin ismini Vongila Qongurları gösteriyor; diğerleri ise eskiden burasının, yani Mogolistan'ın, sekenesi diye bildiğimiz aşiretler değildir. Çengiz Hanın tarihinde, (Reşideddin'de ve **Yunan - Çao - bi-şi** de) zikri geçen bir çok kabilelerin isimleri de onuncu asırdan evvelki Mogolistan vakayiine aid kayıdlarda görülmektedir. Bunların ekserisi herhalde dokuzuncu ve onuncu asırlarda. Kuzeyden ve Kuzey-Doğudan kalkıp gelmiş, Mogolistan'da yerleşmiş ve oraya Mogol dilini yaymış Mogol aşiretlerinden ibaret olduğu muhakkak sayılabilir. Fakat dediğim gibi o zaman için hangi kabilenin ana dilinin Mogolca yahut Türkçe olduğunu tesbit etmek müşküldür. Bir çok kabileler her iki diide konuşabilmişler ve bazı zamanlar bu iki dilin birisinden diğerine geçebilmişlerdir. Arada Uyrat (Uyur = Uygur kelimesinin cem'i), Kıyat, yahut Kayat (Kaya ve Kay isminin cem'i), kankliyut (Kanglı'nın cem'i) ve Bayaut (yahut Beyat'ın cem'i) isimlerini taşıyan kabileler aslen Türk olup Çengiz'in zuhuru zamanına kadar moğollaşmış idiler, fakat Türk an'anelerini de tamamen unutmamış oldukları anlaşılıyor. Şarkî Oğuzların oradaki bakiyesi olarak kabul etmek icap eden Bayaut (Bayat) lar Mogollar arasında Mogol [34], Oguz ve Kimaklar arasında Türk kabilesi addolunmuşlardır. Yani Türk ve Mogol kabilelerinin kayntaşmaları o zaman o kadar kuvvetli idi.

Çengiz'in mensup olduğu «Kıyat (yahut Kayat) Börçegin «sülâlesi» «Börü Tegin» nesli hanlarının Kıyat aşireti içinde hanlık edenler demektir. Buna ait rivayetleri nakleden Reşideddin'in «Cami-üt Tavarih» i Mogol ve Uygur bahşıları ile müştereken vücude getirilen bir eserdir. Eserin aslı Mogolca yazılmıştı ve İlhanî hükümdarı Ulcaytu'ya Mogolca olarak takdim olunmuştu; bu husus Reşideddin'in eserlerinin birinde mukayyettir [35]. Diğer taraftan Çengiz'in ecdadının şeceresi, Mogol tarihine ait Reşideddin'den başka kaynaklarda da mevcuttur. KLAPROTH bu rivayetleri tetkik ederek Göktürk (Tu-kiyu) hakanlarına ait rivayetlerin Mogol hanedanı kendi cetlerine ait olarak göstermelerinin tarihen varit ve şecerelerinin tarihî bir esasa burada mezkûr isimleri nesillere taksim itibariyle mümkün olduğunu isbata çalışmıştır [36]. Cenubî Çin'in Sung sülâlesi hükümdarı tarafın-

dan elçi olarak 1221 de Mogolistan'a gönderilen ve Çengiz'i bizzat ziyaret etmiş olan ÇİAO-HONG, Mogolların hayatı hakkında olduğu gibi, Çengiz'in menşei hakkında da mühim malûmat vermektedir. Ona göre Çengiz'in ecdadı **Şato** Türklerinden neşet etmiştir [37]. Bu dikkate şayan bir kayıttır. Çünkü Şatoların hanları, yukarıda s. 55 de anlattığımız gibi, Göktürklerdendir. Reşideddin'de eski Türk, Oguz kabile, şahıs ve ungun isimlerinin izahına ait etimolojiler gibi eski Mogol hanedanına ve kabile isimlerine ait izahlar destanlardan alındığı için pek âmiyanedir. Bu müellifin «börçegin» ismini mavi gözlü diye izahı da o kabildendir. Bu kelimenin «böri-tegin» demek olduğu pek barizdir; nasıl ki «otçeğin» ismi de, Vladimirsev'in tetkikine göre [38ⁿ], «ot-tegin» demektir. Bununla beraber Çengiz ailesinin böyle bir etimoloji yapılmasına sebep olacak bir surette elâ gözlü, yani simaca diğer Mogollardan farklı olması da şayanı dikkattir. Göktürk hakanları da elâ gözlü sarışın insanlar idi; Batı-Göktürklerinden Doğuya gelenlerinin sarışınlığı daha fazla olduğundan ora Türklerince hoş görülmemiştir. Çengiz'le ayni sülâlenin ayrı kolundan gelen Temür gibi, oğulları Şahruh ve torunları Baysunkur ve Uluğbek uzun boylu. mütavassıt mongoloyid zarif insanlar olduğu şemaillerinden ve zamanlarında yapılan resimlerinden mezarlarından çıkarılarak tetkik olunan kafataslarından görülmektedir [38ᵇ]. Baysungur ve biraderi Cüki Mirzalar da kendileri için yapılan renkli resimlerden görüldüğü gibi mongoloyid olmakla beraber sarışın olmuşlardır. Bütün bunlar, kendilerini Açina neslinden sayan Türk hükümdar sülâlelerinin ayni menşeden geldikleri tiplerine ait kayıtlarla da teyit edilebileceğini göstermektedir.

Herhalde Çengiz'in sülâlesi. eski Açina, Çin menbalarında yazıldığı şekliyle A-si-na, Bozkurt efsanesine merbut hakanlar ve teginler neslinden geliyor. Çünkü bu sülâleye ait bu gibi rivayetler daha Cengiz'in hükümdar. han olmasından önce de sülâle efradı arasında yaşamıştır. Oguz efsanelerinde hakanlık Kay nesline ait deniliyorsa ve Cengiz de Kıyat (yahut Kayat) yani Kıy (yahut Kay) [39] lardan neşet ediyorsa bu, eski Şato hanları sülâlesinin Mogol aşiretleri arasında yaşıyarak Mogollaşan bir şubesinden başka bir şey olmasa gerektir. «Kay» aşireti, Türklerin en uzak şarktaki şubeleri sıfatiyle El-Bîrûnî de «Kun» lar ile beraber [40], Çin menbalarında ise «Ghey» şeklinde Hıtaylarla' [41] ve «Giy» şeklinde «Ulu-Hun» larla beraber zikrolunur [42]. **Kay** yahut **key** ismini Berezin Mogolca'da «hava» mânasına olan **key** ile birleştiriyor [43ⁿ] ki yanlıştır. Bu kabile eskiden şarkta bulunan ve Şato (diğer ismi Çümük) hanlarına tabi bir kabile idi. Fakat en

çok ihtimal olarak bu Kayat'ların bir Oguz aşireti olmayıp hem Göktürk (Şato), hem Oğuz ve hem Moğollar arasında eskidenberi yaşıyan hâkim unsurdan ibaret olmuştur, yahut ta Hakanlılardan Böri-Tegin evlâdı bu Kayat aşireti arasında yaşıyarak onunla birleşmiş bulunuyordu. Cengiz'in nesline ve ona yakın kabileleri Çinliler «Kara Tatar» demişlerdi. Zaten dokuz kabile sayılan Kara Tatarlar bazen sadece «Qara» ismiyle onuncu asırda Şato ve Çümül aşiretleri ile birlikte Lob-nor ve Kansu arasında yaşıyan kudretli bir kabile olarak kazılarda çıkan Hoten vesikalarında zikredilir ler. Bu dokuz kabilenin isimleri Çince «Şe-Yuan-Şi» tarihinde sayılmıştır ki Reşideddin'in saydığı dokuz kabile isimlerine uygundur [43ᵇ]. Çümük aşireti tüccar unsurdu, «Şato» kelimesini de şimdi «Sart» yani tüccar diyerek izah ediyorlar [43ᶜ]. Cengiz'in cedleri Börçegin (Börütekin) sülâlesinin esası olarak «Şato = Çümük aşireti hanlarıdır. Bunlar Qay (Qaraqyat = Qara-qaylar. Ürenqay = Beyaz-Qay) ve Uysun aşiretlerine dayanmışlar. Fakat Şato (Börçegin) sülâlesi büyük Kara-Tatar camiasına dahil bulunmuşlar. Bunlar Kansu'da hakim olmak için Uygurlarla savaş yapmışlar, fakat en büyük düşmanları Tangut'lar olmuş bunlar onbirinci asrın ilk yarısında Tangutlarla savaşlar neticesinde Mogolistan'ın güney-batısını terkederek bu ülkenin güney-doğusuna «Şivi» kavimleriyle meskûn ülkelere taşınmış görünüyorlar. Bu cihetten olacak ki Tangut'ları kendilerinin baş düşmanları da saymışlardır.

Cengiz'in kendisince «Türk» kelimesi Mogol ile Türk'ün her ikisini ifade eden bir isim olarak anlaşıldığı görülüyor. Şimdiki Afganistan'da kendisini ziayret eden Kadı Vahideddin Fuşancîye «Peygamberimiz Muhammed her şeyi önceden bilmiş diyorsunuz; acabâ benim zuhur edeceğim hakkında ne demiş?» diye sormuş. Kadı da Peygamberin **uturkû al-turka mâ tarakûkum**, yani Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız, demiş olduğunu naklетmiş ve Cengiz de bunun çok hakîmâne bir söz olduğunu söylemiş [44]. yani kendisini Türk addetmiştir. Bir Arap Ögeday-Kaan'a babasını rüyasında gördüğünü ve kendisine bir söz söylediğini naklettiğinde Ögeday buna «babam bunu sana hangi lisanla anlattı» diye sormuş. O da Arapça anlattı deyince Ögeday babasının Mogolca ve Türkçeden başka bir lisan bilmediğini söylemiştir [45]. Cengiz'in ve oğlu Tuluy'un ağzından «Mehmed-ogrı», «ulug tengri» gibi kelimeler naklolunduğu gibi [46] Ulug-Bek'in tarihinde Cengiz'e Türkçe bir şiir bile nisbet edilmiştir [47].

İran'da İlhanîlerin sikkelerinde Mogolca cümleler olduğu, Mogolca

mektupları bulunduğu gibi, Cengiz'den ve Mengü kaandan Mogolca kitabeler kalmıştır; [48]. bununla beraber Güyük Hanın Papaya yazdırdığı Farsça mektubun başı «**ulug ulusnun tuluynung khan yarlıgımız**» diye Türkçe yazıldığı gibi [48 b] Cengiz'in ismine Maveraünnehir'de, Mengü Kaanın Tifliste darbolunan sikkeler üzerinde de Türkçe cümleler yazılmıştır [49 a].

O zamanki Mogolistan'da etnik münasebatın karışıklığı önünde Cengiz'in kendisini milliyet itibariyle hem Mogol ve hem Türk sayması haklıdır. Herhalde o kadarı muhakkak, ki Cengiz'in Göktürklerin Şato şubesinden neşet ettiği kaydedildiği gibi mensup olduğu Börçeğin ailesi kendisini eski Göktürk hükümdarları ve Açina neslinden saymış ve o eski zamanlarda yaşayıp gelen Ergenekon efsanelerini ve başka bir çok eski Türk an'anelerini bize ancak bu sülâlenin tarihi bir hakikat gibi tafsilât vererek nakletmiştir. Onun için gerek Cengiz'i ve gerekse onun Mogolistan'dan dışarı çıkıp Türk kabileleri arasında yerleşerek tamamiyle Türkleşip giden evlâdını Türk hükümdarları olarak telâkki etmekte tereddüde mahal yoktur. Bunlardan Mogollar arasında Mogollaşmış olanları Mısır'da Araplar arasında Araplaşmış. Çin'de Çinlileşmiş, Hindistan'da Hintlileşmiş Türk sülâleleri gibidir.

Hindistan ve İran ahalisi için Temür ve oğulları da aynı Cengiz ve oğulları gibi Moğol idiler. Bunun için oradaki Temür evlâdına Mogollar denilmiştir, halbuki Temür ve oğulları kendilerini Türk addediyordu ve ana lisanı Türkçe idi. Babur Mirza 15-16 ncı asırda Taşkend ve Yedisu taraflarında hüküm süren Çağatay hanlarını ve onlara tâbi kabileleri «Mogol» tesmiye ediyor ve onların kaba ahlâkından tenkitle bahseyliyor. Fakat Babur'ün bahsettiği bu Mogol hanlarından Mahmud Han şair idi, kendisinin şiirleri Türkçe olduğu gibi, Mogol tesmiye olunan kabilelerin bir çoğu da, o zaman şüphesiz Türk aşiretleri idi. Demek ki 15-16 ncı asırlarda Mogol ıstılahı daha ziyade itibarî olmuştur. «Mogol» ismi Oğuzname'de Oğuz Han tarafından mağlûp edilen üç amcasına «Mung-ol» yani «gam gussal (bung) olunuz» diye verilen Türkçe kelime olarak zikredilmiştir. Bu bir kavmin değil Börçeğin sülâlesinin doğuda kalan bir kısmının adı idi, sonra bu isim Cengiz tarafından kendilerine tabi Türk ve «Şivi» kabilelerine verildi ve Şivi'lerin millî ismi şeklini aldı. Maamafih Börçeğin sülâlesinin Cengiz zamanında ve daha önce dayandığı uruglardan «Şin Yüan-şi» tarihinde «dokuz kabile Kara-Tatarlar», Reşideddin'de yalnız «Dürleğin» ismiyle kaydolunan kabileler, keza Şin-Yüan-Şi'de «onbeş kabile Ak-Tatar» ismiyle, Reşideddinde ise ancak «asıl isimleri Mogol olmayıp, bu ismi sonradan alan Türk kavimleri» diye tanıtılan kabileler isimleri Moğol (Şivi) diline ve

telâffuzuna göre değişen Türk kabileleri oldukları görülüyor, ki asıl «Mogol» ismi Kara-Tatarlara itlak olunurmuş ve bunlar Onon ve Kerulin sahalarına Tiyanşan ve Sayan taraflarından gelmişler [49b]

Türk müverrihlerinden bazılarının eserlerinde Arapların Türk ülkelerini istilâ safhalarını «fütuhat» diye, Müslümanlığı daha henüz kabul etmemiş olan Türk hakanlarının, Cengiz'in hattâ Temür'ün Türk illerini bir devlet etrafında toplamak yolundaki teşebbüslerini ve komşu İran ülkelerini fetheylemelerini «istilâ» diye tesmiye eylemeleri, Türk tarihini dinî İslâmî duygular altında öğrenmek itiyadından ileri gelmektedir. Vaktiyle Katolik Almanlar da eski Cermen vilâyetlerinin Romalılardan geri alınmasını «barbar Cermenlerin istilâsı» (Invasion) şeklinde tavsif ederlerdi.

— 3 —

İSLÂM ÇAĞINDA YÜKSELİŞ DEVRİNİN UMUMÎ VASFI

Eski devrin umumî vasfı bahsinde «Göktürk devletinin teşekkülü, Aryanîler ve Önasya kavimlerinin Ortaasya'ya doğru yayılma hareketlerini durdurmak ve eski Türk ülkelerini geri almak yolunda bir merhale idi; fakat bu devirde inkişaf eden garp-şark ticareti gittikçe daha çok İran tüccar unsurunu Türk illerine celbetti; bunların arkasından nihayet Arap orduları gelerek Türkleri geri çekilmeğe mecbur ettiler ve Ortaasya tarihinde yeni bir devre açtılar» demiştim. İslâm çağının kavimler ve medeniyetleri münasebeti bakımından umumî vasfını anlatmak için bu sözleri biraz daha yakından izah etmek icap eder. Göktürk devletinin altıncı ve yedinci asırlarda Önasya ve Doğuavrupa'da tahaddüs eden büyük siyasî vak'alara aktif bir surette iştirak eylemesi yalnız İranlı tüccarların Türk illerine yayılmasına değil. Önasya'daki Arapların cihangir bir kavim sıfatiyle ortaya atılması keyfiyetine de müessir olmuştur.

Önasya vakayiine Göktürklerin te'siri bugüne kadar bilûmum tarihçiler tarafından ihmal edilmiş olan, fakat Türk ve İslâm tarihçileri tarafından ehemmiyetle öğrenilmiye değer bir meseledir. Göktürklerin tarihini daha ziyade Çin menbalarından öğrendiğimizden ve onlar da bize bilhassa şarkî Göktürklerden bahsettiklerinden bu devlet, hükûmet merkezi Mogolistan'da olan bir Uzakdoğu devleti gibi telâkki edilir; Orta Tiyanşan'a giden Bizans elçilerinin Göktürk hakanlarının karargâh mevkii olarak gösterdikleri «Ek-tag» da Altay dağlarında aranırdı. Hakikatte ise bu memleketin asıl merke-

zi Orta Tiyanşan'da bulunmuş; Türgiş, Ezgiş, Cumul [50] ve Uygur gibi Tiyanşan Türk kabilelerini Kafkasya hudutlarına göndererek Hazarların ülkesini ve Horasan'ı üs edinerek Önasya'da ve şarkî Avrupa'da bir asır kadar zaman çok faal bir rol oynamıştır. Bizansa ve Sasanî İran'a gönderilen elçileri, diplomasi tedbirleri ve muharebeleri ile bu Türk devleti Önasya'da belki Uzakdoğu'dakinden daha mühim faaliyette bulunmuştur. Daha Sasanî Nevşirvan'ın babası Kavad (488-541) Eftalitlerin yardımı ile tahta geçmişti. Nevşirvan kendisi hakanın kızı ile izdivaç ederek Göktürklerle iyi münasebet tesisine çalıştı. Oğlu ve halefi olan Hurmuzd IV. (578-596) hakanın kızından doğmuş olup sima ve seciye itibariyle İranîlere benzemediğinden «Türk oğlu» diye telkip edilmişti. Daha Nevşirvan'ın ordusunda külliyetli miktarda Türk bulunuyordu. Bunlar Deylemilerle beraber Nevşirvan'ın Yemen seferine iştirak etmişlerdi [51]. Hurmuzd'ün başkumandanı Behram Çubin 588 de Horasan'da Göktürk hakanı «Şâbe», yani Çulu **Baga Hakan**'a karşı yaptığı muharebesinde maiyetinde Qakhtâin ve Mu'add Arapları bulunuyordu [52]. Yani Baga Hakanın ölümiyle tamamlanan bu muharebelerde Horasan'da Arap kıt'aları da bulunuyordu. Bundan sonra Behram'm ordusunda Hakanîlerden üç büyük kumandan (Firdevsî'deki «**seh Türk-ü su**turk») ve maiyetlerinde 6000 kadar Türk askeri bulunduğunu görüyoruz. Yani bunlar Sasanî lerin hizmetinde bulunuyorlardı. Göktürkler tarafından mağlûp edilen Eftalit Türkleri de kısmen Sasanîlerin itaatine girmişlerdi. Bunlardan bilhassa **Kadis** maruftur ki, Husrev - Pervize zamanında (596 - 628) İran hizmetinde bulunan 8000 kadar Hazar askeri Ulı Kadisin meşveretile mahvedilmişti [53].

598 de **Tu-lan** (İran rivayetlerinde Yer-tegin yahut Permude) Hakanın zamanında Türk orduları başkumandanı Çembuk tahtı idaresinde Şarkî İran'a gidip, Rey ve Isfahanı aldılar. Dahilî siyasetinde muvaffak olmıyan İran başkumandanı Behram Çubin 561 de Tu-lan Hakanına iltica etmek mecburiyetinde kaldı. Bununla ayni zamanda Çin'in büyük kumandanı Jang-khin de gene Tu-lan Hakana dehalet etmiş bulunuyordu [54]. Şibi Hakan devrinde (603-619) Göktürkler Sasanî İran'la iyi geçindiler. Bundan istifade eden Husrev-Pervizin orduları tekmil Önasya'yı ve Mısır.ı işgal edebildi. Avrupa'ya gelmiş olan Avarlar Sasanîlerle müttefik idiler. 619 da İran orduları Kadıköyüne kadar geldiğinde Avarlar da Tuna tarafından İstanbul kapılarına kadar gelmişlerdi. Sasanî hâkimiyetine karşı düşman vaziyeti alan Araplar İran ordularının bu kadar büyük muzafferiyetlerini büyük endişe ile karşıladılar ve Kur'anda «Rum» sûresinde «Rumlar mağlûp

oldu amma yakın senelerde galip olurlar» diye söylenen ümitler bu münasebetle izhar edilmiştir. Bunun üzerine Araplar ve Hazreti Muhammed şarktan Göktürklerin ve garptan Bizanslıların Sasanîler üzerine müttefikan hareket etmeleri ihtimaline karşı Arap millî duygusile mütenasip büyük bir sempati ile bakmışlardır.

Arapların beklediği bu gün çabuk geldi. Yukarıda zikri geçen büyük Göktürk imparatoru **Tung-Yabgu** (619-630) külliyetli ordu ile İran'a girdi. Rey'i ve İsfahan'ı aldı (Ermeni menbaında 616 da gösterilen bu hâdise [55] 619 dan sonra olacak), garp ve cenup işlerile yakından meşgul olabilmek için paytahtını Türkistan'ın biraz daha cenubi-garbîsine, Talas havzasındaki Ming-Bulak mevkiine nakletti. Şarkî İran'da ve Afganistan'da fethettiği yerlerdeki vilâyetlere «ilteber» (Çin menbamca: se-li-fa) yani valiler. «tudun» yani iktisadî ve malî işlerin memurları tayin etti; 623 de Bizans imparatoru Heraklius ile Göktürkler ve 40,000 askerle Azerbaycan'a giren Hazarlar müttefikan hareket ederek Sasanî İran ordularını müthiş inhizama uğrattılar. Göktürklerin Horasan'da Husrev - Perviz'in ordularını perişan etmesi ve İran içerisine girmesi o zaman Çin'de de büyük alâka ile takip olunmuştur. Arapların ve Hazreti Muhammed'in Bizans ve Göktürk ordularının Sasanîleri bu şekilde ezmesi hâdisesi karşısında duyduğu hissiyat beş asır sonra (1141 de) Maveraünnehir'de Karahanlı ve Selçuklu ordularının manihaist Karahıtaylar tarafından mağlûp edildiği vakit Filistin'de bulunan Haçlıların hissiyatının aynı olmuş olsa gerektir. Haçlılar Karahıtay hükümdarı Ye-lu ta-şi hakkında onun Hıristiyan papası Johan olduğunu söylemişlerdir. Bunun gibi 7 nci asrın Arapları da o zaman şarktan geleceklerini bekledikleri Türkler hakkında mübalâğalı tasavvurlarda bulunmuş olmaları pek tabiîdir. Onun için Şarktan Türklerin geleceği hakkında Peygambere atfedilen hadisler de doğru olabilir. Sasanîler tarafından çok sıkıntı çeken hudut Arapları isyan ettiler ve **Dhiqâr** mevkiinde Sasanîleri mağlûp ettiler. Bu hâdisenin tarihi hakkında en doğru rivayet YA'KÛBÎ'nin kaydı olsa gerektir. Ona göre bu muharebede Bedr savaşından beş ay sonra, yani 624 senesi Haziran-Temmuz'unda vaki olmuştur. Sasanîlerin ihtişam ve azameti yalnız bir görünüşten ibaret olduğunu anlatan, bu devletin parçalarının bir gün Arapların eline geçebileceği fikrini doğuran büyük hâdise, yani **Dhiqâr zaferi,** Tung-Yabgu'nun orduları Bizanslılar ile müttefikan Horasan'dan ve Kafkasya üzerinden İran içerilerine girmesinin neticelerinden biri olarak izah edilmek icap eder. Bu hâdiseden sonra Sasanî İran artık belini doğrultamamıştır. Çin vak'anüvisleri Ko-su-ho, yani Husrev-Perviz'in öldürülüp

yerine Şe-li yani Şiruya-'nin getirilmiş olduğunu Göktürk hükümdarı Tung-Yabgu'nun işi olarak göstermişlerdir [56]. Herhalde bundan sonraki Sasanî hükümdarlarının bazıları Türklerin elinde oyuncak olmuşlardır. 629 da cülûs eden Kharhân ve onun halefi Üçüncü Husrev hakkında Türk memleketinde yaşayan Sasanî prenslerinin oğulları olup Türkler tarafından ielâs edildikleri rivayet olunuyor [57]. Kharhân'ın babası ve ceddi «Arslan İbn Buyunçur» diye tam Türkçe isimler taşımışlardır.

Sasanî İran'ın mukadderatında bu kadar rol oynıyan Türkler Araplarca çok iyi malûmdurlar. Onların bazı kabileleri dediğimiz gibi Sasanî ordularile beraber Horasan'da Türk hududunda bulunmuşlardır. Eftalitler (**«rahtu kabil»** ismile) Göktürkler (**«Türk»** ismile) Arapların Nâbighat al-Dhubyânî (604 de vefat), A'şâ (621 de vefat) ve Peygamberin amcası Abû-Tâlib'den rivayet edilen şiirlerde zikrediliyorlar. A'şâ'nın şiirleri ise 575-580 senelerine aittir [58]. Yalnız bu değil, Peygamberin kendisi «bir Türk çadırınca» (**qubba turkiya**) itikâf ettiği sıhhatinde şüpheye mahal olmıyan bir hâdisde zikredilmiştir [59]. Türklere karşı bitaraf, belki de dostane siyaset takip olunması, onların kıyafet ve simaları hakkında Peygambere nisbet edilen hadisler de vardır; bunlardan bir kısmı, meselâ bizzat Muaviye tarafından rivayet olunan şekli [60] çok doğru olabilir. İslâmiyetin din olarak zuhuru, Muhammed Peygamberin Mekke ve Medine'de bir Arap-İslâm camiası vücuda getirmesi Arabistan'ın dahilî tekâmülleri ile izah edilir; fakat Arapların büyük bir siyasî kuvvet olarak zuhur etmesi ve Sasanîler ülkelerini zaptedebilmeleri, onların hesabına büyümeleri, hattâ şehinşahı takip ederek Horasan'a ve oradan Amuderya sahillerine kadar ilerlemeleri şüphe yok, ki altıncı asrın son ve yedinci asrın ilk rubularında, bilhassa 620-630 senelerinde, bir taraftan Sasanî İran-Göktürk ve diğer taraftan da Göktürk-Bizans münasebatının Sasanîleri fena bir akıbete sürükliyen bir şekilde tecellisinin Araplar tarafından istifade edilmekle aldığı yeni bir inkişaf safhasından ibaret idi.

Askerî ve realist bir dine dayanan muharip Önasya kavminin Horasan ve Türkistan'daki istilâ safhaları Türklerin bu ülkeyi İran müstevlilerinden geri almak yolunda Hunlar zamanında başladıkları harekâtı akim bıraktı. Türkler hattâ Maveraünnehir ve Toharistan gibi artık yerleşmiş olmakla cidden dayanabilecekleri mıntakalardan bile ihraç edildiler. Yalnız bu değil 751 senesinde Talas havzasındaki muharebede Çin orduları mağlûp edildikten sonra Güney ve Doğuasya din ve medeniyetleri de Garbîtürkistan'daki mevkilerini ve nüfuz sahalarını kaybettiler. Onların yerine yeni bir Önasya

din ve medeniyeti silâh kuvvetile ve devlet makinası vasıtasile yerleştirilmeğe başlandı. Önasya muhacirleri ve İranîler bu zaman Türkistan'a daha külliyetli miktarda gelip yerleştiler [61]. İranîler ise aşiretler şeklinde toplu olarak gelmediklerinden bunların muhacereti tarihlerde mühim hâdiseler sırasında ayrıca kaydolunmamıştır; fakat tedricen ve daimî surette gelen bu İran muhacirleri netice itibarile Araplara nisbeten kıyas kabul etmez derecede kesif bir kalabalık teşkil ettiler. Arap hâkimiyeti, Azerbaycan ve Cenubî-Kafkasya taraflarında olduğu gibi Garbîtürkistan'da da daima İran unsuruna istinat eden bir kuvvet olarak gelmiştir. Ordu Araplardan müteşekkil idiyse de devlet idare makinesi hep İranîlerin elinde olmuştur. Muhacirlerin kalabalığı yüzünden Batıtürkistan'da evvelce hâkim olan «soğd lisanı» inkıraza uğramış ve onun yerine Farsça «tacik dili» geçmiştir. Asıl Türklerle meskûn olan mıntakalardaki ahali bile Türkçeyi terkederek tacikçeye geçmişlerdir. Bu **«tacik»** kelimesi, aslında Arap «Tay» kabilesi isminden alınan ve «Araplar» mânasında kullanılan bir isimdir. Türkler gibi Çinliler de Araplara ve Müslümanlara «Tacik» (Ta-şi yahut Da-si) demişlerdir. Fakat sonradan Araplar ve onlarla garpten gelen İranî kavimlerin hepsi bildiğimiz Farsça'yı konuştuklarından, Tacik ismi de «Farsi» mânasında kullanılır olmuştu.

Türkler arasında İslâmiyetin intişarı ve onun tarihî bakımdan ehemmiyeti meselesi de üzerinde durulması gereken bir mevzudur. Türkler ve yerli Sogdlar bidayette İslâmiyete yanaşamadılar. Hattâ Arap ve İslâmların hâkimiyeti hicrî 100 (Milâdî 718) senesinde inkıraza uğrayacağına inandılar, Semerkand Türk hükümdarı Gurek'in bu mealde Çin imparatoruna yazdığı mektup bize vâsıl olmuştur [62]. Fakat bu ümitlerin yalnız bir hürafata dayanmış olduğunu, Arap hâkimiyeti sağlam esaslara istinat ettiğini, Arap devleti idaresinde Ön-ve Ortaasya birleşerek medenî ve ticarî münasebetlerin kolaylaştığını görünce, Türkler bu devlete ve İslâm dinine karşı alâka göstermeğe başladılar. Zamanımızın müverrihleri tarafından İranlı telâkki olunan, fakat menşeleri itibarile Türk aristokrasi zümrelerine mensup Balh, Huttal, Soğd, Esruşene, Fergane ve Curcân beyleri ile Turgiş [63], Efşîn, Akhşid, Bayçur oğulları [64], Sul beyleri ve saire [65], İslâmiyeti kabul ederek Arap devlet hizmetine ve ordusuna intisap ettiler. Bunlar kendileriyle beraber birçok Türk kütlelerini de bu devletin hizmetine celbettiler. Dokuzuncu asrın ortasında doğu Türkleri arasında batıya doğru bir dönüş hareketi başladı. Biz bu meseleye bu dersimizde temas edeceğiz. İşte bu dönüş hareketi neticesinde Türk kabileleri yavaş yavaş Batıtürkistan'da

Arap emîrleri, Tahiriler ve Samanîler tarafından idare olunan ülkelere yanaştılar ve bu ülkelerde bilhassa Sırderya ve Zerefşan havzalarında yerleşerek İslâmiyeti kabul ettiler. Bunlar Karluklar ve Oğuzlar, belki de kısmen Tukhsı kabilesi idi [66]. 920 senelerinde Orta Tiyanşan'da Karahanlılar, Edil (Volga) sahasında. Bulgarların, az sonra da Aral-gölü ve Hazar-denizi arasında Hazarlara tâbi olarak yaşıyan Oğuzlar, 940-960 seneleri arasında ise Çu nehrindeki «Balasagun ve (Edil havzasındaki) Bulgar şehirleri arasında» yani şimdiki Kazakistan ve Başkurdistan ülkelerinde yaşayan Türk kabileleri toptan Müslüman oldular. Bununla, Batı-ve Doğutürkistan'da İslâmiyet ve Önasya medeniyeti kat'î surette yerleşti. 920-960 seneleri arasında başlıca Türk kütlelerinin böylece İslâmiyeti kabul etmiş olmaları, İslâm tarihinde ve ayni zamanda cihan tarihinde mühim bir dönüm noktası teşkil eder. Çünkü bununla İslâmiyetin cihan dini olarak yaşaması kat'î surette halledilmiş oldu. Bu mesele biraz izah edilmek ister:

Abbasî halifeleri al-Müktefi (902-908) ve al-Muktedir (908-932) zamanlarında, Hilâfetin her tarafında dinî esaslarda muhalefet hareketleri kuvvet kesbetmiş bulunuyordu. Bunlara «Müfrit Şi'a» (**ghulâti şi'a**) sıfatile dönme İran milliyetçileri, zengin İran mâliyecileri (İbn al-Furat vesaire) ve İran Zerdüştîleri iltihak ediyorlardı. Bu Zerdüştîler, Zerdüşt tarafından haber verilen **929** senesinde İran'da âli hâkimiyetin İslâmlar ve Araplar elinden Zerdüştîler eline geçeceğine inanıyorlardı ve ona göre hazırlanıyorlardı. Alevîler 920 senesinde Horasan'ın başlıca şehirlerini işgal etmişlerdi. Bu kıyanı hareketi ile muvazi olarak Abbasîlerin, meselâ Hallâç bn Mansur gibi tasavvuf kisvesine bürünen muhaliflerinin hareketleri de vardı. Zerdüştîler gibi Karmatîler de bir «Sâhib-al-zamân» ın zuhur edeceğini haber veriyorlardı.

Karmatîlerin harekâtı Hilâfetin yalnız dahilî bir meselesi olmakla kalmayıp, haricî siyasetine de tesir etmek istidadını göstermişti. Bunların Mezopotomya'daki esas gruplarının rehberi olan Abû-Tâhir Süleyman al-Cennâbi'nin 920 senesinden biraz evvel söylediği bir şiiri naklolunuyor, ki bunların büyük siyasî programlarını göstermektedir. Bu şiirde deniliyor ki: «Ben yakında maşrık ve mağribe. Rum paytahtına. Türk ve Hazarların ülkelerine kadar olan bütün yeryüzüne sahip olacağım» [67]. Bunların herhalde ecnebî devletlerle de temasları olmuştur. Ayni halife Muktedir'in zamanında bir taraftan Musevî Hazar devletinin ve manihaist Dokuzoguz hakanının. Hilâfete ve Samanîlere karşı vaziyet almış olduklarını görüyoruz. Hazar hükümdarı. o esnada Endülüs'teki İslâmların Hıristiyan kiliselerini,

belki de Yahudi havralarını yıkmalarına karşı, mukabeleibilmisil olarak, 922 senesinde kendi paytahtı Etil şehrindeki büyük camiin minaresini yıktırıp müezzinlerini öldürtmüştü. Ayni zamanda Dokuzoğuz hakanı da, Mâveraünnehir'de Manihaîler bir tazyik ve takip görecek olurlarsa, memleketindeki Müslümanların katliâm edileceğini Samanîlere bildirmişti. Hilâfetin şark hudut mıntakalarında da vaziyet nâzikti. Abbasî halifelerinin Türkistan'daki Müslüman Ezgiş Türkleri tarafından tanınmadığı, Doğutürkistan'da Alevîlerin, Taşkend taraflarında Manihaistlerin, Bulgarlar arasında da Hazar Musevîlerinin propagandada bulundukları, bununla beraber koyu İslâm olan Horezm Müslümanları arasında Emevî an'anatının yaşayıp namazlardan sonra Hazreti Ali'in tel'in edildiği malûmdur.

Bağdad hükûmeti, Horasan'da müsellâh olarak harekete geçen bu muhalif kuvvetlere, Alevîlere karşı ciddî tedbir almak icap ettiğini, aksi takdirde vaziyetin çok vahim bir şekil alacağını müdrikti. Samanîlerin kendi kuvvetleri Horasan'da bu Alevî isyanına karşı gönderdiği ordular muntazaman inhizama uğratıldılar, Halife hükûmeti, henüz İslâmiyeti kabul etmemiş bulunan Türk kuvvetlerinin, muhalifler tarafından istifade edileceği yerde, kendisi lehine ve muhaliflerin tenkili işine celbedilmeleri icap ettiğini iyi anladığını gösteren bazı deliller vardır. 921 senesinde Alevîler büyük bir ordu ile Horasan'ın başşehri olan Nişapur'u işgal etmişlerdi. Samanîler buna karşı mukabeleden âcizdi, Karahanlılardan Buğra Han, kendi askeriyle gelerek Alevîlerin ordusunu büyük bir hezimete uğrattı ve kumandanları Leylâ ibn Nu'man'ı ele geçirerek idam etti [68].

Diğer taraftan Bağdad hükûmeti, Aral gölü şimalindeki Oğuzları ve Edil havzasındaki Bulgarları kendi tarafına çekmek maksadile, 921 senesinde mühim bir elçi heyeti gönderdi. Burada yeni İslâmiyete geçmiş olan Bulgarların, Hazarlardan ayrılarak müstakil bir surette yaşamalarını ve Hazarların şimal taraflarından da kuşatılmasını temin etmek üzere kaleler bina etmişti. Bağdad hükûmetinin bu elçi heyeti vasıtasile Oğuz reislerine hediyeler ve orduları kumandanına (sübaşı'ya) bir de mektup gönderdiği malûmdur. Oğuzlar arasında İslâmiyet propagandası artık yayılmaya başlamıştı. Oğuz sübaşısı da, Bağdad'tan gelen mektubu memnuniyetle kabul ederek, elçilere hürmet göstermişti. Gerçi bu sübaşının cevap olarak yazdığı mektup hakkında bir malûmata malik değilsek te, bilâhara bunun haleflerinden biri olan Selçuk'un babasının İslâmiyeti kabul etmiş olduğu ve kendisinin de metbuu olan Hazar hakanına karşı harp ettiği, onu inhizama uğratarak oymağı ile Sirderya havzasına çekildiği ve oğullarile birlikte Samanîlerin hiz-

metine girdiği malûmumuzdur. 921 de Horasan'da Alevî isyanını bastıran Buğra Han'ın, o esnada henüz İslâmiyeti kabul edip etmemiş olduğu menbalarımızda tasrih edilmemişse de, aynı adamın Karahanlılardan ilk defa İslâmiyeti kabul eden Satık Buğra Han olacağı bellidir.

Herhalde 920 - 922 seneleri hududunda Abbasî halifesi al-Muktedir'in, Türk ellerini İslâmiyete celb etmek yolunda âzamî gayret sarfettiği ve bu teşebbüslerinin büyük bir muvaffakiyetle neticelendiği mühim bir hâdisedir. Bu vak'anın İslâm tarihindeki büyük ehemmiyetini, o zamanın âlimlerinden EL-BÎRÛNÎ ve ABDÜLKADİR AL-BAĞDADÎ kendi eserlerinde tebarüz ettirmişlerdir. Her iki âlim, İran hududunda Zerdüştîlerin ve Deylemîlerin eski İran azamet ve şevketini, onun medeniyetini ihya etmek yolundaki teşebbüslerinin keza Karmatî ve Alevîlerin bunlara müvazi yapılan muhalefet hareketlerinin akîm kalmasını, bunun yerine Türkistan'da, Bulgar, Balasagun ve Kaşgar taraflarında ve Sind mıntakalarında İslâmiyetin intişar ettiğini ve istikbalinin artık hiçbir şey tarafından tahdit edilmediğini büyük bir memnuniyetle kayd etmişlerdir [69].

Türkler arasında İslâmiyetinböyle birden ve toptan intişar eylemesinin sebepleri, yakından tetkik ve izah edilmeğe ihtiyaç gösteren bir keyfiyettir. Aşiret hayatı yaşayan Arapların arasından zuhur eden İslâmiyet. realist ve askerî bir din olması itibarile, Türklerin ruhuna herhangi bir dinden daha fazla uygun gelmiştir. Türklerin İslâmiyeti ancak maddî düşüncelerle. Arapların ordularına ve ganimetler getiren fütuhatlarına iştirak fikrile kabul etmiş oldukları nazariyesi artık ancak ilim sahası dışında bahis mevzuu olabilir. Türkistan'ın Arap idaresi altına girmeyen kısımlarında Aral ve Hazar şimali bozkırlarda hür yaşayan, kısmen Buddizm, Manihaizm, Hıristiyanlık ve Musevîlik tesirlerine maruz kalan Türkler. Mâverâünnehir'de 920 senelerine kadar geçen iki asır zarfında Müslümanlarla müteaddit defalar temasta bulunup, İslâmiyetin ve medeniyetinin meziyet ve nakîselerini uzun zamanlar hür bir surette ve etraflıca incelemek fırsatına malik olmuşlardır. Bir çok zevatın, bir defa İslâmiyeti kabul ettikten sonra tekrar irtidad ettiği ve onu bir defa daha kabul eylediği vakitler olmuştur [70]. Bununla beraber Türkler arasına İslâmiyetin; Manihaizm. Buddizm ve Şamanizm gibi dinlere az çok uyabilen Şiî, Alevîlik ve tasavvuf kanallarından girdiği de muhakkaktır. Bazı ülkelerde Türkler İslâmiyetin bir mezhebinden diğerine intikal etmişler, meselâ şâfiî ve hanefî gibi mezheblerden hangisinin kendi ihtiyaçlarına daha uygun olup olmadığına göre değiştirmişlerdir. Evvelâ Şâfiî mezhebinde olan Taşkend tarafları ahalisinin, bilâhara Hanefîliğe geçtiği ve

Sultan Mahmud Gaznevî ile Ulcaytu gibi şahsiyetlerin de Hanefîlikten Şâfiîliğe geçtiği malûmdur [71].

Türklerin, İslâmiyeti nihaî surette kabul etmeleri, Doğu ve Güneyasya medeniyetleri tesirinden ayrılarak Önasya medeniyetine iltihakı demek idi. Böyle cihanşümul mikyasta cephe ve istikamet değiştirmek, Türk milleti için hayırlı bir iş olmuştur. İslâmiyet, yalnız Önasya medeniyetlerine değil aynı zamanda tekmil Batı medeniyetine dayanan bir din olarak ortaya atıldı. Türkistan'ın büyük âlimi EL-BİRÛNÎ, İslâm medeniyetini Yunan medeniyetinin devamı addeder ve bu medeniyetin Ortaasya'daki nihaî galebesinin insaniyet için hayırlı neticelerini birer birer sayar [72]. Kendi elile yazılan nüshası Fatih kütüphanesinde bulunan ve hâlâ neşredilmeyen **Tahdîdu nihâyât-i'l-amâkin** nam eserinde, İslâmiyetin intişarı sayesinde insanların coğrafî malûmatının genişlemesini ve coğrafya ilminin inkişafını bahis mevzuu ederek (s. 245 - 247) diyor ki :

«Ben şimdiye kadar Gazne şehrinin coğrafî arzını tayin edebilmiştim; şimdi Allahın yardımı ve velinimetimiz (Mahmud Gaznevî) in himayesi sayesinde onun tulünü de tayin edebildim. Ptolemeus Coğrafyası'nda (Yunanistan'dan uzak olan) mevkilerin tulü ve arzı ancak uzun kulak haberlerine göre tayin edilmiştir. Çünkü bu ülkeler o zamanlarda birbirine düşman milletlerin idaresinde bulunduğundan oralarda serbestçe seyahat kabil değildi. Bazı kavimler - meselâ Yahudiler - Allaha takarrüb maksadiyle yabancı yolcuları tehlikeli ve yanlış yola sevkederler, bazıları - meselâ Rumlar - yabancı seyyahları esir edip köle olarak kullanırlar, bazan da bu yolculardan şüphelenerek öldürürler. Şimdi ise dünya değişti: İslâmiyet dünyanın uzak şarkında Çin hudutlarından uzak garbında İspanya'nın sınırlarına kadar, cenupta Habeşistan'dan Zenc (Afrika) ülkelerinden ve Hindistan'dan şimalde Türk ve Sakalibe (Fin. Slav ve Bulgar) memleketlerine kadar uzanan tekmil ülkelerde intişar etmiş ve evvelce birbirine karşı düşmanlık hissi besleyen bütün bu geniş memleketlerde muhtelif milletleri Allahın güzel bir yaratışı olan ülfet esasında toplıyabilmiştir. Şimdi bu milletlerin ülkelerinde serbestçe seyahat edebilmek için, ufak tefek serserilerden ve yol hırsızlarından başka, bir mania kalmamıştır; gayrimüslim milletler de artık Müslümanlara müdahane ederek yaşamak mecburiyetindedirler. Şimdi memleketler ve coğrafî mevkiler hakkında doğru malûmat elde edinebilmek eski Yunanlılar zamanına nisbetle, çok kolaydır ve vesait sağlamdır. Ptolemeus'un Coğrafyasında bir noktanın şarkında gösterilen diğer bir noktanın, bilâkis o

mevkiin garbinde olduğu, yahut garpte gösterdiği bir noktanın da şarkta olduğu katiyetle tayin edilebiliyor.»

El-Bîrûni'nin bu mütalealari, zamanımızda coğrafya ilmi tarihini yazan Alman âlimi PESCHEL'in mütalealarına tamamile uygundur; o da, muhtelif milletlerin İslâmiyet sayesinde, önce insaniyet tarihinde misli görülmeyen bir şekilde birleşebilmiş olmalarının cihan medeniyetinin ve coğrafya ilminin inkişafı yolundaki faidelerinden bahsetmektedir [73].

İslâmiyetten önce Türkler muhtelif medeniyetlerin tesirleri altında bulunduklarından manen daimî insicamsızlık içinde çırpmıyorlardı. Budizm, Manihaizm, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlere mensup feodallar, Türk milletinin kuvvetli bir kültür etrafında metin bir devlet olarak teşekkülüne mâni oluyorlardı. Türklerin tek dine mensup mütecanis bir millet sıfatile asırlarca yaşayan sağlam devletler kurabilmeleri, İslâmiyet devrinde başlamıştır.

7 - 11 inci asırlarda Arapların idaresi altında Önasya medeniyetinin Ortaasya'yı istilâsı çok kuvvetli olmasına rağmen, buralarının netice itibarile İran ve Önasya kavimleri tarafından tamamen İranileştirilmesine müncer olamamış, bilâkis bu istilâ, Türkler ve Moğollar tarafından başlanan yeni bir «vatan istirdadı hareketi» nin gittikçe büyüyen bir inkişafı karşısında durmuş ve Türklere medeniyet ve ideoloji itibarile yeknesaklık vererek onların bu son hareketlerinin müsbet neticeler vermesine sebep olmuştur. 9 uncu asrın ortasında başlayıp 14 üncü asrın sonunda Temür devletinin teşekkülü ile son şeklini alan bu hareketi biz **Batıtürkistan'ı İranlılardan geri alma ve orada kat'i surette yerleşme hareketi** diye karakterize edebiliriz. Bu hareketin umumî hattı şu şekildedir :

Dokuzuncu asırda Moğolistan'da nüfus pek çoğalmıştı. Dokuzoğuz - Uygurlar idaresinde yaşayan oymaklar bu ülkeye sığamıyordu. Ayni zamanda Yenisey havzasındaki Kırgızlar da çok fazla çoğalmışlardı. Bu Kırgızlar, 840 senesinde Moğolistan'da hüküm süren bir açlıktan istifade ederek, Uygurların kısmı âzamını garba, şarkî Tiyanşan'daki eski Uygur ülkelerine doğru tazyik edip çıkarabildiler ve kendileri de kısmen oraya gelip yerleştiler. 760 senesinde Yedisu'da hâkimiyeti Göktürk (Türgiş) hanlarının elinden gasp eden Karluklar ve onlarla beraber bulunan Oğuzlar, Mâveraünnehre doğru indiler. Karaşehir (Erk) ve Yıldız taraflarında Yağma ve onlara komşu kabilelere istinad eden Hakanlılar - yukarıda zikri geçen Temenle ve kardeşleri - bu yeni gelen muhacir kütlelerini kendi idareleri altına alarak çabuk kuvvetlendiler. Bu yeni gelen kabilelerden GARDÎZÎ'de

bilhassa Yabaku oymağı zikredilir [74]. Hakanlılar orta Tiyanşan'ı mütegallibe Karluk yabguları idaresinden kurtarmakla kalmayıp, Mâverâünnehir'deki Bağdad halifesi ümerası idaresi altında bulunan ülkelere de taarruz etmeğe başladılar. İslâm orduları Hakanîlerden Bilga Bunçur Hakanla 840 senesi sıralarında, Tabgaç (ünvanlı Ogulçak) Hanla 893 senesinde muharebelerde bulundular [75]. Biraz sonra bu Hakanlılar, Samanîlerle dostane ve normal münasebetler tesis ettiler. Neticede bunlar muhalifleri olan Buddist ve Manihaist Uygur hakanlarına karşı vaziyet alarak İslâmlarla münasebetlerini gittikçe dostane bir şekle soktular, ve İslâmiyeti kabul ettiler. Nihayet 999 senesinde tekmil Mâverâünnehri dostları olan Samanîlerin elinden aldılar, ki biz bunlara Karahanlılar diyoruz.

Bunların hâkimiyeti devrinde Moğolistan ve şimalî Çin hududundaki Türk kabilelerinin Batıtürkistan'a doğru inmeleri o kadar sıklaştı, ki bir aralık Karahanlılar kendilerine dehâlet eden gayri müslim Türk kabilelerinin çoğalmasında siyasî tehlike görerek Tiyanşan ve Cungarya geçitlerinde onların geçiş yollarını kapatmak tecrübelerinde bulundular, fakat durduramadılar [76]. 910 senesinde şarkî Moğolistan ve Mançurya hududunda Hıtayların harekâtı başladı. Onlar önce cenuba doğru yürüdüler, Şimalî Çin'i aldılar, ve 12 nci asrın ilk nısfında bunların hareketi garp istikametinde inkişaf ederek Batıtürkistan'da Karahıtaylar devletinin teşekkülü ile neticelendi. Bunları Naymanlar takip etti. Bu hareket 13 üncü asrın ilk yarısında Çengiz ve oğulları zamanında şarkî Türk ve Moğol kabilelerinin büyük fütuhat ve yayılma hareketleri şeklini aldı. Merkezî Türkistan'a gelen her gayri müslim Türk - Moğol oymağı az bir zaman zarfında İslâmiyeti kabul etti ve oradaki Müslüman - Türk camiasını kuvvetlendirdi.

Bunun böyle olmasının sebebi, Karahanlılar devrinde Doğu ve Batıtürkistan'da bir Türk - İslâm kültürü husûle gelmiş olması ve bunun Moğol devrinde kuvvetlenerek durdurulmaz bir hızla ilerlemesi ve bunun da Türk - Mogol kültürlerinde medenî ülkelerde yerleşerek kültür ve iktisat sahalarında önderliği de bilfiil kendi ellerine almak arzu ve tehalükünü doğurmasıdır. Şarkî Tiyanşan'daki Uyguristan'da Türkçe inkişaf eden Buddist ve Manihaist dinî edebiyatiyle müvazi olarak, Karahanlıların memleketinde daha kuvvetli bir İslâm - Türk dinî edebiyatı vücuda geldi. Bu edebiyat aynı zamanda Uygur ve Arap harflerile yazılmıştır. Karahanlıların Önasya'daki Selçuk sultanlarile olan mükâtebeleri de Uygur harfleri ile Türkçe icra olunuyordu [77]. Yani Karahanlıların resmî dil ve yazıları Uygur yazılı Türkçe idi. Karahanlılar devrinde Batıtürkistan'a pek çok yeni Türk unsuru

gelmesine rağmen, Mâverâünnehrin medenî vilâyetlerinde ahalinin ekserisi Tacik yani İranlı idi. Önasya'nın İslâm medenî an'anelerinin Karahanlılar üzerindeki tesiri büyüktü. Kaşgar ve Yarkend gibi halis Türk ülkelerinde bile Türk «yarguçı» ları yerine şer'î «kadı» ların geçmiş olduğu ve bunların kendi kararlarını Arap dilinde yazdıkları, Karahanlılar zamanından kalan vesikalarda [78] görülmektedir. Horezmde ise, eski İranî Horezm dili Türkçe ile beraber konuşma lisanı idi. Horezmşahlar, resmî muamelelerinde Farsça yahut Arapça kullanmışlardır; bunlarda Türkçenin resmî dil olarak kullanıldığını gösteren bir kayda tesadüf olunmamıştır. Batıtürkistan'da yerleşen Moğollar ise, İslâmiyeti kabul etmekle beraber, İslâm medenî tesirine pek girmediler, Moğollar Mâverâünnehir'deki Tacik ahalinin pek çoğunu Doğutürkistan ve şimalî Çin taraflarına hicret ettirdiler. Horezmlileri de kısmen katliâmlara uğrattılar ve dağıttılar. Neticede Horezmde 14 üncü asırda eski İranî horezmceyi bilen kalmadı. Daha 12 - 13 üncü asırlarda eski dinî kitaplarda horezmce olarak yazılmış olan cümleleri, 14 üncü asırda Türkçe yahut Farsça izah etmek icap etti. 14 üncü asırda Horezmde iş dili ancak Türkçe idi [79]. Çu havzasındaki medenî Türk şehirleri, Karluk, Çigil, Tukhsı, Argu gibi medenî yahut yarı medenî Türk kabileleri, bu ülkeyi göçebe Moğol ve Türk aşiretlerine terkederek Mâverâünnehrin medenî vilâyetlerine göçtüler [80]. Vaktiyle kuvvetli bir camia olan Karluk, Çigil ve Tukhsılar daha 12 - 13 üncü asırlarda ortadan kaybolup, Çu ve Talas havzalarında yeni oymaklar yerleşmişti. Mâverâünnehir'de yerleşen Barlas, Calayır, Sulduz, Arlat, Bisuut gibi evvelce Moğolca konuştukları anlaşılan kabileler ve Moğollaşmış Uygurlardan ibaret olan Uyratlar, 14 üncü asırda artık tamamile Türkleşmiş bulunuyorlardı. Doğutürkistan'da hâkim Moğol oymaklarından Duğlat, Barlas, Çuras gibi aşiretler, keza Horezm ve Altın Orda taraflarına gelip yerleşen Kıyat, Mangıt, Kongart, Kineges, Nüküz vesaire aşiretler 14 üncü asırda kâmilen Türkçe konuşuyorlardı. Bunların pek çoğu daha o zaman medenî şehir ve köy hayatına geçtiler. Arapların Mâverâünnehir'deki bakiyeleri bile Türkleştiler.

Temür devrinde, Batıtürkistan'daki Türklerin medenî hayata geçmesi ve memleketin Türkleşmesi dev adımlarile ilerledi. Temür Semerkand cenubunda Hayrabad ve Semerkand ile Cizak arasında açtığı diğer bir Hayrabad (şimdi Tüye - Tartar) adındaki muazzam kanallarla önceleri hâlî ve çorak olan sahaları ihya ve onları Türk oymaklariyle iskân etti. Bunlar arasında bilhassa Belgüüt uruğu Temürün vakfiyelerinde zikredilmiştir. Bu yeni sulama ve iskân sahalarında tesis ettiği kasabaları İslâm âleminin Bağ

dad, Dimeşk, Mısır, Şiraz ve Sultaniye gibi paytahtlarının isimlerile tesmiye etti. Temürün bu iska ve iskân işlerinin vüsati, kendisi ve oğulları zamanından kalan vakıf vesikalarından anlaşılmaktadır. (Bu vakfiyelerin bir kısmı meçhul birisi tarafından **Fasıl al-Hitâb** ismi altında toplanan vesaik mecmuasında bulunmaktadır, ki bunun yegâne nüshası Kâbil Umumî Kütüphanesinde bulunmaktadır. Temür zamanında Miyankâl (eski Sogd-ı-kelân) ve eski Çagânyân, Khuttelân, Tokharistan, Badakhşân, Balh taraflarında yeni açılan arıklarda Türk oymaklarının henüz aşiret teşkilâtını muhafaza ederek yerleşmiş olduklarını görüyoruz. Mogollar ve Temürlüler zamanında Mâverâünnehrin ve Horasan'ın Türkleşmesinin ne derecede muazzam bir iş olduğunu anlamak için şu noktaya dikkat etmek kâfi gelir: onuncu asrın İstahkrî ve Muqaddasî gibi coğrafyacılarının ve Selçukîler zamanındaki Sam'ânî'nin, hattâ Horezmşahlar zamanında Mâverâünnehir ve Horezmde bulunan Yâkût Hamavî'nin eserlerinden ve yerli kaynaklarda bu ülkelerden yüzlerce şehir, kasaba ve köy isimleri naklolunur [81]. Bunların hemen hepsi Farsça ve Sogdca'dır. Zerefşan havzasında Sâgırç, Âferinkend, Kümiçkend gibi evvelce Türk kasabaları olduğu malûm olan kasabaların ahalisi bile Türkçeyi unutarak Farsça, tacikçe konuşmuşlardı. Buhara'nın şimal ve şimalî şarkîsinde zamanımızda 31 kadar «Khallukh» yani «Karluk» köyü vardır [82]. Ekserisi bugün Farsça konuşmakta olan bu Türkler, anlaşılan Samanîler ve Karahanlılar zamanında Farslaşmış olacaklardır. İşte böylece Farslaşmış olan eski yerleşik Türk sahaları Mogollar ve Temürlüler çağında tekrar Türklüğe kavuşmuş oldular.

Horasan taraflarında önce Balkhan, Yazar, Tak-Hisar, Şıbırgan, Andkhoy [83] gibi bazı çöl kenarlarından başka yerlerde Türk köyü görülmüyordu. Selçuklular ve Horezmşahlar zamanında Balh, Badgis ve Merv tarafları kâmilen İranlı Tacık ahali ile meskûndu; köylü ve şehirli hayatına geçen her Türk camiası bir kaç batın dahilinde bunların arasında Farslılaşıyordu. Hattâ Curcân taraflarında İslâmiyetten önce Sul Türklerinin oturduğu Türk sahası da İranlılar tarafından yutulmuştu. 12 nci asırda vaziyet böyle idi. 13 - 14 üncü asırlarda yapılan cezrî ameliyat neticesinde 15 inci asırda artık Mâverâünnehrin ve şimalî Horasan ile Horezmin ahalisi ekseriyet itibarile ve bu ülkelerin bir çok vilâyetlerinde kâmilen Türk oldu.

Etnik mânasile İranlı olan Tacikler ancak Batıtürkistan'ın dağlık mıntakasında kendi milliyetlerini muhafaza edebildiler. Buhara, Semerkand ve Ferganenin asırlardanberi etnik itibarile Türk ve İran halitası olan şehir ve kasabalarının bazılarında Farsça konuşan münevver tabakanın tesirile, Fars

edebiyatı ve Medreseler vâsıtasile dil hususunda İran ananâtı muhafaza edildi ise de (meselâ Buhara, Semerkand ve Hocend şehirlerinde), etnik itibarile bu gibi şehirlerin ahalisi «asırlar zarfında tedricen tacikleşen Türk ekseriyeti» şeklini aldı [84]. Şimalî Horasan'ın Mogollar devrinde tamamen Türkleşen Merv, Nesâ, Ebîverd, Serakhs, Mehene vesaire şehirleri gibi, Herat şehrinin de Mogol hâkimiyetinin ilk devrinde İranlı ahalisi katil ve kısmen de Doğutürkistan'a ve Uyguristan'a tehcir edildikten sonra, 13 üncü asrın ikinci nısfında Türk ve İranlılardan müteşekkil bir halita ile iskân edilmek suretile tekrar ihya edilmiştir ve şehrin yeniden imarı Karlık isminde bir Uygur beğine ve oğluna havale olunmuştu [85]. Temürlüler zamanında bu şehir ciddî surette Türkleşme yoluna girmişti; ancak ahalisinin Türk unsuru Safevîler tarafından Iraklı - Acem ve Azerbaycan'a ve Özbekler tarafından da Mâverâünnehre sevkedildikten sonra tekrar bir Tacik şehri şeklini alabildi.

Mogol hâkimiyetinin ilk devrinde Türkistan'ın şimal kısımlarında, Yedisu'da, yaşayabilen Hıristiyanlık ve Buddizm de, Temür zamanında tamamen ortadan kaldırıldı [86].

Mogollar bilhassa Temür ve oğulları devrinde Uygur ve Arap hurufatile yazılan Türk edebiyatı, Türk tarihinde o güne kadar misli görülmiyen büyük millî medenî hareket şeklinde inkişaf etti. Bütün bu hareket mebdeini - yukarıda anlattığım gibi - Karahanlılar zamanında başlıyan büyük İslâm - Türk millî kültür hareketinden alıyor. O zamandan kalan başlıca eser 1070 de **Balasagunlu Yusuf Has Hacib** tarafından Kaşgar hükümdarı Harun Bugra Ebu - Ali Hasan Hanın ismine telif olunmuş **Kutadgu Bilik** kitabıdır. Bize bunun Uygur ve Arap harfleriyle yazılan nüshaları vasıl olmuştur. Türk hükümdarlarınca ideal devlet idare sistemi ne olduğundan bahseden bu büyük eserin mevzuu - Fergane nüshasının mukaddemesinden anlaşıldığına göre - daha önce «İranlılarca **Şehname-i Türkî,** Turanlılarca **Kutadgu Bilik** tesmiye edilirmiş. Yani «Kutadgu (**qut edgü,** yani mesut edici) biliğ» ismi Cengiz Hana nisbet edilen devlet idare felsefesine, nasihatlere ait esere de itlâk olunmuştur. Yusuf Has Hacib, kitabına Kutadgu Bilik ismini kendisi verdiğini kaydetmişse de mukaddemesinden anlaşıldığına göre devletçiliğe ait «Şehname-i Türkî» ler ondan önce de mevcut bulunmuştur. Yalnız bu zat bu eseri yeni bir şekilde tasnif etmiş olsa gerektir.

BARTHOLD eserlerinde Kutadgu Biliği, bu mevzua dair İranîler tarafından yazılan eserlerle karşılaştırarak, münderecat itibariyle içi boş bir eser olarak tavsif etmiş, Dr. OTTO ALBERTS de bu eseri ARİSTO felse-

fesinin İBN SİNA vasıtasiyle şarktaki bir tezahürü olarak anlatmak istemiş [87] iseler de, eserde Nasîreddin Tûsî'de de aksettirilen Türk dörtlü devlet teşkilâtının müellifin zamanında yaşıyan devlet idare sistemine göre tavsifi bahis mevzuu olduğu; ilbeği'nin, sarayları, emlâki olmayıp zâhidane bir hayat yaşaması, yani eski Argim-pay ilbek'leri gibi bir hayat geçirmesi icap ettiğine dair, devletçilik idealini temsil eden Aytoldı'nın ağzından söylenen sözlerle, keza memleketteki yüksek ve küçük rütbe sahipleri, memurlar hakkında verilen teferruatla sabit olmuştur. Bunu ben İbn Fadlan'a ait tetkikatımda (s. 257-258, **262,** 273, 286) misallerle anlatmışımdır. Bundan maada bu eserde Tunga Alp Er gibi eski Türk hükümdarlarından naklolunan sözler de, W. RADLOFF tarafından bu ismi «yüksek kuvvetli kahraman» diyerek tercüme edip şahıs ismi değilmiş gibi göstermesi yüzünden, eser sırf allegorik tiplerin ağzından söylenmiş ve hayatla alâkası olmıyan mevzua ait bir tasnifmiş gibi telâkki edilmiştir [88]. Yoksa Kutadgu Biliğ baştan sonuna kadar Türk devlet idealini aksettirmiş ve bunun ne Acem ve ne de Aristo gibi Yunan nümuneleri ile alış verişi yoktur. Bugüne kadar hayatla münasebeti olmıyan bir eser telâkki olunan Kutadgu Biliğin hayatın tâ kendisini ve Türk ideal devletçilik fikirlerini aksettirdiği hususunu teferruatı ile aydınlatmak kültür tarihimizin başlıca mevzularından birini teşkil eder. Kutadgu Biliğin parçaları, muahhar Çağatayca edebî eserlerde olduğu gibi, 1909 da Yayık (Ural) nehri havzasında eski Saraycık harabesinde bulunan bir çömlek parçasında da vecizeler kabilinden nakledilmiştir. **Çengiz Hanın Kutadgu Biliği** ise Önasya'daki Çengizliler ve onların halefleri olan Calayır beğlerinin de elinde bulunmuştur. Fakat eserin nüshası bize vasıl olmamıştır.

Karahanlılar zamanında vücude getirilen diğer mühim eser de **Mahmud Kaşgarî'nin** 1077 de tasnif ettiği Türkçe-Arapça lûgat kitabı **Divanü lûgat it-Türk**'dür. Aslen Barsganlı olan müellif üç cilt teşkil eden eserinde zengin Türkçe lûgat şeklinde bilhassa Kaşgar Hakanî Türkçesini, Çigilce ve Oğuzcayı önümüzde canlandırmış, ve bundan başka da Bizans hududundan Çin hududuna kadar uzayan Türk illerindeki müteaddit kabilelerin lehçelerinden nümuneler vermiş. Türk ilinin coğrafyasına, Türk etnografyasına, Türk iktisadî ve içtimaî hayatına, eski Türklerin akidelerine ait paha biçilmez kıymette malûmat bırakmıştır. Eserde eski Türk sav'ları, keza bize vasıl olmıyan edebî eserlerden, eski destanlardan ve halk edebiyatından, hattâ Arap edebiyatına takliden vücude getirilen şiirlerden nümuneler verilmiştir. Kültür tarihimizin en büyük kaynaklarından biri olmak itibariyle

Mahmud Kaşgarî'nin eseri ancak Göktürk yazıtlariyle ve kendisinden sonra gelenlerden Ali Şir Nevaî ve Kâtip Çelebi gibi Türk büyüklerinin eserleriyle bir sıraya konulabilir [89].

Daha Mahmud Kaşgarî zamanında Horezmde doğmuş olan diğer bir Türk âlimi ve İslâm âleminin büyük fakîhi **Mahmud Zemakhşerî** (öl. 1134) kendi vatandaşlarına Arap dilini ve edebiyatını öğretmek maksadiyle yazdığı **Mukaddimet ül edeb** nam eseri de Moğol çağmdan önce Türkistan'da vücude getirilen başlıca eserlerden biridir. Eser. Arap dilini muhtelit hayat sahalarına göre taksim ederek öğretmek gayesiyle, yani muayyen bir sistemle yazılmış olduğundan bu dilin bütün hayat ve fikir hayatı sahalarına ait kelime ve ıstılahlarını ihtiva etmektedir. Müellif bunu Farsça ile beraber Türkçe ve Horezm dilinde izah etmiş olduğundan Arapça kültür ıstılahlarının Türkçe mukabillerini bilmecburiye eserine koymuştur. Bu bakımdan Zemakhşerî'nin eseri Mahmut Kaşgarî'nin eserini bir çok hususlarda tamamlamaktadır. Eser, Türk ümera ve hanları evlâdı için olduğu gibi, Mogol hanları evlâdı için de bir ders kitabı olduğundan muahharen buna Türkçenin yanında bir Mogolca glossar da ilâve edilmiştir. Bu itibarla Mahmud Zemahkhşerî'nin eseri de Türk Horezm ve Mogol dilleri tarihini öğrenmek için eşsiz bir hazinedir [90].

Mogollar devrinde tekmil Türk illerinde resmî dil 15 inci asrın sonuna kadar Arapdan çok Uygur harfleriyle yazılan Türkçe oldu. Bu zamandan Çağatay ve Coçı Ulusları hanlarına ait ferman (yarlıg) lar ile beraber bir çok edebî eserler de yadigâr kalmıştır. Mogol hanlarının komşu devletlerle muhaberelerinde de Uygurca kullanılmıştır. Önasya'da İlhanlılar devrindeki Uygurca yazılardan ileride bahsolunacaktır. Mısır Memlûkları bile yanlarında Uygurca bilen tercümanlar bulundurmuşlar ve Kutadgu Biliği Arap harfleriyle yazdırmışlardır. Temür Bek Suriye'de iken müverrih İbn Khaldûn'dan Septe Boğazı taraflarının coğrafyasına ait ifadeler almış ve bunlardan bizzat istifade edebilmek için bu yazıları, bu müverrihin tâbirince, «Mogolca» ya yani Uygurca yazılı Türkçeye naklettirmişti. Temür'ün Fransa kıralı VI. ncı Charles'e yazdığı mektubu Farsça, Mısır Memlûklerine yazdığı mektuplarından bazıları Uygurca ve bazıları da Arapça yazılmıştır. Bunun gibi Temür cenubî Altay'da Kaba nam yerde rekzettiği taşlara yazdırdığı kitabesini Arapça Deşti-Kıpçak seferinde Sırderya'nın şimalinde Ulutav dağları tepesinde rekzettirdiği heykelin yazısını da Uygurca yazdırmıştır [91].

Temür. Türk dil ve edebiyatına ayrıca önem vermiştir. Kendisinin en

yakın ve en büyük arkadaşı ve erkânıharp reisi demek olan «tuvaçılar beği» ve seferleri esnasmda Semerkand'da naibi ve oğullarının baş mürebbisi olan **Emîr Seyfeddin Nükiiz** zamanının başlıca Türk şairi olmuştur. Keza Semerkand'da Temür'e halef olan torunu **Halil Mirza** da bir Türk şairi idi. Kendisinin bazı şiirleri bize kadar gelmiştir. Temür'ün diğer büyük generali **Arslan Hoca Tarhan'ın** da Türkçe şiirleri vardır. Bu zevat, «Kaşgarî til» tesmiye ettikleri eski Hakanı - Uygur edebî dilinden biraz farklı olarak Batıtürkistan Türk şivesiyle yazmışlardır. Temür'ün bütün seferleri Uygur vakanüvisleri tarafından Uygurca yazılmış, sonra hülâsa edilerek Farsçaya nakledilerek nüshaları bize kadar gelen Temür tarihleri vücude getirilmiştir. Tarihlerde **Tarihi Hanî** tesmiye edilen bu Türkçe eserlerden **Tarih-i Yasa** ismini taşıyan bir nüshası 1920 senesine kadar Buhara'da emîrin sarayında bulunmuş ve mezkûr senenin ihtilâllerinde kaybolmuştur. Maamafih bu gibi Uygur kroniklerinden birisinin yakın zamanlarda Türkistan'da meydana çıkarılmış olduğu da öğrenilmiştir. Doğutürkistan'da Türkçeye çevrilerek kısmen Uygurca yazılmış olan bir **Cuveynî tarihi** tercümesi de mevcuttur [92].

Zamanımızın Türk münevver muhitinde üç büyük Avrupa dilini bilmek ne kadar ehemmiyetli ise, 14 - 15 inci asır Türk münevverleri için de Farsça ve Arapça öğrenmek ayni ehemmiyeti haizdi. Avrupa klâsikleri, meselâ Goethe, Victor Hugo, Shakespeare, bizim muasır Türk münevverleri muhitinde ne ise 15 inci asır Türk münevverleri nazarında Firdevsî, Nizamî, Husrev Dihlevî gibi İran Klâsik şairleri ayni kıymeti haiz idiler. Türkçe bir millî edebiyat vücude getirilmesi bu İran klâsiklerinin şaheserler tipinde Türkçe eserler vücude getirmek şeklinde tasavvur edilirdi. Böyle eserler vücude getirildi. Ortaasya Türklüğündeki bu millî faaliyetin merkezî şahsiyeti, Herattaki Temürlülerin büyük beylerinden olan aslen Uygur **Alişir Nevayi** (1441 - 1501) olmuştur.

Alişir zikri geçen Acem şairlerinin de yazdığı mevzular üzerinde ceman 64000 mısra tutan beş büyük manzum eser, bir de 55000 mısradan ibaret Türkçe lirik şiirler külliyatı, tasavvuf ve edebiyat tarihine ait ayrı mensur ve manzum eserler ve dostlarına ait hâtıralar bırakmıştır. Eserlerini pek okumadan hüküm veren bazı müsteşrikler (o cümleden Fransız müsteşriki E. BLOCHET) Alişiri Acem şairlerinin sade taklitçisi olarak tanıtmışsa da, son zamanlarda - bilhassa Rus müsteşriki BERTELS tarafından Nevayi'nin ayrı eserlerine ait tetkiklerde ve tarafımdan **İslâm Ansiklopedisi'nin** Türkçe neşrinde yazılan «Alişir» maddesinde - bu şairin Acem ve İslâm edebî mevzularını ancak bir çerçeve olarak kullanıp bunları Türk ha-

yatından levhalarla doldurduğu meydana çıkarılmıştır. Alişir bu motivlerden bazılarını meselâ **Ferhad u Şirin** romanını Horezm ve Hoten Türklerinin ve Çinlilerin hayatından alınan bir roman şekline sokmuş, ve kendisi bu nevi eserleri ve divanı sayesinde bütün Türkler arasında bir genel millî şair olarak tanınmış olduğunu da bu Ferhad ve Şirin'in sonunda şu cümlelerle anlatmıştır: «Türk ulusu ister bir kabile, isterse yüz ve bin kabile olsun, bunun hepsi muhakkak, ki benimdir. Ben, hiç ordu sevketmeden, Çin ülkesinden Horasan'a kadar uzanan yerlerdeki tekmil Türkleri kendi fermanım altına aldım. Yalnız Horasan (Türkü) değil Şiraz ve Tebriz (Azerbaycan) Türkünün devrini dahi benim kalemim, şeker döken bir şekilde tatlı kalmıştır. Benim sözüme Türk milleti gönlünü vermiştir, yalnız gönlünü değil canını dahi vermiştir; yalnız Türk değil Türkmenler de benim sözüme gönlünü ve canını vermiştir. Ben bu (Türk) illerini zaptetmek için bir ferman göndermiş değilim, ben ancak bir **Divan,** (yani şiirler mecmuası) gönderdim. Bu **Divan,** bu memleketi öyle zaptedebildi, ki hiçbir hükümdarın «divan» ı ve defterleri bu şekilde zapt ve tanzim edemez».

Alişir, İskender romanına ait eserini de Türk tarihine ait levhalarla doldurmuş ve bütün eserlerini - ileride bahsedeceğimiz veçhile - Türk ressamları tarafından yapılan minyatürlerle süsliyerek Türk kültür hayatının şaheserleri şekline sokmuştur. Alişir bu eserinde rüyasında görmüş olduğunu anlattığı İskender'in kendisine «Ben dünya imparatoru İskender isem, sen de Türk dilinin Sahip kıranı (yani Temürü) sın» diye tebşir ettiğini de şu şekilde şairane ifade etmiştir: «Hak Taalâ sana karşı çok lûtufkârdır, zira Türk dilini cihanda payidar etmiş ve bu dilde şiir söylemek umumun (halkın) işi olduktanberi muhakkak ki senin gibi (bir Türk şairini) daha halketmemiştir: O (Tanrı), Türk ülkelerini senin hissen olarak yazmış, onların bir iradeye tâbi tek parça olmasını tâ ezelden nasip etmiş ve seni bu Türk ülkesinin, süngü yerine kalem, kılıç yerine söz kullanan bir merzübanı (ülke muhafızı) olarak tâyin etmiştir, tâ sen bu memleketin bir kahramanı ve bu milletin talihi yaver olan rehberi Sahib Kıranı olasın» [93].

Eserlerini Horasan'da yazan Alişir Nevayi'nin dilinde Farsça'nın tesiri eski Uygurca'daki yabancı tesirine nisbeten çok büyüktür. Maamafih onun eserleri o zamanın Türk aristokrasi muhitinin fikir ve telâkkilerini ve hayatlarını canlı olarak tebarüz ettiren ilk muntazam eserler olduğu gibi, Türkçe kelime zenginliği itibariyle de büyük bir hazinedir. Bu yüzdendir, ki Alişir'in eserleri için mahsus lûgat kitapları yazılmıştır. Türk dilini Farsça ile mu-

kayeseye tahsis ettiği eserinde Alişir Türk dilinin Farsçaya nazaran faikiyetini bir büyük Türk milliyetçisi sıfatiyle anlatmıştır.

Karahanlılar zamanından Buhara, Rabatı-Melik, Özgend, Kaşgar, Balasagun (Burana) ve Talas (Evliyaata) gibi yerlerde, Selçuklulardan Merv'de, Gaznelilerden Gazne'de, Horezmşahlardan Ürgenç'te bazı **sanat ve mimar eserleri** yadigâr kalmıştır; fakat Mogollar devrinde Türk bozkırlarında Karakurum, Saray, Ökek, Saraycık gibi şehirler vücude getirildi. Buhara, Semerkand, Keş, Meşhed, Anau, Herat, Balh, Ürgenç, Yese (Yası), Sabran, Sıgnak, Kök-Kesene (Barçınlıg-Kent) ve Bulgar gibi eski şehirlerde Mogollar çağında vücude getirilen âsâr ve binalar, tarihimizin en güzel millî âbideleri olarak bize vâsıl olmuşlardır. Hele Meşhed, Anau, Herat, Semerkand, Keş ve Yese'deki Temür ve oğulları devrine ait câmiler, medrese ve türbeler, Semerkand'de Guri-emir, Bibi Hanım, ve Şahzinde, Meşhed'de Gevherşad camii ve Keş'de Aksaray umumiyetle Türklerin anayurdundaki en büyük millî mefharelerini teşkil ederler.

Bu zamandan miras kalan en büyük Türk mefharelerinden biri de Temürlüler devrinde vücude getirilen minyatür ve tezhip işlerile sair nefis sanat eserleridir. Bu sahada bilhassa 15 inci asırda Temürün torunu Baysunkur Mirza'nın, Sultan Hüseyin Baykara ve onun arkadaşı şair Alişir Nevayi'nin kütüphanelerinde yaşatılan resim akademilerinde: Nakkaş Giyaseddin, Halil Mirza, Kasım Ali, Behzad, Hacı Muhammed Nakkaş ve Mahmud Müzehhib gibiler tarafından işlenen resimler zikredilmek icap eder. Bu san'atkârların vücude getirdikleri şaheserlerden Firdevsî **Şahnamesi**'nin Tahran'da Gülüstan müzesinde bulunan Baysunkur nüshasındaki Nakkaş Halil'in resimlerini, Paris Millî Kütüphanesinde bulunan Alişir Nevayi külliyatına (suppl. Turc. 316) ve **Hamse-i Nizamî** (Suppl. Pers. 985) ye Mahmud Müzehhib tarafından keza Oksford'da Bodlean kütüphanesinde (N. 2121) bulunan **Hamse-i Nevâyî**'ye ressam Kasım Ali tarafından (Alişir'in iştirakile) yapılan resimleri, Topkapı sarayında, Evkaf'ta ve Yıldız Kütüphanesinde Alişir ve Nizamî'nin eserlerinin musavver nüshalarmdaki resimleri ayrıca kaydetmeliyiz [94].

İsimlerini zikrettiğimiz bu nakkaşların, Behzad'dan başkasının, menşe itibariyle Türk olduğu sabittir [95]. Aralarında en büyüklerinden olan **Behzad'**ın menşei hakkında bir kayda tesadüf olunmuyor. Yalnız bu zatın SAKİSİAN ve diğer sanat tarihçileri tarafından neşrolunan portresi tamamiyle Türk tipini gösteriyor ve menşe itibarile Acem olduğu malûm olan şair Hâtifî'nin yine o zaman yapılan ve ayni Sakisian'ın eserinde neşrolunan port-

resinden tamamiyle farklıdır. Behzad kendisi, Türk şâiri Ali Şir Nevaî'nin yanında ve sarayında terbiye edilerek yetişen bir sanatkâr olduğu gibi, şakirdi ve halifesi olan Heratlı nakkaş Derviş Muhammed'in de menşe itibariyle Türk olduğu menbalarda tasrih edilmiştir. Bundan başka, ressam Tebrizli Sâdıkî Kitabdar'ın üstadı olan Tebrizli Türk Muzaffer Ali Nakkaş'ın Behzad'm yeğeni (hoherzadesi) olduğu mezkûr Sâdıkî Kitabdar'ın eserinden öğrenilmektedir [96]. Böylece, Behzad'm menşei hakkında kitaplarda sarih bir kayda tesadüf olunmadığı halde, kendisinin Türk muhitinde yetişmiş, Türk ressamları yetiştirmiş ve akrabalarının da Türk olduğu sabittir. Eserlerinde hep Türk hayatını, Türk yaylalarını tam bir Türk ruhile tersim ederek canlandıran ve hakikî Acem hayatını tebarüz ettirmek üzere hiçbir eser bırakmıyan bu zatı, menşe itibariyle Acem saymak için ortada hiçbir delil yoktur. Temürlüler zamanında inkişaf eden ressamlığın esas üstadları, Temür'ün yanında çalışan ve Uygur olduğu zannolunan üstad **Günk** ile Tebrizli bir Türk olan **Abdülhay Musavvir**'dir. Her ikisi için de esas nümune, Çin sanatı ile Temür'den önceki Mogollar zamanında vücude getirilen eserler olmuştur.

İslâm devrinde Türklerden yetişen büyük ilim adamlarını da ayrıca zikretmeden geçemeyiz .Filhakika bu devirde Türklerden mühim ilim adamları yetiştirmiştir. Bunlardan: felsefe sahasında Abu-Nasr Fârâbî (öl. 950) lûgat ve edebiyatta Mahmud Kaşgarî, İsma'îl - al Fârâbî (öl. 1002), İbrahim al-Sûlî (öl. 857) ve Ebu-Bekir al-Sûlî (öl. 946), Fetlı bn Hakan bn Gartuç (öl. 861), dinî ilimlerde Ebu-Bekr al-Kaffâl al-Şâsî, Mahmûd Zemakhşarî (öl. 1143) ve Muhammad Şehristânî (1153), tarihte Mahmud bn Arslan al-Horezmî (11 inci asır), Şemseddin Dhahabî (öl. 1348), riyaziyatta Biçur oğulları, İbn Türk al-Khuttalî, Muhammed El-Bîrûnî, Turagay Uluğ-Bek en büyükleridir. Bunlardan bizim methal mahiyetinde olan bu derslerimizde dahi üzerlerinde ayrıca durulması icap eden iki şahıs: El-Bîrûnî ile Ulug Bektir.

El-Bîrûni (973 - 1051), yalnız İslâm âleminin değil, bütün dünyanın ortaçağlarda yetişmiş en büyük ilim simalarından biridir. İlim tarihinde meselâ G. SARTON'un eserinde 11 inci asrın ilk yarısı «El-Bîrûnî devri» tesmiye edilmektedir. En çok riyaziyat ve tabiat ilimleriyle meşgul olmuş, fakat en büyük keşifleri, bu sahalarla beraber, coğrafyaya ve kültür tarihine ait bulunmaktadır. İlmî mesaisinde Horezm'deki Irak - oğullariyle Me'munîlerin, Gazne'de Sultan Mahmud'la oğlu Sultan Mes'ud'un geniş himayelerini gören ve her üç paytahtta da saraya mensup olan El-Bîrûnî, zama-

nınm İslâm ve gayrimüslim ilim ehilleriyle geniş mikyasta işbirliği yaparak, kendisini o çağın en yüksek ilim merkezi ve mihveri haline getirebilmiştir. Böylece o, Horezm'de Kât şehrinin tûlünü tayinde, Bağdad'ın büyük riyazîsi Ebu'l-Vafâ ile, işbirliği etmiş, sonra da Kât ile Gazne'yi mebde' tutarak meyli-küllî rasatları yapmış ve milâdî 1000 senesine ait muasır hesapların hemen hemen aynini bulmuş olup; bu tetkikatının neticesi olarak Geodésic (mesâha) ilminin esaslarını Avrupa'dan tam 8 asır evvel kurmuştur. El-Bîrûnî, coğrafî malûmat toplarken Arap, Süryanî ve Yunan menbalarından başka Gazne'ye gelen Çin (Kıta) ve Uygur elçilerinin, Hindistan'a Mozambek'den, Cava ve Malay adaları âleminden geçerek Çin'den gelen tüccarların ifadelerini de alarak, Büyük Okyanus'un Yarasûn tesmiye ettiği Ümitburnu'ndaki ceryanlarından, bizde kış olurken cenubî Afrika'da yaz olup meyveler yetiştiğinden, şimali garpte Atlantik Denizi, Şarkî- Boğaz, (Al-Madîq al-şarqî) tesmiye ettiği Bering boğazından bile bahsetmiş; tetkikatında Aristo'nun Geocentrizm nazariyatını şüphe altına alarak mütalealarda bulunmuş, arkadaşı Ebu Sehl ile birlikte kürei arzın sükûn yahut hareketi mevzuu üzerine bir risale yazmış, fakat bu risale maalesef bize kadar gelmemiştir. El-Bîrûnî, bir aralık Horezm ile Cürcân arasında Oğuzlar bölgesindeki bozkırlarda arzın kutrunu tayin maksadiyle kurduğu rasat ameliyatında, vesaitsizlikten dolayı, muvaffak olamamışsa da Gazneli Mahmud'un himayesinde Hindistan'da Nendene şehri yanında yaptığı rasatları neticesinde bu mesaisini de ikmal edebilmiştir. Tabiiyat sahasındaki tetkikatında sıcak ve soğuk sular arasındaki siklet farkını 0.041677 olarak tayine muvaffak olacak derecede inceliklere vâsıl olduğu gibi, dağlarda ve çöllerde yerin tabakaları üzerinde taharriyatta bulunarak ta geoloji'ye ait tamamiyle muasır âlimlerinkine benzer fikirler ortaya atmış ve bu bilgilerin tarih ilmine tatbik etmesini bile anlamıştır. El-Bîrûnî mâdeniyat, nebatat ve eczacılığa dair tetkikatında, bu sahalara ait kıymettar bilgiler, zamanında malûm yeraltı servetleri ve cevahir hakkındaki malûmat ile beraber, etnografyaya, milletlerin kültür tarihine ve lisaniyata ait baha biçilmez malûmat vermiş, Hindistan'ın eski medeniyeti, fikir, din ve felsefesi tarihi için zamanımızdaki ilim erbabının elinden düşmez kıymettar eser bırakmıştır. El-Bîrûnî, alfabe meselesinde dahi Avrupalıların kullandığı münferit harfli alfabeyi Arap yazısına tercih ederek mütalealarda bulunmuştur.

El-Bîrûnî, Kât Horezmşahı Muhammed bn Ahmed bn Irak 995 de öldürülünce «dünya mansablarını terk ederek» kendisini ilme hasrettiğini söylemiştir, ki bununla bu Horezmşahın nezdinde yüksek bir mevki ihraz etti-

ğini anlatmış oluyor. Bundan sonra o, Cürcaniye Horezmşahı Me'mun bn Me'mun'un nezdinde de müşavir ve vezir payesinde bulunmuştur. Gazneli Mahmud'un nezdinde dahi mevkii büyük olmuş ve devletin hazneleri, sultanın mücevheratı onun idaresinde bulunmuştur. Horasan'da bazı yeraltı su yolları El-Bîrûnî'nin eseri olarak zikredilmektedir [97]. Bunları o, siyasî nüfuzundan çok, bir mühendis olarak inşa etmiş görünüyor. İlk Selçukluların hayatına ait çok kıymettar malûmatı ihtiva eden bir «Horezm tarihi» yazmış ise de, bu eser bugüne kadar bulunmamış, yalnız Ebu'l-Fadl el-Beyhakî'nin Gazneliler tarihinde bulunan bazı fasılları bize kadar gelebilmiştir [98].

Son zamanlara kadar mutaassıp bir acem milliyetçisi telâkki olunan El-Bîrûnî [99], Hindlilerin **Patancel** kitabını sanskritçeden tercüme ederken, bu eserini: «dünyada insanların himmet ve içtihatları muhteliftir ve cihanın nizamı da bu içtihatların tenevvüü ile ka'imdir» [100] sözleriyle başlıyarak anlattığı gibi, taassuplardan uzak bulunmuş, ve muhtelif milletlerin din ve fikirlerine, ferdlerin içtihadlarına hürmet etmiştir. Kendisinin acem olduğu hakkındaki mütalealarm yalanlığı da kendi sözleriyle sabittir. **Saydana** ismindeki eserinde Arapça ile Farsça'yı iki yabancı dil sıfatiyle sonradan öğrenmiş olduğundan, yazarken her iki dilde müşkülât çektiğini, kendi ana dilinin ilmî eserler yazmaya müsaid olmadığını söylemiştir. Horezmlileri kendi eserlerinde «farsî ağacının bir dalı» diye tesmiye ettiğinden [101], Farsça Horezmlilerce hemen kendi dilleri telâkki olunduğundan, El-Bîrûnî'nin Farsçaya Arapçaya olduğu kadar yabancı olan ana dilinin Horezmce olmadığı da anlaşılır. Diğer taraftan El-Bîrûnî, Sırderya havzasındaki Sütkent'li bir Türkmen tabibinin mumyalarından bahsederken bunu, çocukluğunda olduğu gibi gençliğinde de gördüğünü ve onun söylediği sözlerin: «o böyle söyledi» diyerek Türkmenceyi daha çocukluğunda bilen birisi sıfatiyle anlatmıştır [102]. Kendisi bir şiirinde, babasının avamdan birisi, annesinin de odun taşıyan bir kadın olduğunu zikrettiği gibi Yakût Hamevî de, El-Bîrûnî Horezm payıtahtına taşradan geldiği için kendisine **Biruni** yani «taşralı» denildiğini kaydetmiştir [103]. El-Bîrûnî, rasad işleri için bir aralık Dehistan (şimdi Türkmenistan - İran hududundaki Meşhedi Misriyân) ile «Oğuz Türkleri ülkesi» arasındaki bir mevkii seçerek orada çalıştığını, fakat vesait yokluğundan bu rasad mevkiini terkettiğini zikretmiştir [104]. Kendisi Türk olmıyan birisinin göçebe Oğuz Türkleri arasına gidip rasad tetkikatında bulunması, bence muhtemel görünmüyor. Bundan maada, El-Bîrûnî eserlerinde Türk tarihine ve etnografyasına ait malûmat naklederken. Türk-

çe isimleri âdeta kendisine has bir Türk şivesiyle yazmaktadır (**q** yerine **kh**, **g** yerine **gh** istimali, şark Türkçesindeki **g** lerin **y** lere tahvili), ki bunların Horezm Türk ve Peçenek şivesi hususiyetleri olduğunu zannediyorum [105].

El-Bîrûnî'nin Hind medenî hayatı ile tarih ve etnografyasına ait eseri, 1887 de ilk defa neşrolunduğunda, Rus Ulûm Akademisi âzası BARON V. ROSEN, şunları yazmıştır: Bu eser hindologlar için olan değerinden başka, muhtelif ilim mütehassıslarını ilgilendiren hususiyetlere de mâliktir. Bu eser nev'i şahsına münhasır kalan, garp ve şarkın, eski ve orta çağ edebiyatının bütününde hiçbir benzeri olmıyan bir âbidedir. Bunda dinî, millî ve sınıfı adâvatten tam âzade bîtaraf bir intikad ruhu havası esiyor. Öyle bir intikad ruhu, ki ihtiyatlı, her tarafı düşünen, basiretli olduğu kadar asrımızdaki ilmin en kuvvetli silâhı olan **mukayese metodu**'na parlak bir surette mâlik bulunuyor, ilmin hududunun neresi olduğunu yakinen biliyor. Kifayetsiz ve tahlili eksik olaylar üzerine kurulmuş istintaçların yerine, sükûtu tercih ediyor. Bu eserde insanı hayrette bırakacak derecede bâriz olan bir noktai nazar genişliği görülüyor. Bu eserden, kelimenin muasır mânasiyle, hakikî ilim ruhu esiyor. Diğer taraftan bu eserde hakikate susamış, hakikati her şeyden yüksek tutan, ona atılan, yolundan hiç sapmadan ve durmadan ona (hakikate) doğru yürüyen bir ruh hâkim bulunmaktadır. O, kendi muhitine müsamaha ve affedici nazariyle bakabilen bir ruhtur. Zira o, bu muhitin idrak edemediği birçok şeyleri biliyor, fakat o bu idealin peşinde koşarken hayalî idealizmden âzâd kalıyor; o, avamın da her zaman ve her yerde idealden çok uzak kaldığını ve kalacağını anlıyor. Kendisine azıcık ta olsa yaklaşabilecek güzide insanların pek az olduğunu, bunların da, bütün samimiyetleri ile istedikleri halde, kendisine yaklaşamadıklarını cidden biliyor. 11 inci asırda böyle bir eserin yazılışı, o zamanın (Ortaasya) muhitinde böyle bir âlimin zuhur etmesi, öyle bir eserin böyle bir dilde (yani Arapça) tasnif edilmiş olması, El-Bîrûnî'nin eserlerinin medeniyet tarihindeki ehemmiyetini bir kat daha arttırıyor.

Zamanımızda medeniyet tarihi ile meşgul olan her âlimin okuması muhakkak zarurî olan bu eserin, bu şartlar altında nasıl vücude gelebildiği keyfiyeti de dikkati çekiyor. Bu eserin bütün azametini anlıyabilmek için, biz kendimizi fikren o zamanın Avrupasına nakletmeliyiz. O zamanda Avrupadan bazı adamlar «Mavr» lara (yani İslâm memleketlerine) giderek riyaziyata, tıbba, kimyaya ve hey'ete ait eserleri Lâtinceye tercüme ettiler; fakat bunlardan hiçbirisi, Hind muhitinin içerlerine girerek Sanskritçeyi ve Sanskrit edebiyatını ve felsefesini öğrenen El-Bîrûnî gibi «Mavr» (yani İs-

lâm) âleminin içine dalarak onların dillerini öğrenmemiş, daha ziyade Yahudilerden tercüme ettirmekle iktifa etmişlerdir. Bunlardan hiçbirisi «Mavr» âleminin iç kültürü ile, Hindistan'da çalışan El-Bîrûnî kadar candan alâkadar olup, onu huzuru kalble ve etraflıca tasvir edememiştir. El-Bîrûnî asrındaki Avrupa'da yabancı milletlerin dinlerini izah etmek işine tahsis edilen eserler yazılmış ise, onlar da elbette yalnız bir tek maksat takip edilebilmiştir: İblisin oyunlarını meydana çıkarmak mü'min Hıristiyanları bu İblisin kurduğu tuzaklardan uzaklaştırmak (!)

El-Bîrûnî'nin büyüklüğünün sırrı budur, ki o insaniyet tarihindeki büyük bir inkılâbın, İslâm milletleri kalkınmasının doğurduğu geniş inkişafın en yüksek safhasını doldurmaktadır. Bu kültür (İslâm kültürü), durgunluğa uğramış olan eski kültür ırklarına yeni kan (ruh) ve yeni mücahidler vermiş; o, Ortasya'nın eski medeniyetini Arapların taze idealleriyle, eski ırklara göçebeler arasından kalkıp gelen yeni unsurlar karıştırmıştır. İslâmiyete, Horasanlı Ebu Müslim'in eliyle yerli kültürler ve Abbasilerin elile de Yunan medeniyeti karışmış. İptidaî Arap hareketi, işte bu yolla cihanşümul bir medeniyet hareketi şeklini almıştır» [106].

Uluğ Bek (1393 - 1449), Temürün âlim torunudur. 11 yaşında Kuranı hıfzettiği, Arapçayı mükemmel öğrendiği, daha gençliğinde riyazî ilimlere ait müşkül meselelerin hallinden hoşlandığı, muasırları tarafından hayranlıkla zikredilmiştir. Şehzadelik ve padişahlığı devrinde bütün varlığını riyazi ilimlere vermişti. Yazdığı **Zic**'inde «ihtiyar olmasına rağmen saçları ağarmıyan, dünyada millet ve din ihtilâfları yüzünden kendisine değişme tozu düşmiyen bir ilm de, hikmet (riyaziyat ve felsefe) ilimleridir» [107] dediğinden, Uluğ Beğin de, El-Bîrûnî gibi, riyazî ilimleri ve felsefeyi, bütün dünyanın medenî hayatı mahsulü olarak anlamış olduğu görülmektedir.

Daha İbn Tıqtaqa «Türkler felsefe ve edebiyat ilimlerini bir tarafa bırakarak, ekseriya riyaziyat, siyakat, tıb ve nücum gibi ilimlere ehemmiyet verirler» demiştir [108]. Uluğ Bek, Türklerin bunu nasıl yaptığını tam olarak göstermiştir. O, dinî ilimlerin ve tasavvufun tedrisi için «khânaqâh» lar ayırdı. Bilhassa arabiyatın ve riyazî ilimlerin tedrisine tahsis ederek te Buhara'da (1418) ve Semerkand'da (1417-1420) kendi adına medreseler bina etti ve Semerkand medresesinde bizzat kendisi tedrisatta bulundu. Semerkand medresesinde riyaziyat müderrisi olan GİYASEDDİN ÇEMŞİD'in burada vücude getirdiği **Zîc-i khaqanî** kitabının bir nüshası Ayasofya'da (N. 2696) bulunmaktadır. Uluğ Bek, bu Zîc'den daha mükemmelini vücude getirmeği düşünüyordu. Bu yolda maiyetindeki riyaziyecilerden KADI-ZÂDE,

ALİ KUŞÇİ ve diğer birçoklariyle mütemadiyen çalıştı, nihayet Semerkand'm şimalindeki Kühek'de, o güne kadar İslâm âleminde misli görülmiyen bir mükemmeliyette, büyük bir **rasadhane** bina ettirdi. İnşaası 1420 de tamam olan bu rasadhanenin yer üstündeki kısmı üç katlı olup, irtifa kutbunu tâyin için kullanılan rubu' dairenin, Ayasofya camii kubbesine muadil olduğunu, muasırları naklediyor. Rasadhanenin bütün duvarları ve tavanları ecrâmi semâviyenin manzaralarını, sistemlerini gösteren resimlerle dolu olup, ortasında da iklimleri, dağları, nehir, deniz ve sahraları gösteren arz küresi bulunduğu Abdurrezak Semerkandî ve Hoca Hasan Buharî tarafından anlatılmıştır [109].

Rasadhânenin 1908 de kazılarak meydana çıkarılan yeraltı kısımları, eserin azametini tam olarak meydana koymuş ve bunda. hep mermerden yapılmış olan muazzam rasad merdivenlerinin her tarafında hendesî işaretler ve ecrâmi semâviye isimleri hattatlar tarafından maharetle oyulmuş olduğu görülmüştür. Rasadın eski, bilhassa İlhanlılar zamanının ve Giyaseddin Çemşid'in rasadlarının yeniden kontrolü ve yeni rasad işleri rasadhanenin binasından sonra tam 12 sene sürmüş, fakat bizzat Uluğ Bek. kendi idaresi altında icra olunan bu ılmî-fennî mesainin neticelerini, ancak 1437 de **Zic-i Uluğ Bek** adiyle büyük bir eser şeklinde meydana çıkarabilmiştir. Kütüphanelerimizde müteaddit nüshaları bulunan bu eserin Farsçası 1842 de, Fransızca tercümesi 1853 te SEDİLLOT tarafından neşredilmiştir.

Ulug Bek, Semerkand'da büyük bir kütüphane de vücude getirmişti. Buradan çıkan bazı kitaplar İstanbul ve Avrupa'daki İslâm yazma eserleri toplamalarında bulunmaktadır. Ayni zamanda büyük bir avcı olan Ulug Bek, Türkistan'daki kuşların nevilerine dair de bir eser tertip etmiş ise de, bu eser bize kadar gelememiştir.

Giyaseddin Çemşid hesap ilmine ait eserinde, Ulug Beğ'i «mukaddes ve mübarek ruh sahibi, insan kemâlâtını ve melekler ahlâkını, Hazreti Muhammed'in karakterini taşıyan bir zat» olarak tavsif ederken, onun ilim ve fününa olan sonsuz aşkını da anlatmıştır. Ulug Bek'in Türk tarihine dair, yukarıda (s. 69) kendisinden nakilde bulunduğum bir eseri de vardır. O gerek bu eserinde, gerek üzerinde Türkçe yazılan sikkelerinde «Temûr bek himmetidin Uluğ Bek küregân sözüm» diye yazarak, büyük babası Temür'ün mânevî huzuru namına hareket ettiğini bildirmekle, millî Türk an'anelerine karşı derin bağlılığını göstermiş [110 a], eski yasa, türe ve an'aneleri bilen Emir Hudadad Duglat'ı Kaşgar'dan getirdiğinde de kendisinden bu yolda istifade etmek istemiştir.

Ulug Bek san'at sahalarından bilhassa çiniye ehemmiyet verip, Çin'den en makbul ve nadide vazolar ve diğer birtakım âsâr getirerek Kühek'deki çinili sarayında bu nevi san'at eserleri kolleksiyonunu toplamıştı. Muavini olan Ali Kuşçi Beyi de, sık sık gönderdiği sefaret heyetlerinden biri ile Çin'e göndermişti. Bunu o, rasad işlerinde Çin ilminden istifade etmek maksadiyle yapmış olsa gerektir. Nasıl ki resim ve minyatüre âşık olan kardeşi Baysungur Mirza da, Çin'e gönderilen elçi heyetine kendi ressamlarından Giyaseddin Nakkaş'ı terfik etmişti. El-Bîrûnî, Kafdağı hikâyelerinin İslâmiyete Buddizmden geçtiğini söylemiş, dindar olmakla beraber, ilmi hurafelerden temizlemiş olduğu gibi; Ulug Bek de, mutekit Müslüman olmakla beraber İslâmiyetin dünya ve siyaset işlerine karışmasına, saltanat şeraitinden sayılan içki ve kadın rakkaselerin bulunduğu ziyafetlere, Türk türesine, Mogol vergi sistemine ve faizli kredi meselelerine müdahale etmesine asla yol vermemiştir.

BARON V. ROSEN, El-Bîrûnî'nin mesaisini: «İslâm kültürünün, durgunluğa uğramış olan eski kültür ırklarına yeni kan ve ruh aşılayan yeni mücahidler vermesi ve eski medenî ırklara **göçebeler arasından kalkıp gelen yeni temiz unsurlar** karıştırması» neticesi olarak tanıtmıştır. Bir siyasî devlet adamı olduğu halde, ilme de bu kadar vakit ayırabilmiş olan Ulug Bek te, bu eski medenî ırkları göçebe ve yarı göçebe Türkler arasından gelip katılan büyük bir şahsiyet olmuştur. Gerek El-Bîrûnî ve gerek Ulug Bek, Türklerin İslâm camiasına iltihakından evvel gelmeleri mutasavver olmıyan, ayni zamanda İslâm kültürünü de kemâline erdiren büyük şahsiyetlerdir.

Cengizliler ve Temürlüler devrinde Ortaasya'da **devlet idaresinin** aldığı yeni şekil hakkında hulâsa olarak şöyle diyelim: Kadîm Türk devlet teşkilâtının hakikî şekli, tarihte ilk defa olarak Mogol hanları ve Temür devrinde bütün parlaklığile gözönüne gelmiş bulunuyor. Eğer Mogol devri gelmemiş olsaydı ve o devrin debdebeli «orda» yani göçebe ve yerleşik saray» hayatının, devlet ve ordu teşkilâtının, komşu milletler tarafından (Türk-Mogolların kendileri tarafından da, bilhassa destanlarda) verilen tasvirlerini görmemiş bulunsaydık, eski Türk devlet hayatını, ancak eski Göktürk ve Hazarlar hakkında Çin, Bizans ve Arap menbalarında bulabildiğimiz ufak parçalardan öğrenebilecektik. Bunda hâkim olan esas unsur, «devlet» i, İslâmiyet demek olan «din» den ayırabilmektir. Daha ilk İslâm sülâleleri Gazneliler, Karahanlılar ve Selçuklular devrinde Türk hâkimiyeti, İslâm fikir ta'kipçisi olan Arap ve İranlı münevverlere devlet işlerinde «nakıl»

(yani şeriat) yerine «aklı» ve Peygamberler yerine Yunan hakîmlerini tercih eden dünyevî insanlar olarak görülmüştür. 12 nci asırda Gazneliler nezdinde yaşıyan İran feylesof şairi HAKÎM SENAÎ'ye göre, Gazneli Sultanlar zaif ve nâçiz tebaa üzerinde kuvveti hâkim kılmış, hükûmet merkezini bir İskender-seddi şekline sokmuş, şeriati bir tarafa bırakarak hayrü şer meselelerinde Batlemyus (Ptolemeus) ve Câlinus (Galenus) a inanan, âlim oldukları halde, şeriata göre amel etmeyen, fakat kendi (Türk) ordu erkânına esir kalan insanlar» idi [110 b]. Bu feylesof şair, bilhassa Türklerin ileride İlhanlılar kısmında ayrıca bahis mevzuu edeceğimiz, «uluş» tesmiye ettiğimiz feodal sisteminden müştekidir.

Milâdî 7 nci asır da Göktürkler zamanında Batıtürkistan'da Türk ve Sogd dihkan yahut tarkhan'larının hâkimiyeti payidar idi. Bundan yukarıda da feodal teşkilâtı sıfatiyle bahsettik. Mogollar ve Temürlüler zamanında bu nevi ziraat feodalitesi fazlasiyle ihya edildi; yalnız bu defa bir taraftan esaret ve serf sistemini bilmiyen Türk yasasının, diğer taraftan İslâmiyetin taammumundan feodal rejim değişti. Köylü eskisi gibi «dihkan» (tarhan) ların esiri değildi. dihkan demek köylü demek oldu. Fakat şeriate aykırı görünmeyen Türk-Mogolların feodal sistemi, İslâm âleminde Gazneliler ve Selçuklulardan önce görülmiyen yeni bir sistemdi. Bu, ziraat aristokrasisi yerine, kendileri şehirlerde veya yaylalarda yaşıyan yahut seferlerde geçinen askerî aristokrasi hâkimiyeti demek idi. Tarhanlık, bidayette demirci sanatkârların şefliği denildiği zaman olduğu gibi, ziraat feodali demek olduğu zaman dahi metbular üzerinde siyasî ve dinî nüfuz temin etmiş görünüyor. Göktürkler çağında Semerkand dihkanına Tarkhun, yani Tarkhan da deniliyordu. Bu rütbe göçebe Oğuzlarda ve daha büyük ehemmiyetle Hazarlarda yaşadı. Kaşgarlı Mahmud, tarhanlığı bir «câhilî», yani İslâmiyete aykırı müessese olarak anlatmıştır. Gerçekten tarhanlık Karahanlar zamanında görülmüyor. Mogollar zamanında ise tarhanlık ziraat ve arazi feodalları olarak değil, bir nevi «baronluk» kabilinden devlete büyük hizmetleri dokunan yüksek memurlara, arazi sahiplerine ve tüccarlara, bir çok imtiyazlar temin etmek üzere verilen şeref rütbesi olarak tekrar canlandı [111]. Şer'î üşür ve zekât'la uzlaşan gayri İslâmî Türk-Mogol vergileriyle birlikte şeriate tamamiyle aykırı olan vergiler cari oldu. Bunlardan ileride İlhanlar devrine ait derslerde ayrıca bahsedeceğiz.

Müslüman tebaa, bazı İslâm unsurlarını benimsemekle beraber eski millî Türk hususiyetini pek iyi muhafaza etmiş olan bu nizama alıştı. Hâkim unsur ise bu kanunlara hayatî menfaat namına bağlı idi. Mogollar ve Te-

mürlüler devrinde Türk millî devlet teşkilâtı ve kanunu «Yasa», şeriatten ve İslâm devlet nizamlarından ve belki de cihanın herhangi bir nizamından üstün tutulurdu. Bunu da Müslüman Arap ve o zamanki Müslüman Türk müellifleri Mogolları İslâm düşmanı göstermek için başlıca delil olarak zikretmişlerdir. Gerek Cengiz oğulları ve gerekse Temür, ulemaya ve meşayihe hürmet göstermelerine, hattâ bazan, meselâ Çağataylılar ve Temürlüler devrinde, hanedanın şu veya bu mezhep ve tasavvuf mesleklerine intisap etmelerine rağmen, devlet işlerinde bu şeyhlerle kat'iyen istişare etmemişler, din ile devleti karıştırmamışlar, hele şeriatin ve İslâmiyetin ordu meselelerine karışmasına karşı çok titiz davranmışlardı [112]. Temür'ün çok dindar olan oğlu Şahruh, saydığı İslâm âlimlerinin hatırı için, «yasa'yı bırakıp şeriati payidar ettim» diye Çin imparatoruna mektup yazmış ise de, fiiliyatta bu «yasa» nın bir harfine bile dokunmaya yol açmamıştır [113]. Eski Müslüman Türk sülâleleri, Gazneliler, Selçuklular hattâ Karahanlılar nezdinde mühim rol oynıyan İranlı Müslüman «vezir» lerin Mogollar zamanındaki rolleri, nisbeten mahdut olmuştur. Bu devirde tarihî eserler yazan İranlı Mirkhond ve Khondmir gibi müellifler kendi kitaplarında memleketi bilfiil idare eden eski İslâm ve İran tipi ve menşe itibariyle İranlı vezirlerinden bahsediyorlarsa da, asıl Mogol ve Türkler tarafından tertip edilen devlet adamları listesine (meselâ **Mu'izz-al-ansâb**'da) bu vezirler. Uygurca divan işlerini idare eden «bahşı» kâtipler yanında «Nuvîsendegân tâcik» yani «tacik kâtip» ler ismiyle kaydedilmişlerdir [114]. Türkler tarafından yazılan tarihlere göre, devletin hakikî idare işlerine Türk beyleri noyanlar bakmışlar [115].

Bu Tacik kâtip-vezirler ise İranlı ahalinin işlerine nezaret etmişlerdir. Hâkim unsurun idaresinde «yasa», diğer Müslüman tebaanın idaresinde «şeriat» esas tutulduğundan, bir taraftan bilfiil askerî müesseselere tâbi olan Türk-Mogol unsurlarının idaresi ile diğer taraftan Müslüman vezirleri bulunan sivil müesseselere tâbi diğer İslâm milletlerinin, keza yine kendi âdât ve kanunlarına karşı müsamaha gösterilen Uzakdoğu Budistleri ve Doğuavrupa Hıristiyanlarının idareleri nisbeten farklı olmuştur.

Hâkim unsurun diğer İslâm milletlerinden farkı, kadınların içtimaî hayatta açıkça oynadıkları rolde de görülmüştür. Bütün Mogol hanedanlarında kadınlar merasime, ziyafetlere, bazan kurultaylara bile iştirak etmişler. Merasimde kadınlar, hanedan âzası içindeki mevkilerine göre, hükümdarın ve tahtın yanında yer almışlar; Temür'ün zamanında bile kadınlar resmî içkili ziyafet meclislerine iştirak etmişlerdir. Bu kadınlar, devlet

adamlarına içkili ziyafet vermişler; bütün bu gibi merasimlerde, altın ve gümüş tepsilerle getirilen şarabı ipek mendillerle tuttukları küçük kadehleri ayrı bir merasimle içen kibar kadınlar, vekar ve haysiyetlerini yabancıların ve İslâm âlimlerinin bile hürmetle bahsettikleri şekilde ve şerefle muhafaza etmişlerdir. Kadınların, İslâm milletlerinin âdât ve nizamlarına tamamiyle aykırı olarak, içtimaî hayata iştiraki, Türk saltanat usullerinden biri ve onlara has olmak üzere mübah sayılarak o zamanın bazı İran şairleri tarafından medhedilmiştir [116].

Karahanlılar, Mogollar ve Temürlüler devrinde medeniyetin kıymetini zamanında herkesten daha iyi takdir eden hükümdarlar, uzun seneler hüküm sürerek imar ve temdin işlerinde devamlı bir istikrar temin etmişlerdir. Böylece, Karahanlılardan Harun Bugra Han 40, Yusuf Kadır Han 35, Tamgaç İbrahim ve Hasan Bugra Harun 20 şer yıl. Kızıl Arslan Tamgaç ve Ahmet Arslan Hanlar 27 şer yıl, Horezmşahlardan Atsız ve Tekeş 28 er yıl, Alâeddin Mehmet 21; Çengiz 25, onun oğullarından Kubilây Kaan 35, Kaydu 38, Batu 31, hanların naibi Nogay 43, Özbek ve oğlu Canıbek 45; Temür 35, oğlu Şahruh 43, Uluğ Bek 41, Hüseyin Baykara 38 sene hükûmet sürmüşlerdir. Bu sayede Türk milleti, dahilî ufak tefek nizalara, Türk imparatorlukları dağıldıkları devirlerde onları tekrar toplama ve birleştirme teşebbüslerinin, meselâ Temür'ün Çağatay, Çoçı ve İlhanlı uluslarını birleştirme yolundaki uğraşmalarının, bazan çok kanlı olmasına rağmen, refah içinde yaşamış, zenginleşmiş ve nüfusça tarihte misli görülmeyen bir şekilde tezayüt etmiştir.

İslâm devrinde **GAYRİMÜSLİM TÜRK DEVLETLERİ**'nde bilhassa Uygur ve Hazarlarda vaki olan inkişaflar da dikkatle öğrenilecek mevzulardır.

Uygurlar'ın kültür hayatı, asrımızda Doğutürkistan'da İngiliz, Fransız, Alman ve Ruslar tarafından yapılan ilmî taharriyat neticesinde, iyice aydınlanmıştır. Bunlar, 840 yılında Orhun sahasından ayrılıp Beşbalık, ve Koço mıntakasında yerleştikten sonra ziraatçı ve tüccar bir millet olarak yaşadılar. Mahmud Kaşgarî'de **Hudûd al-'Alam** ve Gardizî gibi İslâm coğrafî menbalarında zikredilen Uygur şehirleri, Çin kaynaklarında da anılmaktadır. Hafriyatta bulunan Uygurca yazılar ise, daha birçok kasaba isimlerini meydana koymuştur. 981 de Uygur Hanı Arslan Han'a gelen Çin elçisi VAN-YEN-Dİ de Beşbalık'taki kültür hayatını güzel anlatmıştır [117]. O, buradaki saray hayatını, teşrifatı, müneccimlerin nüfuzunu, musikinin Uygur camiasındaki büyük rolünü bir bir anlatır Burada altın, gümüş ve ba-

kırdan güzel san'at eserleri vücude getirilirdi. Ziraat işi de çok mükemmeldi. Yer altından geçirilen kanallar (kehrîz'ler) vasıtasiyle iska olunan bu ülkede muhtelif hububat ve pamuk yetiştirildi. Uygurlar ahlâk itibariyle de mükemmel insanlardı, samimî bir medenî camia teşkil ediyorlardı. İpekçilik, meyvecilik ve şarapçılığı mükemmel inkişaf ettirmişlerdi. Kumaş imalinde çok mâhirdiler. Kadınların cemiyetteki mevkii yüksekti. Pamuk, keten ve ipek elbiseler, müzeyyen ve sırmalı kürkler giyerlerdi. Diğer Türkler gibi, Uygurlar da din meselesinde müsamahalı idiler. Burada Buddizm, Manihaizm, Hıristiyanlık ve Şamanlık yerleşmişti. Mutaarrız vaziyeti dolayısiyle kendisine karşı uyanık bulunmayı icap ettiren İslâmiyetten de birçok şeyler almışlar, cuma günü bayram eder ve ibadetlerden önce abdest alırlardı. Mâbedleri ve manastırları çoktu. Bunlar rahiplerle dolu idi. İlim de iyi inkişaf etmişti. Çin usulünce kitap basma san'atı da girmiştir.

Bulunan yazma eserler içinde Sanskritçe, Farsça, Çince ve Tokharcadan tercümeler (bilhassa dinî eserler arasında) çok idi. Tababete, hey'ete, hukuka ve tarihe ait eserler de bulunmuştur. Tarihî eserler arasında Göktürklerin meşhur devlet adamı Tonyukuk'a, Uygur hakanı Bökü Hakan'a ve Çinli seyyah Hiuen-Tshang'a ait tarihî eserlerin parçaları bulunmuştur. Bunlardan başka, bir çok ticaret vesikaları, hanların fermanları ve pasaportlar ele geçmiştir. Bu eserlerin hepsi Uygurca'dır; fakat arada, manihaî Uygurların manihaî harflerle, Hıristiyan Uygurların Süryanî harfleriyle yine Türkçe olarak yazdıkları eserler de vardır. İslâm müelliflerinden Mubarekşah Gurî, şarktaki gayrimüslim Türklerin bir kısmının 25 harften ibaret «Sogd yazısı» nı, diğer bir takımının 28 harften ibaret olan «Tokuzoğuz yazısı» nı kullandığını anlatmaktadır, ki birincisi Uygur, ikincisi de Göktürk yazısı olsa gerektir [118]. Uygur ülkesinde Göktürk yazısının, kalemle kitap yazmada bile kullanıldığını gösteren eserler de hafriyat esnasında bulunmuştur. Umumiyetle Türk edebî dilinin büyük bir kudretle yaşatıldığı memleket, Uygur ülkesi olmuştur. Manihaî Uygurlar çok sâde ve temiz Türkçe yazmışlar. Uygur halk edebiyatından da nümuneler kalmıştır, ki bunlar ve Mahmud Kaşgarîde münderiç bulunan bu nevi parçalar sayesinde RADLOFF'un, önce Altaylarda bulup tesbit ettiği eski tip Türk millî şiiri ve vezni, bugün tam olarak meydana çıkmış bulunuyor.

Uygur ülkesinde bulunan ibadethane ve manastırların harabelerinde keşfolunan çok zengin duvar resimleri ve minyatürler, bize bunların tekmil medenî hayatını canlı olarak göstermektedir. ki kısmen neşrolunmuş, kıs-

men de Berlin, Paris, Londra, Leningrad ve Kalküta müzelerine getirilmiş bulunmaktadır [119].

Uygurların şehir ve saray hayatları, bütün rütbe isimleri kendi vesikalarından, Çin ve İslâm müelliflerinden tam olarak öğrenilmektedir. CÂHÎZ'e göre, Dokuzoğuz (yâni Uygurlar) Manihaizmi kabul ettikten sonra, eski cengâverliklerini kaybetmişlerdir [120]. Bu hususu Mahmud Kaşgarî ve Muhammed Avfî'nin yazıları da teyit ediyor. Mogollar zamanında Mogolistan'a giden Avrupalı, Müslüman ve Ermeni seyyahları (Rubruck, Haytum, Cuveynî) da buralarda bulunurken, Uygurların hayatına ait bazı notlar almışlardır. Bu tasvirlere göre, Uygurların hayatı, Müslüman Türklerin hayatına nisbetle çok pis ve pejmürde idi.

Hazarlar'ın hayatı da, eski Türk yaşayışını olduğu gibi muhafaza etmekle, Uygurlarınkine benzemiştir. Hazarların mühim bir kısmı Müslüman veyahut Hıristiyan dinlerini kabul etmiş olmakla beraber, hâkim tabakası Musevîliğe sadık kalmış ve ancak 965 senesinde Hıristiyan Ruslar tarafından şehirleri tahrip olunup Horezmlilerden yardım istemek mecburiyetinde kaldıkları zaman önce de bir defa kabul etmiş oldukları İslâmiyeti tekrar kabul etmişlerdir. Musevî olmalarına rağmen, Mubarekşah Gurî, bunların 21 harften mürekkep soldan sağa yazılan ve bitişik olmıyan bir Rum yazısı kullanmakta olduklarını zikretmiştir [121]. Bu yazı. Peçeneklere nisbet edilen Nagv Saint Mikloş altın eşyası üzerindeki Türkçe cümlelerin Rumcası [122] gibi bir hurufat olsa gerektir. Fakat bize, Hazarlar adına böyle hurufatla yahut İbranî harflerle yazılan hiçbir eser kalmamıştır. Hazar dilinin Bulgar dili gibi şimdiki çuvaşçanın bir şekli olduğu Barthold [123] ve benim tarafımdan [124] ileri sürülmüşse de, bunu isbat edecek yazılı bir Hazar dili nümunesi bize vâsıl olmamıştır. Kırım Karayım'larının daha 11 inci asırdan kaldığını naklettikleri bazı eski Türkçe Tevrat nüshaları İbranî hurufatiyle Türkçe yazılmışsa da, bu dil. bir Kıpçak şivesini göstermektedir [125]. Edil (Volga) havzasında İbranî harfleriyle yazılmış telâkki olunan bazı sikkeler bulunmuşsa da [126], bunların Hazarlara ait olduğu isbat edilemiyor ve üzerindeki yazının neyi ifade ettiği bile malûm değildir. Hazar Hakanı Yusuf bn Harun'un 958 senesinde bir Endülüs Yahudisine İbranî dilinde yazdığı mektubu vardır. Bunun doğruluğu son zamanlara kadar şüphe ile karşılanmışsa da, İstanbul'da Topkapı Sarayında bulunan İbn Havqal nüshasındaki bir haritada, bu İspanyalı Yahudinin Kafkasya dağlarında, yani Hazarlar ülkesinde seyahatine ait bir kayıt bulunmakla bu mektubun sıhhati tahakkuk etmiştir [127]. Bu mektup bize, Hazarların Arap kaynak-

larından da öğrenebildiğimiz hayatını, Musevîliği kabul etmeleri tarihini ve kabilelerini haber vermektedir.

Hazarlar 11 inci asra kadar yazın yaylalara çıkmışlar, zengin pazarları, meyve bahçeleri, etrafında ziraatleri olan Belencer, Semender, ve Etil gibi şehirlerde yaşamışlardır. Hazarlar iyi kılıçlar, Sabirler de, yukarıda (s. 27, 31) anlatıldığı gibi, zırhlar imal ve ihraç etmişlerdir. Hakanlarının saray hayatının ve seferlerinin tavsifinde ve Müslüman emîrlerile evlendirdikleri kızlarına terfik ettikleri çeyizlerin târifinde bunların kültürlerini aydınlatan bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Hakanın savaşta Arapların eline geçen bir arabalı çadırı (dermeevi) hakkında deniliyor, ki «Bu arabaya (Hazar şivesinde) **edâde** (yahut **alcdade**) denir, bunun her tarafı halılarla döşeli olup, üzerinde altın-ipek dibâc ile örtülü kubbe yükselir, bunun üstünde de altından yapılmış bir armut dikilmiş bulunuyor». Gelinle birlikte Arap emîrine kıymetli çeyiz meyanında gönderilen 10 tane arabalı-çadır hakkında deniliyor, ki «bunların kapıları altın ve gümüş levhalarla kapatılmıştır ve dökülmüştür, içerileri semur derileriyle döşenmiş ve üst (kubbe) leri altınlı ipek (dibâç) ile örtülmüştür. Daha diğer 20 araba (lı çadır) da her türlü meta', altın ve gümüş zarflar yerleştirilmiştir». Eski Skit ve Hazar kültür münasebetleri tarihi bakımından önemli olan bu kayıtlar ilk İslâm müverrihlerinden İBN A'THAM AL-KÛFÎ Tarihi'nin yegâne nüshası Topkapı Saray kütüphanesinde (N. 2956) bulunan Arapça aslında bulunmaktadır [128]. Hazar hakanının Etil'deki sarayları ve kadınlarının dermeevleri İbn-Fadlan'da (§. 97) tavsif olunmuştur. Hakanın sarayları tuğladan yapılmıştı. Fakat bu kültür hayatından zamanımıza hiçbir eser vâsıl olmamıştır. Ayni müellife göre (§. 96) Hazar hakanları Edil nehrinin suyunun bir kısmını bir tarafa çektikten sonra taş «sürme» sinden katılaştırılıp, sudan müteessir olmıyacak şekilde (betonlu olarak) yapılan, sonra içerileri altın dokumalı dibâclarla örtülen mezar-odalarında defnedildikten sonra bu mezarların üzerine nehrin suyu akıtılıyordu. İhtimal bir gün bu nehrin dibinde Hazar kültürüne ait mühim eserler meydana çıkarılabilir. Fakat şimdilik bu gibi eserlerden hiçbir iz bulunmamıştır.

Hazarlar, Museviliği kabul etmekle beraber, cengâverliklerini kaybetmediler. Komşu memleketlerle birçok muharebeler yaptılar. Bundan başka, eski Sasanîler sarayında olduğu gibi, Bağdad halifelerinin ve Bizans imparatorlarının saraylarında dahi bunlara hizmet eden Hazar askerî kıt'aları bulunmuştur. Hazarların harp işlerinde, Romalıların da vaktiyle kullandığı, sun'î kirpi mânialarɪ (Spanische Reiter = chevaux de frise) kendilerine has

bir usulle kullanmışlar ve bunu Azerbaycan'daki Babek isyanlarını tenkil eden **Abbasî** ordusu da Hazarlar gibi ihtimal onlardan öğrenerek, kullanmıştır [129]. İskandinavya Cermenlerine geçen «Hakan» ve «tudun» gibi Türk müesseseleri de [130] Hazarlardan gelme telâkki olunuyor.

Hazarlar da, tıpkı Göktürkler gibi, eski Türk devletçilik an'anelerini tam olarak yaşatan bir kavim olmuştur. Türk devlet ve içtimaî hayat teşkilâtına ait bilgilerimizin en mühimlerini biz, Göktürklerden olduğu gibi, Hazarlardan da öğreniyoruz. Bununla beraber, eski İranîler gibi, Araplar da Göktürk ve Hazar Hakanlarını, devlet idare işlerinde tecrübeli, hâkim ve âdil insanlar sıfatiyle haklarında birçok hikâyelere yahut onlar tarafından söylenmiş vecizeler, hikmetli sözler nakletmişlerdir, ki bu da ayrıca tetkike değer bir mevzu teşkil eder [131].

Daha milâdî 719 da, Tokharistan'a tâbi Çağanyan Türk beyi Tiş'in, Mu-şo (Mujak) isminde bir âlimi elçi olarak Çin imparatoruna gönderdiği, bunun hey'et ilminde mütehassıs olduğu ve bu zatın Çin'de Manihaizmin neşri yolundaki faaliyeti Çin menbalarında zikrolunur [132]. Fakat Ortaasya'daki Buddist ve Manihaistler, İslâm devrinde inkıraza mahkûm olduklarını duymuşlardır. Gerek Uygur, gerekse Hazar gayrimüslim Türklerinin kültür seviyeleri, Müslüman Türklerin medenî seviyelerine nisbetle çok aşağı kalmıştır. Onlarda El-Bîrûnî, Uluğ Bek ve Kâtip Çelebi gibi âlimler, Nevâî ve Fuzulî gibi şairler tasavvur bile edilemez. Uygurların tabâbet ve tarihe ait eserleri de, Müslüman Türklerin bu yolda vücude getirdikleri eserlerle kıyas kabul etmez derecede aşağıdadır. Uygurlarda duvar resmi san'atı ile, mahdut bir sahaya münhasır kalmakla beraber; heykeltraşlık inkişaf etmiştir; bu, Müslüman Türklerde görülmiyen bir kemalettir. Minyatürcülük sahasında Temürlüler devrinde elde edilen inkişaf ise, başta Uygur ustaları idaresi altında elde edilmiş olmakla beraber, asıl Uygur ülkesinde mevcut minyatürcülüğü geride bırakmıştır.

İşte biz, Ortaasya Türk tarihinde milâdî 800 senelerinden başlayıp 1500 senelerine kadar devam eden «İslâm çağının yükseliş devri» ni, kısa olarak, evvelâ Önasya kavim ve medeniyetlerinin Türk illerini istilâsı, sonra da Türklerin, bu medeniyeti benimsiyerek, o istilâyı geri çevirmesi, ve kendisinin cihan mikyasında bir hükümranlık devri geçirmesi şeklinde tavsif edebiliriz.

Türk tarihinin İslâm çağındaki yükseliş devrinin karakteristik cihetlerini şu şekilde hülâsa edebiliriz :

1) 6 - 7 nci asırlarda Göktürklerin tekmil Asya ve Doğuavrupanın bey-

nelmilel siyasetinde oynadıkları büyük faal rolün tesiriyle husule gelen mühim hâdiselerden biri, bu tesirin Önasya'da Arap kalkınmasının Sasanî İranı yıkarak Arap hâkimiyetini Ortaasya'ya kadar tevsi eylemesine yol açmış olmasıdır.

2) Türkler İslâmiyeti din olarak kabul ederek, onun cihanşümul bir din şeklini almasına ve milletler arası medenî münasebetlerin kolaylaşmasına ve sadeleşmesine sebep olmuşlardır.

3) Milâdî 999 senesinde Mâverâünnehrin Türkler tarafından işgal edildiği günden başlayıp, vaktile Arap istilâsı zamanında Ortaasya'da pek fazla çoğalan Önasya kavimleri ve İranlılar siyasî sahneden atılmışlar, bu zamanda artık mütecanis bir vahdet teşkil eden Türkler, Asya ve Doğuavrupa'da hâkim olmuşlar; devlet idare sistemleri aşkerî feodalizm olmasına rağmen, kendileri de bu medenî hayatı yaşatmak işinde bilfiil çalışmışlar ve orta çağın medenî hayatının son inkişaf safhalarının «Ortaasya'da Müslüman Türk medenî hayatı» şeklini almasını temin etmişlerdir.

BÖLÜM

III

TÜRKLERİN FÜTUHAT ve İNTİŞARLARI

— 1 —

TÜRKLERİN FÜTUHAT AN'ANELERİ

Türklerin «Anayurd» haricinde yaşattıkları vakayii «fütuhat ve intişar» şeklinde bahis mevzuu edeceğimizi anlatmıştım. «Fütuhat» derken, biz Türklerin bir ülkeyi kendilerine esas vatan edinerek o memleketin şu veya bu tarafına muntazam ve plânlı seferler icra etmek, oralarını kendi memleketlerine katmak yolundaki teşebbüslerini; «intişar» derken de, gelişigüzel yayılmalarını kastediyoruz. Önce fütuhattan bahsedelim.

Dünyaya birçok fâtih kavimler gelmiş ve tarihte isimlerini bırakmışlardır. Bütün fâtih kavimler için müşterek hususiyetler olduğu halde, bu kavimler tarafından yapılan fütuhat, karakter itibariyle, birbirinden farklı bulunmaktadır. Türklerin fütuhatının da kendilerine hâs bâriz hususiyetleri olmuştur.

Türklerin, tarihî menbalardan ziyade destanlardan öğrendiğimiz, ilk fütuhatları Sakaların İran ve Önasya'da yaptıkları fütuhatlardır, ki bundan yukarıda bahsetmiştik. Türk ve Turanlıların tarihî menbalardan öğrenebildiğimiz devirlerde, Ortaasya üs olmak üzere, icra ettikleri fütuhatların başlıcaları Hunların, Göktürklerin, Oğuz ve Mogolların fütuhatıdır. Bu fütuhatlardan biz ancak Mogollar devrindeki fütuhatın karakteri hakkında oldukça mufassal malûmata malikiz, diğer fütuhatların karakteri hakkında

bildiğimiz pek azdır. Türklerin fütuhatçılık ve devletçilik an'aneleri sıfatiyle bahis mevzuu edebileceğimiz hususiyetler şunlardır :

1) Türkler, bir fâtih cihangir kavmin, bir memlekete bağlı olmakla beraber, göçebe ve cevval olması icap ettiği fikrinde bulunmuşlardır. Oğuz Yabguları sıfatiyle bazı Hun yabgularından da bahsettiği anlaşılan Oğuz destanında, ve Mogol hanedanına ait destanlarda bu fâtih kavimlerin, vatanlarına bağlı olmakla beraber, seyyar ve cevval olmayı kendilerinin cihan hâkimiyetinin esası olduğuna inanmışlardır. Bütün fâtih Türk kavimlerinin «yurd» ismi verdikleri vatanlar, ayrı kabilelerin ve bazan ailelerin yurdları olduğu, daha Hunlara ait Çin kayıtlarında bildirilmektedir. Türklerin bu vatanlarına bağlılıkları Çin ve Arap kayıtlarında tebarüz ettirilmiştir. CÂHİZ'e (öl. 869) göre: «Vatan sevgisi bütün insanlara şâmil bir histir, fakat bu his Türklerde daha galip ve hâkimdir. Kutaybe bn Müslim demiştir ki: «Türkler vatanlarına çok bağlı olup, onun için çırpınırlar. Basra'dan Umman denizi sahiline götürülen ve iple bağlı olan bir deve, nasıl fırsat bulursa kendi vatanına gitmek için inlerse, Türk te uzak memleketlere gittiği zaman vatanı için bir deveden daha çok üzülür, onu özliyerek inler... Zira Türkü diğer milletlere üstün kılan âmiller, onun vatanının hususiyetleridir ve o bunu müdriktir» [1]. Türklerin vatanlarını müdafaada fedakârlık göstermeleri İran destanlarında (Firdevsi ve Tha'alibî'de) Türk Gurksar (Kurdbaş) ın İran kahramanı İsfendiyara çöllere sevkettiğine dair rivayetlerde tebarüz ettriilmiştir.

Diğer taraftan o bu vatanına bağlılığı geniş göçler yapmak itiyadiyle birleştirmiştir. BARTHOLD, Oğuz destanının YAZICIOĞLU ALİ naklinde «daima göç edeler oturak olmıyalar» cümlesinin Çengiz'in yasasından alınmış olduğunu göstermiştir [2]; fakat Çengiz'e nisbet edilen rivayetlerin bir kısmı da kendisine, ecdadı ve sülâle efradı tarafından gençliğindenberi öğretilen eski Türk destanlarından alınmış olabilir. Yine aynı Yazıcıoğlu rivayetinde şöyle deniliyor: «Merhum Kara Osman dahi dayim bu öğüdü oğlanlarına verirmiş: olmasın ki oturak olasız, ki beğlik, Türkmenlik ve Yörüklük edenlerde kalur dermiş» [3]. Buradaki «Kara Osman», Osmanlıların ceddi olan Osman Gazi'dir. Yazıcıoğlu'nun eserinden ve Oğuz destanlarının diger bazı rivayetlerinden anlaşıldığına göre, İlhanlılar memleketine dahil olan Oğuzlar ve Akkoyunlu beyleri, Çengiz Han'ı, eski Oğuz Han'ın tarihte bir daha tekerrürü gibi telâkki etmişlerdir. Herhalde efsanevî Oğuz Han ve Çengiz Han, hâlis göçebe olan fâtih kavimlerin kahramanlarının ideal tipleri sanılmıştır.

Bununla beraber tam göçebe olmayıp, ancak yarı göçebe ve yarı medenî olan Türkler arasında da, cihangirlik ve fütuhat gayelerini güden kavim gurupları bulunmuştur. Bunlar, Çin menbalarında «Tu-Kiu» tesmiye olunup bizde şimdi «Göktürk» ismiyle tanınan büyük fâtih kavimdir. Göktürkler, Oğuz ve Moğollar gibi «daima göç etmiş» değiller, esas kütleleri kışın şehirlerde ve köylerde yaşamış olup, yazı Tiyanşan yaylalarında geçirmişlerdir. Mamaafih hâlis göçebe olan Hun, Oğuz ve Mogollar, fütuhatlarının genişliği itibarile Göktürklerden önce gelirler. Eski Skitlerde de, ilk cedlerine Tanrı tarafından bir ziraat aleti ihsan edildiğine dair inan ile göçebe ve cevval bir hayata bağlılık hâkim olmuştur. Onlar düşmanları celb ve dahilî nizalara sebep ve sür'atli hareketlere engel olacak çok mal ve emtia bulundurmamayı esas umde edinmişlerdir. STRABON bunu Skit'lerin komşu kavimlere faikiyetinin sırrı gibi göstermiştir. Peygamberden sonra ikinci halife olan Hazreti Ömer de, Türklerin ülkelerine tecavüz etmemeği tavsiye ederken: «Türklerin kuduz köpek gibi saldırganlıkları dehşetli olduğu halde, onlardan alınacak ganimet zahmetlere katlanmaya değmiyecek derecede azdır» demiştir [4]. Vücudu kadınlaştırdığını zannettikleri tatlılardan kaçınmak, az yemek, hafif ve çevik olmak ve her türlü meşakkatlere katlanmayı bilmeği de hâkim milletin bu hâkimiyeti elinde muhafaza edebilmesinin şartlarından saymışlardır. Çengiz gibi, Abaka Han'ın da oğullarının terbiyesinde bu hususlara bizzat itina ettiğini; Abaka'nın gece yarısı kalkarak çocuklarını yumuşakta yatmasınlar diye yataklarında teftiş ettiğini mehazlarımız zikreder.

2) İkinci husus ta. Türk milletinin hâkim bir millet olarak yaratıldığına ve kendisine bazı fevkalbeşer hususiyetler verildiğine inanmış olması ve komşularını da buna inandırabilmesi keyfiyetidir. Mahmud Kaşgarî ve diğer birçok müellifler de, «Türklerin Allahın hâs ordusunu teşkil ettiklerine, Allah cezalandırmak istediği kavimlere bu ordusunu musallat ettiği» ne dair naklolunan akideler [5] Hülegü'nün mektubunda olduğu gibi [6], eski Hun yabgularının, Çengiz'in ve Kubilây Kaanın Çinlilere olan kitaplarında da görülmektedir. Türkler kendilerinin kurd yahut arslan soyundan indiklerine ve seferlerde kendilerine kurdun yol gösterdiğine inanmışlardır. Milâddan önceki ve daha sonraki zamana ait «art animalier» tipi ve en çok Türklere ait olan san'at eserlerinde taarruz eden bir yırtıcı hayvan ile onun kurbanı olan diğer hayvan tasvir edilmiştir. Türkler, kuvvetli ve mütaarrız hayvanı millî totem bildikleri gibi, komşuları da onları yırtıcı hayvandan töremiş ve mutaarrız karakterli insanlar olarak tanımışlardır. Bu hususları biz, destan-

larımızdan başka, Çin kaynaklarından, Arap membalarından, müverrih MES'ÛDÎ'den, Türkleri «yırtıcı kurdun oğulları» (nasl ibn-i dabbat-a bâsil) diye anan eski Arap «şu'ûbiye» şairinin tasvirlerinden, nihayet Süryanî patriki MİKÂİL'in tarihinden öğreniyoruz [7]. Allahın Türklere hâkimiyet tılsımı demek olan yede-taşını vermiş olduğuna ait rivayetler de bu cümleye dahildir. Türklerin bu yedeciliği EL-BÎRÛNÎ tarafından asıl ve esası olmıyan efsane olarak anlatılmış ise de, Türklerle komşu olan milletlerin komşu hükümdarların ve birçok ilim erbabının buna inandığı, bu taşa ait İbn al-Faqih'ın Meşhed nüshasında ve diğer eserlerde gûya bu tılsımın tesirini gözleriyle görmüş gibi söyledikleri rivayetleri ile sabittir. Türklerin denizden (gölden) yahut dağdan çıkan ilâhî aygırlardan töreyen sür'atte emsalsiz atlar bahşedilmekle de Tanrı tarafından diğer milletlere üstün edildiklerine inanmaları da bu meyanda zikredilmek icabeder [8].

3) Bir de Türklerin, cihanşümul devletin muayyen coğrafî hududda tahakkuk ettirilmesi icap ettiğine inandıkları, Oğuz destan ve rivayetlerinde görülmektedir. Bu geniş coğrafî sahanın merkezlerini Tiyanşan dağları ile Orhun havzasındaki mukaddes Ötügen-Yış teşkil etmektedir. Oğuz Han'ın anayurdunun yayla ve kışlak yerleriyle mufassalan anlatıldığını, yukarıda (S. 18 - 19) zikretmiştik. Garpte Hazar Denizinin de bu Türk memleketine dahil telâkki edildiği ayni destanlardan öğreniliyor.

Mahmud Kaşgarî'nin haritasına ait bir makalemde [9] anlattığım gibi, eski Türkler Ortaasya'nın yüksek yaylalarını, yani Tiyanşan - Pamir - Küenlün alanını, dünyanın dört köşeli bir merkezi telâkki etmişler ve cihana hâkim olmayı, bunun dört tarafında yaşayan kavimleri itaat altına almak diye anlamışlardır. Bu yüzdendir ki Afrasyab (Tunga-Alp), Oğuz Han, Cengiz Han ve Temür, Doğu- ve Batıtürkistan'a malik olduktan sonra, Hind, Çin, İran ve Doğu Avrupayı ele geçirmişler yahut destanlarda ele geçirmiş olarak tasvir edilmişlerdir. Bu vadide destanlarda veya tarihlerde Türk cihangirlerinin Hazar denizini dolaşmaları hususuna ait görülen kayidler de dikkate şayandır. Afrasyab, Türk ve İran rivayetlerine göre, Hazar Denizini şimalinden ve cenubundan dolaşmıştır. Türk destanlarında Afrasyab'ın Alp-Arız isminde bir oğlu bahis mevzuudur. Buna göre bu kahraman Demirkapı'yı, yani doğu Kafkasya'daki Derbendi, fethetmiştir [10]. Eski Türk rivayetlerinde bazı kahramanlar hakkında «Demirkapıyı depüp yıkan» şeklinde bir tâbir kullanılmıştır [11]. Bu tâbir, eski Türklerin Hazar Denizinin şimalinden gelerek Kafkasya'yı fetheylemelerine ait hatıralarla alâkadar olsa gerektir. Milâddan önce 7. nci asırda yaşıyan Saka hükümdarı olarak ka-

bul ettiğimiz Tunga-Alp (Afrasyab), Edil (Volga) nehri tarafından gelerek Demirkapı üzerinden Önasya'ya geçmiş ve oradan İran - Horasan yolu ile Buhara civarındaki Beykend'e ve Çu havzasının yukarı taraflarında bulunan Koçungar-Başı mevkiine dönüp gelmiştir. Oğuz Han'ın seferlerine ait Oğuz destanındaki rivayetler de buna benziyor: Oğuz Han Çin'i ve Hind'i alıyor; sonra (Afganistan'daki) Gur ülkesinden kalkarak, Doğuavrupa'daki memleketleri fethetmek üzere, Etil (Volga) havzasına geliyor ve oradan da Demirkapı üzerinden cenubî Kafkasya'ya ve Anadolu'ya geçiyor; sonra İran ve Horasan üzerinden Semerkand civarında kâin ve bugün dahi yeri malûm Yalguz-Ağaç mevkiine gelerek, orada büyük şenlikler yapıyor ve sonunda İle havzasındaki asıl vatanına avdet ediyor. Temür de, son büyük fütuhat şenliklerini Semerkand'daki Kânigül'den Yalguz-Ağaç'a kadar uzanan 4 fersahlık bir sahada icra etti [12].

Türklerin Hazar Denizini dolaşmaları bazan da cenuptan şimale doğru olmuştur. Çengiz'in ve Temür'ün bu denizi dolaşmaları böyle idi. Çengiz kendisi dolaşmadı, fakat kumandanlarından Cebe ve Sübide'yi [13] gönderdi, onlar dolaştılar. Temür ise, Edil havzasına bir defa şarktan Aral Gölü şimalinden gelmiştir. Sonra da Azerbaycan ve Derbend üzerinden buraya geldi. Hazar Denizi Afrasyab'ın, Oğuz Han'ın ve Çengiz'in olduğu gibi, Temür'ün memleketinin de ortasında bulunan bir gölden ibaretti. Hazar Denizinin cenuptan dolaşılması diğer destanlarımızda da vardır: Oğuz Kahramanı Bayandır Han Horasan'dan azimet edip Anı'ya ve Kars'a geliyor; Gürcistan üzerinden aşıp Demirkapı'yı Küstasek (ihtimal Mugandaki Küstaşefî mıntakasının kralı, yahut ta İran hükümdarı Kuştasp?) adlı bir hükümdarın elinden alıyor. Destana göre bu hâdise, İsa peygamberin zamanında, yani Milâd zamanında vâki olmuşmuş [14]. Bir rivayette Bayındır Han'ın Kaydar Han ve Turmuş Han adlı biraderleri zikrolunmaktadır, ki bunlardan Kaydar Han'ın kabri İran Azerbaycanında Sultaniye civarında gösterilen ve Türklerce mukaddes sayılan Kaydar Peygamber ile ayni şahsiyet olması muhtemeldir. Kaydar'ın bu kabri Temür'ün seferlerinde de bir mukaddes ziyaretgâh olarak zikredilmektedir [15]. Şu halde, Türk tarihinde olduğu gibi, Türk fütuhatına ait menkıbelerde dahi, Hazar Denizi şimalden ve cenuptan dolaşılmıştır.

Gerek Orta Tiyanşan'ın ve gerekse Orhun havzasının büyük bir Asya devletinin merkezi olmak itibariyle ehemmiyetine inanmak ta realiteye uygundur. İlk Türklerin, Tiyanşan sahalarında yaşayıp buradaki yüksek yaylaların bahşettiği kolaylıktan istifade ederek, gerek Doğu- ve gerek Batıtür-

kistan ve onlara komşu ülkeler üzerinde hâkimiyetlerini tesis edebilmişlerdir. Hâkim sülâle azaları ve hâkim zümreler kış aylarını bir sene Doğu- ve diğer sene de Batıtürkistan ovalarında geçirdikleri halde, yaz aylarını her yıl Tiyanşan'ın yüksek yaylâlarında geçirerek biribirleriyle birleşmişlerdir. Eski İran Afrasyab rivayetlerinde. Türk hükümdarlarının esas karargâhlarından birisi olarak zikredilen Koçkarbaşı (yahut Koçungar-başı, bugün Isık-Gölün garbinde bulunan Koçkar yaylası) Karahanlılar zamanında da hükümdarların çok sevilen yaylaları idi. Mogollar zamanında maruf olan Çarın ırmağı başları, güzel ve muhteşem «Koyaş», «Ulug Ev» ve «Yulduz» yaylaları, daha evvelce Göktürkler zamanında da tanınmış karargâhlar idi [16]. Şimdiki Yulduz yaylasına Temür zamanında dahi «Yulduz Saray» denildiğinden, burada hükümdar saraylarından biri bulunduğu anlatılmaktadır.

MAHMUD KAŞGARÎ: «Türkler Allahın has askerleridir, Allah onları istediği ülkelere musallat eder, Allah dünyanın en yüksek mıntakalarını Türkler için vatan yapmıştır» diyerek. Türk cihangirliğinde «en yüksek mıntakalar» ın yani Tiyanşan dağ yaylalarının ehemmiyetini tebarüz ettirmekle, yalnız kendi hususî fikirlerini değil. eskidenberi Türkler arasında yerleşmiş olan bir inanı da ifade etmiştir. Çünkü aynı sözler. ALİ BN MUHAMMED AL-KAŞGARİ ismindeki diğer bir müellifin eserlerinde de başka ibarelerle anlatılmıştır [17]. Ötügen sahasının bir bozkır devletinin merkezi olması bakımından ehemmiyetini GRUM GRJİMAYLO güzel anlatmıştır. Burası Çin'e taarruz eden bozkır orduları için üs ve mühimmat merkezi olması itibariyle olduğu gibi. müdafaa için de mühim olmuştur. İran destanında Afrasyab'ın şarkta Kimâk Denizi (Koso-göl yahut Baykal) tarafındaki en uzak sığmak yeri olan Keng-dîz kalesi. Türk kitabelerinde Türk milletinin harîm-i ismeti gibi gösterilen Ötügen-Yış'la bir olsa gerektir.

4) Türk ve Mogol kavimlerinin fütuhatta güttükleri gayelerinin sadeliği de, bu fütuhata ayrı bir hususiyet vermiştir. CÂHÎZ diyor ki: «Türkler kendi memleketlerinde (Ortaasya'da) harpler yaparken bunu bir din ve bir fikrin müdafaası yahut mal ve mülk toplamak için yapmıyorlar. Taassup yüzünden, yahut bir kimseye karşı besledikleri düşmanlık yüzünden de harp etmiyorlar; yaptıkları savaşları ancak yağma ve garet (selb) kasdiyle yapmaktadır ve bütün bu harplerde inisiativ (khivâr) onun kendi elinde olduğu için tehdidden korkmaz ve va'dlerden de bir şey ümid etmez. Bütün akın ve seferlerinde Türk arayıcı (tâlib) dır. fakat asla başkalarının aranma hedefi

(matlûb) değildir. O bağışlama salâhiyetini ancak kendi kuvvet ve kudretinde buluyor, tarafından ezilen kavimlerin merhametine müracaat etmeğe hiçbir zaman muhtaç kalmıyor. Bununla beraber kendi eline geçen mal ve serveti de toplayıp muhafaza etmiyor, bu yüzden hiç kimse onun mal ve mülküne tama' etmiyor. Vaziyeti böyle olan bir millet, başkası tarafından harbe mecbur edilirse, yahut onda millî hamiyet ve yahut din gayreti doğarsa neler yapmaz» [18].

Coğrafî vaziyetler ve hayat şartları Türklere, bütün harplerde teşebbüsü ellerinde bulundurmak imkânını bahşettiğine inanmak, Câhizdan başka müelliflerin eserlerinde de görülmektedir. Hipokratus ((Bukrat) un ve Galenus (Câlinûs) un «dar gözlü insanlar» diye tavsif ettikleri Maeotis (Azak Denizi) Skitleri hakkında yazdıklarını Türklere hamlederek nakleden ŞARAF AL-ZAMAN AL-MARVAZÎ (1046-1120) diyor ki: «Türkler hür insanlardır; onlar kendi kendilerine mâliktirler, hiç kimseye (yani diğer hiçbir millete) kendileri üzerine tahakküme yol vermezler. Onlar iş görürken kendi iradeleriyle görürler. Harp ederlerse ancak kendileri için ederler. Diğerleri için harp etmezler. Onlar teşebbüslerinde, harpteki savlet ve öldürüş işlerinde başka milletlere nisbet'e sert ve şiddetlidirler. Kendilerine karşı harp edenlere mukavemette faik olduklarından ellerine her vakit ganimet geçer, bunu da kendi aralarında müsavatla taksim edip alırlar» [19 a]. Kısa olarak Türkler tamamile kendi istediklerine göre yaptıkları harp ve fütuhatlarını din veya diğer medenî ve insanî şiarlarla örtmemiş, sadece yağmayı bir cezalandırma seferi için yahut ülkeleri hüküm ve idareleri altında bulundurmayı bir harp için gaye edinmişlerdir. Çünkü ellerarası asayişin ancak bu esasta temin edileceğine inanmışlardır. Bununla beraber Türk, kurduğu devletlerin göçebe ve yarıgöçebe ahaliye münhasır kalmıyacağını da çok iyi bilmiştir. «Manas» destanı bunu anlatır. Mahmud Kaşgarî'de naklolunan eski Türk savu **Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas,** prof. H. H. SCHAEDER'in güzelce izah ettiği gibi, börk **börk** olmak için bir başa muhtaç olduğu kadar, Tat (yani İranlı) da Türke muhtaçtır, bu cihetten Türk bulunan yerde Tat da bulunur demektir. Bunu Türk, devlet teşkilinde de esas umde edinmiştir. Bir devlet içinde de Türkle Tat hayatın icapları dolayısiyle sımsıkı bağlıdırlar. Fakat Türk bu bağlılığı tavuklar besliyen, ticaret ve tarla işinden başkasını bilmiyen bir unsur diye telâkki ettiği Tatın kendisine tâbi olması şeklinde tahakkuk edeceğini zannetmiştir [19 b]. İşte Türklerin fütuhat gayeleri bu kadar vazıh ve sadedir. Böylece Türk, kendisini fütuhatta haklı ve vazifesini gören birisi telâkki etmiştir.

5) Türk fütuhatının diğer fârık bir vasfı da bunun her vakit gayet sade ve elâstikî bir teşkilât sistemine, «türe» dediğimiz örfî kanun ve vazı'lara dayandırılmış olmasıdır. Bu sistem, en küçük bir teşekküle olduğu gibi, Asya ve Doğuavrupa mikyasındaki geniş teşekküllere de ayni kolaylıkla tatbik edilmiştir. Daha geçen asrın sonlarına kadar Başkurt, Karakalpak ve Hiva Özbek mekteplerindeki talebe kendi aralarından idare işlerine elverişli olan birisini «kadı» intihap ederken, dört talebe bunu bir ak keçeye oturtup kaldırır; buna sevinç ve şakalarla iştirak eden diğer talebe de keçede kaldırılan şahsı çimdikler veya başka türlü muziplikle bazan ağlatmeaya kadar her nevi eziyeti verirlerdi. Bundan sonra keçe yere konulur, «kadı» ya ve onun kendisi, yahut yine talebe tarafından tayin olunan naib (orun-basar) ine tam olarak itaat ederlerdi [20]. Bu usul, bir ülke hükûmet şeklinin bir taslağıdır.

Şamanî âyinler ve kehanet için kam'lar gibi Açina'dan türediklerine ve hükûmet işleri için yaratıldıklarına inanılan kagan (han, töre) ler nesli de, - muahhar Kazak. Kırgız ve Özbek kabilelerindeki dinî «Hoca» lar ile dünyevî «töre» ler gibi - eski Türk «devletçi» uruğlarında bir devlet teşkilâtı nüvesi olarak daima ve bütün asırlarda mevcud olmuştur. Ortaasya bozkır devletleri arasında Kunlar keza Oğuz, Karluk, Kınık, Beğdili, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Kayı gibi kabileler arasından zuhur edip, bazan uzun zaman yaşadıktan sonra munkariz olan kabile beğlikleri olduğu halde, Göktürk, Uygur, Basmıl, Şato, Hazar, Nayman ve Mogolistan kabileleri ile Kimak ve Kıpçaklar ancak «han» neslini beslemişler, ancak bu nesilden gelen reisleri oymaklar arasında müşterek reis olarak tanımışlardır. İslâmiyetten önceki Türklerin kam'lara karşı olduğu gibi, menşeleri efsanelere karışan kagan (han-töre) lere olan münasebetleri de, hurafelerle dolu olmuş **Kan süyegi kiye** (hanların kemiği meş'um) diyerek bunların ölülerinin cesedleri uğursuzluk getirdiğine inanmışlar, kendisini kam ve hanlardan ayrı sayıp «kara budun» yahut «kara süyek» (kara kemik) tesmiye eden halk bu kam ve hanların cesedlerini kendilerinkinden ayrı yerlerde gömmüşlerdir. Bunların tenasül ve ihtilâtları, halkın daima dikkatli murakabesi altında kalmıştır. Bu halin Milâddan önceki devirlerden, Argim-pay'lar zamanındanberi böyle olduğuna inanmak mümkündür. İşte «devletçi» kabileler arasında bir «devletçilik çekirdeği» sıfatiyle, yaşayan bu nesilden büyük küçük camialar için «hanlar kaldırılmış» (han küterilmiş), yani iclâs edilmiş, bazan bu teşebbüsler büyük devletlerin kurulmasına, bazan da muayyen kabile birlikleri içinde yaşıyan töre'lerin ezilmesine, hattâ toptan katledilmesine müncer olmuş; fakat Açina oğullarının başka kabilelerde yaşıyanları tekrar ortaya çıkmış.

yahut çıkarılmıştır. İşte Türkün hâkim zümrelerinin belki binlerce yıllık hayatı böyle geçmiş, cihangir devletler de böyle vücude gelmiştir [21]. Göktürk ve Hazar hakanları, dört uruğ beyi tarafından ak keçe üzerinde hanlığa iclâs edilirken, boğazlarını ipek bir bağla şiddetle sıkarak «devleti nasıl ve ne kadar zaman idare edecekleri» ne dair söz almak âdeti, hep çağımıza kadar yaşıyan «kadı» intihabının hakikî ve asıl şeklidir.

Böylece, küçük bir camiaya reis intihap olunan han ve naibi (buna **yogruş** yahut **kagıtlaş** ve **kagılgay** denilirdi) dört kabile reisine dayanırlar. **Tuvacı** ve yahut ona benzer bir ünvan taşıyan beye tâbi birkaç tane **nöker** ve birkaç neferden ibaret gece nöbetçisi (**tunkatar,** Moğolca **kebtevül**) ve gündüz nöbetçisi (bekçi, Moğolca **turgavul**) kişikçiler, hanm bükevül denilen oduncu aşçısı ile atlarına bakan **aktaçısı**; böylece her biri ayrı unvan taşıyan ve sayıları birkaç ona çıkan beyler vesaire mansabdarlar olurdu. Fakat devlet büyüyünce o birkaç nöker, sayısı da yüz binlere çıkan **çerik** şeklini alır, tuvaçı'da bu cihanşümul devletin harbiye veziri olur, kişikçiler dahi binler ve onbinlerle sayılan muhafız alaylarına döner, bavurcı tekmil memleketin iktisadiyatını idare eden ve elinden milyonlar ve milyarlar geçen bir iktisad veziri, aktaçı'da yüzbinlere varan ordunun suvari teşkilâtını idare eder. Fethedilen memleketlerde yerli medenî unsurun tesiriyle değişmelere maruz kalan, yahut ortadan kalkan bu teşkilât sistemi büyük bozkır devletinin esasî bölgelerinde (Uluğ-Yurd'da) kendi hususiyetlerini olduğu gibi muhafaza eder. Büyük bozkır devleti dağılırsa türe yine yerinde kalır bu tuvaçı, bükevül ve aktaçı teşkilâtı yine ufak camialara intibak eder, fakat biraz sonra tekrar büyük bir camianın başına geçer. Bütün bu teşkilât usulü, Türk ve Mogol camialarında idareci kabilelerin bünyesine aşılanmış ...timaî bir itiyad ve an'ane halinde yaşamakta idi.

Böylece devletin esas teşkilât geleneklerinin başlıca hâmili göçebe ve yarıgöçebeler arasında ayrı bir mevki tutan devletçi uruğlardır. Töreler bu gibi kabilelerin kızlariyle evlenmişler, mes'ul devlet adamlarını bunlar arasından seçmişler. Göktürklerde ve Karahanlılarda Çigil, Hazarlarda Kabar ve Borûçolu (Bizans kaynaklarında βαρςηλτ), Mogollarda Kongrat, Calayır, Kirayıt, Uriankhıt, Uyrat ve Mangıt bu nevi urukların ileri gelenleri idi. Bu nevi urukların devlet idaresindeki ehemmiyetini Cengiz Han'ın «Gizli Tarihi» **(Yuan-çao-bi-şi)** bize canlı misallerle anlatmaktadır.

Çengiz: «Burkuçı-Tükum, Onan ve Kerülân havzalarında yaşıyan kabilelerden doğan her erkek çocuk, mahsus talim ve terbiye görmediği halde, kendine mâlik, cesur, kahraman ve bilgi sahibi olduğu gibi, oradaki kabile-

lerde doğan her kız dahi saçını düzeltmek için tarağa ve külgüne denilen tuvalet takımına mâlik olmıyarak büyüdüğü halde, diğer kadın ve kızlara nümune ve hayat işinde pişkin oluyorlar» demiştir [22]. Hakikaten bu memlekette yetişen büyük siyasîler ve büyük hatunlar bu zikri geçen ülkelerde yaşıyan uruklar arasında zuhur etmiştir. Memleketin idaresinde Hunlarda, Göktürk, Hazar ve Mogol devirlerinde, Temür zamanında görüldüğü gibi, 4 ve 24 lü teşkilât da daima câri olmuştur. Hun hükümdarı Mete'nin tarihinde bunu pek vazıh görüyoruz. Keza Oğuz Han'ın destanında da 4 kol ve 24 kabile bahis mevzuudur. Keza milâdî birinci asırdaki Skit hükümdarı Skilur da, Yunanlı PLUTARK'ın rivayetine göre, öleceği vakit 24 oğlundan her birine birer ok getirtmiş ve bu okların bir arada bulundukları halde kırılmadıklarını göstermiştir. Buna benzer gelenekler, Oğuzdan maada, Bulgar kıralı Kubrat'a ve Çengiz'in ecdadına da nisbet edilmektedir [23]. Türk hükümdarlarının dört kabileye dayandıklarına misal olarak, Çengiz'in, dört oğlundan her birine dört kabile vermiş olduğunu zikredelim. Çengiz ve oğulları, fethedilen ülkelere muhtelif kabilelerden muayyen bir miktarını alarak bunlardan müteşekkil ordular göndermiştir. Oğuz destanında da, fethedilen vilâyetlerde hükümdarın asıl istinadgâhı olan 24 kabilenin haricinde kalan şu kabileler yerleştirilmiştir: Şarkî Avrupa'da Kıpçaklar, cenubî Kafkasya'da ve Önasya taraflarında Ağaçeriler, cenubî İran'da Halaç'lar, Afganistan'ın Gur vilâyetinde Karluk'lar. Umumiyetle teşkilâtın sadeliği ve teşkilât taslağının idareci her ferdin kafasında an'ane olarak yerleşecek derecede pratik olması, büyük askerî ve siyasî teşekküllerin tez elden vücude getirilmesini temin etmiş, fâtih Türk ve Mogol kavimlerin idare işlerini kolaylaştırmıştır. Türk ve Mogol örfî kanunlarına revaç veren Çengiz ve Temür gibilerini bozkır örf ve kanunlarının vazı'ı saymanın yanlış olduğu, 13 üncü asırda Mogol ve Türklerin türelerini M. ö. 7-6 asırlardaki Skitlerde görülen örf ve kanunlarından ayıran birçok asırlık fasıla 8 inci asırda Göktürk yazıtlarında Göktürklerin, 10 uncu asırda İBN FADLAN'ın seyahatnamesinde Oğuz, Bulgar ve Hazarların örf ve âdetlerine ait verilen malûmat sayesinde artık ortadan kalkmış bulunmaktadır. Skit, Göktürk, Oğuz, Bulgar, Hazar, Uygur ve Mogolların örfî kanunlarının tek bir türe sistemini teşkil ettiği tahakkuk etmiştir [24]. Bütün bozkırlarda belki binlerce senedenberi yaşıyan bir «türe» vardır. Bu isim türenin hâmili olan Kağanlar nesline de itlak olunmuş, biz de bu kelimeyi bu son mânasmda Kazak-Kırgızların ve Özbeklerin telâffuzuna göre, ve ötekisinden farketmek üzere «töre» şeklinde yazabiliriz. Mete, Atila, Tüng-yabgu, Çengiz ve Temür gibi hü-

kümdarlar kendileri bu örfî kanunlara tâbi olmuşlardır. Bu vazı'lar kitaplara yazılmış değil halkın içtimaî bünyesinde yaşamıştır. En iptidai bir camiada tatbik olunan bu örfî kanunların en mütekâmil cemiyetlere de tatbik edilmesi onun eksik tarafı sayılabilir; fakat fetholunan ülkelerdeki mahallî kanunları teferruat için mer'iyette bırakmasını ve onlarla yanyana yaşamasını bilmekle gösterdiği elâstikiyeti tarihî bir hakikattir. Bu yüzden o İslâm şeriatine üstün bir kanun ve ona nisbeten sağlam ve hayata uygun bir teşkilât sistemi telâkki olunmuştur. Bunu biz ileride İlhanlılara ait bahislerde de göreceğiz.

6) Türk ve Mogol fütuhatmda göze çarpan diğer bir hususiyet, küçük fakat iyi bir nizama tâbi kuvvetlere dayanarak sür'atli hareketler ile ihtiyatı ve etraflıca hazırlanarak iş görmeyi bir arada cemedebilmek alışıklığı gelmektedir. Bu itibarla, ilk fâtihlerden Mete ile Atila ve Göktürklerden Tüng-Yabgu'nun taktikleri dikkate şayandır. Çengiz ve Temür hattı hareketleri itibariyle bize çok muasır şahsiyetler gibi geliyorlar. Bunların fütühatı geniş bir dünya görüşünü, zamanlarındaki cihanın coğrafî ve siyasî vaziyetine tam mânasile vâkıf olduklarını da göstermektedir. Bu fâtihlerin seferlerinde harita kullandıkları da malûmdur. Çengiz ile Temür'ün harita kullandıkları tarihî kaynaklarda mufassalan kaydedilmiştir [25]. Bu hal, Hunlarda da olmuştur [26 a]. Demek ki fütuhat yalnız ve sadece eski millî geleneklerden mülhem olarak değil, zamanının reel şartlarına uygun bir şekilde icra edilmiştir. Türk tarihinde gördüğümüz belli başlı büyük fütuhatın, meselâ Mete'nin, Atila'mn, Çengiz'in ve Temür'ün fütuhatını alelâde bir baskın ve çapulculuk mahiyetinde telâkki etmek çok yanlıştır. Bunlar, an'anevî bir takım cihangirlik telâkkisi neticesi olarak vukubulmuşlardır. Bu fütuhat ekseriya bir plân dahilinde yapılmıştır. Çengiz fütuhatını muvaffakıyetle yapmak için, önceden sevkettiği bir takım casuslar vasıtasiyle fethedeceği yerlerin coğrafî vaziyetlerini bizzat tetkik ettirmiştir. O bu suretle garbî Afganistan ve Belucistan taraflarının vaziyetini öğrenmiş ve yine bu suretle Celâleddin Horezmşahm Hind'den İran'a geçerken yolunu kesmek maksadiyle oğlu Çağatay'ın idaresinde Kökte Noyan'ı gayet az bir kuvvetle Siistan ve Belucistan'a göndermişti; çünkü o taraflarda ve cenubî Afganistan'da kendisi için hiçbir ciddî tehlikenin mevcut olmadığını önceden anlamıştı. Onun hedefi, hasmmı gaflette iken yakalamak olmuştur. Türk fütuhat an'anelerinde, sevkulceyiş mahareti elbette ki en mühim yeri tutmuştur.

Strateji hilelerinden her millet fâtihleri istifade eder; fakat Türk fâtihlerince bu strateji aldatmaları pek geniş mikyasta kullanılmıştır. Temür'-

ün strateji ve harp hileleri mikyası muasırlarından hiçbir hükümdarınkine uymadığını ve genişliğini bilhassa İbn Arabşah güzel anlamıştır [26 b]. Temür, şarkî Avrupa'daki Altınorda hanı Toktamış'a taarruz ederken, Çin seferine hazırlanır gibi hareket göstermişti: Doğutürkistan'daki Çağatay hanları ülkesini işgal eylemek için yaptığı seferine olan hazırlıklarını da gûya Doğuavrupa seferi için bir hazırlık gibi gösterebilmiş ve yürürken bile Çoçı Ulusuna gidiyormuş gibi Sırderya'dan «Arka» ya, yani şimdiki Kazakistan'ın ortalarına hareket etmiş ve muazzam ordusunu Balhaş gölünün şimalinden yürüterek âni bir surette Tiyanşan sahalarında zuhur etmiş, sonra eski Beşbalık taraflarından ve Davançın'dan geçerek Doğutürkistan şehirlerini ve yaylalarını işgal edip ve baş karargâhım da Yıldız yaylalarında kurmuştu. Bu harp sürgün avının insanlara tatbiken genişletilmiş şekli olmuştur. Sonraları da Temür, Önasya'da, Anadolu'da, harplerini idare ederken, Çin seferine hazırlanmak üzere Tiyanşan sahalarında ziraat yaptırmış, kaleler bina ettirmiş ve o tarafların plân ve haritalarını aldırtmıştı. Bu vaziyet karşısında o zamanın hükümdarları bu cihangirin hangi memlekete ve ne zaman taarruz edeceğini hiç bilememişlerdir. Temür'ün hareketleri her vakit âni olmuştur. Bu yalnız Temür'e hâs olmayıp, Türk fâtihlerinin çoğunda görülen bir hususiyettir. Strateji genişliği göçebe Türk ve Mogollarda vuzuhla görülen coğrafî görüşünün genişliğine dayanmaktadır. Milâd'ın altıncı asrında Göktürklerin ve 13 - 15 inci asırlarda Mogolların tarihi gösteriyor, ki o zaman Ortaasya'da yarıgöçebe hayat geçiren bu kavimlerin zimamdarları kadar, dünyada hiçbir milletin hükümdarları Uzak - ve Yakınşark, Hindistan ile Avrupa arasındaki siyasî, iktisadî ve içtimaî münasebetleri iyi bilerek bir siyaset yürütememiştir. Ayni suretle hiçbir milletin ordu kumandanları ve siyasîleri o zamanki Türk ve Mogol ordu kumandanları ve siyasîleri kadar geniş düşünülen stratejik plânlar tertip ve tatbik edememişlerdir.

— 2 —

TÜRK VE MOGOL FÜTUHATININ CİHAN TARİHİNDE EHEMMİYETİ

Umumî cihan tarihine ait eserlerde Türk ve Moğol kavimlerinin fütuhatı, tarlaları anî bir surette çekirgelerin istilâ eylemesi ile, semavî ve tabiî âfetlerle mukayese edilir. Asya kavimleri tarihine ait eserlerde Türkistan'da

Soğd ve Tacik, İran'da Fars, şarkta Çin, cenupta Hind, garpta Rum ve Slav köylerinin güllerle dolu bahçeleri, güzel tarlaları, bu milletlerin çalışkan şehirlilerinin ancak sulh ve sükûnet içinde inkişaf etmekte olan fikrî hayatları, din ve felsefeleri, bir çok emeklerle vücude getirdikleri san'at eserleri; diğer taraftan bunun tam zıddı olarak da çöllerde, çadırlarda yaşıyan, eşkiyalıkla geçinen ve ancak sihirbazlara ve kuvvetli şahsiyetlere tapan, büyüklerin cenazelerinde insan kurban eden, muharebelerde atlarının damarından kan akıtıp içen, etlerini pişirecek yerde eğerin altında ezdirmek suretile yiyen Ortaasya göçebe kavimlerinin hayatı ve bunların İran, Çin, Hind ve Rum komşularına ânî bir surette saldırarak, onların medeniyetlerini az bir zaman zarfında hâk ile yeksân ettikleri. büyük medeniyetleri yaşatan bu kavimlere mensup ahaliyi katliâm eyledikleri, bu katliâmdan kurtulanlara vergi tarh ederek diğer insanların hesabına yaşadıkları; millî, kavmî ve ırkî şeref hissinden mahrum bulunduklarından bir kaç nesil sonra kendi mahkûmları olan medenî milletler arasında eriyip kayboldukları v. s. şairane bir şekilde tasvir olunur. İslâm ve Türk müverrihleri ise Selçuklular devrindeki göçebe Oğuzların, Horezmşahlar zamanındaki Kanklı - Kıpçakların Önasya ülkelerindeki çapulculuklarına karşı bunların Müslüman kavimler olmaları dolayısile müsamaha ile bakmak ve hareketlerini mazur görmekle beraber gayri müslim olan Moğollara karşı şiddetli lisan kullanır ve bunların fütuhatını İslâm âleminin medeniyetçe inhitatının başlıca sebebi. umumiyetle bunların tarihte zuhurunu İslâm ve Türk âlemi için büyük bir belâ tanıyarak lânetle yadederler. Fakat Avrupa'da Ortaasya göçebe kavimlerinin tarihteki rollerini anlayış tarzı epey değişti. Yukarıda (s. 10) prof. W. SCHMİDT ve O. MENGEN'in fikirlerini anlatmıştım. Burada buna ait bazı teferruat anlatılacaktır.

1 — Evvelâ Türk ve Mogol kavimlerinin geniş devletler kurmuş olmalarının ilim ve san'at sahasında birçok müsbet tarafları tesbit edilmektedir. Bu ise bu kavimlerin ilim ve san'at sahalarında bizzat çalışmalarını kaydetmekten ziyade, onların büyük mikyastaki hareketlerinin doğurduğu bazı müsbet neticeleri tesbit etmekten ibaret kalıyor. Ortaasya göçebelerinin, bilhassa Hunların fütuhatının san'at sahasında milletler arasında karşılıklı tesirler doğurduğunu büyük san'at tarihçisi prof. JOSEPF STRZYGOWSKİ müteaddit eserlerinde ve nihayet 1935 te Türkçe olarak neşrolunan «Türkler ve Ortaasya Sanatı Meselesi» nam eserinde tebarüz ettirmiştir [27].

Bu fütuhatın bilhassa Mogol fütuhatının, diğer sahalardaki tesirlerini W. BARTHOLD izah etmiştir. Mogolları barbar bir kavim addetmekle be-

raber bu zat şu fikirleri ileri sürmektedir: «Moğol hâkimiyeti, Çin'de ve İslâm dünyasında 18. inci asırdan önce tarihte hiç görülmiyen bir siyasî istikrar vücude getirdi, onlar kendi menfaatleri iktizası olarak şehir hayatının inkişafı hususuna ehemmiyet verdiler. Vaktile Cermenlerin hâkimiyeti nakid iktisadiyatından mübadele iktisadiyatına, şehir hayatından köy hayatına geçmeyi mucip olduğu halde Moğollar devrinde gümüş para sistemi yerleşti, eski şehirler tamir edilmekle kalmayıp yeni şehirler de tesis edildi. Moğol İmparatorluğu uzak ve yakın şarkı aynı millet ve aynı hanedanın idaresi altında birleştirdi. Mısır Memlükelerine karşı düşmanlık Moğolları Avrupa devletlerine de yaklaştırdı. Avrupa tüccarları ve misyonerleri Ortaasya'dan geçen kervan yollarından maada İran limanlarından Hind'e ve Çin'e giden deniz yolunda da faydalandılar. Avrupa'da 13. üncü asırda yüz gösteren medenî terakki bir dereceye kadar bununla izah edilmektedir. Bu zamanlarda medeniyet sahasında üstünlük henüz İslâm, bilhassa İran taraflarında idi. İran halkının kendi tarihinde cihan medeniyetinin ön safında bulunduğu bir devir varsa o da Moğollar devridir; halbuki bir çok âlimler İran'da medeniyetin Moğollar tarafından tahrip edildiği fikrindedirler. 14. üncü asırda Farsça heyet kitapları Bizans'da Yunanca'ya tercüme edildi; Çin heyetşinasları İran Moğolları nezdinde İran heyet âlimleriyle beraber çalıştılar, İran heyet âlimlerinin Çin'deki hizmetleri daha büyük oldu. İran'da Moğollar hâkimiyeti zamanında cihan milletlerinin bir tarihi vücude getirildi, bu işe bir Moğol, iki Çin âlim, bir Kâşmirli Buddist rahibi birkaç İran âlimi ve bir Fransız rahibi iştirak ettirildi. Bunların tertip ettiği eser **Cami-üt-tevârih**, çerçevesinin genişliği bakımından cihan edebiyatında tamamiyle müstesna bir mevki tutmaktadır. Bu şekilde eski dünyadaki bütün medenî milletlerin âlimlerinin bir yerde toplanarak umumî tarihe dair rivayetleri bir kitap halinde cemeylemeleri o zamana kadar ve ondan sonra da hiç görülmemiştir. Avrupa âlimleri daha 19. uncu asırda bile umumî tarih derken ancak garbî Avrupa tarihini anıyorlardı; Reşideddin'in yardımcılarından bir Müslüman muharririn sözlerinden anlaşıldığına göre de 14. üncü asrın başından itibaren Arapların ve Farsların tarihine, umumî dünya tarihi denizine dökülen nehirlerin biri, nazariyle bakılmıştır [28].» Barthold İran kavimleri tarihine ait eserinde [29] Reşideddin'in tarihi hakkında şunları söylüyor: «Milletler tarihine ait mevaddın toplu olarak tertibi ve neşri olmak sıfatiyle **Câmi-üt-tevârih** cihan edebiyatında bu hususta emsali görülmiyen bir iştir. Gerek bu kitabın telifinden önce ve gerek ondan sonra garpte Atlas Okyanusu ile şarkta Büyük Okyanus arasında yaşıyan

tekmil milletlerin tarihlerine ait malûmatı her ayrı milletin kendi mümessilinin yardımiyle bir araya toplamak tecrübesi yapılmamıştır. Böyle bir eser tarihî görüş ufkunun genişlemesine hizmet etmiştir. Reşideddin'in mesai arkadaşlarından Abdullah Kâşânî Arapların ve Farsların tarihleri cihan tarih denizine munsap olan nehirlerin ancak birisidir demiştir; halbuki Avrupa âlimleri, bugün bile umumî cihan tarihini Roma-Cermen âleminin tarihinden ibaret gibi telâkki etmekte devam ediyorlar. Reşideddin'in eserinde her milletin tarihi kendi telâkkilerine göre yazılmış ve öyle dercedilmiştir. Bu telâkkiler İslâmiyetin esaslarına aykırı olduğu takdirde bile değiştirilmemiş ve müellifin (yani Reşideddin'in) zamanındaki edebî zevklere göre değiştirmek tecrübeleri de yapılmamıştır.»

Barthold'un bu fikirlerine ilâve edilecek diğer bir nokta da Çin tıp ve felsefe eserlerinin İlhanîler zamanında Farsçaya tercüme edilmiş olmasıdır. İlhanlı Gazan Han kendi asrından önceki zamanlarda Önasya'da ancak Yunan ilimlerine ehemmiyet verildiğini, kendi asrında ise yalnız Batıda değil, Uzak Doğuda inkişaf eden ilmî mesai neticelerini de kendi tebaası olan milletlere öğretmek imkânı bulunduğunu insaniyet için büyük bir kazanç olarak zikretmiştir. Gazan Han'ın bu sözleri kendi zamanında Çince'den tercüme edilen tıbba ait eserin mukaddimesinde yazılıdır ki, yegâne nüshası Ayasofya kütüphanesinde 3596 numarada mahfuz bulunmaktadır. Türk ve Moğolların büyük fütuhatları esnasında beynelmilel ticaretin ve iktisadî hayatın inkişafı hususu da ehemmiyetle kaydedilmesi icabeden bir keyfiyettir.

2. — Türk-Mogol fütuhatının coğrafya ilminin inkişafı için olan ehemmiyeti de izah edilmek icab eden bir mevzudur. PTOLEMEUS'un Ortaasya ülkelerine dair verdiği malûmatı tedarik eden Yunan taciri MARİNOS ve ajanları, Ortaasya'daki büyük Hun devletinin garba doğru yayılmasından istifade etmişlerdir. Çinlilerin Tang sülâlesi devrinde Ortaasya'ya dair topladıkları zengin malûmat ise, hiç şüphesiz büyük Göktürk devletinin kurulması ve fütuhatı ile ilgilidir. Mogol devrinin bu baptaki ehemmiyetini ben «İslâmiyet ve Coğrafya İlmi» ismi altında neşrolunan bir makalemde izah etmiştim [30]. Bunun Türk ve Fars dil ve kültürlerile İslâmiyetin yayılması bakımından da büyük önemi olmuştur.

Çengiz Han ve oğulları Batıtürkistan'ı işgal ettikten sonra, oralarda ve Horasan'daki birçok şehirlerin Müslüman ahalisini şarka tehcir ederek, Beşbalık'tan başlayıp Hanbalık'a (Pekin'e) kadar uzanan şimalî Çin mıntakalarında yerleştirdiler. Çengiz'in oğulları zamanında sür'atle inkişaf eden

Türkistan-Çin ticareti, Horasan ve Mâverâünnehrin tüccar unsurunu buraya celbetti. Pekin'e yakın bir yerde Semerkandlı muhacirler tarafından «Semerkand» isminde bir kasaba vücude getirilmişti [31]. Herat ahalisi de Horasan pamukçuluğunu ve orasının yüksek dokuma san'atını yaymak için Uyguristan'a göç ettirilmiş ve Beşbalık tarafında yerleştirilmişlerdi [32]. 13. üncü asrın sonunda şehzadelerden Anende, İslâmiyeti kabul ettikten sonra, şimaligarbî Çin'de İslâm dini ve medeniyeti sür'atle intişar etti. Beşbalık taraflarındaki Buddist Uygurlar, Türkistan-Çin ticaret yolu üzerindeki eski nüfuzlarını garptan gelen Müslüman tüccarlara terkettiler. Bunlar oradan Uzak-doğunun her tarafına yayılıyorlardı. 1260 senelerinde Kubilây Kaanın ordusu, Malay yarımadasını ve Cava'yı işgal etti. Bu hal, Hind ile Çin arasındaki deniz ticaret yolunun tamamile İslâmlaşmasını intaç etti. Daha 1292 senesinde MARCO POLO'nun geçtiği zamanda, Cava'da İslâmiyetten eser yoktu. Halbuki 1346 da IBN BATTUTA ziyaret ettiği sırada burada bir İslâm sülâlesi yaşıyordu. Bu yolda İbn Battuta Cava'dan başlayıp Haynan civarında bulunduğu anlaşılan ve «Tavâlisi» denilen bir yerde Çin Denizi sahillerinde, İslâm kolonileri ve kendisiyle Türkçe konuşan hükümdar âilesini görmüştür. Tavâlisi, fikrimce, Kuangsi olsa gerektir, ki burası cenubî Çin'in Hay-nan adalarına bakan bir vilâyetin ismidir [33]. Kuvvetli İslâm müstâmere ve mahalleleri başlıca, Zeytun (Tsüançeu-fu), Sîn-i Kelân (Kanton), Khansâ (Hang-çeu-fu) ve Hanbalık'ta bulunuyordu. Bütün bu müstâmelerede, İbn Battuta gibi REŞİDEDDİN de, Batıtürkistan, İran şehirlerinden ve Hindden gelip yerleşen Müslüman memurlarının, ulemâ ve tüccarların isimlerini zikrediyor. Mogollar zamanında Müslüman tüccarların, şimalî Asya'daki Yakutların (Barku) ülkesine kadar gidip gelmekte oldukları yine Reşideddin'in eserinde mezkûrdur. İslâmiyetin Ortaasya ve Uzakdoğuda kuvvetle intişarında başlıca âmil Mâverâünnehir ve Horasan ahalisinin Çin hududuna sevki yahut onların o taraflara celbedilmesi olmuştur; Çengiz zamanında uzak memleketlere tehcir edilmeleri yüzünden çok ağlayan bu Müslümanlar, böylece İslâmiyetin yayılması yolunda faideli oldular. Bunun gibi, Doğutürkistan Uygurları da devlet memurları ve asker sıfatiyle külliyetli miktarda İran'a ve Batıtürkistan'a sevkedilmiş, bunlar da orada kendi ülkelerinde inkişaf ettirdikleri kültürü ve san'atı yaymışlardır.

Bütün bu kaynaşmaların coğrafî bilgilerin genişlemesine ne kadar büyük yardımı olduğu, CUVEYNÎ, Reşideddin ve Mısırlı İBN FADL-AL-LAH AL-'UMARÎ ile Marco Polo'nun eserlerinde vazıhan görülmektedir. Bu sıralarda haritacılıkta da Asya'da önceleri görülmiyen bir tekâmül husu-

le gelmiş ve yeni bir sistem icad edilmiştir. Aslı Mogolca yahut Türkçe yazılan ve bize ancak Çincesi erişebilen haritalar, İslâm haritaları gibi cenuba bakıyor ve murabba'lara taksim olunmuş bulunuyor [34]. İlhanlılardan Argun Han için tasnif edilen Akdeniz sahilleri haritası da böyle murabbalara taksim edilmişti [35], ki bundan ileride İlhanlılar faslında da bahsedilecektir. 1232 de Çince tertip edilen Mogol devleti haritasında, Çin tarihinde ilk defa olarak Doğuavrupa memleket ve şehirleri yazılmış bulunmaktadır, nasıl ki Marco Polo ve sair seyyahlar da Uzakdoğudan Avrupa'ya bu Uzakdoğu ve Cenup ülkeleri ile kavimleri hakkında yepyeni malûmat getirmişlerdir.

3. — Dikkat edilecek ikinci nokta, Türk-Mogol fütuhatının, bugüne kadar zannedildiği gibi, memleketlerin iktisaden iflâsına değil, onların [illegible] sahada bazan büyük bir kudretle kalkınmasına sebep olmuş bulunduğu keyfiyetidir. Hun ve Göktürk devletlerinin kurulması, Çin ile Bizans ve Suriye arasında «ipek yolu» nun açılmasına sebep olduğu, tarihî bir hakikattir. Bu husus, FR. HİRTH ile ALBERT HERRMANN'ın ayrı tetkiklerinin mevzuunu teşkil etmiştir [36]. Daha sonraki fütuhatlara gelince, BARTHOLD, Türklerin Önasyadaki fütuhatının müsbet neticelerinden biri sıfatiyle, Selçuklular hâkimiyeti devrinde ticaret işinde tüccarlar arasında karşılıklı «çek» vermekle iş görme usulünün pek geniş mikyasta tatbik olunduğuna dair Arap müverrihi Abû Şucâ'ın bir kaydini [37] ve Mogol devrinde bu usulün daha geniş mikyasta tatbikine bir misal olarak da, «çek» kelimesinin Avrupa dillerine Arapça «sak» şeklinden Farsça «çek» şekline çevirerek kullanmağa başladığını kaydetmiştir [38]. Buna, bir nevi **kâğıt para** demek olan «Kırtâs» paralarının daha Mogollardan evvel Suriye'de Melik al-'Âdil Nureddin Zengî zamanında [39] ve Rum Selçuklularında [40] müstamel olduğunu bildiren kayıtların bulunduğunu ilâve edelim. Mogollar zamanında kâğıt para, daha Çengiz'in vefatından 9 sene sonra (1236 da) oğlu ve halefi Ögedey Kaanın emriyle çıkarılmıştı. O zaman bozkırları dolduran tüccarlar için bu kâğıtlarla tediyatta bulunabilmek, büyük bir kolaylık ve güzel bir fırsat teşkil etmiştir. İran'da Acem-Körfezinde ve Çin'de iş gören tüccarlar ve «Ortak» denilen ticaret şirketleri arasındaki muameleler, bu çeklerle ve kâğıt paralarla icra edilmiştir ve İlhanlılar zamanında Çince ismiyle «Çao» tesmiye olunan bu kâğıt paraların İran'da umum için mecburî olarak tatbiki yolunda neticesiz kalan bir tecrübe bile (1294 te) yapılmıştır [41].

Fakat bu kâğıt para ile çekler, ancak muayyen bir malî sistemin görünüşlerini teşkil eder. Prof. A. DOPSCH, primitif Mogol malî sistemini, gö-

çebelerde dahi «aynî» ve «para» iktisadiyatının bir arada ve muvazi olarak yaşadığını isbat zımnında, H. CONSON'un Khalkha Mogolları hayatına ait topladığı malûmata dayanarak, bahis mevzuu etmiş ve şöyle demiştir: Mogollar aynî mubâdele ve çay komprimeleri gibi tabiî para (Naturgeld) ile beraber külçe halinde gümüş ile, yani kıymetli maden ile de te'diyatta bulunuyorlar. Ufak paraları olmadığından, bunun yerine **khadak** (=kadak) denilen ipek kumaş parçaları kullanırlar. Bozkırda madenî paranın az bulunuşundan ve muayyen bir ağırlığa mâlik olan gümüş külçelerin kullanışlı tediye vasıtası olmadığından, bunların bir nevi banka'ları bulunmaktadır. Bu da, kâğıt para ile tediyatta bulunmayı temin ediyor. Mâmafih çay komprimeleri, en çok kullanılan tediye vasıtasıdır.» [42]. Bozkırda küçük gümüş paralar, ancak Çin yahut Greko - Baktria ve İran gibi komşu medenî memleketlerden gelmiş veya onların tesiriyle buralarda az miktarda darbolunmuştur; fakat muayyen bir ağırlıkta gümüş külçesini tediyat vasıtası olarak kullanmak, bozkırlarda pek eskiden bir an'ane halinde ve bu ülkelerde muteber ölçü sistemleri ile sarmaşık bir halde mevcuttu. Mogollar zamanında 2274 gr. ağırlığında bulunan ve kendilerine Türkçe **yastuk,** Farsça da, bunun harfiyen tercümesi olmak üzere, **baliş** denilen altın ve gümüş külçeler kullanılıyordu. Bunlar, eski Göktürk, Tokuzoğuz, Uygur ve Karahanlılar zamanında hâkim olan bir para sisteminin devamını gösteren bakiyelerdir. Bu yastukların ondabiri **sum,** ellidebiri **satır** tesmiye olunan küçük külçelerdi [43]. Saman oğulları hâkimiyeti zamanında Mâverâünnehir'de (bilhassa Sırderya havzasında) darbolunan **müseyyebî,** Horezmde darbolunan **tazça** ismindeki 2,27 gramlık mağşuş gümüş dirhemler, keza Karahanlıların yine mağşuş olarak darbettikleri ve **gümüş,** yahut **gümüş**-bakır tesmiye edilen dirhemleri bu yastuk'un bindebirini ve sum'un yüzdebirini teşkil etmişlerdir. Edil Bulgarlarında bu dirhemlerin karşılığı olarak **tiyin,** yani sincab derisi kullanılmıştır, ki yüz tanesi bir sum teşkil ediyordu [44].

Hülcgü Han namına yazılan mâdeniyat kitabı **Tansuknâme**'de, altından para darbetmekte her kavmin bir âdeti olduğu, Türkistan'da da yalnız «cins», yani hâlis altının 500 miskalinin kıymet vahidi kıyasîsi olarak bir «baliş» sayıldığını, altından sikkeler darbedilmediği, yani işlenmiyen saf altının balışı kıymet esası olduğu kaydedilmiştir [45]. Gümüş külçelerin de böyle tam âyârlı olduğu, tarihen sabittir. Sâman oğulları devrinde (10. uncu asırda) kuzey yahut doğu Türkistan'dan Buhara'ya getirilen gümüş külçeler (sebâik al-fidda) temiz olduklarından, meta' yerine, yani hâlis gümüş olarak satın alınır ve onlardan ticâret maddesi sayılanlardan gümrük alınır-

dı [46]. Bu nevi külçelerin büyüklerine, yani yastuklara Horasan'da «Tamgaç-gümüşü» (nuqra-i tamgâçî) yahut «gümüş-cam» (câm-i sîmîn), sum olanlarına da «Tamgaç-gümüş sumu» (sumhâ-i nuqra-i tamgâçî) demişlerdir [47]. Bunlardan «50 satır'lık gümüş cam» lar (yani 500 miskallık yastuklar), daha Tokuzoğuzlar zamanına (8-9. uncu asırlara) ait İslâm kaynaklarında ticarette te'diyat vâsıtası olarak zikredilmektedir [48]. Bu «tamgaç (yahut «tafgaç») gümüş» leri o kadar tam âyâr gümüş idiler, ki İslâm fıkıh kitaplarında gümüş külçelerin muamelesinde, bunların evsafını ve kıymetini tasrih etmek şart sayıldığı halde, «nuqra-i tafgaçî» nin öyle evsafını tasrih etmenin lüzumsuzluğu, çünkü bunların tam âyâr hâlis gümüş oldukları meşhur olduğundan, «tafgaç-gümüşü» demekle muamelenin katiyet kesbedeceği kaydedilmiştir [49]. Gerçi Çin'de de altın ve gümüş külçeler kullanılmıştır, fakat onların esası 3,78 gramlık ma-ce veyahut ts-in miskalları olduğundan ağırlıkları Türkistan külçelerinden farklı olmuştur [50].

Bütün bu nevi külçelerin Rusya [51] ve Avrupa [52] müzelerindeki mevcudu büyük bir yekûn tutmaktadır. Fakat külçe buluntularını eritip paraya çevirmeği devletler ötedenberi âdet edindiklerinden, bunların çoğu zayi olmuş, bunların ancak eksik tavsifleri kalmıştır. Doğutürkistan'da Karahanlılar zamanında Humar Hatun isminde birisinin, oğlunun düğünü dolayısiyle döktürdüğü üzerinde yazılı olan 7 küp dolu külçe (baliş) ler, 15 inci asrın sonlarında Hoten'de bulunmuş ve eritilmiştir [53]. Bunun gibi Ruslar da, 1898 senesinde aşağı Sırderya ve Amuderya arasındaki Emir-Rabat mevkiinde, üzerlerinde Türkçe yazılar bulunan altın ve gümüş sumlar elde etmişlerdi [54], fakat bu sumlar şimdi yoktur.

Ölçü meselesine gelince, burada mevzuu bahis külçelerin aslı olan 2,274 gramlık ölçüsünün iki misli, 4,548 gramlık Horezm miskalini teşkil etmiştir. Diğer mühim ölçü, 4,095 gramlık Semerkand miskalidir, ki bunun on misli (409,5 gr.) bir ansır (Kırımda **batman**, Fergana'da ve Kazanda **kadak**, Ruslarda **funt**) teşkil etmiştir. Horezm miskalinin 4 1/2 «dank» ından (yani 1/6 lık parçalarından) 3,411 gramlık, Semerkand miskalinin 4 1/2 «dank» mdan 3,071 gramlık sikke sistemleri kurulmuştur. Bununla beraber 4,26 gramlık (eski Bulgarlar vasıtasiyle Ruslara geçtikten sonra «zolotnik» ismini alan) miskal cari idi [55]. Bütün bu ölçüler, eski Sumer «darik» ölçülerinin devamı olmak üzere, Yunanlılarda da cari idi ise de [56], Horezm ölçüsünün 2,274, yani miskalin yarısı ile hesaplanması ve bu ölçünün Horezmli müellifler tarafından zikredilen büyük cüzleri, bu ölçülerin «da-

rik I» denilen Sumer ölçülerinden inen ve Aryanilerden önceki Hindistan'da kullanılan ölçülerle bir olduğunu göstermektedir. 2,274 gramlık ölçü gibi onun üç misli olan ve eski Yunanistan'da da (hexagram diye) kullanılan 6,81 gramlık ölçü Mohenjo-daro'nün başlıca ölçüsü olmuştur [57].

2,274 gramın bin misli **yastuk**, 4,548 gramlık miskalin on misli de **satır**'dır. Bu satır kelimesi Yunanca στατηρ dan geliyorsa da [58], eski Sumer «darik III» ölçülerinden inerek, İskender zamanında Yunanlıların altın drahmi olan 4,26 gramlık miskalin Ortaasyaya ancak İslâm devrinde «Hicaz miskali» ismi altında geldiği anlaşılıyor. Çünkü bu ölçü, gerçi Bulgarlar vasıtasiyle Ruslara geçmiş ise de, Ortaasya kavimlerinin ve Türklerin diğer ölçülerine esas olamamıştır. Eski Sumerlerin 3,76 gramlık ölçülere esas olan 838 gramlık ölçüleri Ahemenlere, Hindistan'a ve Çin'e geçmiştir; fakat bu ölçünün tekmil Ortaasya'da hâkim olduğu hakkındaki mütalealar yanlıştır. Bu ölçü (3,76 ve 838 gram) Çin'e Türkistan yolu ile geçmiş ise dahi burada kökleşmemiştir [59]. Sumerlerden geldikleri halde Ortaasyanın yerli malı şeklini alan ölçüler 4,548 (2,274) ve 4,095 tir. Ortaasya kavimleri muahharen kendi külçe para sistemlerine esas olan bu eski Sumer ve eski Hind ölçülerini, daha Yunanlılar Türkistan'a gelmeden önceki zamanlarda, bilmişlerdir. Herhalde Ortaasyalılarm ölçü bilgileri, Milâddan önceki binyıllara dayanmaktadır.

Gümüş külçelerinin Türkler ve Mogollar tarafından geniş mikyasta kullanılması, Asya'da bu mâdenin altın yanında tuttuğu mevkiini sağladı. Bu hususu BARTHOLD da kaydetmiştir. Gerek Hindistan ve gerek Çin'de tediyat vâsıtası olarak ancak altın ve gümüş sikkeler kullanılıyordu [60]. Zaten Türkler, Çin paralarına yalnız «bakır» dedikleri halde [61], Türk illerinin dirhemine, mağşuş oldukları halde «gümüş» demişlerdir [62]. Gümüşün geniş mikyasta pazarlara hâkim olduğu zaman dahi altın, Kırım'daki Ceneviz tüccarlarının **oro di Tanga**, yani Hanların damgasını taşıyan altın [63] dedikleri «Tatar altın külçeleri» kıymette hâkimiyetini muhafaza etmiştir.

Burada, zikri geçen ve «ortak» denilen **ticaret şirketleri ve kâğıt para** hususlarına da temas etmemiz icab ediyor. Avrupa'da modern kapitalizmin başlangıcı meseleleriyle meşgul olanlar, Avrupa'da aynî tediyatın yerine para tediyatının geçmesini kaydederken, bundan bilhassa Doğu ve Güney-Doğu Avrupada «çiftlik iktisadiyatı» (Gutswirtschaft) m, herhalde Şarktan gelen bir tesirle, ehemmiyet kesbetmesinin müessir olduğunu ve bunun da 13-14 üncü asırlarda vâki olduğunu tesbit etmişlerdir [64]. Bu da yerinde bir

fikirdir. 1935 te Viyana Üniversitesinde yaptığım bir tebliğde Mogollar zamanındaki ortak şirketlerinin faaliyeti ve rolleri hakkında tarihî menbalarımızda mevcut kayıtları anlattığımda Prof. A DOPSCH bu keyfiyetin ve BARTHOLD'un kaydettiği **sak** yerine **schek** **(tschek)** kelimesinin yerleşmesini, Avrupa'da ticaret cemiyetlerinin (Handelsgesellschaffen) meydana gelmesi ve kuvvetlenmesi meselesini aydınlatmakta ehemmiyetini kabul ederek söz söylemiştir [65]. Gerçi küçük mikyasta ticaret cemiyetleri, eski Atina'da dahi mevcuttu [66]. Kâğıt para, oyma tahtalara basılmış notlar Çin'de, daha milâdî ikinci asırda hususî ticarî muamelede. 9 uncu asırdan başlayıp hükûmetin malî siyasetinde yer tutmuştur [67]; fakat bütün Asya mikyasında iş gören ticaret cemiyetleri Mogollar devrinde teessüs eden «ortak» lar olup, kâğıt paranın bütün kudretiyle ticarete sokulması, Kubılây Kaan zamanında olmuştur. Fakat gerek ticaret şirketlerinin ve gerek kâğıt para istimalinin büyük bozkır (step) devletinin kuruluşu neticesinde ve bozkır ticaret şeraiti altında hız aldığı görülmektedir. «Ortak» teşkilâtı Mogollara, Uygurlardan geçmiştir ve «ortak» ların Karahanlılar zamanında da mevcut olduğuna dair (bilhassa Horezmde telif olunan fıkıh kitaplarında) deliller de vardır [68].

Bozkır ticareti, büyük fâsılalarla bazan mühim muhafız kuvvet terfik edilerek gönderilen büyük kervanlarla yapılıyordu. Araplar, Doğu Tiyan-şan'daki Uygur şehirlerinden, İslâm tüccarlarının da iştirakiyle, Yenisey Kırgızları ülkesine ve daha şimaline ve şarkına beş ay zarfında giden ticaret kervanlarından bahsederler [69]. İBN FADLAN (§. 29) 921 senesinde Horezm'den Oğuzların ve Bulgarların memleketine giden kervana 5.000 kişinin iştirak ettiğini kaydetmiştir [70]. Bu kervan, ilkbaharda hareket ettiğinden sonbaharda Horezm'e dönüp gelmek plânını tutmuştur. Yunan ve Arap müellifleri, bozkır ve şimal kavimlerinin ticarî muamelelerde olan sonsuz dürüstlüğünü kaydetmişlerdir. İbn Fadlan (§ 25, 26) Horezm Müslüman tüccarları ile gayrimüslim Oğuzlar arasındaki ticarî münasebetlerden bahsederken, bu tüccarların Oğuz illerinde iken mallarını oradaki Oğuz «dostları» nın yanında tam bir emniyet içinde bıraktıklarını, ötekiler de Horezme geldiklerinde bu Müslüman tüccar «dostları» nda misafir kalarak aralarında tam bir ülfet hâsıl olduğunu ve karşılıklı taahhütlerde bulunduklarını ve bu «dostlar» ın kefâleti olmadan Türk illerine girilemediğini anlatır. GARDÎZÎ de, Altay-Irtış tarafındaki Kemâklara giden ticaret yolunu târif etmiştir [71].

Müslüman tüccarların Kırgız, Oğuz ve Kemâk illerinde böyle büyük

kütleler halinde müşkülâtlı yollarda aylarca beraber kalarak ayni şartlar içinde işlerini görmeleri, bu tüccarın arasında müşterek taahhütlerin vücuda gelmesine vesile olmuştur. Kırgız ve Oğuzlarla olduğu gibi, kendi aralarında da itimad esasına dayanan şirketlerin kurulmasına. çek ve poliçe'lerle tediyat icra edilmesine sebebiyet vermiştir. MAHMUD KAŞGARÎ, bir ticaret ortağının ihanetinden şikâyet eden şiir parçaları naklettiği gibi [72], **sun altun** sözünü de «uzunluğu bir parmak ile bir zira' arasında olan altından süftece» diye izah etmiştir [73]. **Süftece,** Âsım Efendi'nin de anlattığı gibi, aralarındaki mesafeler uzun olan şehirlerdeki tüccarların paraları emniyetsiz yollarda kazaya uğramasın diye, verdikleri poliçe demektir. **Sun** ile **sum** bir olsa gerektir; fakat **sun altun** derken, şekli Kaşgarî'nin tarifinden eyi anlaşılmıyan bir poliçe kasdedilmiştir [74]. Herhalde ticaret ve kredi işlerinin geniş mikyasta teşkili zımnında Mogollar zamanında kurulan müesseseler, Horezm ve Sogd gibi, İranlı, Comuk (Cumak), Cıgrak, Uygur ve Bulgar gibi Türk ve Uzakdoğuda Çin tüccarları arasında daha önce beliren müesseselerin daha geniş mikyasta tezahüründen ibarettir. Mogollar zamanmda bozkır hükümdarları ve hükümdar aileleri de sermaye ile «ortak» şirketlerine iştirak etmişler, bu ise ticaret şirketlerine devletin himayesini temin etmiş ve hattâ onlar devlet postasından bile istifade edebilmişlerdir.

Mogol kabileleri arasında, para karşılığı olarak kullanılan ipek kumaş parçalarına **kadak** yani «çivi» denilmesi, çok mühimdir. Çünkü bu, 409,5 gramlık, yani Semerkand miskalinin yüz misli olan bir ölçünün ismidir, ki Kıpçak bozkırlarında Edıl Bulgarlarında da kullanılmıştır. Bu ölçüye kadak denilmesi «bezman» denilen kantar terazinin üstünde çivi ile işaretlenen noktalarından alınmış olsa gerek [75].

Kadak, 100 ve 96 ya taksim olunan miskallerin birleştiği bir ölçü noktasıdır. Bu Semerkand-kadak (ansır) ları, garpten alman «phunt» ismiyle; kadağın 40 misli olan 16,38 kiloluk Semerkand «taş» . (seng-i kelân) ı da «pud» ismiyle Ruslara geçmiştir [76]. Bu ölçünün para mânasında kullanılması, Horezm kadağının yastuk'un beşte biri olmasiyle izah edilebilir. Herhalde kadak kumaş parçası, bidayette 454 gramlık gümüş külçesinin muadili ve iki sum'un mukabili olarak kullanılmış olsa gerektir. Ayni şekilde kumaş paralar Uygurlarda **kamdu** tesmiye olunmuş; Mahmud Kaşgarî'ye göre 4 zira', yani 2 metre [77] uzunluğunda ve bir karış eninde olan bu kumaş parçaları her yedi yılda bir defa hükûmet tarafından toplanıp yıkanarak tekrar mühürlenmiş ve pazara çıkarılmıştır [78a]. Bu nevi ipek kumaştan olan paralar Horezm'de **kullanılmış** olacak; bunu 1917-1920 sene inkılâbın-

daki enflâsyonda eski hâtıralara göre ihya edip bir müddet kullandılar. Bundan başka Volga Bulgarlarında deriden mamul **alatak** denilen paralar da kâğıt para yerinde kullanılmıştır [78b]. Mogollar zamanında Kubılay Kaan'ın şarkî Mogol ülkesinde tatbikine başladığı kâğıt para sistemi. yastuk (baliş) hesabına dayanıyordu. Çince «çao» denilen bu paraların kâğıdı Çin kâğıdı olmakla beraber, 500 miskal (—2,274 kilo) ya dayanan sistemi, eskiden Ortaasya Türklüğünde, Horezm ve Semerkand ölçüleri ve külçeleri esasında, kullanılan kumaş parçalarının daha geniş mikyasta tatbikatından ibarettir.

Selçuklular zamanındaki **Kırtas** denilen muhtemelen kâğıt paralar da, Çin tesiri mahsulü olmayıp, Ortaasya'daki kumaş paraların tesirile meydana gelen bir tediyat vasıtası olsa gerektir. Selçuklular zamanında Çin usulünde çinicilik İran'da Kâşan çinî fabrikalarında inkişaf ettirilmişti. Bunu buraya getiren ustalar Çinliler olmayıp, Uygur yahut Karahanlı Türk ustaları olduğu burada (Kâşan'da) işlenen çini tabaklar üzerindeki Turfan tipli Uygur resimlerinin bulunması ile kat'î olarak sabittir [79]. Kırtas kâğıt paraları da bu şekilde, bilhassa Sultan Melikşah'ın zevcesi Türkân Hatunla beraber gelen Karahanlı kültür tesirinin bir tezahürü olarak arasıra kullanılmış olsa gerektir. Herhalde kumaş para, Ortaasya'da göçebeler ile olan ticarette inkişaf eden bir tediyat maddesidir ve bu Horezm ve Semerkand ölçüleri esasına dayanmıştır. Bu gibi kolay tediyat, hususî şahıslardan daha çok, ortak gibi şirketlerin işine gelmiş olduğu şüphesizdir.

Türk ve Mogol fütuhatlarının cihan iktisadî hayatına tesiri meselesi bizi, **bozkırlarda hâkim iktisadî** sistem'i izaha sevketmiştir.

Bu yolda bir çok senelerdenberi yapmakta olduğum tetkikatın hulâsası şudur: Ortaasya'da muayyen bir ölçüde bir külçe, kıymet vahidikıyasisi olarak ve bu memlekette siyasî rejimlerin ve sülâleler değişmesinden asla müteessir olmıyarak yaşamıştır. Küçük tediyat vâsıtaları ipek kumaş, sincabderisi gibi deriler, gümüş-bakır karışık küçük mâdeni paralar (**yarmak**, Buharhudat paraları, **gitrifi**, **müseyyebî**, tazca) bu esas külçe kıymetine bağlı kalmış, onlar külçelerin kıymeti üzerinde müessir olmamıştır. Bu yüzden Ortaasya'da Arap dinarları dahi «meta'» sayılmış yani ölçü ile alınmıştır. Kıymetin temeli sağlam olduğu ve bu kıymet. hükûmetlerin keyflerine tâbi olmadığı için Sogd ve Horezm'de, Karahanlılarda ve Uygurlarda küçük paraların bazan fazla mağşuş darbedilip enflâsyonlara uğramalarından umumî sisteme bir zarar gelmemiştir [80]. Gümüş para (agı) ların, hattâ külçelerin hesabı Mogollar zamanında olduğu gibi daha önceki zamanlarda dahi «tü-

men» (10.000) ile yapılmıştır: bu ise en yüksek kıymet vahidikıyasisi olmuştur.

Göçebe ve uruğ hayatı geçiren kavimlerin topyekününa tek bir kıstas ile yanaşmanın yanlış olduğu, bildiğimiz bütün tarihî devirlerde göçebe ve yarıyerleşik karışığı olarak görülen Türklerin, iktisadî ve içtimaî hayatlarının tarihi hakkında pek çok yanlış fikirlerin yaşadığı malûmdur. Prof. A. DOPSCH'un, bozkır kavimleriyle ticaretin parasız aynî mübadele esasında olduğu hakkındaki fikirlerin iflâsını bildiren sözlerini naklettik. Buna biz de, dünyanın muhtelif taraflarında mevcut olan külçelerin Ortaasya göçebe, yarıyerleşik ve yerleşik kavimleri tarihinde daha müessir ve istikrar temin eden bir rol oynamakla buradaki iktisadî hayatın esas temelini teşkil ettiğini; kumaş-para ile muamele Ortaasya'da beynelmilel ticareti kolaylaştıran bir âmil olduğu halde, bunun Çin'de tatbikinin geniş suiistimallere yol açmış olduğunu, kendi tüccarlarına ve maliye memurlarına haklı olarak inanmıyan İranlılar arasındaki tatbik tecrübesinin de âdetâ isyana sebebiyet verdiğini ilâve edelim.

Türk illerinde külçe paralar yalnız iç pazarlarda fiatın istikrarını temin etmekle kalmamış; Mogol devleti gibi büyük devletin kurulduğu zamanlarda, eski dünyada ticaret münasebetlerini yeniden ve temelinden organize etmeğe bile sâik olmuştur. Herhalde Mogol devrindeki altın ve gümüş **yastuk** (RUBRUK'un Kırım'da Cenevizlerle Tatarların ticaret münasebetlerine ait kayıtlarında **yaskut** [81]) ve **sum**ların Asya ve Doğuavrupa'daki kıymetler üzerinde hâkim mevkide bulunduğu muhakkaktır. Çin, İran ve Ceneviz tüccarlarının kurdukları «kapalı iktisad» sistemlerine nisbetle, onları yıkarak iktisadî hayatı daha geniş mikyasta organize eden muayyen külçe vâhidikıyasisinin ve «ortak» ticaret şirketlerinin kudretiyle bu hayata yeni bir hız vermek, dünya iktisad tarihi bakımından daha mühim bir âmil olmuştur. Kendi çalışmalarımın neticesi olarak ben, büyük devletler kuran Ortaasya Türk ve Mogollarında daima çekirdek halinde mevcut olan **kağanlık devlet teşkilâtı** ile onun dayandığı ve halkın içtimaî bünyesinde en eski zamanlardanberi yaşıyan **türeyi**; bozkırlarda, bilhassa Batıtürkistan'da, hiç değişmeden, yaşıyan **kadîm ölçü sistemine** dayanan **külçe vâhidikıyasîsini**; kumaş-paralar ile tediyatı mümkün kılan, Yunan ve İslâm tüccarlarınca da çok takdirle yâdedilen **itimad ruhunu** bu fütuhatların kuvvet merkezi olarak tanıyorum; bu fütuhatın netice itibariyle beşeriyet için faydalı tarafı da, herşeyden önce bu **müstakır ölçü ve fiyatı bütün Asya'da ve Doğuavrupa'da tamim eylemesi** olmuştur.

13 üncü asrın son yarısında doğuda Kubılay Kaan'ın ve batıda onun kardeşi Hülâgü'nün büyük Mogol devletini Hind Denizlerine doğru genişletmeleri, **Çin-Iran arasında deniz ticareti**'nin gelişmesine sebebiyet verdi. Çin ile Garp ülkeleri arasmda deniz yolu ile ticaret eskiden de vardı [82]. Fakat Mogol devrinde de bu ticaretin daha geniş mikyasta inkişafı, İslâm âlemi ile Çin arasındaki münasebeti büsbütün sıklaştırdı. Pusula'nın keşfedilmesi bunu bir kat daha kolaylaştırdı. Bundan da Portekizliler istifade ettiler [83].

Mogol devletinin kuruluşu, **Uzakdoğu** ve **Önasyada** ayni esaslar üzerinde **imar tedbirleri** alınmasına da sebebiyet verdi. Bağdad'ın Hülegü'nün eline geçmekle tamamen harâbe haline girmiş olduğu hakkındaki sözler mübalâğalıdır. Mogollar, şarkta Peking yanında, Horasan'da, Herat yanında yeni şehirler yaptıkları gibi, Bağdad'ın eski suru dışında da bu şehrin yeni bir mahallesini bina ettiler. Mogol vâliiumumîsi Suğuncak Aka ve onun veziri olan 'Ata Melik Cuveynî, Bağdad'ı sür'atle imar ettiler. Hattâ müverrih DHEHEBÎ'nin rivayetine göre: «Bu devirde Bağdad, Abbasî halifeleri zamanındakine nisbetle birkaç misli daha mamur» olmuştur [84]. Irakarap'ta Dicle ve Fırat üzerinde Abaka Han ile Argun ve Gazan Hanlar zamanında büyük kanallar inşa olunup, orada pek çok köy ve kasabalar vücude getirildi, ki bunlardan ileride (İlhanlılar faslında) bahsedilecektir. Bunun gibi, Kubılay ve Temür Kaanlar zamanında Çin'de vücude getirilen «İmparator kanalları», plânları ve azametleri itibariyle, tarihte emsali nâdir görülen teşebbüslerdir.

Mogol devrinde ehemmiyetle kaydedilecek bir nokta da, ticareti kolaylaştıran büyük kara yollarının ve köprülerin inşaası olmuştur. Çin'de ve İran'da yapılan inşaata ait malûmata malik olduğumuz gibi, Tiyanşan ve Sayan dağlarındaki [85] yol inşaatını gösteren eserler de mevcuttur. Tiyanşan'da yapılan yolları Çinli ÇANG-ÇUNG anlatmıştır. Sayan dağlarında ve Yenisey nehri başlarındaki dağlarda inşa edilen yolların, köprülerin bakiyesini 1926 senesinde tetkik eden Avusturyalı Dr. O. MAENÇHENHELFEN, bunlarm sağlamlığından ve inşa plânlarından hayranlıkla bahsetmektedir [86]. Mogolların aşağı Edil ve Dicle'de, Azerbaycan ve doğu Çin'de yaptıkları şehir (Hanbalık, Saray, Tebriz, Lahor ve Agra), kanal inşaatı arasında, plân itibariyle müşterek hususiyetler bulunup bulunmadığını müstakbel tetkikat gösterecektir. Herhalde bu büyük inşaatı bir kül olarak tetkik etmek zarureti vardır.

Temür Bek de Türkistan'da Zerafşan havzasında, keza Sırderya ve

Çu havzalarında büyük sulama işleri yaptığı gibi, batıda Azerbaycan'daki Mugan'da iki büyük kanal inşa edip bunların boyunca şehir, kasaba ve köyler kurdurdu [87]. Bundan başka, Hindistan hududunda Kâbil'in şimal ve cenubunda büyük kanallar inşa edip oralarını da Çoçi ulusundan getirdiği Kıpçaklı muhacirlerle iskân etti [88]. Temür tarafından yapılan bütün bu nevi inşaatın ayni plân ve şekillerde kurulduğu, buralarının kendi usta ve mühendisleri tarafından yapıldıkları kaydedildiğinden malûmdur. BARTHOLD'un ve İngiliz âlimi A. J. TOYNBEE'nin İlhanlı ve Temür devri eserlerinde millî bir Türk ruhu bulamayıp, bunların sırf bir İran ruh ve fikri mahsulü olduğunu ileri sürmeleri, bütün inşaata «azamet» ten başka (ausser Pracht) bir insicam ve bağlılık görmemeleri [89], Temür'ün en büyük ve en kıymettar eseri olan Keş'teki Aksaray sarayını kendisinin İran fütuhatından önce Horezmli ustalar tarafından yaptırmış olduğuna, Semerkand ve Buhara'da Temür'den önce ve onun gençliğinde vücude getirilen eserlerin (Şah-zinde, Seyfeddin Bakharzî ve Bayankuli Han türbeleri) orijinallik itibariyle muahharen İranlı ustalar tarafından vücude getirilen Meşhed'deki binalara nisbetle daha faik olduğuna bu iki müellifin dikkat etmemelerinden ileri gelmiştir. Bu nevi büyük san'at eserlerini yerinde bizzat tetkik etmiş olan COHN WİENER gibi, san'at ve şark san'atı mütahassıslarınm mütalealarını ve kaynaklarınızdaki sarih kayıtları ihmâl etmeleri de [90] buna tesir etmiştir. Tebriz'de Şenbi-Gazan, Sultaniye'de Olcaytu türbesi ve camii, Aras'ta Ziyaeddin köprüsü, Semerkand'de Temür'ün camii ve türbesi, Keş'teki Aksaray, Herat'ta gelini Gevherşad Hatun'un medrese ve hanekahı, İslâm tarihinde misli görülmemiş derecede güzel eserler olmuşsa; bunlar, Önasya'da, Mısır'da ve İran'da Mogollar devrinden önceki İslâm eserlerinden, yalnız «azamet» itibariyle değil, kendilerine has ayrı mimarî tipleri ve ruhu itibariyle de mümtaz bir yer tutmuşlardır. Herat'taki Gevherşad medrese ve hanekahı hakkında müverrih ABDURREZAK SEMERKANDÎ, «Rum serhaddi ile Çin sınırları arasındaki bütün İslâm âleminde» misli olmadığını anlatırken, bunların büyüklüğünden ziyade, güzel san'at eserleri olmak itibariyle insanlar üzerinde yaptığı tesir ve orijinallikleri de gözönünde tutmuştur [91]. Uzakdoğu san'atı tarihi mütehassısı olan COHN WİENER, Temürlüler devri eserinde Çin tesirini tesbit etmiştir; fakat bu eserlerde diğer İslâm, Mısır ve İspanya eserleri için yabancı olan orijinal hususiyetlerin, Çin san'atı için de yabancı olduğunu ayni Cohn Wiener tesbit etmiştir. Bunlardan «figürlü porselen resimciliği» (fegürliche Porzellanmalerei) Çin'in Sung sülâlesi devrinde henüz yoktu; bu ancak

Ming sülâlesi devrinde zuhur ediyor. Demek, Temürlü eserlerindeki bu nevi figürlü stil Çin'den gelmiş değildir. Temürlü eserlerinin en bariz vasfı olan boya (donuk gümüş rengi ve mavi'nin bir orijinal nevi) da Çin'den gelmiş değildir; çünkü bu mavi renk Çin'e İslâm dünyasından (Türkistan'dan) geçmiştir ve bu yüzden de orada «Müslüman mavi rengi» ismini almıştır. Cohn Wiener, Temürlü san'atının temelini teşkil eden «yerli motifler» i Semerkand'ın Şahzinde binalarından Hoca Ahmet ve Emir Hüseyin türbelerinde bulmuştur. Bununla beraber o Şahzindedeki yerli san'at an'anelerini Mervdeki Sultan Sencer türbesinde de keşfetmiştir [92]. Temürlüler devri âsârı zamanının Semerkandlı Abdurrezzak gibi san'attan anlar münevverlerini heyecana getirmişse, bunu yapan onların orijinal hususiyetleri ve orijinal ruhudur. Alişir Nevayî kendi şiirlerinde Temürlülerin semaları bilhassa sabahları aksettiren «Gök Künbed» lerini coşkun bir aşkla tavsif etmektedir [93]. Bu hususlar, tarihimizin müstakbel tetkikçileri tarafından işlenecek esas noktalarını teşkil eder.

Gerek Herat'm Temürlüler devrinde vücuda getirilen dışşehir kısımları ile hiyaban (bulvar) mda, gerekse Semerkand'm Temür tarafından açılan hiyabanınm şehrin iç ve dış saray ve bahçeleriyle bağlılık itibariyle tenasübünde. bu iki eski İslâm şehrinin eski kısımları için tamamiyle yabancı bir plân ile sistem ve azamet hâkimdir. Temür'ün müverrihleri ve İBN ARABŞAH, bu hükümdarın inşaatını bizzat kendi nezareti altında yaptırdığını ve Semerkand câmii inşaasına nezarete memur edilen vezirini, kendisi seferde bulunduğu sırada daha önce tarafmdan kabul edılmış olan plândan küçük bir inhiraf yaptığı için çarşıda salben idâm ettiğini kaydederler [94]. Kendisinin resmî tarihinin 1465 te yazılan nüshasmdaki bir minyatür, Temür'ün bu inşaat işlerine, üzerinde âdi iş elbisesi ve elinde asâ bulunduğu halde, nezaret edip emirler vermekte olduğunu, bazılarına dayak atıldığını canlı olarak göstermektedir [95]. Uluğ Bek'in de kendisinden kalan en muazzam eser olan, Semerkand medresesinin yapılışına, bir usta gibi bizzat iştirak ettiği kayıtlıdır. Meşhed câmiinin muazzam çinili yazılarını Baysungur Mirza yazmış, Alişir Nevayî ile Hüseyin Baykara da kendi inşaatlarına her vakit bütün teferruatına kadar bizzat nezaret etmiş, yanlış yapılanları bozdurarak yeniden yaptırmışlardır [96]. Babur Mirza Herat'ı ziyaret ettiği esnada, kendisinden evvelki Temürlü hükümdarların faaliyetinden kendisinde hayranlık uyandıran bir hususiyet olmak üzere «her işi mütehassısı eline vermek ve her başlanan işi muhakkak sonuna erdirmek», sistematik ve plânlı iş yapmak cihetlerini ayrı bir ehemmiyetle kaydetmiştir [97]. Filhakika Mo-

gollar ve Temürlüler devri asarında göze çarpan en bariz hususiyet, burada tek bir ruhun, İran ve İslâm âleminde o güne kadar görülmeyen geniş ve şümullü bir plâncılığın ve insicamın menşei Uzakdoğu'da olmaktan çok, Türkistan'ın kendisinde ve Uygur illerinde görülen bir san'atın ve bir san'at zevkinin hâkim olması keyfiyetidir.

4. — Bu bahsin sonunda **fütuhatın bizzat Türkler için faideli olup olmadığı** hususuna temas etmek istiyorum. Bence, bu fütuhat Türkler için faideli olmuş; yalnız faideli olmakla kalmamış, kendi varlığı için, mücadele etmesini bilen bir millet olmak sıfatiyle bugünkü Türkler işte bu fütuhatların mahsulüdür. Büyük Hun devleti kurulmamış olsaydı, Türkler doğuda Çin, batıda Yunan ve İran nüfuzları altında dağılıp gideceklerdi. Göktürk devleti Karadenize kadar uzanmış olmasaydı, Batı-Hun dağlariyle Doğuavrupa'ya geçen tekmil Türk kavimleri Hazar câmiası altında toplanacaklar, eski Skitler gibi, o taraftaki Slav ve Germen ırkları arasında eriyip gideceklerdi. Ortaasya'nın doğu yarısındaki Türkler ise zaten Çin'in nüfuzu altına girmişlerdi. O zamana kadar bir umumî millî ada mâlik olmıyan Türk kavimleri, ancak bu sülâle devrinde «Türk» millî ismi altında toplanmış oldular. Göktürkler Sasanî İran'ın inkırazını hazırlayıp Arapların Ortaasyaya kadar ilerlemelerini temin etmiş olmasalardı, Doğu-Türkleri Buddizme, Batı-Türkleri de Hıristiyanlığa intisap edip, yine iki büyük kısma ayrılmak tehlikesine maruz kalırlardı.

Mogol çağı fütuhatının Türklük için olan ehemmiyeti, hepsinden büyüktür. Gerçi ortada Karahanlılar devleti kurulup burada bir Müslüman-Türk millî hareketi başlamıştı; fakat bu hareket Türkler arasındaki büyük gayrımüslim câmiaları ve lehçe farklarını ortadan kaldıracak kudrette değildi. Halbuki kurulan devletler kabilecilik esasında olduğundan, millî bir taazzuv şeklini alıyordu. İslâm enternasyonalizmi ise, Türkleri, millî ruhtan tecrid ederek, kendisinin vatan hissinden mahrum dinî askerleri şekline sokmak istidadını göstermişti. 13 üncü asrın başında Hindistan'daki Türklerin hayatını anlatan MUBÂREKŞAH GURÎ, oradaki Türklerin, yukarıda (s. 106) Cahiz'den alarak anlattığımız, vatan hissinden ayrılmış olduklarını tebarüz ettirmiştir [98].

Hükümdarları «hakan» olmasına rağmen Uygur devleti, Uygur boyunun, Karahanlılar Çigil ve Yağma oymaklarının, Hazarlar Hazar boylarının, Mogolistan'daki müteaddid Kerait, Merkit, Nayman ve saireler de kendi kabilelerinin, esasen kabile reislerinden türeyen Horezmşahlar Begdili, Kanklı boylarının, Bulgarlar Bulgar uruğunun ve Karahıtaylar da Hıtay uruğunun

siyasî teşekküllerinden ibaretti. Bunların bazılarının ayrılığı dinî ayrılıkla kuvvetlenmişti. Uygurlar Buddist ve Manihaistdiler; Doğuda Ak-Tatarlar, Keraitler, merkezde Naymanlar ve batıda Kıpçaklarla Peçenekler Hıristiyan; Bulgarların batı kolu Hıristiyan; Karahıtaylar Manihaist; Oğuzlar, Karahanlar ve Edil Bulgarları Müslüman, halbuki Hazarlar Musevi idiler. Bunlar arasındaki lehçe farklarının büyüklüğü de, Mahmud Kaşgarî'nin eserinde belirtilmiş olduğu gibi, ayrı kabilelerden kalan vesikalar ve isimlerden anlaşılmaktadır. İBN HAVQAL, Hazarların dili hakkında «Türkçeden de Farsçadan da ayrı olup dünyada hiç bir milletin diline benzemez» dediği gibi, Edil Bulgarları dilinin de böyle olduğunu tasrih ediyor. El-Bîrûnî'nin ifadeleri gibi, Müslüman Bulgarların mezartaşları da bunu teyid etmektedir [99]. Halbuki Orta Tiyanşan'da kurulan Karahıtaylar Mogolca konuşan bir kavimdi ve tam olarak Çin kültürüne intisap etmiş bir milletti.

Çengiz devletinin kurulması, bütün bu vaziyeti altüst etti. Mogolistan'da Mogollaşmakta olan büyük kabile zümreleri batıya sevkolundu ve hepsi Müslüman-Türk oldular. Çengiz: Uygur, Tatar, Kerait, Karahıtay, Merkit, Nayman, Kanklı gibi büyük kabileleri tamamen dağıttı. Bunlar, bütün Mogol uluslarında küçük küçük zümreler halinde yaşıyan oymaklar şeklini aldılar. Türkistan'da Karahıtay dili gibi, Edil havzasındaki Kıpçaklara karışıp gitmiş olan Müslüman Bulgarların ayrı dili de kayboldu. (Yalnız **Çuvaş** ismi altında yaşıyan gayrimüslim Bulgarlar dillerini muhafaza ettiler). Batıya gelen bütün Mogollar Türkleşti. Eskiden Göktürklerin inkisam ettiği 24 uruğun bir çoğu Karahanlılar zamanında henüz yaşıyordu. Tiyanşan'ın en büyük boyu olan Yağmalar, **Hûdûd al-'Alam** müellifinin dediğine göre, 1700 oymağa ayrılmıştı. Bütün bunlar keza Çigil, Tukhsı, Arğu, Horezmdeki Çığrak ve Kücat gibi uruklar ortadan kayboldu. Çünkü bunlar Batı ve Doğutürkistan'ın medenî (Kent) Türklerini teşkil ederek kaynaştı ve urug hayatından ayrıldılar. Garpte Kıpçaklar kâmilen Müslüman oldular, ve şarktan gelerek kendi ülkelerini dolduran Doğutürk uruğları arasmda eriyip gittiler (lehçe hususiyetlerini, ancak Şimalî Kafkasya dağ mıntakalarında yaşıyan Kumuk, Karaçay gibi küçük kabilelerde muhafaza edebildiler). Çengiz ve oğulları zamanında Türk ve Mogol uruklarının **kaynaşması**nın ne kadar muazzam olduğunu bilmek için, bugün mevcut Nogay, Özbek, Kazak, Başkurt gibi büyük câmiaların hepsinde müştereken mevcut olan kabileleri ve oymakları tesbit etmek kâfi gelir. Bu kaynaşma neticesinde Çengiz oğullarının Ortaasya, Doğuavrupa ve Önasya'da resmî dil olarak kabul ettikleri **Uygur-Hakanî edebî dili** her yerde anlaşılır oldu. Mogollardan önceki

Hıristiyan Kuman (Kıpçak) ların dinî neşidelerinin (**Codex Comanicus**) dili ile onlarla ayni zamanda Uygur ilinde yaşıyan Uygur Hıristiyanlarının ve Buddistlerinin dinî eserlerinin dili arasındaki fark o kadar mühimdir, ki birinin dilini diğeri anlıyamazdı. Halbuki 14 üncü asırda Kıpçak ilinde Hanların Uygur harfleriyle yazılan fermanları Uygurcaya yakın olup, Kıpçaklarca da güzelce anlaşılır oldu.

Bütün bu büyük devletlerin kuruluşu, onları idare ve fütuhatlaıdaki muvaffakiyetler, **Türklerde millî duygu** ve gururu yaşatmıştır. Bunu da burada ayrıca izah etmek gerektir.

İslâm devrinde Türkler, siyasî hayatlarında «din» unsurundan çok «millî duygu» dan mülhem olan bir kavim olarak tanınmışlardır. Bunu müverrih İBN KHALDUN, Temür'e ve Türklere ait yazısında tebarüz ettirmiştir. Ona göre, Araplarla birlikte «millî asabiyet» e bağlı olan millet, ancak Türklerdir [100]. Türklerin bu yoldaki temayüllerini iyi anlayan İslâm müelliflerinden CÂHİZ, MUBÂREKŞAH GHÛRÎ ve Selçuklular zamanında İBN HASSÛL, Türkleri medhederek yazdıkları eserlerinde, bu hususu pek bariz misallerle anlatmışlardır. Mogollar zamanında manzum «şehname» ve «Zafername» leri vücuda getiren ŞAMS KÂŞANÎ, HAMDULLAH KAZVÎNÎ ve HÂTİFÎ gibi acem müellifleri, bu millî gururu okşamakta canlı tarihe dayanmışlardır [101]. Türklerden KAŞGARLI MAHMUD, Türkleri, dünyada cihangir olmak için yaratılan bir millet tanıdığını, kendisinin inandığı bir akîde tarzında anlatmıştır.

Bu yüzden Mahmud Kaşgarî. Barthold'a millî gururla meşbu bir Türk müellifi olarak görünmüştür. O diyor, ki «Türk kavimlerinin bilhassa milâdî onuncu asırda başlıyan fütuhatları, onlarda bir millî gurur uyandırdı, bu gurur daha 20. nci asırda bile işlerine yaramıştır. Türklerin askerî muvaffakiyetleri ve fütuhatları ortaçağda Müslüman medeniyetini kabul eden Türkler için millî gurur unsuru olmuştur. Onlar bizzat Allah tarafından söylenmiş bir hadisi kudsî sıfatiyle: «Benim Doğuda bir hâs ordum vardır. onlara Türk adını verdim» sözlerini gururla naklederler. Mahmud Kaşgarî ise bunu, Türkleri diğer milletlerden ayıran ve kendilerine Allah tarafından verilen imtiyaz ve faziletleri olduğuna inanmaktadır» [102]. Mahmud Kaşgarî'nin çağdaşı olan YUSUF HAS HÂCİB'te **Kutadgu Bilik**'te, Türk mefahirini canlandırmış, İranlı Tacik unsuru ile kadınları bir sıraya koymuş ve bunlarda görülen telâşı ve tevazuu (Uygurca «siliklik»), Türklerce sakınılması icabeden bir karakter olarak anlatmıştır [103]. Bu iki Türk müellifinin, Çinli'ye olan nazarları da böyledir. Yusuf Has Hâcib'e göre, Türk devletçilik felsefesini, büyük cedleri ve ilk büyük hükümdarları Tunga-Alp-

Ka'den ve Bilga-Bükü'den öğrenen, onları ülkü edinen milletdir.

İlk Mogol Kaanları devrinde Ortaasya'yı ve Mogolistan'ı Çinlilerden Çiao-Hong (1221 de) ve Çang-Çung (1221-23), Avrupalılardan Plano Karpini (1245-46 da), Rubruk (1253 de) ve Marco Polo (1271-1291) de, İranlı Cuveynîler (Bahaeddin 1233-5 seneleri, oğlu müverrih 'Atâ Melik 1246-1253 arasında bir kaç defa) ziyaret ettiler. Bu seyyahlar, o zamanki Mogol ve Türklerde cihan üzerinde hâkimiyet şuurunun yaşadığını ve buna terettüp eden mes'uliyeti onların tam olarak müdrik olduklarını canlı misallerle anlatmışlardır.

Biz bu millî Türk gururunun en bariz şeklini, bilhassa Temür'ün ve torunu Uluğ Bek'in hayatiyle eserlerinden ve bilhassa Temürlüler zamanında vücuda getirilen resimlerle minyatürlerden de öğrenebiliyoruz. Temür'ün selefi olan Emir Kazgan, Herat şehrini muhasara ederken «Siz Tacikler, saltanat dâvasına kalkışmaya ne hakkınız var» demiştir [104]. Temür de. 1365 te Semerkand'da kendilerine ayrı bir otonomlu muvakkat hükûmet kuran «Serbedârları» ı yakalayıp astırırken, «devlet işlerine karışmak Tacik'lerin işi olmadığı» nı söylemiştir. Temür'ün, Tacik askerlerini ayrı cüz'ütamlar şeklinde teşkil etmiş olup, kumandanlarından birisine darılarak rütbesini tenzil ettiğinde onu Tacik kıt'aları başına tayin ettiği vaki olmuştur [105]. O zaman efsanevî Alangua neslinden gelmiş olmak veyahut bu nesille, dâmadlık şeklinde bile olsa, bir akrabalıkta bulunmak, Araplar için Peygamber evlâdı olmaktan daha şerefli bir hal telâkki olunuyordu. Devleti Mogollardan alan Çinlilerin Ming sülâlesi imparatoru da, Türk ve Mogollardaki bu geleneklere riayet etmeği siyaset bakımından lüzumlu görerek, Temür'e yazdığı mektuplarında ona «Foma», yani hakanlar neslinin damadı, diye hitap ediyordu. Prof. H. H. SCHAEDER, Türk millî gururunu ve Türklerin İranlılar (Tat ve Taciklere) nazarlarını tebarüz ettiren kayıtları toplamış; o cümleden Alişîr Nevayî'nin «Tavuk besleyen Tat kalabalığı» nı bir Türk beğinin değersiz maiyeti sıfatiyle anan bir şiir parçasını nakletmiştir [106]. İspanyol elçisi Klaviço, Temür'ün Semerkand'daki Dilküşa sarayında yapılan kabul merasiminde Çin elçilerini hiçe saydıklarını gösteren muamelelerini zikretmiştir. Zâhiren diplomatik maksatlarla kendisine tâbi gösterdiği Ming imparatorunu Temür ve onun yanma Doğudan gelen Mogol şehzadeleri (Olcay Temür ve Tayzi Oğlan) bu sülâleyi «Uluğ Yurd» un gasıbı sayar ve intikam almayı düşünürlerdi [107]. Temür'ün kendisi, bu imparatoru daima «Domuz-Han» tesmiye etmiştir.

Mogol devri için bir de, **ÇENGİZ-OĞULLARININ ÇİNDE HÂKİMİ-**

YETİ'ni ve oradan çekilmelerini bir misal olmak üzere anlatmalıyız. 13 - 14. üncü asırlarda Mogol ve Türklerin Çin memleketinde hâkimiyeti Kubılay Kaan'ın 1264 te kaanlık payıtahtını Mogolistan'daki Karakurumdan şimalî Çin'deki Peking'e nakletmesiyle başlamış, bu şehir Uygur şivesince «Han-Balık», yani «hanın şehri» ismini aldıktan sonra, bir müstemleke idaresi şeklinden çıkarak, Mogolların ve Doğu-Türklerinin Uzakşark'ta yeni bir devlet kurmak tecrübesine dönmüştü. İmparatorluğun Çin'deki hayatı hep tezadlar içinde bocalamaktan ibaret kaldı. Kubılay Kaan, Buddizmi kabul ettikten ve Çin usulünce «Yüan» diye bir «sülâle ismi» de alıp, cenubî Çin'de Sung sülâlesini inkıraza uğratarak memleketini Cava adalarına kadar uzattıktan sonra, artık bir «Çin-Mogol imparatoru» olmuştu. Kaan, bu ülkenin itilâ ve refahını temin eylemek hususuna çok ehemmiyet verdi; Mogolistan'ın imarı hususunu da, oradaki muhaliflerini tenkil ettikten sonra bile, ihmal etti. Çin ekseriyeti içinde dağınık yaşıyan Mogol memurları, gitgide Çinlileşmek mecburiyetinde kalacaklardı.

Eskiden Çin'de hükûmet süren Türk sülâleleri hep milliyetlerini kaybetmişlerdi. Bunlardan Topa sülâlesinin hükümdarları kendi tebaaları olan Türkleri zorla Çinlileştirmiş ve Türkçe konuşmalarını ölüm cezasiyle men'etmişlerdi. Çin'deki Mogolların istediği ise, bu vaziyetin tam zıddı idi: Gerek Kubılay Kaan ve oğlu Temür Kaan ve gerekse beyleri, kendilerinden önce Çin'e gelerek kaybolup giden bozkır kavimlerinin âkıbetine maruz kalmamak için kendi milliyetlerini muhafaza eylemek kararını vermişlerdi ve bu hususta müttefik idiler. Çinli kadınlarla evlenmeği beğenmezler ve bunlardan doğan çocukları için miras hakkı tanımazlardı. Asıl Mogollar, kendilerini Çin'de, meselâ Hindistan'daki İngilizler gibi idare ediyorlardı; ancak yüksek makamları kendi ellerinde bulundururlar, yerlilerle karışmazlar, kendilerinden sonra tâlî derecede olan mansapları Orta ve Önasya'dan gelen Müslümanlar ile Hıristiyanlara verirlerdi. Gerek Mogollar ve gerekse bu Müslümanlar Çin dil ve yazısını öğrenmediler, her yerde bir dilmaç vasıtasile iş gördüler, resmî dil Mogolca idi, bununla beraber Uygurca da, yukarıda dediğimiz gibi, geniş mikyasta kullanılmıştır.

Kubılay Kaan, divan ve mahkemelerde kullanılmak üzere Mogolcayı Uygur harfleri yerine tibetçeden alınan bir «murabba yazı» ile yazmak usulünü tatbik etmişti; fakat Mogollar arasında Uygur yazısı artık kökleşmiş bulunuyordu. Mogol dilinin yazı hususunda bu ikilik içinde bocalamasına ve tekmil Çin'de tatbikinin birçok müşkülâta uğramasına rağmen, Mogolların kendi dillerine merbutiyetleri tam idi. Şimalî Çin'in Çince dili Mogolca ile

karışık bir şekil almıya başlamıştı, o zamanki Çin dram ve romanları Mogolcanın tesiriyle bozulmuş bir dilde yazılırdı. Velhâsıl Hanbalık'taki Mogol imparatorları bir asırlık hâkimiyetleri esnasında kültür bakımından tam bir tezad içinde yaşadılar; bunlar ya tamamiyle Çinlileşmek, veyahut Çin'den çekilerek Mogolistan'a dönmek mecburiyetinde kalacaklardı. Kendileri medeniyetçe Çinlilerden aşağı ve gittikçe onların tesirine düşmekte oldukları halde, Çinlilere aşağı tabaka insanları ve istismar maddesi nazariyle bakıyor ve bu yüzden Mogol ve Çin münasebeti gittikçe gerginleşiyordu.

Kubılay Kaan'ın ahfadından Çin'de son Mogol imparatoru olan Togan Temür (1333 - 1368), çok zaif bir şahsiyetti. O da muasırı olan son İran İlhanî hükümdarı Ebu Sa'id Han gibi, vaktini saray entrikaları içinde geçirdi, kendisine tehakküm eden Budda lamaları onu eski Mogol an'anelerinden uzaklaştırıyorlardı. Halbuki bunu görerek kendisinden nefret eden bozkır Mogolları, «Kaan Mogolluktan ayrıldı» diye ona karşı isyan ediyorlardı. 1361 de Ögeday Kaan neslinden bir prensin isyanı ve 1364 te Polad Temür adlı diğer bir prensin isyan edip Hanbalığı işgal eylemesi, bu devrin en mühim hâdiselerini teşkil etmiştir. 1345 senesi sıralarında Hanbalıkta bulunan İbn Battuta, Kaanın «Firuz» ismini taşıyan amcazadesinin, «Kaan Çengiz'in yasasını bıraktı» diye isyan ederek onu büyük bir muharebede öldürdüğünü ve kendisini kaan ilân ederek payıtahtını Peking'den Karakurum'a naklettiğini zikreder. Bu kayıt, herhalde hakikî kaan olan Togan Temür değil (çünkü o ancak 1370 tarihinde vefat etmiştir), belki onun namına Çin'i idare eden ve bilfiil kaanlık eden birisine, belki de bir mütegallibeye ait olsa gerektir. «Firuz» ismi de, ihtimal ki bu mütegallibeyi öldüren bir Mogol prensinin Hanbalıktaki Müslüman İranîler arasında kullanılan müsteâr ismidir. Herhalde İbn Battuta'daki kayıt Çin'de hâkim olan Mogollar arasında, ya Çin'de kalarak Çinliliğe temessül etmek ve yahut ta oradan çekilerek asıl Mogol ülkesine dönerek Mogol olarak yaşamak meseleleri üzerinde çok ciddî mücadelelerin vaki olduğunu göstermektedir. Togan Temür, İbn Battuta Hanbalık'tan ayrıldıktan sonra, daha 23 sene Çin'de hükûmet sürdü. Bu aralık Çinliler, Mogolların eski şevket ve satvetinin artık kalmamış olduğunu görerek muhtelif vilâyetlerde bunlara karşı isyan bayrağını kaldırmışlardı. 1368 senesi 10 eylülünde imparator Togan Temür Peking'i ve 1369 da nihayet Çin hududunu terketti. Torunları da Karakurum taraflarında yerleştiler.

Tüli Han'ın oğullarından Kubılay Kaan'ın Çin'de yeni bir Mogol devleti yaşatırak teşebbüsü, bir asırlık tecrübeden sonra tamamiyle iflâs etti;

halbuki ayni Tüli Han'ın diğer oğlu Hülegü Han'ın Önasya'daki teşebbüsleri, evvelce Selçuklular zamanında yapılan temellere dayandığından, tam bir muvaffakiyetle neticelendi. Fakat Önasya ve Uzakdoğu'da yabancı medenî kavimlerin ülkelerinde yerleşmek ve orada medenî hayat tesis eylemek azminde bulunan bu münevver Mogol Han ve şehzadelerinde görülen müşterek hususiyet, dikkate şayandır: Bu da millî an'anelere sadık kalmak ve devletin ancak bu an'anelere sadık kalındığı müddetçe yaşayacağına tam bir kat'iyetle inanmaktır. Gerçi «Uluğ-Yurt» da resmî dil Mogolca idi, fakat Uygurca da yukarıda dediğimiz gibi kullanılıyordu. Mogollar arasındaki Türkleşme, Müslümanlığın intişarı ile muvazi gidiyordu. Kubılay Kaanın torunu şehzade Anende ve oğlu Ürüktemür, koyu Müslüman idiler. Mükemmel Arapça okur ve yazardılar. Bunlara tâbi 24 Tangut şehri ahalisinin ekseriyeti Müslüman olup yalnız köylüler Buddist idiler. Anende, kendine tâbi 150.000 kadar askerin de çoğunu Müslüman etmişti [108]. Kubılay Kaanın rakibi olan kardeşi Arık Boğa'nın oğlu **Melik Temür** adını taşıdığı gibi, bu Melik Temür'ün oğullarından biri de **Mahmud** isminde idi [109]. Müslümanlığın intişarı Mogolların Çin'den ric'atinden sonra da devam etmiştir.

Temür Bek'in «Uluğ-Yurt» (yani Mogolistan) hükümdarı ilân etmek üzere senelerdenberi yanında bulundurduğu Tayzı Oğlan Müslüman olmuştu, ki [110] kendisine Altan Han da deniliyordu. Semerkand yanında kendi namına kanal kazdırmış olan bu han, Temür'ün vefatından sonra Mogolistan'a gidip bir müddet hanlık etti. Bunun haleflerinden birisi Çin kaynaklarına göre **Ma-ha-mou** yani Muhammed, yahut Mahmud isminde idi [111]. Buradaki en nüfuzlu iki kabile: Çuras ile Uyrat'ın, Çağatay ulusunda bulunan oymakları Müslüman olmuş ve Türkleşmişlerdi. Buddizmi daha Kubılay Kaan kabul etmiş ise de, Çinlilere karşı millî düşmanlık yüzünden bütün Uluğ-Yurt Mogolları Müslümanlık propagandasına müsaitti. Doğutürkistan'daki Müslüman uleması bu yolda çalışıyordu. Eğer Temür'ün 1405 de başladığı Çin ve Mogolistan seferi muvaffak olmuş, Doğutürkistan'ı ve Mogolistan'ı torunlarından İbrahim Sultan ile Uluğ Bek'e vermek, Önasya'dan getirdiği Müslüman muhacirlerini ve Kara - Tatarları oralarda yerleştirerek, bütün bu tarafları Müslüman yapmak hakkındaki plânları tahakkuk etmiş olsaydı; bütün Çuras ve Uyrat gibi yarı yarıya Müslüman olan ve Türkleşen kabileler de tam olarak Müslümanlaşarak Türkleşecekti. Zaten Uyratlar, Mogollaşmış Uygurlardan ibaret idiler. Bunu yukarıda (s. 67) zikretmiştik [112]. Fakat Temür'ün plânları, kendisinin bu seferin tam başlan-

gıcında vefat etmesi ve şehzadelerin ihtilâfı yüzünden, akîm kaldı. Mogollar kâmilen Buddist oldu. Bundan sonra Mogol tarihi de Türk tarihinden ayrıldı; oradaki Türkler de Mogollaştı yahut Çinleşti (Döngenler). Mogollar 15. inci asrın sonlarında, Kalmuk ismi altında batıya doğru hareket ettiklerinde, artık Müslüman Türklere yabancı ve onlara başka bir kavim olarak gelmişlerdi [113]. Halbuki Mogolların Müslüman olanları şehzade Anende ve oğlu Ürüktemür, İlhanlı Gazan Han gibi olmayı kendileri için ülkü edinmişlerdi [114]. Böylece, İslâmiyet Altay kavimlerini tek bir Türklük câmiası içinde toplamak için başlıca vâsıta olmuştu. Türk milliyeti fikrinin Temür ve oğulları zamanında çok kuvvetli olmasiyle beraber, bütün Türkleri Müslüman görmek yolundaki arzularının bilhassa bu devirde kuvvetli olması, Doğudaki Türk ve Mogolları Buddistleşmekten alıkoymak fikirlerine dayanmış olsa gerektir.

Fütuhatın, Türkler ve Mogolların tarihî mukadderatı bakımından **zararlı tarafları** da olmuştur. Evvel bu fütuhatın münever hükümdarların idaresinde fakat bunların dayandığı göçebe kabilelerin eliyle yapılmış olması, o zaman olduğu gibi, sonra da medenî kavimler üzerinde fena intibalar bırakmıştır. Daha 11. inci asır müellifi olan Arap coğrafya âlimi ŞERİF İDRİSÎ: «Türklerin padişahları eyi muharip, mükemmel mücehhez, cemiyetlerde iş görmesini bilir ve tedbirlerinde kat'î olmakla beraber ihtiyatlı, adalete sadık ve güzel sîret sahibi insanlardır; fakat onların idaresinde bulunan Türkler ise, insanlara eziyet veren merhametsiz tıynetli, tabiatleri kıyıcı taifelerdir», demiştir [115]. Türklerin yüksek tabakalarını çok medheden İranlılar da, bu hükümdarların dayandığı Türk kütlesinden en acı ibarelerle şikâyetlerde bulunmuşlardır. Bu şikâyetlerin en nazik bir şekli şu parçadır: «lâleden kalbin neden böyle siyahtır diye sordum; o da bana, bozkırlarda yaşıyan insanların hepsi böyledir diye cevap verdi» [116].

Umumiyetle fütuhatların çok vakitlerde büyük tahribatla icra edilmiş olmasının intibaı sonradan yapılan imar ve inşa işlerile silinememiştir. Gerçi Mogol uluslarında vergiler umûmiyetle normalin fevkinde olmamış, fakat işgal edilen illerde vergi toplama işi göçebelerce istihkar edilen yerleşik kavimleri rencide edici kabalıklarla icra edilmiştir. Gerçi Mogolların yol ve köprü inşaatı ile posta (yam) teşkilâtı medenî insanlar için pek faydalı olmuş; fakat o tedbirlerin tatbikinde gösterilen şiddet, unutulmaz acı hisler bırakmıştır. Mogol ve Doğu-Türk kabileleri bu hususta, Türkistan'ın medenî ülkelerine bitişik mıntakalarda yaşıyan Türklere nisbetle çok geri insanlar olmuştur. Çin'de, Mogollardan sonra ikinci mevkii tutan Ortaasyalı Müs-

lüman memurlar pek kalabalık idi; fakat bunlar mecusî diye baktıkları gayrimüslim Çinlilere karşı olan muamelelerinde, Mogollara nisbetle daha çok kaba olmuşlardır; bu cihetten Çinliler onlara, Mogollardan farklı olmak üzere «Ecnebiler» demişler ve bunların taşkınlıklarını kendi tarihî ve edebî eserlerinde bilhassa tebarüz ettirmişlerdir [117].

Böylece Türk ve Mogol gururu karşısında bazı tâbi medenî kavimlerin millî izzetinefisleri zedelenmiştir. Son zamanlarda, Türk ve Mogol kavimlerinin kudretli milletler olarak tekrar meydana çıkmalarına karşı düşmanlık hisleri izhar edilmesi, eski fütuhatın menfî tarafları sayılabilir. Türklere dost olan Hind Müslüman şâiri SİR MUHAMMED İKBAL dahi «Semerkand toprağından korkuyorum, ki orası bir daha kalkınmasın, bir daha Hülegü'nun taşkınlığına ve Çengiz hengâmelerine sahne olmasın» demiştir [118]. Çin'de çalışan Fransız âlimi Dr. A. F. LEGENDERE'nin Türk ve Mogol kavimlerinin 1917 Rus inkılâbından istifade ederek tekrar dirilmeleri ihtimaline karşı medenî milletleri **Quo vadis Europa?** gibi eserler neşriyle ikaz etmek yolundaki mânasız fakat Avrupa siyasîleri üzerinde cidden müessir olan feryatları da [119] bu eski fütuhatların intibamdan doğmuştur. Bu gibi hâdiseleri de muasır Türklere bazan o eski fütuhatlarının bıraktığı intibalardan şikâyet etmek için vesile olmaktadır [120].

Diğer taraftan bütün bu fütuhatlarda Türk ve Mogolların kendileri, ancak hâkim tabaka olarak kalmak ve tebaayı çalıştırmak hususuna ehemmiyet verdiklerinden, mesaileri netice itibariyle ekseriya başkalarının ellerine geçip gitmiş, hattâ aleyhlerine dönmüştür. Çin'de ve İran'da Mogol devletleri kurulmasının, Hind ticaret yolunun inkişafına sebep olduğunu anlatmıştık; Hanlar bu yolda gayret sarfetmişlerse, bundan netice itibariyle Türkler ve Mogollar değil, bilfiil gemi inşaatı ile ve deniz ticaretiyle meşgul olan Garp milletleri istifade etmişlerdir. Mâmafih Batı ve Doğutürkistan, Azerbaycan, Anadolu ve Edil havzası gibi sekenesi Türk olan ülkelerin ahalisi ticaret, inşaat ve sanayi işlerindeki tecrübelerini en çok büyük fütuhatlar zamanında elde etmişlerdir.

— 3 —

TÜRKLERİN «İNTİŞAR» ŞEKİLLERİ VE BUNA MÜESSİR OLAN ÂMİLLER

Türklerin intişarlarında müessir olan umumî bir âmil göstermek imkânsızdır. Muhtelif devirlerdeki yayılmalar muhtelif sebeplerden ileri gel-

miştir. Mamafih bu yayılmaların umumî sebepleri meselesi tarihçileri alâkadar etmektedir. Bazı zevat **Ortaasya'da iklimin tahavvüllerini** umumî sebep olarak görmek isterler. İklimin tahavvüllerine ait nazariyeler yalınız Ortaasya için olmayıp, Himalaya ve Karakurum irtifalarındaki cemudiyelerden soğarılan bütün şarkî ve cenubî Asya'ya, keza şimalî Amerika'ya ve Önasya'ya, bilhassa Suriye ve Arabistan'a tamim edildiğinden bazı tarih nazariyatçıları tarafından bütün bu ülkelerin tarihinde müessir olan umumî bir âmil olarak ileri sürülmüştür [121]. Fakat bu nazariyelerin tarihî meseleleri izah için tatbiki hususu umumî itirafa hiç bir türlü mazhar olamamış, jeolojik hâdiselerin şu veya bu ülkede tarihî devirlerde de şu veya bu surette müessir olması keyfiyeti münakaşa mevzuu olmaktan ileri gitmemiştir. Ortaasya'ya gelince burada kuraklığın artması ihtimalinden bahseden zevattan SVEN HEDİN ve TRİNKLER, bu nazariyenin, ancak, Ortaasya'nın muhtelif noktalarında metroloji tetkikatı ve Tibet yaylalarındaki göllerin satıhlarının muntazaman ölçülmesi en az yüz sene devam ettirildikten sonra tevazzuh edilebileceğini söylemektedirler [122]; AUREL STEİN ise yüzbinler, hattâ milyonlarca senelerde husule gelen jeolojik hâdiseler hakkında malûmatımız pek nakıs olduğunu ve tarihî vak'aların izahı için bu gibi nazariyelerden «spekulasyon» yapmak muhakkak hatâ olacağını anlatmaktadır [123]. HUNTİGTON adlı bir zatın tarihi bu nazariye ile izah eylemek, ayni zamanda bu nazariyeyi tarih ile teyid eylemek tecrübeleri de, tarihi kendi nazariyesine uydurmak için tahriflere bile başvurduğu için, muvaffakiyetsiz kalmıştır [124]. Taklamakan çölünün cenubunda eski şehirlerin terkinin iklim tehavvülü ile alâkadar olmayıp, Küenlun'dan gelen nehirlerin yatakları derinleşip iska için kanal çıkarmanın imkânsız olmasından ileri geldiği son tetkikatla vazıhan anlaşılmaktadır [125]. Bizde de Ortaasya'nın daha pek yakın asırlarda kurumakta olduğunu isbat zımnında gûya kumlar altında kalmış gibi gösterilen şehirlere dair yazıların yanlışlığı kendi matbatımızda aydınlatılmıştır [126]. Bugün tevazzuh eden diğer bir keyfiyet de yalnız Batıtürkistan'ın değil [127], Doğutürkistan'ın ahalisinin dahi son iki bin sene zarfında, yani bu ülke hayatının tarihî devrinde, eksilmeyip mütemadiyen artmış olması ve gittikçe kurumakta oldukları zannolunan Balkaş ve Lobnor göllerinin sularının tarihi devirde hiç eksilmediği hususudur [128]. Son zamanlarda yapılan bazı tetkikler Ortaasya'da suların eksildiğini değil, bilâkis artmakta olduğunu göstermiştir [129]. Ortaasya'nın meteoroloji vaziyetine ait tetkikatta bulunan prof. ALBERT PENCK de bu ülkede suların arttığından ve burasının daha 40 milyon ahaliyi besleyebileceğinden

bahsetmiştir [130]. Bu fikir El-Bîrûnî'nin Amuderya'nın tarihine ait naklettiği yerli rivayetlere pek uygun gelmektedir; bunlar Garbîtürkistan'da suların azalmasının değil, bilâkis aşıp taşması ve mecralarını değiştirmesinin insanların hayat sahalarını değiştirmeleri sebep olduğunu anlatmaktadır [131].

Türklerin intişarında isbatı daha elverişli olan âmil **nüfus kesafeti** hususudur. Ortaasya'da nüfus mütemadiyen çoğaldığı ve bu ülkenin tezayüt eden bu nüfusa tahammül edemediği için ahalinin buradan başka taraflara hicret etmek mecburiyetinde kaldığı tarihî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Şarkîtürkistan'm elyevm iki buçuk milyon nüfusa malik olan vilâyetlerinde Çinlilerin Milâttan evvel birinci asırda vergi almak için icra ettikleri bir nüfus sayımına göre ancak 315.000 adam varmış; gene bu cümleden, meselâ bugün 246, 395 nüfusu olan Küça vilâyetinde o zaman ancak 10,641 nüfus mevcutmuş, bugün bir milyondan fazla nüfusu olan Kaşgar - Yarkent vilâyetlerinde o zaman ancak 48,320 adam bulunmuştur [132]. Milâttan önce birinci asırda Maveraünnehir ahalisi ayni Çin menbalarına göre ancak 600,000 kadar olmuştur [133]; bugün ise burada 1915 senesi hesabına göre sekiz buçuk milyon insan yaşamaktadır. Arapların milâdî 826 senesine ait vergi tarhından istihrac edilen bir hesaba göre Maveraünnehirde 9. uncu asırda nüfus takriben bir buçuk milyon idi [134]. Bugün meselâ .1926 senesi hesabına göre, altı buçuk milyon nüfusa malik olan Kazakistan'da (Kırgız-Kazak bozkırlarında) nüfus 1832 senesinde ancak iki buçuk milyona [135], 16. ncı asırda takriben bir yahut bir buçuk milyona baliğ olmakta idi [136]; Milâddan önce birinci asra ait Çin kaydı ise burada ancak 600,000 kadar nüfus yaşadığını göstermektedir [137]. Ortaasya'da nüfusun pek fazlalaştığı zamanlarda oradan muhaceretler vaki olduğuna dair de kaynaklarımızda kâfi malûmat vardır [138]. Meselâ 9. uncu asrın ortasında doğuda Kırgızların Yukarı Yenisey mmtakasından İrtış-Tiyanşan sahasına, batıda Peçeneklerin Aral gölü sahasından Hazar-Bizans sınırlarına; 11. inci asrın ortasında doğuda Kay, Basmıl'ların cenubî Mogolistan'dan Tiyanşan sahasına, batıda Oğuzların Aral gölü sahasından Doğuavrupa'ya ve Selçukluların idaresinde Horasan ve İran'a göç etmelerinin bunların ilk vatanlarında ahalinin çoğalıp mer'aların darlaşması neticesinde vaki olduğu kaynaklarımızın ifadelerinden vazıhan anlaşılmaktadır. Yukarıda **(s. 76-81)** de vaadettiğimiz veçhile burada bu mesele üzerinde biraz durmalıyız.

Umumiyetle dikkatli ve itimada şayan olan Çin kaynaklarında ayrı kabilelerin ve şehirlerin ne kadar asker verebildiği hakkında verilen malûmat bir askerin vasatî 4 - 5 kişilik bir aileyi ifade ettiği askere ait kayıtları nü-

fusa ait Çin kayıtlariyle mukabeleden anlaşılmaktadır [139]. Göktürkler zamanında Yenisey **Kırgızları** ancak 80,000 kadar asker verebiliyordu [140]. Bu da takriben 350 - 400 bin nüfus demektir. O zaman buradan, yani Yenisey havzasından birer muhaceret filân vaki olmuyordu. 808 - 821 senelerinde Tokuzoğuz hanlarına karşı isyan ettikleri zaman Kırgızların 400,000 kadar asker verdiği yine Çin menbalarında kaydedilmiştir [141]. Bu ise takriben bir buçuk iki milyon nüfusa delâlet eder. Filhakika bize ayni Çin menbaları bu kavmin çok büyük kalabalık bir camia halini aldığını Mogolistan'da Tokuzoğuz hâkimiyeti için büyük tehlike teşkil ettiğini ve nihayet 840 da bunların Yenisey'den yayılarak Orhun sahasına taarruz ettiklerini ve Tokuzoğuzları oradan attıklarını mufassalen anlatmıştır. O zamanın İslâm kaynaklarından da, bu Kırgızların mühim bir kısmı Yenisey havzasında kaldığı halde, diğer kısımlarının Orta Tiyanşan sahasına gelerek yerleşmiş olduğunu, bu Kırgızların şimalde Irtış havzasındaki Kimak'lara, garpte Orta Tiyanşan'daki Yagma ve Karluklarla komşu olup cenuplarında Küça ve Erk (şimdiki Karaşehir) vilâyetleri bulunduğunu [142] ve bunların Koço ve Beşbalık'ta Tokuzoğuzlar (yani Uygurlar) hâkim olduğu devirde (yani 850 den sonra) Küça'nın cenubunda bulunan Bençul şehrini bile ele geçirmiş olduklarını [143] ve bir kısımlarının Kaşgar [144], diğer kısmının Isık Göl-Çu taraflarındaki dağlarda [145] yaşadığını öğreniyoruz. Şöylece bugün Orta Tiyanşan'da oturan Kırgızlar 9. asrın ortasında vaki olan aşıp taşmaları devrinde gelip yerleşmişlerdir .Bu hâdise yalnız bununla kalmamış, Kırgızların Irtış havzasına inmeleri, Oğuzların, daha 8 inci asrın son rub'unda Mogolistan'dan garbe doğru hareket edip [146] bir aralık Kara ve Ak Irtış'da Kimak'larla komşu olarak oturduklarını [147] Arap kaynaklarından öğrendiğimiz bir kolunun buradan ayrılmalarına sebep olduğunu görüyoruz. Filhaki ka biz bir taraftan Oğuzların Arap emiri Abdullah bin Tahir zamanında (830-844) Horasanı zorladıklarını ve İslâm ordularının bunlarla harb ettiklerini [148], diğer taraftan Oğuz, Karlık ve Kimakların bir müttefik kuvvet teşkil ederek, Aral gölü mıntakasında yaşayan Peçenek, Peçni, Bacgırd (Başkurt) ve Nugerde ismindeki uruğlar üzerine saldırdıklarını [149], bu dört kabilenin mağlûp olarak, vatanlarını terkederek, Şimalî Kafkasya'da Hazarlarla Alanlar arasında yer tuttuklarını [150] ayni Arap kaynaklarından öğreniyoruz. Bu ise sayılarının 800,000 çadıra baliğ olduğunu Bizans kaynaklarından öğrendiğimiz büyük **Peçenek** kabilesinin Doğuavrupa'ya muhacereti demektir. Bu son muhaceret hareketinin ise Ten (Don) ile Uzi (Dnepr) ırmakları arasında yaşayan **Macarların** da, 860 hududunda oradan

ayrılarak, şimdiki Macaristan'a hicret etmelerini intac ettiğini bize Macar tarihine ait tetkikat anlatmaktadır. Halbuki Kırgızların Tiyanşan'da bazı mıntakaları ve Irtış taraflarını işgali neticesinde Sırderya'nın cenubuna geçmiş olan Türk kalabalıklarından bir çoğunun Abbasî ordularına ve Samanîlerin hizmetine girdiğini görüyoruz.

Türklerin İslâm devrinde vaki olan ikinci büyük muhaceretleri ötekisinden iki asır sonra Oğuzların, Selçuklular idaresi altında, **Türkmen** ismi altında, İran'a, **Uz** ismi altında Ukrayna'ya olan muhaceretleridir, ki bunun da nüfusun ve hayat sahalarının tahammül edemiyecek derecede kesafet kesbetmesi neticesinde vaki olduğu kaynaklarımızdan güzelce öğrenilebilen bir olaydır. Bu meseleye ait kayıtlar önce Osmanlı müverrihi Şukrullah'm ve onun mehazı olan Muhammed 'Avfî gibilerinin eserlerinde naklolunan Türk kabileleri listesinde münderic bulunmaktadır, ki bunların ve kaynaklarının istinsah eksiklikleri muhtelif yanlış faraziyelerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir [151a]. Şimdi anlaşılıyor ki bu malûmatın ilk kaynağı, ismi yukarıda (s. 111) mezkûr Mervli tabib ŞEREFFUZZAMAN MERVEZÎ'nin 1120 hududunda, Sultan Sencer zamanında yazılan eseridir.

Bunun anlattığına göre [151b] (Doğutürkistan'da Karahanlı hükümdarları Müslüman olduktan sonra onlara komşu olarak oturan) **Şarı** (=Sarı Yugur) Türkleri bu Müslümanlar sünnet merasimini bizde de tatbik etmesinler diye korkarak kendilerinin doğu tarafında **Kıta** (Kidan) ların memleketine giden yoldaki Sancu (=Sha-chou) [152] şehrinden 15 günlük mesafede bulunan **Basmıl** ismindeki bir reisin (yani bu isimdeki bir kabilenin reisinin) idaresine girmişlerdi. Bu vakit oralarda Oğuzların (yahut Türklerin) [153] **Kun** isminde bir zümresi yaşıyordu. Bunlar Kıta padişahmdan sıkıntı çekiyorlardı. Kendileri Nestori Hıristiyan mezhebinde idiler. Mer'aların kendilerine kifayet etmemesi yüzünden kendi vatanlarını terkettiler. Bunları sayı ve kuvvet itibariyle daha büyük olan **Kay** kabilesi takip etti. İşte bu Kay'lar öteki Kun'ları vatanlarından attılar. Kunlar göçederek, şimdi zikri geçen **Şarı**'ların memleketine geldiler. Şarı'lar da (Yedisu'daki [154] **Türkmenlerin** memleketine geldiler. Türkmenler de (şarktan vaki olan bu taarruza dayanamıyarak vatanlarını terkedip) **Oğuzların** ülkesinin doğu taraflarına geldiler. Oğuzlar da göçederek Ermeniye Denizi (yani Kara Deniz) [155] yakınında bulunan **Peçeneklerin** memleketine geldiler. Bu gayrimüslim Türklerin tazyikına uğrayan **Türkmenlerin** bir kısmı Müslümanlığı kabul etmiş bulunuyordu. Bunların Maveraünnehir ve Horezme yakın yerlere gelip yerleşenleri gayrimüslim Türklere savaşlar verdiler, fakat kâfir

Türkler, kalabalık olduğundan, galip gelerek [156] bu Müslüman Türkmenleri yerlerinden attılar. Türkmenler de bu savaşların neticesinde Horezm'den uzaklaşıp **Peçenek**'lerin yerlerine (Yani Horezm'in garbindeki sahalara) [157] geldiler. Bunlar da Çağrı Tegin'in (yani Çağrı Beğin) idaresinde Horasan'ı fethettiler [158]. Böylece Türkmenler İslâm memleketlerine yayıldılar, buralarının padişah ve sultanları oldular

Şerefuzzaman burada hulâsaten anlattığımız sözlerinde Selçuklular tarafından Horezm valisi olup 1097 de ölmüş olan Ekinci bn Koçkar'm [159] bu Kun Türklerinden olduğunu da kaydetmiş olduğundan bu kabilenin dalgalarının Horezm'e kadar geldiği ve bazılarının Selçukluların hizmetine girdiği malûm olmaktadır. Halbuki bu Kunlar bundan sonra Ukrayna'da Kıpçakların büyük ve kalabalık bir kısmı olarak görülmektedirler. Bunların önünden giden **Oğuz**ların, Yayık nehri havzasında kalan Peçenek zümresini [160] de kendilerile beraber götürdükten, yahut onları ortadan kaldırdıktan sonra, 1048 senesinde 600,000 kadar büyük bir kütle halinde Kırım'ın şimalinde **Peçenekler**in bulunduğu yerlere girdiler [161].

EL-BÎRÛNÎ 1029 senelerinde yani Selçukluların Horasan'a girmelerinden az evvel yazdığı iki eserinde Kay ile Kunları Kırgızların şarkında, yani merkezî Mogolistan tarafında yaşıyan iki kabilesi olarak zikretmiştir [162]. Demek bunlar 1030 da daha şarkta idiler. Çin menbaları Yugurların, yani Sarı Yugurların, 1028 de Kıta (Kidan) larla olan muharebelerde mağlûp olduktan sonra, 1030 da Kua-chou mıntakasında önce müttefikleri yahut metbuları olan Tangut'larla yaptıkları savaşları da kaybederek batıya doğru kaçtıklarından bahsediyorlar [163]. Bundan böyle bu Şarı'lar, az bir miktarda **Sarı Yugur** ismiyle Sucau vilâyetinde kaldıkları halde [164], bir kısmı da Sarıgur ismiyle Tiyanşan sahasında Kırgız kabileleri arasında dağınık halde yerleşmiş görünüyor, fakat bu Şarı Yugurların ekseriyeti Kunların önünde şimdiki Ukrayna tarafına geçmiştir [165]. Kum ve Basmılların hareketi ise, yedi reisin idaresinde hareket eden Basmıl'larm Karahanlılar memleketine 700,000 lik ordu şeklinde taarruzları hâdisesi olarak, Semerkand'daki Hıristiyan metropolitinin bir mektubunda [166], Karahanlı prensi Bekeç Arslan Tegin tarafından mağlûp edilen Basmıl'larm Büka Büdrüc nam reisinin idaresinde Yabaku'larla da birleşmiş olan 700.000 kişilik bir müthiş ordu şeklinde, MAHMUD KAŞGARÎ'de [167] zikrediliyor. Bu Arslan Tegin'in zaferini te'bid ederek 29 Aralık 1041 de Fergane'de rekzettirdiği arabî kitabe bugün Varukh mevkii yanındaki yüksek kayalarda durmaktadır [168] Mahmut Kaşgarî de bu zafere ait destanın parçalarını nak-

letmiştir [169]. Karahanlılarla Kun-Basmalılar arasındaki muharebeled bu kavimler Cungarya'yı ve Yedisudaki Türkmenlerin memleketlerini işgal ettikten sonra vaki olmuştur.

Kay'lar da (El-Bîrûnî'nin vazı nushalarına göre **Kayı'lar**) da bundan sonra Uzakdoğu'da değil Tiyanşan - Altay mıntakasında yaşayan bir kavim olarak görülüyorlar. Mahmut Kaşgarî'nin haritasında onlar Yemar (şimdiki Emil) ve Irtış ırmakları arasında yaşayan bir kavim olarak kaydedilmişlerdir. Fakat onların bazı kolları daha Bedahşan'a kadar sızmışlardır. Ahiren Yabaku'larla birlikte Nayman (Sekiz) heyetini teşkil ettikleri anlaşılan Basmıl'lar da bu haritada Kay'ların garbinde Başkurtlarla komşu olarak «Basmıl bozkırları» nda yaşayan bir kavim olarak gösterilmiştir.

İşte her biri yüzbinlerce çadıra malik muazzam kavim kütlelerinin 1030 senesi hududunda şimdiki Mogolistan'da Kay ile Kun'ların mücadeleleri ile başlayan muhaceretleri beş sene zarfında biri diğerini iterek batı istikametinde Tuna nehrine, güney-batı istikametinde de İran içerlerine kadar uzayıp giden **kavimler taşınması** şeklini aldı. Gözümüzün önünde, bir çok teferruatı bile malûm olmak üzere, cereyan eden bu muazzam hâdisenin mebdei ve sebebini Ş. effuzzamanı Mervezî, sarih olarak, «onlara meraları dar geldiği yüzünden» (li dayq-i l'mar'a 'alayhim) sözile anlatılmıştır. 'AVFÎ'de de böyledir. Selçukluların tarihçesi olan **RÂVENDÎ'de** Selçukluların hicret sebebini böyle «ailelerin çoğalması ve mer'aların darlaşması yüzünden (bahükm-i anbuhii khane u tengii çirakhor) hicret ettiler» diye anlatmıştır [170]. CEMÂL QARŞÎ ise bu hâdiseyi daha sarih olarak «kalabalıkları sayesinde diğer ahali ile sığışamamaları yüzünden (li-tazâhumihim ahâlîhâ) demiştir [171].

Keza Kalmukların 16. ncı asırdaki harekâtı da nüfus kesafeti neticesinde vaki olmuştur, bunu o zaman Çin'de bulunan Osmanlı seyyahı Ali-Ekber Hita'î **Khıtay Nâme**'sinde vazıh olarak anlatmıştır. O diyor ki. «Bu zamanda vaziyet öyledir, ki Kalmuklara ülkeleri dar geliyor... Çin imparatoru badema Kalmukların memleketine taarruz etmemeyi iltizam etti, çünkü bozkırlarda ahali pek çoğalmış ve her sene mer'alar yüzünden aralarında harpler oluyor [172]». Bu bir çok muhaceretler siyasî veya içtimaî sebeplerle izah edilmekte, diğer bir kısmına ise geçici tabiî hâdiseler, meselâ açlık (yut) seneleri sebep olmuştur. Hulâsa Türklerin ve kardeş kavimlerinin yayılmaları muhtelif zamanda muhtelif sebeplerden ileri gelmiştir.

Tarihî devirlerde vaki olan ilk büyük göçler Hunlar zamanında olmuştur. Bu muhaceretlerin biri şimalî Çin, diğeri de şarkî Avrupa istikametin-

de cereyan etmiştir. Bunların sebeplerine ait kayıtlara malik değiliz. Hunların miláddan önce ikinci asırdaki hareketleri fütuhattı, fakat Milâdın üçüncü asrında bunların şarkî Avrupa'ya gelmeleri bidayetinde intişar mı yahut fütuhat mahiyetinde miydi, buna ait malûmatımız yoktur. İhtimal Atilâ'nın babası da, 13. üncü asırdaki Batu Han gibi, Ortaasya'da eski Hun devletini bir daha ihya eden ve büyük bir devlet kuran bir hükümdarın oğlu yahut torunu idi. aYni Atilâ devletinin teşekkülü sade bir intişar ve muhaceretin neticesi olmayıp büyük bir fütuhatın tezahüründen ibaret olması da pek muhtemeldir. Milâddan önce ikinci asırda Hunlara komşu olan Saka, Yüeçi ve Kuşan gibi kavimlerin şimdiki Afganistan'a, Siistan'a ve oradan Hindistan'a göçmeleri bidayette fütuhat değil intişardı. Onları vatanlarından Hunlar tazyik ederek çıkarmıştı. Hunlardan sonraki Türklerden Göktürklerin hareketleri mükemmel bir hütuhat olmuştur. Onlarla aynı zamanda Avarların şarkî Avrupada zuhuru, dokuzuncu asır ortasında Mogolistan'da Uygur devleti inhilâl ettiğinde bunların bazı kısımlarının şimalî Çin'e iltica eylemeleri, keza garpta Bulgar, Peçenek, Uz (oğuz) ve Kıpçakların Karpatlara ve Balkana doğru yürüyüşleri hep intişar mahiyetinde olmuştur. Çin hududuna doğru vaki olan diğer Türk yayılmaları hakkında DE GEUİGNES tarihinde malûmat vardır. En büyük muhaceretler, fütuhatları müteakip geçirilen nisbî refah devrinde nüfus fazlalıklarının toplanması neticesi olarak husule gelmiştir [173]. Tarihin en karanlık devirlerindenberi hemen hemen her asırda vukuunu müşahede ettiğimiz intişarları neticesinde Türk kavimleri, eski dünyanın hemen her tarafında, muhtelif kavimler arasında yerleşmişler ve ekseriya o kavimler arasında eriyip, kaybolup gitmişlerdir. Çin'e, Doğuavrupa'ya, Hindistan'a doğru vuku bulan yayılmalar çok defa böyle neticelenmiştir. Biz yayılan Türk kavimlerini burada hicret istikametlerine göre sıraladık. Fakat bazı Türk kavimleri eski dünyanın her tarafında, bu çerçeveye sığmıyacak derecede, dağılmışlardır. Bunlar da muhtelif fütuhat ve yayılmalara iştirak etmek veyahut böyle hareketlerden bir çoğunun başında bulunmak neticesinde Asya'nın ve Doğuavrupa'nın, tarihinde olduğu gibi, bugün yaşayan kavimleri arasında da geniş izler bırakmışlardır. Misal olarak Oğuz kavmini alalım :

Ogur, Yugur, Uygur adları ayni kelimenin muhtelif şekillerinden ibarettir. Mahmud Kaşgarî, **Uygur** sözü aslında **Khudhkhur** olup ondan KH~U kaidesine göre **Udhgur** şeklinin çıktığına, sonra DH~Y kaidesine göre de **Uygur** şeklinde söylenmiş olduğuna dair Farsça bilen bir Karahanlı prensinin söylediği bir halk etimolojisini nakletmiştir [174]. Bence bu etimoloji

Uygur kelimesinin eski bir devrede Khudhkhur olarak telâffuz edildiğini gösteren bir hatıraya dayanmaktadır. Fakat Macar âlimlerinden MUNKACSİ'nin kelimenin menşeine dair neşrettiği tetkiklerinde [175] bu ismin müteaddit telâffuz şekilleri toplanmış olduğu halde Khudhkhur'ı hatırlatacak bir şekil kaydedilmemiştir. İran destanının ASADÎ TUSÎ tarafından naklolunan en eski bir rivayetinde ilk Türk hükümdarının «Yugur Khakanı» adı ile anıldığını ve Türkler yerine Uygurların zikrolunduğunu yukarıda (s. 19) anlatmıştım. Oğuz destanında Oğuz Hanın, Hindistan seferinden dönerken, Gur'lar memleketine geldikten sonra Doğuavrupa'ya Bulgar ülkesine hareket ettiği, seferden döndükten sonra Uygur'ların reisinin de kendisini Semerkand'da karşıladığı zikrolunuyor [176]. Yani Gur ile Uygur ayni zamanda mevcut imiş ve Uygurlar Oğuz Hanın seferine iştirak ettirilmeyip memleketin muhafazasına memur edilmişlermiş. Fakat Afganistan'da, bütün İslâm devrinde Fars dilinin başka bir şivesini konuştuğu görülen bu kavim, rivayetlere göre, aslen Türktür.

Bunu MES'ÛDÎ'den öğreniyoruz [177]. Bununla beraber adı geçen Gur'ların, en eski zamanlarda Çin hududundan kalkıp gelerek şimdiki Gur dağları mıntakasında yerleşmiş olduklarına dair rivayetler vardır [178]. Selçuklular zamanından kalan kayıtlarda Kıpçak ve Kanglı'lara **Yugur oğulları** denilmektedir [179]. Her halde en eski zamanlarda Yugur ismi, Kıpçak, Kanglı, Kimak (Yemek) Türklerine itlak olunmuştur. Ogurların ihtimal Hunlarla birlikte, ihtimal daha önce Doğuavrupa'ya gelenlerinin bir kısmı, isimlerine bakılırsa, **Z** yerine **R** telâffuz eden bir kavim olarak görünüyorlar. Şöyle ki: bunların **Kutrigur, Otrigur** gibi kabile isimleri Tokuzugur, Otuzoğuz olarak izah edilmektedir. Bununla beraber **Beşgur** (bundan Başgur), **Belgur** (bundan Bulgar) ve **Onogur** kavimleri de mevcut olmuştur. Ve bu son isim şimdiki Macarların diğer bir adıdır. Bundan maada **Ugur** (Yugur, Yura) isimleri, Ural kavimlerinin bir kısmı olup Finlerle birlikte Fin-Ugur zümresini teşkil eden Ugur kavimlerinin adı olarak kullanılıyor. Bu da bu Ugur kavimleri üzerinde hükümranlık eden bir Türk Ugur kavminin isminden gelmektedir. Uygurların Mogolistan ve şarkî Tiyanşan sahalarındaki hayatları ile Sarı Yugurların burada kısmen zikredilen maceralı hayatlarını biliyoruz. EL-BÎRÛNÎ Çin denizi kıyılarında bir kırallık hâlinde yaşıyan bir **Şarigur** kavminden bahsediyor. Ona göre bu kavim, toprağından altın, denizinden inci çıkan bir yerde yaşıyormuş ve denizin onlara ait kısmına da, (İhtimal Körfezine) «Şarigur Denizciği» deniliyormuş. Hükümdara Han ve zevcesine Hatun deniliyormuş [180]. ŞEREFUZZAMAN MERVE-

Zİ bu kavim hakkında «Çin'in ötesinde Sarigul diye bir kavim var, onlara Çinliler Sanku diyorlar, onlar Kıtay'lardan bir aylık mesafede medenî dünyanın nihayetinde deniz ve bataklıklar arasında yaşıyorlar» demiş [181]. El-Bîrûnî de bunları bir Türk kavmi olarak anlatmış. Ben de bunların daha Mogollar devrinde İbn Battuta'nın cenubî Çin'de gördüğü Türklerle bir olabileceği ihtimalini yazmıştım [182]. Her halde bunlar şimdiki Hai-nan Ton-kin körfezindeki inci avcılığı sahalarına mâlik olan bir kavim olmuştur. Bunlar her halde Şarıgul (yani Sarı Yogur) larm pek eski zamanlarda, ihtimal 9. asrın ortasında Uygur devleti dağılıp bazı kısımları Çin'e sığındığı sıralarda o uzak sahalara sevkolunan bir Sarı Yugur zümresidir. Asya ve Doğuavrupa'nın bu kadar geniş sahalarında bize tarihen malûm olan ve olmıyan devirlerde yayılmış olan bu Ogur, Yugurların isimleri Milâddan önceki devirlerde Türk isminin yerini tutan bir isim olmuştur. İhtimal Önasya'daki Khuri'ler de onlardandır. Bu ismin Z lı şekli olduğunu yukarıda (S. 22 de anlattığımız Oğuz ismi nisbeten muahhar bir teşekkülün ismi gibi geliyor. O da Tokuz-Oğuz, On-Oğuz, Sekiz-Oğuz, Üç-Oğuz, gibi şubelere bölünmüştür. Oğuz bir fütuhat devri ile bağlı isim ise, Ogur daha önce umumî teşekkülün mevcut olmadığı devirlerdeki yayılmalar çağında kullanılan bir isim olabilir. Herhalde, Ogur yahut Yugur ismi ahiren Uygur, Oğuz, Kıpçak, Kanglı gibi kavimlerin heyeti mecmuasının ismi olmuştur. Oğuzname'nin Çağatayca şekline göre bir zaman Beş-Uygur camiasına Khalac, Kanglı, Karluk, Kıpçak, Agaçeri, kabileleri dahil olmuş imiş [183]. Zaten Khalac ve Karluk'lar «Türkmen» heyetine dahil idiler [184]. Uygur ve Karluklar siyasî hayatlarında olduğu gibi lisanca da «Şu-Türk» zümresine karışmışlar; Kıpçak-Kang ve Kimaklar ise Oğuz'lara ve LİR Türkçe konuşan Türklere yakındırlar. Bu gibi lisanî münasebetler Ogurların esas yayılmalarının tarihten önceki devirlerde vücuda geldiğini gösterir.

Muhtelif istikamette yayılan bir Türk urugunun da Subar (Suar, Sabir) lar olduğunu yukarıda anlatmıştım.

— 4 —

TÜRKLERİN VE TURANLILARIN DOĞU VE GÜNEY ASYA TARAFLARINA YAYILMALARI

Türklerin Doğuasya'ya intişar mahiyetinde olan muhaceretleri pek çoktur. M. ö. 1116-250 da Çin'de hükümranlık etmiş Çu'lar bile Türkistan'dan, garbden Aryani kavimlerin tazyikiyle gidip yerleşen bir kavim olacağı hu-

susunu yukarıda bahis mevzuu ettik. Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinin yıkılmasından sonra da bir çok kavimler Çin'e giderek siyasî mevcudiyet gösterdiler. DE GUİGNES bu gibi kavimlere ait Çin haberlerini kitabında toplamıştır. Bu müellifin Türk ve Tatar olarak zikrettiği bir çok kavimlerin Mançu yahut Mogol kavimlerine mensub oldukları muahhar tetkikatla tesbit edilebilmiştir. Bu sülâlelerden Hun devletinin dağılmasını müteakip kurulanları **Han** (milâdî 225-329), **Çao,** (307-350), **Hia** (407-431), şimalî **Liang** (395-460), **Topa**'lar (280-381), **Wei**'ler (388-470), Göktürklerden sonra **Şato**'lar (808-947), sonra Kidan (**Kıta**) lar (907-1125), **Kin**'ler (1150-1235). Bu kavimlerin ekserisi Çin'de yerleşip Çin olup gitmişlerdir. Zamanımızda sinoloji âlimleri o cümleden Dr. A. LEGENDRE ve Ankara'da sinoloji profesörü EBERHARD bu gibi Çin kalabalığı içinde kaybolan ve Çinlilere göre «barbar» kavimlerin bir çok yerlerde son zamanlara kadar bir çok eski örf ve âdetlerini, hattâ antropolojik hususiyetlerini muhafaza etmiş olduklarını tesbit edebilmişlerdir [185]. Mogollar zamanından kalan ve sonraları Doğutürkistan'da cereyan eden hâdiselerde şimalî Çin'e gidip yerleşen ve Çinleşen Müslüman Türk ve Mogol unsurları **Döngen** ismiyle tanılıyorlar [186]. Bunlar arasında İranlı unsurun da çok bulunduğunu yukarıda zikretmiştim. Yalnız Horezmlilerden 100.000 den fazla ailenin oralara sevkedildiği malûmdur [187]. Bunlar da kendi ihtiyarları ile değil Mogollar tarafından oraya sürülmüş kütlelerdir.

Güneyasya'da şimdiki Afganistan'a ve Hindistan'a muhaceret eden Türklere gelince bunların Milâddan öncekileri sıfatiyle ancak İskender fütuhatına ait kayıdlarda tesadüf olunan ve yerli Hindli olmadıkları anlaşılan bazı kavimler bahis mevzuu olabilir [188]. Bunlar ve İndo-Skitler kâmilen Hindlileşmişlerdir. Bugün Hindistan'ın şimalinde yerleşmiş ve Hindleşmiş bulunan **Sikha**'lar da bunlardandır. Afganistan'ın cenubundaki **Khalac**'lar da böyledir [189]. Efganlı Galcayi'ların ismi **Khalac-zâyi** yani **Khalac oğlu** demek olduğu zannolunuyor.

Bunlar yakın zamanlara kadar kendi adlarını «Khalacî», yahut «Khilcî» diye tesmiye edip ve Türklükleriyle iftihar etmişlerdir. Milâdın sekizinci ve dokuzuncu asırlarında Araplar o taraflara geldiklerinde bunlar artık dillerini unutmuş bulunuyorlardı. Maamafih 10 uncu asır Arab coğrafya eserlerinde [190] buna ait kayıtlar, **al-khalac sinfun min al-atrâk-i... alâ khulq-i al atrâk-i va zavyihim ve libâsihim** yani «Khalac bir Türk zümresidir, karakterleri, kıyafetleri ve elbiseleri diğer Türklerinki gibidir» cümlesindeki son kelime **libâsihim** yani «kıyafetleri» yerine **lisanihim,** yani «dilleri» diye-

rek te okunduğundan bundan bu kabilenin dilinin onuncu asırda Türkçe olduğu ihtimali de varittir. Onbirinci asırda, Gaznevîler zamanında ise bunlar her halde Türkçeyi artık unutmuş olan bir kabile idiler [191].

Bunlardan maada Garçistan ve Gur taraflarında **Gur**'lar ve onlarla birlikte bir de **Karluk**'lar zikredilmektedir. Karluklar cenubî Afganistan'da daha 13. üncü asırda yaşıyorlardı. Onlar da sonra kaybolup gitmişlerdir. Arap kaynaklarında şimdiki Afganistan'ın Gazne ve Bust vilâyetlerinde ve Hilmend nehri üzerinde daha diğer kabileler zikrolunuyorlar. Gazne vilâyetinin Anu' Khimar, Langan Şah-behâr nahiyeleri hep Türklere ait sahalardı [192]. Burada Oğuz'lardan da bir zümre yaşamıştır. Afganistan'ın garbinde Hamun gölü etrafında ve Belucistan hududunda da Araplar geldiği vakit bazı Türk kabileleri yaşamakta idi. Meselâ Siistan'ın merkezi olan Zerenc şehri ve civarı Türklerle meskûndu [193]. Bu nevi kabilelerden Belucistan'daki **Şivey**, Veziristan ve Tûran'da **Kaykan** Hiuen-Tsang'da Ki-kan kabileleri Rukkhac taraflarında ismi «**al-Darârî**» şeklinde yazılan bir kabile zikrediliyor. Şivey'ler Gaznevîlerin tarihinde Türklerin en eski kabilelerinden biri olarak sayılmaktadır [194]. «Kaykan» lar da Türk «Kay» kabilesiyle birleştirilmektedirler [195]. Al-dararî» ismi ise «al-dadarî» okumak icabetse «Tatar» demek olur [196]. Bu gibi kabileler yerli Afgan, İran ve Hind kabileleri arasında kaybolup gitmişlerdir. Sonra Moğollar zamanında Heratla Kâbil ve Heratla Gazne arasında yerleşen bir çok kabileler, kendilerinden önceki asırlarda burada yerleşerek İranîleşen Türk kabileleri ile birleşmişler, onların yolunu takib etmişlerdir. Moğollar zamanında «alay» mânasında Türkçe **ming** kelimesi ile muvazi olarak kullanılan **Hezâre** ismini taşımakta olan ve sayıları bir buçuk milyonu geçen bu kabileler Bisüvüt, İsentemir ve Temurî gibi halis Türk ve Moğol kabile isimlerini ve eski Khalaclar gibi Türk millî kıyafetlerini taşıdıkları halde kâmilen Farsça konuşmaktadırlar. Hezarelerden Herat ile Meruçak arasında oturan bazı aşiretler arasında eski Moğolcayı bilen ayrı aileler bulunuyor, bunları Finlerden RAMSTEDT ve Macarlardan LİGETİ tetkik etmişlerdi, fakat bu aileler de gözümüzün önünde Farslaşıp kaybolmaktadırlar.

İslâm devrinde Güneyasya'ya yayılan Türklerin tarihleri bunlardan neş'et eden sülâlelerin tarihine tahsis edilen eserlerde yazılmıştır. Samânilerin Türk emiri Alp Tegin'in 962 de vaki olan isyanı neticesinde kurulan Gaznevîler devleti (962 - 1183), Gurîler (1184 - 1215), Dehli Sultanlığı (1206 - 1451), Bingale Valiliği (1202 - 1339), Malva'daki Gurîler (1401 - 1435), Khalacîler (1435 - 1530) ve nihayet «Büyük Moğol», yani Baburî-

ler devleti (1526 - 1853) her biri bu ülkede yani Hindistan'da ayrı tarihî devirler yaşatan siyasî teşekküller idiler [197]. Bunlardan Gaznevîler ile Babüriler devleti yalnız Türk tarihinde değil belki tekmil cihan medenî tarihinde mühim rol oynamışlardır. Gazneliler devletini kuranlar Türk tarihinin en mümtaz simalarından ve İslâm âleminin büyük fatihlerinden olan Sübektegin ile oğlu **Sultan Mahmud Gaznevî** (997 - 1030) dır.

Bu ismin ilk yarısı **sübek** okunmak icabediyor, ki ordu zabiti demektir, bazı eski yazmalarda da isim bu şekilde hareketlenmiştir. Sübektekin'in menşei hakkında Acem müellifleri tarafından verilen her türlü nesabnamelerin yanında onun kendisi tarafından AB'UL-FETH AL-BUSTÎ'ye imlâ edilen malûmat daha mühimdir. Sübektekinin dediğine göre bunlar Isık-Göl civarında yaşıyan Barsgan Türklerindendir. Babası Cok isminde bir bahadırmış. Aileleri, Cok'un avda bulunduğu bir günde, komşuları olan Tukhsı urugu Türklerinin taarruzuna uğrayıp 12 yaşında bulunan Sübektekin esir götürülmüş, dört sene bu Tukhsılarda esarette kaldıktan sonra Taşkende getirilerek Saman oğullarına satılmıştır [198]. Sübektekin'in Barsganlı olduğu diğer menbalarca da (199) kaydedilmiştir. Babası **Oğuzname**'de olduğu gibi diğer menbalarda da Çok Kara Beçkem bn Kara Arslan olarak kaydedilmiştir [200]. Sübektekin ancak Samanoğulları memleketine geldikten sonra Müslüman olmuştur [201]. İran destanını ihya ettiren Mahmud Gaznevî ayni zamanda Türk an'anelerine da ehemmiyet vermiştir, ilk İslâmî Türk şiiri bunun zamanında görülmektedir [202]. Büyük Yunan filozoflarının hayranı olan Mahmud, Arap dilini çok iyi bildiği halde sevmezmiş [203]; bu yüzden zamanında Fars diline revaç verilmiştir [204]. Hind Türk sülâlelerinin mümtaz şahsiyetleri sıfatiyle daha şunlar zikredilmelidir: Dehli Sultanlarından Kutbeddin Aybek (1205 - 1210), Şemseddin İltutmuş (1210 - 1236), bunun kızı Raziye Hatım (1236 - 1240), Giaseddîn Balaban (1265 - 1287), Alâeddin Muhammed Halacî (1296 - 1305). Babur Mırza (1504 - 1530) ve halefleri. Bu zevat yalnız hükümdarlar değil, ayni zamanda yaşadıkları asrın münevver şahsiyetleri idi. Bunlardan bazıları Hindistan'a geldikten sonra Türklüklerini muhafaza etmek ve bunu evlâtlarına aşılamak hususlarına ehemmiyet vermişlerdir. Kutbeddin Aybek ile oğlu İltutmuş ve bunun kızı Raziye Hatun Türk an'anelerine cidden itina ile riayet etmişler, etraflarına Türk beğlerini ve ilim adamlarını toplamışlardır. Kutbeddin Aybek namına 1206 da FAHRETTİN MUBAREKŞAH GURÎ tarafından Türklerin tarih, dil, hayat, akide ve âdetlerinden ve faziletlerinden bahsederek bir eser yazılmıştır, bunda bir Türkçe şiir ile beraber Türk kabilelerinin

çok ehemmiyetli bir listesi de derc edilmiştir [205]. Bu müellif Türk illerinin bir haritasını da yapmış ve kitabına ilâve etmiş ise de, bu harita maalesef bize kadar gelmemiştir. Bengale'de hükûmet süren İzeddin Balaban (1259 - 1260) bir Kıpçak olduğu gibi, ondan sonra gelen Şir Han Sunkur ile biraderleri Seyfeddin Aybek ve Bahaeddin Balaban da Kıpçakların Uluborlu (yahut Ulbarlu) uruğunun Hanları neslindenmiş [206]. Bunlar için de bir **Kıpçak tarihi** yazılmış ve nüshaları bize kadar gelmiştir.

Başlı başına bir tarih mevzuu olan Baburlular sülâlesinin müessisi olan **Babur Mırza** Temür Beğin torunu, umumiyetle Türklerin büyük edip, müverrih ve askeridir. Kendisinden Çağatay Türkçesiyle yazılan **Baburname** isminde bir hâtıralar kalmıştır, ki Türkçe aslının bulunup neşredilmesinden önce bir Farsça eksik tercümesinden İngiliz ve Fransız ve Alman dillerine çevrilerek intişar etmiş ve bu hâtıraları Sezar'm hatıraları ile bir sıraya koymak âdet olmuştur. Fakat Babur'un hâtıraları Sezar'm hâtıralarına nisbeten çok mufassal olup Türkçeden başka Arapça, Farsça ve biraz Sanskritçe bilen Babur'un dünyayı görüş sahası Sezar'a nisbeten daha geniştir [207].

Dehli Sultanları ve Baburlılar zamanında vücude getirilen yüksek san'at eserleri de ehemmiyetle zikre değer şeylerdir. Fakat bu sultanların Hindistan'ın muhtelif kısımlarını İslâm camiasına idhal etmek gayesiyle yaptıkları fütuhat Türk milletinin mühim bir kısmının yabancı kavimler arasında eriyip, kaybolup gitmesinden başka bir netice vermemiştir. Gazneliler zamanında Karluklar, Halaçlar ve Oğuzlar, Tuğluklular zamanında Kıpçak aşiretleri, Baburlular zamanında Çağataylar ve Barlaslar Hindistan'a külliyetli miktarda gelmişlerdi, fakat bir sülâlenin yerine diğer birisi geldiği zaman ondan önceki sülâlenin müntesibini artık Hindlileşmeğe yüz tutmuş bulunuyordu. Çağataylar daha 18. inci asrın ortalarında Agreh'de ve Delhi'de kuvvetli, hâkim bir tabaka olarak yaşıyorlardı. 1881 senesinin halk sayımında Delhi yanında ve Rawal Pindi'de 23,593 kişi Çağatay, 12,137 Barlas kaydedilmişti [208]. Bunların hepsi olmasa bile bir kısmı Türkçe konuşuyordu. Fakat biz 1923 senesinde buralardan geçtiğimizde sabık Çağatay ve Barlaslardan artık kimsenin Türkçe bilmediğini söylediler.

Afganistan ve Hindistan taraflarına yayılan Türkler doğrudan doğruya Afganlaşmak veyahut Hindlileşmekten ziyade bu diyara Fars kültüriyle gelmişler, münevver sınıf Farsça konuşmuş ve bu dilde mükemmel eserler yazmışlardır. Hattâ Hindistan'a yaşıyan Türkler arasında Fars edebiyatının en mühim şahsiyetleri zuhur etmiştir. Bu cümleden Türk Laçın urugundan neş'et eden **Emir Husrev-i Dihlevi** (1253 - 1325) ile Moğol Arlat kabilesin-

den neş'et eden **Mırza Bidil'in** (1644 - 1720) isimlerini zikretmek kâfi gelse gerektir. Baburlular resmî dil sıfatiyle Sanskrit dili ile Farsça ve Türkçeyi karıştırarak Urdu dili isminde bir melez dil vücude getirdiler; fakat bununla ancak kendi Türklerinin Hindlileşmelerini tesri etmiş oldular. Garbî ve merkezî Afganistan'da kalabalık olarak yaşıyan Türk ve Moğol uruklarının Farslaşmalarına şiî'liğin de tesiri olmuştur; komşu Afgan kabileleri sünnî oldukları halde Hezareler şiîdiler. Kıyafetleri, simaları ve karakterleri, hattâ çadırdaki hayat tarzlarile Türk kalan bu Hezarelerle karşılaşırken insan gayri ihtiyarî olarak Türkçe hitap ediyor, fakat söylediğinin anlaşılamadığına dair Farsça cevap alıyor.

— 5 —

TÜRKLERİN VE TURANİLERİN ŞARKİ VE MERKEZİ AVRUPAYA YAYILMALARI

Doğuavrupa'nın şarkî kısımlarında, bilhassa Edil sahasında şimalî Kafkasya'da ve Kırım'da Türkler kendi benliklerini daima muhafaza edebilmişlerdir; fakat bu sahanın garbî kısımlarına ve orta Avrupa'ya vaki olan yayılmalar netice itibariyle felâketli olmuştur. Milâddan sonraki zamanları bahis mevzuu edersek söze **Hunlarla** başlamak icabeder. Hunlar, malûm olduğu üzere, Fransa'nın ortalarına kadar ilerlemişlerdi; bunlarm merkezî karargâhları şimdiki Macaristan payıtahtının bulunduğu yerlerde olmuştur. Atilâ ile gelen Hunlar çok kalabalıktı; maamafih bunların ahiren Hazar devletinin yaşadığı sahaya çekilmeyenleri Slav ve Cermen kavimleri arasında kaybolup gittiler. Bugün bile Çekoslovakya'nın garbî kısımlarında ve Almanya'nın Tuna nehri başlarındaki Ulm vilâyetinde halis Türk tipli insanlara tesadüf edilmektedir; bu ülkenin coğrafî isimleri ile meşgul olan âlimeler buradaki yer isimlerinden bir çoğunun eski Hunlardan kalmış olduğu fikrindedirler.

Milâddan 560 senelerine doğru Karadenizin şimal taraflarına **Avarlar** geldiler, biraz sonra bunlar karargâhlarını Macaristan'daki Tissa nehri havzasına naklettiler. Bizans imparatoru Jüstinyanus I zamanmda bu Avarlar Bizanslarla çarpıştılar. Avarlar Göktürklerden önce Ortaasya'da hâkimiyetlerinden yukarıda (s. 41) bahsettiğimiz Cu-cen'lerin bir kısmı olarak, tanılırlar. Göktürk devleti teşekkülünü müteakip bunların Bizans hudutlarına geldiklerini ve bunları takip eden Göktürklerin bu Avarlar meselesi yüzünden Bizanslarla diplomatik münasebetlerde bulundukları malûmdur.

Her halde bu Avarlar Göktürklerin müttefikleri olan Bizansların hasmicanı olmuştur. Bunlardan Bayan Kagan Muhammed Peygamberin zamanında Bizansa karşı onların düşmanı olan Sasanî İran ile ittifak akdetmiş ve o zamanın cihan siyasetinde büyük bir rol oynamıştır. 626 senesinde Sasanîler şarktan ve Avarlar da Balkanlardan Bizansın merkezine kadar ilerlediler. Bundan yukarıda (s. 72-73) bahsetmiştik. Bizansın ve şarkta Göktürklerin (Tüng Yabgu'nun) Sasanîleri mağlûp etmesinden sonra artık kendi başlarına Bizansla başa çıkamıyacak olan Avarlar Macaristan'daki karargâhlarına çekilmişlerdi. Bundan sonra Avarlar Doğu ve Batıavrupa'daki birçok siyasî hâdiselere karışmışlardır. Fakat 791 senesinde Frank imparatoru Büyük Şarl ve oğlu tarafından Macaristan'da müthiş bir hezimete uğratılan Avarlar siyasî ehemmiyetlerini kaybettiler; dört sene sonra (795 te) Avar hükümdarı Hıristiyanlığı ister istemez kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Bu ise Avarlar için inkirazın mebdei demekti. Tuna'da işgal etmekte oldukları topraklar 860, 890 senelerinde Macarların eline geçtikten sonra Avarlar tamamile ortadan kayboldular. Mamafih Mas'udî 940 senelerinde bunları Tuna Bulgarları ile birlikte Abar (abr) ismi altında zikretmektedir. Bugün Macaristan'da birçok köyler Macarlaşmış Avarlarla meskûndur; buralarda bulunan topraktan ve madenden mamûl birtakım eşya da Avarlardan kalan âsar olarak kabul edilmektedir.

Avarların arkasından **Bulgarlar** gelmiştir. Bunların bir kısmı Şimalî Kafkasya'nın garbî kısmında ve Don nehri kıyılarında, diğer bir kısmı da orta Edil havzasında yaşamakta idiler. Bulgarların Kubrat ismindeki hükümdarının milâdî 642 tarihinde vefatı üzerine oğulları arasında ihtilâf başgösterdi. On-Ogur camiası şeklinde toplanan Bulgarlar Karadenizin şimaline ve bilâhare Balkanlara yayılmışlardı. Bunların maruf hükümdarlarının eski Slav-Cyril harfleriyle yazılmış ve tarihleri eski Türk «müçel» (=on iki hayvan) takvimi ile kaydedilmiş bir listesi zamanımıza kadar vasıl olmuştur. Bu vesika Bulgarların lisanını tayin eylemek için mühim bir menbadır. Bu gibi vesaik sayesinde eski Tuna Bulgarlarının dilinin de Edil Bulgarlarının dili gibi şimdiki Çuvaş lehçesi ile bir asıldan gelen LİR - Türkçe bir dil olduğu anlaşılmıştır. Bu dilde bizim şivelerimizdeki **beş** yerine **bel, sekiz** yerine **sıkhır, otuz** yerine **otır, kız** yerine **kır** yahut **hır** denilmiştir. Buna nazaran **Bulgar** ismi de **bel-gur,** yani **beş ogur,** yahut **beş oguz** demek oluyor. Karadeniz Bulgarları önce Avarların elinde bulunan ülkeleri işgal ettiler ve kendileri Tuna nehrinin aşağı taraflarında ve Dobruca havalisinde yerleştiler. Bunların eski hükümdarlarına ait bazı heykeller kalmıştır. Ezcümle

Şumnu tarafında eski Bulgar krallarının yazlık karargâhı olan Madara'da kıral Kurum'un taş üzerine 814 senesinde yapılan bir resmi bulunuyor, ki, bunu Bulgarlar kendi paralarında da tersim etmektedirler. Burada ve Enice mevkiinde eski Bulgarların din (şamanizm, budizm) ve medeniyetine ait diğer eserler de bulunmuştur. İkinci Jüstinyanus'un zamanında Bizans'ta vaki olan dahilî isyanlardan istifade eden ve Terbel adlı «kagan» larının kumandası altında İstanbulu muhasara etmek için geldilerse de, Bizans yakasını kurtarmaya muvaffak oldu. Milâdî 800 senesi başlarında Tuna Bulgarları arasında hristiyanlık intişar etmeğe ve Slav dili de hâkim dil olmağa başladı. Nihayet kagan Boris 860 ta hıristiyan oldu ve Bulgar halkı bir asır sonra artık slavca konuşan bir millet oldu. Halihazırda Bulgar dilinde eski Bulgar-Türk dilinden âdeta hiçbir şey kalmamış ise de âdat ve ananelerinde köylü kıyafetlerinde eski türklüklerinin izleri görünmektedir. Bununla beraber Tuna Bulgarlarına ait kayitlerden bunların eski Türk teşkilât ve âdat ve akidelerini uzun zaman muhafaza ettikleri görülmektedir-[209]. Avarlar merkezî Avrupa kavimlerine ve Macarlara tamamen temessül ederek kaybolup gittiler; Bulgarlar ise dillerini kaybettilerse de mevcudiyetlerini muhafaza ettiler; ve aralarında Türklük namına eserler de bazan işitiliyor.

Bulgarlardan sonra Doğu Avrupaya gelenler Macarlar olmuştur. Bunlar aslen Türk değil, Doğu Avrupanın şimalinde yaşıyan Vogul ve Ostiyak kavimleri gibi «Fin-Ugur» ların «Ogur» zümresine mensup bir kazimdirler. Fakat Macarlar ancak lisan itibariyle böyledir, kan itibariyle ise bunlar daha ziyade Türktürler. Macar devletini kuran Arpad sülâlesinin Hazarların Kabar uruğundan geldiğini de ayrıca zikretmek icabeder. Orta Tuna havzasına gelerek o havalide yerleşen Hunlar ve Avarlar gibi eski Türk kütleleri, 860 tan az sonra buralarını Macarlar işgal edince onlara iltihak etmişler; müteakip asırlar zarfında da müteaddit Türk kavimleri buraya gelerek Macar olmuşlardır. O cümleden 10-13 üncü asırlarda buralara gelen Peçenek, Kun (Kıpçak) ve Başkurt gibi kabileler de Macar olmuşlardır. Peçeneklerin bir kısmı, Başkurtlar ve Horezmliler (Huvalis) Macaristan'da 13 üncü asırda İslâm idiler, bunlar İslâm memleketlerine tahsile geliyorlardı. Bununla beraber Macarlar ve bazı Hıristiyan Başkurtlar 1270 Haçlı seferlerine iştirak ederek Akâ'da Baybars'a karşı harbetmişlerdir. Buna ait kayıt Karatay al-Haznedârî'nin daha neşredilmiyen ve yegâne nüshası Gotha kütüphanesinde bulunan tarihinde bulunmaktadır [210]: Macaristan'daki İslâmlar Hıristiyanlarla denksiz mücadelede yavaşça sönmüşler. Hıristi-

yan Macarlar «İsmaili» dedikleri bu Müslümanları takibetmişler ve 15 inci asra kadar bunları da zorla Hıristiyan ederek muhitlerinde temsil etmişlerdir [211]. Maamafih Kun (Kuman) lar arasında daha 19 uncu asırda Türkçeyi bir din dili olarak bilen tek tük adamlar bulunmuş ,ve kiliselerde dualarını Türkçe olarak okumuşlardır. Asıl Macarlar kendi muhitlerinde eritebildikleri Türk zümrelerine nisbeten medeniyet itibarile pek yüksek değildirler. Eskiden Macarlar ziraat ve balıkçılıkla meşgul olmuşlar, hâkimiyet peşinde koşmamışlar, her vakit Doğuavrupa'daki hâkim Türk kavimleri idaresinde kalmışlar ve daima idareleri altında bulundukları Türk kabilelerinin isimleri ile tesmiye edilmişlerdir. **Macar** ismile eski şekli **meş-gar** olduğuna göre beş **ogur** kelimesinin diğer bir dialekte göre telâffuzundan ibaret olduğu ileri sürülebilir [212]. Bugün bile Avrupalıların kullandıkları **Hun-gari** adına gelince, bunun **on-ogur** kelimesinden geldiği artık kat'î olarak sabittir. Macarlar bir zaman Beş-Ogur teşkilâtına dahil oldukları halde diğer bir vakit On-ogur teşkilâtına da dahil olmuşlardır. On-ogurlar ayni zamanda Bulgarların bir kısmını teşkil etmişlerdir. Bununla beraber Bizans müellifleri 9-10 uncu asırda Macarları hep «Türk» diye tesmiye etmektedirler. Bunun sebebi hakkında muhtelif mütalealar yürütülmüştür. Bence bunun sebebi şu olsa gerektir: Araplar zamanında şimalî Kafkasya'da zikri geçen Türkiş ve Azgiş kavimleri Göktürkler hâkimiyeti devrinde Tiyanşan'daki merkez hükûmeti Bizans hududunda temsil ve oralarını müdafaa eylemek maksadiyle şarktan gönderilen kabilelerin bakiyesi olsalar gerektir. Hazarların hâkim sülâlesi de efsanevî Açina neslinden ve Göktürklerden olduğundan onlara da sadece Türk denilmiştir. Macarlar ise Hazarların hizmetinde bulunmuşlardır [213]. «Türk» ismi de onlara Göktürklerin Doğuavrupa'yı idare eden şubesinin has ordusunda hizmet etmeleri, belki de Türgiş ve Azgiş'lerin yanlarında yer tutmuş olmaları itibariyle itlak olunmuş olsa gerektir [214].

Bir Ugur kavmi olan ve daima Türklere tâbi kalan. üstelik. bir medenî faikiyete de malik olmıyan Macarlar nasıl olmuş ta hâkim Türk kütlelerini kendi muhitlerinde eriterek temsil ve bel'edebilmişlerdir? Bunun sebebi mahkûm bir kavim olmakla beraber ekseriyeti zürra ve balıkçı olan Macarların daima toplu ve tesallüp etmiş bir kütle halinde yaşamaları olmuştur. Bu Ugur zümresi yalnız kendi benliğini muhafaza etmekle kalmamış, hâkim olmakla beraber bir ekalliyet sıfatiyle kendisine iltihak eden her yeni Türk zümresini kendi içinde eritebilmiştir. Hâkim Türklerin mahkûm Macarlar tarafından temsil edilmiş olmaları daha Macarlar şimalî Kafkasya'da yaşadıkları zamanda bile vaki olmuştur. Asırlar zarfında Macarlara iltihak ederek

benliğini kaybeden Türklerin önce gelerek Macarlaşanları sonra gelenlerini Macarlaştırmışlardır. Nasıl ki şimalî Çin'de her önce Çinleşmiş olan bir Türk kütlesi yeni gelen Türk kütlesini Çinleştiriyordu. Bu itibarla bugünkü Macar milletinin heyeti mecmuasında esas Ugur unsurunun tedricen gelerek Macarlaşan Türk zümrelerine nisbeten az olması bile mümkündür. Macar etnoğrafya âlimlerinden GYÖRFFY İSTVAN'ın müşahedelerine göre elyevm Macar tesmiye olunan kavmin yüzde sekseni menşe ve kan itibariyle Türktür. 9-10 uncu asırlarda Macarların hâkim kabileleri sayılan dokuz aşiretten yedisi, prof. NEMETH GYULA'ya göre, muhakkak Türktür: bunlar Kabar. Kürt, Gyarmat, Taryan, Yene, Ker ve Keszi uruklarıdır. Dokuzdan ancak ikisi Macar yani Ugurdur; bunlar da Nyek ve Megyer uruklarıdır. Eski Hungar camiasına dahil olan yedi kabileden şunlar da Györffy İstvan'a göre Türktürler: Jalançak, Çertan (Çortan), Kondam, Borçol (bence; Boroç oğlu), Yopogo (Yabagu) ve Ulaş. Bunlardan başka Macarların Szekely uruğu da Doğuavrupa'da çok eskiden yaşadıklarını geçen derslerde anlattığım Çigıl yahut Asgil'lerin bakiyesi olabilir [216]. Şurada isimlerini zikrettiğim Macar âlimleri Györffy İstvan ile Nemeth Gyula da daha birkaç nesil önce Türkçe konuşmuş olan Kun Türklerinden neş'et etmektedirler. Macarlar kan itibariyle Türk oldukları gibi karakterlerinde de Türk hususiyetlerini çok iyi muhafaza etmişlerdir. Bununla beraber bir Ugur dili olan Macar dili de Doğuavrupa'da konuşulan en eski Türkçeden. bilhassa Hazarların Kabar denilen kabilesinin şivesinden ve Bulgarlardan kalma çok kelimeleri muhafaza etmişlerdir. Bu kelimeler bizim kültür tarihimiz için gayet mühim vesikalar teşkil etmektedir [217].

Avrupaya yayılarak oradaki milletler arasında kaybolup giden Türk zümrelerinden sonuncuları **Peçenek**, **Uz (Oğuz)** ve **Kıpçak-Kun (Kuman)** lar olmuştur. Peçenekler dokuzuncu asrın ortalarında Edil (Volga) nehri şarkından Karadeniz şimaline ve oradan da Bizans hududuna kadar gelmiş, Bulgarlar, Macarlar ve Bizanslarla mücadeleye başlamışlardır. Bunlar 1048 senesinde hükümdarları Tirah (yahut Tirek) ın idaresinde Tuna nehrini geçerken 800.000 kadar nüfus (yahut o kadar hane) teşkil ediyorlardı. Bunları takip eden Uz'lar 1064 senesinde Bizans hududuna taarruz ederken 60.000 kadar nüfus (yahut yine o kadar hane) teşkil ettiler [218]. Bu Uz'lar tarafından tazyik olunan Peçenekler Bizans tabiiyetini kabul ettiler. Bunların 1071 yılındaki Malazgirt muharebesinde Bizansları bırakarak milletdaşları olan Selçuklular tarafına geçtiklerini görüyoruz. 1087 de bunlar Alexis Komnen'i Silistre'de mağlûp ettiler. Peçeneklerin Bizans hizmetinde

bulunanları Hıristiyan olup, Macaristan'da yaşıyanları Müslüman idiler. Bu hususa ait kayıt, al-Bekrî'de bulunmaktadır [219]. Peçenek ekseriyeti sonradan orta Tuna'da Macarlar arasında kaybolup gitmiştir [220].

Peçeneklerle ayni zamanda şimdiki Ukrayna'da **Tork** (yani Türk) denilen bir göçebe kavim gelip yerleşmişti. Bugün Peçeneklerin bakiyesini teşkil eden Peçenek köyleri Budapeşte'nin cenubunda, Tuna'nın sağ sahilinde ve Tisa nehri üzerinde; Tork'ların bakiyesi olan Ukrayna köyleri de Kiyev'in cenubunda bulunmaktadır [221].

KIPÇAK, KUN VE KUMAN'lara gelince, bunlar Avrupa'da Uz'larla ayni zamanda zuhur ediyorlar. Rus vakanüvisleri onların Edil havzasında görünüp şimdiki Ukrayna içerlerine doğru yayılmalarını 1030-1049 yılları arasında kaydetmişlerdir. 1078 den sonra Uz (Oğuz) lar bu Kıpçak zümrelerine karışıp gitmişlerdir. Kıpçak, Kanglı, Kimak ve Kun, geniş mânasiyle **Kıpçak zümresinin** ayrı şubelerinden ibarettir. **Kun** ile **Kuman** (Koman) da **Türk** ile **Türkmen** gibi ayni kavmî ismin «man» edatiyle ayrılmış iki şubesini gösterse gerektir [222]. Bizanslar Koman ismini, Ruslar da Polovtzi (yani «sarışınlar») adını tekmil Kıpçaklara teşmil ediyorlar. Bu kavme Almanların Falbe, Urfalı Mateos (Matthieu D'Edessse) in Khartes şeklinde verdikleri isimler de «sarışın» mânasındadır [223]. Bu ise, Kunların önünde garbe sürülerek Türkmen ve Guz'ların ülkesine atıldıkları Şerefuzzaman tarafından anlatılan Şarı (Şarı - Yugur) ların Doğuavrupa'ya da geldiklerine delâlet eder. Mogollar zamanında onların ordusuna katılarak Çin'e varan Kıpçaklar (Kin-ça), kendilerinin şimdiki İç-Mogolistan taraflarından gitmiş olduklarını hatırlamışlardır [224].

Kıpçaklarla Kanglı ve Kimaklar, daima Sırderya'nın şimalindeki «Arka» yı ve Altay-Ural aralarını işgal etmişlerdir. Fakat bunların daha Milâd sıralarında Mâverâünnehir'de yaşamış oldukları, PLİNUS'ün yukarıda (s. 40) da zikrettiğimiz kayıtlarından anlaşılıyor. Bu müellif, Baktrya ile Horezm arasında yani Amuderya havzasında **Psakae** (yani Peçenekler) ile ayni yerde **Camacae** ve **Comanae** yani Kimak ve Kumanları zikreder [225]. Bu Kuman kavmi, POMPONİUS MELAE'nin eserinde, Sogd'larla Dahae'lar arasında **Coamani** ismi altında zikredilmiştir [226]. Daha Milâddan önce orta Tiyanşan'da yaşıyan Usun'ların reislerine **Kunbak** (yahut **Kun-bi**) denildiğini Çin kaynakları zikreder. Bu da, reisleri **Kun** (Hun) lardan tayin olunmuş bir **bak** (bey) olduğunu ifade etse gerektir [227]. Kıpçakların ve Kumanların, eskiden Türkistan'ın güney kısımlarında yaşadığı, Çinlilerce **Kang** yani **Kanglı** tesmiye olunan ve Sogd ülkesinde hükümranlık ederek

oraya bir zamanlar kendi ismini veren bir kavmin mevcudiyeti ile ve Pamir Kırgızları arasında «Kun» kabilelerinin bulunmasiyle [228]; Mahmud Kaşgarî'de Kaşgar taraflarında «Kıpçak» isminde yer adı kaydolunmuş olmasile [229] ve Ballı civarında «Yemgan» (yani Yemegân) kasabasının mevcudiyetile sabittir [230]. Pliniusda Baktrya ile Horezm arasında, yani yine Amuderya havzasında yaşıyan kavimler arasında **Kam**'lar da zikredilmektedir [231]. Bu da, şimdi zikrettiğimiz **Kang**'lar demek olsa gerektir. **Kang**'ları **Kanklı** olarak izah eden N. ARİSTOV [232], meseleyi doğru anlamıştır. Bu Kang yahut Keng'ler, bir Kıpçak kabilesi olan **Kangar-oğlu** ve bir Peçenek kabilesi sıfatiyle de **Kenger** şekillerinde görüldüğü gibi [233], cedleri Oğuz destanında **Kanglı-Koca** ismiyle zikrolunan bu kavim, İslâm devirlerinde yine Kanglı ismi altında zuhur ediyor [234]. Horezmşahlılar bunlara dayanan bir sülâle idi. O zaman bunların diline ait bir sarf kitabı da yazılmışs da [235], maalesef bize kadar gelmemiştir.

Kanglı hanları, da Mogollardan önce 1160 ve 1190 yıllarında, Çin'in King sülâlesi imparatorlarına elçi heyetleri göndererek müstakil siyasî mevcudiyetlerini göstermişlerdir [236]. Bunların nüfuzları büyük olduğundan olacak, ki bazan tekmil bozkır Kıpçak'larına, Kanglı denilmiştir [237].

Kimak'ların Bayandır boyunun da [238] «han» lara tâbi olduğu, bunların Oğuz heyetine dahil olan kısmına ait destanlardan anlaşılıyor [239]. Asıl merkezleri Irtış ve Altay'da olan Kimak'ların yurdları 10. uncu asırda güney Sırderya havzasındaki Sabran'a [240] ve batıda ise Ak-Edil nehrinin başlarına kadar [241] uzanıyordu. Başkurtlar da onların bir kabilesi sayılmıştır [242]. NASIR KHUSREV, daha 1030 yıllarında Kıpçakları, Oğuzlarla beraber Amuderya sahillerinde oturan bir kavim olarak zikreder [243]. Orada bunların reislerine «Han» ve karısına «Hatun» denildiği ve Horasan'ın İranlı eşrafının bunlara hizmet ettiği, bu şâirin şiirlerinden anlaşılıyor [244].

Gazneliler devrinde **Kıpçak**lar Horezme yakın yerlerde ve hattâ (Çığrak'lar ve Kücat'larla birlikte) Horezm'in içinde yaşıyan bir kavim olarak zikrolunuyorlar [245]. Bunların 1034 yılında vatanlarından kaçıp Amuderya'nın batısına geçen Selçuklulara yardım ettiğini, El-Bîrûnî zikreder [246]. Mahmud Kaşgarî zamanında Talas'dan Bizans hududundaki Peçenekler ülkesine kadar bütün bozkırlar «Kıfçak - Diyarı» olmuştu; yalnız Irtış tarafları «Yemak-Bozkırları» ve bunun batısı «Başkurt - Bozkırları» ismini taşımakta idi [247].

Kıfçak unsurunun bir kısmı ötedenberi Edil'in batısında bulunmuştur.

Oğuz destanında, Oğuz Han'ın batı seferinde iken Kıpçakları Edil'in batısında Yaman-Su adlı bir yerde yaşayıp, şimalde İt-Barak (Fin) kavimleri ile cenubda (Kafkasta'ki) Derbend'de hudud muhafızlığı etmek ile tavzif edildiği anlatılıyor. Bu rivayete göre bu saha, Kıpçak'ın «yurdu» idi ve oradaki kavimlerden vergi toplayıp Oğuz Han'a göndermekle muvazzaftı. Kendisine de Indır-Tarığı adlı yerler hâs tımar olarak verilmiştir. Ben bu rivayetleri, Hazar'lara tâbi kavimler hakkında Budapeşte Üniversitesinde verdiğim bir konferansta izah etmiştim [248]. Oğuznamenin zikrettiği bu mıntakalarda Kıpçak kabilelerinin Milâd çağlarında yaşadığı, PLİNİUS'ün kayıtlarıyla teyid edilmektedir. Bu müellif, Kafkas dağlarına yakın yerlerde birlikte yaşıyan iki kavim sıfatiyle «Camacs et Orans» yani Kemak'larla Uran'ları zikretmektedir [249]. Ayni müellif, Derbend kapısı hakkında: «Buna Kumania kapısı diyorlar» demiştir [250]. Buradaki Kamak'm, o zamanlar Mâverâünnehir'de yaşadığını ayni Plinius'tan öğrendiğimiz Kemak'ların bir batı kolu olduğundan şüphe etmeğe mahal yoktur. Bugün Başkurtlar arasında oymak halinde yaşıyan Uran'lar [251], vaktiyle Horezmşahların Kanglı uruğundan toplanan ordusunun esasını teşkil ettiği gibi, başkaca da Kıpçak ve Kanglı'ların tarihte tanınmış bir boyu olmuştur [252].

Burada Kamak ile Oran'ın yanyana zikredilmesi, bilhassa dikkati çeker. Çünkü 12 - 18 inci asırlarda Uran'lar ile Kemak'lar Sırderya havzasında da beraber yaşıyorlardı. Derbend-kapısına «Kumanya Kapısı» denilmesi de ehemmiyetlidir; çünkü 554 yılında yazılan Süryanî menbalarında, bu kapı yani Derbend geçidi hakkında: «Buna Türk-Kapısı diyorlar» denilmiştir [253]. Oğuz destanının MÜNECCİMBAŞI tarafından istifade olunan bir rivayetinde, Kumuk'lar, Oğuz Han zamanında Derbend'in muhafazasiyle memur edilen Kıpçakların bir boyu olarak zikredilmiştir, ki «Serîr» sülâlesi bunlardanmış; Sasanîlerle münasebette bulunmuşlarmış 12541. Azerbaycan'da bu hususta bir takım rivayetler yaşamıştır. Bu rivayetler, Genceli şâir NİZÂMÎ ile müfessir ve müverrih BAYDÂVÎ'nin eserlerine de aksetmiştir.

Baydâvî'nin naklettiği rivayetlerde Nuşirvan, Hazar Hakanı Kakım ile sulh akdetmiş olmasına rağmen Derbend'i istilâ eden Kıpçaklar üzerine ordu sevkederek onların kuvvetini kırıp, itaate mecbur etti ve Derbend'i mamur eyledi denilmiş ve Nurşirvan'a tâbi olup tahtı yanında yer tutan dört melikin birisi sıfatiyle de «Kıpçak-Meliki» zikredilmiştir [255]. Bu rivayetler Hazarlara tâbi olan, bazan Sasanîlere de itaat mecburiyetinde kalan Kumuk'lara ait görünüyor. Kumuk'lar, bugün hakikî Kıpçak şivesini safiyetiyle muhafaza eden başlıca bir boydur. Bu Kumuk'lar, Azerbaycan ile Der-

bend Arapların idaresinde bulunduğu zaman dahi mevcuttu, ki kendilerinden **Târîkh al-Bâb va'l-Abvâbın** Arapça dahi bahsedilmektedir [256]. İşte bu Kumuk Kıpçak'larına Milâd çağında «Kuman» denildiği gibi bazan «Türk» de denilmiştir.

Kıpçaklardan yahut umumen Ugur gurupundan Kun uruğunun daha Milâd sırasında ayni isim altında Doğuavrupa'da yaşadığı PTOLEMEUS'-teki (**Geografya**, III. 5) Χοωνοι yani Khun kaydından anlaşılıyor. Ayni Ptolemeus'te (XIX. 9) «Alan Skitleri» ile beraber Σουβηνοι **Subın** uruğu da zikrolunuyor ki bu kabilede, bir Kıpçak boyu olmak üzere «Suvın Kıpçak» ismiyle bugün dahi Başkurtlar arasında bir uruğ olarak yaşamakta olan Suvın Urugundan başka bir şey olmasa gerektir [257].

Bütün bu haberlerden anlaşılıyor ki Kıpçak, Kun ve Kimak zümrelerinin ekserisi ortaçağlarda Ortaasya'nın kuzey kısımlarını işgal etmişlerse de, daha eskiden Batı - ve Doğutürkistan'ın güney kısımlarında yaşamışlar ve oradan Uzakdoğu'ya ve Doğuavrupa'ya yayılmışlardır. 11 inci asırda bu Yugur boylarının büyük bir kısmı Doğuavrupa'ya geçti. Fakat «Khıfçag ve Yemak» uruğlarından alınan köleler Bağdad halifesinin hizmetinde de bulunuyordu. 10 uncu asırda Bağdad'da Yemek adında bir emirin faaliyetinden bahsedildiği gibi, Gazneli Mahmud'un nedimi olan Ayaz da Yemek'lerden idi [258]. Yemek'ler İslâm edebiyatında, Türklerin en güzellerinden sayılarak zikrediliyorlar [259]. Eğer 11 inci asır ortasında büyük göçler Kıpçak ekseriyetini Doğuavrupa'ya atmamış olsa idi, onların çoğu da, Türkmenler gibi, İran'a geçmiş olurlardı.

Bu büyük göçlerde Oğuz ve Kıpçakların arkasından yalnız «Sarılar» ve Kunlar değil, **Kay**'lar da geçmiştir. Bu Kay'ların Başkurt'lar arasında yerleşenleri, Kanglı uruğunun: Edil-Kay'lı, Kır-kay'lı, Yurektav-Kay, Soklı-Kay ve Aktav Kaylı ismindeki oymakları halinde yaşıyorlar [260]. Başkurt-İlinde Kay adı, coğrafî isim olarak ta mevcuttur [261] Başkurtlar arasında «Sarı» ve «Sarılı» lar da köy ve oymaklar halinde bulunuyor [262]. Bulgar (bugünkü Kazan) Türkleri arasında yerleşen Kunlar oranın aristokrat zümresinden olmuştur [263]. Müslüman Kazanlılar gibi tanassur eden Tatarlar arasında da Rusça «Kunov» (Kun-oğlu) soyadını taşıyan aileler bulunmaktadır.

Uzakdoğu'dan Doğuavrupa'ya gelen Kay'lar gibi **Kun**'ların da, ırk ve dil itibariyle Mogol oldukları hakkında MARQUART'ın mütalealarıı, (bu müellif kitabını daha Mahmud Kaşgarî'nin eseri neşrolunduğu zaman yazmış olduğundan) yanlıştır. Mahmud Kaşgarî Kay'ların dilindeki **Y** ~ **C** tebed-

dülünden bir Türk şivesi sıfatiyle bahsetmiş ve bazı kelimeler nakletmiştir, ki bunlar da Türkçedir [264]. Kun'ların lisanı ise, Uzakdoğu'da yine Kıpçak dilinin bazı hususiyetlerini muhafaza etmiş olduğunu Mahmud Kaşgarî'de naklolunan Tangut ile Khatun-Sını arasında cereyan eden ve Khatun-Sını beğinin hezimeti ile neticelenen harbe ait şiirlerden istidlâl edilebiliyor [265]. Mogolistan'dan gelen Kun'lar Nesturî Hıristiyan olduğu gibi, Karadeniz taraflarındaki Kun-Kuman'lar da Hıristiyan idi. Ruslara yakın oturan uruğlar, daha ziyade Şarı'lardan ibaret olduğundan olsa gerektir, ki onlar, 11. asır ortasında şarktan gelen Kıpçak'lara Polovtsi (yani sarışın) demişlerdir. 13. üncü asırda Kıpçakların bazıları Taman ve Kırım yarımadalarında şehirlerde yaşamıştır. Ayni asırda Çengizler hâkimiyeti çağında tasnif olunan **Codex** Comanicus'un bu şehirli Kıpçaklarla iş gören İtalyan tüccarları için tertip olunan kısmında Lâtince ve Farsça karşılıkları verilerek Kıpçak şivesince şehir hayatına, inşaata, mimariye, şehirlinin ev eşyasına, çeşitli yemeklerine, demircilik ve madenciliğe, mektep ve yazı işlerine, musiki, san'at ve eğlenceye, devlet idaresine, elbiselere, mücevherata, tababete ve ilâçlara, tatlılara, kokulu şeylere ve kadın tuvaletine, nihayet pek çeşitli olan ticaret emtiasına, dükkân-ticarethanelere, ticaret muamelesine, hesap işlerine, hattâ ambalaj, hammallık ve transport gibi hususlara ait ıstılahlar getirilmiştir. Türk medenî ve iktisadî tarihi bakımından çok önemli olan bu ıstılahlar bir araya getirilerek, Mahmud Kaşgarî, Mahmud Zemakhserî'nin lûgatlerinde ve Uygur vesikalarında mevcut bu nevi ıstılahlarla karşılaştırarak tetkik edilmek icab eder [266].

14 üncü asır müellifleri Kıpçaklardan 16 kadar büyük uruğ sayıyorlar. Bunlar arasında Barlı ve Borlı (Ulu Borlı, Kiçi Borlı) [267], Durut (Durgut), Kara-Börkli, Çortan, Kangaroğlu ve Yemek gibi Kıpçak kabileleri ile beraber, Borocoğlu, Başkurt, Uz, As, Becne (Peçenek) gibi müstakil kavim sayılan kavimler de dahil olmuştur [268]. Sarı uruğu, sarışın bir kavim idi. Buna kendi isimleri gibi komşuları tarafından verildiğini ve sarışın demek olduğunu yukarıda anlattığım isimler de delâlet eder. Doğudaki Sarı Yugurları, aralarında Yugurlar ve hattâ Göktürk uruğları bulunmakla beraber «Sarı Uygur» olmayıp «Sarı Yugur», yani Uygur olmaktan çok Yugur ve Kıpçakların bir doğu zümresi görünüyor [269]. Hakikî Kıpçakların kendilerinde de ekseriyet sarışın olmuştur. Dar gözlü Kıpçakların sarışınlığına ait kayıtları, buna dair İran şâirlerinin yazılarını MARQUART toplamıştır [270]. Bunun gibi, Macaristan'daki Kun'ların bugün yaşıyan ve Macarlaşmış olan bakiyesinin de yarısından çoğu sarışındır [271]. Bu sarışınlık, vak-

tiyle «Rum» hudutlarında bulunduklarını eski rivayetlerden öğrendiğimiz Yenisey Kırgızları gibi, Kıpçak'ların da en eski zamanlardanberi Doğuavrupa'da bulunarak Hindo-Germen kavimlerile temasta bulunduklarından ileri gelmiş olabilir. Herhalde Türkler, umumiyetle dar ve uzunca gözlü olmakla beraber, sarışın unsurlar da aralarında çok olmuştur.

Kıpçak'ların örf ve âdetlerine ait Rus ve diğer milletlerin kayıtlarında epeyce malûmat vardır. Kıpçak'lar çok güzel şarkı söylerlerdi ve musikiye düşkün idiler. Onlar kahramanlık destanlarını coşarak dinlerlerdi. Bilhassa **Şarukan, Bus, Bonyak** ve onun oğlu **Sevinç**, keza **Konçak** ismindeki kahramanlarına ait destanları söylerlerdi. Çok kımız içerler ve destanları bu kımız meclisinde söylerlerdi. Kıpçakların kahramanlık destanlarını, Azak'taki Got'lar da öğrenmişlerdir. Rus menbaları Kıpçaklardan **Orev** adlı bir şâirden ve onun Kıpçak hanları yanındaki büyük nüfuzundan bahsederler. Bunu terbiye eden hükümdar **Otrak** ile oğlu **Künçek** (yahut Konçak) idi. Bu iki hükümdara ait destanları Ruslar da öğrenmişlerdi [272]. 1252 de Kıpçak illeri yoluyla Karakurum'a giden Fransız kralı elçisi Rubruk, Kanglı tesmiye ettiği Kıpçak'ların, defin merasiminden, mezarları üzerine balballar diktiklerinden ve minare gibi türbeler bina ettiklerinden bahseder. Hıristiyanlık ancak Kıpçak'ların büyükleri arasında intişar ediyordu. Halk ise, koyu Şamanî idi. Eşraf içinde bir defa Hıristiyan olanlardan, yeniden eski dinlerine dönenler de görülüyordu.

Kıpçak-Kanglı-Kimak-Kun ve Kuman'lar hakkında burada gördüğümüz malûmat, Batıtürkistan'da ve Doğuavrupa'daki Türk kütlelerinin esas belkemiğini bunların teşkil etmiş olduğunu tesbit etmek için kâfidir. Milâd'dan önceki **Hun devleti**'nin, bilhassa Oğuz siyasî kabilelerine dayanarak geniş Yugur uruğlarından teşekkül eden bir câmiadan ibaret olup, câmianın umumî adının da **Kun** olduğuna asla şüphem yoktur [273].

Dil hususunda da ayni şekilde düşünülebilir. Doğuavrupa'daki Yugurların arasında **Lir**-Türkçe konuşanları da bulunduğunu bazı kabile ve gurup isimlerinden istihrac etmek mümkün olduğunu yukarıda Ogur-Yugur bahsinde zikretmiştim. Fakat esas Ogur lehçelerinin daha Milâd çağında büyük Hun (Kun) devleti yaşadığı zamanlarda dahi Şaz-Türkçe olduğunu zannettirecek deliller de vardır. Atilâ'nın oğlunun ismi **Dengir** değil **Dengiz**'dir [274]. Doğuavrupa'daki Kıpçaklar gibi şimalî Çin'den gelen Kun'ların dilinin de Oğuzcaya yakın hususiyetlere malik olduğunu gösteren bir delili de Mahmud Kaşgarî'den naklettik. Halbuki doğudaki Kun'lar Oğuzların daha eski Hunlar zamanından kalan bir zümresi olsa gerektir. Mahmud Kaşgarî'nin

zamanında Kıpçak şivesi Oğuzca ile Hakanca arasında bir yer tutmuştur. Kıpçak ve Oğuzların siyasî hareketleri de ekseriya muvazi olarak inkişaf etmiştir. Eğer 11. nci asrın ortasında İran'da Gazneliler gibi bir Türk sülâlesi yerine kuvvetli bir İran millî devleti mevcut olup, Oğuzların İran'a ve İslâm âlemine yayılmalarına mâni olabilmiş olsaydı, Oğuzların Selçuk-oğulları idaresindeki teşkilâtçı zümreleri bu dağınık Kıpçak zümrelerini teşkilâtlandırmış ve Doğuavrupa'da bir daha Batı Hun devleti gibi büyük bir Oğuz-Yugur devleti kurulmuş olurdu. Fakat Kıpçak'lar Doğuavrupa'ya dolmakla, müstakbel Osmanlı devletinin büyük bir Karadeniz devleti olmasına zemin hazırladılar. Bu yüzden, Osmanlı tarihinin başlangıç devirlerini öğrenmek için, Kıpçak zümreleri tarihini de yakından öğrenmek zarureti vardır.

11. inci asrın ortasında Uz, Sarı, Kun, Kuman ve Kıpçak'lar fevkalâde kalabalık bir camia halinde Hazarların ülkelerini işgal edince, o zamanlar daha çok Hazar Oğuzlarına dayanarak yaşamakta olan Hazar devleti ortadan kalktı. Kıpçak'lar Uz (Oğuz) ları kendilerine ilhak ettikten sonra 1088-89 yılında Bizans hududuna Trakyaya girdiler. 1090 yılında Peçenekler Selçuklularla ittifak ederek, birisi Avrupa, diğeri de Asya tarafından Bizansı sıkıştırdılar. Bizanslılar, imparator Heraklius zamanında doğudan gelen Sasanî ordusiyle müttefikan hareket eden Avarlara karşı Hazarları kendilerine müttefik edindikleri gibi bu defa da Selçuklularla anlaşan Peçeneklere karşı Kıpçak-Kumanları müttefik edindiler. Bunlar, Togortak ve Manyak adlı kumandanları idaresinde Trakya'ya giderek Peçenek'lere saldırdılar ve 1091 nisaninin 29 unda Liburnion'da Bizans ve Kuman müttehid kuvvetleri Peçenekleri ezdiler. Bu Peçeneklerin Eflâk'ta kalan bakiyeleri 1122 yılında Bulgar hududunda başkaldırıp görüldülerse de, imparator Jean Kommen tarafından kat'î surette bozguna uğratılıp dağıldılar. Kıpçakların esas kuvvetleri, Mogollar zamanına kadar ve sonra da şimdiki Rusya'nın cenubunda yaşadılar, orada Hıristiyanlığı kabul edenleri Slavlaşarak şimdiki Ukraynalıların ve Kozakların içinde kaybolup gittilerse, de, Müslüman olanları Altınorda memleketinin yerli ahalisini teşkil ederek yaşamakta devam ettiler. Uz (Oğuz) ların Kıpçak-Kuman topluluğuna karışıp gittiklerini kaydetmiştim. Bir kısmı da cenubî Rusya Slavlara karıştılar. Şimdiki Basarabya Gagauz (Kaka-Uz yahut Aga-Uğuz) ları, bu Oğuzlardan Hıristiyanlığı kabul edenlerin bakiyesi olmaları pek muhtemeldir [275].

Karadeniz ve Balkan tarafındaki Kumanlar ise şimdiki Romanya'da ve Macaristan'da Romenlerle ve Macarlar arasında kaybolup gittiler. Eflak ve Buğdan'daki «Boyer» (bay-yer, yahut bayrı) adıyla tanınan yüksek za-

degân, menşe itibariyle bu Kumandanlardandırlar. Prof. GYORFFY İST-VAN'ın tetkikatına göre, bunlar, daha 14 ve 15 inci asırda Kumanca konuşmuşlardır. «Romen» denilen mahallî halk, bunların hizmetinde bulunan «köylü» lerden ibaretti; fakat Boyerler bu Romen köylü ekseriyeti arasında milliyetlerini kaybettiler, 14 üncü asırdaki voyvodaların Basaraba ailesi de, Hazarlar zamanından kalma bir ismi taşımıştır [276].

Kuman-Kıpçak'lar arasında zaruret zamanında evlâtlarını köleliğe, satmak âdeti de pek yaygındı [277]. Bu yüzden Kıpçak esirleri, bilhassa 13 - 14 üncü asırlarda bütün Önasya'ya hattâ Mısır'a kadar yayıldılar. Milyonlarca insan kütlesinden ibaret olan Kuman-Kıpçak camiasının Hıristiyanlığı kabul edenlerinin Karadeniz ve Balkan taraflarında dağılıp münkarız gitmeleri, tarihimiz için çok ibret verici bir keyfiyettir [278].

— 6 —

TÜRKLERİN ÖNASYA'YA VE ŞİMALÎ AFRİKA'YA YAYILMALARI

Türklerin tarihî devirlerde Önasya'ya doğru yayılmaları, **Sakalar'ın** fütuhatiyle başlar. Sakalar, Asur kitabelerinde ismi **Gogu** yahut **Gog** diye yazılan hükümdarlarının idaresinde Şimalî Kafkasya'daki Kimmerleri sürüp izliyerek şimdiki Kuzey Azerbaycan'a geçtiler. Bu hâdise, M. ö. 665 yılında vaki olmuştur. Kür ırmağını geçen Sakalar, şimdiki Gence vilâyeti batısında bu Gog'un adıyla ilgili olduğu ileri sürülen Gogaren denilen, Gencenin doğusunda millî Saka adıyla Sakasen tesmiye olunan yerlerde yerleştiler. Sakasen sonraları, şimdiki Şamhur-çay'da Gerdıman civarında Sakasen ismi altında Uti'lere tâbi bir merkez olarak da maruf oldu [279]. STRABON'un zikrettiği Gogaren bölgesi, adı geçen hükümdarın Asurca yazılan adı olan Gog'un Gogar demek olduğunu gösterir, ki bu da, Türkçe bir kelime ise, **Gök** ve **Göker** demek olabilir. Sakasen ismi de, «Saka» sözünün, «şehir ve türbe» mânasında ifade eden Türkçe «sın» kelimesiyle birleştirilmesinden ibaret olsa gerek; bu isim herhalde aşağı Edil'deki **Saksın** şehrinin ismi ile birdir. Uzakdoğu'da **Khatun-Sin**, Mogolistan'daki **Balgasın** da bu cümledendir [280]. Bu Gog adı Yahudi menkıbelerine de aksetmiştir [281].

Asurî kaynakları Gog'un, **Sarati** ve **Parati** isminde iki oğlunun M. ö. 662 hududunda Asur ülkesine taarruzlarından bahseder [282]. Bu Parati (HERODOT'da Prothyes) nin oğlu **Maduva** (Herodot'da Madyes), bütün

Anadolu, Suriye ve Filistin'i fethediyor. Herodot, bunlardan **Anaria** kabilesinin Filistin'den çekilirken Askalan'daki Urania mabedini tahrip etmeleri yüzünden Sakaların hastalığa tutulduğuna dair rivayet nakleder ki bu Anaria ayni müellifte [283] ve başka müelliflerde Hazar denizinin doğusunda (PTOLEMEUS'te ise Tiyanşan'ın batısında) yaşıyan bir kabile olarak zikredilmektedir. Mahmud Kaşgarî'de Çungarya'daki bir nehrin ismi olarak zikredilen **Yamar** bu eski **Anar**'dan kalmış olsa gerektir.

Bunlara nisbet edilen Herodot ve başkalarında zikredilen hastalığın, bugün bozkır kazaklarında ve Nogaylarda dahi görüldüğü K. NEUMANN tarafından tesbit edilmiştir.

Maduva Medya kıralı Kiyaksares ile iyi geçiniyordu. Kiyaksares kendi askerlerine bu Sakaların askerlik bilgisini öğrettiriyordu; fakat önce babaları çağında kendilerine tâbi olan Şimalî Medyayı ve Doğu Anadoluyu Sakaların elinden almak için gaddarane plânlar kuruyordu. Dostluk göstererek itimadını kazandığı Maduva'yı ziyafete çağırarak sarhoş edip, pusuya koyduğu kuvvetlerle hücum ederek Maduva başta olmak üzere, bütün Saka büyüklerini ele geçirerek öldürdü [284a]. STRABON (XI, 8, § 4 - 5) Medyalıların Sakaların elinden kurtulmalarını «Sakaya» tesmiye olunan bir bayramla her sene tes'id ettiklerini ve tekrar ele geçirdikleri Anadoluda Zile şehrindeki İranîlerin bu bayramı kendi zamanında bile (yani Milâdın ilk asrında) anmakta olduklarını zikreder. Saka reislerinin igfalle ele geçirilerek öldürülmeleri M. ö. 626 yahut 625 te olmuştur. Küçükasya'da Sakaların hâkimiyeti, HERODOT'a göre, 28 yıl sürmüştür. Demek onlar Anadolu'yu 654 te işgal etmiş oluyorlar. Burada zikri geçen Medya kıralı Kiyaksares İran destanlarındaki Keyhüsrev, Maduva da Afrasyab (yahut onun naibi) ve bu Afrasyab ta Türk rivayetlerindeki Tünge (Tunga) Alp demek olduğundan, bu Saka bayramının EL-BÎRÛNÎ ve başka müellifler tarafından 13 Tiremah ayında (iraniyatçılardan R. ROTH ve F. JUSTİ'nin tetkikatından anlaşıldığına göre 26 Haziranda) İran ülkelerinin Afrasyab tahakkümünden kurtulması bayramı diye anlatılan «Tiregân bayramı» ile bir olduğu anlaşılıyor [284b].

İranlılar, Türklerden Afrasyab'ın kardeşi Barsgan tarafından Beykend'de öldürülen damadı İran prensi Siyavuş'un katli hâdisesini [285] hiç unutmadıkları ve senenin muayyen günlerinde matem tuttukları [286] gibi, Türkler de Anadolu'da yahut Azerbaycan'da İranlılar tarafından öldürülmüş olan Tunga Alp'ın matemini tutmuşlardır. Orhun yazılarında 714 senesinde Uyguristan'daki Beşbalık şehrinin muhasarasından bahsedilirken bunun bura-

da **Tunga Tekin'in yuğ merasimi** icra edildiği bir günde yapıldığı zikredilmiştir. Uygur'ların Bezeklik'deki Buddist mabedinin duvarı üzerinde ağzında ve elbisesindeki lekelerinden bir şehidi temsil ettiği anlaşılan bir resim bulunmaktadır. Bu resmin bir yerinde **Tunga Tekin** diğer yerinde **Tunga ol** okunan yazı da vardır. Bunu ben Londra Elsine-i şarkiye mektebi **Bulletin'**lerinden tarif etmişimdir [287]. Afrasyab (Tunga Alp), Hindistan'daki Budda'dan önce yaşamış bir kahraman ise de, Ortaasya'nm Türk Buddistleri onu bir Buddist ve Buhara yanında zerdüştliği yaymak isteyen İranlılara karşı Budizmi müdafaa eden, bir hükümdar diye kendisine bir dinî kudsiyet atfetmişlerdir [288]. Herhalde bir Önasya seferinde Medyalılarla Anadolu'da hâkimiyet davası yüzünden öldürülen eski Saka Türk kahramanının hâtıraları asırlarca yaşamıştır. Mahmud Kaşgarî bize bu ilk Azerbaycan ve Anadolu fâtihine ait destandan bazı Yug şiirleri nakletmiştir [289].

Saka'ların Önasya'da maruz kaldıkları mağlûbiyetin M. ö. 623 yılında Çin'e kadar aksettiğini yukarıda (s. 36)-da zikretmiştik. Saka'lar bu hâdiseden sonra Anadolu'dan çekildiseler de, Azerbaycan taraflarında epeyi zaman kaldılar. Sakasen, Gogaren, isimleri bundan sonra da zikrediliyor. Azerbaycan'da Afrasyab'a nisbet edilen ve eski Saka'lar zamanının hâtırası olması muhtemel olan bazı mevkiler de vardır. O cümleden Şaberan şehri Afrasyab'ın paytahtı olarak, Arran'daki Sengi-Surakh Afrasyab'ın Keyhusrev ile yaptığı muharebesinde son sığınağı olarak, Tebriz kapılarından biri de Afrasyab'ın kafası defnolunan bir yer olarak, Urmiye (Çiçest) gölü Afrasyabı gark olduğu yer olarak. Marağa yanında bazı yerler ve bir köprü Afrasyab'ın yapısı olarak gösterilmiştir.

Bir de Arranda **Anaria** kavmi, STRABON tarafından daha milâd çağlarında Gence vilâyetindeki **Uti** kavmi ile bir arada yaşıyan bir kavim olarak zikredilmiştir (XII. 7. §. 1); halbuki Maduva zamanında Filistin'e kadar gitmiş olan bu Anaria'ların esas kısımları Hazar Denizinin doğusunda yaşıyordu. (XI. 6. § 1, 8. § 8.). Gence vilâyetinde kalan Sakalar, Milâddan sonra da bir müddet mevcudiyetlerini muhafaza ettiler. Onların Arsaklı'lara tâbi olduğu malûmdur. Bir de onların, milâdî 336 yılında doğudan gelerek Kafkasya güneyine geçen Masaget'lerin reisi olan Sanesan ile birlikte Armeniye'ye taarruz ettiği, 4. üncü asır müellifi FAUSTUS BTZANTİNUS tarafından kaydedilmiştir [290].

Önasya'ya vaki olan eski Türk göçlerinden biri de (M. ö. 149 - 127 seneleri arasında) Edil havzasından kalkıp Derbend yoluyla Azerbaycan'a geçerek şimdiki Kars ve Pasin ovalarına gelip yerleşen **Bulgarlar** ve **Va-**

nand'lardır, ki Ermeni müverrihi Khoren'li Moses'in eserinde yazılan bu kaydin tarihe uygun olduğunu, ben İbn Fadlan'a ait eserimde izah etmişimdir [291]. Bulgarlara akraba olan Vnnd, Vanand'ların Dağıstan'da kalan kısımları [292], Arap kaynaklarında Vlndr yahut Vnndr (Vanandar, yani Vanandlar) ismi altında zikredilmektedir. Kars sancağına Selçukluların gelişine kadar hep Vanand denilmiştir. Bulgarların diğer bir kolu olan Boroç (Boroçoğlu, Borçalı) lar da, daha Potolemeus'un eserinde Edil havzasında yaşayan bir kavim sıfatiyle zikredilmiştir [293]. Bulgarlar ile Hazarların, daha İskender zamanında Horasan'da bulunduğuna ait deliller mevcut olduğunu yukarıda (s. 21) zikretmiştim. Bu Türk boyları Edil havzasına İskender'in fütuhatından sonra gelmiş yahut bazı kısımları daha önce Sakalarla birlikte geçmiş olabilir. Herhalde Oğuz destanında, Bulgarlar, Edil havzasında Oğuz Han'dan önce yaşıyan bir yerli kabile olarak ve Bulgar tarihi için ehemmiyeti olan Ulu-Balugur gibi bir arkaik isim altında zikredilmektedirler [294].

Azerbaycan mıntakasına gelen ilk Türklerle ilgili görülen bir kavim de **Udh** ve **Udhin'ler**dir. Bunlar ihtimal daha Saka'larla beraber gelmişlerdir. STRABON onları Uiti ismi altında zikrediyor. Bunlar bu müellifin zamanında şimdiki Gencenin batısında eski Saka'ların oturduğu yerde (Gogaren ile Sakasen arasında) yaşamışlardır. Araplar zamanında bu kavmin Karabağ'da yaşıyan bir kısmı Babek isyanına iltihak etmeleri dolayısiyle Udh ve Uadhın (yahut Avadh ve Avadhîn) ismi altında zikredilmektedirler, ki reislerinin Türkçe «tarhan» lâkabını taşıdığı kaydedilmiştir [295]. Bunlar kendi isimleriyle Uti tesmiye olunan vilâyetlerinde (yani Gence vilâyetinde) Khalkhal isminde bir kaleleri olmuştur. Bu kelime de Türkçe «Kalgan» sözünden gelmiş olarak izah ediliyor [296]. Şirvan'ın Şeki tümeninde bugün Kafkas kavimlerinden Kürin'lerin ayrı bir lehçesi ile konuşan Udin'ler, bu eski Uti ve Udh'lerle birleştirebiliyorlar. Bu doğru ise, Uti'lerin Kafkas kavimleriyle karışanları - meselâ Dağistan'daki Avar'lar gibi - Türkçe yahut umumen Altay dillerinden biri olan anadillerini unutarak kavmiyetlerini kaybetmişler demektir. Bunların Kür, Aras nehirleri boyunda oturanlarının Strabon'da Saka'ların bir kolu olan Anaria'larla beraber zikredildiğini anlatmıştım. Uti'ler bazı muahhar kaynaklarda Hun'larla karıştırılarak zikredildiğinden, KLAPROTH onların menşe itibariyle Türk olacağını muhtemel görmüştür [297]. Karabağ Udh yahut Uadhin'lerinin reislerine tarhan denildiği gibi, Hazar Hakanı Yusuf da 958 de yazdığı mektubunda ismi İbranî harflerle yazılan Avvaz yahut Uvvuz okunan Türk uruğundan bahsetmiş-

tir [298]. Moğollar zamanında dahi Kazvin tarafında 300 haneden ibaret bir Uz boyu yaşamıştır. İlhanlı Argun Han'ın hâs askerine mensup bir Türk oymağı idiler [299]. Gerçi 13 üncü asırdaki Uz'ları Milâd çağındaki Uti'lerle birleştirmek uzak bir ihtimal görülür, fakat 8. inci asırda Araplara karşı aşağı Aras'ın sağında Heştad-rudh'da harb eden ve reisleri tarhan olan Udh (yahut Avadh) larla bu Türk Uz'ların bir olması pek muhtemeldir. Çünkü Mogollar zamanında Azerbaycan'daki Oğuz'lara «Oğuz» ve Türkmen denilmiştir. Burada Udh'ın yanındaki Udhin şekli yukarıda (s. 29) Argu ve Argın isimleri hakkında anlattığım gibi mensubiyeti gösteren şeklidir, ki Suvar'dan da Suvarin adı gelmiştir [300].

Azerbaycan'a muhaceretleri katiyen sabit olan Türk kavmi **Hunlar'**dır. Doğuavrupa'daki Hunlar'ın bir kısmı milâdî 445 de, yani daha Atila'nın hayatında, Kafkasları geçerek Azerbaycan'ın Mugan taraflarına gelip yerleşiyorlar [301]. Arap menbalarında ismi Belasegân şeklinde yazılan cenubî Mugan şehrinin Ak-Hun denilen bu Hunlar tarafından inşa olunduğu rivayet olunuyor [302]. Bence bu kelime, Ortaasya'nın Balasagun şehrinin ismile birdir [303]. Bu Hunlara Ermeni menbalarından **Khaylendurk** denilmektedir. Bu mürekkep kelimenin son sözü **Türk**den muharref olabilir [304]. 7. nci asırda Araplar geldiği zaman cenubî Mugan'da bulunan - bu şehre nisbetle - Kürdlerin zikri geçmektedir [305]. Fakat bu **Kürd** kelimesi, o zaman daha ziyade «hayvan sürülerine sahib göçebeler» («ashâb savâ'im») mânasında kullanılmış olduğundan, milliyeti ifade etmez. Horasan'da (Kuhistan'da) ki Khalac Türkleri de bu yüzden Araplarca «Akrad» cümlesinden sayılmıştır. Herhalde daha Araplar gelmeden önceleri Mugan'daki ahali, şimdiki Şahsevenler gibi, Türk ve Kürd karışığı olmuştur.

465 yılında Kafkasya'nın şimalinden Azerbaycan'a **Agaçeri** uruğu geçti [306]. Bu uruğun adı Kürdistan'daki Paikuli mahallinde bulunan bir Sasanî kitabesinde de okunmaktadır; bu kitabedeki kayıttan bunların o zaman «hakan» ları olduğu istihraç ediliyor [307]. Agaçeriler bundan sonraki kaynaklarda uzun zaman anılmayıp, ancak Selçuklular zamanında zikrediliyorlar. 1193 (h. 590) senesinde Ağaçerilerden bir zümre, cenubî Anadolu'da Elbistan taraflarında ormanlık yerlerde yaşıyan ve eşkiyalıkla maruf bir kabile olarak zikredilirler. Bunların diğer bir kısmı, Moğollar geldiğinde Tebriz'den Kazvin'e giden yolun doğusundaki Khalkhal mevkiinde hâkim zümre olarak gösteriliyor. Agaçeri ile **Kaçar** (hattâ bazan yanyana yaşıyan) iki kabile ismi olarak kullanılıyorsa da, Suriyeli Arap müelliflerince, **a'aşer** ve **'aşerî**, ayni kabilenin ismi olarak ta anılmıştır. İran'daki Kaçar kabilesi-

nin gûya Mogollar, hattâ Temür zamanında şarktan geldiğine dair olan rivayetler, bu kabile beylerini Temür'ün ceddi olan Karaçar'dan neş'et etmiş gibi göstermek gayretinden ileri gelen bir uydurmadır. Kaçar'lar, herhalde Azerbaycan'daki en eski Türk uruğlarından birisidir [308].

Bunların Agaçeri'lerle bir asıldan olmaları keyfiyeti kat'î olarak isbat edilemiyor. Arapların ilk geldikleri zamana ait kayıtlarda Khalkhal'a yakın yerlerde yaşıyan Deylemîler ile beraber bir gayrimüslim **Türk** unsuru da zikredilmektedir. Bu Türk'lerin sonraları, Deylemî'lerin yanıbaşında gördüğümüz Ağaçeri'lerden ibaret olması pek mümkündür. Agaçeri'ler, Hazar ve Bulgar'lara yakın olan, fakat bunların Oğuz destanının Çağatayca rivayetinde - yukarıda (s. 149) anlattığım gibi - Khulac, Kanglı, Karlık ve Kıpçak'la beraber «Beş-Uygur» (=Beş-Ogur) hey'etini teşkil etmiş gösterilmeleri, dillerinin **LİR** olmayıp, **ŞAZ** - Türkçesi olduğuna delâlet eder. Azerbaycan Türk şivesini Anadolu Türk şivelerinden ayıran lehce hususiyetlerinin, bu eski Agaçeri yahut Kaçar Türk şivesinden kalmış olması ihtimali variddir [309].

Milâdın 305 yılında **Sabir** Türkleri, Kafkasya'nın şimalinden cenubuna geçtiler. Bunlar, eski dünyanın muhtelif taraflarında izleri görülen Subar (Sub + er) ve bu ismin muhtelif telâffuz şekillerine göre adlanan Türk boyunun Hazar'lara karışarak yaşıyan bir kısmıdır; nasıl ki ayni kavmin adı Suvar telâffuz olunan bir kısmı da, Edil Bulgarlarının bir kabilesi sayılıyordu. Bu cihetten Edil havzasındaki Sabir ve Suvar'ların lehçesi de, Hazar ve Bulgarlarınki gibi **Lir**-Türkçesi olmak icap ederdi; fakat Mahmud Kaşgarî'nin «Suvarın» diyerek de tesmiye ettiği Suvar'ların şivesinden naklettiği kelimeler, -hattâ bir yerde de cümle- bunun **ŞAZ**-Türkçesi olduğunu göstermektedir. Bu kavmin diğer bazı kısımları daha 14. üncü asırda Batı Siberya'da yaşamakta devam etmektir, ki **Sibir** (Siberya) ülkesi adı bunlardan gelmektedir. Kafkasya'nın cenubuna Kür nehri havzasına geçen Sabir'lerin bir kısmı, 515-516 yılında Anadolu'ya geçerek Kappadokya'ya, Ankara ve Kastamonu vilâyetlerine kadar sokuldular. 522 de bunların reisleri **Zigi-bi** isminde birisi idi, ki bunun doğrusu Çigil-biy, yahut Cılkı-biy olabilir. 527 de bunlar Anadolu'dan çekilmiş olup, yalnız Arran ve Şirvan'ı idare ediyorlardı. Sonraları da, kâh Sasanî'lerle birleşerek Bizanslara, kâh Bizansların müttefiki sıfatiyle Sasanî'lere karşı savaşlarda bulundular. Arran ve Şirvan'da Sabir'ler 100.000 hane, yani takriben yarım milyon nüfus teşkil ediyorlardı.

531 yılında bu Sabir'leri, «Sabir Hunları» ismi altında ve Bizans'ın Sa-

sanî İran'a karşı müttefiki olarak görüyoruz. 555 de onlar tekrar İranlılar ile harp ettiler [310]. Üç sene sonra Derbend civarında, hâkimiyet dâvası yüzünden Avar'lar (Varkhuni'ler) ile çarpışarak Derbend civarındaki mâlikânelerini kaybettiler [311]. Fakat Hazar'larla müttefik olarak Arran, Gürcistan, Vaspurakan (Van havzası) ve Sisecan (Karabağ) vilâyetlerini uzun zaman idare ettiler [312]. Kür nehrinin şimalinde şimdiki Şamahı'nın garbinde, bugün harabe halinde bulunan ve ticareti ileri olan Kabala şehri bunların hükûmet merkezi olmuştur [313]. Bu çağda en büyük nüfus Hazar'ların elinde olduğundan,. Tabarî tarihinde: «Azerbaycan ve mülhakatı Hazar'lar memleketi» denilmiştir [314]. Bütün Azerbaycan ile cenubî Kafkasya'yı ve hattâ Derbend'i ele geçiren Sasanî Nuşirvan, Sabir'lere, bu memlekette İran tâbii olarak kalmağa müsaade etmekle beraber, şimalî Azerbaycan'a dahi İran unsurunu iskân ederek Türkleri akalliyette bırakmak siyasetini takip etti [315]. Bu arada, Arran ve Karabağ'da İranlı Siyâsice'leri [316] ve Tiflis taraflarında da Sogd'lardan bir zümreyi [317] yerleştirdi; Türkler ise daha içerilere atıldı. Yine Nuşirvan zamanında batıdan gelen ve Sasanî'lerle yaptıkları harplerden sonra da, on bin tane kadar mühim bir kütle teşkil eden **Bulgar** ve **Belencer** zümreleri Azerbaycan'ın güney kısımlarında yerleştirildi [318].

Arap kaynakları, Edil Bulgarları ile Hazar'ların mühim bir boyu sıfatiyle **Barsula,** «al-Burşaliye», yahut «al-Bursul» adını verdikleri bir kabileyi zikrediyorlar. Bu ismin PTOLEMEUS'de de geçtiğini anlatmıştım. Bizans kaynakları bu kabilenin ismini βαρσηλια ve βσραλσοι şekillerinde yazarlar. Edil Bulgarları rivayetlerinde **Baraç** ve Kıpçak kabile adlarında **Boroc-oğlu** şeklinde yazılan isimlerin de ayni kabilenin adı olduğu tahakkuk etmiştir [319]. Mısır Memlûklerinden bazıları bu kabileye mensup olduğu gibi, Anadolu'da da Diyarbekir taraflarında Borcoğlu boyu bulunduğu kaynaklarımızda gösteriliyor [320]. Halbuki bu kabilenin mühim bir kısmı bugün Orta Kür ırmağı sağında eski Gogaren ülkesinin doğu kısmında kendi adlarıyla Borçalı tesmiye olunan sancakta **Borçalılar** adıyle yaşamaktadırlar. Bu Borocoğlu'lar da Kafkasya güneyine, eski Hazarlar zamanında geçmiş görünüyorlar [321].

Bu Borçalı'larm doğusunda şimdiki Gence'nin batısında bulunan Şamkhur şehri, Araplar geldiği vakit bir Hazar kasabası idi. Burada da Hazarlar daha Araplar gelmeden önce yerleşmiş görünüyor. Harabeleri Aras'ın sol sahiline yakın olup şimdiki Mil civarında bulunan Baylakan şehri yanında, ilk Araplarla olan harplerde, oradaki bir İranlı dehkan'ın (yani çiftçinin)

«Hazar dilinde fasih olarak konuştuğu» nu İbn A'tham al Kufî kaydetmiştir [322]. Bu husus, orta Aras'ta Varasan ve Balasagan gibi şehirlerin bulunduğu sahada Hazar dilinin yerli dehkan'larca iyi bilinen bir dil olduğunu gösterir. Herhalde Araplar geldiği vakit Kür ırmağı havzasında Türkçeden: Sabir, Hazar, Bulgar ve Borocoğlu gibi Edil havzası Türklerinin şiveleri intişar etmişti. Tarihî şehirlerden: Bacervan, Khızan, Şaberan, Samır, Samırkent, Sabir-khost gibi şehir ve kasabalar, keza bugünkü kasaba ve köylerden: Sibir-don, Sivir-don, Savir, Bila-suvar, Sebir-oba, Sevare, Suvar (Kağızman'da) ve Bulgar-çay isimlerini taşıyanları, hep Kafkasya güneyinde ve kuzey Azerbaycan'da Hazarlar ve Sabirler'in yerleştikleri zamandan kalmış olsa gerektir [323a].

Bunların takip ettikleri yollarda ve yaşadıkları yerlerde bir de **Khızan** isimlerine rastlanıyor. Bu isim, Derbend taraflarında yaşıyan Khaydak (Kaytak) ların ismiyle karıştırılıyor. Fakat bu adın, Hazarlar'a tâbi **Khız** denilen bir kabile isminin cem sigası olması muhtemeldir. İbn Fadlan'a göre (§ 101) Hazar başkentindeki Müslümanlara riyaset eden birisinin adı Khız idi; bu isim de Khız boyundan olan biri demek olabilir. İslâmiyetten önce Türklerin Hazar Denizinin güneyinden Azerbaycan'a gelip yerleştiğine ait haberler pek azdır. Yalnız FAUSTUS BİZANTİNUS ve Ermeni müellifi KHORENLİ MOSES ile SEBEOS (eserini 661 de bitirmiştir), Ahlat ve Muş taraflarını idare eden **Mamikonyan** sülâlesinin Arsaklı'lar zamanında 3. üncü asırda «Cenestan» dan, yani Ortaasya'dan ve Uzakdoğu'dan **Konak** ve **Mamık** adında iki başbuğun idaresinde gelerek sığman mültecilerden türediğini, Arsak'lıların bunları Roma devletinin doğu hududuna «sipehbed» olarak gönderdiğini ve orada yerleştiğini anlatırlar [323b]. Bir de Sasanîler'den Nuşirvan'ın **Yazar** ve **Sul** Türklerinden bir zümreyi Horasan'dan Azerbaycan'a getirip yerleştirdiği görülmektedir [324]. Diğer bütün muhaceretler Hazar'ın ve Kafkaslar'ın şimalinden olmuştur.

Selçuklularla beraber gelen Oğuzlar, ecdadlarının daha birçok asırlar önce de Azerbaycan'a gelmiş, hattâ Küçükasya şehirlerini fethetmiş olduklarına dair rivayetler nakletmişlerdir. 11. inci asrın coğrafî isimlerini taşıyan bu rivayetlere, bazı eski Türk yazma rivayetlerinden de birtakım teferruat sızmış olabilir. Çünkü bazı isimler muhakkak, ki bu rivayetleri kitabına derceden REŞİDEDDİN'in zamanındaki isimler değildir. Bu rivayetlere göre, efsanevî Oğuz Han'ın zamanında Azerbaycan'a gelip yerleşen **Oğuzlar**'ın yaylakları Tebriz'in cenubundaki Ucan yaylaları, Alatağ dağları ve Sabalan dağlarında isimleri Alanar, Agdiburi (yahut Ağrıböri) şeklinde ya-

zılan yaylalar, kışlak yerleri de Arran ve Mugan ovaları olmak üzere yerleşmiş imişler [325]. Bu rivayetler, Atila zamanında geldiklerini yukarıda zikrettiğimiz Ak-Hun'lara ait hâtıra olabilir.

Oğuz destanında, «Oğuz Aka» yahut «Oğuz Han» isimleri altında, Hun hükümdarlarından Mete'nin şarkta, diğer birer büyük yabgunun Ortaasya'da, Atila'nın garpte yaptıkları futuhatlarına ait hâtıralar nakledilmiştir. Meselâ yukarıda görülen Kıpçak'ların Doğuavrupa'da yerleşmelerine ait destanî rivayetler, Atila zamanına ait olabilir. İran rivayetlerinde de Azerbaycan, eskiden Türklerin eline geçmiş bir ülke olarak tarif edilir. Mübârek el-Türkî Kazvin'de bir kale binâ ederek ona kendi ismini verdi [326a]. **Mücmel el-tavarih va'l-kisas**'ın İranlı müellifi. Arap Himyar hükümdarlarından Râiş'e ait destani rivayetleri naklederken, bunun geldiği sırada buraların Afrasyab'ın ve **Türkler**'in elinde olduğuna dair sözleri nakletmiştir [326b]. Arapların bu Himyar hükümdarlarına ait destanlarında, Azerbaycan'ın eskiden bir Türk ülkesi olduğu, tek bir umumî mehaza irca'ı kabil olmıyacak eserlerde de tekrarlanmıştır. İhtimal bu rivayetlerin tesiriyledir, ki halîfe Muaviye bin Süfyan'a da «Azerbaycan bir Türk vilâyeti» olarak tanıtılmıştır. Buna ait rivayetler, Arapların en eski tarihçisi İBN HİŞAM'da bulunmaktadır. Bu rivayete göre, Muaviye yanında bulunan «Ubayda «Türk ve Azerbaycan nedir?» diye sorduğunda 'Ubayd: «Azerbaycan eskiden Türklerle meskûn bir ülke idi» cevabını vermiştir [327].

Araplar geldiğinde Ermeniler arasında Kür boylarında bir **Siyavurd** zümresi vardı. Bunlar da aslında Türk yahut Macar imişler [328]; fakat Araplar geldiği zaman bunlar artık Hıristiyan ve lisan itibariyle de Ermeni idiler.

Türklerin Önasya'ya yayılmaları bilhassa Araplar zamanında çok kuvvet kesbetti. Arapların Horasan ve Mâverâünnehir'deki fütuhatları esnasında esir edilen, yahut sulhen onlara iltihak eden Türk asilzadeleri, daha Emevî'ler devrinde askere alındılar. Fakat 9. uncu asrın ortasında, Ortaasya'da vaki olduğunu yukarıda anlattığım muhaceretler dolayısiyle Türklerin memlûk yahut ücretli asker sıfatiyle halife ordularına alınmaları anî olarak çoğaldı. Böylece Abbasî'lerden Mu'tasım, Vâthik ve Mütevekkil çağlarında (840 - 860 senelerinde) **halifelerin Türk orduları**, Arap devletinin idaresinde gittikçe büyüyen bir nüfuz sahibi oldular. Arap hizmetine intisap eden ilk Türk asilzadelerinden **al-Sûlî** ailesi Curcân'dan, **Benî Bâcûr** (yahut Bayçur) ailesi ve **Benî Akhşîd** Fergane'den, **Afşîn**'ler Esruşene'den, **al-Türkişî** Semerkand'den ve **al-Bîkîye** ailesi de Khuttelân'dan neş'et etmişlerdir [329].

Bu gibi Türk aristokrasisi İslâmiyeti kabul etmişlerse de, kendi memleketlerinde alıştıkları itiyadlarını hemen terkedemediler. Bunların, Arap devleti için de faydalı olacağı anlaşılan bazı millî âdât ve hususiyetlerinin muhafazasına, bizzat halifeler tarafından da itina edilmiştir. Meselâ Khuttelân «Bek» leri eskiden iyi atlar yetiştirmekle meşhur idiler, onlar bu işi eskisi gibi devam ettirmekle memur edildiler. Bu atlar. yukarıda (s. 103) zikrettiğim efsanevî göl-aygırlarından türemiş olduklarına inanılan atlardı, ki bunlar daha Milâd çağında Çinlilere malûm idi, ve Çinliler bu atların tedâriki için çok uğraşırlardı [330]. «Bek» emirleri, bu atları halifeler ve Arap ordusu için yetiştirmek maksadiyle, gerek Bağdad civarında ve gerek ülkeleri olan Khuttelân'da (şimdiki Külâb ve Belcivan'da) kendi yılkılarını bulundururlardı. Meşhur «Arap-atı» neslini yetiştirenler de başlıca bu «Bek» ler olmuştur [331]. Umumiyetle Türklerin askerlik istidatlarının ve cengâverliklerinin muhafazası hususuna bazı halifeler cidden çok ehemmiyet vererek, onların Türk olmıyan milletlerle evlenmelerine bile müsaade etmediler.

Abbasî ordusundaki Türkler, muhtelif kabilelere mensuptular. Bunların isimlerinden ve «nisbet» lerinden hangi Türk kabilesine mensup olduklarını kolayca tesbit edebiliyoruz. Meselâ İbn Kayıglıg, yani **Kayığlı**; Khifcakhî, yani **Kıpçaklı**; Khallukhî yani **Karluklu**; ibn Azgiş = **Azgışoğlu** ve ibn Yemak = **Yemakoğlu** gibi. Sonra bazılarının **Oğuzlar**'dan ve diğerlerinin de (meselâ beni Tulun'un) **Tokuzoğuz**'lardan oldukları menbalarda tasrih edilmiştir. Arapça yazılan isimlerin çoğunu doğru okumak güçtür. Meselâ [illegible] yazılan ismi «curzî» yani «gürcü» ve «hazarî» yani «[illegible]», keza [illegible] şeklinde yazılan bir isim «İbn al-Guz» yani Oğuz-oğlu, «İbn al Gur», yani Ogurlu, belki de hiç Türkçe olmıyan bir isim olmak üzere «İbn al-'İzz» olabilir. Bunları tesbit için kaynaklarımızın en eski nüshalarını karşılaştırmalıyız. İsmi bazı eserlerde Nemek okunan bir emirin, Türk olduğunu ve isminin Yemek okunması icab ettiğini yani Yemek kabilesinden neş'et eden bir emir olduğunu, Abu-Bekr al Sûlî'nin **al-Avraq** nam eserinin İstanbul'da Şehidalipaşa kütüphanesinde bulunan nüshasında **yemak al-türkî** yazılmış olduğundan [332] öğrendik. Bunun gibi kumandan Afşin'in rakibi olarak gördüğümüz ve Semerkand akhşidileri neslinden gelen ve bir İranlı olduğu zannolunan emirin, önceleri Brqşî yahut Nerkesî okunan nisbetinin Türkişî yani **Türkiş** kabilesinden olduğunu da NASAFÎ'nin Semerkand Tarihinin Paris Millî kütüphanesindeki nüshasından [333] ve İbn Athem al-Kufî'nin Topkapı sarayı nüshasından [334] öğreniyoruz.

Böylece, halife ordusuna mensup emir ve askerlerinin isimlerini, eski

yazma nüshalardan karşılaştırarak tetkik etmek, halifeler devrinde Önasya'da bulunan Türklerin tarihini aydınlatmak bakımından çok önemlidir. Bunun gibi, Esruşene'den neş'et eden emirlerden **Afşın** ile **Sac-oğulları'nı** (Beni al-Sâc), İranlı telâkki etmek te yanlıştır. Bağdad halifesinin büyük emirlerinden Afşın Haydar'ın (öl. 841) büyük babası TABARÎ nüshalarında Khara Bugra, yani **Kara Bugra** kaydedilmiş olduğundan [335], Azerbaycan'da ve Anadolu'da İslâm ordularına zaferler kazandıran bu emiri bir Türk sayanların haklı olduğu sabit oluyor. Ayni Esruşene'den neş'et eden Sâc-oğullarının cedleri Divdâd bn Davdâşt gibi Farsça isim taşımakla beraber, bu vilâyetin Cinga-Kent gibi Türkçe isim taşıyan bir köyünden neş'et ettikleri menbalarımızda tasrih edildiğinden [336] kendilerinin Türk olmalarını muhtemel görüyoruz. Zaten bunların on binlerce sayılan ordusu Türk idi ve ordu emirlerinin isimleri de (meselâ: Kaçu. Yanai, Tekinçur, Humar-çur) [337] hep Türkçedir. Bu Sâc-oğulları Azerbaycan'a ve Anı taraflarına külliyetli Türk askerleri getiren emirlerdir.

Bazı Türk Emirlerinin Azerbaycan'a ve Anadolu'ya Türk askerinin başında geldikleri malûm ise de, bu iki ülkede Türkleri yerleştirdiklerine ait kayıtlar pek nadirdir. Bu emirlerden **Mubarek al-Turki,** Kazvin yanında kale bina etmiş ve orada kendi elini yerleştirmiştir [338]. Ermeniye ve Azerbaycan'da Türklerden **Muhammed bn Sûl,** daha Abbasî sülâlesinin müessisi Ebu'l-Abbas Abdullah zamanında vâliiumumî oldu. Mu'tasım zamanında yukarıda adı geçen **Afşın Haydar,** Ermeniye ve Azerbaycan vâliiumumîsi oldu. Bunun idaresinde büyük Türk kuvvetleri bulunuyordu. Cenubî Mugan'da Berzend kasabasını imar ve iskân etti. Bunun emirlerinden aslen Ferganeli olan **Menkecur** isminde bir beğ, aşağı Aras'ta eski Hazar'ların Varathan şehrinde çıkan bir isyanı 839 da tenkil ederek, Afşın tarafından Arran'ı idareye memur edildi. Bugün Gence'nin yanında Menkeçur ismindeki kasaba ve Sovyetlerin ihya ve inşa ettikleri Menkıçur kanalı, milâdî 9. uncu asırda yaşıyan bu büyük Türk emirinin ismini taşımaktadır. Vâliiumumî olan Afşın tarafından Ermeniye'nin idaresine Buharalı **Muhammed bn Halid** tâyin edildi. Bu zat İslâmiyetten önce Buhara hükümdarı (Bukhar-khudat) olan Tuk-şad'ın torunu idi [339].

Afşın kendisinin umumî idaresi altında bulunan Azerbaycan'a öteki Menkeçur'u vâli tâyin etti. Bu Menkeçur, 838 de halifeye isyan etmişti. Afşın ona karşı yukarıda adı geçen Saç-oğlu Divdâd'ı ordu ile gönderdi. Fakat halife Mu'tasım Mençekur'a karşı mücadelede Afşın'ın samimiyetine inanmıyarak, kendisinin büyük Türk emirlerinden **Büyük Buga'yı** gönderdi.

O da, 840 yılında Mençekur'u esir alıp halifeye götürdü. Mu'tasım 838 de başladığı Anadolu seferinde, Afşın'ı kendi ordularının sağ cenahlar kumandanı tâyin etti. Bu yüzden Afşın, İslâm devrinde Anadolu'ya giren külliyetli Türk kuvvetlerinin başında bulundu. Afşın 840 a kadar Azerbaycan'ın ve Ermeniye'nin idaresine de nezaret etti. Afşın'ın çok artmakta olan iktidarından korkan Mu'tasım, onu idam ettiyse de, Azerbaycan ve Ermeniye'de Türk kuvvetleri asla eksilmedi. Halife Mü'tevekkil Milâd 848 de (h. 234) Beni Bu'ayth nam Arap emirlerinin Mirendde isyan etmesi üzerine, kendi emirlerinden **Zîrek al-Türkî**'yi kuvvetli bir ordu ile Merende gönderdi. TABARÎ'ye göre bu ordu 200,000 kişi kadarmış [340]. 852-855 de Büyük Buga Ermeniye ve Azerbaycan vâliiumumîsi olarak nesbedildi. O Gürcistan'ı da yeniden fethetti. Bu zatın yanında 4.000 kadar Türk askeri olduğu ve Gence'nin garbındaki şimdiki Şamkhur'a gelerek orada Hazar Türklerini iskân ettiği kaydedilmiştir [341].

Halifeler hizmetindeki orduda, bazı Türk kabilelerinin külliyetli olarak temsil edilmiş olduğu görülmektedir. Bunların başında al-İvaiya yani Oğuzların **Yiva** urugu ile **Hazarlar** ve **Khalac** kabilesi gelmektedir. Arap coğrafya âlimi İBN KHURDÂDBEH, Ceyhun'un (yani Amuderya'nın) İran tarafında yaşıyan bir Türk uruğu olarak bu **Khalac**'ların ismini anmaktadır [342]. Khalac uruğunun tarihine ve diline ait tetkikat neşreden prof. V. MİNORSKY, bu Khalac'ları yukarıda (s. 150) zikrettiğimiz Afganistan Khalac'ları zannederek yanılmıştır [343]. Halbuki Khalaclar, Horasan'ın başka taraflarında da yaşamışlar ve Türklerin İran ve İslâm âlemine yakın olarak ve biribirinden aralanarak yaşıyan en büyük Türk boyu olmuştur. Bir kısım Karluklar Horasan'da Bâvurd yanında [344] ve daha önce Merv yanında [345] yaşamışlardır.

Benim hususî kütüphanemde olan bir yazma Farsça İSTAKHRÎ tercümesine göre, Khalac'lar daha cenupta da yaşamışlardır. Burada sarih olarak doğu İran'ın Kuhistan vilâyetinde Tabaseyn, Kayın ve Nişabur şehirleri arasındaki çöller için «Kürd, Khalac ve sair koyun besleyen kavimler iskân ediyorlar» denilmiştir [346]. Oğuz destanında Khalac (Kalaç) ların, Oğuz Han zamanında Fars ülkesinde bırakılmış olduklarına ait rivayet, bir tarihî esasa dayanmaktadır. Arap ordusuna intisab eden Türkler meyanında Khalac'ların diğer kabilelere nisbeten fazla görülmesi, bunların İran'ın kendisinde yaşamakta olmaları dolayısile olduğu muhakkaktır.

Abbasî halifeleri Fars vilâyetinin bazı taraflarını Türk askerlerine ikta' olarak vermiş ve onlardan mühim bir kısmını oralarda yerleştirmişti, kırk

kadar Türk emiri bunlara riyaset ediyordu [347].

Abbasî'lerin Türk ordularından Anadolu'ya gelenlerin buralarda yerleşmiş olduklarını belirtecek kayıtlar pek azdır. Ezcümle 786 da Harun al-Raşid'in Tarsus'a **Ebu Süleym al-Türk** adlı bir emîrini göndererek bu şehri yeniden yaptırdığı, Adana ile Tarsus arasında Funduk kasabasının Türk kumandanlarından **Buga**'ya ait bulunduğu gibi bazı kayıtlar vardır [348].

Halifeler hizmetindeki Türk ordularının yahut Türk emîrlerinin ötede beride faaliyeti, hiçbir yerde -meselâ Samera'da olduğu gibi- toplu bir Türk iskânına müncer olamamıştır. Araplardan İbn Havqal, Azerbaycan'ın ve diğer sugur mıntıkalarının etnik hususiyetlerine ait bazı mühim kayıtlar bırakmıştır. SCHWARZ, İran'ın coğrafî tarihine ait neşrettiği büyük eserinde böyle etnik hususiyetlere ve lisana ait kayıtları toplamıştır; fakat Selçuklulardan ve Oğuzlardan önce yukarıda gösterilen bölgelerde ehemmiyetli Türk unsurunun mevcut olduğuna dair birer kayıt göstermemiş ve yahut da ihmal etmiştir [349]. İbn Havqal, Sabalan dağlarında 70 den fazla dil konuşulduğunu zikreder [350]. Bunlar arasında elbette Türkler de olmutşur. Türkçe konuşan ahalinin başlıca Şirvan, Mugan, Arran ve Deylem mıntakasında mevcut olduğu muhakkak sayılabilir. Deylem taraflarındaki Türkler meselesine yukarıda (s. 171) temas etmiştim. Bunlar arasında Türkçe isim taşıyan zevatın bulunduğu da tarihî kayıtlardan malûmdur. Meselâ Bağdad'daki emirler arasında **Kürtekin al-Daylamî** zikredilmektedir [351]. Deylem'deki bu Türklerin Agaçeri'ler olacağını zannederim, çünkü Mogollar geldiğinde buraya yakın olan Khalkhal'da onlar hâkim idi.

11. inci asırda Selçukluların ve 13. üncü asırda Mogolların idaresi altında milyonlarca Türk kütlelerinin, Önasya'ya gelip yerleşmesi burada bir yeni Türk vatanının kurulmasını intac etmiştir. Biz, bundan ayrıca bahsedeceğiz. Selçuklulardan önce Önasya'ya ve Mısır'a gelerek yayılan Türk kütleleri, tıpkı Çin'de, Hindistan'da ve doğu Avrupa'daki Türkler gibi yerli Arap ve Fars ahali arasında dağılarak temessül ediyorlardı. Hele Mısır ile Suriye, milâdî dokuzuncu asırdan başlıyarak bütün müteakip asırlarda, hattâ zamanımıza kadar bile, Türkleri Araplar arasında eritip kaybeden birer kazan işini görmüşlerdir.

Mısır'da bidayette iki Türk sülâlesinden, yani **Tulun-Oğulları** (868-905) ile **Akhşid-Oğulları** (935-969) ndan biri 37, diğeri 35 sene kadar kısa bir müddet hüküm sürdüler. Tulunî'ler, yukarıda da dediğimiz gibi, Tokuz-Oğuz Türklerindendır. Akhşid'ler ise Fergane. «akhşid», yani «melik» lerin sülâlesindendirler. Türklerde (Oğuzname'de) **Karaşit** tâbiri bulunduğuna [352]

göre **akhşid** de **ak-şid** demek olacaktır. **Şid** ise **şad** lâkabının lehce farkına göre diğer bir telâffuzundan ibarettir. **Akhşid** kelimesi, ayni zamanda **akhşâd** şeklinde de yazılmıştır [353]. Akhşidler'den **Tuguç**'un babası olan **Çuk bn Yeltekin Akhşid,** halife Mu'tasım'ın hizmetine intisab etmiştir [354]. Gerek Tulunî'lerin ve gerek Akhşid'lerin yanında onlara istinadgâh olan mühim Türk askerî kıt'aları vardı, sonradan bunlar Araplaşıp kaybolmuşlardır.

Mısır'da Türk hâkimiyeti **Eyyûbîler,** Memlûkler ve bilhassa Osmanlılar devrinde payidar olmuştur. Eyyubîler (1174-1252), evvelâ kürdleşmiş sonra da Türkleşmiş bir cenubî Arap sülâlesi idi [355]. Ordularının en çoğu Türk idi ve o asrın Mısırlıları da, Eyyubîlerin hâkimiyetini bir Türk hâkimiyeti devri olarak tanımışlardır [356].

Memlûkler'in' 1250 - 1382 yılları arasında hükûmet sürenleri «Türk Memlûkler» diye tesmiye edilmektedirler. «Çerkes Memlûkler» ise 26 hükümdar olup bunlardan da ancak yedisinin menşe itibariyle Çerkes olduğu mukayyet olup, kalanları Türk idi. Türk memlûkleri gibi bu Çerkes hükümdarların ordularının da en çoğu Türk idi. Memlûkler Mısır'da muntazaman bir sülâle teşkil etmemişlerdir, bir nevî Roma konsülleri ve Bizans imparatorları gibi, ordu ve generaller arasından çıkmışlardır; maamafih bazı generallerin çocukları birkaç batın hükûmet sürmüştür. Türk Memlûklerinin çoğu **Kıpçak** Türklerinden neş'et etmiş, bazısı **Türkmenlerden** ve **Horezm Türklerinden** (Kanglı'lardan) gelmiştir. İlk Türk Memlûk hükümdarı Aybek (1250 - 1257) Türkmendi. Bunun oğlu Ali'yi ve Horezm Türklerinden olan Atabeği Kuduz'u (1260) takip eden Birinci Baybars (1260 - 1270) ise **Borçoğlu** (Borçalı) kabilesinden idi. Baybars'ın zamanında bu kabile bir Kıpçak kabilesi sayılıyordu. Borçoğlu kabilesi Mısırda galiba Kıpçak'ların Ulubarlı zümresine dahil idi, bu cihetten Baybars bazan Ulubarlı'lardan sayılır. Hindistan'daki Memlûk hükümdarlarından bazıları da bu Ulubarlı'lı Kıpçaklarından gelmiş olduğunu, yukarıda zikrettik. Sultan Baybars. Memlûklerin en büyük hükümdarlarından olup, Haçlı muharebelerinde gösterdiği kahramanlığı dolayısiyle, bir destan kahramanı sayılmıştır [357], Baybars'ın oğlu Nasıreddin Berke (1270 - 79) yi istihlâf eden Seyfeddin Kalavun (1279 - 1290) da Kıpçaklardandı. 1293 - 1341 seneleri arasında fâsılarla tam 44 yıl hükûmet süren oğlu Nasıreddin Muhammed, yalnız Memlûk değil, tekmil Türk tarihinde mühim mevki tutan bir şahsiyettir. Mısır'daki İslâm devri bilhassa Türk devri eserlerinin başlıcaları, onun zamanında vücuda getirilmiştir. O, İran İlhanlıları ile sıhrî münasebet tesis ile iki devlet arasındaki medenî ve ticarî münasebetleri de tanzim ettiği gibi, Mısır'daki Türkler ara-

sında Türk âdât ve an'anelerinin muhafazasına da ehemmiyet verdi. Mısır ülkesinin idaresi, 1382 senesinde Kalavun'un torunlarından Melik Mansur (bin Sufyan bn Hüseyin bn Kalavun), atabeği Çerkes Tenbuga Barkuk tarafından azledilinceye kadar, yani bir asırdan fazla bir zaman zarfında, Kalavun-oğulları elinde kalmıştır. Türk Kıpçak diline ait ve yahut bu dildeki (mesela fıkıh ve edebe dair) eserler, hep bu Kalavun-oğulları devrinde yazılmıştır [358].

Kalavun oğullarını düşürerek «Çerkes Kölemenleri» devrini açan Barkuk (1382 - 1399), Çerkeslerin Kesa kabilesindendi. Fakat Arapça pek bilmezdi, Türk âlimlerini yanına alırdı ve kendisinin konuşma dili Türkçe idi. Bunun haleflerinden Seyfeddin Barsbay (1422 - 1438) ve Çakmak (1438 - 1453), son Kölemenlerin en büyük hükümdarlarıdır. Barsbay, Haçlıları ezdi. Çakmak ise, çok âdil ve ilim seven bir hükümdar olarak nam bıraktı. Son Memlûklerden Kaytbay (1463 - 96) ile Kansuh al Gurî (1501 - 1516) de Çerkeslerdendir.

Mısır'daki Memlûkler hâkimiyetine, Osmanlı sultanı **Yavuz Selim** 1517 senesinde nihayet verdi. **Kavalalılar** devrine kadar üçyüz seneden fazla bir zaman devam eden Osmanlı hâkimiyeti devri, Mısır'ın ve şimalî Afrika'nın en ziyade Türklerin yayılmasına maruz kaldığı bir devirdir. Kavalalı Mehmed Ali Paşanın 1805 te vâli olduğundan bugüne kadar geçen 135 sene zarfında da Mısır'da Türk yerleşmesi devam etmiştir. Mehmed Ali Paşa kendisi, Selânik'in ahalisi halis Türk olan Kavala kasabasındandır [359], fakat onun oğulları bilhassa son kıral Faruk'un babası Fuad (Fuad bn İsmail bn İbrahim bn Muhammed Ali), kendilerinin Türk olmayıp Arnavut («albâni al-asıl») olduklarını ileri sürdüler. Böylece, asırlardanberi Arap muhitinde tedricen Araplaşan milyonlarca Türklerin bakiyesi inkıraza uğramaktadır.

Türklerin yayılmaları Mısır'ı geçerek **Şimalî Afrika**'ya ve diğer taraftan **Arabistan ortaları**'na kadar uzandığı zamanlar olmuştur. Eyyubîlerin ordusunda bulunan **Oğuz** (Guz) lar, onların Şimalî Afrika fütuhatında, beraber bulundular ve bazı şehirlerin garnizonunu teşkil ettiler. Bu gibi Oğuzlar, Şimalî Afrika ve Cenubî İspanya'da hüküm süren Muvahhidîn sülâlesinin hizmetinde bulundular. İbn Cübeyr zamanında Oğuz Türklerinin bir kısmı Yukarı Mısır'a kadar gidip yerleşmişlerdi [360-a]. Bu nevi Oğuzlar bilhassa Ebu-Yusuf Ya'kup al-Mansur'un zamanında zikredilirler. Guz emîrlerinden Şa'ban, İspanya'da senede 7.000 dinar (takriben 35.000 lira) kadar varidat getiren mâlikânelerin sahibi idi [360-b].

Suriye'de ve Hicaz'da Araplara karışıp giden Türk kabilesi, bazan müstakil oymaklar halinde zikredilirler. Oğuzların bir kısmının 12. inci asırda Araplar arasındaki hayatından seyyah İBN CUBEYR bahsetmektedir. Bu zat, 1183 senesinde Mısır'dan Mekke'ye giderken yolda Oğuzların Araplardan Kudaa aşireti ile beraber Arabistan çöllerinde yol basmakla meşgul olduklarını, 'Îdhâb nam kasabasının bu Oğuzların elinde bulunduğunu ve hac zamanında bu Oğuzların Mekke'ye, insanları hayrette bırakacak bir kalabalıkla gelmekte olduklarını zikreder [361]. Bütün bu Türkler, asırlar zarfında Araplaşıp gitmişlerdir. Şimalî Afrika'da ve Arabistan'da seyahat eden Avrupalılar, Osmanlı hâkimiyeti devrinde buralara gelip yerleşen Türklerden maada, onlardan önceki asırlarda gelerek Araplaşan yahut Berberîleşen Türk zümrelerini tesbit ediyorlar. Berberîler arasında milliyetini kaybeden bu Türkler, yer yer Türk millî tipini çok iyi muhafaza etmişlerdir. Türklerin Önasya ve Şimalî Afrika taraflarına vaki olan yayılmalarının izlerini, bugün, birçok yerlerde ancak antropologlar tesbit edebiliyorlar, ki Çin'de ve Hindistan'da da bu hali görüyoruz.

BÖLÜM

IV.

ÖNASYADA YENİ TÜRK VATANININ KURULMASI

— I —

SELÇUKLULARIN ASLI

Kesîf Oğuz kütlelerinin Önasya'da yerleşmeleri Selçukluların muhaceretleri ile başladı. Selçukluların bu taraflara gelmeleri bidayette bir «intişar» mahiyetinde idi. Aral gölünün şarkında muhalifleri tarafından mağlûp ve takip edilen Selçuklular, yukarı Horezmde Amuderyayı aşarak Horasana geçtikleri zaman, Abü al-Fadl al-Bayhakî'nin şahadetine göre, çok perişan bir vaziyette idiler; sonraları kendilerini topladılar, muayyen mıntakalarda yerleşerek fütuhata başladılar ve Önasya'da yeni Türk vatanını tesis ettiler. Mogollar devrinde gelen yeni Türk kütleleri sayesinde bu yeni vatan kat'î surette tutundu ve nihayet Osmanlı devleti gibi bir muazzam devlet meydana geldi. 11 - 14. üncü asırlarda, yani takriben üç asır zarfında, tamamlanan bu büyük hâdisenin safhalarını hülâsatan anlatalım.

Selçuklular, Aral Gölü ile Hazar Denizi ve cenubî Ural Dağları arasında yaşıyan Hazar Oğuzları» na, bilhassa kendi kabileleri olan «Kınık» lara öncülük eden ailelerden birine mensup idiler. Bu Oğuzların hayatı, kendilerini 922 senesinde ziyaret eden İbn Fadlân ile 965 senesinde telif olunan **Hudûd al-'Âlem** adlı coğrafî eserin meçhul müellifi tarafından tavsif edilmiştir. İBN FADLÂN geldiğinde bunların idarî teşkilâtı, daha önceleri diğer bazı müellifler [1] tarafından tarif edilen teşkilâtın ayni idi. Reisleri «yabgu», onun muavini «küdherkin» tesmiye olunuyordu. Askerî idareleri

«sübaşı» tesmiye olunan kumandanları elinde temerküz etmişti; bir de «yanal», «küçük yanal» ve «tarkhan» gibi büyükleri vardı. Bunlardan maada dinî rehberleri olan «kam» (şaman) ların nüfuzları çok büyüktü. Oğuzların Bağdad hükûmeti ile olan münasebetleri sübaşı tarafından idare olunmuş, elçileri o kabul etmiş ve cevapları da o vermiştir. Maamafih elçi heyeti kendisini küdherkin'in misafiri saymıştır. Sübaşının ismi «Atrk bn Alqtgân» şeklinde yazılmıştır, ki Arap yazısının şekillerine göre bu mürekkep isim Katgan yahut Alf (=Alp) Toğan oğlu Etrek yahut Etrl diye okunabilir. Selçukluların ceddi olan Selçük de sübaşı, yani ordu kumandanı idi. Mahmud Kaşgarî onu «Selçük Sübaşı» tesmiye etmektedir. Bu Selçük'ün zamanında da Oğuzların idare işleri, yabgu'dan ziyade kendisinin, yani sübaşının elinde bulunmuştur. İbn Fadlân tarafından görülen Etrek'den takriben yarım asır sonra siyaset meydanına atılan Selçük'ün, mezkûr Etrek'in torunu olması pek muhtemeldir. Türklerde herkesin yedi göbek babasını bilmesi âdet olmuştur. Selçukî Togrul Beğ'in yedi ceddi, **Oğuzname**'nin Seyyid Lukman rivayetinde şöyle yazılıdır: Togrul b. Mikâ'il b. Selçuk b. Dukak b. Ertoğrul b. Lukman b. Toksurmuş İlçi b. Keraküçi Hoca. ŞEMSEDDİN DHAHABİ'ye göre, Selçük'ün babası olan Dukak henüz yeni İslâmiyeti kabul etmişti; Bağdad hükûmeti İslâmiyeti kabul eylemesini Etrek'e teklif eylemiş, o da reddetmeyip, halifenin elçileri Bulgar'dan dönerken cevap vereceğini vâdetmişti. Etrek'in mensup olduğu Oğuz büyüklerinden Küçük-Yanal bir defa İslâmiyeti kabul bile etmişti. Selçük neslinin ilk İslâm olan ceddi Dukak'ın mezkûr Etrek'in oğlu ve bu Etrek'in de Ertoğrul olması pek muhtemeldir.

Selçukluların menşei hakkında, Toğrul Beğ'in emirlerinden İnanç Melik için yazılan **Melik-Name** adlı eserden İBN AL-'ADÎM'in ve MİRKHOND'un naklettikleri rivayete göre, Dukak, Hazarlar'a tâbi bir bey iken Hazar padişahı olan Yabgu ile aralarında bir ihtilâf zuhur etmiş ve dolayısiyle Dukak, Oğuzlar arasında büyük bir nüfuz kazanmıştır [2]. Dukak'ın vefatından sonra oğlu Selçük te, büyük nüfuza malik olmuş ve Yabgu, hatununun iğvasiyle, Selçük'ün nüfuzunu kırmak istemiş; nihayet Selçük, 100 atlı erden ibaret maiyeti, 1.500 deve ve 50.000 kadar koyun ile beraber Sırderya kıyılarında Müslümanlarla meskûn Cend şehri havalisine gelmiştir. Toğrul Beğin veziri İBN HASSÛL, Selçuk'ün ismini Serçık (Srcq) diye «l» yerine «r» (Salgır ve Sargur) ile yazmış ve onun muharebede yahut sadece bir niza esnasında «Hazar padişahı» nı (melik al-hazar) kılıcı ile vurmuş ve elindeki çomak ile vurarak onu (meliki) atından yere atmıştır [3].

Demek bir menbada «yabgu» lâkabiyle zikredilen, yani Oğuzların hükümdarı olan bir zat, diğer bir menbada «Hazar meliki» tesmiye edilmiş oluyor. Burada «Hazar meliki» denilen zat, herhalde «Hazar hakanı» değil, belki bütün menbalarda onun muavini ve naibi olarak zikredilen «Hazar meliki» yani «Hazar hakan nâibi» (vicroi) demektir. Karahanlılarda hakanın nâibi de «hakan beh» ve «yabgu» lâkapları taşıyan kabile reislerinden ibaret olmuştur [4].

Bundan anlaşılıyor, ki Selçük ve babası Dukak zamanında, Oğuzların yabgusu, ayni zamanda Hazar hakanının nâibi (melik) olmuştur. **Kitab al-Fakhrî**'nin müellifi İBN TİQTAQÂ'nın, Selçük'ü «Hazar Türklerinden», İBN KHALDÛN'un da Türkmenleri Hazarlardan saymış olmaları bu yüzdendir. Selçuklular ailesinde İsrail, Mikâil, Davud, Yunus ve Musa gibi isimler, Musevî Hazar kültürünün onuncu asırda Oğuz aristokrasisi arasında da intişar etmeğe başladığını gösteren delillerdir. İbn Fadlân Oğuzlar ülkesinden geçtiği sırada, bunlardan birçokları Hazar hakanı nezdinde «esir», yani rehin (Ortaasya Türklerinin ve Rusların kullandıkları tâbirle «amânet») idiler; onları kurtarmak için Oğuz beylerinden bazıları, Arap elçi heyeti âzalarını Hazar hakanına teslim eylemeği bile teklif etmişlerdi. Etrek'in Bağdad ile ve Müslüman Bulgarlarla sıkı münasebeti ve nihayet onun halefi zamanında İslâmiyetin burada yerleşmeğe başlaması, Hazar hakanının nâibi olan Yabgu ile Müslümanlık tarafına dönen Sübaşı ailesinin arasını tamamen açmış ve sübaşı zümresi öteki zümreye nisbeten daha zayıf olduğundan, bunlar, Sâmânîler ülkesine doğru kaymak mecburiyetinde kalmışlardır.

İlk Selçukluların isimleri, Arap harfleri ile yazılan menbalarda çok karıştırılmıştır. Meselâ Dukak'm ismi ve lâkabı da böyledir [5]. Bunun gibi, İbn Fadlân'daki «Etrek» isminin, Oğuz destanlarındaki «Ertoğrul» isminin «rturul» yahut «Etrul» şeklinde yazılmasından muharref olması gibi, Oğuz rivayetlerindeki **Luqman** yahut **«Sqman»** [6] da İbn Fadlân'daki **Qatgan (qtgan)** isminin muharrefi olabilir. (Eğer **alqtgan** ismi **alftgan** yani Alp-Toğan okunmak icap ediyorsa, **Lqman** şekli de **tuganın** muharrefi olabilir). Oğuz rivayetinde **Ertoğrul b. Luqman'**m kardeşi olan Dukak'm, İbn Faddân'daki **Etrek bn. Qatgan'**ın biraderi olması, zaman itibariyle de pek mümkündür. 994 senesi hududunda vefat eden Selçük Sübaşı yüz yaşma gelmiş bulunuyordu; demek o, 921 de İbn Fadlân Oğuzların ülkesine geldiği zaman otuz yaşını geçmiş bulunuyordu [7].

Selçük'ün dördüncü babası olan «Toksurmuş Elçi», bir zaman elçilik vazifesiyle tavzif edilmiş olduğundan «elçi» lâkabını almış olsa gerektir.

Onun babası olan «Kerakücji Hoca» hakkında «hargâh-teraş», yani «çadırın ağaçlarını yontarak yapan» deniliyor. Filhakika **kerakü,** bugünkü Ortatürk şivelerince **kerege,** Türk çadırının ağaçları, iskeleti demektir. Mahmud Kaşgarî (I. 373) ye göre **kerakü,** Türkmenlerce çadırın kendisidir. Çadırın bu ağaçlarını yontup «tıraş eden» ustalara bugün de **kiregeçi** denilir. Oğuzname'de Selçük'ün ceddi bir kiregeçi, san'atkâr idi denmekle, bu nesli, menşe itibariyle asilzadelerden olmayıp avamdan birinin nesli olarak göstermek için söylenmiştir. Zaten yalnız bir hargâhteraş olan Keraküçi Hoca'nın, kendi neslinden büyük adamlar zuhur edeceğine dair gördüğü bir rüyadan da bahsediliyor. Herhalde bu Kiregeçi yani çadırcı evlâdının kendi kahramanlık ve beceriklikleri sayesinde sübaşılık rütbesine kadar yükselmiş oldukları muhakkaktır. İbn Fadlân, Etrek (Eturul) bn. Katagan'ın da Oğuzlar arasında en iyi süvari ve en iyi ok atan bir asker olarak tanındığını zikretmektedir (§ 35); bununla beraber o, Etrek'in akraba ve amcazadelerinin çokluk olup bunların büyük bir aile teşkil ettiklerini de kaydetmiştir (§ 34). **Oğuzname,** Kiregeçi Hocanın oğullarının, gösterdiği yiğitliğe mükâfaten hükümdar tarafından «emir-i şikâr» olarak tayin edildiklerini anlatır; gerçi Selçuk'un öldüğünde Tuğrul Bey ancak bir yaşındaydı. Selçük oğullarının «Toğrul beğ», «Çağrı beğ» ve «Çavlı beğ» gibi isimleri şahıs isimleri olmayıp, «kuşbeği» lik lâkapları olduğu malûmdur. «Çavlı beğ» ve Çağrı beğ» lâkapları, Karahanlılarda olduğu gibi, Hazarlarda da bulunmuştur [8]. Umumiyetle Keraküçi Hoca'nın evlâdı Hazar Oğuzlarından ayrıldıktan sonra da eski Oğuz idare teşkilâtını muhafaza etmişler, kendilerinden birini yabgu, diğerini inal, ötekilerini de toğrul beğ, sübaşı ve saire olarak tayin etmişlerdir. Sırderya münsabındaki Yeni-Kent şehri Oğuz yabgusunun kışlık karargâhı idi. Bunu haber veren İBN HAVQAL'a göre bu şehirde ve yakınında bulunan Cend ve Khuvare şehirlerinde Oğuz yabgusuna tâbi olarak bazı Müslümanlar da yaşıyordu [9]. Selçük ve oğulları Sırderya havzasına gelerek bu üç şehri idareleri altına alınca Oğuz yabgusunun memleketinin doğu kısımları bunların eline geçmiş oldu. Bunların yabguları bütün Oğuzların yabgusu olmak dâvasında bulunmuştur. Her «yabgu», muhakkak bir «hakan» a tâbi sayılacaktı; Selçük ve oğulları, Hazar Oğuzlarından ve Hazar hakanından ayrıldıktan ve Cend'de aralarından birini yabgu tayin ettikten sonra kendilerini Karahanlılara tâbi addetmiş olsalar gerektir. Fakat onlara dâimî bir sadakat göstermemişler, bunların Samanîlerle olan mücadelelerinde bu sonuncuların tarafını tutmuşlardır. Müslüman Türkler memleketine ve Samanîler ülkesine iltica etmiş olmalariyle beraber, Selçük oğullarının İslâmiyeti

de, bidayette pek temelli olmamıştır. 1003 senesinde Samanîlere yardım ettikleri sırada yabgularının ancak bu münasebetle İslâmiyeti kabul etmiş olduğu zikredilir [10]. Bu «yabgu», da Selçük'ün oğlu **Arslan Yabgu** olacak. İslâmiyet, Keraküçi Hoca oğulları arasında 921 senesinde Arap elçileri geldiği günden itibaren taraftarlar kazanmış, fakat ancak yüz yıl süren bir «tedricî ihtida» devresinden sonra, Selçük'ün torunu Toğrul Beğ Muhammed zamanında, Oğuzların umumî dini olabilmiştir.

— 2 —

SELÇUKLULARIN MAVERÂÜNNEHİRDEKİ HAYATI VE ORADAN HORASAN VE IRAKA GEÇMELERİ

Selçuklular Maverâünnehir'de 985 - 1035 seneleri arasında yarım asır kadar bir zaman kaldılar, fakat burada tutunamadılar. Bunun sebebi de, Oğuzların diğer zümreleri tarafından tazyik görmeleri ve Gaznelilerin Horezm'deki vâlisi ile olan ihtilâfları olmuştur. Halife Mehdi zamanında, yani milâdî 8. inci asrın ortalarında Oğuzların Mogolistan taraflarında yaşıyan bir kısmı o hududu bırakarak Irtış havzasına, oradan da 9 uncu asrın ortasında Batıtürkistan'a doğru göçedip, bu hareketin 10 uncu asırda da devam ettiğini biliyoruz. İBN AL-ATHÎR bu Oğuzların «Kıta» memleketinden geldiklerini kaydetmiştir [11]. Bu kelime, o tarihlerde Mogolistan'ın doğu taraflarına itlâk olunmakta idi. Biz de bu Oğuzlara **Kıta-Oğuzları** diyelim. Bu Oğuzlar böylece Mogolistan'ın doğu kısımlarını terkettiler, Irtış havzasında bir müddet kaldıktan sonra Batıtürkistan'da Sırderya ırmağının kuzeyinde yerleştiler.

Bunlardan maada Sırderya, Talas ve Çu havzalarında Karluk ve Kalaç'larla beraber «Türkmen» tesmiye olunan Oğuz oymakları kalabalık bir kütle olarak yaşıyorlardı. Göktürkler devrinde Çin menbalarında Guss ismile zikrolunan bu **Türkmenler** yüzünden olacaktır ki, 10. uncu asır Arap müelliflerinin Çu havzasında, yukarıda (s. 29) bahsettiğimiz Argu ilinde, yaşıyan bir Türk hükümdarını, «Türkmen padişahı» (malik al-turkmân) diye tesmiye etmişlerdir [12]. EL-BÎRÛNÎ de, şarkta Tokuzoğuz'lara komşu olarak yaşıyan bu Oğuzların ülkesini «Türkmen ülkesi» (ard al-Turkmâniye) tesmiye etmektedir [13].

Selçukluların mensup bulundukları Hazar Türkmenleri, yani Aral - Hazar Denizi arasında yaşıyan **Aral-Hazar Oğuzları** ise, Oğuzların üçüncü bir

grupu idi. Bunlardan başka, Oğuzlar, Çaganyan tarafında, Horezm ile Kerki arasında, Amuderya boyunda Horezm ile Gürgân arasındaki mıntakalarda Helmend havzasında da yaşamakta idiler. **Cenup Türkmenleri** diyeceğimiz bu Türkmenler Samanîlerin Gazne'deki vâlileri olan Alptekin zamanında dahi Khalaclarla beraber vergi veren tebaa olarak Nizamülmülk ve diğer müelliflerde zikredilmektedir.

Selçukluların Mâveraünnehir'de yaşadıkları zamanda Sırderya. Talas ve Çu taraflarındaki Türkmenler ile olan münasebetleri mühim olmuştur. Onlar Selçukluları hiç te dostane karşılamamışlar, bilâkis onları tazyik edip bu yeni vatanlarından çıkarmağa çalışmışlardır. Bu yüzden Selçukluların Mâverâünnehir'deki hayatları çok maceralı olmuştur. 999 senesinde Sâmaniler devleti munkariz olup hâkimiyet Karahanlılara geçince, Selçuklular da bu sonunculara tâbi bulundular. Fakat bu Oğuzlar ne Sâmanîler ve ne de Karahanlılara sadık kaldılar. Gaznelilerin müverrihi 'UTBÎ, bunların Sâmanilere hizmet ederken yaptıkları ihanetten, düşmana hücum edecek yerde Sâmanîlerin kendilerini yağma eylediklerinden bahsederken, bu halin onların âdeti olduğunu kaydeder [14[. Nasıl ki ayni sahalarda Temürlülere yardım ederken müttefiklerini yağma edip geri dönen Mogollar hakkında BABUR MİRZA da ayni sözleri söylemektedir [15].

Selçük'ün torunları olan **Çağrı Bey** ile Toğrul Bey bir müddet Karahanlılardan Talas vilâyeti hâkimi bulunan Yığan Tegin Muhammed Buğra Han'a tâbi bulundular. Bu han, zaten yerli Oğuzlara ve Halaclara dayanan birisi idi. Bu hana tâbi bulunan Talas havzasındaki Şelci şehrinin bile bir zaman Selçuklulara ait bulunduğu, yani han tarafından onlara ikta olarak verildiği zikredilir [16]. Bu kaydın, **Selçukî** nisbetinin **Şelci** ismi ile alâkadar olabileceğini zannederek uydurulmuş olması muhtemel olduğu gibi. doğru olması da mümkündür.

Yığan Tegin zamanından sonra Selçukluların Buhara'nın şimal ve cenubundaki bozkırlarda Karahanlılardan **Ali Tegin'**e ve sonra da onun oğullarına tâbi olarak yaşadıkları mâlûmdur. Horezm ülkesi 1017 de Gazneliler tarafından işgal edildi ve emir Altuntaş oraya vâli tayin edildi. Bu zatın vefatından sonra oğlu **Harun,** Horezm'i idare etti. Altuntaş Karahanlı Ali Tegin'in müttefiki idi; bu ise, gerek Karahanlıların hakanına ve gerek Gazneli Mahmud'a kafa tutuyordu. Mahmud, Ali Tegin'in Selçuklulara dayanmasından kuşkulanıyor ve bunların aralarını açmak siyasetini takib ediyordu. Filhakika bir aralık Selçük'ün oğullariyle Ali Tegin'in arası açıldı, bunlar Horasan'a geçmek için Sultan Mahmud'dan müsaade istediler. Fakat Mahmud

ve oğlu Mes'ud, bu Oğuzları umumiyetle güvenilcmiyecek bir unsur bilerek, onlara karşı iki yüzlü bir siyaset kullandılar. Bir taraftan onların bir kısmının Horasan'a geçmesine müsaade ediliyor, hattâ onların Gazneli ordularında istihdamı isteniliyor; diğer taraftan da gelen Oğuzlar, Horasan vâlisi bulunan Arslan Câzib'in sıkı kontrolü altına alınıyorlardı.

Selçuklularla karâbeti olan Türkmenlerden bir zümre Gazneli Mahmud'un müsaadesiyle Horasan'a, Ferâve (şimdi Kızılarvat) ve Balhan'a (şimdiki Krasnovodsk hududuna) geçerek yerleşmişlerdi. **Balkhan Türkmenleri** ve sonradan «Irak Türkmenleri» denilen bu Oğuzlar, Horasan'a galiba Sırderya havzasından, ihtimal, Aral gölünün garbinden Mangışlak üzerinden gelmiş bulunuyorlardı. Bunlar, Balkhan üs olmak üzere, İran içerilerine akınlar yapıyorlardı. Selçük oğulları daha Sırderya havzasında, ihtimal kısmen Talas havzasında (Cend ve Şelci taraflarında) yaşadıkları senelerde bile bu Balkhan Türkmenleri ile münasebette bulunmuşlardır. Çağrı Bey, birâderi Toğrul Beyi «uzak ve içine girilmesi müşkül çöller» de (bariya (ba'îde sa'b al-maslak), [17] ihtimal Moyun-Kum taraflarında, bırakarak kendisi, Horezm ile Buhara arasından Horasan tarafına geçti ve Balkhan Türkmenlerine iltihak, ihtimal Gazneli ordusuna intisab edip onlarla birlikte Hazar Denizinin cenub sahilinden Azerbaycan'a geçerek orada hâkim bulunan Şeddâd-oğulları ile birleşti, oradan Van civarındaki Ermeni Vaspuragan kırallığına, Aras nehrini geçerek te Nahçivan, Devin ve Nik taraflarındaki Bizanslı kuvvetlerine ve Ermenilere taarruz etti; burada birkaç sene maceralı bir hayat geçirdikten sonra Mâverâünnehre Sırderya taraflarına dönüp geldi. Bu hâdise 1015-1021 seneleri arasmda vaki olmuştur [18]. ArslanCâzib, Çağrı Beyin Horasan'dan Azerbaycan'a geçmesine ve oradan dönmesine mâni olamadı, veyahut bu işi o, hizmetine intisap eden Balkhan Türkmenlerinin akın arzularını tatmin etmek üzere kasden yaptırmıştı. Herhalde Gazneliler ellerini Azerbaycan'a kadar uzatan ilk Müslüman-Türk devletidir. Çağrı Beyin bu cesurâne hareketi, Selçuklular için bir keşif seferi mahiyetinde olmuştur. Tecrübeli devlet adamı olan Sultan Mahmud, Selçukoğullarının bu gibi maceraperest hareketlerini titizlikle takib etmiştir.

1025 senesinde Selçuk-oğullarını, bir daha Ali Tegin'le barışmış görüyoruz, mezkûr senede Sultan Mahmud ile Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadır Hakan, Termiz ile Buhara arasında vâki olan görüşmelerinde, Ali Teginoğulları meselesi ile beraber Selçukluların onlara zahir olabilmelerine bir nihayet vermek hususunu kararlaştırdılar. Bunlar o zaman, bu iki hükümdarın görüştüğü mıntakaya yakın yerlerde yaşıyorlardı. Yabguları olan Arslan

b. Selçük'ü Sultan Mahmud kendi yanma çağırıp re..in sıfatiyle yanında alıkoydu ve nihayet onu Hindistan hududunda bulunan Kâlincer kalesine göndererek hapsetti. Bu hareket, Selçukluların izzetinefsine dokundu.

Bu hâdiseden sonra Arslan'ın kardeşi **Yusuf Yabgu** yabgu olmuştur. Bunlar hep Ali Tegin'in hizmetinde bulundular, fakat Ali Tegin bunlara inanmazdı, nihayet o da Yusuf Yabgu'yu 1030 da yakalayıp öldürdü. Selçuklular bundan sonra Altuntaş'ın oğlu Harun tarafından idare olunan Horezm hududuna gittiler ve Gavhore mevkiinde dört sene kadar kaldılar. FAHREDDİN RÂZÎ diyor ki: Selçuklular İran'a hicretlerinden önce, Buhara'nın cenubunda bulunan Keş (Yeşil-Şehir) ile Nahşeb (Karşi) arasındaki yerlerde 15.000 haneden ibaret oymaklar halinde göç ederlerdi, sonra oradan kaçarak Gavhore'ye geldiler ve 1034 senesinde Horasan tarafına geçinceye kadar orada kaldılar [19]. Gavhore, Amuderya'dan, şimdi Düldülatlagan ve eskiden Dehâni-Şir tesmiye olunan boğaz ile Tüye Moyun boğazı arasında bu nehrin şarkına doğru akıtılan bir kanalın ismidir, bu kanal tarafından suvarılan sahalara da Gavhore denilmiştir. Bu Gavhore [20] de iken Selçukluların yabgusu Selçük'ün diğer bir oğlu olan **Musa Yabgu** olmuştur.

Bunların Gavhore mıntakasını da terkederek Horasan tarafına hicret eylemiş olmaları, büyük hâdiseler silsilelerinin neticesidir. Bu hâdiseleri biz, o zamanın müverrihi ABU AL-FADL AL-BAYHAQÎ'den ve EL-BÎRÛNÎ'den öğreniyoruz. Burada, Selçukluların başlıca düşmanı olarak, Yenikend hâkimi **Şahmelik** zikredilmektedir. **Oğuzname**'nin Reşideddin naklinde de bu Şahmelik'ten bahsedilir; fakat Toğrul Beyden 2-3 batın önceki hâdiselere ait hâtıralarla karışık bir şekilde nakledilen ve henüz hiçbir kimse tarafından tetkik ve tahlil olunmıyan bu rivayetlerden ancak ihtiyat kaydı ile istifade edilebilir. Bu rivayete göre Şahmelik, kırk bin hane Oğuzun hanı olan Ali Hanın oğlu imiş. Bu «Ali Han», Ali Tegin midir, yahut son horezmşah Ali b. Memun mudur, veyahut ta başkası mıdır bilemeyiz. ABU 'L-HASAN ALİ AL-BAYHAQÎ bu Şahmelik'in ismini «Abu'l-Favaris Şahmelik b. Ali al-Baranî» ve lâkabını da «Horezmşah husam al-davla» şeklinde kaydeder [21]. «Al-Baranî», yahut «al-Berenî» nisbeti, YAKUT'ta Buhara'dan beş fersahta bir köy olarak zikredilen mevkii [22], keza TABARİ de «al-Atrâk al-Barâniyîn», yani Baran Türkleri kaydını hatırlatıyor [23a]. Karakoyunlu hanedanının mensup olduğu boy da Baranlı'dır. Yukarıda (s. 46) Dahae (Adagı) oymağı Parn ismi de bu Baran ile bir olacağını zikretmiştim. Eğer bu Şahmelik, horezmşah Ali bn Me'mun'un oğlu idiyse (ki bu İbnü'l-Esîr

uymaz) Urgenç'i idare eden bu sülâlenin aslı Baranlı olduğu anlaşılmış olur. Şayet Şahmelik Yeni Kent'de yaşıyan başka bir Ali Han'ın oğlu ise, o hanın Baran uruğundan olduğu anlaşılır. Baranlı ismi L ~ D değişmesiyle Berendi şeklini de almıştır; nasıl ki Kanglı ve Kumanlı isimlerinden de Kangdı ve Kumandı uruğ isimleri çıkmıştır [23b].

Herhalde bu Şahmelik ile Selçuklular arasında uzun muharebeler olmuş ve nihayet o bunları, 1034 senesi 1 kânunuevvel ve Kurban Bayramının üçüncü gününde Amuderya'nın sağ tarafında bu Gavhore mıntakasında fahiş bir surette mağlûb etmiş ve onlardan 7-8 binini öldürüp, geri kalanlarını da Mâverâünnehre ilelebed veda eylemek mecburiyetinde bırakmıştır. Selçuklular bu muharebede çoluk çocuklarını, mal ve mülklerini Şahmelike bırakmış ve ancak bunlardan yedi yüz kadarı, grup halinde, atları bile eğersiz olarak Amuderya'yı geçerek Rabât-i Nemek'e gelip iltica edebilmişlerdir. Abu-al-Fadl al-Bayhaqi'nin anlattığına göre, kaçıp gelen Selçuklular, Toğrul, Davud (yani Çağrı Bey) ve Yanallılar, o kadar bitkin bir halde gelmişlerdir ki, Rabât-i Nemek'in delikanlıları onları öldürecek olduklarında, bir ihtiyar «Düşeni vurmak yiğitlik değil, onlar size iltica etmişler» (be zinhâr âmedend) diye durdurmuş ve onların sağ kalmalarına sebeb olmuştur [24].

Selçuklular bu Horezm sahasından kalkarak doğru Balkhan Oğuzları yanına gelmişler ve Amuderya'nın doğusunda kalan soydaşlarını da yavaş yavaş celbederek nüfusları onbine (galiba onbin haneye) bâliğ olmuş ve 4.000 haneden ibaret olan Balkhan Türkmenleri de bunlara iltihak edince, cem'an 14.000 kişi olmuşlardır. Balkhan Oğuzları bu kadar az bir aded teşkil ettikleri halde Horasan, Irak ve Azerbaycan'da oynadıkları roller büyük olmuştur. Bunlardan 2.000 hane kadarı bir defa Isfahan'ı yağma edip oradan Azerbaycan'a geçerek Vahsudan hanedanının hizmetine girmişlerdi; diğer bir kısımları ise, Sultan Mahmud'un Irak vâlisi olan oğlu Sultan Mes'ud'un hizmetine girdi ve onun emriyle Hindistan ve Siistan taraflarında bulundu; fakat bunları reisleri olan Yağmur Bey, Sultan Mes'ud'a tâbi Rey vâlisi tarafından katledilince hepsi toptan Azerbaycan'a geçtiler (1036). Bunlar burada Kürt hanedanı Şeddâd-oğullarından Fadlûn'un oğlu Abu al-Savar ile birlikte Ani ve Kars mıntakalarında akıncılıkla meşgul oldular; bir kısımları da henüz Balkhan tarafında kalmakta idi. Böylece bu «Balkhan» yahut «Irak» Türkmenleri Selçuklular Horasan'a geçtikleri sırada cevval ve seyyar bir halde dağınık bulunmakta idiler. Selçuklular, herhalde Mâverâünnehir'-

den Horasan taraflarına fütuhat fikriyle ve kendi dilekleriyle geçmiş değil, kendi soydaşları olan Sırderya Türkmenleri tarafından tazyik edilerek zorla dışarı atılmış idiler.

— 3 —

SELÇUKLULAR DEVRİNDE TÜRKLERİN AZERBAYCAN VE ANADOLUDA YERLEŞMELERİ

Balkhan Türkmenleri «Irak Türkmeni» olduktan sonra kendi akıncılıkları için Azerbaycan'daki Eher mevkiini üs ittihaz ettiler ve artık buralarda yerleşmeğe başladılar. Selçuklu Arslan Yabgu, 1025 senesinde Gaznelilerin elinde esir iken kendi memleketinden, yani Sırderya ile Amuderya arasındaki Oğuzlardan yüzbin kadar asker çıkarabileceğini söylemişti. Demek Selçuklular, o taraflarda yaşıyan oymaklardan takriben yarım milyon nüfus teşkil eden bir kütle üzerinde nüfuz icra edebiliyorlardı. Bunlar Horasan ve Irak'a geçtikten sonra da, Mâverâünnehir'de kalan Oğuzları yavaş yavaş Önasya'ya çekeceklerdir. Fakat **Toğrul Bey** ve kardeşlerinin ilk seferlerinde yanlarında bulunan ırkdalşarı, kendileriyle beraber gelen onbin ile 4-5 bin Balkhan-Irak Türkmenleri, cem'an onbeşbin hane kadar bir kütle olmuştur.

Toğrul Bey, 1043 senesinde Rey'de yerleşinceye kadar maiyeti hep şu 15 bine münhasır kalmış gibi görünüyor. Toğrul Beyin hayatının son senelerinde, yani Gazneliler ile mücadelelerinde tam muvaffak olup hâkimiyetini şarkta Amuderya kıyılarına kadar tevsi edebildiği sırada, kendisine külliyetli Türk kütleleri iltihak etmiştir. O Rey'de yerleştikten sonra, amcazadelerinden Arslan Yabgu'nun oğlu Kutlamış'ı, Yusuf ve Musa Yabguların oğullarını, keza Çağrı Beyin oğlu Yakutı (ihtimal Ya-Kutu) yı Azerbaycan tarafına gönderdi. Irak (Balkhan) Türkmenleri reisleri Buğa, Nasoğlu ve Göktaş'ın idaresinde Musul ve Diyarbekir taraflarına akın ediyorlardı. Toğrul Bey onları Müslüman memleketlerini yağma eylemekten men edince, onlar da Bizans hududuna, yukarı Dicle taraflarına geçtiler.

Toğrul Bey 1063 te vefat etti. Yerine halef bıraktığı Çağrı oğlu **Alp Arslan**'ın o aralık Horasan taraflarında bulunmasından istifade eden Kutlamış, Rey'de bulunan 50.000 askere dayanarak kendisini sülâle reisi (ihtimal yabgu) ilân etti; Horasan'dan gelerek onu tenkil eden Alp Arslan'ın maiyetindeki ordunun miktarı da 50.000 den eksik olmamıştır. Bu orduların içinde Türkmen miktarının ne kadar olduğu belli değil; maamafih Toğ-

rul Bey zamanında tekmil ordunun Türklerden müteşekkil bulunduğu malûmdur. 1064 senesinde Alp Arslan Arran ve Gürcüstan taraflarını fethettiğinde, Karategin ve Afşin Halep ve Antakya taraflarında fütuhatta bulundular. Bu Karategin'in hanlar neslinden bir beğ, herhalde bir Karahanî prensi olduğu anlaşılmaktadır. 1071 de Alp Arslan Malazgirt'te Bizans imparatoru Roman Diyojen'le harbettiğinde, ordularının diğer bir kısmı Haleb ve Suriye taraflarında meşgul idi. Maamafih, cihan tarihinde büyük neticeleri olan bu harplerin pek az bir kuvvetle icra edildiği ve Melikşah zamanına kadar hiçbir yerde ciddî iskân işi vaki olmamış olduğu anlaşılıyor. Malazgirt'te Alp Arslan'ın maiyetindeki askerin ancak 44 bin kadar olduğu ve Selçukluların esas istinatgâhı olan kuvvetin bu sırada bile 15 bin hanelik bir kütleden ibaret olduğu görülmektedir.

1015-1036 senelerinde Yağmur, Kızıl ve Buga beylerin idaresi altında Amuderya ile Dicle arasındaki ülkeleri, hattâ Mükran, Sind ve Siistan taraflarını kasıp kavuran Irak Türkmenlerinin ancak dörtbinden ibaret olduğunu görmüştük; ilk Selçukluların kuvvetleri de böyle olmuş. Yani Selçuklular da, tıpkı 13. üncü asırdaki Çengiz Han gibi, fütuhatlarında büyük ordulara değil, küçük fakat çok zinde bir orduya dayanmışlar ve karşılarındaki İranlılar çürük bir unsur olduğundan kılıçlarının tesiri büyük olmuştur. Bununla beraber, Çengiz'in ordularının hilâfına, Selçuklu ordularının dahilden ciddî bir disipline tâbi olmadıkları göze çarpıyor. Malazgirt harbinden az evvel Selçuklulardan Ersigni (bu ismin okunması meşkûktür) İvaiye Oğuzlariyle birlikte Alp Arslan'a isyan ederek İmparator Diyojen tarafına geçmişti. Bunlar İstanbul'a kadar gittiler, sonra 1072 senesinde Bizanslılardan ayrılarak Suriye'ye geçtiler; halbuki Bizans ordusunun esas kuvvetlerinden birini teşkil eden Rumeli Oğuz ve Peçenekleri de Malazgirt harbinin arifesinde ve bu harbin cereyanı anında Alp Arslan tarafına geçtiği malûmdur. Gaznelilere tâbi olan Kızıl ve Buğa Beyleri idaresindeki «Irak» Türkmenlerinden bir kısmı Hindistan'a bir isyan hareketini tenkil etmek için gönderildiklerinde, Lâhor'da âsi Yanaltegin'e iltihak etmişlerdi. Ayni Irak Türkmenleri muahharen Selçuklulara tâbi oldukları halde bazan Kürtlerle beraber Selçuklulara karşı isyan ediyorlardı. 1063 te halife al-Kaim bi-Amrillâh, Toğrul Beye daha hiç bir yerde karar kılamıyan Türkmenlerin sonu gelmiyen yağmalarından şikâyet ettiğinde Toğrul Bey de bu kabileleri men' edemedi. Daha 1054 te Toğrul Bey ilk Malazgirt muhasarasına giderken Bağdad halifesi. ona ve bütün maiyetine Fatimîlerin ülkelerini fethedip yerleşmek üzere Mısır'a geçmelerini tavsiye ediyordu. Eğer Azerbaycan ve

Anadolu hududunda yerleşmelerini icab ettiren ve ona müsaid olan şerait husule gelmiş olmasa idi, Selçukluların mühim bir kısmı Mısır tarafına geçmiş olurdu. Onbirinci asrın ikinci nısfında Abbasî devletinin Hazar ve Bizans sınırlarındaki vaziyetinin nazikliği, ayni zamanda Küçükasya'da Bizans hâkimiyetinin geçirdiği ârızalar ve Bizans dahilindeki karışıklıklar, Türkstan'dan kalkıp gelen Türk kabilelerinin Azerbaycan'da ve Anadolu'da hâkim vaziyete geçmelerini ve oralarda yerleşmelerini mümkün kıldı.

Alp Arslan'ın 1064 te cenubî Kafkasya'da Gürcülerin ve 1071 de doğu Anadolu'da Bizanslıların küllî kuvvetlerini kırmasını müteakip başlanan bu yerleşme işi, bu hükümdarın oğlu ve halefi Melikşahın zamanında husule geldi. Alp Arslan 1071 seferinden dönerken, Azerbaycan'ı idare eden Kürtleşen Arap sülâlesi Revadîleri ortadan kaldırıp bütün idareyi Türklerin eline verdi. Garbe giden Türk kütlelerinin Bizans ve İran sınırlarında güzel yayla ve kışlaklar, yani yeni yeni hayat sahaları bulmaları. Türkistan'daki nüfus fazlalığının bu tarafa akmasına yol açtı. Biz yukarıda, (s. 146) Selçukluların muhaceretinin bir nüfus fazlalığı neticesi olduğunu, anlatmıştık. Şereffüzzemân Mervezî'de meraların darlaşması yüzünden Mogolistan'dan başlıyan muhaceret dalgasına hangi kavimlerin kapıldığı ve bunların birinin diğerini tazyiki neticesinde şimal Oğuzlarının Bizans sınırlarına, Müslüman Oğuzların Selçuklular idaresi altında İslâm memleketlerine doğru muhaceretleri husule geldiği ve neticede ortada büyük bir devletin kurulduğu anlatılmıştır.

«Mutavvia» sıfatiyle Horasan'dan garba akan bu muhacir ve gönüllü kütleleri Rey'deki Selçuklulara müşkülât çıkarıyorlardı. Onlar da hükûmet merkezini buradan Isfahan'a nakletmek mecburiyetinde kaldılar. Bu yeni payitahtta İranlı müşavirlere ve derme orduya istinad ederek yaşıyan Melikşah, doğudan gelen Türk kafilelerini hep Arran taraflarına ve Bizans hudutlarına sevketti. Selçuklularla Türkmenlerin arası daha Toğrul Bey zamanında açılmıştı.

Türkmenlerce «beğ» lerin yaşça büyüğü «yabgu» oluyordu; onlarca milletin hakikî reisi ancak yabgu idi. Arslan'dan sonra Yusuf, sonra Musa Türkmenlerce yabgu tanındı. Çağrı Bey Davud ancak «sübaşı» idi [25]. Şerefüzzemân Mervezî'nin haberlerinin Muhammed Avfî'de naklolunan şekline göre Türkmenlerin bu Horasan'a hicret çağını idare eden zat Çağrı Bey olmuştur, ki bunu bu müellif Çağrı Tekin tesmiye etmiştir. Toğrul Bey ise Türkmenlerce şüphe yok ki, ancak «kuşbeği» idi; hayatının sonuna kadar o bu lâkabı taşıdığı halde İslâm memleketinin idare usulüne istinaden kendi-

sini «sultan» ilân etti ve riyasetini İslâm usulünce «hutbe» ile «sikke» ve nihayet halifenin menşuru vasıtasiyle Müslüman tebaaya tanıttı ve o nisbette Türkmenlerce bir «mütegallibe» kesildi. O daha 1051 senesinde, yani henüz Bağdad'ı nüfuz ve idaresi altına almadan önce «büyük yabgu» (yabgû-i kelân) ünvanını taşıyan Musa Yabgu ile harbetti ve onu Siistan'a firara mecbur etti. Alp Arslan ise, «yabgu» lâkabını lâğv ve Musa Yabgu'yu azlettiğini ilân etti [26]. Arslan Yabgu'nun oğlu **Kutlamış'ın** 1064 te Rey'de isyanı hiç şüphe yok ki, Türkmencilik esasına dayanıyordu ve ancak bunun sayesinde o tekmil Türkmenleri kazanmış bulunuyordu. Alp Arslan, 1065-66 kışında Merv ve Horezm taraflarına yürürken yanında 300.000 asker bulunduğu rivayet olunuyor; fakat ordusu artık Horasan ve Huzistan İranîlerinden, Kürtlerden toplanmış bir derme «Müslüman ordusu» idi. Türkmenler, hep meşru yabgu ve mallarının ve onların oğullarının etrafında toplanıyorlardı. Arslan Yabgu'nun oğlu Kutlamış ve onun oğlu olan Anadolu'nun hakikî fâtihi Süleyman, Musa Yabgu'nun oğlu **Hasan** ve Yusuf Yabgu'nun oğlu **İbrahim Inal** gibi zevatın etrafında toplanıyorlardı. Melikşahın İranlı müşaviri Nizamülmülk, bu sultanın ekseriyeti Horasanlı Tacikten, Gürcü ve Ermeniden ibaret olan has ordusu içinde «kendilerinden Selçuklulara eziyet erişmiş ise de, eskiden hizmetleri sebkat etmiştir; onların tabiatinde Sultanlara karşı hasıl olan nefreti ortadan kaldırmak için çare şudur» diye Melikşahın sarayında Türkmenlerden de bin kadar asker bulundurmağı tavsiye etmiş ve onları da bu devletten nasibsiz bırakmamalıyız» demiştir.

Selçukluların en büyük sultanı ve İslâmın en kudretli şahsiyetlerinden olan Melikşah, tıpkı Hindistan'daki Temürlülerin en büyüğü olan Ekberşah gibi, Türk devlet an'anelerinin en mühim cihetlerine veda etmiş ve bununla ahfadının yabancı bir millet arasında temessül etmesi hususunu mübrem bir hale getirmiş bir zattı. Sonraları Safevîlerin eski Türk hükümdar hanedanının itibarını büsbütün düşürmek maksadiyle «han» kelimesini «efendi» mânasında herkese, hattâ Türk olmıyanlara karşı bile kullandıkları gibi, Alp Arslan ve Melikşah zamanından sonra Türkmenlerin kavmî şefi demek olan «yabgu» lâkabı da ancak her Türkmen aşiret reisine, hattâ köy kâhyasına itlâk edilir oldu [27]. Bu gibi hareketleri yüzünden Türkmenler «Büyük İran Selçukluları» nı hiç beğenmemişler ve onlara nazarlarını, Oğuznamenin Ebülgazi rivayetinde («**Şecere-i Terakime**» de): «Selçukîler Türkmen Kınık olup karındaşız dedilerse de, il halkına faydaları dokunmadı» şeklinde tebarüz ettirmişlerdir [28]. İran Selçukluları filhakika Türkmenlerin sevgisini kaybetmişlerdi, nihayet Melikşah'ın oğlu Sencer Oğuzların eline esir düşerek

bunun neticesinde memleketleri battı. Gerçi İslâm müellifleri, bilhassa şâir Enverî, bu hâdisede Oğuzları çok muahaze hattâ tel'în ederler; fakat bu husus Türk tarihinin tabiî seyrine muvafık, belki de, bir hakikî Türkçü hareketlerden biri olmuştur. İşte İran Selçukluları ile Türkmenlerin arasındaki bu münaferet keyfiyeti Türk unsurunun hep Arran ve Anadolu hududuna (thugûr'a) sevkolunmasına sebep olmuştur.

Rey'de «Türkmencilik» bayrağı altında ölen Kutlamış'ın oğulları Bizans hududundaki oymakların çok sevdikleri reisleri olmuşlardır. 1080 de İznik'i alarak bu şehri kendisine payitaht eden Kutlamış oğlu **Süleyman** tekmil Anadolu'yu Türkmen beyleri arasında taksim ederek idare etti, daha 1074 ve 1076 seneleri seferlerinde bu Süleyman 70.000 kadar Türkmen ordusuna dayanıyordu (Yazıcı Oğlu'na göre 120,000). Suriye Selçuklularının reisi olan **Tutuş** 1077 senesine kadar Arran'da vâli idi, bunun idaresinde bulunan Türkmen ve diğer Türk kuvvetlerinin de pek kesif olduğu malûmdur; yalnız muayyen sayılarını gösteren bir kayda tesadüf edemedim.

Yukarıda biz Selçuklulardan önceki devirlerde Azerbaycan, Bağdad ve Fars taraflarına gelerek kısmen oralarda yerleşmiş olan Türk zümrelerinden bahsetmiştik. Acaba Anadolu'da da Türk unsuru var mıydı? Eski Kimmerler, Sakalar, daha sonra Edil Bulgarları, Sabirler ve sairenin Anadolu'nun öteberisinde yerli ahali ile karışarak milliyetlerini kaybeden bakiyeleri, keza Van, Kars taraflarındaki Bulgarlar ile Bizans zamanında Rumeli tarafından getirilen bazı Hıristiyan Bulgar kütleleri (Bulgar dağındaki Kal-at al-Sakâliba'da ve Erzurum'da bulunmuş olmaları muhtemel Bulgarlar) ve Peçenek kıt'aları bahis mevzuu olabilir; fakat bu nevi Hıristiyan Türklerin bulunduğu yerlerde dahi Selçukluların onları kendi cinslerinden saymamış oldukları muhakkaktır. Müslüman Türklerin Anadolu'daki Abbasî fütuhatına iştirak ettikleri malûm ise de, onların buralarda yerleştiklerine ait bir kayda tesadüf olunmuyor. Bunlardan Tarsus ve Funduk'ta Abbasî Türk emirlerinden bazılarının faaliyetine ait kayıtları yukarıda zikretmiştim. Bu gibi şehir ve kasabalarda Türk emirleri ile beraber Türk ahalinin de gelip yerleşmiş olması muhtemeldir; fakat buna ait tarihî kayıtlara rastlamadım. İslâm tarihî kaynakları ciddiyetle tetkik olunacak olursa bu hususta da kıymetli malûmat elde edinebilir.

Türkler Anadolu'da herhalde ilk defa olarak Selçuklular zamanında derli toplu olarak yerleştiler. Etnik itibariyle bu Türklerin büyük kısmı **Oğuz** olmuştur. Kıt'anın şimalinde «Bozok» cenubunda da «Üçok» boyları yerleştiği malûmdur. Bütün 24 Oğuz boyunun Anadoluda daha Selçuklular

zamanında gelmiş bulunmaları hakkında YAZICI OĞLU'nun kaydı İBN BİBİ'nin Farsça aslında bulunmuyor. Maamafih. Oğuzların yalnız göçebe elleri değil daha Türkistan'da iken oturak hayata geçmiş olanlarının da Anadoluya gelmiş oldukları muhakkaktır. ŞİKÂRÎ'nin **Karamanlar tarihi**'nde pek vazıh olarak gösterilen «Oğuz» ve «Türkmen» farkının, yani Oğuzların bu iki zümreye inkisamı keyfiyetinin daha Selçuklular zamanında mevcut olduğu, o zamana ait kayıtlardan da istihraç edilebilmektedir. MAHMUD KAŞGARÎ ve EL-BÎRÛNÎ gibi eski müelliflerin eserlerinden anlaşıldığı veçhile, «Türkmen» daha ziyade, medenî kavimlere komşu olarak oturan ve kısmen ziraatle de meşgul olan yarı yerleşik Oğuzlar ile Karluk ve Khalac'lara itlâk olunmuş. Yine Mahmud Kaşgarî'ye göre, Oğuzlar kendi memleketlerinde «harplere ve göçlere iştirâk etmeyen tenbel ve bırakılmış» zümrelere (cins) «yatık» demişlerdir. Şimdiki Kazaklar'da bu nevi köylülere «catak» (yani yatak) diyorlar. Oğuzlar Türkmenlere de böyle bir «yatak» nazariyle bakmış olsalar gerektir. Herhalde «Oğuz» sözü göçebe hayata sadakatı tamamiyle muhafaza eden kabilelere itlâk olunmuştur. «Oğuzun arsızı Türkmenin delisine benzer» darbımeseli [29], Türkmen zümresinin nisbeten daha terbiyeli ve daha medenî, olduğunu ifade eder. Zaten yukarıda (s. 29) topraklarına bağlılık sayesinde yabancı fâtihin boyunduruğunu bile kabul ederek Çu, Talas taraflarında kalmış oldukları söylenen 22 kabilenin «Türkmen» olduklarına dair rivayeti nakletmiştik. Buna göre «Türk» çekilip gitmiş, «Türkmen» ise İskender'in idaresi yani Aryanîlerin hâkimiyeti altında kalmıştır. «Oğuz» ve «Türkmen» kelimeleri ekseriya ayni kavme itlâk olunan iki müteradif kelime gibi kullanılmışsa da, bunların başka başka mefhumları ifade etmek üzere kullandıklarını gösteren kayıtlar da çoktur ve bu kayıtlar Türk medenî tarihi bakımından ehemmiyetlidir. Herhalde Türkmenlere «Oğuz» denilmiş. fakat hakikî göçebe Oğuzlara «Türkmen» denilmemiştir.

Malazgirt muharebesinde Alp Arslan'a iltihak eden ve Rumeli'den getirilme olan Peçeneklerin Anadolu'da kalmış olmaları muhtemeldir; maamafih, onların Diyojen ile akdolunan sulh neticesinde Rumeline dönmüş olmaları da mümkündür. Türkmenlerin mühim kısmının Önasya'ya gelmesi, son Horezmşahlar ve ilk Mogollar zamanında vaki olmuştur. İBNİ SA'ÎD AL-MAGRİBÎ'nin Mogollar zamanında yazdığı bir coğrafya kitabında verilen malûmatın bir kısmının Mogollardan önceki devre ait olduğunu zannederim. Bu kitapta Anadolu Türkmenleri hakkında mühim kayıtlar vardır. Bunlara göre, Denizli ve Menderes havzasında 200.000 hane Türkmen ve

Kastamonu ile Ankara arasında vaki Çortanlı dağlarında da 30.000 hane Türkmen yaşamıştır; Uludağ (Keşiş) dan Tarsus'a kadar uzanan garbî Anadolu dağ mıntakaları bu eserde «Türkmen Dağları» tesmiye olunmuştur [30].

Selçuklular zamanında İran'a ve Önasya'ya Oğuzlardan başka birçok Türk kabileleri de gelmiştir. Toğrul Beyin muasırı olan NÂSIRÎ HÜSREV kendi şiirlerinde Selçukluların İran'ı istilâsının «Oğuz ve Kıpçakların istilâsı» gibi göstermektedir. «Nebât-i pür belâ Guzz est u Qifçâq * kerustastand bar atrâf-i Cayhûn» yani Oğuzlar ile Kıpçaklar Amuderya kıyılarında biten belâlı otlar demektir» [31]. Toğrul Beyin ilk Malazgirt muhasarasında (1054) Horezm emiri Ak Han zikrediliyor ki, herhalde bir Kıpçak hanı olacak, çünkü Kıpçak reisleri eskiden «han» lâkabını taşımışlardır. «Tekin» (yahut «teğin») lâkabı bidayette Oğuzlarda müstamel değildi. Gerçi Arslan Yabgu'nun Resul Tegin isminde oğlu ve saire malûmdur, fakat bu lâkab daha ziyade Karahanlı ve Uygur hükümdar aileleri arasında müstamel bir lâkab olmuştur. Toğrul Beyin generallerinden Humar Tekin, 1068 de Menbic hâkimi olan Omur Tekin, Kastamonu, Sinop ve Çankırı taraflarını Melikşah zamanında idare eden bir yahut iki Kara Tekin, Oğuz olmayıp Karahanlılardan gelmiş olabilirler. Herhalde 1065 senesi hududunda Haleb ve Antakye taraflarında fütuhatta bulunan Kara Tekin'in bir Karahanlı prensi olması pek muhtemeldir. Melikşah zamanında Ahlat'ın iskâniyle Sogdak al-Türkî isminde bir emir memur edilmişti. Sogdak ise o zaman Çu havzasının Türkleşmiş Sogdlarının ismi idi. Selçuklular Mâverâünnehir'den Horasan'a hicretlerinde maiyetlerinde bir **Buharalı Dânişmend,** ailenin muallimi sıfatiyle bulunuyordu; nüfuz sahibi bir müşavir sıfatiyle Yabgu (yani Musa Yabgu), Çağrı Bey ve Tuğrul Beylerin yanında dördüncü şahsiyet bu Danişmend-i Buharî idi. Karluk uruğundan olan bir Müslüman Danişmend de Çengiz'in daha ilk zuhurunda, Belcuvane gölü yanında beraberinde bulunan en yakın mahremlerinden olmuş; Çengiz'in vefatından sonra kaanların nezdinde büyük itibar ve nüfuz sahibi olmuştur. Anadolu'da bir sülâle Kuran Danişmend Gazi hakkında da Horezmli Türkmen olup hanedanın muallimi olduğu ve hanedan ailesi ile sıhrî münasebette bulunduğu rivayet olunmaktadır [32]. Selçukluların Türkistan'dan beraberlerinde getirdikleri bu gibi kültür unsuru yine kendilerine benzer unsurları maiyetlerinde bulundurmuşlardır. Muahhar Selçuklular zamanına ait coğrafî isimlerden Önasya'ya «Türkmen» ile beraber bilhassa **«Türk»** ismini taşıyan kabilelerin, Ortatiyanşan mıntakasında yaşıyan ve Karahanlılarla Uygurlara tâbi kabilelerin

de gelmiş olduğu istidlâl edilebilir; meselâ **Beşbalık, Talas, Basmil, Çigil** v.s. gibi. Tarihî menbalarda, meselâ İbn Bibi'de «Türkmen» ile müvazi olarak ayrıca bir «Türk» zikredildiği gibi «Türkmen kurd gibidir, Türk koyun» darbımeseli de söylenmiştir [33]. «Türk» unsuru «Türkmene» nisbeten daha medenî olmuş, bunlar Melikşah'ın Karahanlı prensesi Türkân Hatunla evlenmesinden ve Karahanlılar Selçukluların siyasî nüfuzuna girdikten sonra İran Selçukluları memleketlerinde mühim rol oynamışlardır. Kazvin'in yanında «Taruz» ismini taşıyan bir Selçuklu kasabası bilhassa bu İran «Türkleri» nin medenî merkezi olmak itibariyle mühim olmuştur. Burada Türkler evler, saraylar bina etmiş, bağ ve bahçeler vücuda getirmiş, Tarûz'u «güzel ve zengin ahalisi de güzel» bir Türk şehri olarak yaşatmışlardır [34].

Azerbaycan'ın, bilhassa Kafkasya Azerbaycanı'nın Türklerle iskânına dair bazı mühim kayıtlar Dağıstan ve Şirvan'ın eski tarihi demek olan **Derbendname**'nin Arapça aslında bulunmaktadır. Bu eserin Türkçe tercümesinin Büyük Petro zamanında Derbendde elde edilen parçalarını başta KLAPROTH (1820), sonra A. KAZEM BEK (1851) neşretmişlerdir. Bu eser hakkında ciddî tetkikatta bulunan BARTHOLD ise bunun Arapça bir aslı bulunmadığı, yani eserin muahhar zamanlarda vücuda getirilmiş ve eski zamanlar için mehaz sıfatiyle kıymetten âri olduğu fikrine varmıştı [35]. Fakat eserin **Tarikh al-Bâb va 'l-Abvâb** ismini taşıyan aslı Arapça olup çok mufassal olduğu, onun vaktiyle MÜNECCİMBAŞI tarafından okunup **Câmiüddüvel**'ine aldığı parçalardan anlaşıldı. Bundan görülüyor, ki eser Selçuklu Melikşah zamanında yazılmış ve Kafkasya ile Azerbaycan'ın tarihine ve oralardaki Türklerin yaşayışına ait çok kıymettar malûmatı hâvi bulunmuştur. Burada, Melikşah zamanında Türklerin emîr Şavtekin yahut Şadtekin idaresi altında Azerbaycan taraflarında yaptıkları fütuhattan ve oralarının iskânından bahsedilmektedir. Şavtekin idaresinden 1076 senesinde yapılan seferden bahsederken sarih olarak: «Türkler Arran ülkesinde, onun ovalarında ve dağlarındaki şehirlerde, onun tekmil nahiyelerinde ve kalelerinde yerleştiler» (fa-'staqarrat al-atrâk 'alâ bilâd-i Arrân, suhuliha ve cibâliha ve cemî-'i kuvarihâ va qilâ'ihâ) denilmiştir [36]. Demek Türklerin bu ülkelerde yerleşmeleri ânî ve kat'î olarak 1076 senesinden itibaren olmuştur.

Alp Arslan 1066 senesinde külliyetli bir ordu ile Aral Gölü sahillerine kadar gelmiş, orada **Cazıg** ve **Kafşit** Türkleri ile harbetmiştir. O bu seferde veziri Nizamülmülk'ü Horezmde bırakarak kendisi ordusiyle «ıssız çöl» (Üst-

Yurd) içerisine doğru yürümüş, Cazığı mağlûp ve ordusunu imha, bakiyetüssüyufunu «denizin (Hazar'ın) bir cezircsine» (belki de Mangışlaka) can atmağa mecbur edip, Kafşıt'ı da sulha mecbur eylemiştir [37]. «Cazıg» şahıs ismi olduğu gibi Macaristan'a göç eden Kumanlar'm bir kabilesinin de adı olmuştur. SİBT İBN AL-CEVZÎ'de «Cazıg» yerine «Türkmen», «Kafşıt» yerine de «Kıışak» dan bahsediliyor. Herhalde Cazıg (belki de Yazıg-er = Yazger = Yazar) bir Türkmen boyu, yahut kabile reisi, Kafşıt reisi, Kafşıt ta bir Kıpçak kabilesi (yani asıl mehazda **qfşq** yazılan kelime sonradan **qfşt** okunmuş) yahut kabile reisi olmuştur. Alp Arslan'ın Aral-Hazar mıntakasında Kıpçakları sıkıştırdığı bu 1066 senesinde, Hazarlardan üçbin kadar ailenin Derbendi geçerek Selçuklulara itaat arzettiği ve bunların da «son Hazarlar» dan ibaret olduğu yine mezkûr **Tarikh-al Bâb va'l-Abvâb** da zikretmiştir. Demek Alp Arslan'ın Aral Gölü taraflarında yaptığı seferini ve orada Cazıg ve Kafşıt kavimlerini şarktan tazyik etmesinin neticesi, kadîm Hazar devletini asırlarca yaşatan bu büyük kavmin bakiyesinin, vatanlarını terkederek, Şirvan taraflarına geçmesini ve Selçukluların tabiiyetini kabul eylemelerini icab ettirmiştir. Selçuklular bu Hazarlara Kahtan isminde bir kasabayı tahsis ettiler, yani onları orada iskân ettiler [38]. Bu kasaba herhalde Derbendin cenubunda, Şirvan taraflarında bir yerde olmuştur.

Türkmenler Arran'ın yalnız ovalarını, yayla ve kışla yerlerini değil, şehirlerini de işgal ederek yerleştikleri hakkında Derbend tarihinin bu kaydı, diğer menbalarca da teyid edilmektedir. İBN AZROQ'un **Târikh-i Miyyâfârigîn** nam eserinde 1175 senesinde Atabeğ İldegiz (İldeniz) in askerleri meyanında «Gence Türkmenleri» (tukmân-u balâd-i Ganca) zikredilmiştir [39]. Bu gibi şehirlerde yerleşmiş olan Türkmenler şüphe yok ki, daha Türkistan'da iken şehirlerde yaşıyan ahali, meselâ Sırderya havzasındaki Türkmenler olmuştur. Destanlarımızdaki «karşı yatan Karatav» sözlerini elbette bu Gence Türkmenleri gibi vaktiyle Sırderya'nm şimalindeki Karatav dağının eteklerinde yaşıyan Türkler buralara kadar getirmişlerdir. Zaten Aras-Kür boylarındaki «Dizakhlu» (yani «Cizakh» yahut «Duzzakh» dan). «Aksı-kent» (yani Ferganeden), «Daşkent» (=Taşkent), ve «Sıgnakh» (=Sıgnak') gibi coğrafî isimler de bunu göstermektedir [40].

Anadolu'da Türkmen unsuru galib idi; Azerbaycan'da ise bu ülkenin Türkmenlerle bidayette kesif bir surette iskân edilmesine rağmen, gitgide **Kıpçak** unsuru ikinci derecede mühim unsur olmuştur. Bunlar daha ziyade İran Azerbaycanının merkezî kısımlarında ve şimalde Gürcüstan'a bitişik yerlerde çoğaldılar. Kıpçakların Müslüman olanları Selçuklulara hizmet

maksadiyle Derbend tarikiyle, Hıristiyanları da Gürcü kıralları tarafından davet edilerek Daryal tarikiyle mütemadiyen Kafkasya cenubuna geçtiler. Kür ve Aras havzalarında Müslüman Türk hâkimiyetinin kudretle yerleştiğini ve bunu kendi milletinin istikbali için tehlikeli gören Gürcü kıralı Da vit II, 1121 de Kafkasya şimalinden Hıristiyan Kıpçakların hanı Şar Hanın oğlu Otrak idaresinde külliyetli Kıpçak kuvvetini kendi ülkesine celbetti ve bunlardan 40.000 kişiden ibaret bir ordu teşkil ederek Kür nehri şimalinde ve Şirvan'da yerleşen Türkmenlere saldırdı [41]. Gürcü kıraliçesi Tamara zamanında (1184-1213) Gürcüstan'da Kıpçakların sayısı ve nüfuzu pek arttı. Bunlardan Kutlu-Arslan memleketin maliye işlerini ele alıp Tamara'nın hükümranlık hakkını tahdid etti ve memleketin idaresini bir devlet şûrasına verdi. Kıpçak ordusunun kumandanı olarak Kubasar isminde bir bek zikrediliyor. Gürcülerin 1195 senesinde Atabek İldegiz ile olan muharebelerinde kendilerine Kıpçak hanı Vsivolod'un kardeşi Sevinç'in idaresinde külliyetli Kıpçak kuvvetleri yardıma gelmişti [42]. Müslüman Türkmenlerden korkan Gürcüler bu Kıpçakları geri göndermeyip, cenubî Kafkasya'da alıkoymak hususunda âzamî derecede gayret sarfederek, onlara ülkelerinde en iyi yerleri ikta olarak verirlerdi, bu cihetin Gürcü kaynaklarında «eski Kıpçaklar» ve «yeni Kıpçaklar» ı ifade eden tâbirlere rast gelinmektedir [43].

Atabek İldegiz'in oğlu Kızıl Arslan 1174 te Tebriz'i işgal ettiğinde başlıca Kıpçak askerlerine dayanmıştı. Bunun düşmanı olan Selçuklu Toğrul b. Arslan Arran ve Nahçıvan'da yaşadığı zaman maiyetini, ismi «Bervan» şeklinde yazılan bir kabile teşkil etmiştir, galiba bir Kıpçak kabilesi idi; onun en sadık adamı olan Şehrizur hâkimi «İzzeddin b. Ya'kub Kıpçak» ın maiyeti ise yine Kıpçaklardan ibaret idi [44]. Gürcülere yardıma gelen Hıristiyan Kıpçakların Selçuklulara yardıma gelen Müslüman Kıpçaklara karşı muharebelerinden Gürcü kaynakları da bahsederler [45]. İşte bu yolla bu tarafta Kıpçak çoğaldı. Celâleddin Rumî, Tebrizli arkadaşı Şems'i Tebrizî'ye bir şiirinde «şâh-i Kıpçak-i divâne» demektedir [46].Bu şehrin Selçuklular devrindeki ahalisinin daha ziyade Kıpçaklardan ibaret olduğunu gösteren diğer deliller de vardır.

Eserlerini Selçuklular devrinde Azerbaycan'da yazmış olan şair Nizâmî, kendisince çok yakından tanınmış bir Türk kabilesi sıfatiyle Kıpçaklardan bahsetmiş, onların akide ve âdâtlarına dair bazı nakillerde bulunmuştur [47]. Azerbaycan'daki Kıpçak ve Kanklılar, Horezmşahlar zamanında bu devlette hâkim unsur ve hükûmetin esas dayancı olduklarından «Khorezmi» diyerek de tesmiye edilmiştir [48].

SELÇUKLULARIN MEŞHUR SULTANLARI VE SÜLÂLE KURAN BEYLERİ

Selçukluların meşhur hükümdarları şunlardır: Toğrul Beğ (1040 - 1063), kardeşi oğlu Alp Arslan (1063 - 1072), onun oğlu Birinci Melikşah (1072-1092), onun oğulları Mahmud, Börküyarık, Muhammed ve Sencer (1117 - 1157). Sultan Sencer'in devriyle büyük İran Selçuklarınm hâkimiyeti nihayete ermiş ve hükûmet Horezmşahlara geçmiş ise de, memleketin garbinde Sencer'in kardeşi Muhammed'in oğulları 1194 e kadar Irak'ta hükûmet sürmüşlerdir.

Selçukluların diğer kolları sıfatiyle Çağrı Beğin oğlu olan Kavurd Beğin evlâdı 1041 - 1187 seneleri arasında Kirman'da; Arslan Yabgu'nun oğlu olan Kutlamış'ın evlâdı da, 1071 den 1243 te Mogollara tâbi oluncaya kadar müstakilen ve sonra da Mogol vasalleri sıfatiyle 1300 e kadar Anadolu'da hükûmet sürdüler. «Rûm Selçukları» dediğimiz bu Anadolu Selçuklu hükümdarından maruf olanları şunlardır: Kutlamış'ın oğlu Süleyman, onun oğlu Birinci Kılıç Arslan (1092-1107) sonra onun oğlu Melikşah (1107-1116); sonra bunun kardeşi Birinci Mes'ud (1116 - 1156); onun oğlu İkinci Kılıç Arslan (1156 - 1192), onun oğlu Birinci Giyaseddin Keyhüsrev (1192 den fasılalarla 1210 a kadar); onun oğlu İzzeddin Keykavus I. (1210 - 1219); bunun biraderi Birinci Alâeddin Keykubad (1219 - 1235); onun oğlu İkinci Giyaseddin Keyhusrev (1236 - 1246). Bunun devrinde Anadolu Selçukluları Mogol hanlarına tâbi oldular.

Selçuklular, memleketi, gerek sülâle âzaları, gerekse emirler arasında «ülüş» usulünü tatbik ederek idare ettiler. Ayrı ülkeleri irsî sülâle hukukiyle idare eden beylerden başlıcaları şunlardır: Anadolu'da Sıvas ve Malatya'da hükûmet süren **Danişmend oğulları** (1071 - 1252); Erzincan, Kemah ve Divriği'de hükûmet süren **Mengüçek-Oğulları** (1071 - 1252); Erzurum'da hükûmet süren diğer Türkmen beğleri **Saltık Oğulları** (1071 - 1202); Hisnikeyfa ve Mardin'de hükûmet süren **Artuk-Oğulları** (1101 - 1231, Mardin'de 1408 e kadar); keza Halep (1085-1181), Musul (1121 - 1233) ve Sincar'da hükûmet süren **Aksunkur-Oğulları.** Fars'ta **Salgur Atabeğleri** (1147 - 1286); Azerbaycan'da **Atabek İldegiz** (İldeniz) in evlâdı (1146 - 1222).

Selçuklu sultanlarından yukarıda zikri geçenler gibi, Atabeğlerden ba-

zıları da, Türk ve İslâm tarihinde devirler açan mühim şahsiyetlerdir. Ummî bir kabile reisi olan **Toğrul Beğ,** perişan bir halde Amuderya'ya geçip Horasan'a canattığı. nihayet orada saltanat dâvasına düştüğü sıralarda, zamanının münevverleri buna ciddî bir iş nazariyle bakmamışlardı. Bunlardan birisi olan şair ve hekim NÂSİR-İ HUSREV, bu beyleri küçümseyerek bahsettiği şiirlerinden birinde «Toğrul Türkmen ile Çağrı'nın ne talih ile ve ne de faziletile işi olur», demişti [49]. Fakat Toğrul Beğ, Halifeliğin ülkelerini ele geçirmekle kalmadı, «hilâfet» ile «saltanat» ı biribirinden ayırarak, kendisini «sultan», hükümdar ilân etti; İslâm Âlemine yeni bir devlet nizamı verdi ve Önasya'da «yeni Türk vatanı» kuruldu [50].

Gösteriş sevmiyen bir Türk olan Tuğrul Beğ, ahlâk temizliğinin, metanetin ve mertliğin numunesi olarak, bütün medenî İslâm âleminin hürmetini kazandı. **Alp Arslan** ise, 26 Ağustos 1071 de kazandığı Malazgirt zaferi ile Küçükasya'da Türk hâkimiyetinin temel taşını atmış ve Bizansın akıbetini tâyin etmiş oldu. O, Selçuklular devletini, şarkta Sıraderya havzasında dedesi Selçuk'un medfeni bulunan Cende, Aral Gölü ve Üstyurd sahasında atalarının Selçuk'ten önce oturduğu yerlere kadar tevsi etti. Alp Arslan, Türk şehametinin bir timsali idi; âlicenaplığını düşmanlarına karşı bile esirgemezdi, parlak zaferler onu asla mağrur etmedi. Oğlu Melikşah, ilim ve irfanın neşri, İslâmiyetin mezhep bakımından yeknesak bir şekil alması hususlarına ehemmiyet verdi; ilimde Ömer Hayyam, fikir hayatında Gazzâlî gibi yüksek şahsiyetler, onun himayesini gördüler. Bunun devrinde Mâveünnehir'de eski Budda kültürünün bakıyesi sıfatiyle yaşamakta olan «medrese», Bağdada kadar bütün İran'da yer aldı [51].

Sultan Sencer ise, cengâver bir kumandan olmakla beraber, şiir ve sanatın âşıkı olarak tanındı; gayrimüslim Karahıtayların Müslüman Türk ülkelerini istilâ eylemelerine karşı fedakârâne çalıştığı için, Türkistan'da azizlerden sayıldı ve kendisi, Karahanlılardan Mâverâünnehri fetheden «Sultan İlik Mâzi» gibi, «Sultan Sencer Mâzi» tesmiye edildi.

Rum Selçuk Sultanlarından Kutlamış oğlu, **Süleyman,** 1081 de İznik'i alıp payitaht edinmişti. 1084 de Antakya'yı feth etti. Fakat batı Selçukluları, Kutlamış'ın muvaffakıyetsizliğe uğraması neticesinde, garp diyarına atılan bir zümre olduklarını müdrik idiler ve Alp Arslan'm oğullariyle hesaplaşma yolundaki azimlerini kolay kolay bırakmadılar. Bidayette onlar, asla Anadolu'da kalmak niyetinde değildiler; Şarka dönüp orada hâkimiyeti paylaşmak istiyorlardı. Alp Arslan gibi Melikşah da, Kutlamış oğullarının şarka dönmek tecrübelerini şiddetli tedbirlerle akim bırakmak, belki de Müs-

lihiddin Lârî'nın tabiriyle garbde onların köklerini kurutmağı kararlaştırdı. Kutlamış'm oğlu Mansur, Melikşah'm gönderdiği emir Borsuk tarafından ezdirilerek öldürüldü. Kardeşi Süleyman da, Antakya'nın fethinden sonra Melikşah'm kardeşi Suriye fatihi Tutuş ile yaptığı harpte öldü. Süleyman'ın oğlu **Birinci Kılıç Arslan,** Danişmendliler tarafından fethedilmiş bulunan **Malatya**'yı **1106**'da aldı ve Meyyafarkîn'de yerleşti. Maksadı, büyük Selçuk hükümranlığını paylaşmak, yahut orasını tam olarak ele geçirmek idi. Bunun için 1107 de Musul'u almıştı. Sonunda büyük Selçuk Sultanı tarafından Urfa vâlisi olan Emir Çavul ile yaptığı bir savaş sırasında Habur nehrinde boğuldu. Bundan sonra Rum Selçukluları, artık büyük Selçuklu tahtı için mücadele fikrinden vazgeçerek, Küçükasya'da hükümranlıkla iktifa ettiler ve burada kat'î surette yerleşmeği kararlaştırdılar.

Birinci Mes'ud, Konya'yı feth etti ve Konya ile Kayseri arasındaki sahayı Türk kabilelerinin kışlak ve yaylak mıntakalarına taksim ederek Küçükasya'da Türk hükümranlığının merkezi ülkesine çevirdi. **İkinci Kılıç Arslan** Bizans İmparatoru Manuel'i Konya yanında, Düzbel (Myriokephaloi) da mağlûb ederek, Önasya'daki Türk hâkimiyetini ebedî olarak temin etti. Ve 1180 de Danişmend-oğullarının ayrı hükümranlığına son vererek Anadolu'da tek bir Türk sülâlesi hâkimiyetini kurdu. Memleketi «ülüş» usulünde oğulları arasına taksim ederek, devlet idaresinin Selçuklu sülâle âzaları tarafından idare edilmek suretiyle birleşmesini temin etmek istedi **Birinci Keykâvus** ile kardeşi **Birinci Keykubad,** Bizansm Lâtin hâkimiyetı yüzünden zayıflaşmasından istifade ederek, şimalde ve cenupta dahi ilerleyip, Karadenizde Sinob'u ve Akdenizde Antalya'yı ele geçirip, Rum Selçuklu devletini o zamanın cihan ticaret yollarına kavuşturdular. Bunlar, Cenevizlilerle ticaret muahedeleri akdedip, memleketin mahsullerini harice çıkarmağa ve ticareti himaye etmeğe başladılar. Memlekete ticaret kapitali girdi. Bu sayede Birinci Keykubad, Konya ve Sivas gibi şehirleri memleketin iktisadî belkemiği haline getirdi ve bundan da, memlekette siyasî vahdeti temin yolunda istifade edebildi. Ticaret ile beraber san'atın inkişafına da yardım etti. Sırf ticaretin himayesi maksadiyle, 1221 de Kırım'daki Sugdak'ı fethedip Taman yarımadasında Tamutrakan (=Taman Tarkhan) da bulunan Rusları haraca bağlıyabildi [52].

Ticaret yollarında muayyen konak yerlerinde kervansaraylar bina etmek suretiyle Suriye, şark, garb ve şimal ile ticaret işleri kolaylaştı. Konya'dan, Kıymaz, Ubrûk, Sultan-Han, Ak-Han, Aksaray Kayseri, Sıvas üzerinden şarka giden yolda ve yalnız Kayseri ile Sıvas arasmda, 24 han bulu-

nuyordu [53]. Konya ile Aksaray arasındaki hanlardan bugün bile azametini muhafaza eden Sultan-Han, o zaman ticaretin himayesini temin yoluna Selçuklular tarafından ittihaz olunan tedbirlerin ne derecede ciddî olduğunu gösteren bir şaheserdir. Konya'dan garba Ilgın, Akşehir, İshaklı, Çay ve Guncalı hanları mühimdi. Cenubda Antalya yolunda dahi 6 büyük han inşa edilmişti. Büyük şahrahlar Konya'dan Suriye, garbde denize ve şarkta Erzurum'a giden yollardı.

İlk Rum Selçukluları, kendi dahilî askerî işleriyle ve Bizans topraklarındaki fütühatlarile uğraştıkları gibi, bazan sulh yolu ile Bizansın iç işlerine de karışırlardı. Daha 1083 te Süleyman Bey, Normanların taarruzuna karşı Bizans tarafından yardıma çağrılmıştı. Selçuklular Birinci Keykâvus ile Birinci Keykubad zamanlarında elde ettikleri servetin bolluğu yüzünden, askerliği bile ihmai ederek zayıf düştüler ve Büyük Selçuklular gibi, bunlar da Türk - Türkmenlere güvenmediklerinden karışık ordu teşkili yoluna saparak, ordularında Ermeni, Gürcü, Kürd ve İranlıları istihdam etmek yoluna girdiler.

İlk Rum Selçuklu hükümdarları, Suriye Selçuklu Beğleri gibi, Haçlı Hıristiyanlarla savaşları ve fedakârane mücadeleleri sayesinde, İslâm tarihinin en büyük kahramanları sırasına geçtiler. Hıristiyan Avrupa, Bizans imparatorluğunun bir gün Türkler tarafından inkıraza uğratılacağını sezerek, bunu önlemek ve Kudüs bölgesini ele geçirmek için, Önasya'daki Türkleri beynelmilel Hıristiyan kuvvetleriyle tardetmek istediler. **İlk haçlı seferinin** kahramanı Birinci Kılıç Arslan idi. 1096 da İznik müdafaasında büyük Alman, Lombardya ve Fransız kuvvetlerini mahvettikten sonra, bu şehri kaybettiyse de, giriştiği çete muharebeleriyle Türklerin bu ülkeden asla ayrılmıyacaklarını isbat etti. Bu harbin diğer safhalarında, 1101 de aynı Alman, Lombardya veya Fransız kuvvetlerini, Merzifon ile Amasya ve Konya Ereğlisi ile Niğde arasında (Üç-kapu) da müthiş hezimetlere uğratarak bu Haçlı ordularının yüz binlerle sayılan kuvvetini imha etti. 1147 de başlıyan **İkinci Haçlı seferinin** kahramanı da, Birinci Kılıç Arslan'ın oğlu Birinci Mes'ud ile bunun oğlu İkinci Kılıç Arslan oldu. Bu defa da Alman ve Fransız orduları Haymana'da, ayrıca Fransız orduları da Denizli civarında müthiş mağlûbiyetlere uğratıldılar. İngiliz, Macar, Sırp kuvvetlerine dayanan Bizans imparatoru Manuel Komnen, 1176 da Düzbel (Myriokephaloi) de, müthiş hezimete uğradı. Selçuklular bir aralık ellerinden çıkan garbî Frigya'yı tekrar istirdad ettiler. Netice itibariyle Malazgird muharebesi kadar mühim olan bu Düzbel muharebesi, Türklerin Küçükasya'da yerleşmeleri hususunu kat'î

surette kendi lehlerine halletti.

1190 da başlıyan **üçüncü Haçlı seferi,** İkinci Kılıç Arslan'ın oğulları tarafından ülkede yaşatılan iç harpler çağına tesadüf etti. Bu seferin başlıca kahramanı olan Alman imparatoru Frederik Barbaros, Suriye'ye doğru yürürken Konya'yı işgal etmiş ve burasını 14 gün kadar bir vakit kendi elinde bulundurmuş ise de, bu kazançları yine neticesiz kaldı. Türkler, iç harplerle meşgul olsalar bile, Haçlıları kendi memleketlerinden def edebileceklerini gösterdiler. Selçukluların Suriye'de yerleşenleri, bilhassa onlardan Emir Aksungur'un oğullarından Zengi oğlu Nureddin Mahmud (1146 - 1174), Haçlılarla olan kahramanca harpleriyle, İslâm tarihinin en mümtaz kumandan ve siyasîlerinden birisi olmuştur. Nureddin Mahmud, kahramanlık, fedakârlık, iman, mürüvvet, samimiyet ve feragati nefis gibi büyük faziletlerin timsali sayılmaktadır.

Rum Selçuklu hükümdarları, yalnız birer kahraman asker olmalariyle değil, kültür sahasındaki temayülleriyle de temayüz etmişlerdir. Birinci Sultan Mes'ud, çok âdil ve müttaki bir hükümdar olmakla mâruz idi; birçok cami, tekke ve medreseler inşa ettirdi ve Amasya yanındaki Simre kasabasını tesis etti. Bu hükümdar felsefe ile de meşgul olmuştur; sarayında bir mutaassıb dervişten tokat yiyen bir feylesofla samimî konuştuğu ve «Eğer ben hükemanm fikirlerini alenen iltizam edersem tebaam isyan çıkarır», dediği maruftur [54]. Sultan Mes'ud, adâleti gibi, şiddeti ile de tanınmıştır. Bir ihtiyar kadının yoğurdunu zorla alan nedimi Ayaz'ı, karnını yardırmak suretiyle öldürtmüştür [55]. Birinci Keykavüs (İzzeddin) de, şecaatı ile beraber ahlâkının temizliği ile tanınmıştır. Büyük İslâm mütefekkir ve sufîsi **Muhyiddini İbn 'Arabî** gibi yüksek fikir sahiplerini himaye ederek, mesleklerine intisab etmişti. Birinci Alâeddin Keykubad ise, imar işlerine çok ehemmiyet vermiştir. Konya, Sıvas, Amasya Anamur ve saire gibi şehirleri koyu İslâm şehirleri şekline sokmuş, buralarda camiler, tekkeler, medreseler, çarşılar bina ettirmiştir. Memleketin garbında Alâiye ve şarkında Kubadiye şehirlerini tesis etti. Kendisi yalnız ilmi himaye etmiş olmayıp, bununla, bilhassa tarih ve ahlâk meseleleriyle de meşgul olmuştur. Hıristiyan ülkelerinde fütuhatta bulunan kendisi için, mecusiler ülkesinde fütuhat yapmış olan Sultan Mahmud Gaznevî'yi nümune ittihaz ederdi. İkinci Keyhusrev, medenî temayüllerinde acem an'anelerine fazla ehemmiyet vermekle temayüz ederek, sikkelerinde bile bunu tebarüz ettirmiştir; fakat dinî sahadaki ihmalkârlığı yüzünden Baba İshak isyanının çıkmasına sebeb olmuştur.

Selçukluların en büyük tarihî rolü, Önasya'da ikinci bir Türk vatanını

kurmak olmuştur. 1070 te «Rum» a yapılan «ihraç» teşebbüsü muvaffak olmuştur. Selçukluların Önasya'da medenî kavimlerin saflarını yararak, Ortaasya'daki Türk nüfus artıklığı için yeni bir vatan kurabilmiş olmaları hususu diğer bir büyük tarihî meseleyi aydınlatmıştır. O da, Türklerin tarihî devirlerde müteaddid defalar Önasya'ya yerleşmek tecrübesinde bulundukları halde, buna, İran hâkimiyetinin karşıkoyma kabiliyeti sayesinde, muvaffak olamamışlardır. Milâttan önce ikinci binin başlangıçlarında İran'ı işgal eden Aryanî kavimler bu ülkede sağlam bir siyasî teşekkül vücuda getirdiler. Herhalde Türklerin Önasya'ya geçme ve yayılma tecrübeleri, Uzakdoğuya ve Doğuavrupa'ya yaptıklarından daha zaif olmamıştır. Fakat m. ö. 7 nci asırda Sakalar'ın ve Milâttan sonra 4. üncü ve 5. inci asırlarda Ak-Hun ve Sabirlerin istilâ ve fütuhat teşebbüslerinin muvaffakiyetsizlikle biterek, bu teşebbüsler ancak milâttan sonra 1.000 yılından başlayıp kuvvetlenmiş ve nihayet 1100 de tam bir muvaffakiyetle neticelenmiş olması Önasya'da Aryanîler (İran ve Bizans) ve Samîlerin (Arapların) bünyelerinde hâsıl olan zaifliği ve Türk baskısının kuvvetini gösterir. Azerbaycan ve Küçükasya, Ortaasya'daki Türk nüfus artıklığının yerleşmesi için, belki tarihten önceki devirlerdenberi mütemadiyen tecrübe edilen bir sahadır. Önasya'nın Milâddan önceki binlerinde yaşıyan kavimleri arasında Subar, Abar, Khuri, Metan gibilerinin isimleri sırf bir kelime benzeyişinden ibaret olmadığına lisanî delillerin de şehadet ettiğini zikrettik. Türk kavimlerinin Azerbaycan ve Küçükasya sahasında yerleşmek hususundaki gayretleri, nihayet Selçukluların büyük gayretiyle gerçekleşebilmiştir. Bu hususta Toğrul Beğ ve Alp Arslan, Önasya Türklüğünün büyük babaları sayılırlar.

Selçukluların hâkimiyeti devrinin, kültür hayatı sahasında, görülen müsbet taraflariyle beraber zaif cihetleri de, tarihimizin tebarüz ettirilmesi gereken mühim mevzularından biridir. Bununla önümüzdeki derste meşgul oluruz.

— 5 —

RUM SELÇUKLULARI DEVRİNDE ANADOLUDAKİ KÜLTÜR HAYATI HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ

Burada, yeni Türk vatanının kuruluşu meselesi bahis mevzuu olurken, Anadolu Selçukluları devrinde Türk kültür hayatı hakkında ilmî, edebiyata geçen bazı fikirleri izah etmek icab ediyor. Haçlı seferleri tarihiyle eskiden-

beri, siyasî ve kültürel olmaktan çok, derin bir dinî ilgi ile daha 18. inci asırdan başlıyarak ciddî surette meşgul olan Avrupalı tarihçiler, bizzarura o zaman Mısır, Suriye ve Anadoluda hükümranlık eden ve Haçlılara karşıkoyan Selçukluların ve onlara tâbi beyliklerin tarihine ve Önasya'daki Türklerle Hıristiyan ahalinin münasebatı tarihine dair de bazı sâbit fikirlere varmışlar ve bu fikirler kısmen kendi edebiyatımıza bile, birer ilmî hakikatmiş gibi, sokulmuştur.

Tarihî kaynaklar bize, Hıristiyan ahalinin kütle halinde, şehir kasaba, mahalle ve köyler halinde ihtida ederek, eski dillerini muhafaza ettikleri, yahut Türkleştikleri hakkında hiçbir haber vermiyorlar. Herhalde böyle bir hâdise hiç vaki olmamıştır. Bana malûm olan tekmil tarihî kayıtlar, ancak münferid şahısların ve ailelerin ihtidasını bildiriyorlar. Keza Önasya Türklüğünün, Bizanslılar, Rumlar ve Ermenilerle toplu halde bir kaynaşma ve karışmalarının vaki olduğunu bildirecek kayıtlara da tesadüf olunmuyor. Bütün kaynaşmalar, fâtih Türk kavminin yüksek tabakasının, Bizanslılarla ve kısmen Gürcülerle, Gürcüstan'a yerleşen Hıristiyan Kıpçaklarla tesis ettikleri sıhrî münasebetlere münhasır kalmış gibidir. Bu hususta bildiklerimiz şunlardır:

Selçukluların üst tabakası Bizanslılarla kaynaşıyordu ve bu husus, onların ahlâk ve âdetlerine tesirsiz kalmıyordu. Bu kaynaşma, her şeyden önce, Bizans kızlariyle evlenme şeklinde tebarüz etmiştir [56]. Bir Rum anadan doğan Alâeddin Keykubad I'in İstanbul'da Bizans sarayında bulunduğu sırada maruz kaldığı tesirlerin, bu hükümdarın sonraki icraatında, bilhassa memleketin idaresinde merkeziyet usulünü tatbik ve «ülüş» (yani memleketi sülâle âzaları arasında taksim) sistemini ortadan kaldırma hususunda başlıca âmil olduğu iddia olunuyor [57]. Bizans hayatında mühim rol oynamış, hattâ imparator olmuş olan şahsiyetlerden Michael Commenos VIII Paleolog (1259 - 1282), imparator olmadan önce, 1252 de Selçuklulara iltica etmişti. Diğer Bizans ekâbir ve eşrafından müteaddit zevat ta Selçuklulara ve Danişmend-oğullarına iltica etmiştir. Fakat bu hâdiselerden, Bizansın, bütün Önasya Türklüğünün medenî hayatı üzerinde geniş mikyasta tesirini istihraç etmek, asla doğru olmaz. Hele Bizansın sınır askerlerinin (Akritoi), Anadolu Türk dinî fikirleri, ahilik, hattâ gazilik fikirleri, hayat tarzı, siyasî ve içtimaî teşkilâtları üzerinde tesiri hakkında yazılanların [58] çoğu uydurmadır. Meselâ Urfalı Ermeni müellifi Mateos'un bir kaydını yanlış tefsir ederek, Danişmend beğlerini menşe itibariyle Ermeni telâkki etmek [59] ve onların sikkelerinde Arapça ile beraber Rumca yazılar bulunmasını, onların

Bizans medenî tesiri altında yaşıyan ve hattâ onlara vasal bir sülâle imiş gibi telâkki etmek [60]; Balh'ten gelen şeyh Celâleddin Rumî'nin Konya'da yerleşir yerleşmez Rum medeniyeti tesirine kapılmış, kendisinin ve oğlu Sultan Veled'in gûya Rum olan âilelerinin tam tesiri altında kalmış oldukları hakkındaki mütaleâlar [61] hep bu cümleden uyduruma şeylerdir.

Rumların ve Ermenilerin, Önasya Türkleri üzerinde ciddî medenî tesir icra edemiyecekleri, içtimaî ve siyasî teşkilâtlarını onlara aşılamıyacakları ve kendilerinin de bunlara toplu olarak katılmaktan korunmak imkânına mâlik olacakları, bu ülkelerde daha Türkler gelmeden önce hâsıl olan şartlarla halledilmiş bulunmakta idi. 6 - 7, nci asırlarda Sasanî İran'ın ve müteakip 3 buçuk asırda Arapların Anadolu'da Bizans tem'lerine yaptıkları sonsuz taarruzları neticesinde, cenubî ve merkezî Anadolu'daki Rum ve Ermeni köylü hayatı temelinden yıkılmıştı. Küçükasya'nın tarihî coğrafyasına ait **W. Ramsay** ve **E. Honigmann** tarafından toplanan Bizans kayıtları ve Bizans marşerutları, köy ve menzillerin, ordular sevkederken iaşe ve ibâte hususunda ayrı tedbirler alınmasını icabettirecek derecede azlığı, ahalinin şehir ve kalelere çekilmiş olduğunun itiraz götürmez şahididir. Kayseri ile Konya arasında sulama usulü ile vücude getirilen ziraat sahalarında, gûya kalın Rum köylü unsurunun Selçuklular tarafından cizyegüzâr kılındığı hakkındaki mütalealar, sâdece nazariyata dayanmaktadır. Küçükasya'daki Rum unsuru, başlıca sahillerde bulunuyordu; bu ülkenin şarkî, cenubî ve merkezî kısımları Türkler tarafından işgal olununca, buradaki Rumların bakıyetüssüyufu harplerde, bilhassa dinî savaş günlerinde gösterdikleri ihanetleri yüzünden sahillere atılmışlar, geri kalan kısımları ise kendilerine nisbeten daha yüksek bir dine ve medeniyete mensup olduklarına kani olan Müslümanlara, manevî ve medenî bir tesir icra edebilecek vaziyette olmamışlardır.

Maamafih Rum ve Ermeniler merkezî ve cenubî Anadolu'nun şehirlerinde daha 13. üncü asırda hatırı sayılır bir unsur teşkil ediyorlardı. Haçlı Seferlerinde kendilerini toparlamış bulunan Ermenilerin Kilikya'da bir krallıkları vardı ve burada hükûmet süren Rupen'ler sülâlesinden Leon II. (1198 - 1220) zamanında Ermenileri, Kilikya, Kayseri ve Sıvas Ermenileri ile birleştirerek bir tek Ermeni krallığı kurmak hülyasını taşıyorlardı [62].

Fakat Ermeniler, Anadolu'ya toptan bakılırsa görülür, memlekette hâkim olan Türk milletine dil hususunda herhangi bir tesir icra edebilecek vaziyette değillerdi. Celâleddin Rumî bile birisi hakkında «o bir Türk çocuğudur ki Ermenice nasıl bilsin» demektedir [63]. Ermenilerin Küçükasya or-

tasında krallık ihya etmek gibi hayalleri, ancak kendi başları için belâ olmaktan ileri gidemedi.

Selçuklular merkezî Anadolu'daki Hıristiyan unsurunu temelli olarak dağıttılar. Gerçi bu yerli Hıristiyan unsurun bundan sonra da Müslüman Türklerinin sadece kültür tesiriyle eritilemiyecek ve onlarca yutulamıyacak kadar mühim unsur olarak kalmıştır; fakat artık hiçbir yerde Türklere medenî ve manevî sahada tesir yapabilecek bir kuvvet teşkil etmemişlerdir. Hattâ onlar burada kalabalık iken, Bizans ordusuna intisap edip Toros, Kapadokya ve saire taraflarda yerleştikleri görülen Bulgar, Peçenek ve Uz gibi Hıristiyanlığı kabul eden Türkler bile, din birliğine dayanarak, Rumlaştıra yahut Ermenileştirebilmemişlerdir. İbn Rusta'nın Bizansta bulunan bir Araptan naklettiği haberinde, İstanbul'da imparatorun hizmetinde bulunan Hazarların dahi kendi millî hayat tarzlarını yaşattıkları bildirilmektedir. Rum ve Ermeniler Müslüman şehirlerinde kiliselere mâlik ve mimarîleri Müslümanlarınkine nisbetle oldukça sağlam, ticarette olgun bir unsurdu. Böylece 11 - 12 nci asırlarda Anadolu'da hâkim Müslümanlarla onlara tâbi Hıristiyanlar arasında bir muvazene hâsıl olmuştu. Bu husus, Anadolu Türk tarihini öğrenirken asla ihmal edilmesi caiz olmıyan mühim bir faktördür.

Müslümanlar üzerinde yerli Hıristiyanların bazı tesiri, ancak Hıristiyanların kalabalık olduğu garbî Anadolu'da görülmüştür. İbn Battuta daha 14 üncü asrın ilk yarısında yaptığı seyahati esnasında, Denizli'de Lâdik ahalisinin Rum kızlarını fuhuş yolunda kullanıp kazançlarından istifade ettiklerini, bunu asla ayıp saymadıklarını, hattâ şehrin kadısının bile kendi hamamında bu nevi Rum karıları bulundurduğunu, umumiyetle bura (herhalde garbî Anadolu) ahalisini, mezhep itibariyle râfizilikten uzak, halis sünnî oldukları halde, ahlâk ve âdetlerinin bozuk olduğunu zikreder [64]. Bunun gibi, Eflâkî'nin sözlerinden de Konya da vezir Ziyaeddin'in kervansarayında çalgılı lokanta bulunduğu ve orada kadın rakkaselerin alenen oynatıldığı anlaşılmaktadır [65]. Yerli Türklerin garbi Anadolu'da Rumlarla karışıp kaynaşmaları ve bazan memleketlerini terkederek Bizans hizmetine intisap etmeleri, hattâ kendi milletdaşları aleyhinde harp eyledikleri de görülmektedir. Umumiyetle «Turkopul» ismini taşıyan bu zümrenin ekseriyetinin Müslüman Türklerden ibaret olduğu malûmdur. Zengin Türklerin Rumlarla ihtilâtı, başlıca Rum kadın ve odalıkları almak yoluyla cereyan etmiştir. Ve dolayısiyle bu tesir, bazı itiyatların benimsenmesinden ileri gidememiştir.

Medenî tesire gelince, Hıristiyanların Müslümanlara tesirinden çok.

Müslümanların Hıristiyanlara tesiri görülmektedir. Ermeni kıralları ve ekâbiri Müslüman rûtbe elkabını (emir, hâcib, sipehsâlâr v.s.) almışlardır [66]. Bu tesir kültür tesiridir. Hıristiyanlar bu gibi tesirlere kendi din ve dillerini muhafaza ettikleri halde maruz kalmışlardır. Bizanstan önceki dil ve kültürlerin hâmilleri sıfatiyle eski dillerini muhafaza ederek gûya Selçuklular zamanına kadar yaşamış oldukları tasavvur olunan Komogen'lerin Müslüman Türklere litihakı hakkında söylenen fikirler de, sırf bir faraziyeden ibarettir. Ermenilerin, mezhep farkı yüzünden, Bizanslılardan eziyet çektiklerinden, düşmanları olan Türklerin himayesinden istifade etmek maksadiyle Türk camiasına sokulmuş oldukları doğrudur [67]; fakat bu, tekmil Ermenilere teşmil edilebilir bir hâdise değildir. Hıristiyan raâyanın kendi dininde kalarak cizye tediye etmekte devam etmesi, bu vergilerden bilhassa sultanlar istifade ettiğinden, Mogollar devrinde bile kendisinden fedakârlık yapılması Anadolu'da caiz görülmiyen bir madde olmuştur [68]. Cenubî ve orta Anadoluda antropoloji ve etnografî tetkikatta bulunanlar, bu mıntakaların hiçbir noktasında, Türkten önceki ahalinin tipini ve etnik hususiyetlerini muhafaza etmiş olarak birer köy yahut birer mahalleye ve topluluğa tesadüf edilmediğini söylüyorlar, sonradan Batı Anadolu'da da vaziyet ayni şekli almıştır, ki bundan ileride İlhanlar zamanına ait derslerde bahsedilecektir.

Hülâsa, Müslüman Türkler yerli Hıristiyan ahaliyi kendi millî bünyelerinde eriterek onların etnik hususiyetlerini almamışlar; komşuluk, bilhassa kadınlar vasıtasiyle temaslar neticesinde Hıristiyanların bazı itiyadlarının tesirine maruz kalmışlar; fakat o da, ötede berideki münferid fuhuş âdetleri ve meyhanecilikten ileri gidememiştir. Müslüman Türkler, güzel üzüm yetiştirmesini bildikleri halde, Rumlar ve Ermeniler onlara şarap terbiyesi hususunda da muallim olamamışlar. Selçuklular devrinde Anadolu'da bir ilmî eserin, Yunanca'dan Arapçaya yahut Farsçaya tercüme edildiğine dair hiçbir kayıt yoktur; keza bu devirde birer Yunanlı veya Bizans âlimi nezdinde kemâlât kesb ettiği kaydedilen hiçbir Önasya Türkü veya diğer Önasya İslâmı görülmüyor. Çünkü Müslümanlar buna ihtiyaç görmemişlerdir. Bizans hattâ Ermeni ikta' usullerinin, Selçuklular tarafından benimsenmiş olduğu hakkındaki yazılar da metinleri yanlış anlamaktan ileri gelmiştir [69]. Bizanslıların devlet idaresi hususundaki tesirlerine bir misal olarak gösterildikleri çok defa görülen «kendistabıl» ve «noter» ıstılahları hakikaten bir aralık Selçuklulara geçmişse de tutunamamış ve unutulup gitmiştir [70]. Malî idare hususunda Bizans tesiri hakkındaki fikirler de, birer hayal mahsulüdür. Türkçe maliyeci mânasında «agaçı» tâbiri gibi. gümüş para mânasında-

ki «akça» tâbiri de Selçuklularca kullanılmıştır. Ortaasya'dan beraber getirdikleri mehazların kat'i ifadeleri ile sabit olan bu «akça» kelimesini, bir Bizans tesiri olmak üzere Yunanca «asper» kelimesinin Türkçe tercümesi diye tefsir etmek te, büyük bir yanlışlıktan ibarettir. Halbuki bu yanlışlık, ilmî bir hakikatmiş gibi Türk tarihçileri tarafından da benimsenmiştir [71].

Eski Türk usulünce memleketi evlâd arasında taksim keyfiyetinin (yani «ülüş» sisteminin) Kılıç Arslan II. tarafından, Anadolu'nun 1188 de 11 oğlu arasında taksim edilmiş olmasını, bir sistem değil, bu hükümdarın kendi şahsî ve gûya akılsızca tedbiri gibi izah etmek te yanlıştır. Ortaasya'da memleketi, kabile reisleri yerine, sülâle âzâları eliyle idare etmek, bilhassa büyük devletlerin teşekkülü devirlerde, bir nevi merkeziyet temin ediyordu. Yani memleketi, nasp ve azl edilebilen valiler, buyuruk, tudun ve daruga eliyle idare etmek usulüne nisbetle bu usulün gevşekliği ve zararı sâbit ise de, kabile reisleri ve tevaifi mülûk eliyle idareye göre büyük faydası olmuştur. Alâeddin Keykubad I.'in kısa bir müddet -ihtimal Bizans tesiriyle- memlekette daha sıkı bir merkeziyet tesis etmek yolundaki tedbirleri bir tecrübe mahiyetinde kalmış, sonra tekrar «ülüş» usulüne dönülmüştür. Ayrıca bahis mevzuu edilecek olan Türk «ülüş» usulünün, iyi veya kötü olduğunu ileride göreceğiz. Selçuklular, Türkistan'dan getirdikleri bu usule sâdık kalmışlar ve başka bir yenilik kabul etmemişlerdir.

Anadolu'ya yerleşen Oğuzlar ve Selçuk-oğulları, Önasya'nın Hıristiyan kavimlerinin medenî tesirine kapılmamış iseler de, Oğuzların kültür seviyeleri ve içtimaî bünyeleri itibariyle böyle bir tesire pekâlâ kapılabilecek vaziyette olduklarını, Selçukluların Önasya'ya muhaceretleri ile muvazi olarak, Aral-Hazar Oğuzlarının, yukarıda (s. 158) anlattığımız gibi, Doğuavrupa'ya muhaceretleri neticesinde Hıristiyan Slav kavimleri tesirine maruz kalarak munkarız olmaları hâdisesi, vazıhan göstermektedir. BARTHOLD, Selçuklularla Türkistan'daki Karahanlıların kültür seviyesini mukayese ederek yazdıklarında: «Türkistan'daki Karahanlılar şüphesiz, ki Selçuklulara nisbetle medeniyette çok ileri idiler. Karahanlıların Doğutürkistan'da, şüphesiz olarak ve hiç olmazsa Uygurlar vâsıtasiyle, Çin medeniyeti tesirinde bulunduğu gözönünde tutulacak olursa, bu, pek tabiî görülecektir» demiştir [72]. Fakat Selçuklular, gibi göçebe Türkmenler dahi başka bir medeniyetin tesiri altında idiler.

Müslüman Oğuzlar ve Selçük-oğulları, tesiri altında bulunacakları kültürü daha Bizans sınırlarına gelmeden çok evvel bulmuşlardı: Bu da, İslâm ismi altında birleşen Arap ve İran kültür ve en çok İran kültürüdür.

Ayni Barthold, Karahanlılar memleketinde Balasagunlu bir Türk tarafından telif olunan ve devlet idaresi felsefesine ait olan eserde görülen ıstılahların Uygurlardan alınıp, bunların, Karahanlılardan sonra, Mogollara da geçmiş olduğunu yani orada tevarüs tarikiyle yaşıyan bir medeniyeti bahis mevzuu etmiştir. LEON CAHUN ise, Selçukluların devlet felsefesine ait eserinin İranlı vezirleri Nizâmülmülk tarafından yazılmış olduğunu anlatarak, bu eserdeki fikirlerle **Kutadgu Bilik**'teki fikirleri karşılaştırmıştır [73]. Selçuklu Melikşah'ın namına yazılan kanunlar, ALİ BN MUHAMMED AL MÂVARDÎ'nin te'lifi olan **al-Ahkâm al-sultâniya** sini ikmal ederek meçhul birisi tarafından yazılan al-Masa'il-Melikşâhiye fi'l-qavaid al-Sar'-iye (Ayasofya N 3019) Türk devlet idare sisteminden alınmış bazı maddeleri ihtiva ettiği halde; bir şeriat kitabıdır [74]. Melikşah tarafından kendi namına tertip ettirilmiş olan **takvim-i Celâlî** de. Sasanî takviminin daha ince elenmiş bir şeklinden ibarettir [75]. Oğuzların İran medeniyeti tesirine daha Türkistan'da iken «İranlılarla uzun zaman komşuluk» neticesinde maruz kalmış olduklarını, Mahmud Kaşgarî de kaydetmiştir [76a]. Biz ise Oğuz-Türkmenlerin İran kavimleriyle komşu olarak yaşıyanları, körpe çocukları başlarını bile Aryanîlerinki gibi uzunca yapmak için deforme ettiklerini ve bunun Milâddan önceki asırlarda vaki olduğunu yukarıda (s. 24) görmüştük. M. s. 8. inci asırda yazılan Çin **Tu-yan Ansiklopedisi** de 5. inci asırda Çinle ticaret yapan Su-de, yani Sugdak (Sogd) ülkesine **Tö-kö-möng**, yani **Türkmen** ülkesi denildiğini kaydetmiştir [76b]. Bu Su-de yalnız Çu havzasındaki Sogdak'ların ülkesi demek olmayıp, Kang-yu, yani Kanglı ismini taşıyan Mâverâünnehir ülkesinin şimal taraflarına, Sırderya havzasına da ait olmuş olsa gerektir. Bu ise EL-BÎRÛNÎ'de «Türkmen diyarı» diye adlandırılan Yedisu ile Sırderya sahasının daha 8., hattâ 5. inci asırda ayni ismi, yani «Türkmen ülkesi» ismini taşıdığını ve Türkmenlerin daha o zaman İranlı Sogd ve As (Alan) larla yanyana yaşadığını gösterir. Selçukluların millî Türk ve Oğuz teşkilâtını, Horasan'da Müslümanlık devrinde teessüs eden teşkilâta değiştirmiş olduklarını, yukarıda (s. 186-187) anlatmıştım. Selçukluların Küçükasya'ya, yalnız İran medeniyeti **tesirini** değil **sekene** sıfatiyle de İran unsurunu kendileriyle beraber getirmiş olduklarını burada ilâve etmeliyim.

İlhanlı devletinin teşekkülüne kadar, Önasya Türklüğüne, mânevî kültür sahasında başlıca rehberlik eden, Araplarla İranlılar olmuştur. Türkiye'nin cenup vilâyetlerinde 11 - 13. üncü asırlarda Arap unsuru kuvvetlice idi. Burada, bilhassa Musul ve Diyarbekir taraflarında şehirlerde yerleşen Türk-

ler, lisan itibariyle Araplaşıyorlardı. Cenubun bu Arap unsuruna dayanan ve geçimlerini din adamı olmakla temin eden Arap ulemasının, merkezî ve şimalî Anadolu'da çok mühim yer tuttuğunu, İBN BATTUTA seyahatnamesinden, teracümüahval kitaplarından, BEDREDDİN 'AYNÎ ve sairenin eserlerinden öğreniyoruz. Endülüs'ten kalkıp gelerek fikir hürriyeti arayarak Önasya'da yerleşmiş olan büyük Arap mütefekkir ve sufîsi MUHYİDDİN İBN AL-'ARABÎ, Konya'da uzun müddet kalmış, İzzeddin Keykâvus I.'in kalbini kazanmış, Türklerden SADREDDİN KUNEVÎ gibi bir mektep açan büyük âlim yetiştirmiş, Sıvas, Malatya ve saire taraflarda da bulunarak kendisine ashâb toplamıştı. Sultanların haçlılara karşı hiç eksilmiyen bir taassupla gösterdiği kahramanlıklar, bazı haçlı tarihçilerinin zannettiği gibi, derin dinî hislerden mahrum bozkır şövaliyelerinin eseri değil [77], çok içten gelen dinî hislerin tecellisinden ibaretti. Muhyiddin İbn Arabî, İzzeddin Keykâvus'ün 609 (1212-13) te,kendisine irşadlarda bulunmasını istiyerek yazdığı mektubuna, nasihat mahiyetinde bir cevap yazmıştır. Bu âlimin başlıca eseri olan **al-Fütuhât al-makkiya**'ya eklenen [78] bu mektup, AKSARAYÎ'nin Selçuklular tarihine de dercedilmiştir [79].

Büyük şeyh bu mektupta, adalet ve hakkaniyetten bahsetmekle beraber, Selçuklu devlet adamlarına Arap taassubunu siyasette bir reaksiyon, Hıristiyanlara karşı düşmanlığı aşılamak hususuna ehemmiyet vermiştir. Muhyiddin İbn Arabî'ye göre: «Allahın yerdeki gölgesi olan Sultan, İslâmın namus ve şerefini yükseltmek, kefereye tam tahakküm etmek uğurunda çalışacak, Müslümanların hâkim bulunduğu şehirlerde kiliseler yıkılacak, yıkılmadan kalanlarında çanlar ancak zaif ses ile çalınacak, Hıristiyanlar ata ve eğerli merkebe binemiyecekler, Müslümanların geçtiği yerde tazimle duracaklar, silâh kullanmıyacak, Müslüman elbise ve kıyafetini asla taşımıyacak, Arapça mühür de yaptıramıyacaklardır». Hulâsa, Sultanlar Anadolu'da Rumlara, Ermenilere ve sair gayrimüslimlere karşı, tam bir aşağı ve mahkûm tabaka nazariyle bakacak ve İslâm gururunu her ân hissettireceklerdir. Gerçi bu gibi Arap âlim ve şeyhleri, Türklerin, gayrimüslimlere karşı olan müsamahalı tavır ve hareketini temelinden yıkamamış; mamaafih Selçuklular için şevket ve gururun esası, dili Arapça olan İslâm gururu olmuştur. Memleketteki Arap unsurunun ve Arap kültürünün tesiri o kadar büyüktü, ki bütün mekteplerdeki tedrisat ile beraber, memleketin resmî dili de Hülegü Han zamanında vezir olan Sahib Fahreddin Ali ibn-Hüseyin'e kadar, hep Arapça olmuştur; ilk defa olarak bu Sahib Fahreddin, Arapça yerine Farsçayı resmî dil yapmıştır [80].

Selçuklularla Oğuzlara, Horasan'danberi, birçok İranlı Tacik refakat etmiş ve bunlar gittikçe Arapları gölgede bırakacak derecede çoğalmışlardır. Ermeni müverrihi URFALI MATEOS, Kılıç Arslan I. ye İznik müdafaasında yardımcı olarak Horasan'dan 600.000 kadar, Antakya'dan da 800.000 atlı ve 300.000 piyade kuvvetinin gönderildiğini kaydetmiştir [81]. Bu rakamlar pek mübalâğalı olabilir; fakat «Horasanlı» ların yüzde kaçının Türkistan'dan Horasan'a gelen Türk ve yüzde kaçının asıl yerli Horasanlı, yani İranlı olduğunu tayin edemeyiz. İhtimal ki ekseriyet Horasanlı idi. Alp Arslan yukarıda (s. 185) zikri geçen 300.000 kişilik ordusundan çoğunun Horasanlı ve Huzistanlı, yani İranlı olduğu SİBT İBN AL-CAVZÎ tarafından tasrih edilmiştir. Herhalde İran unsuru Anadolu'ya, gönüllü «Mutavvi'a» olarak gelmişlerdi, Anadolu'da da Fars dilinin bütün ediom (ince hususiyet) lerini tebârüz ettirerek Farsça eser yazanların çoğu, anadili itibariyle de İranlı olsa gerektir.

Tarihî eserlerde, Anadolu'nun iç mücadelelerinde «Türkler» ve «Türkmenler» ile beraber bunlara karşı harbeden ve Sultanlar ile vezirlerin esas istinadgâhı olan «Tacik» yahut «Türk ve Tacik» askerleri zikredilmektedir. CELÂLEDDİN RUMÎ kendi memleketinde yaşıyan milletler sıfatiyle «Tat (İranlı), Rum ve Türk» ü zikrettiği gibi, oğlu SULTAN VELED de «Rum, Türk ve Tacik» i zikreder [82]. Buradaki «Tat» kelimesi muhakkak «İranlı» ve «Fars» demektir. «Tacik» kelimesi ise, bir Ermeni yahut bir Mogol tarafından kullanılmış olsaydı, bunun belki Türk, İranlı ve diğer kavimlere şâmil bir isim olan «Müslüman» mânasında kullanmış olduğuna hükmedebilirdik; fakat KERİMEDDİN AKSARAYLI gibi birisi kullanınca, bunun herhalde kavmiyeti, yani İranlı mânasını ifade ettiğini tahmin etmek doğru olur. Rum ülkesinin vâliiumumîsine tâbi Müslüman kavimler mânasiyle «Türk ve Tacikin hâkimi» denildiği gibi [83]. Mogollara tâbi iç Anadolu, Selçuklu askeri ile Uc Türk kıt'aları birleşiğine de «Leşker-i Türk ü Tacik» denilmiştir [84]. Uc Türklerine karşı Selçuklular tarafından sevkolunan askere «Muineddin Pervane'nin Tacik askerleri» [85] yahut «Sultan Mes'udun Tacik askerleri» [86] ve Mogol emirlerine tâbi askerlere de «Mogol askeri» denildiği halde, Uc askerlerine «Türk» yahut «Türkmen» denilmiştir [87]. Samsun'da Firenklere karşı harbeden Selçuklu askerleri de «Tacik» tesmiye olunmuştur [88]. Burada «Tacik» kelimesi, herhalde çoğu her türlü Müslüman halitası ve Tacik olan Türk Selçuklu karışık askerine itlak olunmuştur. İBN BİBÎ'de, «Türkmenler» den ayrı olarak zikredildiğini yine yukarıda (s. 198) da işaret ettimiz «medenî Türk» de, Aksarayî de «Tacik»

zümresine idhal edilmiş olsa gerektir.

Rum Selçuklu sultanları, yüksek İslâm terbiyesi görmüş münevver adamlardı. Bazılarının Arapçayı iyi bildiği görülüyor, fakat hepsi de Farsça bilmiş ve konuşmuştur. Kılıç Arslan I. oğlu Rükneddin Süleymanşah gibi, kardeşi Birinci Giyaseddin Keyhusrev ile bunun oğlu Birinci Keykâvus da Farsî şiirler yazmışlardır. Rum Selçuklularının meşhur vezirlerinden Sahib Divan Hoca Bedreddin Horasanlı, Hoca Fahreddin Ali Tebrizli, İzzeddin Ali bn Muhammed Reyli, Muineddin Pervane'nin babası olan vezir Sâhib Muhazzibeddin Ali Kâşanlı, Sâhib Şemseddin ise Isfahanlı idiler. Sahib mecdeddin Ebu-Bekir, Şemseddin Muhammed bn Mueyyid al-Tugra'î Farsî şiir ve inşanın öncülerinden olan İranlılardı. Konyada Farsçanın, yalnız münevverler ve memurlar arasında değil, alelâde görüşmelerde de konuşma dili olduğu görülüyor. Balh'tan gelen Bahaeddin Veled ve oğlu Celâleddin Rumî'nin muridleri ve talebeleriyle sohbetlerinin Farsça olduğu, Celâleddin'in sema' âyinlerinde kendisinin Farsça gazellerini okuyup hazır bulunanları da coşturduğu, Sipehsalar ve Eflâkî menakibinden ve Celâleddin Rumî'nin kendi eserlerinden anlaşılmaktadır. Bunun gibi, Konya sultanlarından Gıyaseddin Keyhüsrev I. nin Bizansta bulunduğu vakit akraniyle Farsça konuştuğu da, Gotha kütüphanesinde bulunan anonim Selçuk Tarihinde okunmaktadır [89].

Böylece, Anadolu'ya geçen İranlı unsur asker, tüccar, memur, ilim ve din ehli olarak gelmiş ve İran medeniyetinin Türk medeniyetine faikiyeti fikrini Türk aydınlarına aşılamıştır. Türk olduğunu zannettiğimiz Aksaray'lı müverrih Kerimeddin Mahmud, galiba kendisini Türkten gayri saymış, şehirli Türk ve Tacikin hepsine toptan «Tacik» demiş ve Türklere karşı «hunhar Türkler, köpek ve kurd gibidirler, ellerine fırsat geçerse yağmayı ganimet bilirler, fakat düşman kuvvetli gelince kaçarlar» vesaire gibi şiddetli ve ağır sözler kullanmıştır [90]. Bu husus sadece, «o zamanın taâmülü» diye izah edilemez.

Ben gençliğimde neşrettiğim bir eserimde, Yazıcıoğlu'nun ve ondan alan Necip Asım Beyin nakillerine güvenerek. Mogollardan önce de Rum Selçuklu sultanlarının Türk edebiyatını inkişaf ettirdiklerini, hattâ İzzeddin Keykâvus I. nin Zahireddin İli Pervane'ye bir Türkçe şiir yazıp gönderdiğini ve Sivas'taki mezarı üzerine kendi neşidesi olan bir Türkçe şiirin yazılmış olduğunu söylemiş ve bu şiir parçasını da o eserime nakletmiştim [91].

Sonra tahakkuk etti, ki bu şiir İbn Bibi'nin aslında [92] Farsça yazılmıştır. Sultanın, Sıvas'ta Dârüşşifâ'daki mezarı üzerinde yazılmış diye gös-

terilen Türkçe parçanın aslı Farsça olup, bunu ancak Yazıcıoğlu'nun manzum olarak Türkçeye tercüme edip sultana nisbet etmiş olduğu, türbenin kendisinde bugün mevcut olan kitabeden anlaşılıyor [93]. Bunun gibi, Yazıcıoğlu'nun sözlerine inanarak, Selçukluların sarayında memleket idaresinde aşiretlere dayanan bir «han» ın merasimi icra edildiğini, tıpkı Çengiz ve oğulları zamanındaki saray teşkilâtının yaşatılmış olduğunu iddia etmek te [94], Yazıcıoğlu'nun kurultay vesaireye ait malûmatı ve Oğuz Han'a nisbet edilen hikmetli sözleri, Reşideddin'in tarihinden almış olduğu kat'iyetle sabit olunca [95], gayri vârid görülmüştür. Celâleddin Rumî'nin eserleri, önce Arap edebiyatı vasıtasiyle Türklere aşılanan fikir sistemlerinin, daha büyük bir kuvvetle Fars dili vâsıtasiyle aşılandığını gösteren vesikalardır. Sultanlar, Arapça isimleri yanına birer eski İran hükümdarı ismini de almayı âdeta bir kaide şekline sokdukları gibi, aile hayatına dahi İran itiyadları girmiştir.

İran medeniyetinin temsilcilik kudretinin Selçuklular üzerindeki akisleri o kadar kuvvetli idi, ki İran Türkleri gibi, Önasya Türklerinin mühim bir kısmı için de bu muhitte erimek tehlikesi her vakit vârid olmuştur. Arap, Fars, hattâ Kürt gibi Müslüman kavimler arasında ekalliyet olarak yaşıyan Türkler çok vakit bu kavimlere temessül etmişlerdir. Bu hususu, Afganistan'da, Hilmend havzasında yaşıyan Türklerin, Siistan, Kûhistan, Fars, Cibâl, Khuzistan ve Irakı-Arab ve Suriye taraflarındaki Türklerin ekalliyet olarak yaşıyan zümrelerinin Mogollar geldiği zamana kadar ve sonra yerli kavimler arasında erimiş olmaları pek vâzıh olarak gösterir. Türk münevver zümrelerinin, kendileri siyaseten hâkim olmalarına rağmen, Arap ve Fars medeniyetinin faikiyetine kani olmaları, bu temessül işinde önayak olmuştur. Horasan'da ve Fars vilâyetinde bizzat Selçuklulara mensup ve bugün tamamiyle İranîleşmiş zümreler vardır. Bunların Herat'ta yaşıyanlarından biri olan Salâhaddin Selçukî, bugün Afganistan'da ileri gelen ve Farsça yazan muharrirlerdendir. Sultan Sencer'e nisbetle «Sencerî» ismini alan kabileler ve yine onların hizmetinde bulunan «Tülek» ismindeki oymak ve Fars vilâyetinde yerleşen Salgur ve Agaçerilerin bir kısmı Mogollar geldiği sırada artık Farslaşmış bulunuyorlardı. Mezopotamya'da Araplaşan Bayat, güney İran'da Farslaşan ve Kürtleşen Şul (eski Çur, Çul, Araplarda Sûl), Kücat, Agaçeri, Khalac, Ilak, Kürdüstan'da Kürtleşen Bayat, Avşar, Beğdeli (Kürtlerde: Bedilli), Eyva (Yiva) uruğları, Huzistan'da Avşarlar, Luristan'da Beğdelli, Tilkü ve Uluğ-Çinler bu cümledendir. Bayat, Avşar, Khalac gibi kabilelerin, Fars vilâyetindeki Türkmenlerin dağlarda ayrı uruğlar halin-

de göçebe kalanları milliyetlerini muhafaza etmişlerse de, Arap ve Fars şehirlerinde yerleşenleri 3-4 batında ana dillerini kaybetmişlerdir. Hıristiyan muhitinde yaşıyan Müslüman Türkler için böyle bir temessül tehlikesi olmamış, bir Türk için Rumlaşmak ancak tanassur etmek, yahut Bizans hizmetinde bulunarak orada evlenmek şeraitinde mümkün olmuş. Yoksa Müslüman Türkler Hıristiyan kavimlere daima yukarıdan bakmışlar, onları din düşmanı bilmişlerdir. Yani Hıristiyan kavimler arasında milli mevcudiyeti muhafaza için esas dayanç olan İslâmiyet, Müslüman kavimler arasında ekalliyet olarak yaşıyan Türkler için temessülün esas âmili olmuştur.

Fakat Selçukluların ve şehirlerde yerleşen diğer Türk eşrafının tereddütsüz temessül yoluna girmesine karşı koyan, Türklükten başka hiçbir şeyi bilmek istemiyen ve kendisine güvenen kuvvetli Türk zümreleri de her vakit mevcut idi. Bunlar yalnız göçebe halde değil köyde yerleşirken dahı uruğ teşkilâtını muhafaza eden, yahut eskiden an'aneperestlikle temayüz eden zümrelerdir. Büyük Selçuklular kendilerine karşı nefret hissi beslediklerini anladıkları Türkmenleri [96] başkentleri olan Isfahan mıntakasına getirmeyip Rum sınırlarına sevkettikleri ve diğer milletlerden müteşekkil halita orduya dayandıkları gibi; Rum Selçukluları da bu nevi Türkleri Uc'lara sevkettiler ve kendileri Acem, Firenk (Slav), Gürcü ve saire milletlerden toplanan «Tacik» ordusuna dayandılar. Yeni gelen Türkleri Uc'lara göndermenin en bariz misali, kendilerini 1230 da Horezmşah Celâleddin ile yapılan savaşı, bilmiyerek ve ansızın gelerek kazandırmış olan Kayı boyunu ve beylerini hemen Sakarya havzasına, Horezmlileri de (Germiyan oğullarını) Kütahyaya göndermiş olmalarıdır. Uc'taki Türkler, millî an'anelerinin muhafazası hususuna çok itina etmişlerdir. Bu hususta taassup gösterenlerin başında, **Karaman oğulları** gelmektedir. Uc Türk boylarının bu vaziyeti, Rum Selçuklularının Türklük an'anesinden büsbütün ayrılmamalarına sebeb olmuştur. Selçuklular ilk hükümranlık senelerinde, bilhassa Iznık'ta iken göçebe oymakların içinde bulunmuş ve çadır hayatına sadık kalmışlardı. Konya 1077 de fethedildiği halde, sultanlar üçüncü Haçlı seferi sırasında dahi (1190 da) şehir civarında çadırlarda yaşıyorlardı [98]. 13. üncü asrın son yarısında Selçukluların, şehir hayatına alışmış oldukları halde, yazın yaylalarda kalmakta devam ettikleri, Celâleddin Rumî'nin şiirlerinden de [99] anlaşılmaktadır. İhtimal bu yayla hayatı, İlhanların tesiri altında yeniden canlanmıştır. Diğer taraftan göçebe oymaklarda, sultanlarla birlikte, göçebe hayatı yavaş yavaş yerleşik hayata uyduruyorlardı. Kendilerine ikta olarak verilen yerlerde yerleşen Oğuzlar, Kirman'da olduğu gibi [100], garbı Ana-

dolu'da da görülüyordu [101]. Bunun gibi, Selçukluların şehir hayatı da, çadır hayatını yerleşikliğe tahvil etmek, Horasan ve Türkistan'daki şehir hayatını Anadolu'ya nakletmek yoluyla husule gelmiştir.

Türkten önceki şehirler, bazan eski isimlerini ve bazı Hıristiyan mahallelerini muhafaza etmekle beraber, Horasan ve İslâm tarzında yeni şehirler şeklini almışlar, yahut yeni baştan şehirler bina olunmuş (Alâiye, Kubadiye ve Simre). Bütün bu şehirler kanallarla temin edilen su yolları şebekesi içinde, bahçe ve bostanlar ortasında bulundurulmuştur [102]. Bazı şehirlerde sular Türkistan usulünde çıkrıklarla çıkarılıyordu [103]. Selçuklular, onlara tâbi yahut müstakil emirler, her yeni fethedilen yerde Müslüman mahalleleri kurarak birer cami inşa ediyorlar ve bununla her yerde kendilerinin yeni tip şehir, kasaba ve köy hayatı tesis etmek, kendi milli devlet kuruş sistemleri olduğunu gösteriyorlardı. Yukarıda (s. 198) Büyük Selçukluların Taruz şehri hakkında dediğimiz, yani Türkistan'ın şehirli muhacirlerinin şehir kurmadaki rolleri, Anadolu için daha çok variddir. Rum Selçuklu Türkleri ağaçtan mahrum olan yerlerde, yerli Rum ve Ermeniler gibi binalarını yontma taştan vücuda getirmesini benimsediler. Kerpiç ve tuğla kültürlü Karahanlılar bilhassa tuğlayı yaydılar. Böylece, Türkistan'da pek bulunmıyan yontma taştan bina esasında Türkistan ve Horasan mimarîsi, Anadolu'da yeni bir inkişaf gösterdi. Selçuk mimarisinde bilhassa zengince süslenmiş cephe (façade) karakteristiktir. Cami ve medreseler ile türbelerde taşa geçirilmiş çadır, bazan yanlarında sarkıtılmış saçakları ile birlikte göze çarpar. Cami ve medreseler dahi, bilhassa muhteşem kapıları ile temayüz ederler. Bu kapılarda biribirine bağlı olarak ve kabartılarak taşa yazılan yazılar, hendesî ornament ve nebatî resimlerle karışır. Lâdinî (profan) olan binalarda nebatî resimlerle beraber, hayvani resimler de bulunur. Bu itibarla **Selçuklu mimarisi**, Arap mimarisinden ayrılır. Bu gibi hayvan ve insan resimli binalar yakın asırlarda harap olmuştur. Alman generali VON MOLTKE, geçen asra kadar muhafaza olunan Konya şehir surunda bunlardan bazılarını görmüştür. Bunlardan bilhassa bir kanatlı kız resmi çok güzeldir [104]. Bir de Uzakdoğu motifi olmak üzere ejderha resmi de bulunur [105]. Toroslar'daki yarı göçebe Türklerin, kendilerinin Selçuklularla beraber geldiklerini söyledikleri halde, alaçık ve ağıl teşkilâtının Türkistan'dakine benzediği, Macar Millî Etnoğrafî Müzesi namına tetkikatta bulunan Dr. ALİMCAN TAGAN'ın mesaisi sayesinde aydınlanmıştır.

Anadolu Türk ekseriyetinin **Türkmen-Oğuz** olduğu, buraya gelen her Türkün, hattâ zümre halinde gelen Türk kütlelerinin hemen Oğuzlaşmış ol-

ması ile sabittir. Bu husus, **halıcılık** ve at terbiyesi an'anesinde de görülür. Merkezî Anadolu'da yapılan Türkmen halıları, bütün Önasya pazarlarında satılmıştır. Bunlardan İbn Battuta da bahseder. **At terbiyesi** hususuna gelince, bu cihet, Selçuklular zamanında at terbiyesine dair onların seyislerinden MÜBAREK ZENGİ tarafından Farsça olarak vücuda getirilen ve yegâne nüshası Bursa'da Orhangazi Camii kütüphanesinde bulunan kıymettar bir eserle sabittir. Bu zat kendinden evvelki zamanın at terbiyesi sistemlerinde olduğu gibi, kendi zamanındaki Türklerin atçılığından da bahsetmiştir. İslâm milletleri edebiyatında yılkıcılığa dair vücuda getirilen mühim bir eser, Huttal Türklerinden Bağdad halifeleri Mu'tasım ve Mu'tadid'in hizmetinde bulunduğu ismi yukarıda (s. 175) geçen YA'KUB BN HİZÂM AL-KHUTTALÎ tarafından yazılıp, bize ancak muhtasar şekli vâsıl olan eserdir. Mübarek Zengî bu eserin mufassalını görmüş ve at terbiyesinde Arap ve Türkmen tecrübelerini tenkitle gözden geçirerek, bunları bir araya getirmek suretiyle kendi zamanında bu yolda elde edilen terakki ve tekâmülü güzelce tebarüz ettirmiştir [106].

Ortaasya'da Çağataylılardan Barak Han cins «topçak» atları mahsus elçiler göndererek Abaka Han'dan talep ediyordu. Anadolu'da güzel atlar yetiştirildiğini ve bunlara «Turkuvan» denildiğini, MARKO POLO da kaydetmiştir. Bu sözler, Batı Anadolu Türkmenlerine aitti; halbuki Doğu Anadolu ve Ürmiye Gölü civarı Türkmenlerinin atları daha makbul olmuştur [107]. Karakoyunluların yetiştirdiği güzel «argamak» atlar 15 inci asırda Temürlüler vasıtası ile Çin imparatoruna da malûm olmuş ve onun tarafından istenmişti [108].

Suriye ve Mısır taraflarındaki Türk ekâbiri, derme-ev (keçe çadır) leri de Anadolu'dan tedarik etmişlerdir. Çadırcılığın esasen Selçukluların büyük dedelerinin san'atı olduğunu yukarıda (s. 185) anlatmıştım. Bu derme-evlerin şekli ve iç teçhizatı da, tıpkı atçılık ve halıcılık gibi, Ortaasya'daki Türkmen usulünde yaşatıldığını tasavvur edebiliriz.

Selçuklular İranlık ve İslâmlık temayüllerinin kuvvetine rağmen **devlet idare makinesi'ni** Türkler elinde bulundurmak hususunu ihmal etmemişlerdir. Gerçi bu unsur, gittikçe Araplaşmış yahut Farslaşmıştır, fakat kendilerine örnek edinmede nüfuz ve itibarı Araplık ve Farslığın değil, Türklüğün temin ettiğinin farkında olduklarından, Arapça ve Farsça emir ve fermanlarında, mezartaşlarında **ulug inanç, yakhşı subaşı, bilga büka, inanç atabek, inanç bilga tercüman bek, inanç ulug müşrif bek** [109] ve Artık oğullarında ise **inanç bilga beygo (yabgu) kutlug bek, alp kutlug bek yavlak** [110];

Mengüçek beği için de **alp kutluk ulug humayun çabbuga Tugrul tegin** lâkapları kullanılmıştı [111]. Devlet teşkilâtında, Karahanlılar ve Çengizliler devrinde olduğu kadar değilse bile, kabile reislerinin bir istişarî meclise çağırıldığı anlaşılıyor. Bunu, Mâverdî'nin yazısından anlıyoruz. Buna göre, Selçukluların divanı: askerî, adlî, dahilî ve malî olmak üzere dört şubeden ibaret olmuş. Hükûmdar ile vezirlerin toplantısından ibaret olan «divan-i hâs» tan başka bir de kabile reislerinin iştirakiyle kurulan «divan-i âm» olmuştur. Fakat bunda, eğer Mâverdî doğru söylüyorsa, Arap kabile reislerine çok yer verilmiştir [112].

Türk oymakları Türkistan'da olduğu gibi, Azerbaycan'da ve Anadolu'da da ancak kendilerinin anlıyabildikleri **Türk şeyhleri'ni** pîr olarak tanımışlar ve dinî işleri ancak onlardan öğrenmişlerdir. Sultanların da, meselâ **Şihâbeddin Suhreverdî Maktul** gibi semâ' ve raks âyinleri icra eden şeyhlere temayül göstermeleri, kendilerinden cidden ayrılmış oldukları Türkmenlerin ruhuna uymak ihtiyacı ile izah edilebilir. Fakat **edebî zevk** hususunda, hâkim tabakalarla göçebe Türkler arasında bir birlik görülmüyor. Uruğ hayatiyle yaşıyan Türklerin manevî kıymetleri, onların halk edebiyatında, Oğuz destanlarında yaşamıştır. Topkapı sarayında Revan Köşkündeki (1390 numaralı) **Selçukname'ye** eklenen Oğuz destanlarının fihristi, nüshası Almanya'da Dresden kütüphanesinde bulunup 1918 de İstanbul'da neşredilen ve sonra bazı incelemelere mevzu olan **Kitâb-ı Dede Korkut** ile, nihayet nüshası Reşideddin tarafından Farsça ve Ebulgazi Han tarafından Türkçe olarak tesbit olunan **Oğuzname** destanı, Önasya'da Türklüğü yaşatan ve onu Arap ve Fars kültürüne karşı koruyan başlıca millî edebî eserlerdir. Reşideddin tarafından tesbit olunan Oğuznamede, Oğuz Han'ın Önasya'da fütuhat yaptığına, yani Oğuzların efsanelere karışan eski devirlerde bu ulkeleri bir defa işgal etmiş olduklarına dair olan teferruat, muhakkak ki bu destana Anadolu Oğuzları tarafından yapılmış eklerden ibarettir [113]. Oğuzlar bununla, kendilerinin bu yeni vatana «bir daha» sahip olmalarının tarihî hakları olduğuna inandıklarını göstermişler ve bu tarihî hak meselesi için, Selçuk-oğulları gibi, eski Sasanî hâtıralarına müracaat etmeğe lüzum görmemişlerdir.

Selçukluların, Şark hanları ile uygur yazısiyle mektuplaştıkları, Mahmud Kaşgarî'nin bir sözünden [114] istidlâl edifiyorsa da bu husus, Büyük Selçukluların Karahanlılarla vesair Türk hükümdarları ile mükâtebelerine münhasır kalmışa benziyor. Çünkü, bu yazının Selçuklularca ayrıca kullanıldığına delâlet eden hiçbir kayda rast gelinmemiştir. Rum Selçukluları ve Oğuzlarında bu yazının kullanılmamış olduğuna, bu Oğuzların arasında

Türkçe ismihasların ve lâkapların yazısında, ve sonra vücuda getirilen Oğuzca dinî eserlerde Türkçeyi Arap harfleri ile yazarken, şarkta olduğu gibi, saitleri uygurcanın esasına uygun bir şekilde yazmayıp, sırf Arap dili ve imlâsı esasında harekelerle yazmak usulünü tatbik etmelerinden ve bu hususta, eserini Bağdad'da, yani Büyük Selçukluların memleketinde yazmış olan Kaşgarlı Mahmud'dan daha riayetkâr (consequence) oldukları, açıkça şehadet etmektedir. Bu nevi Oğuzca mahallî şive ile yazı, zamanımızda Arap harfleriyle yazılı Türk edebiyatını hiç bilmiyen bir Kazak yahut Kırgız münevverinin kendi yerli şivesinde Rus harfleri ile yazmasına benzemektedir. Bu nevi yazı ile yerli Oğuz şivelerinde yazılan basit dinî eserler, iman kitapları, dua ve sûre tercümeleri, daha İlhanlılar devrinden önce de ülkenin «Uç» taraflarında yazılmış olabilir; fakat herhalde hâkim Selçuklu muhitinde Arap harfleri ile, harekelemek usulüyle olsa dahi, Türkçe olarak ne bir dinî edebiyat, ne de lâdinî nefis edebiyat vücuda getirilmiştir.

Selçukluların medeniyete hizmetlerini, millî Türk kültürü sahasında değil, umumî İslâmlık ve insanlık sahasında aramak icabeder. Anadolu'da Selçuklular devrinde ilmin terakkisi namına kaydedilecek çok şey yoktur. Rum Selçuklularının ceddi olan Kutlamış riyaziyat ve rasad işleriyle meşgul oluyordu. Bunu anlatan İBN-ALATHİR «gerçi bu zat bir Türk idi» kaydı ile işaret etmiştir. Büyük Selçuk hükümdarı Melikşah ise, riyaziyat ve rasadın ciddî muhibbi ve hâmisi idi. Bunu da ŞEMSEDDİN DHEHEBÎ ile İbn al-Athir'den öğreniyoruz. Fakat Rum Selçukluları riyazî ilimlere karşı böyle bir alâka göstermemişlerdir. Burada İslâm âlimleri namına ancak fıkıh ve tasavvuf sahalarında bazı mühim eserler yazılmıştır. Müverrih Gelibolulu ÂLÎ de, Anadolu'nun Selçuklular zamanında kültür bakımından diğer İslâm ülkelerine nisbeten geri kalmış olduğuna işaretle «Alaeddin Keykubad zamanına kadar Rum ülkesinde ulema azdı. Buranın ahalisi tahsil için diyarı Aceme giderlerdi» demiştir. Celâleddin Rumî dahi Fih Mâfih nam eserinde, Rum ülkesinde hâkim olan cehaletten şikâyet etmiştir. Bu husus, İslâm ulemasının haltercümelerine ve edebiyat tarihine aid eserlerde pek vazıh olarak görülür [115]. Diyarbekirli büyük âlim Seyfeddin Âmidi de (vefatı 1233), Anadolu'da değil Suriye, Irak ve Mısır'da yaşamıştır. Herhalde Rum Selçukluları, hep gaza ile meşgul olan bir askerî zümre olduklarından bunların ülkesinde ilmin inkişafına yarayan sulh ve sükûn çağı kurulamamıştır. Bütün bunlara rağmen Selçuklu Türkleri, din ile dünya meselelerine pratik düşünceleri, Halifeyi siyasete karıştırmamakta da menfaatdar olmaları sayesinde İslâm âleminde büyük inkılâp vücude getirdiler. **Bunlar İslâm**

âleminde ilk defa olarak saltanatı hilâfetten, yani dünyevî ve siyasî idareyi, uhrevi ve dinî işlerden ayırdılar. Şarkî ve merkezî Avrupa'ya ve Önasya'ya Irak'a tarihten önceki çağlardanberi gelerek mütemadiyen yerlilere karışıp kaybolup gitmekte olan **Türklere, Küçükasya'da ve Azerbaycan'da bir yeni vatan kurdular.** Tek bir siyaset sistemiyle idare olunan büyük bir devlete rehberlik eden Selçuklular, **İslâm dinine bir yeknesaklık verdiler** ve **İslâmiyetin** Türkler arasında kayıtsız şartsız ve mâniasız kabul olunması yollarını, ve **İslâmiyetin cihanşümul bir din olması cihetini temin ettiler.** Bununla beraber, **İslâm medeniyetini Arap medeniyeti olmaktan kurtarıp, umumî bir din esasında mahallî millî kültürlerin meydana gelmesine yol açtılar;** varsın daha önce bundan İran millî kültürü istifade etmiş olsun, ondan bir gün Türkler de istifade edecekler, kendi millî edebiyat ve kültürlerini kuracaklardır.

— 6 —

ÖNASYADA İLHANLILAR VE YERLERİNE GEÇEN BEYLERİN HÂKİMİYET ÇAĞI

Geniş ve büyük İlhanlı devleti, 1256 da Hülegü'nün İran'a gelmesinden 1336 da Musa Han'ın vefatına kadar devam etti. Umumî vâlı Baycu Noyan daha 1229 da İran'ı işgal etmis olduğundan İlhanlı devleti yerinde kurulan hanlıklar ve beyliklerden, Anadolu'da Ertene-oğulları, 1381 de İran'da Calayırlılar ve diğer beyliklerin hâkimiyeti Temür devrine kadar devam ettiğinden, Önasya'daki Mogol hâkimiyeti bir buçuk asır sürmüş oluyor. İlhanlılar sülâlesinin müessisi olan Hülegü, büyük Mengü ve Kubilây Kaanların kardeşi olup, Tulı Han'ın oğlu idi. Sonra onun neslinden gelen İlhanlı hükümdarları şunlardır: Hülegü'nün oğlu Abaka (1265-1282), onun kardeşi Teküdar Ahmed (1282-1284), Abaka'nın oğlu Argun (1284-1291), Argunun kardeşi Keyhatu (1291-1295), sonra onun kardeşi Baydu (1295), sonra Argun Hanın oğlu Mahmud Gazan (1295-1304), sonra onun kardeşi Hudabende Olcaytu (1304 - 1316), sonra Olcaytu'nun oğlu Ebu-Sa'îd (1316-1335).

Bütün bu hükümdarlar, Türk tarihinin belli şahsiyetleridir. Kısa olmakla beraber, herbirinin devri müsbet veya menfi taraftan ayrı ve bâriz vasıflar taşımış ve sonraki zamanlarda da derin iz bırakmıştır. Tulı Hanın oğulları Mengü, Kubilay ve Hülegü, Çengiz Han'ın başveziri olan Karahıtay Yelu-çu-tsay'ın hususî itinasiyle terbiye edilmiş; Uygur yazı ve edebiya-

tından başka riyaziyat, coğrafya, hey'et ve tarih ilimlerini öğrenmişlerdi. Tulı oğullarının terbiyesiyle Çinli muallim Pao-şo meşgul olmuştur [116]. Hülegü, Önasyaya, geniş bir alâka ve vukufla gelmiştir. O, daha Mogolistan'da iken İran'da ne gibi âlimler bulunduğundan haberdardı. Hükümdar sıfatiyle faaliyeti de, fethettiği ülkelerde neler yapacağını güzelce bilmiş olduğunu göstermektedir. Hülegü bir taraftan, uzun zamandanberi bir dinî medeniyeti temsil ederek hükûmet süren Abbasî halifeliğini, diğer taraftan da sonsuz suikastlarla birkaç asırdanberi Önasya'yı dehşet içinde bulunduran Bâtmîleri ortadan kaldırarak, İslâm hâkimiyeti yerine gayrimüslim Türk ve Mogol idaresini kurmuş ve doğulu Türk ve Mogolların devlet sistemini, kanunlarını İslâm devlet idaresi usulü ve şeriatı yerine ikame etmiştir.

Hülegü'nün, Uzakdoğu ve Ortaasya mânasiyle yüksek terbiye görmüş bir hükümdar olduğunu, Önasya âlimleri de biliyordu. EBÜLFEREC'in anlattığına göre, Hülegü, ağırbaşlı bir feylesoftu; hey'et ve tabiiyât ilimlerile alâkadar oluyordu. REŞİDEDDİN'in dediğine göre, Mengü Kaan daha kardeşi Hülegü Mogolistan'da iken ismi kendilerine malûm olan Önasya riyaziyecisi Nâsıreddin Tusî'yi kendisine Karakurum'a göndermesini emretmiş; fakat Hülegü İran'ı fethettikten sonra bu âlimi bulmuş, onu kardeşi Kaana göndermeyip kendi nezdinde, İran'da alıkoymuş ve Nâsıreddin Tusî için Maraga'da bir rasathane bina ettirmiştir [117]. EL-BÎRÛNÎ'ye üç asır sonra olsa dahi bir hayırlı halef olmayı kendisi için gaye edinen bu Nâsıreddin Tusî'ye Hülegü Uzakdoğudan getirdiği Çinli heyet âlimlerini ve Halepte ele geçirdiği Endülüslü Arap heyetşinası Muhyiddin al-Magribî'yi yardımcı olarak vermiş ve dünyanın uzak köşelerinde yetişen âlimlerin kendi himayesi altında birleşerek, Marağa gibi o güne kadar metrûk kalmış olan bir Azerbaycan şehrini dünyanın ilim merkezi haline sokmalarını temin etmiştir. Büyük bir asker ve siyasî olan Hülegü, Memlûk elçisi Sarım Özbek'in anlattığına göre, hoşsohbet bir zat imiş. Sarım'a göre Hülegü, hükümdarların en âdilidir, şikâyet sandıklarına atılan mektupları her cuma günü bizzat kendisi tetkik etmiştir [118]. İlk Osmanlı şâirlerinden AHMEDÎ (vefatı 1412) ye göre, Hülegü, «Kâfir idi ve lâkin Kârdân + Bezmde âyin nedir bilürdü + Rezmde hîle nedir kılurdı». Yine bu şâir Hülegü'nün fethettiği yerlerdeki bazı şehirleri tahrip etmesine itiraz ederek, «bu şehirler artık senindir, bunları neden yıkıyorsun?» diye soran birisine: «Ayrugun yapduğunu yakmak gerek + Bikh u bend'in koparıp yıkmak gerek + Bes dönüp yapmak gerekdir gerü hem + ki urmıya kimse benimdür deyü dem»; «Mülkü tutmak kahr ile olur hemin + Mihr ile yek mülkü saklamak yakîn» Yani: ülkesi ta-

rafından fethedilmiş olan düşmanın kendinden evvel yapmış olduklarını yakmak, temelinden koparıp yıkmak, sonra dönerek gelip onu yeniden yapmak icabeder, tâ ki o düşmanlar, bir zaman gelip te, bunlar önceleri benim mülkümdü diyemesin. Devlet kahr ve şiddetle alınır fakat şefkat ile muhafaza edilebilir [119], diye cevap verdiğine dair bir rivayet nakletmiştir. Eserini Fâtih zamanında (1464) yazan şair ENVERÎ de, Hülegü hakkında: «Kâfir iken ol kılur İslâma meyl + Lûtfile kılurdu hâs ı 'âma meyl» demiştir [120].

Anadolu Selçuklu tarihçisi KERİMEDDİN AKSARAYÎ, Hülegü'yü dünyanın en âdil cihangiri olarak tarif edip, vefatı dolayısiyle Sultan Melikşah Selçukî'ye nisbet edilen «Bu dünya yine Allaha kalacaktır» meâlindeki Farsî bir şiir parçasını nakletmiş [121]; adâletine misal olarak ta, kendisine kafa tutanların mülkünü yaktığı halde, itaat edenlerin ülkelerini imar ettiğini; yolda giderken, ordusunun geçmesinden mutazarrır olacak bir tarlada yola yakın yatan ve ezilecek olan buğday başağı demetini bizzat atından inerek askerinin geçeceği yolun kenarına koyduğunu, bütün emirler ile askerleri de ona imtisal ettiğinden, ordunun geçmesinden köylülere ve mahsullerine hiçbir zarar gelmediğini ve Hülegü'nün bu işi, tebaanın hakkında riayet ve onu muhafaza yolunda bir nümune olmak için yapmış olduğunu anlatmıştır [122]. Aksarayî, Hülegü hakkında «icen» tâbirini kullanıyor [123], ki «aziz» «sahibi devlet» ve «baba» (senieur) mânalarını ifade eder. Bu da, bir Müslüman âlimi için gayrimüslim bir hükümdara karşı gösterilmesi mu'tad olmıyan âzamî bir ihtiramdır. Bu müellif, Hülegü'nün 1258 de Halep meliki Melik-ün-Nâsır'a yazdığı mektubunu da dercetmiştir. Bu mektubunda Hülegü şöyle diyor:

«Melik-ün Nâsır bilsin ki, Bağdad üzerine yürüyüp Tanrı'nın kılıcile burasını aldık ve oranın sahibini (yani Halifeyi) yanımıza çağırarak kendisine iki sorgu sorduk, sorgularımıza karşılık veremedi, bundan dolayı Kur'ânınızda «Tanrı hiçbir kavmin elindeki nimeti, bu kavmin kendi kendisini bozmayınca, almaz» denildiği gibi, kendisinin yapmış olduğu işler yüzünden bizim gazabımıza müstahak oldu. Bundan sonra, Tanrı'nın buyurduğu gibi, her ne yaptılarsa cezasını buldular. Çünkü biz, Tanrı'nın kuvveti ile aldık ve onun kuvvetile muvaffak olduk ve olmaktayız. Hiç şüphe yoktur ki Biz Tanrı'nın yeryüzündeki askeriyiz; kendisi, gazabına uğratmak istediği kimselerin üzerine bizi gönderir. Hâdiseler size ibret ve sözümüz size nasihat olsun. Nice kimseleri yok ettik, nice çocukları atasız bıraktık, yeryüzünün üstünü değiştirdik ve altüst ettik; size kaçmak var, bizde ise kaçanları yakalamak var, sizin için bizim kılıcımızdan kurtulmak yoktur; siz nerede bulu-

nursanız bulunun oklarımız size yetişir, atlarımız her attan ziyade koşar ve oklarımız bütün siperleri deler, kılıcımız indiği yere yıldırım gibi iner, akıllarımız dağlar gibi sağlamdır, sayımız ise kumlar kadar çoktur; bizden amân dileyen selâmete erer, bizimle savaşa yeltenenler sonunda pişman olurlar. Siz bize «kâfir» diyorsunuz, biz de size «fâsık» diyoruz. Biz, bütün işleri tedvin ve takdir eden Tanrı tarafından, size musallat edildik. Yeryüzünün batı ve doğusu bizim elimizdedir, hiçbir yere kaçıp kurtulamazsınız.»

İslâm merkezlerini teshir eden bir cihangir tarafından bütün pervasızlıkla ve büyük şiddetle tahakkuk ettirilmesinde hiçbir şüpheye mahal bırakmıyan bir eda ile söylenen ve okuyan Müslümanlara dehşet veren bu yazılar, o zaman muhtelif âlimlerin eserlerine dercedilmiştir [124]. Hülegü, askerî tedbirlerindeki şiddet ve şehirlere konulan tazminatın tahsilinde gösterdiği huşunet yüzünden, Müslüman ahalinin nazarında bir «belâ-i âsümânî» intıbaını bırakmıştır. Fakat kendilerini daha yakından görüp öğrenenlerin intıbaları ise başkadır. Yukarıda işaret ettiğimiz Kerimeddin Aksarayî'den başka Malakya, Kirakos, Vardan ve Orbelyan gibi Ermeni müellifleri de Hülegü'yü: «Eyi tabiatlı, âdil, Tanrı'dan korkan bir hükümdar» olarak tavsif etmişlerdir [127].

Zamanının büyük İran şâiri olan SA'DÎ ŞİRAZÎ, Hülegü'ye hitaben söylediği bir kasidesinde ezcümle şöyle demiştir: «Semânın yer ehlini minnetdar edecek bir işi, kâinatı yaratan Tanrı'nın bu cihan ehline indirdiği büyük bir rahmeti o dur, ki İlhanın yazı ve fermanına boyun eğerek yeryüzündeki boyunlar kesilmekten kurtulmuştur. Ma'murenin kara ve denizlerinin en uzak köşeleri onun adlî ve kuvveti sâyesinde de kılıçtan geçme belâsından kurtularak amân sahasına girmiştir. Rum sultanı ve Rus padişahı ona minnetle haraç veriyor, Hind ve Sind mehracaları ona boyun eğerek **kalan** vergisi veriyorlar» [128]. Hülegü'nün Acemlerden baş bitikçisi (vezir, sâhib-divan), Horasan'da ötedenberi Mogollara hizmet ederek onlar nazarında makbuliyete geçen Bahaeddin Cuveynî'nin oğlu Hoca Şemseddin Cuveynî idi. Mumaileyh Sa'dî Şirazî bu vezire hitab ederek te ezcümle şunları söylemiştir: «Eğer sen benim zavallı kalbimi sevindirmezsen, bu dünyada bu kadar cevr ü cefa çekmenin ne mânası olur? İlhanın sahib-divanının kalbine hitab ediyorum: Onun (yani İlhanın) yasasında zavallılara karşı cevr ü zulüm yoktur. Tanrı Magrib ü Meşriki İlhana vermiştir, sen (yani Şemseddin Cuveynî) de yer yüzünün hazinesinin emini ve muhâfızısın» [129].

Abaka Han, şahsî faziletleri, ilim ve fazlı itibariyle babası seviyesinde değilse de, Türk-Moğol devletçiliğini şanla yaşatan âdil bir hükümdar ol-

muştur. Hülegü gibi oğlu Abaka da, hiçbir dine intisap etmiyerek, Şamanî kalmış ve muhtelif dinlere mensup tebaaya müsavi bakmak hususunda numune olmağa çalışmıştır. Abaka Han'ın Fars vilâyetinde umumî vâlisi olan Uygur Engiyanu, mütaassıp bir Şamanist (yahut Buddist) idi; veziri olan Doğutürkistanlı Celâleddin Khutanî ise, çok dindar bir Müslüman idi. Sâdî'nin gerek Engiyanu ve gerekse bu Celâleddin namına şiirleri vardır. Celâleddin Şeyh Sâdî'ye hediyeler göndererek taltif ettiği gibi, Sâdî de onu şiirlerinde «Sadr-i Khutan» diye tavsif etmiştir. Abaka Han, Sâdî'yi kabul etmiş ve «bana bir nasihat söyleyin» demiştir. Sâdî de ona, «Bu dünyadan ötekisine eyilikten başka bir şeyi yanında götüremezsin, şimdi ihtiyar sendedir, ne istersen onu götür» demiş. Bu sözler Abaka'nın çok hoşuna gitmiştir [130]. Arap müverrihi İBN TİQTAQA Hülegü hakkında yazdığı gibi, Iraklı Arap âlimi ABDURREZZAK İBN AL-FÛVATÎ de Abaka Hanı Müslüman olmamakla beraber faziletli padişahlar olmak üzere zikretmiştir [131].

İlhanlılar zamanında yetişen Kerimeddin Aksarayî, Abaka Han hakkında: «Abaka, âdil padişah idi, memleketinde hiçbir fitne ve serkeşlik unsuru bırakmadı. Bu adâlet eseri, o yaşadıkça güneş gibi parladı. Onun zamanında serçe kuşu atmacanın yanı başında yuva kurdu, güvercin doğan kuşunun yanında istirahat etti, koyun kurtlara komşu oldu. Böylece onun zamanında hiç kimse kanun dışında hareket etmeyi tasavvur edemedi», dedikten sonra, bazı şâirlerin bu padişahın adlini tebarüz ettirerek söylediği şiirleri de nakletmiştir. Aksarayî kendisi de, Abaka'nın adline bir misal olarak: «Arran'da bir Mogol alaybeğinin köylüden bir koyunu gasp yoluyla aldığını öğrenir öğrenmez, hükümdarın bu kumandanı parça parça ettiği» ni nakletmiştir [132]. Eserini 1464 te yazan Osmanlı müellifi ENVERÎ, Acem müelliflerinden farklı olarak bu hanların «vezir» i olarak Acem «sahip-divan» ları değil, tıpkı Mogolların kendileri gibi o zamanda hana sivil idarede «na'ib» ve orduda başkumandan (ulus emiri) olan Soğuncak Ağa'yı Abaka Hanın «veziri» olarak tarif etmiştir [133]. Bu da, Reşideddin'de «Suncak Noyan» ismi altında zikredilen Sulduz tümenleri beyidir, ki hakikaten Abaka'nın naib ve başkumandanı olmuştur. Enverî'de «Soğuncak» diye ismi Uygurca telâffuzuna göre tanınıp, Mogollar ile Uygurlarda olduğu gibi, «Aga» lâkabı ile telkip olunması, ilk Osmanlı müelliflerinin İlhanlı hanları hakkında bize erişmiyen bazı tafsilâtı hatırladıklarını, Hülegü ve Abaka hanların gerçekten Anadolu Türkünce kendi millî hükümdarları telâkki edildiğini gösterir.

Hülegü ile Abaka'nın takip ettikleri «millî» siyasetin bariz tarafı şun-

lardır: Kendileriyle beraber gelen kalın Türk ve Mogol kütleleri, fethedilen ülkelerde gelişi güzel yaylalara göre dağılmayıp; Azerbaycan'da, Irak'ın şimal bölgelerinde ve Anadolu'da derli toplu olarak muayyen mıntakalarda yerleşmişler, bununla Azerbaycan Türklüğünün sağlam millî unsur olarak teşekkülü temin edilmiş olup, yerli Müslüman Oğuz göçebelerine kendilerini göçebelerin han ve hükümdarları olarak tanıtmış idiler. Azerbaycan Türklüğü, Safevîler devrinde Fars kültür merkezlerinden olan Isfahan'a ve Kacarlar zamanında da Tahran'a (eski Rey'e) naklolunmakla, İran unsurunun kesif bulunduğu yerlerde eriyip gitmek tehlikesine maruz kaldıkları halde, erimemiş ve asıl vatanlarında (Azerbaycan'da) ki kesafetlerini dahi kaybetmemişlerdir. Hülegü ve Abaka'ya göre mukaddes kanun, «Yasa» yahut «Yasak» idi. Türk-Mogol yasası, «yasaktır» denildiği zaman, herkesin boyun eğmesi icabeden en şiddetli kanun mânasiyle bütün Önasya'da, hattâ Mısır'da bile tanındı [134].

Ancak iki sene hükûmet süren **Takudar**, İslâmlığı kabul ederek. **Ahmed** ismini aldı. REŞİDEDDİN'e göre o, ancak «Müslümanlık dâvasında» idi, fakat herhalde Müslümanlar için iyi işler yaptı: Mısır'la iyi münasebet tesis etmeğe çalıştı; bunu temin etmek maksadiyle Mısır memlûküne gönderdiği uzun ve fasih Arabî mektubu bir şaheserdir. Hülegü ve Abaka zamanında Halifelikteki vakıflar İlhanların «devlet emlâki» (inçü) idaresine tâbi kılınmış ve hanlar tarafından bazan Hıristiyan ve Musevi tabip ve müneccimlere de bundan maaş ayırmışlardı. Ahmed ise, Müslüman olduğundan, bu vakıfları ancak Müslüman müesseselerine tahsis etmek ve Müslüman memurların idaresine vermek hususunda ferman çıkardı ve bundan sonra da böyle kaldı [135].

Mısır'la olan münasebetlerinde Ahmed'in memlûk sultanı Kılavun'a yazdığı mektup, kültür tarihi itibariyle çok mühimdir. Bu mektubunda o, iki devlet arasında ticarî münasebetlerin ilerletilmesi hususuna ehemmiyet vermek gerektiğini söylerken, «ticaret ve tüccarlar mülk ü devletin esas rüknüdür» sözünü ilâve etmiştir [136]. Ayni ibareyi biz, bir asır sonra Temür'ün Fransa kıralına ve Altınordu hanı Toktamış'ın Litvanya kıralı Vitovt'a yazdığı mektuplarda da görüyoruz. Ahmed, hususî hayatını sarayında «sema'» sahneleri yaptırmak ve bizzat kendisi musiki ile iştigal ederek geçirdi [137]. Ahmed Han, büyük bir facia olan katli hâdisesinden birkaç saat önce vasiyetname ve mektup yazmak için mühlet istedi. Vassâfın bahsettiği bu vasiyetname, onun faziletine delâlet eder. Tebriz ulemasına yazdığı mektubu ve vasiyetnamesini bu ölüm saatinde tam bir huzur ve feragatle yaz-

mış olması, onun bir karakter sahibi insan olduğunu göstermekle hatırlarda kalmıştır [138].

Argun Han, Buddizm taraftarı ve inşaatı seven bir hükümdardı. Buddist ibadethaneleri bina ettirdi. AKSARAYÎ, Argun Han hakkında: «Padişahlık için lâzım olan bütün şartları haiz büyük bir hükümdardı, memleketinde emniyeti tam olarak temin etti, cihandarlık ve ra'iyetperverlik âyinlerini mükemmel surette icra etti» dedikten sonra, onun inşaat işlerinden bahsetmiştir [139].

ENVERÎ de, Argun'un imaret işlerine itina ettiğinden bahisle Tebriz yanında iki günlük mesafeye uzanan güzel bir bağ (park) vücuda getirdiğini zikreder [140].

Filhakika Argun, birçok saraylar inşa ettirmişti. Van Gölünün doğu ve kuzeyindeki Aladağ yaylalarında yaptırdığı yazlık sarayları, o zamanın mühim inşaatı sıfatiyle zikredilmiştir. Tebriz'in cenubunda Ucan yanında «Köşk-i Argun Han» ile Rey yanında ve Demâvend eteklerinde yaptırdığı «Köşk-i Argun Han», Temür'ün zamanında bile maruf binalardı [141]. İlhanlıların ve haleflerinin bu Aladağlarda bir buçuk asır kadar bir zaman yazlık karargâhı olan sahalar, kültür tarihimiz bakımından tetkiki icap eden yerlerdir; fakat buralarda bu bakımdan henüz hiçbir tetkikat yapılmamıştır. Halbuki Van vilâyetinde memuriyette bulunan bazı zevattan, eski han yaylaları yerinde eski bina enkaz vesair eserlerin görüldüğünü öğrendim.

Şâir AHMEDÎ de, Argun Han hakkında: «Cûd u adlile emâret eyledi + Kanda vîran var 'imâret eyledi» demiştir. Ahmedî'ye göre, Argun Han, Gürcistan'da İslâmiyetin zaferini sağlayan bir Müslüman hükümdardır. Yani Argun Han Müslüman Türk tebaaları nazarında bir Müslüman hükümdar intibaını bırakmıştır.

Keyhatu da, Buddizme mütemayil olduğu halde Şamanist idi. Sikkelerine Tibetçe Buddist formülü olan «irincin turçi» (rin-cen rdo-rje) kelimelerini yazdırmıştı. Hatunu Müslüman olduğu gibi, kendisi de Müslümanlara çok mütemayil idi. «Şükürçi» si (yani hükümdarın başında şemsiyesini tutan en mahrem yüksek memuru), Şemseddin Muhammed al-Türkistanî isminde âlim bir Türktü. Irak'ta umumî vâli olan bu zat, selefleri tarafından yapılan yolsuzlukları ve ağır vergi zamlarını kaldırıp adâlet gösterdi [142]. Keyhatu mükemmel Farsça biliyordu. İranlıların erkek-sevme âdetini bile benimsemiş bir sefîhdi [143]. AKSARAYÎ, Keyhatu'yu çok sömert bir insan olarak ve 8 sene kadar bir zaman Anadolu'da kaldığından bu ülkeyi çok seven bir padişah diye medheder [144].

Fakat onun müsriflik derecesine varan cömertliğinden başka bir fazileti görülmüyor [145]. Maamafih Keyhatu'nun ileride Osmanlılar babında zikredeceğimiz bazı tedbirleri, şimaligarbî Anadolu'daki Paflagonya'da, Bizans entrikaları neticesinde çıkan isyanları tenkil etmek için, Kastamonu taraflarına asker göndermesi ve bu hareketleri ile eski Bitinya taraflarında Uc Türklerini, ve Kayı beylerini siyasî hâdiselerin içine celbetmiş olduğu onun mühim bir başarısı olmuştur.

Pek kısa bir zaman hükümranlık eden **Baydu Han** ise, Budizme fazla taraftarlık göstermekle, Önasya'da Budizmle İslâmiyet arasında ciddî bir mücadele devrini yaşatmıştır. AKSARAYÎ, onun hakkında: «Bunun hanlığı, her yerde medreselerin kapanmasını, oraya sarhoşların dolmasını, her yerde meyhanelerin açılmasını intac etti; câmileri puthane yapacak ve müezzinleri susturacaktı» diyerek, hanlığının kısa bir müddet sürmüş olması dolayısiyle sevincini izhar etmiştir [146].

Gazan han, yalnız Çengizliler tarihinde değil, tekmil Önasya tarihinde emsali nadir görülen hükümdarlardandır. O, Osmanlılardan Sultan Selim gibi az bir zaman hükûmet sürmüş fakat, fütuhatta bulunmamakla beraber, ayni mikyasta büyük işler yapmıştır. Osmanlı müellifi ENVERÎ, Gazan Han'ı: «Bizanstan vergi alan, Şam'ı fethederek burada (hattâ Mısır'da) kendi namına hutbe okutan en büyük İlhanî hükümdarı» olarak anmaktadır [147]. Gazan'ın Bizanstan harac almasının tarihî hakikat olduğunu ileride göreceğiz. AKSARAYÎ onu ideal bir hükümdar olarak tavsif ederken, bilhassa imar işlerini, tebaasının bütün tabakalarının ahvaline ve zamanın vakayiine tam vukufunu, onun bariz vasıfları olarak zikretmiştir [148]. Gazan Han zamanında Önasya ve Uzakdoğu kültürlerinin Tebriz'de birleştirilmesi, Türk fütuhatının medeniyet tarihindeki ehemmiyetinden bahsederken yukarıda (s. 112-113) zikretmiştik. Tebriz şehri, o zamanın en büyük ilim ve beynelmilel ticaret merkezi olarak yükselmiştir [149]. Gazan'ın en büyük imar eseri, bu şehrin «Şenb-i Gazan» ismindeki yeni semti olmuştur. Aksarayî, Gazan Han'ın yaptırdığı ve tarihte misli görülmemiş acaip bir eser olarak onun çadırını tavsif etmiştir.

Türk ve Mogolların millî tarihi ile cihan tarihini de bir mütehassıslar heyeti tarafından tertip ettirmiş olan Gazan Han'ın kendisi de bir tarihçi olup, ayni zamanda tabiat ve iktisat (bilhassa ziraat) ilmi ile de meşgul olmuştur. Türk kavimlerinin umumî tarihini ilk olarak tasnif ettirmek şerefi, Gazan Han'a aittir. Şâir AHMEDÎ, Gazan hakkında şöyle diyor: «Şah-i Gazan Mekke'ye çok genc u mâl + Veribdi anlara yine mâhi sâl + Hem Re-

sûlün şehrine ol nâmiver + Verib idi genc-i bîhadd sîm ü zer». Yani «Gazan Mekke ehline (yani oradaki sâdât'a ve ulemaya) senenin her ayında dirlik maaşlar olmak üzere çok mal verdiği gibi, Medine'ye de böyle yapmıştı». Eserini 1301 de yazan Anadolu Türk şairi GÜLŞEHRİ Farsça telif ettiği **Feleknâme**'sinde Gazan Han'a medhiyeler yazmıştır.

Olcaytu, daha ziyade dinî meselelere karşı fazla alâka gösteren bir hükümdardı. Onun da millî tarihe ve bazı diğer ilimlere karşı alâkası vardı, fakat onu en çok meşgul eden dinî ve felsefî meseleler olmuştur. Anası Kirayıt uruğundan ve Hıristiyan olduğundan, çocukluğunda Hıristiyan olduğu, hattâ kendisine bir Hıristiyan adı verildiği de söylenir [150]. Müslümanlıkla uğraşınca da bu dinin, Sünnîlik, Şiîlik, Şâfiîlik ve Hanefîlik gibi mezheplerini tetkik ederek ve bu mezhepleri temsil eden en büyük âlimleri çağırıp münazara ve münakaşalarını dinliyerek gâh şu ve gâh bu mezhebe temayül göstermiş; muhtelif mezhep fakîhlerinden birinin diğerine karşı çok kötü duygular beslemekte ve en kötü isnadlardan geri kalmamakta olduğunu gördüğü sıralarda, İslâmiyetten yüzçevirerek, tekrar Şamanlığa dönmek fikrine gelmiştir [151].

Böylece münakaşalardan birinde Olcaytu'nun maiyetinde bulunan kibar kadınlar ve büyük emirler, hana hitap ederek: «İslâmiyeti kabul edince işimiz tersine döndü, eski dinimiz ve Çengiz Han'ın yolu daha sağlam ve sevimli idi» diye İslâm kavimlerinin o çağlardaki ahlâksızlık ve samimî olmayışları hususlarına hanın dikkatini çekerek onu kat'î olarak eski dine döndürmek istemişlerdir [152]. Fakat Olcaytu: «Artık bu dini kabul ettik, geri dönmek yoktur» demiş ve mezheplerden Şâfiîliğe meyil gösterip hükümdarlıkta sülâle usulüne fazla dayandığı için Şiîliği, daha doğrusu Oniki-İmam kültünü tercih etmiş ve bunda sonuna kadar samimî ve muhlis kalmıştır. Bu yüzden Olcaytu, Azerbaycan Türkleri ve ilk Osmanlılar devrinde, bir mukaddes şahsiyet gibi telâkki edilmiştir. Olcaytu, zamanımıza kadar Azerbaycan'da kudsiyet derecesine çıkan büyük bir sultan sıfatiyle câmilerde dualarda ismi yâd edilir olmuştur. Osmanlı müellifi ENVERÎ de, onun hakkında: Sultaniye şehrini bina etti, Tebriz'i bir cennet haline getirdi, dedikten sonra onu, bir zahid padişah diye vasıflandırarak kendisini halkın hayrile yadetmekte olduğunu kaydetmiş [153]; ve Sultaniye'nin kuruluşunu da Türk ve İslâm tarihinde mühim bir hâdise sıfatiyle, ebced hesabiyle 711 yılını ifade eden «imâret» kelimesini kendi tarafından düşünülen bir «tarih» olarak yazmıştır [154]. AKSARAYÎ de, Olcaytu'yu, zamanının en âdil padişahı diye överek yâdetmiştir [155].

Son büyük İlhan olan **Ebu Sa'îd Han,** bir güzelsanat ve aşk devresi yaşatmıştır. En büyük san'at eserleri, en güzel câmi ve medreselerle minyatürlü eserler, onun zamanında vücuda getirilmiştir. O da, babası gibi, Azerbaycan ve Anadolu ahalisi nazarında en güzel hâtıralar bırakmıştır. Bu yüzden ismi, Azerbaycan'da, dört âdil sultan meyanında Ramazanda câmilerde zikredilip kendisine dua edilir. Galiba Şiîlik temayülleri kuvvetli olduğu zaman ilk Osmanlılarda da böyle olmuştur. ENVERÎ, onun hakkında: «Sultan Bu-Sa'îd babası (Olcaytu) nın ilim ve faziletle temayüz eden tek oğlu idi, cömerdlikte naziri yoktu, yetmiş iki millet ona dua ediyordu», demiştir [156]. Şair AHMEDÎ de, bu han hakkında: «Bu-Sa'îd Şah, ki ulu sultandı + Adı dillerde Bahadır Handı» dedikten sonra, bu hanın zamanındaki aşk hâdiselerine işaret ederek, İlhanlı devletinin zulüm yüzünden değil, kadın yüzünden yıkıldığını anlatmıştır. Ebu Sa'id'in vefatını müteakip, Gazan han zamanmdanberi memlekette en büyük nüfuza malik Sulduz oymağı beyi Emir Çoban'm torunu, Emir **Küçük Şeyh Hasan,** 1336 da Çengizlilerden **Arpa** isminde birisini (a); az sonra da Arlat kabilesi beyleri, Hülegü'nün Turgay-Oğlan ismindeki oğlu neslinden **Musa Han'ı** (b) İlhan ilân ederek memleketin vahdetini temin etmek istedilerse de muvaffak olamadılar.

Devletin diğer büyük rüknü olan Calayır beylerinden **Büyük Şeyh Hasan,** Hülegü'nün Mengü Temür adlı oğlu neslinden **Muhammed'i** (c) han ilân edip, Bağdad'ı merkez edinerek memleketin cenubî kısımlarını ele geçirdi. Horasan'daki beyler de, Çengiz'in biraderi Coçu Kısar neslinden gelen **Tugay Temür Han'ı** (ç) hanlanarak kendi başlarına bir hükûmet kurdular. Bir aralık Büyük Şeyh Hasan da bunu han tanımıştı. Küçük Şeyh Hasan ise, 1343 yılma kadar Azerbaycan ile Anadolu'da hükûmet sürdü, ve 1338 de Büyük Şeyh Hasan ve Muhammed Han ile harp edip bu hanı esir ve katlederek Ebu-Sa'id Hanın kız kardeşi **Satıbek Hatun'u** ve sonra da onun zevci olan **Süleyman Han'ı** (d) han ilân etti. Bu han namına Anadolu'yu, Küçük Şeyh Hasan'ın vaktiyle bu ülkeyi idare etmiş olan babası Temürtaş Beyin büyük beylerinden olan Uygur **Alâeddin Ertene** idare etti. Küçük

---

(a) Arpa Kav bn Sa'ban bn Melik Temür bn Arık Buka bn Tuli bn Çengiz.

(d) Süleyman Han bn Yusuf Şah bn Sükey bn Yaşmut bn Hülegü.

(c) Muhammed bn Yolkutlug bn Eltemür bn Anbarcı bn Mengü Temür bn Hülegü

(ç) Tugay Temür bn Suday bn Baba Bahadır bn Ebüken bn Emeken bn Tur bn Çoçı kısar bn Yesükey.

(d) Süleyman Han bn Yusuf Şah bn Sükey bn Yaşmut bn Hülegü.

Şeyh Hasan bu Ertene Beyi 1338 de «tamâm Mamâlik-i Rûm», yani tekmil Anadolu vilâyetlerinin umumî vâlisi tayin etti.

Küçük Şeyh Hasan'ın vefatını müteakip, «Ulus-beği» mevkiini alan ve tarihlerde ahlâksızlığı ile maruf kardeşi **Melik Eşref** 1344 te Süleyman Hanı iskat edip, Kıpçaklardan (yani Çoçı Han ulusu prenslerinden) **Nuşirvan** isminde birisini han ilân etti. Bu vaziyet, Altun Qrdu hanı **Canı-Bek Han'ın** Calayırlarla anlaşarak Çoban-oğulları üzerine sefer icra etmesine vesile oldu. Canı-Bek han, 1356 da Melik Eşref'i, Ucan'da mağlûp edip ele geçirerek öldürdü. Nuşirvan Han adında 1344-1355 yıllarında kesilen sikkeler vardır. 1356-1367 de ise Tebriz'de hattâ Bağdat'ta Canı-Bek Han namına sikkeler kesilmiştir. Buna göre, buradaki Calayır beyleri de Canibek Hanın âli hâkimiyetini tanımış bulunuyorlardı.

1356 da vefat eden Calayır beyi Büyük Şeyh Hasan'dan sonra oğlu **Sultan Üveys Calayır** (1356 - 1375), sonra kardeşi **Hüseyin Calayır** (1374 - 1382), sonra da Üveys'ın oğlu **Sultan Ahmed Calayır** (1382 - 1393, 1405 - 1410) hükûmet sürdüler. Bunlar, 1358 de Tebriz'i ele geçirerek 1393 te Temür'ün gelişine kadar, Azerbaycan ve Irak'ı idare ettiler.

İlhanlılar hakkında bilhassa Mısır ve Suriye Arap müelliflerinin kayıtları, ekseriya zemm ile doludur; bu hükümdarlar hakkında muasır İran şâir ve müellifleri tarafından yazılan medhiyelerin de kıymeti azdır. Sonraları bu hanlar hakkında TEVEKKÜLÎ, (Tükli) DEVLETŞAH SEMERKANDÎ, HÂFİZ ABRU, ABDURRAZZAK SAMARKANDÎ, İBN BİBİ, AKSARAYÎ, gibi müelliflerin, sözlerini halk hâfızasından alan AHMEDÎ ve ENVERÎ gibi şairlerin verdikleri malûmat ise, herhangi bir kimsenin hoşuna gitmek için yazılmış olmadığından, kıymetlidir. Bununla beraber CUVEYNÎ, REŞİDEDDİN, VASSÂF gibi İlhanlıların muasırı olan müelliflerin yazılarında da fikirler hür ifade edilmiştir. Cuveynî, Reşideddin ve Vassâf'ın eserlerinde, muhtelif hanlar hakkında ciddî tenkidî mülâhazalar da bulunmaktadır [157].

— 7 —

İLHANLILAR ÇAĞINDA ANADOLUNUN İDARESİ

İlhanlılar devrinde tek bir siyasî varlık şeklini alan Önasya Türklüğünün doğu kısmı, yani Azerbaycan, hanlarm bizzat kendi idarelerinde olduğundan, ayrıca bahis mevzuu etmiyeceğiz; memleketin doğu kısmı olan Horasan ile batı kısmı olan Anadolu ise, ayrı vâliler ve sultanlar tarafından

idare olunduğundan, ayrıca tetkik edilmesi lâzım geliyor. Vassaf'ın anlattığına göre (s. 614) Horasan Beylerbeyinin hükûmet teşkilâtı Ulcaytu zamanında şu şekilde olmuştur: 1) Beylerbeği ve silavsun: Sevinç Noyan. Padişahın maiyetini teşkil eden büyük emîrlerin oğulları onun hizmetinde bulunacaklar, şu sıra ile: 2) Brangar (Sağ kol) tümeninin kumandanı: Saygıtlıg, Emîr Qutlugşah Mangıt'm oğlu: 3) Cuvangar (sol kol) tümeninin kumandanı: Emîr Hasan Niyanı'n oğlu: 4) «Yusamış Divanı» (yani vezirliği) nın reisliğine (yani «divanbeyliği» ne) Emîr İsenqutlug'un oğlu Tügel ve Emîr Molay'm oğlu Rustem. 5) «Sahib Divan» (yani başvezir): Hanın başveziri Hoca Reşideddin'in oğlu Hoca Abdullatif (ki Anadolu'da da bu vazifede bulunmuştu). 6) «Quşçı» vazifesinde nevkerler (subay): Bayetmış oğlu Muhammed ve İlbarmış oğlu Baygılav. 7) «İdaçı» sıfatiyle Nurin Noyan'ın oğlu Nigruz. 8) «Hazaneci», (maliye veziri): Emir Çeçak (ki bu zat orta Anadolu'da vazifelerde bulunmuştur)'in oğlu Ali Padşah ve ona şerik olarak Emir Sevinç'in oğlu İlgarmış.» 9) Beğlerbeğinin bayrakdarı: Emi Mulay-i Şadi'nin oğlu Çıngtemür.» Yasavul «(başı)» yani polis müdürü: Sultan Yasavul'un oğlu İsen. 10) «Axtaçı» yani İstabıl başı: Muhammed Odaçı'nın oğlu Mısır Hoca, muavini Emir Buğday'm oğlu Süyürgutmış. 11) «Qaşqa Axtaçı» (yani kaşka rengindeki at cinslerinin axtaçısı): Emir İrancin'in oğlu Şeyh Ali. 12) «Boz Axtaçı» (yani boz cinsli atların axtaçısı: Runbu. Bir de bu büyük emirlerin yanına ek olarak «Qurbet İnaqı» (yani Beylerbeğinin mahram inaqı (müşaviri muahharen) Hanın başveziri olan Hoca Taceddin Alişah Tebrizî tayin olunmuştu, ki devlet işlerinin organizasyonu ordunun techiz, hazinenin sarfı işleri işlerinde bu handan (yani Ulcaytu'dan) sonra gelecek yeni padişah'ı başvezirliğine hazırlanacak.

Demek Horasan beylerbeğinin maiyeti olan hükûmet erkanı tam devlet merkez teşkilâtına uygun bir surette kurulmakta idi. Anadolu Beğlerbeyliği de aynı şekilde olduğu kaynakların tetkikinden öğrenilmektedir. Mogollar 1243 - 1277 aralarında Rum Selçuklu sultanlarını, memleketlerinin dahilî idaresi hususunda muhtar bıraktılar. Diğer vasal hükümdarlar gibi, Rum Selçuklu sultanları da Karakurum'a, yahut Aşağı Edil'deki Saray'a (Batu Hana) gidip memleketlerini temsil eylemek hakkına mâlik idiler. Böylece, Rükneddin Kılıç Arslan IV., veziri Muhazzibeddin Ali al-Kâşî [158] ve bunun muahharen Mogollar nezdinde makbuliyete geçen oğlu Muineddin (Pervane), 1246 yılında Mogolistan'a gidip Güyük Kaanın cülûs kurultayına iştirak ettiler [159]. Rükneddin'in diğer veziri Şemseddin Muhammed İsfahanı de Batu Han huzuruna Saraya giderek, sultan namına memleketi tem-

sil etmişti [160]. Mengü Kaanın cülûs kurultayına iştirak etmek için **Gıyaseddin Keyhusrev II.** nin vefatından sonra memleketi aralarında taksim ederek idare eden üç oğlundan küçüğü **Alâeddin Keykubad II.** ve bunun diğer iki kardeşinden **İzzeddin Keykâvus II.** namına emirlerinden Seyfüdden Tu-Turumtay ile Şucâeddin Reis Meliküssavâhil, **Rükneddin Kılıç Arslan IV.** namına da veziri Şemseddin Baba Tugra'î ve Çalış gitmişlerdi. Alâeddin Saray'dan geri döndü, isimleri zikredilen emirler ise, Karakorum'a kadar gidip kardeşler arasındaki niza'lı meseleler hakkında Mengü Kaana maruzatta bulundular [161].

Hülegü geldikten sonra, sultanların bizzat Karakurum'a gidip Kaana maruzatta bulunmak hakkı kaldırıldı ve sultanlar, İlhan'ın tümen beyleri «cerge» sinde Mogolların bir generali gibi mevki aldılar [162]. Gerçi daha Gıyaseddin Keyhusrev II, 1243 te Mogol yüksek hâkimiyetini kabul ederken memleketinde âsâyişin temini için bir Mogol «şana» sı (yani «şahna») tayin etmesini Baycu Noyan'dan istediğinden [163], bu memlekette bir miktar askerle bir şahna bırakılmıştı. Fakat Mogollar memleketin iç idare siste mini değiştirmediler. Bu vaziyet Hülegü zamanında dahi muhafaza olundu: Sultanın divan teşkilâtı, beğlerbeğileri idaresinde ordusu ve vergi sistemleri de eskiden olduğu gibi muhafaza olundu. Mogol uluslarında vergi hususunda müslim ve gayrimüslim farkı yoktu; Selçuklular memleketinde ise, gayrimüslimlerden «cizye» almak usulü devam ettiği gibi, 1277 ye kadar da «tamga» resmi alınmıyordu. Fakat Mogolistan'a gidip gelen, Mogollarla sıkı temas, hattâ sıhrî münasebet tesis eden Muineddin Pervane, Tâceddin Mu'tez, Sahib Fahreddin Ali ve Emir Seyfeddin Turumtay gibi vezirler, sultandan daha çok Mogol beylerini düşündüler. Rükneddin Kılıç Arslan IV. vefat edince yerine 6 yaşındaki oğlu **Gıyaseddin Keyhusrev III** geçirildi. Bu hal, ona atabeğlik vazifesini gören Muineddin Pervane'nin nüfuzunun artmasına sebeb oldu ve sultan gölgede kaldı; hattâ gürcü vakanüvisi, Rum sultanı olarak Muineddin Pervane'yi tanımaktadır [164]. Bütün «saltanat» ı devrinde (1265 - 1282) vezirlerin vesayetinden kurtulamıyan Gıyaseddin Keyhusrev III., memlekette nüfuzun gittikçe **MOGOL BEYLERİ**nin eline geçtiğine şahid oldu.

Baycu Noyan, Selçuklu sultanına ancak senbolik denilecek derecede az bir vergi tarhetmişti. Kendisi de daha çok Anadolunun doğu kısımlarında yaşadı (1243 - 1255). Bunun zamanında sultanın, yahut-memleket, Kızıl Irmak sınır olmak üzere ikiye ayrılarak, iki sultan tarafından idare edildiği sıralarda- her iki sultanın yanında birer Mogol noyanı ve bir kısım Mogol as-

keri bulunmuştur. Bunlar, ya kaanlar, yahut Çoçi Ulusu hanı (Batu Han) tarafından tayin edilip, Rum vergisinin istihsaline nezaret ediyorlardı. Bunlardan Güyük Han tarafından **Hoca Noyan,** [165] ve Batu Han tarafından tayin olunan **Engürek** ve **Nusal** noyanlar gelmişti. 1255 te Mengü Kaan tarafından Kirayıt uruğundan **Alıncak** (yahut Alıcak) **Noyan** gönderildi [166], bu da, 1265 yılına kadar her iki sultanlığa, yani başkenti Tokat olan Rükneddin Kılıç Arslan ile başkenti Konya olan İzzeddin Keykavus II.ye (bu sultanın 1257 de Bizansa firarına kadar) nezaret etti. Bu noyan Tokat yanındaki Kâp mevkiinde yaşadı. Hülegü, Rükneddin Kılıç Arslan'a haraç ve devlet borçları istihsali için Uygurlardan **Tüklük Bahşı** ile Horezmli **Taceddin Mu'tez**'i memur ederek gönderdi (1257), 1265 te Almak Noyan'ın yerine Calayır uruğu beyi **İlkâ Noyan'ın** Rum devlet komiseri olarak Hülegü tarafından tayin olunduğunu görüyoruz. Abaka Han zamanında 1265 - 1277 yıllarında «Rum memleketleri emîr-i leşker»i Küen-Tatar (Kara-Tatar) kabilesinin tümen beyi ve Hülegü'nün «akhtaçı» sı (yani «mirahur»u) **Samagar Noyan** idi. Bu da, Gıyaseddin Keyhusrev III.ye vesayet eden vezirlere (Fahreddin Ali ile Muineddin Pervâne) ve beğlerbeğilerine, memleketi tam salâhiyet ile idare etmeleri hususunda hiçbir engel çıkarmadı. Fakat 1277 de birdenbire vaziyet değişti.

Mısır Memlûk sultanı **Baybars** «kâfir Mogol» lara karşı propagandada bulunarak, bilhassa ulemanın yardımı ile Anadolu'yu Mısır'a bağlamak ve böylece memleketini tevsi etmek istedi. Bunun vaidlerine inanan beğlerbeğilerinden Niğde'de Hatîroğlu ile Diyarbekir'de Baycar isyan ettiler. Baybars külliyetli ordu ile Anadolu'ya girdi, hattâ Kayseri'yi bile işgal etti. Fakat ahalide isyan hareketinin genişlemediğini, beylerin de Mogollara sadık kalıp, kendi dâvetine icabet etmediklerini görünce geri çekildi. Fakat bu hâdise, İlhanlılara, Anadolu'yu sıkıca idarelerine almak zaruretini ve bu hustaki gevşeklikten Memlûkların her vakit istifade edebileceklerini gösterdi. Müverrih AKSARAYÎ, Baybars'ın teşebbüsü dolayısiyle: «Rum memleketi kasrına düşen ateş, bir semavî âfet oldu ve müteakip nesiller üzerinde tesiri sezilmekte devam eden büyük sarsıntılar doğurdu», demiştir [167].

Abaka Han, kendi kardeşi şehzade **Kongurtay**'ı büyük kuvvet ve salâhiyetle Rum emîr-i leşkeri olarak tayin etti ve veziri Şemseddin Cuveynî'yi de bununla beraber Ruma göndererek, bu memleketin tekmil idaresini, diğer İlhan ve Mogol ülkelerindeki sisteme göre, tensik eylemek ile tavzif etti. Kongurtay, âsileri yakaladı, fakat bunlara karşı şefkatle muamele etti, hattâ Hatîroğlunu bile öldürmedi. Yalnız düşmana karşı uyanık hareket etmedik-

lerinden dolayı Muineddin Pervane ile bazı arkadaşlarını idam etti. Vergi hususunda o güne kadar muhtar kalan Anadolu'da, şeriate çok aykırı olan «tamga» usulü ve Mogol malî teşkilâtı idhal edildi. Memleketin her tarafında Mogol ve Doğutürk oymakları ve tümenleri yerleştirildi. Sultanlık, ve onun masrafları için gayrimüslimlerden «cizye» toplamak hakkı ve sultana tâbi bir kısım «Tacik» ordusu muhafaza olundu ise de, Sultanın nüfuzu en çok dinî müesseselere münhasır kaldı. Diğer hususların idaresi vezirlerin ve onlara tâbi sivil idare teşkilâtının elinde kaldı. Mogollar tarafından tayin olunan bu «vezir» ler, ancak Mogol beylerine tâbi idiler. İlhanlılar tarafından Rum'un idare işlerine tayin olunan noyan ve beyler, buraya kendi oymağı ile geliyor, ekseriya burada kalıyor ve oymağının tümen yahut «hezare» sine (yani alayına), babadan oğula irsen intikal etmek üzere, sahip oluyordu. Bu nevi askerî uruğların idaresi ise sivil vezir ve hâkimlere değil, Mogol askerî idaresine tâbi tutuldu.

Moğollar daha Hülâgü gelmeden evvel gelerek Azerbaycan ve gerekse Horasan ve Anadolu'da yerli Müslümanlarla kardeşçe münâsebet tesis etmek istemişlerdir. Onun için aralarından bazıları hemen Müslümanlığı kabul etti. Müslüman Türklerle evlenmek gibi hareketleri hoş karşılamışlardır. Anadolu'da Mevlânâ C. Rumî, Muineddin Pervâne bu yolu iyi bir yol telâkkî etmişlerdir. Baycu Noyan ile birlikte gelen Bisuut kabilesinin beyi Çağatay Noyan'ın Kayseri'de yaşıyan oğlu Karaçm ve onun oğulları Kurmuşı ve Sübekday hemen Müslüman muhitine yanaştılar [168 a]. Muineddin Pervâne, bunların halaları ile evlenmişti. Sübekday Beyin kızı Eşben Hatun Memlük beylerinden Seyfüddin Kalavun'un zevcesi idi. Baycu Noyan'ın mensup olduğu Bisuut oymağı Konya ve Karaman taraflarında yerleşip, kendisinden sonra oğlu **Üvek Noyan** tarafından idare edildi; yine o taraflarda yerleşen Calayır tümenine, İlka Noyan öldükten sonra yerine oğlu **Uruktu Noyan** kumanda etti. **Cormagun Noyan'**ın mensup olduğu Sunit tümeni bazan «Rum» dan ayrı olarak bizzat İlhana tâbi olan Diyarbekir tarafında yerleşmişti; ona da **Duladay yarguçı,** sonra da oğulları riyaset ettiler [168 b]. Samagarın idaresinde bulunan Tatar tümenleri eski Danişmend vilâyetinde, Amasya ve Niksâr taraflarında ve Çoruh boyunda yerleşip, sonradan Samagarın oğulları ve diğer Tatar beyleri tarafından idare olundu. Almak Noyan idaresi altında Rum'a gelen Kirayit uruğu Tokat taraflarında yerleşmişti; kendisinin vefatından sonra bir kısmı oğlu **Kurmışı Noyan** idaresinde Tokat tarafında, diğer kısmı öteki oğlu **Çavdar'ın** idaresinde olarak Ankara taraflarında yerleşti. Bu Alınak'ın Rum'da yerleşen oğullarından

Arpa ve **Buğday** Beğler zikrolunmaktadır. Suriye sınırlarında Sunit'lerle birlikte Malatya ve Harput taraflarında Çıgan-Tatar (yani Ak-Tatar) larla Sulduzlarm ve Uyratların bir kısmı yerleşmişti. Kayseri taraflarında yerleşen Uygurların beylerinden **Acay,** sonra oğlu **Tuğrul** zikrolunuyor. Kilikya ayrı bir krallık olduğundan orası için ayrı bir tümen tahsis edilmişti. Orada yerleşen uruklardan **Kıyat** urugu zikredilmektedir.

Mogol idaresi, diğer illerde olduğu gibi Anadolu'da da askerî idi; sivil idare ayrı idare makinesi ile bu **askerî idare**'ye tâbi bulunuyordu. İlhanlıların askerî idaresi muahharen Karakoyunlularla Akkoyunlularda ve Temür'ün memleketinde gördüğümüz «Tuvaçı Divanı» denilen harbiye bakanlığına benzer ayrı bir divana tâbi idi. 1277 yılından sonra Anadolu'da gördüğümüz «Emîr-i leşker-i memâlik-i Rum» da böyle kendi başına bir askerî idare müessesesi olmuş! kâtipleri her vakit «bitikçi» tesmiye olunan bu dairelerin işleri Türkçe olarak yürütülmüştür. Rum kumandana «tümenbeğ» leri ve «yarguçı» denilen askerî hâkimler ve «tagarçı» denilen iaşe memurları verilmiş olduğu görülüyor. Taküdar Ahmed Han'ın zamanına ait bir kayıttan, Rum memleketinde başlıca üç tümen olduğu anlaşılıyor,- [169] ki Diyarbekir bölgesi ile hepsi dört tümen olmuştur. 1269 yılında ordu kumandanları Konya yanındaki Avcı-Kaya nam mahallede mâlî meselelerin müzakeresi için toplandıkları sırada Bisuut (ve Calayır) tümenlerinin beyi **Sülemiş** zikredilmediği halde, Sunit yani Diyarbekir tümeninin beyi zikredilmiş ve bununla üç tümen beyi [170] (yani Bisuutlerle dört tümen beyi) olmuştur. Bu tümenlere müstakil «hezare» (ming = alay) teşekkülleri de ilhak edildiğinden «tümen» demekle, yalnız «onbin» değil, daha büyük askerî birlik ifade edilmiştir. «Emîr-i leşker-i Rum» un karargâhı en çok eski Danişmend vilâyetinde bulunmuş olup, Sıvas yanındaki Yabanlu - Pazar (yahut sadece Yapanlu) dahi bu noyanların pek sevdiği yazlık karargâhları olarak zikrediliyor [171].

Sivil idare'ye gelince, bu işin başına, merkezi Aksaray olmak üzere, bir «vâliiumumî» («eyalet-i Rum»), yahut «sâhib-i vilâyet» tayin edilmiş, bazan «eyâlet» işlerini de «emîr-i leşker-i Rum» idare etmiştir. Fars ve Irak-ı Arap (Bağdad) vâliiumumîlerine «Emîr-i Ülkâ» (Ülke-beği) denilmişse de, Rum vâliiumumîsine de bu lâkabın itlâk olunduğunu gösteren bir kayda tesadüf etmedim. Bilhassa iş başında şehzadeler bulunduğu vakit, bu iki vazife ayni şahısta birleştirilmiştir. Vâliiumumî'ye tâbi olmak üzere, memleketi bilfiil idare eden vezirlerin, umumiyetle Türklerde ve Mogollarda görülen dörtlü teşkilâta [172] uygun olarak 1) Umum idareye bakan «vezir»

2) Maliye işlerine bakan «müstevfi», 3) Arazi ve ikta' işlerine bakan «pervane», 4) Adlî işlere de baktığı anlaşılan «emîr» ve «nâ'ib» [173] adlarile dört divan âzasını teşkil ettiği göze çarpıyor [174]. Bu vezirler İlhan tarafından tayin olunur ve iktidar sahası «Erzurum'dan Antalya'ya kadar» diye gösterilen [175] «eyâlet» e tâbi olurlardı [176]. Bilfiil bu «eyâlet» e tâbi ve fermanlarda isimleri ordu mensuplarından sonra gelen «sultan» ın hukuku, mânen bu «eyâlet» e faik sayılmıştır [177].

Memleket toprakları, arazi mülkiyeti ve vergi işleri itibariyle «dalay» (yani umumî) [178] ve «inçü» (yani «has») diye ikiye ayrılmıştı. «Dalay» denilen arazinin ekseriyeti halkın hususî mülkü ve vergi itibariyle «Umumî Divan» (dalay divanı, yahut ulug divan) a tâbi olan vilâyet ve bölgeler; «inçü» sayılan arazinin çoğu hükümdar ailesine ve hazineye ait olan vilâyet ve bölgeleri gösterirdi. Bu «dalay» ve «inçü» vilâyetleri, Tebrîz'deki **Dalay Divanı** yahut **İnçü Divanı**'na tâbi olmaları yüzünden, mahallerindeki idarelerine ayrı müesseseler bakardı; bazan bütün memleket bir dalay eyâleti, bir inçü eyâleti yahut hâkimliği diye ikiye ayrıldı [179]. Keyhatu zamanında böyle idi. Gazan zamanında ise, bir aralık bütün Anadolu-askerî tümenlere göre olsa gerek - dört «bölük» e ayrıldı; vâliiumumî tek olduğu halde bölükleri dört divan âzası, kendi aralarında kur'a ile taksim ederek, her biri bir bölüğün «müstevfi» si oldu. Bunlar da, cenup (Kırşehir, Niğde), şimal (Amasya, Samsun), şark (Diyarbekir, Sıvas) ve garp (Kastamonu, Konya) bölükleri idi [180].

İlhanlılar yarlığlarında Amuye (Amuderya) sahillerinden Şam (Suriye) sınırlarına kadar uzanan memlekette emirlerini infaz edecek başlıca memurlar sıfatiyle baskakları, melikleri, bitikçileri, nâ'ib ve mutasarrıfları zikrederler [181]. Mogolların, daha onlardan önce Karahıtay ve Horezmşahların «baskak» tesmiye ettikleri idare ve maliye memurlarının, Mogol devrinde Anadolu'da yazılan tarihlerde İslâmî ıstılahla «âmil» denilmiş; bunlar İlhanlılar memleketinin diğer taraflarından getirilmiştir. Diyarbekir bölgesinde bu âmiller dört tane olup, bunların biri Isfahanlı, diğerleri Hemedanlı ve Doğutürkistan'dan Hotanlı idiler [182]. «Melik» ler ise, İran'da olduğu gibi, Anadolu'da da ayrı bölüklerde mahallî ahalinin mümessili sayılırdı, ki hanların fermanlarında isimleri «sultan» lardan sonra ve hemen onlarla beraber zikredilir. Bitikçi ise, yalnız kâtip demek olmayıp, Farsça «şumare» denilen nüfuz, emval ve arazi kayıt ve tesbitile meşgul olan memurlara dahi denirdi, ki bunlar baskakların sayım işleri ekseriya büyük bir şiddetle icra edilmişti [183]. Anadolu'da, İlhanlıların diğer ülkelerinde de görülen jan-

darma teşkilâtı da olmuştur, ki buna «tutkavul» denilmiştir [184]. Büyük memurlar için yarlığ ile beraber «payza» denilen ve hanlar tarafından mühürlenmiş ağaçtan, bakırdan, gümüş ve altında mamul levha vermek âdeti de Anadolu'da vardı [185].

«Rum memâliki» ne tayin olunan yüksek mogol memurlarından hangisinin orduya ve hangisinin sivil idareye tayin edildiği bazan vazıh olarak tasrih edilmiş, yahut her iki idarenin ayni şahsiyette birleştirildiği anlatılmış ise de, ekseriya bu hususlar müphem kalmaktadır. Ordu kumandanlarından ve tümen beğlerinden 1277 yılından sonra tayin olunanlarına, keza sivil vâliiumumîlere ait bildiklerimiz şunlardır :

Abaka zamanında Şehzade **Kongurtay,** 1277-1282 de Rum ülkelerinin «emîr-i leşkeri» ve umumî vâlisi oldu. Bu zat, Gıyaseddin Keyhusrev III. ün hemşiresi ile evlenmişti, şedid ve merhametsiz bir idareci olmuştur [186]. Bunun tümen-beğlerinden **Arktu** bn İlkâ Noyan ile onun oğlu **Togu Bitikçi** Calayır tümeninin; sonraları Anadolu'nun başkumandanı ve diktatörü kesilen Temürtaş bn Çoban'ın atası olan Sadun Noyan'ın oğlu **Tudan Noyan,** Sulduz tümeninin beyleri idi. Bunlar Kongurtay'ın başmuavinleri olarak görülüyorlar. Sonra Abaka Han bu iki mühim mevkie Tatar tümeninin beği **Samagar Noyan** ile **Kürkey** (Kühürkey) **Noyan**'ı, Diyarbekir'de Sunit tümenine de **Durutay Noyan'ı** tayin etti [187]. Ayni zamanda Alınak oğlu **Kurmışı** Kirayıt, **Taycı Noyan** Calayır tümenlerinin beğleri olarak görüyorlar [188]. Bir de Uygurların beği olduğu anlaşılan **Sübüktey** zikrediliyor. Bu zat ile Kurmışı Küregen Müslüman olmuşlardı. Sübüktey'in kızı Mısır memlûkü Melik-üz-Zahir Kılavun'un nikâhında olup, Mogol modasını oraya idhal eden şahsiyetlerden birisi olarak tanınmıştır [189]. Bisuut tümenine Baycu'nın oğlu **Üvek** ile **Kadan** ve **Tukay** ismindeki beylerin kumanda ettiği görülüyor [190]. Üvek, Müslümanlığı erkence kabul eden Mogollardandır. Taküdar Ahmed (1282 - 1284) çağında Tatar **Samagar Noyan** tekrar «emîr-i leşker-i memâlik-i Rum» oldu. Kayseri merkez olmak üzere Uygurlar'a Acay oğlu **Toğrul,** Aksaray merkez olmak üzere Tatarlara **Mulay Bulargı** beylik ettiler [191]. Alınak Noyan'ın oğulları ise, Rum'daki Kerayit'lere riyaset etmekte devam ettiler.

Argun Han (1284-1289) çağında ise, şehzade **Hülecü** ([192] «emîr-i leşker-i memâlik-i Rum» olup, Keyhatu da ona niyabet etti. Sonra 1289-1291 yıllarında **Keyhatu,** Rum emîr-i memâliki bldu. Bunlar, hem askerî, hem de sivil işleri idare etmiş görülüyorlar. Keyhatu'nun vâliiumumîlik devri bereketli bir devir olarak tavsif olunur. Bu hükümdar hanlığı zamanında

zikre değer bir başarı göstermemişse de Anadolu valiiumumîliğinde iken bu memlekette ticaretin ve ziraatın inkişafı yolunda çalışmıştır [193]. Bu devirde merkezi Konya olan «Rûm» ülkesinde yani Keykâvus-oğulları hissesinde **İci Tutkavul** ve merkezi Tokat olan «Danişmend» vilâyetinde, Sunit'lerden **Tuladay Yarguçı** sivil vâli oldular [194]. Şehzadelerden bilfiil emîr-i leşkerlik eden zevat sıfatiyle Hülecü zamanında İci Tutkavul [195], sonra 1291 de **Tagacar** görülmektedir. Sivil vâlilik işinde de **Bugdı Yarguçı,** sonra tekrar **Tuladay** Yarguçı'yı görüyoruz. Sivil umumî vâlilere tâbi olan «dalay» ve «inçü» vilâyetlerinin ayrı hâkimleri ve onlara tâbi Türkçe yazan «bitikçi» ler zikrolunuyor.

Diğer tümen - beğlerinden ihtiyar Samagar, kendi tümeninin beği olarak görülüyor. Uygur'lardan ise **Göçebe Ilçi** (yahut İleçi yani İdeçi) [196] zikrolunuyor. Bu zamanda Bisuut'ların yerine Calayır tümen-beğleri muteber oldu. Bisuut tümen beyi Üvek Noyan 1284 de vefat edince, onun tümeninin bir kısmı Kıyatay Buralgı beye diğer kısımlar Uryat Calayır kabilesi beyi olan Kıpçak'ın oğulları: Gazan, İşek-Toklı ve İne-Bek'lere verildi. 1286 da şehzade Cuşkâb [197] Danişmend vilâyetindeki Kara Tatarlar'a riyaset ediyor ve Calayır'lar da ona bağlanıyorlardı. Onun bir ayaklanma teşebbüsü tenkil olunduğunda, Anadolu'daki Calayırlar epeyce zarar gördüler [198]. Hülecü ile Keyhatu, bir aralık isyan eden Karaman-oğlu ile Eşref-oğlunu tenkil ettiler [199].

Keyhatu hükümdar olunca Soğunut kabilesinden büyük emir **Togaçarı** «emîr-i leşker-i Rum» tayin etti, **Bugdı Yarguçı'yı** ve Tatarların beyi **Doluday İleçi'yi** de «eyalet» olarak tayin etmişti. Az sonra Doluday İleçi (Tatar) yi azledüp yerine Hitay (Katay) kabilesinden **Taştemür Beğ'i** emir ve «hâkim-i memâlik-i Rum», yani sivil vâliiumumî [200], tayin etti. Calayır tümenine zikri geçen İne Bek ile Urktu bn İlkay Calayır'm oğlu İkbal Noyan kumanda ettiler. Bu sırada Calayırlarla beraber Sunit ve Tatar tümen beyleri muteberdi, fakat bu beyler ve noyanlardan hangisinin «emîr-i leşker-i Rum» olduğuna dair bir kayde tesadüf edemedim. 1294-1297 arasında, şehzadelerden **Cemudar** vâliiumumî ve onun tarafından **Akbuğa Noyan** (Calayır) ın emîr-i leşker olduğu hakkında Amasyalı HÜSAMEDDİN'in kaydine [201] başka bir yerde rastlamadım. Bu kayde göre. bu şehzade H. 696 yılı ortasında (yani 1297 Mart, Nisan aylarında) Amasya taraflarında vefat etmiştir. Sivil idare için Keyhatu 1293 de dalay vilâyetleri için **Hasan Beğ** ve inçü vilâyetleri için de **Taycu** ismindeki beylerini tayin etti [202]. Bunların beherine her biri dörder şubeden ibaret olan divanlar kuruldu. Şehzadeliğin-

de Anadolu'da 8 sene yaşamış ve onu beğenmiş olan Keyhatu, Selçuklu Sultan Mes'ud'un nüfuzunu arttırmak istedi ve kendi emîrlerini onun yardımına verdi. Fakat Anadolu Uc beyleri bu sultanı beğenmediler.

H. HÜSAMEDDİN Bey, Baydu Han hakkında, ihtimal benim göremediğim bir menbaadan alarak, şehzade Cemudar ile Akbuğa Noyan'ı eski yerlerinde yani Rum eyâleti idaresinde bırakmış olduğunu kaydetmiştir.

Gazan Han kendisinden önce Baydu'ya taraftarlık eden büyük emirlerden **Sogunut Tagacar Noyan'ı** 1295 yılında, önce de bir defa bulunduğu «memâlik-i Rum emîr-i leşker» liğine ve vâliiumumîliğine tayin ederek gönderdi. O da, Danişmend vilâyetinde, Tokat ve Kırşehir taraflarında yerleşti. Diyarbekir taraflarındaki tümenlere Samagar'ın mensub olduğu Küyin Tatar kabilesinden büyük emîr Mulay tayin olundu [203]. Yine Diyarbekir vilâyetinde bulunan Uyrat tümenine Turagay Küregen kumanda ediyordu. Bu Uyrat'lardan Kitbuga Noyan, Memlûklarla anlaşarak Suriye'ye geçmişti. Onun iğvası sayesinde, Turagay Küregen dahi 1296 başlarında bütün Uyrat «ming» leriyle birlikte Mısır'a geçti. Calayır beğlerinden adı geçen **İne Bek** ve **İkbal** ise bunları takip ederek harp ettiler, fakat Uyrat'lar yakayı kurtararak Mısır'a geçtiler [204].

Yine burada Anadolu'nun eski noyan'larından yukarıda adı geçen Hoca Noyan'ın oğlu **Burula,** Ulkunut uruğundan olan «ming» i (hezarcsi) ile Gazan Han'a karşı ayaklanıp, şehzadelerden Süke'nin şarktaki isyan hareketine katıldı. Buna şehzade Kongurtay'ın oğlu İsen Temür ve saire de iltihak edip, isyan tenkil edilirken bunların hepsi öldürüldüler [205]. Bütün bu gibi isyan hareketleri, bu hareketlere iştirak eden kabilelerin İlhanlılar merkezinden uzakta ve Bizans hudutlarında kalmalarını intaç ediyor ve onları tenkil için de yeni yeni kuvvetler bu memlekete gelioyrdu. Calayır beğlerinin isyanına karşı hükûmet tarafında iş gören Anadolu kumandanları meyanında Üvek bn Baycu'nun oğlu Sülemiş de vardı. Gazan Han ona Calayır İne Bek'in eline verilen Bisuut hezarelerini iade edip, büyük emîr yaptı. Sonradan Osmanlı memleketinde gördüğümüz İne Bek ailesinin, Gazan Han'a karşı isyan eden bu Calayır beyinin nesli olması pek muhtemeldir, ki mağlûp edildikten sonra Uc mıntakasına kaçmış olabilirler. Rum vilâyeti emîr-i leşkeri olarak tayin olunan Tugacar, Gazan Han'a karşı serkeşçe davranmış ve şehzade Süke'nin isyanına uzaktan tahrikçilik yapmıştı. Gazan Han, 1297 de onu azledip **Emîr Hırmancı**'yı emîr-i leşker ve vâli tayin etti. Bu da Calayır tümeninin beyi Taycu oğlu Baltu ve Tatar tümeninin beyi Samagar oğlu **Arap'ın** yardımiyle Tugacar'ı ezdi, kendisini katlederek aske-

rini tümenlere dağıttı [206]. Bundan sonra Tatarlardan **Abuşka Noyan** «emîr-i leşker-i Rum» ve vâliiumumî tayin edildi [207].

Danişmend vilâyetindeki Kara-Tatar tümeni, Samagar Noyan'ın ölümünde oğlu Arap küçük yaşta olduğundan, Calayır beyi **Baltu**'nun [208] kumandasına verilmişti. Bu hal, Abuşka Noyan «emir-i leşkeri Rum» ve vâliiumumî tayin olununcaya kadar devam etti Sonraları Baltu, bu tümenleri kendi elinden çıkarmak istemeyip, Gazan Han'a karşı isyan etti. Calayır beylerinden Kerderi ile İkbal da Baltu'nun isyanına iltihak ettiler [209]. Baltu, Uc Türkmenleri arasında pek seviliyordu. Bu yüzden Amasyalı H. Hüsameddin, onu, bir Türkmen beyi ve Anadolu vatanseveri zannetmiştir. Selçuklu Sultan Mes'ud da ister istemez bu Baltu'ya mutabaat etti. Gazan Han, Baltu'ya karşı kendi Ulusbeği, yani başkumandanı **Emîr Kutlukşa Mangıt'ı** gönderdi. O da, 30.000 kadar askerle gelerek Baltu'nun isyanını tenkil etti. Bizans menbaları, 1299-1304 seneleri arasında Anadolu'da hep Emîr Kutlukşa'yı vâliiumumîlik etmiş gibi göstermektedirler [210]. Kutlukşa'dan sonra Bizans hudud mıntakasında bu emîrin oğlu **Karancuk Noyan,** daha Olcaytu Han zamanında kumandanlık vazifesinde bulunduğundan [211] Bizanslılar bunu Kutlukşa'nın emaretinin devamı nazariyle bakmış olsalar gerektir. Baltu'nun isyanını tenkil ederken İlhanlı devletinin diğer iki büyük kumandanı olan **Emîr Çoban** ile Emir Sutay da, Kutlukşa ile beraber bulunmuşlardır [212]. Bu keyfiyet, Baltu'nun isyanını ne derecede ciddî ve büyük hâdise olduğunu göstermek için kâfidir.

Kara-Tatarların tümenine kumanda eden Arap ile Bisuut tümeninin kumandanı olan ve başta Baltu'ya taraftar olduğu halde sonra onun aleyhine dönen Sülemiş de Emîr Kutlukşa'nın yanında bulundular. 1297 yılında Kırşehir yanında cereyan eden savaşlarda Baltu mağlûp oldu. Ankara taraflarında yerleşen Kirayıt kabilesine mensup kuvvetlerin de Baltu'nun isyanına iltihak etmiş olduğu görülüyor. Vaktiyle Alıncak oğlu **Çavdar**'a tâbi Kerait kuvvetleri, Ankara ile Kütahya arasındaki sahaya savuşmuş olsalar gerektir. Sonradan Çavdar-Tatarı ismiyle tanınan ve Germeyan oğullarının dayançlarından olan Tatarların bu Kirayitlerin bu Çavdar Noyan'ın idaresinde bulunan kısımları olacağını zannederim. Baltu'nun kuvvetleri Uc taraflarına dağıldı. Bu savaşların iki büyük kahramanı olan Kara-Tatar tümen beyi Arap (Samagaroğlu) ile Bisuut tümeninin beyi olan Sülemiş (Üvek oğlu) bir çok Tatar kuvvetlerinin Eskişehir ve eski Bithniya taraflarında toplanmasına sebebiyet veren zatlardır. Emir **Arap,** Mevlevîler muhitine mensup olmakla, ismi onlara ait edebiyatta çok geçer [213]. **Sülemiş** ise. Mısır ve Su-

riye'de yazılan eserlerde daha Argun Han zamanındanberi maruf olan bir kumandan ve şehzade Hülecü'den sonra Anadolu'da faaliyette bulunan Mogol emiri olarak tavsif edilmiştir [214]. Hakikatte ise Sülemiş, ancak Baltu hâdisesinde yüze çıkmış bir Noyan'dır, bunu müteakip Sülemiş hakikaten «emîr-i leşker-i Rum» olup, beş «ming», yahut beş hezâre asker kendisine tâbi bulunuyordu. Bunun has hezâreleri Konya Karaman ilinde ve Uc mıntakalarında bulunuyordu. O da Baltu gibi bu Uc oymakları arasında sevilmişti. Abuşka Noyan, bu aralık ancak Arap Noyan gibi Tatar tümenleri kumandasiyle iktifa etmiş ve çoğunca hanın maiyetinde bulunmuştur.

Eyalet, yani sivil vâliiumumîlik işinde Gazan Han tarafından kendi «ildevçi» yani «bahadır» larmdan **Melik Bahadır** isminde bir Horasanlı yüksek memur tayin olundu. Bu Melik Bahadır'ın zamanında Anadolu, yukarıda anlattığımız veçhile, dört bölüğe taksim edilerek idare olundu. Bisuut'dan başka Calayır ve Uygur tümenlerini elinde bulundurduğu anlaşılan Sülemiş hariç olmak üzere, Melik Bahadır'ın iştirakiyle Konya yanındaki Avçı-Kaya mevkiinde 1298 yılında malî işlerin müzakeresi için yapılan toplantıya tümen beyleri sıfatiyle Abaçı (Toladay yarguçunun oğlu), Baytemür (Sunit) ve Samagar oğlu Arap (Tatar) hazır bulunmuşlardı [215].

1298 yılı sonlarında, Gazan Han «emîr-i leşker-i Rum» olarak **Bayıncar,** ve «eyalet» (vâliiumumî) olarak ta **Boçukur** ismindeki beylerini Anadolu'ya (Rum'a) gönderdi. Bunlar da, Baltu'ya taraftarlık etti diye Selçuklu Sultan Mes'ud'u azledip, **Üçüncü Alâeddin Keykubad'ı** sultan tayin ettiler [216]. Gazan Han tarafından kendisinin «emîr-i leşker-i Rum» mansabına tayin olunmasını bekliyen **Sülemiş,** Bayıncar ile Boçukur'un nasbına muhalefet ve hattâ dayandığı kuvvetlerin çokluğuna güvenerek İlhan'a karşı isyan etti. Daha önce Keyhatu zamanında vâliiumumîlik eden Taştemür Hıtay ile İkbal Calayır da Sülemiş'e iltihak ettiler. İleride Osmanlı devletinin teşekkülü faslında da bahis mevzuu edilecek olan bu isyanı 1299 ve 1300 senelerinde, Emir Kutlukşa Mangıt, Emir Çoban (Sulduz) ve Sutay (Sünit) tenkil ettiler. Mısır Memlûklarından da yardım gören Sülemiş'in isyanı, bütün İlhanlılar devrinde Anadolu'yu sarsan en büyük hâdise olmuştur. İsyan esnasında emîr **Sutay Noyan,** Kayseri'de oturarak emîr'i leşker ve vâliiumumîlik işini gördü. Fakat idare bilfiil hep **Abuşka Noyan'ın** elinde kalmıştır. Az sonra da o emîr-i leşker ve vâliiumumî oldu. Sülemiş'in isyanı tenkil edildikten sonra onun kuvvetlerinin bir kısmı Gazan Han'ın vâliiumumîsi olan Emir Buçukur'un idaresine geçti, diğer kısımları da Karaman ilinde ve Kilikya'da kaldı. Umumiyetle bu gibi isyan hareketlerinin Anadolu'nun

Türk unsuru ile iskân ve Uc'un siyasî faaliyetlerinin artması bakımından ehemmiyeti hakkında yukarıda söylediklerimiz Sülemiş'in isyanı hâdisesi için de vâriddir. Buçukur burada çok kalmadı. Abuşka Noyan emîr-i leşker olduğunda Gazan Han, Horasanlı yüksek memurlarından Nizameddin Yahya'yı vâliiumumîlik vazifesine tayin etti. Bu münasebetle Nizameddin Yahya'nın idare edeceği memleketin hududu «Erzurum'dan Antalya'ya kadar» diye gösterilmiştir [217]. Horasanlı olan Nizameddin Yahya'nın, Türk mü yahut Tacik mi olduğu malûm değildir.

Gazan Han zamanında, Anadolu'da ordu kumandanları sıfatiyle **Başgurd Bahadır** ile **Körbuğa Bahadır** zikredilmektedir. Bahadır lâkabını taşıyan generallere daha çok **ildeçi** (yahut **ildevci**) denilmiştir. Bunlar, 1298 Mısır - Suriye seferinde kendi askerleriyle Rum'dan gelerek Diyarbekir'de Gazan Han'a iltihak eden emîrler sıfatiyle zikrediliyorlar [218]. 1302 yılında Mısır harbi esnasında Rum ve Diyarbekir emirlerinden Sutay ile Abuşka, Alınak oğlu Kurmışı ve Acay oğlu Toğrul zikrolunuyorlardı [219].

Olcaytu çağında 1312 yılına kadar **Abuşka** vâliiumumî olmakta devam etti. Kutlukşa Mangıt oğlu Karancuk ile Kıyat kabilesinden Emir Nurin Ağa oğlu Baydu da Rum'daki tümenleri idare ettiler [220]. Kıpçaklardan İbasmış ve Körbuğa Noyan, Diyarbekir ile Rum'da tümen beğleri olarak zikrediliyorlar [221]. Bunlardan başka, yine Rum ülkesindeki Uygur beylerinden, tümen beyleri sıfatiyle Tarımtaz ile Senektay ve Ertene (Ertena) kardeşler zikrediliyorlar [222]. Bu Ertene, Ebu Sa'id Han zamanında ve ondan sonra Anadolu'nun vâliiumumîsi olan zattır. 1312-1317 yıllarında Kirayit beyi Sarıça oğlu **İrencin Noyan,** Rum vâliiumumîsi ve emîr-i leşkeri bulundu. Bu Sarıça, Hülegü'nün zevcesi olan Tokuz-Hatun'un kardeşi olduğundan, oğlu İrencin de hanların sarayında çok muteber Noyan'lardan idi [223]. Bunun oğlu olan Şeyh Ali de, bir aralık Diyarbekir'de tümen beyi oldu.

Kilikya'da ayrı bir Mogol tümeni ve hâkimi bulunuyordu. Bu tümenin başında bu zamanlarda **Buralgı** isminde bir bey bulunuyordu. Bu Mogol beyi mutaassıp bir Müslüman olup, o zaman Kilikya Ermeni krallarına tâbi olan Adana'da medrese ve mescid yapılmasına razı olmıyan kral Haytun ile kardeşlerini öldürmüştür. Bu yüzden 1307-1308 (H, 707) yılında Olcaytu'nun emriyle idam edildi. ABDULLAH KÂŞANÎ ve HAFIZ ABRU, bu kumandanı «Bularguy Gazi» diye tebcil etmekte ve onun İrencin ile birlikte Rum'a gönderilmiş olduğunu, kendisinin daha önce Togacar Noyan'ın adamlarından olduğunu «Sis ve İyas tekfurluğu» nun bunun askerî ikta'ı («yurt-i çerig») olduğunu, Ermeniler bu vilâyeti Haçlı seferleri sırasında Müslüman-

lardan gasp yoluyla almış olduklarından, şimdi Mogollar devrinde İslâmlar yine kuvvet kazanmalarından istifade ederek Bulargu'nun bu ülkede yüksek ve müzeyyen camiler bina ettiğini, Ermeni Tekfuru'nun bunu, «Mısır Memlûkları ile münasebette bulunuyor» diye İlhana jurnal ettiğini ve nihayet bu Ermeni entrikaları neticesinde Bularguy Gazi'nin idam edildiğini, mufassalan anlatmışlardır [224]. Bularguy'dan sonra yukarıda adı geçen Nurin Aka oğlu Baydu Kilikya'da tümen-beği oldu. İrencin'in emîr-i leşkerliği ve vâliiumumîliği devrinde de «dalay» ve «inçü» için ayrı hâkimler tayin olundu [225]. Irenci'nin maiyetindeki emirler meyanmda Samagar oğlu **İcil** ile Diyarbekir vâlisi Sutay oğlu **Barımbay** zikrediliyorlar [226].

Ebu Sa'id Han çağında nâibi olan Emir Çoban Sulduz'un oğlu **Temürtaş** (1317-1327) [227], Rum vilâyetleri emîr-i leşkeri ve vâliiumumîsi oldu. Tatar tümenlerinin beyi olan Abuşka Noyan bu zamanda henüz yaşıyordu. 720 yılı Sefer başında (1320 Mart) vefat etti. Kendisinden sonra Ogurbay, Temürbay ve Togay Temür ismindeki oğulları Tatarların kumandanı olmuştur [228]. Temürtaş 1327 de, babasının katlini müteakip Ebu Said'e isyan edip Mısır'a kaçınca [229] yerine, Uygur beyi Cafer oğlu **Ertene** [230] Ebu-Sa'id tarafından vâliiumumî tayin olundu. Bu zat Ebu Said'den sonra 1352 de kendisinin ölümüne kadar müstakilen hükûmet sürdü. Sonra oğlu **Ali Beğ** (1361-1380), sonra da onun oğlu **Mehmed Çelebi** (1380-1381) hükûmet sürdü; nihayet önceleri bu sülâle yanında kadılık ve diğer memuriyetlerde bulunan Salur Türkmenlerinden **Kadı Burhanettin,** Erteneli hükûmetini ortadan kaldırdı [231]. Ertene Beyin kardeşi oğlu olan **Tahraten,** Temür ve Yıldırım Beyazıt devrine kadar Erzincan vâlisi idi [232]. Böylece, Anadolu'da vâliiumumîlik, önce Bisuut, sonra Kirayıt, Tatar ve Uygur beylerinin elinde kalmıştır [233].

Tarihlerimizde adı geçen bu **VÂLİİUMUMÎLERDEN BAZILARININ KARAKTERLERİne** ait kayıtlar da vardır. Bunlardan Yesevur Noyan oğlu Hoca Noyan ve şehzade Kongurtay, idarelerinin sertliği, zulüm ve taaddileri ile vasıflandırılmışlardır. Kongurtay'ın karısı Müslüman idiyse de, kendisi henüz Müslüman olmamıştı. **Baycu Noyan** Şaman olup, çok âdil bir zat olarak tavsif olunmuştur. Bunun hakkında Aksarayî şöyle diyor: «Baycu, askerlerden ahaliye zarar dokunmamasını temin maksadiyle Aksaray'a şahna (başkak ve daruga) lar tayin etti. Ve öyle bir adâlet gösterdi ki, ahali ticareti ve pazarları tam bir kalb huzuriyle yaşatabildiler; çiftçilik ve ekincilikten de hiç geri kalmadılar ve hiçbir kimse şikâyet için Baycu'nun huzuruna çıkmak ihtiyacını duymadı. Eğer arasıra birisi şikâyet için kendisine

müracaat etdiyse, zalimin elini mazlûmdan çektirirdi. Eğer bir kimse: 'Baycu'dan önce Müslüman olan (Selçuklu) memurlar tarafından Müslümanlara yapılan zulmün yüzdebirinin bile, bu memleketi kılıçla fethetmiş olan Baycu'nun ordusundan sâdır olmamıştır' diye yemin eden, hânis olmaz». Bu münasebetle Aksarayî Farsça olarak «Biz Müslümanız amma ona (Baycu'ya) gâvur deniliyor; fakat gâvurluk bu ise, o halde Müslümanlık hangisidir?» beytini yazmıştır [234].

Kirayit **Almak Noyan,** Müslümanlığı kabul eden Ahmed Takudar Han'ın dâmadı ve galiba kendisi de Müslüman idi [235]. Kızını Muineddin Pervane'ye vermişti. Hanlığın bu Müslüman hanın elinden gayrimüslim Argun'un eline geçmemesi için canla başla çalıştı. Alınak'ın 1327 ye kadar yaşamış olan oğlu Kurmışı da Küregen yani saltanat hanedanının dâmadı olduğu gibi, kuvvetli bir Müslüman idi. Bu da, gayrimüslim Baydu Han'ın yerine, Müslümanlığa temayül eden şehzade Gazan'm geçmesi için çalıştı [236]. Alınak Noyan, Anadolu Selçuklu beyleri tarafından büyük bir ihtiram görüyordu. Sultan Rükneddin Kılıç Arslan IV. ve Muineddin Pervane onu, ordudan yani han'ın karargâhından dönüşünde Erzincan'a kadar giderek istikbal ediyorlardı [237].

Samagar Noyan hakkında Aksarayî: «Âdil emîr ve kâmil yarguçı» idi diyerek onun bu yolda yaptıklarından, ahaliden gasb olunan malları geri alarak onları iade etmekle halkın muhabbetini kazandığından bahsetmiştir [238]. O da, daha Abaka Han zamanında Müslüman olan bir Noyandır. SULTAN VELED, ona her beytinin sonunda «Beğimiz bizi unutma» nakaratlı bir kaside ithaf etmiştir. Bunda Sultan Veled, onu akıl ve adâlette cihanda emsali nadir ve «ezelden seçilmiş bir hükûmdar» olarak tavsif ederek, «Samagar Ağa» diye tesmiye etmiştir. Sultan Veled bu kasidesinde Samagar'ın zevcesi Kultak ve kızı Nuhiy (yahut Numey) ile oğlu Arap'dan da överek bahsetmiş, ve kendisini daima Peygambere ve Kur'âna uyarak iş gören hakikî bir Müslüman gibi anlatmıştır [239a]. Samagar iyi Müslüman idiyse de, Hülegü'nün Müslüman Berke Han'a karşı harbinde büyük başarı gösteren büyük kumandanlarından biri olmuş ve Ahmed Han ile Argun'un taht için mücadelelerinde de gayrimüslim Argun tarafını iltizam etmiştir; bunu biz MARKO POLO'dan öğreniyoruz [239b]. Herhalde bu davalar o zamanki Mogol beylerinden çoğunu, Müslüman münevverlerinin düşündükleri gibi, hangi prensin hangi dine mensup olması bakımından değil, sırf hayatî menfaatler bakımından ilgilendirmiştir.

Arap Noyan sonradan babasının tümenini idare ederken Sivas vilâyeti-

nin sahibi gibi iş görmüştür. EFLÂKÎ, onun bu şehirde Erzurumlu bir derviş ve müridleriyle Mevlevîlerden Arif Çelebi ve müridleri arasındaki münazaaları yatıştırdığını kaydetmiştir [240].

Abuşka Noyan da, gerek Aksaraî, gerekse diğer müellifler tarafından çok âdil ve akıllı bir vâli olarak tarif edilmektedir. Bu dahi Sultan Veled'e mürid olmuş; kendisi sünnî ve samimî bir Müslüman olduğu cihetle Anadolu'yu büyük tatlılık ve adâletle idare etmiş ve sakalının seyrekliğinden dolayı halk arasında «Köse Peygamber» lâkabı verilmiştir [241]. AKSARAYÎ, onu, yeri gelince şiddet göstermesini bilen kudretli ve temkin sahibi bir zat ve Rum ülkesinin «rükn-ü şedid-i» olarak tanıtmış ve memleketteki Türk ve Tacik'in müşterek babası gibi tavsif etmiştir [242]. Bize malûm olmıyan bazı kaynaklardan istifade ettiği anlaşılan H. HÜSAMEDDİN, Abuşka hakkında: «Akıllı, umurunda basiretli, askerî işlerde muktedir, zulümden korkar, mütedeyyin, ihsanı çok, Tatar ümerası arasında etvârı makbul ve tedbirli bir şahsiyet olarak tanınmış olduğu cihetle avâmın fikirlerini ve havâsın kalblerini celbetmişti» demiştir [243]. **Emir İrencin** ise, zulüm ve şiddetiyle maruf olmuş; o da Mevlevîlere intisap edip, Sultan Veled'in usta muamelesi neticesinde ona mürid olmuştur [244].

Çok uzun yıllar yaşamış olan Alınak oğlu **Kurmışı**, arkadaşları olan Sarıça oğlu İrencin ve Sutay Noyan'lar ile birlikte Ebu Sa'id Han zamanında cereyan eden büyük hâdiselerin kahramanları olmuşlar, Sulduz beği ve memlekette Hanın nâibi Emir Çobanla mücadele etmiş ve gürültülü hayatları 1328 deki katledilmeleriyle sona ermiştir [245].

Çoban oğlu **Emir Temürtaş** ise, Müslümanlıkta fazla taassup gösterdi ve mehdîlik dâvasına düştü. Aksarayî, ona ithaf ettiği kitabında, hazreti Ömer'i kendisine rehber edinmesi yolunda tavsiyelerde bulunmuştur [246]. Onun Selçukluları öldürdüğü hakkında söylenenler, yukarıda adı geçen Calayır beyi Taycı oğlu Baltu'nun Sivrihisar'da yaşayan oğulları Sultanşah ve Melikşah'ın H. 728 Muharreminde (Kasım 1328) katli hâdisesinden dolayı mübalâğa edilmiş olsa gerektir [247]. Emir Çoban'ın naiplerinin ve oğlu Temürtaş'ın 1317-1328 yıllarındaki hükûmeti, Anadolu'da İlhanlılar hâkimiyetinin en şevketli çağı olmuştur [248].

Emir Ertene (bugün mezarının bulunduğu Kayseri'deki yerlilerin telâffuzuna göre Ertana), Anadolu'daki Mogol vâliiumumîlerinin arasında en parlak bir şahsiyettir. Kendisi Uygur olduğu gibi, etrafına da Uygurları toplamıştı. MUHAMMED BN ALİ ŞEBANGÂRE onun hakkında: «Emir Ertene, Ebu Sa'id Han'ın yarlığıyle Rum vilâyetleri idaresine memur edilmişti.

Ebu-Sa'îd Han'ın vefatından sonra dahi o, memleketi, adaletle idare edip, ma'mur etti. Şeri'atm takviyesine, seyidlerin, ülema ve meşayihin îzaz ve ikramına bütün kuvvetiyle ehemmiyet verdi. Bu hususta o kadar ileri gitti ki, Rum (Anadolu) memleketinin ahalisi ona Köse-Peygamber demiştir, ve iyi nam bırakarak Allahm rahmetine erişti». Meşhur seyyah İBN BATTUTA, Ertene'yi Sıvas'ta ziyaret ederek, müsafiri oldu. İbn Battuta, Ertene beyin kendisiyle Arapça konuştuğundan ve faziletinden bahsetmiştir. Muasırlarından Halepli NUREDDİN HASAN: «Ertana âdil, tebaası arasında muhterem, vakur, azim sahibi, cesur ve mükerrem olup, herkes hakkında mültefit ve mütevazı idi» diyor. Mısırlı SALÂHADDİN SAFADÎ de, onun mütedeyyin, hayırseven, temiz ve perhizkâr. ilim ve fazilet ehilleriyle sohbetten doymaz ve fazilet sahibi olduğundan bahsetmiştir. Bu iki müellifin Ertene hakkında Arapça şiirleri de vardır [249].

Mogollar zamanında eyalet (sivil vâliiumumîlik) ile askerî idare birleştirildiği vakit, «emîr-i leşker-i Rum» a tâbi olan «divan» âzâları olmak üzere, bir kısmı daha Selçuklular zamanından kalan, fakat ekserisi Mogolların kendileriyle birlikte getirdikleri Horasan İranîleri ve kısmen Türkistanlı Türk ve Tacik vezirler, müstevfi, âmil, ve sair memurlar bulunuyordu. O zamanların tarihine ait yazılıp bize kadar gelen eserlerin müellifleri (Reşideddin, Vassâf, Hamdullah Müstevfî, İbn Bibi, Kerimeddin Aksarayî) hep bu nevi memurlar muhitine mensup zevat olduğundan, bu gibi **VEZİR VE SAİR MÜSLÜMAN MEMURLARın** Devlet idaresinde oynadığı rolleri pek çok îzam etmişler, İlhanlılar zamanında memleketi bilfiil ancak bu vezirler idare etmiş gibi göstermişlerdir. Halbuki bunlar. Mogol Ulusbeği (Ulug Noyan) larınm ve divan beylerinin hizmetinde bulunan âzalar ve bitikçiler (Farsça nuvisendegân) den ibaret idiler [250a]. Türk ahalisinin işi Türk emirlerin eline verildiği halde «Tacik ra'iye» lerin işi de Tacik vezirlere havale edildiği mehazlarımızda vazıhen anlatılmıştır [250b].

Anadolu'ya gelince, bu nevi vezir ve müstevfîlerden 1277 yılından sonra tayin olunanlarından bazıları, daha önceki vezir ve müstevfî'lerin neslinden gelmişlerdir. Muineddin Pervâne'nin oğlu **Muhammed Pervane** ve Taceddin Mu'taz'm oğlu **Mücîreddin Muhammed Emirşah** (vefatı 1300), o cümledendir. Bunlardan Mücîreddin Muhammed, Rum inçü'lerine nezaret etmiş ve ihtimal bu yüzden olacak ki, Mogollar zamanında muteber olmuş; Selçuklu Sultanı namına olduğu gibi, İlhan'ın da «nâib ve emîr» unvanmı taşımıştır [251]. Bunun büyük babası olan Mücireddin Tahir bn Ömer al-Khorezmî, Horezmşahlarm veziri idi. Rum'a gelerek Selçukluların hizme-

tine intisap etti. Bunun oğlu olan Taceddin Mu'taz da Mogolların hizmetine alınmış olup, Uygur Tüklük Bahşı ile birlikte Rum Selçukluları ülkesinde Mogolların malî işlerini idare etti [252]. Diğer bir vezir de, **Kazvinli Fahreddin Müstevfî** idi. Daha önceleri de, Bağdad'da Ülke emîri olan Emîr Arık'ın veziri, yani serkâtibi idi [253].

Vezirlerden biri de Mogolların Tebrizli memurlarından **Ahmed Lâkuşî** olup, bunun babası olan Tebrizli Osman da, Anadolu'da Mogolların hizmetinde bulunan Osman Tebrizî olsa gerektir [254]. Emir İrencin zamanında Abaka Han'ın büyük veziri olan Şemseddin Muhammed Cüveynî'nin kardeşi oğlu **Şerefeddin Müsafir** ile büyük vezir Reşideddin Tabib'in oğlu **Hoca Celâl** [255] ve nihayet **Sâveli Sahib Alâeddin** [256], Rum eyaletinde vezirlik etmişlerdir.

Bu vezirlerden başka, malî işlerle meşgul olan müstevfî'lerden **Şerefeddin Tebrizî** ve **Abdurrahman Tebrizî** tanınmışlardır. Tezelden servet toplamak hevesiyle iş gören bu nevi zevatın maiyetinin çoğu, Horasanlı oluyordu [257].

Mogol emirlerinin hâkimiyeti devrinde yani 1277-1335 yılları arasında **SELÇUKLU SULTANLAR'ın** rolü, ancak şahsî meziyetleri, yahut İlhanlılar sarayına uzak ve yakın sıhrî münasebetleri, akrabalıkları ile belirmekte idi [258]. Bunların isimleri hutbelerde okunmuş ve sikkeler üzerine yazılmış ise de, devlet idaresindeki rolleri, evkaf ve cizye gibi vâridatla bilhassa dinî müesseselere nezaret etmekten ibaret kalmıştır. Bütün askerlerle sivil idarenin dizginleri, tamamiyle Mogol emîrlerinin ve onların vezirlerinin elinde idi. İzzeddin Keykâvus II. 1257 de Bizans'a ve oradan da Altunorda'ya kaçtıktan sonra, tek başına saltanat süren **Rükneddin Kılıç Arslan** (1257-1263) çağında saltanatın salâhiyeti. yukarıda da anlattığım gibi, geniş ise de halefi **Gıyaseddin Keyhusrev III.** (1263 - 1282) ancak altı yaşında sultan ilân edildiğinden, bütün salâhiyeti, Mogollara yakınlık gösteren pervanelik veziri Muineddin'in eline geçti. Bu vaziyet, ahali nazarında sultanın itibarını düşürdü. Ogeday Kaanın zamanında Pekin'den büyük vazife ile Bayan Noyan isminde büyük bir bey Tebriz'e gelmiş ve Anadolu'da vazife görmüştür. Zannedersem bu zat Müslüman olmuş, sonra Çin'e gitmiş ve Kubilây Kaan'ın büyük kumandanlarından birisi sıfatıyla büyük işler yapmıştır. Selçuklulardan Rükneddin Kılıçarslan IV., 1256'da Kaan'ın huzuruna, Karakurum'a gitmiş. Onun 28 Kasım tarihi ile İzzeddin Keykâvus'a yazdığı mektubunda Kaan'ın hizmetinde bulunduğunu ve Hoten yoluyla Qmrsî ve Srgıt'a gittiğini zikretmiştir [259 a]. Yâni bizzat Kaan'ın maiyeti-

ne intisab ederek oralara kadar gitmiştir. Buradaki Qmrs. Qtnsını, Srgıt Sırgur, Sarıoğur'dur. Yâni Güneydoğu Moğolistan'daki Qatunsını ve Kukenor tarafındaki Sarıoğur demektir. Sarı Oğurlar arasında İslâmiyetin yayılmasında Rükneddin Kılıçarslan'ın tesiri olmuştur. İzzeddin Keykâvus II. nin oğlu **Gıyaseddin Mes'ud** II. (1281-1298, 1300-1307) [1259 b] ve yeğeni **Alâeddin Keykubad III.** (1298-1300) sultanlardan birincisi, Altunorda Mogol hanının kızından doğmuş ve Mogollar arasında terbiye görerek yetişmiş idi. Alâeddin ise, İlhanlıların bir prensesi ile evli olduğundan, bir «küregen» yani Çengizlilerin dâmadı idi ve bütün nüfuzunu ancak buna borçlu idi; kendisi, ahlâk ve fazilet itibariyle de bir hiçti. Bunu bilhassa AKSARAYÎ tebarüz ettirmiştir.

Bu son iki sultanın saltanatı, dinî müessese üzerindeki kitabelerde, meselâ (sultan Gıyaseddin Mes'ud bn Keykâvus) Ankara'da Âhi-Şerefeddin camiindeki 689 senesine ait yazıda; «Sultan Alâeddin Keykubad Sâlis bn Ferâmuz» ismi de Kızılbey câmiinde tebarüz ettirilmiştir. Bundan başka, her iki Sultan adına yazılmış bazı dinî eserler ile şâirlerin birtakım medhiye ve kasideleri de vardır. İlhanlılar her iki sultana «Erzurum'dan Antalya'ya ve Sıvas'tan Diyarbekir'e kadar uzanan ülkelerin sultanı» diye ferman vermiş ise de, onların ahali nazarındaki itibarı bununla da yükselmiş değildir. Keyhatu Han, Sultan Mes'ud'un itibarını yükseltmek için elindeki Tacik askerlerin yanına Mogol generallerinin idaresindeki askerleri vererek kuvvet ve satvetini arttırmış ise de, Uc Türkmenleri bu sultanı bir türlü sevememiş olduğunu yukarıda zikrettik. Gazan Han da, III. Alâeddin Keykubad'ı büyük iltifatlarına mazhar ederek sultan etmiş ise de bununla ahali nazarında nüfuzu artmamıştır. Esasen bunun sultanlığa nasp ve tâyinleri keyfiyeti hakkında AKSARAYÎ, bunun han tarafından yapılmış olduğunu ve hattâ Mogol emîr-i leşkeri ve vâliiumumîsini bunun maiyeti gibi gösterdiği halde [260], REŞİDEDDİN, Sultan Alâeddin II. nin ancak Anadolu'daki Mogol emîrleri tarafından sultan nasp ve ilân edildiğini kaydetmiştir [261]. Celâleddin Rûmî'nin oğlu SULTAN VELED, Sultan Mes'ud'a hitaben yazdığı manzum bir yazısında, bazı isteklerde bulunmakta ve «bunu yapmakta teahhür etmeyin, esasen Samagar (Noyan), altamgalı bir yarlığla bu meseleyi lehime hal etmiştir» diyerek, sultanın bu isteği is'af etmesinin bir tâlî mesele olduğunu kendisine bildirmektedir [262].

Gazan Han, Sultan Mes'ud'un oğlu **Gazi Çelebi**'ye babası öldükten sonra eyalet olarak Simre - Kastamonu, Samsun - İznik ve Karası'ya kadar uzanan yerlerin, yani Bizans hudud mıntıkalarının ve hattâ Bizans elinde

olan İznik sultanlığım bile vermişse de [263], Osmanlı tarihlerine ait rivayetlerde bunun adı geçmez. Demek ki, Eskişehir - İznik ve Karası taraflarındaki Uc beyleri böyle bir sultanın nüfuzu altında bulunmamış ve Gazi Çelebi, Mogolların Kastamonu hâkimi olan Candarlı Süleyman Paşa'ya tâbi olarak Sinop ve Samsunda gaza ile meşgul olup, sonunda orada ölmüştür [264]. Selçuklulardan «Kılıç Arslan Selçukî» isminde birisi Kayseride bir mansab kazanmak için, Ertene-oğullarından sonuncu olan Mehmed Çelebî'nin dâmadı olmuştu; fakat Sıvas hükümdarı Kadı Burhaneddin, onu kolayca ortadan kaldırabildi [265], bu yüzden de hiçbir kimse bu kadıya sen Âli Selçuku sen ortadan kaldırdın diye tevbihte bulunmamıştır. Böylece Selçuk eceli tabiisiyle ölmüştü ve kimse de onları artık aramamıştır.

— 8 —

MOGOLLAR ÇAĞINDA AZERBEYCAN VE ANADOLUNUN NİHAÎ OLARAK TÜRKLEŞMESİ

CÜVEYNÎ'ye göre, Münke (Mengü) kaan, kardeşi Hülegü'yü İran ve Onasya'yı fethetmeğe gönderdiği zaman, kendisine bütün Mogol ülkelerinden ordunun %20 sinin verilmesini emretmişti. Bu emre göre teşkil edilen ordunun 280.000 kadar bir sayı ettiği tahmin edilebiliyor [266]. Her nefer orta hesapla memleketin bir ailesini temsil ettiği hesaba katılacak olursa, çadırları, hayvanları ve aileleri ile birlikte Hülegü'yü takibetmiş olan kabilelerin nüfusu ceman bir buçuk ve en az bir milyon kadar sayılmak icap eder. Halbuki ayni CÜVEYNÎ'ye göre daha Ogedey Kaan, İlgiday Noyanı İrana gönderirken buna Mogol Uluslarını idare eden şehzadelerin tekmil ordularından % 20 sini ayırıp vermelerini emretmişti [267]). Bu halde İran'a ve Önasya'ya Hülegü ile beraber ve ondan evvel cem'an iki milyondan fazla Türk ve Mogol unsuru gelmiştir.

14 üncü asırda REŞİDEDDİN tarafından tasnif olunan Mogol hanları şeceresinde hanların ve şehzadelerin idareleri altında bulundurdukları ordu tümen ve ming (hezâ) leri sayılmıştır. Bu eserde Hülegü Han ile oğlu Abaka Hanın ordularını teşkil eden tümenlerden 50 sinin beyleri sayılmıştır.

Burada muayyen bir tarihte mevcut «tümen» (10.000 erlik birlik) lerin yekûnunu vermiş değilse de, bu nevi listelerden İlhanlı ordusunun büyüklüğü hakkında takribî bir malûmat elde edinebilir. 50 tümen asker, İlhanlı ordusunun takriben yarım milyon kadar olduğuna delâlet eder [268]. Bu liste-

lerde tümenleri teşkil eden uruğların adları da zikredilmiş olduğundan, bunların, tarihî vesika olmak itibarile, kıymetleri büyüktür. CÜVEYNÎ'nin verdiği malûmatı teyid eden bu listelere bakarak, İlhanlılara dayanç olan doğu uruğlarının takriben iki buçuk milyonluk bir nüfus teşkil ettiğini iddia edebiliriz.

Mogol tarihî kaynaklarından (Reşideddin, kısmen Cüveynî, Vassaf, Hamdullah Kazvinî ve Abdullah Kâşanî'den) öğrendiğimize göre, İlhanlılar devrinde doğudan gelen uruğların çoğu orduda ayrı «hezâre» (ming) ler, hattâ tümen çıkarmışlardır. Bunlar da şu Uruğlardır:

Uyrat (Uygur-at, Mogollaşmış Uygurlar, Hülegü'den önce İran valisi olan Argun Ağa bunlardandı) [269]. **Bisüvüt** (Hülegü'den önce İran vâlisi olan Baycu Noyan bunlardandı), **Sunit** (isim «Suunit», yani «Suun'lar» demek olsa gerektir, ki bu «suvun» yahut «suvın» lar yukarıda, s. 155, zikrettiğimiz gibi Kıpçak Uruğu olarak ta görülmektedir. Hülegü'den önce İran valisi olan Cormagon Noyan bunlardandı), **Sulduz** (birçok tümenden mürekkep olup İlhanlı ordusunun sağ cenahının ekseriyetini teşkil ediyorlardı), **Calayır** (Sulduzlar gibi bunlar da birkaç tümen teşkil ediyorlardı), **Suganut** (yani Sugan'lar), **Mangıt** (yahut Mangut, yani Mang'lar; bunlar da birkaç tümen teşkil ediyorlardı). Uluğnoyanlık ve hükûmet reisliği ekseriya bu son dört uruğun beyleri ellerinde kalmıştır. (Abaka zamanında ulugnoyan olan Soğuncak ile Ebu-Sa'îd zamanındaki Çoban, Sulduz uruğundan; Argun zamanında uluğ noyan Muka ile Keyhatu zamanında uluğnoyan Akbuğa, Calayır'lardan; Togacar noyan Suğanut'lardan; Gazan Han zamanındaki ulugnoyan Kutlugşah da Mangut'lardan idi). Diğer büyük uruğlar da **Tatar, Nayman, Kirayıt** idi. (Bunlar da birkaç tümen teşkil etmişlerdi. Tatarların başlıca kısımları, Anadolu'da, Afganistan ve Hind hududunda bulunurdu.)

Birer tümen teşkil ettikleri kayıtlı olan uruglar: **Kurulas, Kongırat** ve **Dürben'**dir. Teşkil ettikleri kıt'aların ne gibi bir birlik olduğu tasrih edilmediği halde, kendilerinden orduya mensup «ulug beğ» ler (emîri buzurg) çıktığı kayıtlı olanlar ise **Uygur, Kıyat Bayaut, Barın** ve **Kongıt** uruğlarıdır. Bunlardan Uygur ve Bayaut uruğlarından daha ziyade «bitikçi» yani devletin divan memurları çıkmıştır, ki bunlar eski Mogol ve Türk an'anelerinin hakikî hâmilleri olmuşlardır. Hülegü'den evvel bütün Horezm, Horasan ve İran'ı idare eden büyük emir Körküz'ün Uygurlardan olmasına ve Anadolu'da Ertene (Erdeneoğulları) sülâlesinin bunlardan olduğuna bakılırsa, bunların çıkardığı askerin de bir ve daha fazla tümen teşkil ettiği anlaşılır. Fakat henüz buna dair bir kayıt görmedik.

İlhanlılara Coçı Ulusundan gelenler meyanında Kıpçaklar, Başkurtlar bulunuyor. **Kıpçaklar**'dan Bayıtnış Kıpçak ve İlbasmış Kıpçak ismindeki emirler Diyarbekir'deki bir tümenin beğleri idiler [270]. Galiba Kıpçakların kendi tümeni olmuştur. **Başkurtlar**'dan Gazan Han zamanındaki Başkurt nam bir büyük emir bulunduğu yukarıda zikredilmişti. Bunlardan bir de Başkurt Saraka isminde bir emir Olcaytu zamanında bu hükümdarın maiyetindeki ordu kumandanlarından biri idi [271]. Yine Çoçı Ulusundan **Bulgarlar** da gelmiştir. Fakat onlardan orduya mensup kimse görünmüyor, yalnız Hülegü zamanında yaşamış ve bugün Tebriz'in Surkhab'ında medfun Hasan Bulgarî [272], Gazan Han zamanında yaşayıp siyasî işlere karışmış Reşid Bulgarî [273] ismindeki iki şeyh ile yine Hülegü devrinde de «zamanında edviye ilmini kendisinden iyi kimsenin bilmediği Taceddin Bulgarî isminde bir tabib, Calayırlılar devrinde malî işler memuriyetinde bulunmuş olan Hoca Cemal Bulgarî [274] ve Bulgarlı tüccarlar zikrolunuyorlar. Horasan'daki Türkmen uruğları da Mogollar zamanında kütle halinde Azerbaycan ve Anadolu'ya geldiler. Bunların büyük uruğlarından **Cuvanşir**'lerin [275] **Akkoyunlu**'ların bir kısmı Azerbaycan'da daha eski zamanlardan kalmış olsa dahi, gerek bunların gerekse **Kara-koyunlular**'ın esas kütleleri İlhanlılar zamanında Türkistan'dan gelmişlerdir [276].

Bu devirde şarktan gelen Mogol ve Türk oymakları yerleşecekleri mıntakalardaki ahaliyi bazan yerinden çıkararak arazi, mal ve mülklerini müsadere etmişlerdir [277]. Bu nevi tedbirlerde başlıca mutazarrır olanlar Azerbaycan ve Irak-Acem'deki İranlı ahali olduğu kaynaklarımızdan öğrenilmektedir. Şöylece Hamsa-Zancan-İcrûd mıntakası İlhanlılar zamanında Türk ve Mogolların yerleşme merkezlerinden biri haline geldi. Burada sonraları bina olunan Sultaniye'nin şimalinde Kâğazkunân kasabasına tâbi 35 kadar İranlı köyü tahrip edilip her yere Mogollar yerleştirildi, ve «Moguliye» ismile yeni bir şehir kuruldu. Bu şehrin etrafında teşekkül eden Mogol ve Türk köyleri 14 üncü asırda artık köylü olmuştu ve ziraatle meşgul idiler [278]. Sultaniye'nin kurulduğu yerin cenubunda Sicâs ve Şahrûd şehirleri yıkılıp burada ve İcrûd vilâyetinde 100 e yakın Mogol - Türk köy ve kasabası tesis edildi [279]. Sultaniye'nin şarkında 5 fersah mesafede Sarcihan'a tâbi 50 kadar Tacik köyü de tamamen yıkılmış ve burada eskiden Dah-i-Kâhûd ismini taşıyan kasabanın yerinde Mogollar Sayın-Kala şehrini kurmuşlardır [280], ki burası sonradan çok mamur bir hale geldi. İcrûd nehri de Türkçe Suğurluk ismini aldı [281]. Suğurluk, bu havalide hanların çok beğendiği bir yaylânın ismidir ki, bugünkü Tahti Süleyman burada bulunuyor. Bu civar-

da Köy-Bulduk [282] Yüz-Yığaç [283] ve Kongur-Öleng İlhanlı tarihinde adı geçen Mogol kasabaları idi. Bunlardan Kongur-Öleng'in bulunduğu sahaya da sonradan Sultaniye şehri kuruldu. Kazvin'in şarkında Paşkil sancağı önceleri kırk kadar köyden ibaretti. Bunlar da zamanın inkılâbı sayesinde Mogol köyü oldular [284]. Selçuklulardan sonra tamamile Türk ve Mogollar traafmdan iskân edilen orta Safîd-Rûd Türkçede Kızıl-Özen (Kızıl ırmak) ve Mogolca'da ayni mânada olmak üzere Hulen-Muran adını aldı. Safîd-Rûd ismi, nehrin ancak İranlıların oturduğu aşağı mecrasına münhasır kaldı. Bu Kızıl-Özen üzerinde Olcaytu-Buynuk [285] ve Kazvin'in garbinde Ak-Hoca [286] kasabaları kuruldu. Kazvin civarındaki Kurh-Rûd Mogollar zamanında Türkân-Moran ismini aldı [287]. Hemedân taraflarında da bazı Mogol uruğları yerleşti, şimdiki Devletabat yakınındaki Tualâ Gölü Mogolca Çıgan Naur, yani Ak-göl tesmiye edildi. Bisutun doğusu eteğinde Olcaytu Han Sultanabad Çamcamal isminde güzel bir şehir, ve yine Hemedân yakınında Buzencir köyü kurulup orada muhteşem binalar vücude getirilmişti [288].

Batı ve doğu Azerbaycan'daki Mogol iskân mıntakalarından Marağa şehri ve çevresi, Urmiye Gölü civarında **Sulduz** oymağının ismini alan mıntaka ve muhtelif yerlerdeki **padar** oymağı müstâmereleri dikkati çeker. Her iki kabile gelir gelmez toprağa bağlanmış görünüyor. Padar, On-Uygur oymaklarından biridir [289]. Marağa civarında Mogolların iskân sahası olan Zerîne-Rûd Mogolca olarak Cığatu, bu nehrin bir kolu da Nağatu ismini aldı. Mugan'da bugünkü Salyan o zaman Mogolca Dalan-Navur ismini taşıyordu. Şamahi yanındaki Aksu nehrine Mogolca olarak Çığan-Moran da deniliyordu. Şamahi ve Şeki taraflarına Mogollardan Uyrat kabilesi yerleşmişti. Bunlar Temür zamanında da orada idiler. Bu **Uyratlar** tekmil Kür havzasının en kalabalık ve en kudretli Türk-Mogol uruğu idi. Mogolların toplu olarak oturdukları yerlerden biri Erdebil ile Tebriz arasında Mişkin de Deraverd mıntakası, diğeri ise Erdebil ile Sarâb arasındaki Sayın-Yaylak yaylaları idi. Mahmud Gazan Han'm Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerinde vücuda getirdiği iskân sahalarında yer yer Mahmud-Abâd isminde kasabalar bulunmaktadır. Bunların başında Kür nehri mansabındaki Kavbar nam yerdeki Mahmud-Abâd gelmektedir, ki İlhanlılar ve Temürlüler zamanında mühim bir yerdi [290]. Ahalisi halis Türk ve ak çehreleri andıran bir vilâyet de Hoy tümeni idi. Burasına bu yüzden «İran-Türkistanı» derlerdi. Fakat bunların daha Mogollardan önce iskân edilen Türkler olacağını zannederim.

Anadolu'nun Mogollar devrindeki idaresi bahsinde şarktan gelen bir çok kabilelerin ismi geçti. Bu ülkedeki Türklerin yeni gelen Türk ve Mogol uruğları için iskân sahaları açmak yüzünden büyük tehcirlere maruz tutulduklarına ait kayıtlara rastlanmıyor. Zaten İlhanlılar zamanında gelen kabileler Selçuklular zamanında Türklerle iskânı hususu ihmal edilen doğu vilâyetlerine yerleştirilmiştir. Azerbaycan'daki eski Türk ahaliye gelince, Mogollar onları kendiliklerinden Mugandaki yaylalarından çıkarıldıklarına dair ZEKERİYYA KAZVİNÎ de bir kayıt varsa da [291], Şeyh Safiyeddin Erdebilî'nin menâkıbinden, bu ülkedeki Türkmen ve Kürtlerin yine eski yerlerinde kalmış oldukları anlaşılmaktadır. Herhalde bu Türkler, topraklarının iyi kısmını Mogollara ve doğu Türklerine terkederek kendileri ülkenin başka taraflarına çekilmiş olsalar gerektir. Diğer mıntakalarda Türk ve Türkmenler hep kendi yerlerinde kaldılar. Mogolların daha ilk gelişlerinde Atabek'lerin büyük emîrlerinden Akkuş, Azerbaycanın ova ve dağlarında oturan Türkmen ve Kürtlerin başına geçerek Mogollara iltihak etti. Bu hâdiseyi anlatan İBN AL-ATHÎR: «Bu Türkler milliyet ve cinsiyet dolayısile Tatarlara temâyül ettiler» demiştir [292]. Irk birliği hususunda Mogollar kendi siyasetleri yolunda istifade ettiler. Bağdad muhafızı olan Horezmli (yani Kanglı uruğundan) Sultancuk'u «sen de biz de ayni milletteniz, neye Araplar için harbedersin» diyerek kendi taraflarına çektikleri zikrediliyor [293]

Irak-ı-Acem ile Irak-ı-Arap arasındaki dağlık yerlerde yaşıyan Türk unsurunu İlhanlılar ve Calayırlılar zamanında eski yerlerinde yaşamakta devam ettikleri, Temür'ün fütuhatına ait kayıtlarda rastlanan sayısı pek çok Türkmen ve doğu Türk köy ve yayla isimlerinden anlaşılmaktadır [294]. Yani burada da Türkmenlerle Doğu-Türkleri beraberce aynı yerlerde yerleşmişlerdir. Azerbaycan'daki Türk ve Türkmenlerin Tatarlara hemen iltihak ettiklerine dair bir kait te şudur: Mogollar Nahçıvan'da Ermenilerin ve Tiflis'te Gürcülerin üzerine yürürlerken, Azerbaycan'ın Müslüman Türk ahalisi Mogollara iltihak ederek Hıristiyan ahaliyi sindirdiler. Bu hâdise, bu vak'adan 35 sene sonra buralarını ziyaret eden RUBRUK'da zikredilmiştir [295].

Azerbaycan ve Irak-ı Acem mıntakasında geniş mikyasta tatbik edildiği ŞEMSEDDÎN DİMAŞQÎ'nin ve DHEHEBÎ'nin sözlerinden anlaşılan tehcir işleri, HAMDULLAH KAZVİNÎ'nin ve diğerlerinin ifadelerinden anlaşıldığına göre, Farsça konuşan «Tacik» ahalinin hesabına yapılmıştır. Bu işlerin gelişi-güzel yapılmayıp, bir sistem ve plân denilebilecek muayyen tedbirlerle yapılmış olduğu görülüyor. İleride, İlhanlılar devrinde Azerbaycan

ve Anadolu'nun iktisadî vaziyeti bahsinde bu devletin Irak-ı-Arap'ta büyük kanallar yaptırmış ve onları iskân etmiş olduğu görülecektir.

Azerbaycan ve Irak-ı-Acem sahasında Mogollar tarafından sıkıştırılarak dışarıya atılan ahalinin Irak-ı-Arap'ta açılan bu yeni iskân sahalarına sevkedilmiş olmaları pek mümkündür. 13-14 üncü asırda Irak-ı-Arap'ta İranlı ahalinin çoğaldığı muhakkaktır. Bu da Azerbaycan ile Irak-ı-Acem'den vaki olan muhaceretlerle izah edilmelidir ki, buraları hâkim millet olan 2 milyon göçebeye yaylak ve kışlak yerleri oldu; Memleketin ve ordunun iaşesi için lâzım olan ziraat mahsulü sahaları da Dicle ve Fırat kıyılarına intikal etmiş görünüyor.

İlhanlılar tarafından ülke ahalisinin mütecanis Türk ve Mogoldan olmasını temin yolunda alınan tedbirlerin şiddetli ve cezrî olmasına rağmen, Iranlı ahali 14 üncü asırda bile ötede beride barınmış olarak yaşamakta idi. Tebriz ile Marağa muharebesiz teslim olduklarından, bu şehirlerdeki İranlı ahali epeyce zaman tutunabilmişe benziyor. MARKO POLO, Tebriz'in yerli ahalisine «Tavrızî» denildiğinden bahsetmiş, fakat şehirde mukim Gürcülerle beraber «Pars» ların, yani İranîlerin bulunduğunu da ayrıca kaydetmiştir [296]. HAMDULLAH KAZVİNÎ de, Marağa ahalisinin dili hakkında, Araplaşmış bir «Pehlevî dili» demiştir [297]. Bu müellif Mugan'daki Güstasefî ahalisinin dili hakkında «Gilân diline benzer bir Pehlevî şivesi» dediği gibi [298], o zaman Zencan şehrinde konuşulan diller hakkında da «temiz bir Pehlevî konuşuyorlar» demiştir [299].

Müslüman Türkler Hıristiyan kavimler arasında kendi dillerini her yerde taassupla muhafaza etmişlerse de, Müslüman kavimleri arasında ekalliyet olarak yaşayanları, hemen her yerde, 3-5 nesil sonra Türkçeyi bırakarak, yerli dilleri kabul etmişlerdir. Çin'de kuzey batı Çin ahalisi Buddist iken Müslüman Türkler dillerini pek iyi korumuşlar; fakat Çinliler İslâmiyeti kabul edince onların arasında bu Müslüman Türkler de çabucak Çinlıleşmişlerdir. Selçuklular zamanında da Anadolu ve Azerbaycan gibi, Türklerin toplu olarak bulundukları yerlerde Türk dili muhafaza olunuyordiyse de, güney İran, Irak-ı-Arap, Suriye ve Cibal taraflarında Arap, İranlı ve Kürd gibi Müslüman ahali arasında ekalliyet olarak oturan Türklerin dillerini kaybettiklerini anlatmıştım. İlhanlılar zamanında Türk ve Mogol ahalinin toplu olarak gelmesi ve bunların da muayyen noktalarda toplanması, İran da dahil olmak üzere, Önasya'da Türk unsurunun yerli ahali tarafından temsil edilmesine artık son vermiştir.

Rum ve Ermeni ahali de, daha 13. asrın sonuna kadar Anadolu'nun

birçok yerlerinde kendi mevcudiyetini dinî asabiyet ile muhafaza etmişti. CELÂLEDDİN RUMÎ'nin (öl. 1273) kendi müridlerine hitaben söylediği şu sözleri dikkate şayandır: «Tokat taraflarına gitmeliyiz, orası sıcaktır; Antalya sıcak memleket ise de, ahalisinin ekserisi Rum'dur, bizim sözlerimizi anlamazlar, gerçi onlar arasında da meram anlıyanlar vardır» [300]. Türkiye ve İran yoluyla Çin'e giden MARKO POLO, Orta ve Batı Anadolu'ya **Türkmen İli (Turkomanie)** tesmiye etmiştir. O, Müslüman olan Türkmenlerin cahil ve kaba insanlar olup hayvan beslemekle geçindiklerini, iyi mer'âları bulunan dağlarda yaşadıklarını, güzel atlar yetiştirdiklerini, bu Türkmenistan'ın şehirlerinde ve kalelerinde hâkim Türkmenlere karışarak Ermeni ve Rumların yaşadığını, bunların ticaret ve hirfetle geçindiklerini, Sıvas ve Kayseri'de piskoposlukları bulunduğunu, güzel halılar ve kumaşlar imal ettiklerini anlatmış; merkezi Erzincan olan ve kendisince **Büyük Ermeniye** tesmiye olunan Doğu Anadolu'yu, Erzurum ve Erciş vilâyetlerini, şehirlerinde Ermeniler, ve yaylalarında Tatarlar yaşıyan bir ülke olarak tarif etmiştir [301]. Marko Polo'nun bu sözleri, büyük seyahatına çıktığı zaman, yani 1271 senesine, aittir. Ermeni ekseriyeti Erzincan'da İbn Battuta'nın ve Sivas'ta Temür'ün zamanına kadar muhafaza edildi [302]; fakat Avrupalıların son asırlara kadar, eski Ptolemeus'un klâsik tâbirine uyarak, «Büyük Armeniya» tesmiye ettikleri ülkede umumî nüfus nisbeti, daha 14 üncü asrın başlarında kat'î surette Türklük lehine değişmişti. İBN BATTUTA Erzincan ile Erzurum arasında iki rakip Türkmen zümresinin, (yani Akkoyunlu ve Karakoyunlularm) yaşadığını anlattığı gibi, KLAVİÇO da, burasını Türkmenlerle meskûn bir ülke olarak tavsif etmiştir. Marko Polo da «Türkmen Ülkesi» olarak tavsif olunan Batı Anadolu Klaviço'da «Türk ülkesi», Marko Polo'da «Büyük Armeniye» tesmiye olunan Doğu Anadolu da Klaviço'da Türkmenlerin ülkesi diye tavsif olunmuştur. İslâm müellifleri de bu zamandan sonra Doğu Anadolu'yu «Türkmâniye» diye tesmiye eder oldular.

Doğu Anadolu ile orta ve yukarı Kür nehri havzası, bu nehrin cenubuna geçerek muhtelif devirlerde yerleşen Türk zümrelerini eritip yok eden bir kazan işini görmüştü. Milâddan önceleri gelen Sakalarla, Udh, Bulgar, Sabir ve diğer Türk kavimlerinin âkıbetini yukarıda anlattım. Kür nehri havzasındaki Selçuklu iskânı, bu nehrin boyunda eski Uti ülkesinin doğusuna münhasır kaldı; Mogollar devrinde ise ırmağın bütün orta ve yukarı kısımlarının güneyi -bir Ermeni bölgesi muhafaza edilmekle beraber - bir Türk ülkesi olmak yoluna girdi.

Gürcü vakanüvisleri, daha İskender zamanında, yani M. ö. 4 üncü

asırda Kür nehri boyunda **Bunturki** ve **Kıpçak** isminde iki Türk kavminin gelip yerleştiğine dair bir rivayet nakletmişlerdir; bunlardan «Bunturki» nin «ibtidaî Türk» demek olduğu ileri sürülüyor [303]. İhtimal Sakalarla birlikte, yahut onlardan sonra «Türk» ismini taşıyan bir kavim buraya gelmiştir [304]. Kıpçakların da o kadar eski zamanda mevcudiyeti yine imkân dahilindedir [305]. Ortaçağda gelip orta Kür'ün güneyinde yerleşen ve Hıristiyanlığı kabul eden Kıpçaklar, daha 1208 de bir «kuvveti oturak kavim» sıfatiyle köy ve kasabalarda yaşıyorlardı [306]. Ani'nin doğusunda Elegez dağı eteğinde bunların Kıpçak-avank isminde manastırları vardı [307]. Abaka Han zamanında Ahıska bölgesinde sahneye çıkan Hıristiyan Türk «Çaldır Atabeğleri» ile bu Kıpçakların İslâmlaşması başladı. Eski Yunan müelliflerinde Kolchi tesmiye olunan kavmin bakiyesi telâkki olunan şimdiki **Acar'**-lar ancak M.s. 7. nci asırda Gürcüleştiler [308]. Bunlara «Acari» ismini verenler de, buraya gelip hükümranlık etmiş ve sonra aralarında erimiş olan bir **Agaçeri** zümresinden gelmiş olabilir; çünkü Anadolu'da, Fars vilâyetinde ve Azerbaycan'da Türkmenlerin bir oymak ismi olan «Acarlu» kelimesi kaynaklarımızda Agaçerili şeklinde de yazılıyor [309]. Çoruh havzasına İlhanlılar zamanında Tatar ve Naymanlar'm yerleştirilmiş olduğu, bunlara mensup Samagar, Alagözlü ve Nayman gibi coğrafî isimlerden anlaşılıyor [310]. Orta Kür'de yerleşen Uyrat'lar ise Mogol - Doğu boylarının en kudretlisi idi. Daha önce buraya gelip yerleşmiş olan Borçalı'larla, Kazaklar da [311] bu devirde Müslüman olmaya başlamış görünüyorlar. Eski Hunların eski Uti'de yerleşen ve dilini çoktan unutmuş olan bir kısmı Araplar geldiğinde de mevcut bulunan **Khunân** kasabasına kendi isimlerini vermişlerdi; Mogol devrinden sonra bu kasaba Kız-Kala ismini aldı [312]. Doğu Anadolu'da yerleşen Salur uruğu da, İlhanlılar zamanında gelen uruğlardandır.

Batı Anadolu'da Hıristiyan unsurunun bu sahadan atılmasında, Mısır sultanı Baybars'm istilâ teşebbüsü ile, Togacar, Baltu ve Sülemiş isyanları dolayısiyle bu ülkeyi tamamiyle merkeze tâbi kılmak isteyip Anadolu'ya yeni yeni Mogol ve doğu Türk zümrelerinin sevkedilmesi başlıca sebep olmuştur. Bizans sınırlarının Türkmenler, Doğu Anadolunun Tatarlar ve doğu Türkmenleri (Akkoyunlu ve Karakoyunlular) tarafından işgal edilmesi, Hıristiyan ahalinin bu memleketteki ehemmiyetini hiçe indirdi. Bilhassa Gazan Han'dan başlayıp İlhanlıların kat'î surette Müslüman olmaları ve Gazan'ın iktisadî tedbirleri, Müslüman Türk ve Mogol unsurunun iktisadiyatta da bilfiil hâkim vaziyet almasını intac etti.

Bizans müverrihi NİCEPHORUS GRİGORAS, Anadolu'da vukua ge-

len bu muazzam kavimler itişip kayması neticelerini ve Hıristiyan unsurun bu ülkeden atılmasını şu şekilde anlatmıştır: «Türkler (Selçuklular) Skitler (Mogollar) tarafından takip olunurken, kendileri de Rumları kovarak takip ettiler. Onlar (Türkler) Mogolların önünden kadın gibi kaçtıkları halde, Rumlara karşı kendilerini o nisbette erkek gösterdiler. Böylece Mogolların bu ülkeyi istilâsı bir felâketin, talihsizliğin sebebi olmadı, bilâkis bu istilâ onlara (Anadolu Türklerine) büyük bir bahtiyarlık getirdi. Böylece onlar büyük kütleler halinde Paphlagonya ve Pamphilya'ya döküldüler ve Rumların ülkelerini yağma ettiler. Çevrelerine toplanan evbaş ile birlikte yağmaya ve Bizans sınır köy ve kasabalarını tazyika başladılar» [313].

Bu büyük hareketin Anadolu'daki Hıristiyan unsurunu silip süpürmesini, Küçükasya'da Rum kilisesinin sukutu tarihini yazan A. WAECHTER, 14. üncü asrın ilk yarısında vaki olan bir iş olarak târif etmektedir. Olcaytu, Hıristiyanların ilk İlhanlılar zamanmda elde etmiş oldukları hukuklarını iptal ederek, bütün Hıristiyan raiyyeyi cizyeye bağladı. Ebu-Sa'îd zamanında yarı deli Temürtaş Bek, mehdilik ve «qmi'-ül-kefere» (yani gâvurları ortadan kaldıran) olmak dâvasına kalkışarak Hıristiyan tebaaya karşı Hazreti Ömer rolünü oynadı. Hıristiyanları «zelil etmek» için bunları, sarı renkte baş sargısı ve ayrı alâmetli libas taşımağa mecbur etti [314]. Bu yüzden Mısır ve Suriye müelliflerinin medh ü senalarına mazhar oldu. Umumiyetle Bizans latifundi sahiplerinin iktisaden iflâsı, Hıristiyan Rum ahalisini İslâmların kucağına attı. Gazan Han'ın ikta' tedbirleriyle Türk ve Mogol askerî uruğlarını toprağa, yani köy ve kasabalara bağlaması, 1271 yılında MARKO POLO babasıyla buradan geçtiği vakit henüz yaylalarda yaşıyan Türkmen ve Tatarların da köy ve kasabada toprağa bağlanmasında müessir oldu. Rum patriklerinin bu zamana ait «akt» ları, Küçükasya'da «13. üncü asırda gül gibi parlayan Ortodoks kilisesi» nin anî olarak sukut ettiğini gösteriyor [315]. Selçuklular devrinde Azerbaycan ve Anadolu'nun geniş ölçüde Türkleşmesi tedricî surette devam etmişti; Mogollar devrinde bu iş, bir cezrî inkılâp şeklini aldı. İlk Araplar geldiğinde Azerbaycan ve Ermeniye gayet az meskûn bir ülke idi [316]; Selçuklular çağında nüfus çoğaldı, Mogollar gelince de nüfus büsbütün kesâfet kesbetti ve bu hal, 16. ncı asrın içinde Safavî sülâlesinin devlet merkezini Tebriz'den İsfahan'a nakledip Türk unsurunun pek çoğunu Türkiye hududundan çekinceye kadar devam etti.

İLHANLILAR ZAMANINDA ÖNASYA TÜRKLERİNİN KÜLTÜR HAYATI

İlhanlılar zamanındaki kültür hayatında **DİN GÖRÜŞLERİ** başta gelmektedir, Mogolların tarihiyle meşgul olanlar. **Hülegü** gibi Uzakdoğu mânasiyle münevver bir zatın akîde itibariyle Şamanı kalmış olmasını muhtemel görmüyorlar. Bu yüzdendir, ki kendisinin ve oğlu **Abaka**'nın Buddist olduğunu gösteren kayıtlara fazla kıymet veriyor, hattâ bu iki hükümdarın Buddizmin Maytreya mezhebine sâlik olduğunu bile bazan kat'iyetle söylüyorlar [317]. Elimizde mevcut ve doğruluğu şüphe götürmez kayıtlar ise, her iki hükümdarın Şamani, kaldığını gösteriyor [318]. Bunların sarayında Şamanı âyinlerinin icra edildiği [319] ve bunun Azerbaycan ve Anadolu'daki Müslüman Türk sofîlerine tesir ettiği [320] malûmdur. Şamanizmin, Avrupa terbiyesi görmüş ve bunu cidden benimsemiş olan Türk ve Mogollar arasında bile pekâlâ yaşıyabildiğini de, geçen ve bu asırda görülen misaller vâzıh olarak göstermiştir [321]. Bununla beraber, İlhanlılarda müsbet bir iş görülünce, bunu, orada inkişaf ettiği mübalâğalı olarak tasavvur olunan Hıristiyanlığa nisbet etmek âdeti de vardır [322].

İlhanlılarda gerçekten Buddizme olduğu gibi Hıristiyanlığa intisap edenler de olmuştur. Fakat Hıristiyanlık hakkındaki hakikat ancak şudur: Önasya'da Mogol hâkimiyetini ilk kuran **Cormagon Noyan** Müslümanlarla harbettiği için, Şamani olduğu halde, Hıristiyanlara karşı himaye göstermiş, Tebriz'de ve Nahçivan'da kiliseler binasına müsaade etmişti [323]. Halefi olan **Baycu Noyan,** papa IV. İnnocent ile siyasî münasebetler tesis ederek, Aybek isminde birisini elçi olarak gönderdiyse de, kendisi daha çok Müslümanlara mütemayildi. Baycu'nun generalleri papanın elçilerine: Hıristiyan olmak ve Fransız kıralı ile dost geçinmek istediklerini, fakat Frenklerin «Türkiye'ye ve Haleb'e» girmelerine mâni olacaklarını anlattılar [324]. Buna halef olan **İlçigiday Noyan,** Nayman uruğundan olup nesturi Hıristiyan mezhebine mensuptu [325]. Fakat, Fransa kıralı IX. Lui namına gönderdiği ve Lâtince tercümesi zamanımıza kadar Fransa Devlet Arşivinde mahfuz bulunan bir mektubunda Göyük Kaan'ın «cihanın padişahı» olduğunu bildirerek, Fransa kıralım oğlu tesmiye etmiş ve büyük Kaan'ın azametini ve kudretini anlıyarak itaat etmezse, fena âkıbetlere maruz kalacağını söyliyerek, tehdit etmiştir [326]. Yani onun Hıristiyanlığa mensup olması, devletin ve milletin menafiine tâbi kalmıştır.

İlçigiday, Mengü Kaan tarafından (1251 de) azledilince tekrar iş başına gelen Baycu, bu defa Müslümanlara daha yakın oldu. Doğu İran (Horasan ve Mazenderan) vâliiumumîsi olan **Çıntemür** (1131-1135), kendisine tâbi ülkeleri Horezmli Müslüman Türkler ve Horasanlı Tacik memurlar vasıtasiyle idare etti. Bu Horasanlıların başında da sonradan İlhanlıların büyük vezirleri olan Cuveynîler ailesinin reisi Bahaeddin Cüveynî bulunuyordu. Hülegü'nün Kerait kabilesinden olan anası **Surgaktuna Hatun** gibi, ayni kabileden olan büyük karısı **Tokuz Hatun** da, nesturi Hıristiyan mezhebinde idiler. Bu kadın Hıristiyanları himaye etmiştir; onun orda'sında ve Aladağ'daki yaylasında kilisesi bulunup çan çalınırdı. Fakat, sonraki bazı Müslüman ve Osmanlı müelliflerinin zannettiği gibi, Hülegü, bu kadının hatırı için, Hıristiyanları Müslümanlara tercih etmiş değildir. Süryanî patriklerinin hayatına ait kayıtlar, yalnız Hülegü'nün değil, kadınının dahi devlet işlerini kendi akîdesinden yüksek tuttuğunu, papasların Müslümanlara karşı olan entrikalarına kulak asmadığını gösteriyorlar.

Müslüman Selçukluların Sultanı İzzeddin Keykavus II. yi Hülegü'nün nezdinde bu Tokuz Hatun himaye etmişti [327]. Hıristiyan şikâyetlerinin reddedilişinde her vakit hükümdarın, bütün dinlerin fevkinde ve bîtaraf bulunması icab ettiğine inandığı görülmektedir. Abaka Han Buddist Uygur bahşışlarına fazla iltifat göstermiş, fakat Hıristiyanları da himaye etmiştir. Bunlardan bilhassa Makikh, sonra Mar Denha ismindeki iki Süryani patriğine iltifatlarda bulunduğu kayıtlıdır. Şimalî Çin'de Şan-si vilâyetindeki Tokto mıntakasında Nesturilerin patriği olan Uygur Rabban Çauma ile Hanbalık (Pekin) daki nesturi patriği Uygur Markus, 1275 te İran'a gelerek Abaka Han'ın müsaadesiyle Horasan'da Tus yanında bir manastır kurdular. İlhanlılar, Mısır Memluklarına karşı yapılan seferlerde Hıristiyanları da ordularında bulundurdular. 1281 de prens Mengü Temür (Hülegü'nün oğlu) idaresinde yapılan seferde 30.000 kadar Ermeni ve Gürcü askeri vardı. Müslümanlığı kabul etmiş olmasına rağmen Ahmet-Tekudar Hanın ordusunda da Gürcü ve Ermeniler bulunuyordu. Fakat Mogollar Hıristiyan Gürcülere karşı seferlerinde Azerbaycan ve Arran'ın Müslüman Türklerini beraberlerinde alarak Hıristiyanların kiliselerini tahrip edip yaktılar.

Dinlere intisap umumiyetle pek az bir mâna ifade ediyordu. **Ahmed Tekudar,** gençliğinde Hıristiyan olmuş ve «Nikola» ismini almıştı [328]. **Gazan Han,** Islâmiyeti kabul etmeden önce Buddistti; Müslüman olduktan sonra da diğer dinlere karşı müsamaha siyasetini takib etti. Nesturî katolikosu Yabalaha III. ile iyi ve samimî münasebette bulundu [329]. Bir Hıristiyan

Kirayit kadından doğma olan kardeşi **Olcaytu**'nun da, gençliğinde Hıristiyan vaftizi edilmiş olduğunu yukarıda zikrettik. Onun dayısı olan Kirayıt **İrencin Noyan**'ın Buddist Uygurların tesirinde bulunduğuna dair bir kaydı nakletmiştik. Halbuki mevlevî tarikatine intisap eden bir Müslüman olmasından önce Tebriz'deki nesturi Hıristiyan kilisesi mahalle heyetinin âzâsı sayılmıştır [330].

Umumiyetle garplı âlimlerin, Nayman ve Kirayit kabilesinden olan her generale ve her kadına Hıristiyan nazariyle bakmaları ve bunların Hıristiyanlık hisleri hakkındaki tasavvurları, ancak kendilerinin Hıristiyanlık hislerinden gelmektedir. Bir İngiliz müsteşrikinin Hıristiyan Kirayitlere ait yakında intişar eden tetkikinde, İlhanlı Ebu-Sa'îd Han zamanında Kirayıt emirleri İrencin ve Kurmışı'nın isyanlarını bile Hıristiyanlık gayreti neticesi imiş gibi izah edilmiştir, ki çok yanlıştır [331]. Mengü Kaan'ın Hırstiyan papazlarının vaızlarını dinlemesinden, onun Hıristiyanlığı kabul ettiği hakkında Karakorum Hıristiyanları ağzından naklolunan rivayetleri, daha DE-GUİGNES: «Ermeni rahibinin uydurması» diye izah etmiştir [332]. İlhanlılar hakkındaki rivayetlerin çoğu da hep bu gibi kaynaklardan gelmektedir.

Herhalde Haçlıların, Tatarları Müslümanlara karşı kendi saflarmda bulunduracaklarına dair olan ümitleri suya düşmüş, bilâkis İlhanlılar zamanında Anadolu'daki Tatar noyanlarının isyanları ve onların tenkili dolyısiyle yüzbinlerce yeni Türk kütlesi Bizans sınırlarında yayılmış ve Türklerin Hıristiyan âlemine karşı yeni hamleleri bununla başlamıştır. Gerçi nesturî Hıristiyan propagandası Mogolistan'da çok eskiden başlamıştı. Mogol hanları milliyet itibariyle kendilerinden olan Kirayıt ve Uygur Hıristiyanlarına mühim mevkiler vermişler, onlarla evlenmişler ve onların dinî propagandalarına müsaade etmişlerdir. Fakat Türk ve Mogoldan olmıyan Ermeni, Gürcü, Rum, Rus, Süryanî ve sairenin Mogollar nazarında itibarı olmamıştır. Bizans'ın, Selçuklular zamanında olduğu kadar bile itibarı yoktu. Bizans imparatoru Mikhail Paleoloğos, hanlara takarrüp ümidile, kızı Despina'yı 1265 de Abaka Han'a göndermişti. Bu kadın, Abaka'nın kadınları listesinin sonunda ve «kuma» (cariye) lar listesinin yanında zikredilmiştir [333]. Han'ın bu kadından hiç bir çocuğu olmamıştır. İmparator Andronikos II. de kızı Mariya'yı Gazan Han'a vermişti. Bu kız, ancak onun vefatından sonra gelip, Olcaytu'nun haremine intisap etti. Bizans tarihlerinde büyük hâdise olarak anlatılan bu «izdivac» keyfiyeti [334] REŞİDEDDİN'de: «İstanbul padişahı kendi kızını kuma (yani cariye) sıfatiyle padişahın hizmetine göndereceğini bildirecek elçiler gönderirdi» şeklinde zikredilmekle iktifa edilmiştir [335].

HAFİZ ABRU da Olcaytu'nun kadınları listesinin sonunda zikredilmiş ve eski Tespina (Despina) nın yerini tuttu demekle iktifa edilmiştir [336].

Olcaytu'nun da bu kadından evlâdı olmamıştır. Herhalde her iki kadından hanların evlâdı olmamıştır. Galiba, Uzakdoğu'da Çinli kadınlardan doğan evlâdm miras hakkına mâlik olamayışı gibi, Önasya'daki Mogollar da Türk ve Mogol olmıyan kadınları cariye telâkki ve onlardan evlât olmasını istememişlerdir. Firenk tipinde evlâdm mekruh görülmesinin de bu hususta rolü olmuştur. Takarrüp maksadiyle gönderilen bu iki kadından başka hiçbir Mogol prensinin yahut emirinin Rum'dan bir karı ile evlendiği mervi değildir.

Bizans imparatorları Altun-Orda hanlarına ve Nogay'a da kızlarını vermişlerse de onlar dahi resmî kadınlar listesinde sayılmamıştır. Özbek Han ise Bizans imparatorunun kızma doğumdan önce memleketine dönmek müsaadesini vermiştir [337]. Selçuklu Sultanlarında Bizanslılarla evlenmenin makbul olduğunu yukarıda zikrettik. Gürcü kıralının kızından doğmak bile bir asalet verici sayılarak Giyaseddin Keyhusrev II, Gürcü Hatun'dan doğan oğlu Alâeddin Keykubad II. yi diğer kadınlarından doğan iki oğluna, yaşı küçük olmasına rağmen, tercih ederek veliaht tayin etmişti [338]. İlhanlılarda Ermeni ve Gürcülerden evlenmek ve onları yüksek memuriyetlere tayin etmek te olmamıştır. Tekudar Ahmed Han'ın büyük kadını olan «Ermeni Hatun» u Ermeni zannetmek ve sonradan emir İrencin'le evlenmesi dolayısiyle bu aileyi bir Hıristiyan ailesi diye telâkki etmek yanlıştır. Burada **Ermeni**, ancak bir isimden ibarettir, bu kadının Kongrat kabilesinden bir Mogol beğinin kızı olduğu REŞİDEDDİN ve diğer menbalarda sarih olarak kaydedilmiştir [339]. SPULER, Hülegü ile Abaka ve Ahmed Hanların büyük emirlerinden olan Anadolu vâliiumumîsi Alınak Noyan'ı Gürcü olarak kaydetmiştir [340]. Halbuki bu Noyan'ın Kirayit kabilesinin eşrafı Yasavur Bahşı'nm oğlu olduğu, REŞİDEDDİN ile diğer bütün menbalarda kayıtlıdır. SPULER ancak VASSÂF'da İlhanlıların ordusuna alman Gürcülerin bu Alınak'a tâbi bulunduklarına dair bir kaydı [341] yanlış anlıyarak bu hataya düşmüştür.

Şamanî kalan Mogolların Buddizm ve Hıristiyanlık ile İslâmiyet arasında sallandıktan sonra birden **İSLÂMİYETE MEYL**etmeleri, Türk milletinin ekseriyetinin Müslümanlığı artık çoktan kabul etmiş olmasının tesiriyle; diğer taraftan da Müslümanların Tatarlara karşı **takt**'lı hareketiyle izah edilmelidir. Müslümanlar daha Çengiz çağında hükümdarların yanında mühim yer tutmuşlardı. Horezmli **Mahmud Yalvaç** ile Karluklardan **Danışmend** ve

Hasan isminde ikisi, Çengiz'in Belcivane'deki arkadaşlarından idi. Bu ise, Muhammed peygamberin mağarada gizlendiğinde yanında bulunmak kadar şerefli bir iş sayılıyordu. Kaan'lar nezdindeki Yalvaç-oğulları gibi Çengiz'in oğlu Çağatay'ın veziri **Habeş 'Amîd,** Argu'lu bir Müslüman Türktü. Çağatay'ın oğlu **Kara Hülegü** gibi Çoçı Han'ın oğlu **Berke** de, pek erkenden İslâm telkinine kapıldılar.

Bunun emsali gittikçe çoğaldı. Mengü Kaan tarafından Horasan vâliiumumîsi olarak bulunduğunu yukarıda zikrettiğim uygur Çıntemür'den sonra bu mühim vazifede, yine Uygurlardan olup Çengiz'in oğullarına muallimlik eden **Körküz** (1235-1242) bulundu. Bu Körküz (ismi Hıristiyan Georges olmasına rağmen) Buddistti, sonra Müslüman oldu [342]. Bunların zamanında ordu kumandanı olan **Kühüday Noyan** da, Mardin sultanı ile sulh akdettikten sonra Müslüman oldu [343]. Körküz'e halef olan vâliiumumî Uyrat (yahut Uygur) uruğundan **Argun Aka** (1243 - 1255), Uygurca yazan münevver bir zattı ve mükemmel bir hattattı. Müslümanlığa mütemayil ve Şeyh Sa'deddin Hamevî ile sohbet ederdi, nitekim hayatının sonunda Müslüman oldu. Pek kuvvetli Müslüman olup, iyi bir İslâm terbiyesi de almış olan oğlu **Nevruz Noyan** ise, sonradan İlhan Gazan'm Müslüman olmasına sebeb oldu. Hülegü ile beraber gelen Mogol büyüklerinden Çengiz Han'ın kızının oğlu **Musa Küregen** ile emirlerden **Hüseyin Aga** Müslüman olmuşlardı. Bunların evlâtları samimî Müslüman ailelerini teşkil ettiler [444]. Bu gibi hâdiseler, İslâm mütefekkir ve siyasîleriyle ulema ve şeyhlerine, Mogollara yarının Müslümanı, Müslümanlığa namzed nazariyle bakma lüzumunu telkin etti ve bunların yanlarında bulunarak kendilerine telkînde bulunmanın en büyük sevap iş olduğu fikrini verdi.

Şarktan gelen Tatarların Şamanlığını Müslüman Türkler bir «gâvurluk» ve «mecusîlik» den ziyade, bir Müslümanlık namzedinin «cehalet» i, yahut «câhiliyet» i saymışlardır. Bunu, Türkistan'da Mogollar devrinde yazılan Yesevî menkıbelerinden öğreniyoruz, ki onlar Müslüman kızlarının bu Şamanî Türk ve Mogol ekâbiriyle evlenmelerine asla itiraz etmemişlerdir. Anadolu'da CELÂLEDDİN RUMÎ ve halefleri de ayni fikirde bulunmuşlar ve bunu eserlerinde tebarüz ettirmişlerdir. Celâleddin Rumî, Müslüman olacaklarına inandığı Tatarlara feragatle bakılmasını tavsiye etmiş ve bir şiirinde: «Sen Tatarlardan korkuyorsan, Tanrı'yı tanımıyorsun demektir; ben ise onları yüz tane îmân sancağı ile istikbal ediyorum» demiştir [345]. Gazan Han Müslüman olduktan sonra Mevlânâ'nın bu şiirini kendi hırkasına altunla yazdırmıştır [346]. Celâleddin Rumî diğer bir şiirinde: «Eğer ba-

na sırdaş isen, sana sırrımızı ifşa edeyim: Halk Tatarlardan kaçıyorsa, biz Tatarları yaradan Tanrı'ya hizmet edelim» demiştir [347]. Mevlâna'nın müridi olan vezir Muineddin Pervane, kendisinin Mogollarla mümaşatını ve onlara bütün mevcudiyetiyle yardımını «beka-yı İslâm ve kesret-i İslâm için çalışmak» diye tarif ediyordu; Mevlâna onun Şamlı ve Mısırlılara karşı Tatarlara yardım etmesini de, Allahın rahmetinden ümitvar olarak yapılan bir iş diye göstermiş ve bundan menetmemiştir [348].

Mevlâna'nın halifesi olan **Ârif Çelebi** hakkında EFLÂKÎ onun «açıkça Mogol ordusunun taraftarı» olduğunu zikreder [349]. Bu Ârif Çelebi Mogollara karşı ayaklanan Karamanlılara hitap ederek: «Tanrı taâlâ ve tebârek sizi istemiyor, Tanrı Mogol ordusunun muvaffakiyetini istiyor; bu yüzden de devleti Selçukluların elinden alarak Çengizlilere tevdi etmiştir. O hâkimiyeti istediğine verir, biz de Tanrı'nın istediğine göre hareket edeceğiz» demiştir [350]. Mogolları Müslüman yapmak yolunda çok gayret sarfeden bu Ârif Çelebi, Gazan'ın İslâmiyeti kabul etmesinden sonra çok vakitler Tebriz'de bu Han'ın ve halefi olan Olcaytu'nun sarayında bulundu ve büyük hatun **İltuzmış Hatun**'un huzurunda sema' meclisleri yaptı [351]. Mevlâna'nın oğlu **Sultan Veled,** hanlar ve noyanlar çevresine çok yakındı. Bunlar nazik ve anlayışlı muameleleriyle İslâmiyeti henüz kabul etmemiş olan Mogolların kalbini kazanıyorlardı. Gayrımüslim olan Keyhatu kararlaştırmış olduğu Konya muhasarasından Celâleddin Rumî'yi rüyasında görerek bu şeyhin kendisine: «Ey Türk, Konya'yı muhasaradan vazgeç» deyince bu işten vazgeçtiğini bu Han'ın büyük emirlerinden Muhammed Şukurçu'nun rivayetinden öğreniyoruz [352].

Sultan Veled'in Emir İrencin ile olan müzakeresi de, bu şeyhlerin İslâmiyeti daha kabul etmemiş olan bu Noyanlarla ne kadar ustalıkla muamelede bulunduğunu gösterir. İrencin Buddist bahşılarının anlattığı 40 ilâhtan bahsettiğinde, Sultan Veled bunu: «Bu kırkın arasında birisi elbette büyüktür, nasıl ki, bizde de **Noyanlar** ve **Tuşimel** (yani devlet memurları) arasında birisi handır» diye emîrin eski dinini İslâmiyete ve tevhid prensibine uygun bir şekilde izah etmiş ve noyanın kalbini kazanmıştır [353]. Bundan böyle İrencn Mevlevîler tarikatına mensup olmuştur.

Mogolları İslâm namzedi bilen şeyhler ve siyasîler, onların Müslüman kadınlarla evlenmesini yalnız Türkistan'da değil, Anadoluda da tasvip etmişlerdir. Selçuklu atabeğlerinden biri Celâleddin Rumî'ye: «Rum kâfirleri kızlarımızı Tatarlara veririz, bu yolla onları Hıristiyan yaparak dünyada tek bir dini, yani Hıristiyanlığı hâkim kılarız ve sizin dininiz olan İslâmiyet ortadan

kalkar» diye söylediklerini anlatmış; Mevlâna da bu münasebetle gâvurların bu fikirlerinin asla tahakkuk ctmiyeceğini söylemiştir. Bu hususu Mevlâna'nın **Fih-Mâfih**'inde okuyoruz [354]. İşte Hıristiyanların bu hülyalarının tahakkuk etmesini önlemek, bilâkis bunları kendi dinleri namına kazanmak için Müslümanlar hanlara kızlarını verdiler. Sultan İzeddin Keykâvus II. nin halası Altın-Orda Hanı Berke'nin nikâhında idi [355]. Rükneddin Kılıç Arslan IV. ün kızı **Selçuk Hatun** vezirleri olan Sahip Fahrettin Ali'nin ve Muineddin Pervane'nin gayretleriyle Abaka Han'ın oğlu Argun'a verilmişti [356]. Şamanı olan Keyhatu'nün Müslümanlara hâmilik eden zevcesi **Ayşe Hatun,** Calayır İlkay noyanm Anadoluda İslâmiveti kabul eden oğlu Togu Noyanın kızı idi [357]. Diğer Hatun'u **İltüzmiş** te Müslümandı. Üçüncü kadını olan **Paşa Hatun** da Müslüman olup Kirman meliki Kutbeddin'in kızı idi [358], ki daha önce Abaka'nm nikâhında olmuştu. Mogolların hizmetindeki Müslüman emırlerden Hüsameddin Baycar, Muineddin Pervane ve Scyfcddin Turumtay da Mogol emırlerinin kızlariyle evlenmiş ve Muineddin Pervane'nin biraderi Kutbeddin Osman da iki kızını, henüz İslâmiyeti kabul etmemiş olan iki Mogol emirine vermişlerdi [359]. Abaka Han torunu şehzade Gazan'ın terbiyesini zikri geçen gelini Selçuk Hatun'a havale etmişti, ve bu Hatun'un terbiyesi neticesinde Gazan'da İslâm ruhu yerleşti [360]. Anadolu'da Khudavand Hatun ismiyle maruf olan bu Hatun, Argun Han'dan dul kaldıktan sonra Niğde'de yaşayıp 13.4.1330 da vefat etmiş ve orada daha önce yaptırdığı türbesinde medfun olmuştur. Bu Hatun'un Tokat'ta yaptırdığı binalar da vardır [361]. SULTAN VELED bu Hatun'a ait şiirlerinde: «Asrımızın Rûm ve Şâm ülkelerinde Irak ve Talkan (yani Horasan) da meşhur Çin ve Maçin'de muteber hatunu, zamane ehilleri ona minnettar, erkek, kadın, ihtiyar ve gençler onun hayranı» diye Buddist Argun Han'a zevce olan bu kadınla iftihar etmişlerdir [362].

Müslüman Türkler Şamanî Türk ve Mogollara, kendilerinden farklı oldukları halde tek bir ilâha tapan insanlar dive baktıklarını belirtmek üzere, «senin Tanrın», «bu işi Tanrın için yap» diye hitap etmişlerdir [363]. Anadolu'nun Oğuz Türk şâiri ŞEYYÂD HAMZA, Mogol prens yahut pren seslerinden birine yazdığı bir şiirinde kendisinin, ne **sarter** yani tacik ve ne de **bulargu,** yani fitneci olmadığmı zikretmiştir, ki [364] bununla kendisinin - muahharen Temür tarihlerinde İranlılara karşı denildiği gibi- «Tâcik-i fitne-cngîz» [365] olmadığını anlatmak istemiş olsa gerektir. Milliyet esasında Müslüman Türklerle Şamanî Türk ve Mogollar arasında bir ülfet hâsıl olması, Memlûk sultanları için bir endişe mevzuu teşkil ettiğinden, onlar ara-

daki din farkını büyüterek Mogolları Hıristiyanlardan daha fena göstermek için çok gayret sarfetmişlerdir. Çünkü Mogollardan bir takımlarının Memlûklere geçme hâdiseleri vaki olmuşsa da, Memlûklerden İlhanlılara geçme pek çok olmuştur. Fakat hususî sohbetlerde Memlûklerin İbn Muhannâ gibi emîrleri İlhanlıları «samîm al-Türk», yani «halis ve hakikî Türk» olarak tanıdıklarını izhar etmekten çekinmemişlerdir. Mısırlı Türk Sarım Özbek, Hülegü'nün nezdine elçi olarak geldiğinde, Hanın kadınları ile şakalaşmış olduğunu, ve **bizim** (yani Memlûk Türkleri) ile **sizin** (yani Mogollar, Doğutürkleri) aramızdaki fark, rakı içerken bizim mezelerimizin envaî turşular ve tatlılar olduğu halde, sizinkinin de çam ağacının kozalak taneleri olmasından ibarettir diyerek Hülegü'yü ve Hatunlarını güldürmüştür [366].

Fakat Mogollar Müslümanlığa mâil görününce Müslüman ve gayrimüslim Türk ve Mogol arasında ülfet arttı. Bu işte bilhassa Türk sûfîleri önayak olmuşlardır. Bu nevi şeyhlerin musiki ve davul sesleri altında Türkçe manzum «şathiyat» yani saçma sapan sözlerle hizmet ve dini karıştırarak şiirler söylemeleri, meczup olmaları Şamanî «kam» ların âyinleri ile hemen hemen birdi. Hanlar bu nevi Türk şeyhlerini «orda» larına kabul ettiler. Abaka Han'ın Anadolu'nun Danişmend vilâyetinde maruf şeyhlerden **Aybek Baba** isminde bir şeyhi çok beğendiği zikrolunuyor. Oğlu Tekudar Ahmed Han ise **Abdurrahman Baba** adında bir Türk şeyhini kendine pîr edinerek, ona «baba» diye hitap etti ve onunla meşhur âlim **Kutbeddin Şirazi**'yi devlet işlerine de karıştırdı. Arran'da yaşıyan **İşan Mengli** isminde bir Türk şeyhi ile pek canciğer oldu. Ona «karındaş» diye hitap eder, kışın Arran'da kışlarken, şeyhin dermeevini kendi ordasına yakın bir yere diktirir, ve onun evine giderek semâ' (yani musikili ve şarkılı zikir) ile meşgul olurdu. Türk şeyhleriyle fazla meşguliyeti yüzünden devlet işlerine çoğunca annesi Kutuy Hatun bakardı [367]. Reşideddin'in tarihini istinsah eden REŞİD HAVAFÎ isminde bir zat, kendisinin Ahmet Han'a olan bir arzını han bu şeyhin evinde iken, şeyhin vasıtasiyle arzederek hallettirdiğini, Han'ın memlekette adalet ve insafı yerleştirmek babında Abdurrahman baba ve İşan Mengli ile işbirliği ettiğini sena ile yadetmiştir [368]. Bidayette «zikri cehr» (yani musikili ve danslı zikir âyini) ve «semâ'» taraftarı olmıyan **Celâleddin Rumî**'nin Tebrizli bir dervişin tesiriyle **semâ'** ve **cezb** yoluna girmesi, cehrî Türk sufîlerinin bu hanlar nezdinde makbuliyete geçtiklerini gördükten sonra vâki olmuştur. Azerbaycanlı meczup Türk şeyhleri Konya'daki Selçukluların kalbini de kazanmıya muvaffak olmuşlardı [369]. Celâleddin de bu vaziyete uydu.

Müslüman şeyhleri diğer uluslarda da Müslümanlık propagandası ile

kalkar» diye söylediklerini anlatmış; Mevlâna da bu münasebetle gâvurların bu fikirlerinin asla tahakkuk etmiyeceğini söylemiştir. Bu hususu Mevlâna'nın **Fih-Mâfih**'inde okuyoruz [354]. İşte Hıristiyanların bu hülyalarının tahakkuk etmesini önlemek, bilâkis bunları kendi dinleri namına kazanmak için Müslümanlar hanlara kızlarını verdiler. Sultan İzeddin Keykâvus II. nin halası Altın-Orda Hanı Berke'nin nikâhında idi [355]. Rükneddin Kılıç Arslan IV. ün kızı **Selçuk Hatun** vezirleri olan Sahip Fahrettin Ali'nin ve Muineddin Pervane'nin gayretleriyle Abaka Han'ın oğlu Argun'a verilmişti [356]. Şamani olan Keyhatu'nün Müslümanlara hâmilik eden zevcesi **Ayşe Hatun,** Calayır İlkay noyanın Anadoluda İslâmiveti kabul eden oğlu Togu Noyanın kızı idi [357]. Diğer Hatun'u **İltüzmiş** te Müslümandı. Üçüncü kadını olan **Paşa Hatun** da Müslüman olup Kirman meliki Kutbeddin'in kızı idi [358], ki daha önce Abaka'nın nikâhında olmuştu. Mogolların hizmetindeki Müslüman emirlerden Hüsameddin Baycar, Muineddin Pervane ve Seyfeddin Turumtay da Mogol emirlerinin kızlariyle evlenmiş ve Muineddin Pervane'nin biraderi Kutbeddin Osman da iki kızını, henüz İslâmiyeti kabul etmemiş olan iki Mogol emirine vermişlerdi [359]. Abaka Han torunu şehzade Gazan'ın terbiyesini zikri geçen gelini Selçuk Hatun'a havale etmişti, ve bu Hatun'un terbiyesi neticesinde Gazan'da İslâm ruhu yerleşti [360]. Anadolu'da Khudavand Hatun ismiyle maruf olan bu Hatun, Argun Han'dan dul kaldıktan sonra Niğde'de yaşayıp 13.4.1330 da vefat etmiş ve orada daha önce yaptırdığı türbesinde medfun olmuştur. Bu Hatun'un Tokat'ta yaptırdığı binalar da vardır [361]. SULTAN VELED bu Hatun'a ait şiirlerinde: «Asrımızın Rûm ve Şâm ülkelerinde Irak ve Talkan (yani Horasan) da meşhur Çin ve Maçin'de muteber hatunu, zamane ehilleri ona minnettar, erkek, kadın, ihtiyar ve gençler onun hayranı» diye Buddist Argun Han'a zevce olan bu kadınla iftihar etmişlerdir [362].

Müslüman Türkler Şamani Türk ve Mogollara, kendilerinden farklı oldukları halde tek bir ilâha tapan insanlar dive baktıklarını belirtmek üzere, «senin Tanrın», «bu işi Tanrın için yap» diye hitap etmişlerdir [363]. Anadolu'nun Oğuz Türk şâiri ŞEYYÂD HAMZA, Mogol prens yahut prenseslerinden birine yazdığı bir şiirinde kendisinin, ne **sarter** yani tacik ve ne de **bulargu,** yani fitneci olmadığını zikretmiştir, ki [364] bununla kendisinin - muahharen Temür tarihlerinde İranlılara karşı denildiği gibi- «Tâcik-i fitne-engîz» [365] olmadığını anlatmak istemiş olsa gerektir. Milliyet esasında Müslüman Türklerle Şamani Türk ve Mogollar arasında bir ülfet hâsıl olması, Memlûk sultanları için bir endişe mevzuu teşkil ettiğinden, onlar ara-

daki din farkını büyüterek Mogolları Hıristiyanlardan daha fena göstermek için çok gayret sarfetmişlerdir. Çünkü Mogollardan bir takımlarının Memlûklere geçme hâdiseleri vaki olmuşsa da, Memlûklerden İlhanlılara geçme pek çok olmuştur. Fakat hususî sohbetlerde Memlûklerin İbn Muhannâ gibi emîrleri İlhanlıları «samîm al-Türk», yani «halis ve hakikî Türk» olarak tanıdıklarını izhar etmekten çekinmemişlerdir. Mısırlı Türk Sarım Özbek, Hülegü'nün nezdine elçi olarak geldiğinde, Hanın kadınları ile şakalaşmış olduğunu, ve **bizim** (yani Memlûk Türkleri) ile **sizin** (yani Mogollar, Doğutürkleri) aramızdaki fark, rakı içerken bizim mezelerimizin envaî turşular ve tatlılar olduğu halde, sizinkinin de çam ağacının kozalak taneleri olmasından ibarettir diyerek Hülegü'yü ve Hatunlarını güldürmüştür [366].

Fakat Mogollar Müslümanlığa mâil görününce Müslüman ve gayrimüslim Türk ve Mogol arasında ülfet arttı. Bu işte bilhassa Türk sûfîleri önayak olmuşlardır. Bu nevi şeyhlerin musiki ve davul sesleri altında Türkçe manzum «şathiyat» yani saçma sapan sözlerle hizmet ve dini karıştırarak şiirler söylemeleri, meczup olmaları Şamanî «kam» ların âyinleri ile hemen hemen birdi. Hanlar bu nevi Türk şeyhlerini «orda» larına kabul ettiler. Abaka Han'ın Anadolu'nun Danişmend vilâyetinde maruf şeyhlerden **Aybek Baba** isminde bir şeyhi çok beğendiği zikrolunuyor. Oğlu Tekudar Ahmed Han ise **Abdurrahman Baba** adında bir Türk şeyhini kendine pîr edinerek, ona «baba» diye hitap etti ve onunla meşhur âlim **Kutbeddin Şirazi**'yi devlet işlerine de karıştırdı. Arran'da yaşıyan **İşan Mengli** isminde bir Türk şeyhi ile pek canciğer oldu. Ona «karındaş» diye hitap eder, kışın Arran'da kışlarken, şeyhin dermeevini kendi ordasına yakın bir yere diktirir, ve onun evine giderek semâ' (yani musikili ve şarkılı zikir) ile meşgul olurdu. Türk şeyhleriyle fazla meşguliyeti yüzünden devlet işlerine çoğunca annesi Kutuy Hatun bakardı [367]. Reşideddin'in tarihini istinsah eden REŞİD HAVAFÎ isminde bir zat, kendisinin Ahmet Han'a olan bir arzını han bu şeyhin evinde iken, şeyhin vasıtasiyle arzederek hallettirdiğini, Han'ın memlekette adalet ve insafı yerleştirmek babında Abdurrahman baba ve İşan Mengli ile işbirliği ettiğini sena ile yadetmiştir [368]. Bidayette «zikri cehr» (yani musikili ve danslı zikir âyini) ve «semâ'» taraftarı olmıyan **Celâleddin Rumî**'nin Tebrizli bir dervişin tesiriyle **semâ'** ve **cezb** yoluna girmesi, cehrî Türk sufîlerinin bu hanlar nezdinde makbuliyete geçtiklerini gördükten sonra vâki olmuştur. Azerbaycanlı meczup Türk şeyhleri Konya'daki Selçukluların kalbini de kazanmıya muvaffak olmuşlardı [369]. Celâleddin de bu vaziyete uydu.

Müslüman şeyhleri diğer uluslarda da Müslümanlık propagandası ile

meşgul oldular; fakat bunun İlhanlılar ülkesindeki Müslümanlık propagandası ile fiiliyatta birleşmesi diğer uluslardan önce İlhanlı ve Soçı-Ulusları arasındaki kültür hareketlerinin ve nihayet siyasetin dahi birleştirilmesine sebep oldu. Coçı-Ulusunda **Berke Han'ın** ve bunun başkumandanı olan şehzade **Nogay'ın** Müslüman olmaları ve Hülegü ile olan harpleri kazanmaları, hilâfet için alınan bir intikam ve İslâmiyetin zaferi gibi telâkki olundu. Bu münasebetle komşu Müslüman ülkelerinden, Horasan'dan ve Anadolu'dan Berke ve Nogay'ın ülkesine «gaziler» gitti. Azerbaycan'dan Erdebil şeyhi **Safiyüddin Erdebilî,** kendi müridleri ile birlikte Deşti Kıpçak'a ve Kırım'a gidip irşadatta bulundu. Anadolu'dan dahi **Sarı Saltık** ismindeki Türk şeyhi de, 1263 yılında 12.000 hane kadar Türkmen ailesi (belki de çoğu Çepni'ler) ile birlikte Kırım ve Dobruca'ya yani şehzade Nogay'ın bulunduğu yerlere gidip yerleşti ve İslâmiyetin neşri uğrunda çalıştı. Bu senede Berke ile Nogay Hülegü'nün ordusunu Kafkasya'da Terek ırmağı üzerinde mağlûp etmişti. Ayni senede Berke'nin Mısır'a gelen elçileri, Memlûk sultanı Baybars tarafından «ahilik» teşkilâtına alınmıştı [370]. Sonra bu teşkilâtın Altın-Orda'da yayılmış olduğunu İbn Battuta'nın ifadelerinden öğreniyoruz. Ayni senede Mısır'la Altın-Orda arasında serbest deniz yolu açılmasını temin eden bir muahede Bizans ile imzalandı [371]. Ertesi sene 1264 te şehzade Nogay o zaman Trakya'da Aynos kalesinde tutulan Selçuklu Sultan İzzeddin Keykâvus II. yi, oraya kuvvetli asker göndererek, Bizans esaretinden kurtardı [372]. Berke Han'ın bunu İzzeddin'in biraderi Rükneddin Kılıç Arslan IV. ün ricası üzerine yaptığı mervidir [373]. Berke Han Sultan İzzeddin'e ve maiyetine, Kırım'da Sulhat (Eski Kırım) ve Sudak şehirlerini arpalık olarak verdi [374].

Nogay'ın kendisi de Müslümanlığı resmen 1265 yılında kabul etmiştir [375]. O, mezkûr senede Trakya'ya girerek Bizans şehir ve kalelerinin bir çoğunu tahrip ve yağma etti. Bunun maiyetinde Kırım taraflarında zaviyeler kurarak yerleşmiş olduklarını ve «gazâ» mahsulleri ile yaşadıklarını İBN BATTUTA'dan öğrendiğimiz, Azerbaycanlı, Rumlu (Anadolulu) ve Horasanlı gaziler ve azaplar [376] da tabiatiyle iştirak etmiş olacaklar. Nogay'ın ordusu Macaristan içerilerine kadar akın ediyordu. Nogay'ın maiyetinin çoğu birkaç yıl içinde Müslüman oldu. Yalnız eskiden Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Alanların bir kısmı yine Hıristiyan kaldı. Sicilya ve Bulgar kıralları ile Bizans imparatorunun damadı olan Nogay, ayni suretle Bizansın damadı olan Bulgar kıralı Konstantin'in çeyiz meselesine karışmak bahanesiyle Mikhael Paleolog'un Varna civarındaki Anchaibus ve Mesembria ka-

lelerini 1280 de zaptetti [377]. Sultan İzzeddin Keykâvus Altın-Orda'nın merkezi Saray şehrinde 14 sene yaşadıktan sonra orada 1278 de vefat etti. Berke Hanın kızı **Urbay Hatun** ile evlenmiş olup, oranın hanedan âzasından olmuştu. Oğulları ve maiyetinin çoğu Kırım'da sultanın «yurd» unda yaşadılar; Sulhat (Eski Kırım) ta bunlar zamanından kalan bir cami de vardır. Bunlar da şehzade Nogay'ı Bizans topraklarına akma kışkırtıyorlardı. Varna yanındaki iki kalenin işgalinde de onların teşviki müessir olmuş olabilir. MÜNECCİMBAŞI, Sultan İzeddin Keykâvus ile ayni zamanda Kırım'a geçip orada ikamet eden Sarı Saltık'ın, 680 hicrî (1281 milâdî) de Kırım Hanının (yani Nogay'ın) emriyle Kırım'dan Dobruca'ya geçtiğinden ve orada kâfirlerle harbettiğinden bahseder [278]. Bu haber, Nogay'ın 1280 de Varna yanındaki iki kaleyi, yani Dobruca'yı, işgaline dair yukarıda naklettiğimiz habere uygun gelmektedir. Nogay ölünceye kadar, Rumelindeki bu gaziler bu taraflarda coşkun akınlar icra ettiler.

Kırım'da ve Rumelinde Tatarları Müslüman yapan ve gaza ile meşgul olan dervişlerin ve gazilerin bulunduğu anlaşılan Sarı Saltık son zamanlarda bazı ciddî tetkikatın mevzuu olmuştur. Bunlardan en yenisi olan Bulgar âlimi P. MUTAVÇİYEV'in tetkiki, Türkiye kütüphanelerinde mevcut kaynaklardan haberdar olmadan yazılmıştır [378]. Sarı Saltık'ın tek nüshası Topkapı Sarayında bulunan roman tarzındaki menâkibi olan **Saltuknâme**'ye göre, bu zât Akşehirli olup, Azerbaycan, ve Derbend yoluyla (yani ilk Mogollar zamanında aşağı Volga'da Batu orda'sına giden Alâeddin Keykubad II. nin takib ettiği yolla [380] ve ihtimal onunla birlikte) Hanbalık'a ve Karakurum'a kadar gitmiş, sonra dönüp gelerek Kırım tarafında ve Dobruca - da irşadla meşgul olup, gaza ile geçinmiştir [381]. Kendisi, 1268/9 (h. 667) yılında vefat eden Akşehirli şeyh Seyyid Muhammed Hayrânî'nin müridi imiş [382]; ismi, Mısır'da yazılan menbalarda şark Türk şivesi ile «sarıq» (yani «sarı») şeklinde yazılmıştır [383], ki bu da onun Şarkta bulunduğuna ve Mısırlılarca bir «Tatar şeyhi» sayıldığına delildir.

Bütün ömrünü gazalarda geçiren Sarı Saltık'ın menâkıbı, İlhanlı ve Coçı Ulusları kültür tarihi bakımından çok mühimdir. **Saltuk-nâme**'ye göre, bu şeyh, bir aralık müridleri ile birlikte Endiriye (yani Edirne) yi yurd edinmişti, fakat Kırım'daki Kefe'yi severdi; bir daha Endiriye'yi sonra bir daha «Kırım şehri» ni (Sultan İzzeddin ikta'ı Sulhatı) yurd edindi, bu üç yerden ayrı kalmazdı; böyle iken yine hiçbir yerde uzun müddet kalmayıp daima gaza ile meşgul olurdu [384]. Mamaafih bu şeyhin en çok İsakça'da yaşadığı ve hicrî 696 (milâdî 1296-1297) de vefat edip bu şehirden «üç saat mesafe-

de» bulunan mezarında (yani «Babadağı» nda) defnedildiği malûmdur [385].

Bu rivayetler 1280-1299 yılları arasında, yani Nogay'ın Tuna havzasında ve Rumelinde şevketle saltanat sürdüğü devre aittir. Demek Sarı Saltık, 1280 de Nogay'ın müsaadesiyle Kırım'dan Dobruca'ya geçmiş [386] ve gazalarla meşgul olmuştur.

Fakat Tuna ve Dobruca Tatarlarının reisi şehzade Nogay, mecusilikte kalan Toktagu Han tarafından mağlûp edilip savaşta bir Rus neferi tarafından öldürülünce, Balkanlarda Müslüman hâkimiyeti ve dervişlerin faaliyeti sekteye uğradı. Bizanslılar birçok yerlerini Toktagu'nun oğullarından geri aldılar; İsakça (Sakçı) da da Toktagu'nun gayrımüslim olan oğlu ve Nogay'ın düşmanı olan bir prens yerleşti [387]. Memlekette, **Saltık-nâme**'nin anlattığı gibi, «küffar galebe çaldı», Müslümanların çoğu Bizansa iltiça etti ve bir kısmı da Anadolu'ya geçti. Bu hâdiselerde Bizansa geçenlerden bazılarının Hıristiyanlığı bile kabul ettiği, diğerlerinin de Müslüman oldukları halde, Bizans ordusuna kabul edildiği Bizans menbalarında dahi kaydedilmiştir. Anadolu'dan Dobruca'ya yahut Kırım'a geçip orada Nogay'ın himayesinde irşadla ve gaza ile meşgul olan şeyhler, dervişler, ile sair «mutavvi'a» ve Türkmenler Sarı Saltık'ın halifesi **Halil Ece**'nin idaresinde Karası'ya geçtiler [388]; bunları Sarı Saltık ile Halil Ece'nin halefleri, ancak Osman-Oğulları devrinde, tekrar Rumeliye geçerek, eskiden büyük pîrlerinin başlamış olduğu mukaddes vazifeyi tekrar devam ettirebildiler. Bunlardan biri de **Yakub Ece**'dir [389].

Şehzade Nogay'ın cemiyeti bozuldu. Sarı Saltık'ın dağılan mürid ve halifelerinden **Barak Baba** isminde birisi İlhanlılar sarayına gelerek Gazan Han'ın ve sonra da Olcaytu'nun maiyetinde bulundu. Bu Barak, bir rivayete göre, Tokatlı, diğer bir rivayete göre de İzzeddin Keykâvus'un, Bizansta tanassur eden, sonra Sarı Saltık'ı bularak onun irşadiyle tekrar Müslümanlığa dönen oğlu imiş [390]. Bu meczup derviş, han-orda'sında olsun, eller arasında olsun hep yırtık elbise giyerek Şamanlar gibi boynuzlar takıp. elinde davul ile müridleriyle birlikte kendi Türkçe şathiyatını okuyup yürürdü. Olcaytu onu siyasî işlerde de istihdam etti. Şeyh, bu hanın elçisi sıfatiyle Suriye'de ve Gilân'da bulundu [391] ve 1307 de Gilân'da iken ora ahalisi tarafından öldürüldü. Cesedi müridleri tarafından Sultaniye'ye getirilince, Olcaytu, bir yarlığ neşriyle, onu hürmetle defnettirip mezarı üzerine bir kubbe (türbe) ve bir hanekah (tekke) inşa ettirdi ve buradaki imaretten her gün 50 dinar sarfedilmesini emretti [392]. Şeyhin pek çoğalmış olan evlâdı Temür zamanında da bu hanekahın şeyhleri idiler. HÂFİZ ABRU bundan bahse-

derken: Barak Şeyh Rûm (Anadolu) meşayihinde ve Şeyh Saltık'ın müridlerinden idi, Gazan Han zamanında Azerbaycan'a gelmişti, demiştir [393].

Barak Şeyh şiî idi, hazreti Ali'nin kudsiyetinin Olcaytu'ya hulûl ettiğine inanırdı [394]. Kendisine «Tatar Şeyhi» yahut «Mogolların Şeyhi» [395] denildiği gibi, «Barak Suvar» da denilmiştir [396]. Bu son lâkabın mânası bence henüz meçhuldür.

İlhanlıların himayesinde: Aybek Baba, Buzağu Baba, Abdurrahman Baba, Baba Halil, Sarı Saltık, Barak Baba ve Hacı Bektaş gibi Türk şeyhleri ile Yesevî şeyhleri, İslâmiyeti âdetâ bir millî Türk dinine çevirdiler. Bu husus, Ortodoks, İslâm muhitinde ve bilhassa Suriye'de Arap uleması tarafından büyük bir adâvetle karşılandı. Bu adâvet, müverrih ve fakîh olan Dhehebî ve Bedrüddin 'Aynî gibi menşe itibariyle Türk olan âlimlerin eserlerinde de pek vâzıh olarak görülmektedir, [397] ki bu şeyhlerin âyinlerini «şeytân ameli» tesmiye etmişlerdir.

İLHANLILAR MEMLEKETİNDE DİL VE EDEBİYAT meselesine gelince, diğer uluslarda olduğu gibi, burada da her şeyden önce **Türk ve Mogol dilleri**'nden hangisinin daha çok işlenilmiş olması meselesi hâtıra gelir. Coçı ve Çağatay Uluslarına olduğu gibi, İlhanlı Ulusuna da Mogolca konuşan unsur pek az bir nisbette gelmişti. Büyük ekseriyet, CUVEYNÎ'nin de anlattığı gibi, Türk olduğu için ötekiler de çabucak Türkleştiler. Bisuut, Suganut, Kıyat ve Mangıt (Mangut) gibi Uruğların epeyce zaman Mogolca konuştuğu, bu kabilelere mensup şahıs isimlerinden anlaşılıyor. Fakat Tatar, Kongrat, Calayır ve Kirayit uruğlarının, yeni geldikleri çağda dahi - şahıs isimlerine bakılırsa - Mogolca konuştuklarını şüphe ile karşılamak icap eder. Anadolu'daki Karatatarları Timur'un maiyetinde Anadolu'ya gelmiş olan Hafız Abru «Karatatar Türkmenleri» tesmiye etmiştir [398a].

Karatatarların Anadolu'da yaşadıkları zaman asıl isimleri: **Alagöz, Barımbay, Caygazı, Başlık, Aga-Uluğ** ve **Pir-Boldı** gibi, hep Türkçedir [398 b]. Bu Karatatarlarm Türkistan'a getirilirken isyan etmeleri dolayısıyla Timur tarafından dağıtılan parçaları Şarkî Türkistan'a, Harezm'e, Belh ve Semerkant mıntıkalarında yerleştirilmişlerdir. Bunların Belh tarafına gönderilenleri bugün Meymene mıntıkasında Tatar ismiyle ayrı bir kabile olarak yaşamaktadır. Lehçeleri o civarda yaşıyan Özbekler'den, Türkmenlerden biraz farklıdır ve Şarkî Türkistan Türklerinin diline uyan tarafları vardır. Herhalde bunlar Anadolu'da olduğu gibi Altınordu tarafında dahi Şarkî Türk lehçesinde konuşmuşlardır. Kuzey-batı Afganistan'da bazı halis Moğol kabileleri yerleşmiş; onlardan halen de Mogolca konuşanları vardır [398 c].

Kongrat Beyleri **Temür Kutluğ**, ve kızı **İltüzmüş** [399]; Kirayit Beği Almak'ın oğulları da **Çavdar, Buğday, Arpa;** Keyhatu'nun Calayır uruğundan olan karısından doğan çocuklarının isimleri de **Kutluğ, İl-Kutluğ, Az-Kutluğ,** Türkçedir. 1296 da Mısır'a kaçıp gelen Uyratların dilinden Mısırlı müellifler tarafından naklolunan kelime ve cümleler de (**yakhşımsın, işit,** bak ve.s.) hep Türkçedir [400]. Halbuki Mangıt, Bisuut, Sulduz, Dürben gibi uruglara mensup zevatın isimleri ekseriya Mogolca olduğu görülüyor. Mogol dili, sikkelerde görüldüğü gibi, Fransız kıralına yazılan mektup gibi bazı diplomatik vesikalarda da kullanılmıştır, ki P. PELLİOT, B. VALDİMİRİTSEV, N. POPPE, B. LAUFER, W. KOTVİÇ gibilerin tetkik mevzuunu teşkil etmiştir [401]. REŞİDEDDİN'in tarihi de, yukarıda (s. 65) kaydettiğimiz gibi, Olcaytu Han'a Mogolca olarak takdim edilmiş ve şimdiki Farsçasında Mogolca yahut Uygurca aslını yanlış anlama yahut yanlış okumanın izleri kalmıştır [402]. Bunun gibi Reşideddin'in **Şu'b-i pencgâne** ismindeki kitabının Topkapısarayı kütüphanesinde N. 2937 de mahfuz bulunan nüshasında isimlere ait küçük izahlar ve başlıklar, Uygur harfleriyle Mogolca yazılmıştır [403]. İlhanlı hükümdarı Ebu Said Han zamanında yazılan bir Mogolca dua vardır. [403 b.] Bir de Kırşehir'de 1272 de Caca Bey tarfından yazılan bir Mogolca vakıfnâme kalmıştır ki bu beyin kendisi bir Türk olduğu halde, vakfiyesini Mogolca yazdırmış olması dikkate şayandır. Fakat hükümdarların saraydaki konuşma dili Türkçe olduğu görülmektedir. Bu husus, bu hanların muhaverelerine ait kayitlerden meselâ Keyhatu'nun ağzından bir Farsça Selçuklu tarihine Türkçe olarak yazılan cümlesinden [404] anlaşılıyor. İlhanlılar devrinde Farsça yazılan eserlerde, meselâ Reşideddin ve Vassâf gibilerde geçen kelimelerin **bırangar, cuangar** ve **gol** gibi birkaçı istisna edilirse, hep Türkçedir [405]. Bunlardan başka hükümdarların kurdukları şehir ve kasabalara verilen isimlerden: **Sugurluk, Kutlug-Balık, Kutlug-Meydan, Koş-Koyun** ve sair isimler [406] gibi, hanların yarlığlarının **«Gazan Han yarlığidin»** [407] yahut **«Hülegü yarlıgından, Kitsü buyrukından»** [408] şeklindeki başlıkları da Türkçedir. REŞİDEDDİN'in bir eserinde :

Er oğlanga kazganmak âsân turur * Ve **likin güdenmekte hayrân turur** şeklinde naklolunan bir şiir parçası [409], Bağdad tarafında bulunan Uygur yazılı ve Uygur şivesinde yazılmış bir mezartaşı [410], bu dilin nümuneleridir.

Uygur yazısı ve dili, İran hududuna, daha Hülegü gelmeden önce Çıntemür, Körküz ve Argın Aka zamanlarında tam bir satvet ve heybetle gelip

yerleşti, Uygur yazısı, İlhanlılar çağındaki İran şâirlerinin eserlerinde «zülfi yâr» e ve saireye teşbih edilmiş ve İlhanlı devlet idaresi ıstılahları da Farsça edebiyata girmiştir [411]. İlhanlı devleti hizmetine intisap eden ve önceki devirlerde ancak Farsça yazmağa alışmış olan İranlı memurlarla münşîler, Uygurca öğrenmek mecburiyetinde kaldılar. Bu münşîlerden Horasanlı Cuveynîler âilesinden Hülegü'nün veziri ATA MELİK CUVEYNÎ'nin, İran'da birinci mevkiin Uygur yazısına verilmiş olduğuna ve kendilerinin bu dil ve yazıyı öğrenmek mecburiyetinde kaldıklarına teessüf ederek yazdığı şu cümleler, Mogol tarihiyle meşgul olan âlimlerin dikkatini çekmiştir: «Dünyayı tahrip eden bu inkılâpların neticesinde medreseler harap oldu, âlimler öldürüldü. Bilhassa ulemanın toplanma yeri ve münevverliğin ocağı olan Horasan'da böyle oldu. Burada kalem sahibi olan büyük şahsiyetler kılıçtan geçirildi, selâmet kalanlar için ise Uygur dil ve yazısını öğrenmekten başka çâre kalmadı» [412].

İlhanlılar devrinde ahalisi Fars olan yerlerde resmî yazılar Farsça ve Arap olan yerlerde de Arapça, «Mogol ve Türklerde kendi dillerinde», yani Uygurca yazılmıştır [413]. Fakat divan yazılarının arka taraflarına yazılması usul olan «pervâne kayıtları» (yani vesikanın görüldüğüne dair kayıtlar) Arapça ve Farsça yazılan vesikalarda da Mogol harfleriyle yazılmıştır [414]. Bu gibi pervâne kayıtlarından birisi İstanbul Evkaf Müzesinde bulunmaktadır [415]. Bir de Güyük Kaan'ın Farsça bir mektubunda, sonraki Calayırlılar, Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanında Farsça fermanların başında Türkçe unvan yazıldığı gibi, Gazan Han adına yazılan Farsça bir ferman nüshasının başında da «İlhan sözümüz» formülü bulunmaktadır [416].

Türk ve Mogol boylarına ve orduya hitaben yazılan umumî fermanlar Türkçe yazılmıştır. Bunun gibi, göçebe Türk ve Mogollara hitaben yazılan ve vergi meselelerine taallûku olan fermanları da Uygur harfleriyle mil taşlarına yazıp yol boylarına dikmek âdeti olmuştur [417]. Bu gibi umumî fermanların Türkçe asılları şimdiye kadar görülmediyse de, bazı münşeat kitaplarında Farsça olarak bize vâsıl olanları, HİNDUŞAH NAHÇİVANÎ'nin İlhanlı emîr ve fermanları nümunelerinde **(Düstur al-Kâtib)** ve REŞİDEDDİN'in eserlerine eklenen fermanlarda doğu-Türkçesi tâbirleri Uygurca asıllarında olduğu gibi muhafaza edilmiş bulunmaktadır [418].

Bu halin yani Türkçenin resmî devlet dili olmasının, Selçuklu Türkle-

rinc de (bilhassa Doğu-Türk oymaklariyle ve Uygurlarla karışarak oturdukları yerlerde) tesiri olmuştur. **Uygurlar** toplu olarak Rey ve Kum mmtakasında oturmuşlar. Anadolu'da ise Kayseri, Konya ve Karaman taraflarında yerleşmişlerdir. Hülegü tarafından Konya'ya gelen ilk İlhanlı mümessili Tüklük Bahşı isminde bir Uygur bahşısı idi. Uygurlar her vakit Buddizm ve Şamanizmin hakikî mümessili sayılmışlardır Daha SULTAN VELED, Konyalı Tacüddin Hüseyin'e itap mealinde yazdığı şiirlerde «Uygur» sözünü «Müslümanlık» zıddına ve küfür timsali olarak kullanmıştır [419]. Anadolu'ya gelen her bey ve Noyan gibi, Uygur Tüklük Bahşı'nın da bir Uygur maiyeti olmuştur. Bu Uygurlardan başka Anadolu'ya daha Cormagon'la birlikte Melikşah isminde birisinin idaresinde Uygur, Karlık-Türkmeni, Kaşgarlı, Küçalılar, yani Doğutürkistan'm Müslüman şehirlerinin ahalisi de gelmiştir. Bunu, Reşideddin kaydetmiştir [420]. Yine Doğutürkistan'dan Khoten vilâyetinden gelen ve orasının eski «Yugruş» (başvezir) u neslinden olan bir âile Niğde'de vâlilik yapmış [421], bir yahut iki Hotenli de Diyarbekir'de âmil olmuşlardır [422].

Melikşah'ın oğulları İran'da Kum vilâyetinde yaşadılar [423]. Müslüman Kaşgarlı, Karluk Küçalı ve Hotenli'ler Mogol fütuhatını Anadolu'nun ve Azerbaycan'ın yerli Türklerine tanıtmakta vâsıta olmuş olsalar gerektir. Cormagon'la gelen Uygurlar elbette kendi dinlerinde yani Buddist olmuşlardır. Bunların «hezâre» sine Sarıcı ve oğulları Kara Süder, Sinsi Bahşı, Ali Bahşı ile bunun oğlu Mmg İgetmiş kumanda etmişlerdir. Yani bunlar Uygur Beyleri olmuştur [424]. **Ali ismi,** bu Uygur kumandanının da Müslüman olduğunu göstermektedir. Bundan başka Uygurlardan Acay ve oğlu Tugrul (menşe itibariyle Tangut'turlar) ve Sübüktay bunların kumandanları ve beğleri olarak zikrolunuyor.

Ebu Sa'id zamanında bütün İlhanlı devletinin Emir Çoban yerine geçen Ulusbeği Uygur İsen-Kutlug Noyan olunca bütün Anadolu'nun vâliiumumîsi de Uygur Ertene Beg oldu. Bu Ertene'nin babası da bir Müslüman olup Cafer ismini taşıdığı ve Kayseri taraflarında yaşadığı, bir kızının Karaman Beyi Nureddin'le evli olduğu ve bunun oğlu Mehmed'in bu Hatun'dan doğmuş olduğu da kaynaklarımızda mezkûrdur [425]. Amasya'da **Uygur,** Ankara civarında, **Uygurca,** Muğla taraflarında **Uyur** gibi köy isimleri ve Kayseri civarında sm sözü ile biten köy adları [426] bu eski Uygurlardan kalmış hâtıralar olsa gerektir.

Bütün bu Uygur Beylerinin Kaşgarlı ve Hotenlilerin Kayseri, Konya ve Nigde taraflarında yerleşenlerinin, kendi an'anelerini yaşattıkları şüphesizdir. Karaman-oğlu 1278 yılında Konya'yı işgal ettiğinde: «Bundan sonra divan, dergâh ve bargâh'ta ancak Türk kullanılsın» diye emir vererek, Türk dilini resmî dil ilân ettiği malûmdur [427]. Bu hâdiseyi, Uygur dilinin bu vilâyetlerde resmî dil olarak kullanmağa başlaması keyfiyetinin müsbet bir tesiri olarak mütalâa edebiliriz. Muhammed İbn Ömer Semerkandî, diğer ismiyle Muhammed Bahşı tarafından 724 H. de Mardin'de yazılan Cihangüşa-yı Cüveynî nüshasında Uygurca ve Mogolca şiirler yazılmıştır. Karamanoğulları Türk an'anelerine pek sadık kalmış ve isyanlarına rağmen, İlhanlılara yakın olmuşlardır. REŞİDEDDİN'in **Câmi-üt-Tevarih** kitabının ikinci cildinin bize vâsıl olan ve müellifin zamanında yazılıp güzel resimlerle süslenmiş paha biçilmez bir nüshası, «Kaan'ın mukarrebi ve devletin rüknü» olarak tarif edilen **Ferhad Han Karamanlı** için yazılmıştır [428].

Uygur ve Hakanî doğu-Türkçesinin, o zamanki batı Türk münevverleri arasında okunmuş olduğu, 14. üncü asrın başında yaşamış olan Anadolu Türk şâiri **Şeyyâd Hamza**'nın doğu-Türkçesine takliden yazdığı 18 mısradan ibaret bir şiir parçasından anlaşılıyor. Bunda şâir, Mogol **Han**'ın yahut **hanımı**'nın kendisine, iyi arabatma binmiş, süslü giyinmiş ve başına da samur **börk** giymiş, elinde güzel bir kargı tutmuş bir **Mugal**'ı **çapardığını** (yani çapar olarak gönderip çağırdığını); bu **Han** yahut **Hanım** için **ayağcı** (sâkî) lar **suğrak**'ı (şarap kadehi) verirlerse, **cırgalan** yapacağını anlatıyor. «Cırgalan», Mogol ve Doğu-Türk âdetince sürekli içkili meclise denir [429].

İlhanlılar devrinde Uygurca eserler, keza Uygurcanın tesirile Arap hurufatı ile Doğu-Türkçe edebî eserler vücuda getirilmiştir. Fakat onlar bize kadar vâsıl olmamış, ancak mevcut olduklarına dair kayitler kalmıştır. Bunlardan biri, h. 851 (m. 1447) yılında Tebriz'de Cihanşah Türkmenin saray kütüphanesinde Mogolca (yani Uygur harfleriyle Doğu-Türkçesinde) yazılmış bir **Oğuznâme** bulunduğuna dair kayıttır. Bunun, **şıgavul** denilen memur (yani mihmandar) tarafından Osmanlı elçisine okunduğunu, burada elçi olarak bulunan müverrih ŞÜKRULLAH'dan öğreniyoruz [430]. Herhalde bu, Reşideddin tarafından kitabına dercolunan **Oğuznâme**'nin Uygurcası olsa gerektir.

Önasya'da Uygur medeniyeti bahsinde **Kazvin**'i anmak icab ediyor. Daha Hülegü'den önce Azerbaycan'da Mogol Noyanlarının hizmetinde bu-

lunan Kazvinli münşî **İftihârüddin Melik Sa'îd'in.** Mengü Kaan zamanında **Kelile ve Dimne**'yi Mogolcaya ve **Sendbâd-nâme**'yi de Türkçeye tercüme ettiği kayıtlıdır [431]. Bunun kardeşi olan şâir **Râzî Baba** da Mogolların Diyarbekir vâlisi olmuştur [432]. Bu iki kardeşin yazdığı Türkçenin Doğu-Türkçesi olduğu zannolunur [433]. Buradan neşet eden İlhanlı devlet adamlarından **Tacüddin Mü'min Kazvinî** (öl. 20.I.1308) olmuştur, ki zamanında Mogolca (yani Uygurca) yazıdaki maharetiyle maruf olmuştur [434]. Daha Abbasîler zamanında Mübarek al-Turkî tarafından «kendi eli (oymağı) yerleştirilmiş» olduğunu yukarıda (s. 176) zikrettiğimiz Kazvin ve civarının Türklerle iskânı, Selçuklular zamanında da devam etmiş, İlhanlılar zamanında ise bu işin ölçüsü genişlemiştir. Burada yaşıyan Türk şeyhlerinden **Kutbüddin Haydar,** ki menşe itibariyle Karahanlıdır [435] ve **Sa'düddin Kutluğ-Hoca,** (ki Gazan Han'ın ve başka Mogolların İslâmiyeti kabul eylemesinde mühim rolü olmuştur) [436] zikredilmelidir. HAMDULLAH KAZVİNÎ burada İlhanlılar devrinde yerleşen Türk eşraf ve zenginlerinden **Karavul-oğulları** ile, **Polat-Temür-oğulları** sülâlelerini zikreder. Umumiyetle Kazvin, Türk Uygur kültürünün kökleşmiş olduğu noktaların başında gelmiştir.

Anadolu'da Oğuz şivesinde yeni Türk edebiyatının teessüsüne tekaddüm etmek üzere Mogollar zamanında **Horasan'da Doğu-Türkçesiyle Türkmence arasında bir düğüm teşkil eden edebî hareket** yüzgösterdi. Aşağı Sırderya ve Amuderya'da (Horezm'de) yine Oğuz ve Kıpçak şivelerinin tesiriyle yazılan eserler [437], daha çok Doğu-Türk edebî ve dinî eserleri sayılmalıdır. Horasan'da Üstüvan kasabasına mensup bir Türk tarafından vücuda getiren **Revnak ül-İslâm** ile yine ayni ülkede **Ali** isminde birisi tarafından (630 = 1234—5) yazılan manzum **Yusuf kıssası,** Horezm'de ve Nesa tarafı (Durun = Yazar) Türkmenleri arasında yaşıyan **Şeyh Şeref** ismindeki Türk şeyhine nisbet edilen manzumelerde ise, Oğuz tesiri fazlacadır ve bu eserler bu edebî hareketin son Horezmşahlar ve Karahanlılar zamanında başlanan dalgasının devamı sayılmak icap eder [438]. Mogollar zamanında Uygur Çıntemür, Körküz ve Uyrat Argun Aka'nın vâliiumumîlikleri zamanında Horasan'da bu edebî hareketin canlanmış olduğu görülmektedir. Bunlardan Esferayin'li **Şeyh İzeddin Pur-Hasan** [439] ve **Dehhanî** ismindeki şâirlerin eserlerinden bazı parçaları bize kadar gelmiştir.

Anadolu'ya gelerek burada Selçuklular için bir **Şahname** yazılmış olan **Dehhânî** de, Alâeddin Keykubad III. (1298-1300) namına yazdığı bir kasi-

deden anlaşıldığına göre, aslen Horasanlıdır. İhtimal **«Dehhânî»** kelimesi, Türkmenistan'ın Amuderya havzasındaki «Dehhân-i-Şîr» (Düldül Atlagan) mevkiine mensubiyetini gösteriyordur. Burası ile Dargan-Ata, ötedenberi yerleşik Türkmenlerin yaşadığı bölgeler olmuştur. Dehhânî bu kasidesinde sultandan (yani Alâeddin Keykubad III. den) tekrar vatanı olan Horasan'a dönmek için müsaade istemektedir. Yüksek edebî zevki belirten şiirleri düzgün garb Oğuzcasiyle yazılmış olmakla beraber, arada doğu ve Azerî Türkçesine mahsus kelime ve tâbirler de bulunuyor [440]. Şâir: Çin putu diye hitap ettiği bir Türk güzeli için yazdığı şiirinde, senin cemalin bütün cihanı istilâ ettiyse, benim şiirim de Rum ülkesinin (yani Anadolu Türklerinin) kalbini kazandı demiştir.

Oğuzların Anadolu'da ve Horasan'daki iki kolu arasına büyük bir kama olarak giren Azerbaycan Türklüğü ekseriyeti, yukarıda (s. 172) anlattığım gibi, Kafkasların kuzeyinden gelen Uruğlardan, Hunlar, Ağaçeriler ve Kıpçaklar'dan ibaret olduğundan, edebî dil olarak ne aralarında ancak öte beride dağınık bir hâkim zümre halinde yaşıyan Uygurların ve ne de Oğuzların dilini alabilirdi. Mogollarla gelen doğu Türk unsuru konuşma dili itibariyle mütecanis değildi. Bunların yazı dili Uygur-Hakanî dili olmakla beraber, konuşma şivelerinde hangi şivenin hâkim olduğunu tâyin için elegeçen materiyal azdır. CELÂLEDDİN RUMÎ sufiy âne fikirlerini alegorik ibarelerle anlatan şiirlerinde, «mir yargu» (yani hâkim) olan İlhanlı Beyi ile konuşma tarzında cümleler nakletmiştir. Şeyh bu beye, onun kendi şivesile hitap ettiğini anlatarak: «Begüm **ayttım: Tengri üçün bu bendeni âzâd kıl»,** yani dedim: «beğim bu bendeyi Tanrı için serbest bırak»; ikinci mısrada beyin şeyhe kabaca hitap ettiğini anlatarak da **«ayttı: yürü, köp söyleme»,** yani «dedi: yoluna devam et çok konuşma» [441]. Bu muhavere bugünkü Kazak, Nogay, Başkurt ve Kazan Türk şivelerini arzeder. Celâleddin Rumî'nin bu cümlelerle İlhanlılara gelen Doğu Türklerinin, yahut Anadolu'daki Mogol ve Doğu-Türk kabilelerinin, kısaca Tatarların, o zamanki umumî konuşma dilini belirttiğinde şüphe yoktur. Demek bu diller Kıpçakçadır. Fakat Azerbaycan'daki **yerli Türk dili,** Tebriz gibi Kıpçak Türklerinin ekseriyeti teşkil ettiği yerde Kıpçak ise de, diğer mıntakalarda yine Oğuz ve Türkmen kabilelerile karışmış bir Kıpçak zümresinin şivesini arzetmiştir. İBN MUHANNA'nin Lûgat'inde «Türkistan şivesi» ile «Türkmence» den başka bir de «bizim ülkemizin Türkçesi» diye tesbit olunan bir Türkçe vardır ki, sonradan gördüğümüz **Azerî şivesi'nin** ilk nümunelerini arzeder [442]. 14 üncü

Asrın başlangıcında eserini yazan müverrih VASSÂF dahi tarihine, kendisini Tanrının Arapların dilini Mütenebbî kadar güzel söylemek kudretini bahşettiği gibi, Türkçede de Türk Hakanı kadar hüner göstermeyi nasip ettiğini söyliyerek iftihar ettiği halde [443], pek düzgün olmıyan bir Türkçe ile, baskakların (tahsildarlara) ait olmak üzere inşad ettiği

men can çıkaranı altun üçün * işim men vurayım, men alayım

yani: «altun koparmak için insanın canını alırım, benim işim dövmek ve almaktır» beyitini [444] dercetmiştir. VASSÂF'ın bu beyitleri Azerî şivesindendir. Onun doğu imlâsile karışık olarak yazdığı diğer bazı Türkçe ibareler de Azerî Türkçesiydiler [445]. NASİREDDİN TUSÎ'nin eserlerinde geçen Türkçe kelime ve ibareler doğu Türkçesile olduğu halde, HAMDULLAH KAZVİNÎ'nin eserlerindeki kelimeler daha ziyade Azerî şivesiledır. 14. üncü asrın ilk yarısında Azerbaycan'da doğu ve Azerî şiveleri halitasından ibaret bir Türkçe'de yazılan dualar, hutbeler ve bazı dinî manzumeler de bize vâsıl olmuştur [446]. Fakat Azerî lehçesinin muhtelif şive hususiyetlerini aksettiren bu gibi eserler, henüz hiçbir kimse tarafından tetkik edilmemiştir.

14. üncü asrın son yarısında Azerbaycan'da bir taraftan Horezmli ve Mâverâünnehir'li Türk şâirlerinin, o cümleden **Hücendî'nin** eseri okunmuş, ayni zamanda Azerî Türk şivesiyle ayni mevzular üzerinde eserler yazılmıştır. Bunların başında **Nesimî** ile **Kadı Burhaneddin** ve Salur Türkmenlerinden Erzurumlu **Mustafa bn Yusuf (Kadı Darir)** gelmektedır. **Khıta, Moğolçin, Tatar, Kıpçak,** yahut sadece **Khıta** tipindeki Türk güzelleri, Türkmen güzelleri için gazeller ve Tanrı'ya hitap ederek münacaatlar yazan **Kadı Burhaneddin** (öl. 1398), Uygur hurufatiyle yazılan eserler tipinde saitleri çok defa harflerle yazmış, Uygurcada tek işaretle belirtilen a ve e sadalarını arabî «elif» ile yazarak, imlâ hususunda **Uygurca** ile Anadolu'nun **harekeli Türkçesi** arasında mutavassıt bir yol tutmuştur. O, şiirlerinde, Doğutürk şâirlerinden zikri şimdi geçen **Hücendî'yi** [447] ve. pek çok olarak kendi muasırı olan **Nesîmî'yi** zikreder. **Nesîmî** onun bazı şiirlerinin vücude gelmesinde mülhem olmuştur [448]. Büyük divanının kendisi hayatta iken yazılan ve şimdi faksimile olarak neşredilen 608 sahifelik Ayasofya nüshası, baştan sona kadar harekeli olarak yazılmış olduğundan, 14. üncü asır Azerî şivesini öğrenmek için mükemmel bir lisaniyat âbidesi teşkil eder. Bu hususta **Kadı** Burhaneddin **divanı**'nın bu Ayasofya nüshasına, ondan yarım asır önce Horezm'de yazılan **Nehc üf-ferâdis'in** İstanbul'da Yenicâmide bulunan ve

saitleri harflerle birlikte harekelerle de tesbit eden nüshası denk gelir [449]. Alişir Nevayî zamanında (15. inci asrın son yarısı) «Rum dili» ve «Türkmen dili» diye anılan Anadolu Oğuzcası ile Azerbaycan Türkçesinin [450] eserleri, daha son İlhanlı Ebu-Sa'îd zamanında muvazi olarak inkişaf ettiği; bununla beraber «Türkmence» nin, yani Azerbaycan lehçesinin o zaman Uygurca ile birlikte daha önde bir mevki işgal ettiği, tarihî eserlerdeki kayıtlardan anlaşılmakta ve acem şâirlerinin bu iki şiveden de kelimeler alarak şiirlerine katmalarından ve hükümdara yaranmağa çalışarak kendilerini bu yolda (meselâ VASSÂF gibi) zorladıklarından malûm olmaktadır.

İlhanlılar zamanında kültür namına büyük bir inkişaf ta **SANAT, RESİM** ve **MİMARİ** sahasında başgöstermiştir. Bu resimler, İlhanlılar zamanında halis Çin ve Uyğur tipinde yapılmıştır. Bunlardan bâzı nümuneler Topkapı sarayındaki albümlerde bulunuyor (Nr. 1720, eski hazine numarası 37084). Bu resim san'atı Gazan Han zamanından başlayıp tarih kitaplarına ve Firdevsî Şehnamesi gibi edebî eserlere girmiştir. Bu tip minyatürlerin en güzelleri **Câmi'üt-tevarih'in** ikinci cildinin Newyork ve Paris'te bazı hususî ellerde [451], Edinburg Üniversite ve Londra Asya Cemiyeti kütüphanelerinde dağınık halde bulunan yazmalardan [452] ve bunun Topkapı Sarayında, N. 2475 numaradaki nüshası ile bu kitabın HÂFIZ ABRU'nun telifi olan **Zübdet üt-Tavârih'ine** eklenen nüshalarında (Nr. 1863), bu eserin Paris Millî Kütüphanesindeki birinci cildinde (Suppl. Pers. Nr. 1113) [453] bulunmaktadır. İlhanlılar zamanında tersim edilen şehnamelerin en marufu Ebu-Sa'îd Han zamanında, 1330 yılında yazılan ve ekser kısmı New-York'ta bulunan nüshadır [454].

Sultan Üveys Calayır, zamanının en faziletli ve hünerli bir şahsiyeti olmuştur. Namına yazılan bir **Tarihi Sultan Üveys** Leiden Akademisi kütüphanesinde [455], Türkçe olarak yazılan **Enis ül-'âşıkîn** ismindeki bir eser de Ali Emirî kütüphanesinde bulunuyor. Sultan Üveys, musikide bazı besteler yapmış, ressam olmuş ve «kara kalem» dedikleri resim sahasında çağının en büyük üstadlarını hayrette bırakacak maharetler göstermiştir [456].

Resimde İlhanlılarla Temür devri arasında geçtiği görülen bir tekâmül devresi Calayırlıların sarayında geçmiştir. Temür devrinin minyatürcülerinin baş üstadları olan **Güng** ve **Abdulhay Musavvir** nam iki büyük Türk sanatkârından sonuncusu, Sultan Üveys Calayır'ın sarayında yetişmiş olup, onun talebesidir. Üveys Calayır'ın oğlu **Sultan Ahmed Calayır** da şâir ve ressam idi. Farsça divanından başka, bazı Türkçe şiirleri de bize kadar gelmiştir.

Bu şiirlerin bize vâsıl olanları Doğu Türkçesinde olmayıp, batı (Azerî) Türk şivesinde yazılmıştır [457]. Sultan Ahmed Calayır resimde Abdulhay Musavvir'in talebesi idi. Kendi nezdinde yetişen ve Temür zamanının san'atkârları arasında mühim yer tutan **Nakkaş Cüneyd-i Bağdadî** de, Sultan Ahmed Calayır'ın Bağdad'da saltanat sürdüğü zaman onun yanında yetişmiştir. Sultan Ahmed Calayır'ın zamanından birçok resimli eserler kalmıştır [458].

Atlı göçebe bir kavimden neş'et eden İlhanlıların şehir hayatına ve mimariye karşı gösterdikleri bu itina, tıpkı Uzakdoğuda Kaanların bu yoldaki faaliyeti gibi, hayreti mucib olan bir keyfiyettir. Mogolistan'da Cungarya'da, Coçı ve Çağatay Uluslarında Türk usulünde şehirler inşa ettirmiş olan Çengizoğulları doğudan kendi mimarilerini getirdiler. Bu çağda gayrimüslim hanların koruları, türbeleri yapıldı; Buddist olanları Budda ibadethaneleri yaptırdılar. Doğudan gelen bu san'atın yerli İran ve İslâm san'atı ile birleşmesinden Önasya İslâm mimarisinde bazı yenilikler husule geldi. İlhanlar eski şehirleri büyüttüler ve yeni şehirler bina ettiler. Tebriz ile Sultaniye, Yakın Şarkın iktisadî ve medenî merkezi şeklini aldı. Argun Han, sonra oğlu Gazan Han Tebriz şehrinin batısında, şimdiki Tebriz istasyonu civarında, veziri Reşideddin de bu şehrin doğusunda Mihran-Rud'un yukarı tarafında birer yeni şehir bina ettiler. Gazan'ın şehri **Şenb-i Gazan,** Reşideddin'inki ise **Rab'i Reşidi** ismiyle maruf olmuştur. Yeni mahalle şeklinde inşasına başlanan bu iki varuşun her ikisi de, eski Tebriz'den büyük oldu ve her ikisi de yeni duvarlarla ihata olundu.

Reşideddin kendi inşası olan Rub'i Reşidi'yi oğullarından birisine yazdığı mektubunda tavsif etmiştir. O burada: Önceleri hâli olan bir sahada 30.000 güzel ev, 1500 kadar büyük dükkân, 24 büyük kervansaray (han), birçok hamamlar, bağ, bostan ve bahçeler, kâğıt, boya, yün iplik boyama fabrikaları, ayrı bir darbhane, 200 hâfız için bir dârül-huffâz, 6000 talebe için bir «Talebe Mahallesi», yine orada müderris ve ulema için ayrıca «Ülema Câddesi» vücuda getirmiştir. Büyük dârüşşifa (klinik) lar vücuda getirip, buraya Hindistan'dan, Çin'den, Mısır ve Şam şehirlerinden 50 kadar meşhur tıb üstadları getirtmiş, onlara birçok asistanlar vermişti. Talebenin meccânî tahsilini, Bizanstan ve Hind'den gelen «cizye» den, Şiraz, Basra ve Vâsıt gibi şehirlerdeki hususî vakıflardan temin etmişti [459].

Olcaytu Han'ın bina ettiği **Sultaniye** şehrinde de inşaat, eski İran şehirlerinde görülmiyen bir plânla, geniş caddelerle yapılmıştır [460]; orada da Reşideddin'in bir ayrı mahallesi vardı. Her iki şehirde âsâr, zelzeleler ve

siyasî hâdiseler dolayısiyle harap olmuştur. Hele Gazan Han'ın İslâmiyeti kabülünden önceki devirde yapılan binalar ve ibadethanelerden hiçbir eser kalmamıştır. Bugüne kadar sağlam kalan başlıca eserler, Olcaytu'nun Sultaniye'deki türbesi, Tebriz'de vezir Alişah'ın mescidi, Veramin, Kum, Meşhed ve Merend'deki câmilerdir [461 a]. Son İlhanlılar zamanında yapılan kervansaraylardan Ebû Said Han'ın inşa ettirdiği Serçem Kervansarayı mühimdir. Meraga yanında olan bu kervansaray, İlhanlı devri san'at eserlerinin en güzellerinden sayılmaktadır [461 b].

Olcaytu'nun Kürdistan'da Bisütûn dağı altında, **Sultanâbâd-Camçamal,** keza Mugan'da Kür ırmağı sahilinde **Olcaytu Sultan** isminde şehirler bina ettiği, kaynaklarımızda kaydedilmiştir [462]; fakat bu nevi inşaatın yerinde henüz hiçbir tetkikat yapılmamıştır.

Çinicilik'te Uygur ve Karahanlı san'atı tesiri, daha Selçuklular devrinde Kâşan'daki çinilerde görüldüğü yukarıda (s. 129) anlatmıştım. İlhanlılar devrinde bu Kâşan çini fabrikaları, bilhassa 14. üncü asırda büyük inkişaflar husule getirdi. Burada 13 - 14. üncü asırlarda yapılan tabaklar ve duvar çinileri, çok güzeldir. 1930 da Londra'da teşhir edilen bu Mogol devri Kâşan çini nümunelerinin fotografları neşredilmiştir [463]. Mogollar devrinde göçebe hayat esasında inkişaf eden san'at da, İlhanlılarda kendisini göstermiştir. CUVEYNÎ, Hülegü'nün «bin oklu çadırın» dan [464], AKSARAYÎ de Gazan Han'ın müzeyyen çadırlarından [465] bahseder. Bu nevi çadırlar İlhanlılar devrine ait minyatürlerle de çok güzel aksettirilmiştir. Bu da, san'at tarihimizin, mehazlardaki kayıtlarla minyatürlerdeki resimler karşılaştırılarak, tetkik edilmesi icap eden mühim bir mevzuudur.

İslâm âleminde dinî ve felsefî fikir cereyanlarının inhitata uğradığı bir zamanda gelen **İlhanlıların devrinde, İLİM HAREKETLERİ** namına tarih, coğrafya, tabiiyat ve tıp sahalarında da bazı terakkiler elde edilmiştir. Bunlardan bilhassa Uzakdoğu medeniyeti tesirinde ve İlhanlı hanlarının şahsî alâkaları neticesinde vücuda gelenleri hakikaten orijinaldir. İlhanlılar **Maraga rasadhanesinde** Önasya alimlerinden başka Ortaasya ve Uzakdoğu âlimlerile yapılan temasların neticeleri **Nasireddin Tusî**'nin Hülegü Han namına tasnif ettiği **Zic-i İlkhanî** kitabında Uzakdoğu'nun coğrafyasına Çin ve Türk takvimlerine ait kısımlarda keza ayni müellifin bu mevzua, mâdeniyata, Türk ve Mogolların maliye işlerine ait ayrı risalelerinde görülmektedir. Bundan başka bu müellifin kelâm riyaziyat ve felsefeye ait olmak üzere İlhanlar geldikten sonra yazdığı eserleri de bu bakımdan yeni baştan tetkike muhtaçtır [466]. Nasireddin Tusî Uzakdoğu'yu, El-Bîrûnî'ye nisbetle, daha

iyi bilmiştir. VASSAF (s. 51) bu rasathanedeki mesai sayesinde umumiyetle cihan coğrafî mevkilerinin bilhassa Kutbu Şimalî irtifamın tayininde eski İslâm riyazilerinin bilmedikleri çok yenilikler elde edildiğini anlatmıştır, fakat bu tetkikatın neticeleri bize kadar gelmemiştir.

İlhanlıların saraylarında Uzakdoğu, Ortaasya ve Hind medeniyeti mümessilleriyle temas neticesinde husule getirilen eserlerin başlıcası, Gazan ve Olcaytu Hanların ve vezirleri olan Tabib Reşideddin'in idaresinde yazılmıştır. ABDULLAH KÂŞANÎ İlhanlıların ilme olan alâkalarından bahsederken Hülegü'nün felsefe, nücûm ve hendese ilimlerile çok meşgul (meşghûf) olduğunu, etrafına «maşrık ve magrip âlimleri» ni toplayıp çalıştığını ve zamanındaki münevver insanlar da, ona uyarak felsefe, hendese ve riyaziyatın muhtelif sahalarına karşı meftuniyet gösterdiklerini anlatmış; Abaka Han'ın bilhassa ziraat ve inşaat işlerile meşgul olduğunu ve zamanının münevverleri de onu bu sahada imâm ve muktedâ bilerek bu sahada gayret gösterdiklerini; Argun Han'ın da, kimya ilmi ile meşgul olduğunu kaydetmiştir [467]. San'at mütehassısı SAKİSYAN, İlhanî resim san'atında boya hususundaki inkişafın Argun Han zamanında yapılan resimlerde görüldüğünü söylüyor. Bu husus, Argun Han'ın pratik kimya ilmi ile meşgul olduğuna delâlet eder.

Fakat bu Han'ın, coğrafya ilmine ve haritacılığa karşı olan rağbeti daha çok göze çarpıyor. Ceneviz kaynakları, Argun Han'ın Tebriz'de yaşıyan ve kendi hizmetinde bulunan Cenevizlilerden Buscarello di Chezalfi'vi 1922 de Papa'ya, Fransa ve İngiltere kırallarına elçi olarak gönderdiği vakit, bu elçinin seyahat yolunu yanında bulunan bir harita üzerine eğilerek tetkik ettiğini ve Roma şehrini gösterdiğini anlatır [468]. Ceneviz kaynaklarının bu sözleri, Argun Han'ın emriyle **Akdeniz ve Karadeniz haritası** yapıldığına, ve bunun 1292 de Argun Han'a takdim edilip Han'ın takdirine mazhar olduğuna dair Reşideddin tarihinde bulunan bir kayıtla [469] te'yid edilmektedir. Bu haritanın küçük bir şekli, musannifi olan büyük âlim **Kutbeddin Şirazî**'nin Kastamonu Beyi Emir Muzafferüddin'e ithaf ederek yazdığı **İhtiyârât-i Muzafferiye** adlı kitabında münderec bulunmaktadır [470], ki bunun İslâm haritalarından farklı ve Çin haritaları ile müşterek hususiyetine, yani murabbalardan ibaret olduğuna yukarıda (s. 121) işaret etiştim.

İlhani Gazan Han'ın ilmî alâkalarını, Abdullah Kâşanî ve Reşideddin güzelce anlatmışlardır. O bilhassa tabiiyat, nebatat, ziraat, tarih ve coğrafya ilimlerine ehemmiyet vermiştir. Hanlığının ilk senelerinde meçhul bir müellif tarafından hayvanat ilmine ait tertip olunan **Menâfi'i Hayvan** ismindeki bir

eser bize kadar gelmiştir. Mükemmel resimleri yüzünden fevkalâde ehemmiyeti haiz olan bu eserin yazma nüshası Parisli tüccar Charles Vignier'in eline geçmiş, sonra bunu New-York'lu zenginlerden Pierpont Morgan satın almıştır. Şimdi onun elinde mahfuzdur. Eser hayvanat ilmi itibariyle de o güne kadar hâkim olan «acâyib» den hakikî hayvanat ilmi yoluna girilmiş olduğuna şehadet etmektedir. Bunlardan biri Gazan Han'ın alâkalarını tatmin etmek üzere REŞİDEDDİN tarafından yazılmış olan **Âthâr ü ihyâ** adlı eser olmuştur. Bu eser metroloji, mimarî, ziraat ilmi, ziraatte iska sistemleri, hayvan besleme, şehirlerin imarı, yollar ve köprülerin inşası, gemicilik, yeraltı madenlerinin istihsali ve mücevherat ilmini ihtiva etmiştir. Kendisine en çok yer verilen ziraat sahasında bu eser, ağaç dikme, fidanlıklar, ormancılık, meyve ağaçları terbiyesi, bahçecilik, meyve ağaçlarından Azerbaycan mıntakasında bulunanlarının envaı, ağaç aşılama usulü, ziraatte gübre («zibil») istimali, şeker, pamuk, keten, kanep ve küncüt gibi sınaî hububatın terbiyesi ve yağların istihsali, tarlalar ve ekinler için muzır olan hayvanlarla mücadele, kuş terbiyesi, arıcılık, bal istihsali, baldan yapılacak tatlılar, umumiyetle tatlıcılık ve şarapçılık meselelerini ihtiva etmiştir. Bu eserin nüshası henüz daha bulunmamışsa da, mufassal fihristleri Reşideddin'in eserlerinde vardır [471].

Bu zamanda Ortaasya kaynaklarından alınan ve Çince'den tercüme edilen tıp ve devlet idaresi meselelerine ait büyük eser, mühim olmuştur. Dört cildden ibaret olan bu büyük eserin Mogol ve Türk nazarî ve amelî tıbbına ait olan üçüncü cildi ile, Mogol ve Türk ilâçlarına ait dördüncü cildi bize vâsıl olmuştur. Eserin **Tansuknâme-i İlhani** ismini taşıyan birinci cildinin Ayasofya kütüphanesinde bulunduğunu yukarıda (s. 119) zikretmiştim. Bu eser, nazarî ve amelî tıbba, o cümleden nabız ve baş teşrihine ait Çince «Van-Şu-Hu» ismindeki eserin tercümesidir. Eserin mukaddimesinden anlaşıldığına göre, İlhanlılar Çin ilimlerini ve dilini öğrenmek için kendi memleketlerinden Çin'e hususî adamlar göndermişlerdir. Bir de bu eserin «Hatay (şimalî Çin) memleketinde siyaset ve mülk tedbiri işlerine ait» isminde ayrı bir cildi olmuştur, o da maalesef bize kadar gelmemiştir, belki bir gün meydana çıkar.

Dinî ve felsefî ilimlerde bu çağda İslâm âlemi bir inhitat devri geçirmekte olduğundan, İranlılar ve diğer Önasya milletleri bu sahada ehemmiyetli eserler vücuda getirmemişlerdir. Fakat Tabib REŞİDEDDİN'in Olcaytu hanı alâkadar eden dinî ve felsefî meselelere ait muhtelif âlimler ve kendisi tarafından ortaya konulan mütalâaları bir araya getirerek yazdığı eser-

de birçok orijinal fikirler vardır. Bu meselelere ait tahrirî müzakerelere İlhanlı memleketi haricindeki âlimler de iştirak etmişlerdir.

Bu mütalâaları ihtiva eden eserlerden biri **el-Es'ile ve'l-Ecvibe** isminde olup, bir nüshası Ayasofya'da (No. 2180) bulunmaktadır. Bu eserde bir Fireng hekimini, (herhalde bir Bizans âlimini) meşgul eden felsefî meseleleri hâvi bir mektup ve sonunda Reşideddin tarafından yazılan mufassal cevabın sureti de vardır [472]. Bu mükâtebe İlhanlıların başşehri olan Tebriz ve Maraga ile İstanbul arasındaki ilmî ve fikrî sahalardaki temasların bir misalini teşkil eder. Bizanslıların Tebriz'e karşı alâkaları dikkati çekecek kadar mühim olmuştur. Böylelikle İlhanlılar devrinde telif olunan bazı eserler, o zaman İstanbul'da ve Trabzon'da Yunancaya tercüme edilmiştir, ki nüshası bugün dahi mevcuttur (Cod. Laur. 28. 17). Bir de Trabzonlu GEORGİOS CHİONİADES ismindeki bir hekim, İlhanlılar ülkesinden getirdiği birçok eserleri Yunancaya tercüme etmiştir. Bunlara 1346 da GEORGİAS KHRYSOKOKKOS tarafından şerhler yazılmıştır. İSAK ARGYROS isminde bir papaz tarafından da astronomiye ait iki eser bu zamanda Farsçadan Yunancaya tercüme edilmiştir [473].

Bunlar da, İlhanlılar zamanında Maraga rasadhanesinde yapılan tetkikatın neticelerini aksettiren eserler olsa gerektir.

Gazan ve Olcaytu zamanında coğrafyaya ait bir külliyat ta Reşideddin tarafından vücuda getirilmişse de, nüshası henüz görülmemiştir. Reşideddin'in teliflerinde bu eserin tekmil münderecatı yazılı bulunmaktadır [474]. Buna nazaran bu eserde bütün şehirlerin tûl ve arz dereceleri (ihtimal Maraga rasad tetkikatına göre), İlhanlılar memleketinde ve Ortaasya'da Hanların «yarlığı mucibi» nce açılan yolların ve «yam» ların merhalenameleri ve haritalar ilâve edilmiş imiş. Bu eser bulunursa ilim için büyük bir kazanç olacaktır. Bu eserin ancak bir tasavvur halinde kaldığı hakkında BARTHOLD'un mütaleasının [475] yanlış olduğu, ayni eseri okuyanların yazdığı notlarla sabittir [476].

İlhanlılar devrinde Tebriz'de Rubi Reşidî civarında, vezir REŞİDEDDİN'in hususî teşebbüsile, bir «Firenk-Rum köyü» vücude getirilmişti [477]. Firenk âlimleri, İlhanlıların emriyle emir Pulad-Cingsang'ın ve Reşideddin'in idaresinde vücude getirilen tarih tasnif heyetinde (ki buna «tarih akademisi» de diyebiliriz) cihan tarihi tasnifine iştirak etmişlerdir. Bu yolla İlhanlılar zamanında Avrupa'nın siyasî tarihine dair, önceleri İslâm kaynaklarında tesadüf edilmesi kabil olmayan bazı teferrüat girmiştir. Meselâ Mukaddes Roma ve Germen imparatorlarının Frederik II. (1212-1243) nin Hollanda

generali Guillaum tarafından kaçırıldığı ve Fransız kıralı Louis IX. un Mısır seferi, Batu Han'ın 1241-43 senelerinde Macaristan'ı işgal ettiği zamanın ahvali ve açlıkları, papa Boniface VIII. ve saire hakkında verilen tafsilât mühimdir. Bununla beraber Doğu Roma, Germen imparatorlarının ve papaların portreleri de verilmiştir. Bizans ahvali ise İlhanlılara çok iyi malûm olmuştur. Bu cihan tarihindeki Çin ve Hind tarihine ait kısımlar da İslâm âlemi için yepyeni orijinal eserlerdir. Hind kısmında El-Bîrûnî'nin eserrinden de istifade edilmiştir [478]. Fakat eserin bu kısımları Avrupa, Çin ve Hind tarihi mütehassısları tarafından tetkik edilip ve nüshalar karşılaştırarak neşredilmiş değildir.

İlhanlılar devrindeki fikrî hayatta belirtilmesi gereken bir cihet te yukarıda (s. 134-135) anlattığım **millî duygu** ve gururun her hususta kendisini hissettirmiş olmasıdır. Rus müsteşriki GORDLEVSKİ de, Rum Selçukluları tarihine ait neşrettiği eserinde, İlhanlılar zamanında millî hislerin arttığını, eskiden Selçuklular çağında olduğu gibi, memleketini ve milletini terkederek Bizansa kaçmak âdetinin ortadan kalkmış olduğunu kaydetmiştir [479]. Vaktiyle tarihçiler hükümdarların iltifatlarına mazhar olmak için Gaznelileri, Selçukluları ve Horezmşahları eski Sasanî'lere çıkaran sahte şecereler tertip ediyorlardı. İlhanlılar zamanında hükümdarlar kendilerinin Çengiz ve Alangua neslinden geldikleri ile iftihar ettiler. Gazan Han bu hususu Şam seferinde Memlûklara karşı gururla gösterdi. Horezmşah Atsız için medhiye yazan büyük Türk âlimi MAHMUD ZEMAHŞERÎ, Arapça yazdığı şiirlerinde bu hükümdar hakkında: «Onun Yafeth oğullarından olduğunu belirten bir sönük nesebi varsa da, kendisini Fürs evlâdından gösteren daha şerefli bir meşhur nesebi vardır» [480] dediği gibi, Horezmşah Muhammedi, Karahıtaylara galebesi dolayısile, medheden saray şâiri İMAM ZİYAÜDDİN de : «Acem padişahı, ikinci İskender olan hükümdarın kiyaseti Türk padişahının ülkesini feth için bir misal olmuştur» [481] demişti.

İlhanlılar zamanında ise, hükümdarlara değil, sade bir Noyana dahi bir Türk yahut İranlı böyle bir hitapta bulunamaz, bulunursa onu muhakkak tahkir etmiş olurdu. Bu millî duygunun en büyük timsali **Câmi üt-Tevârih'**-dir ki, Türk ve Mogol tarihini cihan tarihinin esası ve merkezi olarak almış, diğer milletlerin tarihini de teferruat kabilinden bunun etrafına sıralamıştır. Bu sırada Arap ve İslâm tarihine, Sasanî, Beni-İsrail, Firenk, Hind ve Çin tarihleri ile müsavi bir yer ayrılmıştır. Gazan Han, Türk ve Mogolları İranîlere karşı insaflı harekette bulunmağı davet ederken: «Tanrı dünyanın ida-

resini bize vermiş amma, bize tebaa olan Tacikler de insandır. Onlara iyi muamelede bulunmazsak Allah bizi muaheze eder» demiş ve kendi milletine o zamanki bütün Asya'yı idare dolayısiyle terettüp eden mes'uliyeti müdrik olmak lüzumunu aydınlatmıştır [482].

Türk ve Mogolların hâkimiyetinin esas dayancı sayılan **Yasa**'ya karşı merbutiyet bu millî gururun eseri olarak tebarüz ettirilmiştir. Olcaytu Han kendi emîrlerini toplayıp bunlara nasihat mealinde söylediği sözlerde, Türk ve Mogol yasasının faikiyetini müdrik olmaları icab ettiğini anlatmış ve: «Şeriat, akıl ve yasak devlet idaresi işinde üç esas rükündür, Karaçu (yani hükümdarın dayandığı büyük memurlar) devlet idaresinde bunlardan istifade etmesini bilmelidirler. Bunlara riayette ihmal edenlere karşı gözyumacağımızı zannedenler yanılıyorlar» demiştir [483].

Coçı Ulusun Beyleri, 1312 yılında Özbek'i han ilân ettiklerinde bu hana hitab ederek «Sen bizden Müslümanlık değil, ancak itaat ve inkıyat talep et. Bize Çengiz Han'ın **yasa** ve **yusun**'undan vazgeçmeye ve Arapların köhne şeriatlerini iltizam etmeye ne lüzum var?» demişlerdir [484]. Olcaytu Han, İslâmiyeti resmî din olarak ilân ettikten sonra, İslâm mezheplerini tetkik ettiği zaman, maiyetindeki büyük emîr Kutlugsa Noyanın bu mealdeki sözlerini ve Olcaytunun cevabını yukarıda (b.t. s. 219) nakletmiştim.

Fakat Özbek gibi Olcaytu da devletin esas kanunu olan **Yasa**'yı kat'iyen değiştirmedi. Onlardan sonra gelen ve artık hakikî Müslüman halefleri de şeriat ile yasaya müvazi riayet etmek hususunda Gazan, Olcaytu zamanının vazı'larını esas ittihaz ettiler. Azerbaycan ve doğu Anadolu Türkleri, Karakoyunlu ve Akkoyunlular zamanında, bu yasa kanunlarını kendi millî kanunları sayarak ona sadık kaldılar.

Umumiyetle millî an'anelere sadakat, Mogollarla Uygurlara ve doğudan gelen ve İslâm-İran kültürü tesiri altında bulunmıyan diğer Türk boylarına has bir vasıf olmayıp, bu zamanın Önasya Türklerinde umumî bir haldi. ULUG BEK, dört Ulus tarihinde Çengiz Han'ı ismiyle zikrettiği gibi, sadece «Sayım» (Sayın yani «ezgü» ve «aziz» lâkabiyle yadetmekle iktifa etmiştir. Anadolu'lu müverrih KERÎMEDDİN AKSARAYÎ'nin de, Hülegü Han'ın ismini «icen han» diye onun ruhuna karşı ihtiram ifade eden ibare ile yadettiğini zikrettik. «Aga» tabiri, hanlara yakın olan büyüklere nisbetle kullanılan tâbirdi [485]. SULTAN VELED Samagar Noyana «Samagar Aga beğimiz» dediği gibi, ENVERÎ'nin de Suguncak Noyana «Aga» diye yadettiğini yukarda (b.t. s. 266) zikrettik. An'aneperest Oğuzlar kendilerinden

naklolunan destanlarda «Tatar» ismini Oğuzlara da şamil bir isim olarak kullanmışlardır [486].

Horasan ve Horezm Türk ve Türkmenleri Türk «müçel» (yani 12 yıllık hayvan) takvimini yıl adları olarak bilmişseler de, doğu Türklerinde kullanılan ay isimlerini bilmemişlerdir. Daha 11. inci asrın başında EL-BÎRÛNÎ bile bu aylara, onların baş ve sonları ve gün miktarları meselelerine ait doğru malûmatını ancak Gazne'ye gelen Uygur ve Hıta Türklerinden öğrenebildiğini yazmıştır [487]. Çünkü Mâverâünnehir ve Horezm taraflarındaki Türkler, ay hesaplarında Horezmlilere ve Sogdlara uymuşlardır. Selçuklular zamanında İran'da Türk sene ve ay hesaplarının kullanıldığına dair hiçbir kayde rastlamadık. İlhanlılar devrinde ise, tekmil Azerbaycan ve Doğu Anadolu Türkmen Oğuz boyları Türk sene ve ay isimlerini kullanmışlardır. Doğu vilâyetlerinde malî işlerde ve ziraat işlerinde Türk takvimine göre iş görüldüğüne dair kayıtlar vardır, ki bugün bile bu an'ane yaşamaktadır.

Anadolu'da yerleşen Mogol beyleri gibi, burasının yerli Türkleri dahi, İlhanlı memleketini tek bir vatan olarak tanımış, Mısırlılara karşı olduğu gibi, Çağatay ve Coçı Uluslarına karşı olan seferlere de iştirak etmişlerdir. **Abuşka Noyan,** Olcaytu tarafından Uzakdoğuda Han-balıkdaki kaana elçi olarak gönderilmiş, o da bu seferinden dönüşünde Çağatay ulusunda İsenbuga Hanın misafiri olmuştu [488]. Anadolu ülkesinin Kadı-yül-kudâtı **Necmeddin Tabesî,** Olcaytu Hanın sulh muahede ve misakı vesikalarını hâmil olduğu halde Çagatay ulusuna giderek kendisinin ilim ve fazılda üstünlüğünü, «Yunan felsefesini câmi ve îmân nakliyatını hâfız» olduğunu, Buhara ve Semerkand'in meşhur âlimleri ve oranın hanları huzurunda isbat etmişti [489]. Tebriz'deki ulema münakaşalarına, Rum (Anadolu) ulemasının iştirak ettiğini REŞİDEDDİN'in eserlerinden öğreniyoruz. İlhanlı devleti dağıldıktan sonra da, Anadolu Türkleri kendilerini İlhanlı ülkesi vatandaşı sayarak onun kanunlarına tâbi kaldıklarını, Temür zamanındaki Anadolu beylerinin ve Akkoyunlu Kara Osman'ın sözlerinden öğrendiğimiz gibi, Kadı Burhaneddin'in şiirlerinden de anlıyoruz. Şiirlerinde Anadolu ve Fırat yaylalarını, Kızıl Irmağı ve sair nehirleri terennüm eden bu şaire göre, büyük heyecanlar doğuran aşk maceralarının millî kahramanları Ebu-Sa'îd hanın devrini sona erdiren **Bağdad** ve **Dilşâd** Hatunlardır (b.t. s. 179, 238); şairin gönlü bir Tebriz'dir, onun gözyaşları Tebriz'in Surhâbı gibi akar (s. 8, 203); onu bir işe mahbubu kadar icbar edebilen kuvvet ancak «yasak»tır (b.t. s. 102, 113, 243), «han yarlığı» dır (b.t. s. 298); onun bildiği vesika

«han tamgası» dır (b.t.s. 349); onun bildiği devlet sistemi «hakan, ulu han, sultan, bek, tutkavul» (b.t. s. 98, 276, 280, 322 v.s.); onun sevdiği İran şâiri Ebu-Sa'îdin ve Bağdad Hatunun mâdihi olan Selman Sâvecî'dir (s. 299, 352, 373); onun sevdiği yukarıda da anlattığım gibi, Türk, Tatar, Çin ve Mogol güzelleri ve taptığı da Türk güzellerinin dar gözleridir.

İlhanlılar devrinde Türk an'anelerine karşı olan alâka geniş münevverler tabakası arasında yerleştiğinde şüphe yoktur. CELÂLEDDİN RUMÎ, kendisini belki ancak bir Müslüman bilen ve peygamber neslinden geldiğine inanan bir Müslüman mütefekkiri olduğundan, Türklere olduğu kadar Arap ve Taciklere de ayni hissi beslemiştir [490]. Fakat İlhanlılar devrinde canlanan Türk millî duygusunu en iyi benimseyen ve onu eserlerinde ve şiirlerinde tebârüz ettiren de, bu zat ile oğlu SULTAN VELED olmuştur. Celâleddin Rumî **Mesnevî**'sinde diyor ki: «Eğer Türk bir seslenirse, Allah korusun, köpeği bir tarafa bırakın, erkek arslan bile kan kusar» [491]. Başka bir yerinde de: «Eğer Türkü ziyafete davet ederlerse, önce bir Türk usulünde derme-ev (**khargâh**) kurarlar yahut satın alırlar, Türkü ancak bundan sonra ziyafete davet ederler» diye hâkim ve efendi millet olan Türke karşı ihtiram muamelesinin nasıl yapıldığını Türklerin kendi âdetlerinden alarak göstermiştir [492].

Divan-i Kebîr'inde de, köleliğe satılan Türklerin, hemen padişahlığa kadar yükselmesi sonunda, Türkleri köle olarak satın alan ve satan Arapların dar ağaçlarında sallandırılarak tecziye edildiğini şu cümlelerle anlatmıştır: «Öteki Türkü o bir sene esir götürmüşlerdi; bak şimdi bu sene (bunu yapan) Arap dar ağacında sallanıyor» [493]. Yine diyor ki: «Türkün başında taç vardır, bunu sana iman diye tesmiye edeyim; Hindu'nun yüzünde ise küfür damgası basılmış bulunuyor.» [494]. «Türk odur, ki onun himayesi sâyesinde köy ehli yabancıya haraç vermekten kurtulur; Türk o değildir, ki tamahkârlığı yüzünden her uğursuzdan tokat yer» [495].

Celâleddin Rumî ve oğlu Sultan Veled eserlerinde, Türklerin hayatından hikâyeler nakletmiş ve İlhanlılar zamanındaki hayatın teferruatından misaller getirmiş yahut araya kelime ve tâbirler sokarak, kendi zamanlarındaki hâkim Türk zevkini benimsemiş ve onu sevmiş olduklarını göstermişlerdir. CELÂLEDDİN diyor ki: «Aşk geldi ve gönlün etrafını yağma etti. Dedim: Kimsin? Dedi: Senin bu yerlerini **koruk** yapacağım, burası hükümdarın **yaylakı**'dır. Dedim: ey aşk sen **korukçu** (yani hükümdar korusunun muhafızı) olmuşsun amma, fakat gönlün **yurt**'u ancak çoban'ın **kışlağı**dır. Nasıl olur da hükümdarın yaylak'ı olur. Dedi: ben **yargu beği**'yim ve benim

türe'mde şefkat ve merhamet yoktur, Müslümanların kanını içerim ve işte Müslümanlık budur derim. Bu (yani bir Mogol beyi gibi göstermiş olan aşk) ne kaba bir adammış. Dedi ki: Sus! senin gönlünün **yurt**'unda hükümdarın **orda**'sını kuracağım, burası artık bana aittir ve **emlâk-i Divandan**'dır» [496]. «Aşk» ile «sâhib-i dil» arasındaki münakaşa İlhanlılar devrinde ancak bu şekilde güzel ifade edilebilir.

SULTAN VELED de bir şiirinde diyor, ki: «Bu devir Mogolların devridir: **göç** ve **kılan**'ını bana tahmil etme; bir gün bu ruhun **kan**'ı (yani hükümdarı) seninle beni **yargu** edeceğinden korkarım» [497]. **Kılan** (yahut **kalan** vergilerini tediye eden) ve devletçe **göç** veren (yani lüzumunda orduya ailesile mal u mülkiyle göçile iştirâk eden) lere askeri **ikta'** verilmiştir [498]. Bu teklif ancak «yasaklı» denilen Türklere iltizam edilmiştir ve askerî **ikta'** (**çeriğ yurtu**) ancak onlara verilmiştir. Bu göç ve kılan'ı başkasına tahmil etmek katil cezasiyle yasaktır. İşte Sultan Veled şiirinde bunu tebârüz ettirmiştir.

Sultan Veled'in Oğuz şivesinde ve Selçuklu usulünde hareke ile yazılan şiirleri vardır; fakat bu zatın ve babasının farsî eserleri, zamanındaki Türk hayatını öğrenmek için kaçınılmaz kaynaklardır Bu hususu ben, 1934 te Viyana müsteşrikler mecmuasında intişar eden bir yazımda izah etmiştim [499].

İlhanlılar devrinde kültür hayatına ait bahsi sona erdirirken bu devirde **TÜRKLERİN TEMSİL KUVVETİ**'ne de işaret etmek isterim. Büyük Türk ve Mogol cihangir kavimleri hakkında, bunların komşu medeni ülkeleri işgal ettikten bir iki batın geçtikten sonra kendileri tebaaları olan medenî kavimler arasında eriyip kaybolmaları hususu kaçınılmaz bir netice olarak anlatılır. Bunu Çin'deki Mogollara teşmil etmek doğru olmadığını yukarıda (s. 134-138) gördük. Çağatay ve Coçı Ulusu hanları gibi İlhanlılar için de bu hal İslâmiyeti kabulden üç batın sonra görülmüştür. Fakat ileride Türklerde «ülüş usulü» nu anlatırken izah edeceğimiz gibi, bu üç hanlığın İslâmiyeti kabulden üç batın geçtikten sonra inhilâle uğramasını yalnız İslâm medeniyetinin Türk devlet sistemi üzerine olan menfi tesiriyle izah etmek kâfi gelmez. Yalnız ülüş sisteminde üç-dört batından sonra gelen «beyler tegallübü» nü bir daha «hanlar devri» nin takip etmesine İslâm medeniyeti artık imkân vermiyordu. Beyler Türk olmıyan Müslüman kavimlerle birleşiyor, nihayet Türk hanlık an'anelerini bir daha kalkınmıyacak şekilde temelinden yıkabiliyordu. Fakat hanlık devrinde Türkler ve Mogollar, diğer üç Ulusta olduğu gibi, İlhanlılar memleketinde de, kendilerini yal-

nız siyasî sahada değil, medenî sahada dahi, Müslüman tebaasına faikiyet hissini taşımışlardır. Bu iç güven, İlhanlıların hizmetine intisap eden İranlı ve sair memurları bir iki batın sonra Mogol ve Türk camiası içinde eritmek, ona tam olarak temessül etmek şeklinde tecelli etmiştir. Aslen Arap olan **Muhennâ - oğulları** bu cümledendir.

Diğer mühim zat da, aslen bir Yahudi tabibi olan **Reşideddin** ve ailesidir. Yalnız idaresi altında vücude getirilen büyük Türk ve Mogol tarihi değil, onun Olcaytu Han için yazmış olduğundan şimdi bahsettiğimiz dinî ve felsefî eserleri dahi, bu zatın İlhanlı sarayı etrafında Mogol devletçiliğini ve İslâm dini esasında teessüs eden bir kültürün ruhunu tam olarak benimsemiş ve onun felsefesini yaratmağa azmetmiş olduğunu göstermektedir. Eğer Reşideddin'in tasnif etmiş olduğunu Vassâf'dan öğrendiğimiz **Düstur al-memleket** adlı eseri [500], keza Türk ve Çin devlet teşkilâtına yazmış olduğunu kendisinden öğrendiğimiz diğer eserleri bize vâsıl olsaydı, bu mesele daha iyi aydınlanabilirdi. Herhalde biz Reşideddin'i bu câmiaya can ve gönülden girmiş birisi olarak görüyoruz. Kendisinin ve oğullarının konuşma dilinin Türkçe olduğu anlaşılıyor. Mogolcayı da mükemmel bilmiştir. Eserleri bize Farsî ve Arabî olarak vâsıl olmakla beraber, Reşideddin Türkçe ve Mogolca yazmasını da bilmiş ve Türk âdât ve an'anelerini tam olarak benimsemiştir. Reşideddin'in İlhanlıların büyük veziri olan oğlu **Hoca Giyaseddin** ile Anadolu'da emîr İrencin'in yanında vezir olan diğer oğlu **Hoca Celâleddin** artık birer Türktüler. Her ikisi de Türkler tarafından fazilet ve ahlâkları, İlhanlı kanun ve nizamlarının bilgini olmak itibarile medhedilip sevilmişlerdir [501]. Reşideddin'in ve Giyaseddin'in kızları Türkçe «hatun» lâkabı taşıdıkları gibi, Reşideddin'in torunlarından birinin adı da «Artuk» tur [502].

Hülegü'nün muasırı olan **Nasireddin Tusî** de, Türk ve Mogol dili ve yazısına, Mogol ve doğu Türklerinin âdât, kültür ve an'anelerine tamamiyle vukuf hâsıl etmiş. Nasireddin önce Yunan ve Arap kültürüne ait olan bilgilerini İlhanlılar sayesinde doğu kültüriyle tevsi edebilmiş bir zattı. Bunun riyaziyatçı olan oğlu **Asîleddin** ise, tamamiyle Türkleşmiş, Mogol ekâbir ve eşraf muhitinin merkezinde bulunmuştur. Çin'den Kaan'dan gelen büyük elçiler onun evinde misafir kalmıştır [503]. Bir de Şirazlı âlim **Kutbeddin Şirazî** de Abaka ve Argun Hanlar zamanında bu hanlar tarafından büyük ilmî ve siyasî vazifelerle tavzif edilmişti. Nasireddin ve Asîleddin gibi bu da Türkçe konuşmuş ve kendisini Türk Hanlarının memuru bilmiştir. İlhan Ahmed tarafından Türk şeyhi Abdurrahman Baba ile Mısır Memlûk-

lerine elçi olarak gönderilmişti. Altın-Orda'da Saray'da da bulundu; bir aralık Sıvas'ta kadılık etmişti. Bunun Kastamonu civarında coğrafî tetkikatta bulunmuş olduğunu yukarıda zikrettik. Bu gibilerden biri de **Sâveli Sâhib Alâeddin**'dir, ki ilerde de bahsi geçecektir. Bu zat Olcaytu zamanında Anadolu vâliiumumîsi Abuşka'nın veziri olmuş ve divan işlerini Türkçe idare eden en büyük «mansabdar» olmak üzere kendisine «ulug bitikçi» unvanı verilmiştir [504].

14. üncü asır İslâm ülemasının mühim bir kısmı Türk noyanlarına intisap ederek zamanın siyasî ve içtimaî hâdiselerine karıştılar. Noyanlar arasındaki ihtilâflarda o veya bu emirin tarafını tutarak mühim roller de oynadılar. Şöyle ki, Mevlâna Celâleddin Rumî'nin halefleri Anadolu'da hâkim olan Kirayit beyleri Emir İrencin tarafını iltizam ettiler; halbuki zamanının büyük âlim ve fakîhi olan ve yukarıda zikri geçen kadı-yül-kudât Mevlâna Necmeddin Tabesî ve sair ise, bu emirin rakibi ve düşmanı olan Sulduz Beyleri, Emir Çoban ve oğlu Temürtaş tarafını iltizam ettiler [505].

Fars (Tacik) unsuru İlhanlılar zamanında Azerbaycan'da ve Irak-ı Acemde, arazi ve toprakları alınıp bu ülkelerden çıkarıldığı vakit, bunların mühim bir kısmının Anadolu'ya gelmiş olması pek muhtemeldir. Herhalde İlhanlılar Anadolu'ya eskiden çok İranlı memurlar gönderdiler. Bunların tesiriyle divanda Arap dili yerine Fars dili kullanıldı [506]. Argun Han zamanında Anadolu'ya başvezir olarak tayin olunan Kazvinli Fahrüddin Mustevfî'nin maiyet ve memurları sıfatiyle Arran'lı, Merend'li ve Tebrizlilerden başka, Iraklı, İsfahanlı ve Horasanlı'lar «pek çok ve sayısız taifeler» şeklinde gelmişti [507]. Gazan Han zamanında sivil vâliiumumî olarak tayin olunan Horasanlı Melik Bahadır [508], ve ondan sonra gelen Horasanlı Nizamülmülk Yahya ile beraber Azerbaycanlılardan başka Nişabur'lu, Horasanlı memurlar Kûhistanlı muhasıllar, Saveli ve Kirmanlı pişkâr'lar, Isfahanlı ve Mâzenderanlı ka'idlerden «sayısız çok hademe ve maiyet» gelmiş olduğu [509] kaydedilmiştir. Daha Muineddin Pervane, ilk İlhanlılar zamanında bu Horasanlı memurların kendilerine rakip olacak derecede çoğalıp istilâ etmesinden şikâyet etmişti [510]. İran'dan gelen bu unsurlar memleketlerine dönmeyip Anadolu'da kaldılar. Ve tekmil bu İranlı memurlar ve tüccar unsuru Türkleştiler. Böylece Türklerin temsil kudreti 13 - 14. üncü asırda, Mâverâünnehirde olduğu gibi, Önasya'da da geniş mikyasta kendisini göstermiştir. Maamafih 14. asrın sonlarında bile Anadolu ahalisinin çoğu, **Bezm u Rezm**'e göre (s. 537) Farsça konuşuyor (yani konuşabiliyor) du.

Hülegü'den önce Körküz, Çıntemür ve Argun Aka zamanında devlet

idaresinde en çok Türkler bulunuyordu. Hülegü zamanında başvezir ve «devletin rükn-azamı» [511] Horezmli **Emir Seyfüddin Bahadır Bitikçi** idi. Bu zat, Hülegü'nün Berke Han ile olan harbinde Müslüman Türk ve Mogolları gevşek davrandırdığından idam edildi. İlhanlı Kıpçak tümenlerinin reisi olan Celâleddin Devatdar da Kerbelâ'ya gitmek için Hülegü'den mahsus müsaade alıp giderek oradan Mısır'a kaçtı. Yani Hülegü'yu aldattı. Bu hal Hülegü'nün gücüne gitti. Müslüman Türklerin gayrimüslim Türk hükümdarlarına Müslüman Türk hükümdarlarını tercih ettiklerini ihsas etmekten çekinmedikleri halde, İranlı Acem vezirlerden **Şemsüddin Cuveynî** mevki için din ve vicdan meselesinde daha fedakâr davrandığından vezir tayin edildi [512 a]. Maamafih Acemlerin Mogol devlet idaresine sokulmaları hanların İslâmiyeti kabul ettiklerinden sonra fazlalaşmıştır. İran unsurunun, Selçuklular zamanında olduğu gibi, Mogollar zamanında dahi Türklerin müsamahakârlığını vaktiyle Araplar tarafından tam olarak ezilmiş olan millî kültürlerini ihya yolunda istifade ettiler. **Selman Sâvecî** ve Hâfız **Şirazî** bu zamanda yetişen en büyük İran şâirleridir. Onların eserlerini münevver Türkler de seve seve okumuşlardır.

İlhânilerin idaresi, gayrimüslim Moğolların Müslümanlara karşı siyâsetlerinin sertleşeceğine dair akideleri boşa çıkardı ve Memlûklülerin bu yoldaki propagandaları tesirsiz kaldı. Selçuklu Mesud ibn Keykâvus zamanında Muhammed İbn el-Xatî'nin yazdığı «Qavaid el-Saltana» nam eserde «Eğer Moğol askeri Anadolu'ya gelmeseydi bu memlekette (İran'da) sür'atle yayılmakta olan ve İslâmi ahlâk kaidelerini temelinden çürüten «Cevvaliqî» dediği batınî «ibahiyye» lerinin elinde İslâmiyetin büyük bir çöküntüye maruz kalmış olacağını ileri sürmüştür. Ve umumiyetle Moğol ordusu şevketinin her türlü xavariç ve bed mezhepleri, bunları tamamiyle yok etmek üzere savaştığını övmüştür: «Şimdi zamanımızda sayıları milyonları geçen Cevaliq'ler tamamen perişan olup dağılmışlar ve bakiyeleri Türkistan'da Almalık, Beşbalık, Horasan, Irak, Azerbaycan, Anadolu, Suriye ve Mısır'da perişan ve sefil bir halde dağınık kalmışlardır ve Müslümanlar üzerinde herhangi bir kötü tesir yapacak durumda değildirler [512 b]. İşte bu gibi bed mezheplere karşı gerek İlhanîler, gerekse Altınordu hanları sofîleri, Bektaşî ve Barakîler gibi Türk sofîlerini korumuşlardır. Bu batınî mezheplerin mensupları da Türk dervişlerinin âyinlerini «şeytan işi» göstererek lekelemek için azamî gayret sarfetmişlerdir. Timur ve Şahruh zamanındaki **«hurufî»** ler bu cümledendir.

İLHANLILARDA ÜLÜŞ TEŞKİLÂTI

İlhanlılar zamanının kültür ve siyasî hayatını öğrenmek için, Mogol Uluslarında ve bilûmum Türklerde tatbik olunan feodal sistemini incelemek lâzım geliyor. İlmî edebiyatta pek az temas olunan [513] bu sistemin temelini biz Türkçe olarak «**ülüş** (yani «hisse») sistemi» tesmiye edebiliriz [514]. Nasıl ki Ruslar da bu mealde bu kelimenin tam tercümesi olan «udel» kelimesini kullanırlar. Bu sistemin arazi ve ülkelerden istifade haklarile bağlı olan ciheti: a) ayrı boyların «yurd» ları, b) sülâle âzalarının «inçü» denilen hisseleri, c) hususî eşhasa ve beğlere irsî yahut kaydi-hayat şartile verilen arazi, d) orduya verilen «çerig yurdları»; e) keza hususî eşhasa verilen arazi ve emlâk iradları şeklinde ayrı bahis mevzularını teşkil eder. Bununla beraber bu ülüş sisteminin sınıflar arasındaki hukukî münasebetler ve Türk devlet teşkilâtı tarihinin hey'eti mecmuası bakımından mütaleası da zarurîdir.

1) **Türk boylarının** en eski zamanlardanberi muayyen **arazi sahalarını** mülk olarak işgal etmeleri, daha Hunlar zamanına ait Çin kayıtlarında gösterilmiştir. Tarihlerimizde olduğu gibi, destanlarımızda da hududları tayin edilerek gösterilen uruğ yaylak ve kışlak yerleri efsanevî cedleri, efsanevîtarihî hükümdarlar tarafından verilmiş gibi gösterilir, ki bunlara Türkçe **Yurd,** Mogolca **nutuk** denilir. Reşid'de Kerayit, Nayman, On-Uygur gibi kabilelerin; Oğuz destanında Oğuz uruğlarının, hududları gösterilmek üzere, sayılan yaylak ve kışlak yerleri bu kabildendir. Uruğlar bir hükümdarın emrile, yahut mecburî muhaceretler neticesinde yeni sahalar işgal ettiklerinde, kendilerine hükümdarlar tarafından bu yeni sahalarda yaylak ve kışlak yerleri verilirdi. Fakat Uruğlara, bu toprakları hükümdardan almış olmakla, topraktan istifade karşılığı olarak ayrı vazife terettüp etmez ve kabilelere toprakların verildiğine dair bir ferman (yarlıg) da verilmezdi. Hâkim tabakanın dayancı olan askerî uruğlar, Ortaasya'da kendi vatanlarında iken yurdlarını ancak kendileri idare ederler; fakat Uzakdoğu'da (meselâ Sarıırmak kollarında Çinliler ve Tangutlarla, batı Afganistan'da İran kavimlerile, Doğuavrupa'da Slav ve Finlerle meskûn olan yerlerde) yeni yurdlar aldıkları zaman bazan o toprak ile beraber sekenesinden bir kısmı da, bu hâkim Uruğlar için çalışmak üzere verilmiştir. Bunlara da **boğul** (bovul) denilmiştir. Ortaasya'da iken Hanlara karşı boğul sayılan bu gibi Uruğlar, bu gibi uzak diyarlarda kendileri boğul'lara mâlik olunca aristokrat kabileleri teşkil etmişlerdir. Mısırlı İBN FADLALLAH AL-'UMERÎ, Irak-Acem ve

Azerbaycan'da yerleşen Mogol ve DoğuTürk Uruğları hakkında: «Kendileri ziraatla meşgul olmadıklarından, bu hususta zürraı yahut başka toprak amelesini çalıştırırlar» demiştir [515].

2) Uruğların işgal ettiği topraklar onların ezelden kendi mülkleri sayıldığı halde, yeniden fetholunan yerler, hükümdarın hususî mülkü sayılır, ve o bu sahaları kendi oğulları, sülâlenin diğer âzaları arasında bir miras gibi taksim ederdi [516]. Aile içindeki çocuklara kulakları ısırtılmak suretile milk olarak verilen hayvanlara, kuzu ve keçi yavrularına olduğu gibi, şehzadelerin bazan büyük ülkelerden ibaret olan irsî hisselerine de **inçü (inci)** denilmiştir. Memleketin umumî arazi ve vergi işleri «dalay divânı» denilen umumî divana tâbi olduğu halde, bu gibi inçü sahalarının idaresi ve vergi şileri «inçü divanı» na tâbi olmuştur, ki buna Arapça olarak «divânı khâlisât» da denilmiştir [517]. Fakat bu inçü'lerin arasında bizzat hükümdara ait hususî koruların idaresi, yine ayrı olmuştur. İnçü sahibi olan prens, hatun yahut prenses'ler bu malikânelerde vergi tahsili işlerine karışamazlardı; bunları hep inçü divânının memurları yaparlardı [518]. Coçı, Çağatay ve İlhanlı şehzadelerinin Çin'de [519]; Coçı ve Çağatay şehzadelerinin de Azerbaycan'da [520] böyle inçü'leri vardı ve bunların iradlarını, arada harpler olmasına rağmen, nesil benesil muntazaman alırlardı, bu cihetten «inçü» leri «fiefs fiscaux héréditaires» diye tarif etmek [521] yerindedir. Fakat «inçü» topraklarının büyük kısmı hanedana taksim edilmeden devletin idaresinde kalmıştır. Bidayette inçü kelimesi, ancak hanlar ailesine ait malikânelere ıtlak olunmuşsa da, hükümranlık hususunda istiklâl kesbeden beğlerin (meselâ Calayır ve Sulduz Beyleri ile Temür ve oğullarının) arazi ve emlâki, inçü şeklini almıştır [522].

Şehzadelerin bu inçü'lerden başka bizzat kendi idarelerinde bulunan **yurd'ları** da olmuştur. Bu yurdlarda yaşıyan aristokrat kabileler, bunların «**bayeri** elleri» (yahut «**bayrı kulları**») sayılmıştır. Halbuki bu «bayrı **kul**lar» yahut **boyar»** lar, kendilerine tâbi tebaaya nisbetle eşraftırlar (Ruslarda «boyar» ve Romenlerdeki «boyer» ler de Türk teşkilâtından kalmadır). Bazan şehzadelere, bu inçü ve yurd'lardan başka ayrı kabileler de onların hizmetinde bulunmak üzere verilmiştir, ki bunlara **cüldük,** (yahut **cüldev**) denilmiştir [523].

İnçü arazisi bazı vergilerden meselâ koyun salığı demek olan «kopçur» dan muaf tutulduğundan ve umumiyetle hükûmetin ayrıca itinasına mazhar olduğundan [524], köylüler, kendi topraklarının da inçü idaresine girmesini tercih etmişlerdir [525]. Bu hal, Abbasî'lerde de böyle idi. Bazı

ahali, cibayet mezaliminden korkarak, kendi topraklarını hükümdarların «dıya'i khâssa» larına yazdırmışlardır [526]. Horezmşahlarda «inçü» demek olan «memâlik-i khâs» da yine «inçü divanı» demek olan «divân-ı khâs» tarafından idare edilmiştir [527]. Mogollarda bu inçü sistemi bütün teferruatına kadar işlenmiş bir teşkilâtı ve sistemi arzetmiştir, ki Karakoyunlulara, «mâlikâne» ismile Osmanlılara geçmiştir. İslâm ve Türk feodal teşkilâtı meselelerile meşgul olan A. N. POLİAK, bu inçü sisteminin, Mısır Memlûk fief sistemi üzerinde yaptığı tesirleri tesbit etmiştir [528].

İlhanlılarda bu inçü arazisi, tekmil memleket topraklarının 1/3 teşkil ediyordu [529]. Zaten Anadolu'nun bir aralık, bu nevi toprak taksimatına göre, dalay ve inçü vâliliklerine taksim edilmiş olduğunu gördük. Osmanlılarda ise, «mâlikâne» ler, bazan tekmil memleketteki toprakların yarısını teşkil ediyordu [530]. İlhanlılar bu inçü arazisini askerlere ikta' olarak da vermişler; fakat inçü divanı ikta' yerleri üzerindeki hakkından feragat etmemiştir; ikta' sahibi olan zat, yahut askerî kıt'a, kendisine verilen bu araziyi iyi idare edemediği yahut kendilerinden bir cürüm sâdır olduğu takdirde, ellerinden alınmıştır.

3) Devlet hizmetinde bulunan yüksek askerlere, büyük başarılar karşılığı ve mükâfat olarak **emlâk ve arazi temliki** yapılmıştır. Bu gibi araziye Türkçe **kopı** (Moğolca: **khobı**) denilmiştir [531]. Selçuklularda bu nevi kapılara Arapça olarak «iqta'-i temlîk» denilmiştir [532]. Temlik, ikta' ve timarların verilmesi keyfiyeti, İlhanlılarda ve diğer Moğol uluslarında, Uygurca **suyurgamak** sözünden alınarak, **suyurgal** tâbiriyle ifade edilmiştir.

İkta' usulü Halifeler devrinde de vardı; fakat Halifelerin ikta'ı, hükûmetin kendi tahsildarları vasıtasıyla toplıyamadığı vergileri toplayıp ona teslim etmek için ikta sahibinin kendine de bir hisse çıkarmak hakkiyle irsî olarak verilen «ilzam» ve «iltizam» lardan ibaretti. Türklerden önce Önasya'daki ikta', Romalılardan kalma bir sisteme dayanıyordu [533]. Abbasîlerde iktalar bazan askerlere de verilmiştir [534], fakat bu bir askerî ikta' sistemi değildi. Türk kopı sistemi, Araplarınkinden farklı olarak, tamamiyle askerî mahiyette olmuştur. Türk ikta'ı, (yukarıda s. 97 de zikredilen İslâmdan önce Sogd ülkesindeki **dihkânlar** müstesna) çiftlik başında oturan bir milletin değil, toprağı işlemekten çok, onun mer'aları, **otgar** (**otar,** bundan Rusça **khutor**) ve (**koru**) ları [535] ve iradı ile ilgili olan göçebe ve askerî milletin «feodal» sistemine tâbi bir keyfiyettir.

Bu usul, Göktürklerde olduğu gibi, İslâm devrinde Gazneliler, Selçuklular, Karahanlı ve Horezmşahlarda da olmuştur [536]. İmâdeddin İsfahanî,

Selçukluların bu ikta' usulünü, İslâm âleminde o güne kadar meçhul bir usulün tatbiki olarak anlatmıştır [537]. Çengiz devletinin sonraki inkişaf safhalarında müşahede ettiğimiz bütün içtimaî teşkilâtın esasları, daha bu devletin teşekkülünden önce Mogolistan'daki Türk ve Moğol urukları arasında ve Börçegin hanedanının kendi muhitinde çekirdek halinde mevcut olmuştur. Bunu, şimdi Mogol âlimi SANCİYEV de isbat etmektedir [538]. İkta' ve kopı hususu da böyledir. Çengiz Hanın, daha 1207 yılında Merkit'lerin Selenge ırmağı havzasındaki yerlerini zaptettiğinde, bu yerleri kendisine büyük hizmetleri dokunan kumandanlarından Sarhan Şırya'ya temlik sıfatiyle verdiği ve bu araziyi vergilerden muaf (tarhan) olarak **defterlere** geçirmelerini emretmiş olduğu, bu hükümdarın «Gizli Tarih» inde kaydedilmiştir [539]. İrsî olarak arazî ve varidat temliki usulünün Çengiz'in **Yasa**'sında bulunduğunu, NASİREDDİN TUSÎ de haber vermiştir [540].

İlhanlılarda bu nevi kopı'ların emsali çoktur. Malatya civarı Emir Çoban Sulduz'un atalarının kopısı idi [541]. Akkoyunlu Cihangir oğlu Kasım 1498 yılında Esfendiyar Beğ'e **suyurgal** ettiği Egil, Bağın ve Heni kasaba ve nahiyeleri irsî mülk olarak ve Kaşgar hanı İlbars'ın Seyfullah Bek Çuras'a Yarbalıg adlı yerde bulunan eski irsî kopılarını tasdik ederek, ayni zamanda tekmil vergi ve mükellefiyetlerden muaf kılarak verdikleri fermanlar bize kadar gelmiştir [542]. Coçı ve Çağatay Uluslarında ve Temürlülerdeki kopı'lara ait kayıtlar da, tarihlerimizde vardır. Temür'ün atalarının «hâs mâlikâne» leri Taşkend vilâyetinde idi [543]. Bu nevi kopı'ların vergilerden tarhan, yani muaf edilenleri «hür-toprak» sayılmış olup, bunlar devletin vâridat listesinden silinmişlerdir («muqâsa ve mustagraq» olmuşlar) [544]. İlhanlılarda da «divân» yahut «inçü» ye tâbi olan arazi ile birlikte, bu müessеselere tâbi olmıyan «şahıs yerleri» (mülk-i merdüm) zikredilmektedir [545]. Bunlar kopı'lardır. Divân ve inçü'lere tâbi arazinin bütün iradları bu müesseselere ait olduğu halde, «mülk-i merdüm» olan arazinin ancak bir kısmı divâna, diğerleri sahiplerine ait idi [546]. Demek ki bunlar Tarhan değildi. Bu nevi kopı'ların sahiplerine Mogolca **Albatu,** yahut **Alpagut** denilmiştir. Vergi vermek ve mükellefiyet demek olan **Alban** kelimesinden gelen bu **Albatu** yahut **Albagu** (cemi şekli **Albagıt, Alpavut)** muvazzaf vazifedar demek ise de, sonraları: Teba milletler arasında da Alpagutlar bulunmuştur. Fakat asıl Türk Alpagutlara nisbetle bu kelime... Kopı sahibi mânasını ifade etmiştir [547].

4) İlhanlılar devrinde tatbik olunan ve sonraları Osmanlılara da geçen **hakikî askerî ikta'** usulü, biraz daha başka bir şeydir. Bu da, ikta'ın or-

dunun iaşe usulüne göre tatbiki demektir. Bu nevi ikta'lara **çerig yurdu** denilmiştir [548]. Bunu geniş mikyasta tatbik eden İlhan Gazan Han olmuştur. REŞİDEDDİN Gazan'ın ikta' işindeki ıslahatını, gûya bu hükümdarın kendi icadı imiş gibi göstermekte mübalâğa etmiştir. Ona göre, bu ikta'lar Gazan'dan önceki İlhanlıların hayatında mühim rol oynamaz, yalnız ayrı şahıslara «bir miktar tagar» yani mahsulât iradı ikta' edilmiş imiş. Orduya maaş ve ikta' vermek şöyle dursun, fakir askerlere verilmek üzere orduya mensub olan kabilelerden her sene at, koyun ve inek **kapçuru** (yani hayvan vergisi), **keçe** ve **kurut** (kuru yoğurt) vergisi alınırmış [549]. Bu son sözler doğrudur. Fakat ikta'ın orduların iaşesinde, Selçuklular zamanında olduğu gibi, Gazan'dan önceki İlhanlılar zamanında da mühim yer tuttuğu, Argun Han ve Keyhatu zamanına ait kayıtlarla sabittir. İkta' (yani timar ve zaâmet) iradından neferleri de müstefid etmek, Gazan Han'ın eseridir.

Gazan'm bu tedbirleri, Selçuklu askerî ikta' sisteminin genişletilmiş bir şekli olarak kabul olunabilir [550]; Bizanslılar Arap sınırlarında «Themalerde müstahkem mevkilerde askerleri aileleriyle birlikte yerleştirir, yerli ahaliyi «Liminatei» tesmiye olunan bu askerlere irsî timar olarak verirlerdi. H. Glatzer, bun'a:n Bizans hizmetindeki Türkler olacağını ileri sürmüştür. Bizans timarının İlhanlılara geçmiş olması düşünülemez; G. Moravcsik, bilâkis bu hususta Türklerin Bizanslılara tesirine dair malûmat vermektedir. İdarko hem bu hususu birçok misâllerle tebârüz ettirmiştir [550 b] fakat bu ;ş herhalde Uzakdoğu'da Kaanlıkta cari olan ikta' usulile ordu iaşesi tertibatının tatbikinden ibaret görünüyor. Kaan'ın Cungarya'da 12 tümen, kuzey Tiyanşan'da 5 tümen, Uyguristan'da ve So-chou vilâyetinde 12 tümen, sonra Hanbalığ'a kadar bütün kuzey Çin'de diğer tümenler, bu tümenlerin yanı başında da Çağatay Ulusunun tümenlerinin «yurd» kurarak oturduklarını ve bunlar arasında «yurd» meseleleri yüzünden çarpışmalar olduğunu, İlhanlıların tarihine ait eserlerden öğreniyoruz [551]. İlhanlılarda Uruğlara göre teşkil edilen tümenlerin ve ming'lerin kendi kabile yurd'ları bulunuyor ve bunların iaşesi için verilen «çerig yurd» ları da bu esas yurdlara yakın yerlerde veriliyordu [552]. Bu itibarla memleket **bölük**lere taksim edilmiş bulunuyordu [553].

«Çerig yurd» usulü, muayyen nahiye ve sancakların gelirini bölük, ming ve tümen'lerin iaşesine tahsis etmek demektir. Taamule göre çerig yani ordu, at, cephane, silâh, erzak, çadır ve saireyi buradan tedarik ederdi. Yurd sahasından alınacak irâd, devletin bütçe defterlerinde kaydedilen vergilerden ibaretti. Askerî kıt'alar bunu kendi mutemedleri vasıtasiyle teda-

rik ederler ve sivil idare müesseseleri bu işe karışamazdı [554]. «Yurd» dahilindeki köylü ise «serf» değildir. Onun vazifesi, devletçe «kanun» yani bütçe ile tayin olunan «mal ve kopçur ve başka divân müteveccihatı» nı askerin tahsildarlarına vermektir. Askerin alacağı şey, ancak «behre» yani «kanun» ile tesbit olunan irâddır [555]. Bu irâdları, askerler ve askerî müesseseler değil, başka vakitlerde olduğu gibi, ikta' vaziyetinde de divân tayin ederdi. «Çerig yurd» ları, divâna ve inçü'ye ait olan ve ekseriya az imar olunan yerlerden verilmiş olup, hususî mülkler (zemîn-i melâk) ve emlâk, erbâb ve evkaf toprakları verilmemiştir [556]. «Yurd» sahasındaki köylülerin de askerî ikta'a tâbi olmayan ve hâsılatı sırf kendisine ait olan temel toprağı olmuştur, ki buna **ucavur** (hucavur) denilirdi [557]. Bu ucavur'lara asker müdahale edememiş ve bu husustaki fermanlarda «askerler, bu köylülere siz bizim köylümsüz, bizim esirimizsiniz diyemezler, onları başka bir toprağa goçüremezler; askerler onları kendi hususî topraklarına gelip çalışmağa icbar edemezler» [558]. «Askerler vergilerini almaktan başka hiçbir teklifte bulunamazlar; onlardan bu hususta tümen, ming, yüz ve onbaşı beğlerden **müçilka** (denilen) taahhüt varakaları alınır. Askerler bu köylülerden **targu, ulufe,** ve **tagar** taleb edemezler» [559] gibi hususî kayıtlar bulunmaktadır. Hükûmet köylüyü askerin taaddi ve tecavüzünden korumak hususunu iltizam etmiştir [560].

Tımarcı sipahiler, «yurd» sahasında gayrimeskûn olan yerleri kendi hesabına imar ederler, binalar yaparlar ve burada onların kendi kuvvetlerile vücude getirdikleri her şey onlara ait olurdu. Her çeriğin ayrı bölüklerinin yurdlarında, yüzbaşı minğbaşı ve tümen beği gibi ümeranın ikta'ları ayrı oluyordu [561]. Bu ikta'ları timar sahibi olan sipahiler satamaz, akrabalarına devir ve hediye edemezlerse de, irsî olarak idare ederlerdi. Timar sahibi sayılan beğ vefat ettiğinde, salâhiyetli olursa, timar onun oğluna kalır yahut onun kumandasında bulunan sipahilerden biri idare ederdi. Bu mesele onbaşı ve yüzbaşıların kararile olurdu. Çerig yurd'larının devlet tarafından gözetilen idarî ciheti, devlet tarafından tayin olunan **bitikçi**'lere aitti; bunlar da, bütün İlhanlı devletinde askerî ikta'lara nezaret eden ve merkezi Tebriz'de bulunan «büyük 'ârıd bitikçi» ye tâbi bulunuyorlardı [562].

Çerig beğleri bu yurdlardan iradları alıp sarf etmeye bakmışlardır. Timar sahibi olan çerig beği vefat ederse, yerine onbaşı ve yüzbaşıları başka birisini reis intihap ederler ve, keyfiyet bitikçi'ye bildirilirdi. Bu da, onu defterine kaydeder ve muamele bununla biterdi Bu intihaba onbaşıdan aşağı

nefer «nöker» yahut «süer» lerinin [563] iştirak etmediği anlaşılmaktadır. REŞİDEDDİN'in dediğine göre, bu ikta'lar ancak «kalana dahil olan ve göç veren» askerlere verilirdi [564]. Bunun mânası, ordu ehlinin vergileri veren seferlere kendi aile ve hayvanlarile iştirak eden, göç ve ikamet hakları tamamile hükümdara ve kumandanlığa ait olan askerler demektir. Demek bunlar Coçı ve Çağataylarda «nöker» ve «yasaklı» tesmiye olunan askerlerdir, ki Rus'lara yine Türklerden geçmiş «Kozak» lar gibi bütün hayatı ile askerliğe bağlı olmuşlardır. Bunların bütün işi askerlik olmuş, «çerig yurd» undan alınan gelirleri de ancak askerî işlere, tekâlifin tediyesine ve askerî techizata sarfetmişlerdir. Bütün bu hususiyetler askerî timar usulü ile beraber Osmanlılara da geçmiş ve bazı değişikliklere maruz kalmıştır [565]. İlhanlı timar askerlerinden her nefer senede 50 Tebriz «men» i yani cem'an 44 kilo kadar hububatı anbara vermek mecburiyetinde idi [566]. Bu hususun Coçı Ulusunda da bulunduğunu gösteren deliller vardır.

Coçı Ulusunda askerlere yılda 200 dinar kadar maktu' maaş verilmiş ve çerig yurdları verilmesi umumî bir hal olmamışsa da [567], Han ordularında hizmet gören Başkurtlara kendi «uruğ yurd» larından başka, hanlar tarafından irsî olarak «yurd» lar da verilmiş olduğu, bu yüzden onlara Arapça olarak araziye irsî olarak malik olan mânasıyle «'asaba» denildiği, sonraları Ruslar tarafından da tasdik olunn «yurd» lar (Rusça «votçina») da diğer Mogol Uluslarında olduğu gibi, **bovıl**'larm işlettirildiği; İlhanlılarda ikta' işleri «defterdar-i memalik» e tâbi olduğu gibi, Başkurt topraklarında çalışan ve defterdarca tesbit olunan köylülerin bir nevine **tepter** yani **defter** denildiği, bu askerî ikta'=çerig yurd sisteminin Coçı Ulusunda da tatbik olunduğunu göstermektedir [568].

İlhanlılarda ikta'ların ve orada çalışan köylülerle rencberlerin defterdarlık vasıtasiyle idaresi keyfiyeti, Osmanlılara da geçti. Sipahinin toprağında yerleşen çiftçinin kardeşleri ve oğulları çiftçi olarak deftere kayıt olunuyordu [569]. İran'dan gelen «sipahi» kelimesi de Coçı Ulusuna «ıspayı» şeklinde geçti; askerin erzakı mânasındaki «ulûfe» de, onların maaş mânasında «alafa» (alapa) da Coçı Ulusuna geçti ki, bu son söz, Rusçada da ayni mânaya gelmektedir [570].

5) Ayrı zevata vâridat temini maksadiyle, bilhassa maaşlara zam olmak üzere, din ulemasına ve şeyhlere de ihsan ve sadaka kabilinden fakat irsî olarak verilen varidat menbaları (beneficium) vardır, ki bunlar Arapçada südlü davarın südü muntazam akmak mânasını ifade etmek üzere **idrâr**

denilmiştir. Çengiz Han bu nevi in'amı, Çinli rahip Çang-Çung'a ve Müslüman âlimi kadı Vahideddin Fuşencî'ye de yapmıştır [571]. Mengü Kaan da, Arslan Han Karlıg'a Özgend ve oğlu Sugnak Tekin'e Almalık şehirlerinin vâridatını suyurgal etmişti [572]. Coçı Ulusunda Berke Han'ın, yukarıda zikrettiğimiz gibi, Selçuklu sultanı İzzeddin Keykâvus'a Kırım'da Sulhat ve Sugdak'ı suyurgal eylemesi de bu cümledendir. Şehzade Nogay da, kendi torununa Eski-Kırım'ı suyurgal etmişti [573]. İlhanlılarda, Calayırlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlularda da bunun emsali pek çoktur.

Osmanlılara **arpalık** ismile geçen bu idrâr'lara İlhanlılarda **tonluk** denilmiştir [574]. Mahmud Kaşgarî'nin eserinden anlaşıldığına göre, **tonlıg** tâbiri, Karahanlılar çağında da ayni mânayı ifade etmiştir [575]. Osmanlılar da kadınlara verilen idrar'lara **başmaklık** denildiği gibi [576], Çağatay ve Coçı Uluslarında bu idrârın şehirlerin varidatından ibaret olanlarına **darugalık** denilmiştir [577]. Temür'ün atalarının asıl **yurdu** Keş vilâyeti olduğu halde [578], Semerkand şehrinin **darugalığı** yani bu şehrin tamga mahsulü yine Temür'ün ecdadına ait olmuştur [579]. Coçı Ulusunda şehir vâridatından verilen daruga'lıklara misal olarak, Saraycık şehrinin darugalığının bir zafer dolayısiyle Küçük Muhammed Han tarafından Kıpçak Beğlerine irsî olarak suyurgal edildiği [580], Saray ve Astarhan şehirleri darugalığının Mangıt mirzalarına [581]; garbî Siberya'da Çengi Tura şehrinin darugalığının Nayman, Böyrük, Uygur ve Kürleüt uruğlarının beğlerine (Ebul-Hayır Han tarafından) suyurgal edildiğini [582] zikredelim. Bu arpalık yahut tonluk'lar eski Selçuklularda da «iqtâ' istighlâl» ismile ulema ve meşayihe verilmiştir [583]. Anadoluda İlhanlılar zamanında verilen arpalık'lara ait bir vesika sıfatiyle de Erzincan'da Karay nahiyesi vergisinin İran ulemasından Hâfız Ebu'lmahâmid Muhammed'e arpalık (idrâr) olarak suyurgal edildiği **«mâl-i mukarrer, cibât, kopçur, cizye, öşür** ve başka **müteveccihât»** dan ibaret ve senede 8.000 dinar meblâğ tutan iradların kethuda'lar tarafından mumaileyh Hâfizin mutemetlerine teslim olunacağı hakkında Ebu-Sa'îd Han tarafından 5 Zilhicce 735 (28 Temmuz 1335) te verilen ve nüshası Topkapı Sarayı kütüphanesinde bir yazmada mukayyed yarlığı [584] zikredelim.

Bu nevi irsî arpalık'lar sahibinin mülki gibi olmuş, o bunu hibe etmek, satmak yahut vakfetmek hakkına mâlik olmuştur [585]. Bu gibi arpalık'lar Hanların inçü'lerinden ayrılarak «büyük ve küçük emirlere, zengin ve fakirlere ve her sene kurultaya toplanan ordu erkânına» da verilmiştir ve bunlar Han'ın sadaka ve ihsanları sırasında sayılmıştır [586]. Darugalık yani şehir **darugaları** (askerî valileri) tarafından toplanan **tamga** iradları, bazan bir za-

ta, bazan müteaddid zevata, bazan da esas kısımları devlete ait olduğu halde bundan muayyen meblâğlar irsî olarak ayrı şahıslara arpalık edilmiş ve bunlar İlhanlılar devletinde hükûmet bütçesinden mühim bir kısmını sömürmüştür [587].

Bu arpalık'lara ait fermanlar hükümdarlar tarafından yeniden tasdik olunduğu vakit şehir iradlarında bazan paranın iştira kıymetinin eksilmesi dolayısiyle meblâğın arpalık sahiplerine aynî olarak tediyesine müsaade edilmiş ve böyle fermanlarda para fiyatının değişmesi, yahut bazı ziraat sahalarının terkedildiği, yahut arazi fiyatının düştüğü kaydedildiğinden, bu nevi fermanlar ve suyurgallar iktisad tarihi bakımından müstesna bir kıymet kesbediyorlar. Böyle vesikalardan Mâverâünnehir'de Özbek Hanları zamanından kalanları bize vâsıl olmuştur. Elbette böyle vesikaların Osmanlı zamanına ait olanları da vardır ve bunlar geleceğin ciddî tetkik mevzularını teşkil ederler.

Dirlik. Vâridat temin eden suyurgalların ancak kaydi hayat şartiyle verilenlerine **ma'işet,** Türkçe **tiyül** (A. Vefik Paşa'da tıgul) ve dirlik denilmiştir. Bunlar da köy ve kasabaların «kanun» yani bütçeye göre alınan vergi ve hâsılatından nakid yahut aynî olarak verilmiştir. Bunun da Çengiz Han'ın yasa'sı ile tesbit edilmiş bir usul olduğunu, NASİREDDİN TUSÎ'den öğreniyoruz [588]. İlhanlılar ve Calayırlarda bu dirlik ve tiyül fermanları da hükümdar tarafından altun tamga ile verilmiştir [589]. Tiyül tâbiri, Mahmud Kaşgarî'de de varsa da, [590] kaydi hayat şartiyle verilen «beneficium» mânasında İlhanlılarda ve Temürlülerde, sonra da Akkoyunlular ve Safavîlerde görülmektedir. İlhanlılar devrinde «tiyül», çiflik ve mâlikâne mânasında da kullanılmıştır [591]. Bu ma'işet, yani dirlik'ten başka, bir de memurlara muvakkat mahiyette verilen ve mersûm tesmiye olunan in'amlar olmuştur [592].

TARHANLIK VE SERVAGE. Bu ülüş suyurgal (in'am) sistemleri ile beraber, devlete hizmeti dokunan büyüklere ve bazı ulema ve meşayihe kendi topraklarının vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutulduklarına ait verilen **tarhanlık** (Osmanlılarda **muafiyet** ve **musellemiyet**) imtiyazları dikkati çeker. Bunu Mogol feodalizminin esası gibi telâkki etmek [593] yanlıştır. Mükellefiyetlerden muaflık, kendisini bilhassa arazi vergileri hususunda da gösteriyorsa da bu ayrı meseledir. NASİREDDİN TUSÎ'ye göre Çengiz'in yasasile tesbit olunan ve araziye müteallik tarhanlık üç nevidir: 1) Herhangi bir sebeple kendisine vergi konulmıyan **hür topraklar** ki, diğer topraklara nisbetle kıymet itibariyle bittabi pahalı olurlar; 2) haraca tâbi oldukları halde,

birer fermanla **haraçları iskat edilen toprakların** muafiyeti; 3) **dirlik** (ma'işet) ve **arpalık** (idrar) **olarak verilen meblâğ ve toprakların** muafiyeti. Bütün bu muafiyetler yasa'ya göre irsîdir [594].

Arazi tarhanlığına müteallik İlhanlı, Coçı Ulusu hanları, Calayır, Karakoyunlu, Akkoyunlular ve Temürlüler zamanına ait kayıt ve vesikalar çoktur. Bu fermanlarda muafiyet bahsolunurken tarh olunan vergi ve mükellefiyetler sayılmakta, bu yüzden Mogol Uluslarının vergi ve mükellefiyetlerini öğrenmek; ve, bu fermanların icra ve tatbiki kendilerine havale edilen memurlar da sayıldığından, memur kadrolarını ve derecelerini tesbit eylemek için başlıca menba teşkil ederler [595]. Yukarıda (s. 97) anlattığım gibi, tarhanlık Mogollardan önce daha geniş bir mânayı ifade eden müessese idi [596]; Mogollar devrine kadar dinî mahiyetini kaydederek, sadece bir baronluk şeklini aldı; **askerî tarhanlarla birlikte tüccar tarhanlar** da meydana çıktı [597]. Bir de «tarhan oldu» tâbirinin mehazlarımızda «serbest bırakıldı» «herkes istediğini yapabilir» mânasında dahi kullanıldığını da unutmıyalım [598].

İslâmiyetten önce Sogd'da, mâlikânesinin ortasında yüksek **Korgan** (yani höyük üzerinde dıvarla mahdut bina) da yaşıyan «dikhan» lar [599] vardı. Uygurlarda da «Bektekin dihkanın» zikrediliyor [600]. Bunların köylüler üzerinde Avrupalı «senyör» (seigneur) lerin «serf» leri üzerindeki nüfuzuna benzer nüfuzu olmuş, «Tarhan» ile «dehkan» ın aslında ayni mânayı ifade etmiş olduğunu yukarıda (s. 93) zikrettik. Fakat Sogd demek, Türk demek değildir; göçebe ve yarıyerleşik Türk ve Mogol uruğlarında ortaçağ Avrupa mânasile senyör ve serf münasebeti olmamıştır [601]. Gerek inçü ve gerek kopı sahiplerine «irsî sahib» mânasile **içen** (Mogolcada cem şeklinde **icet**) denilmiştir, ki «Aga» da ayni mânaya gelmiştir [602]. Bunların yüksek devlet memuru olanlarına **tüşimel** denilmiş. Bu tâbir İlhanlılarda, Anadolu'da ve Çağatay Ulusunda da kullanılmıştır [603]. Bu sınıfa «nöker» (16. ncı asırda başlayıp «kazak»)- da dahil olduğu halde, umumî ahalinin ancak onda birini teşkil etmişler [604]. Bu «agalar» ve «nökerler» zümresine Mogolca **sayın kümün** (yani «mümtaz sınıf» cem şekli ile **sayjt**) da denilmiştir. Bu tâbirin Türkçe mukabili bence meçhuldür [605].

Bunlardan sonra gelen askerlere, Çağatay ve Coçı Uluslarında **yasaklı** (Mogolca **albatu**) denilmiş. **ALİŞİR NEVAYI** bunları: «**Yasağlıg** denilen **kara cerig**, Ye'cüc ve Me'cüc'a benzer, onlar için eziyetli hayattan ve sürünmekten kurtuluş yok. **Yasak tartmak**'tan nefes alamazlar. İşleri yağma edebildiğini talan etmek, kendi ülkesinin haricine çıkarsa sebze yapraklarını

yok eden çekirgeler gibi tahribatta bulunmaktan ibarettir. Onların insanlıkla alış verişi yok, Müslümanlıklarının da mânası yok, fehm ve idrâktan âri, akıl ve insaftan mahrum vücutleri sıcak ve soğuğu farketmez, aç ve yalangaçlıktan müteessir olmaz, hayvanlık tarafları galib, insanî tarafları azdır» diye tavsif etmiştir [606]. Buradaki «yasak tartmak» Osmanlı ordusundaki «yörük» lerin mükellefiyeti ile bir olsa gerektir. İşte Doğutürk ve Mogol ordularının esas kütlesi bundan ibarettir. Gerek tüşimel ve gerek nöker'lerin hizmetinde İlhanlı, Çagatay ve Coçı Uluslarına **birt, boğul, kütelci, horigi, kul** ve **çora** gibi muhtelif isimler taşıyan hademe ve esirler olmuş [607]; bunları beğler bazan kızlarile beraber çeyiz olarak ta vermişler, fakat bunlar Avrupa mânasiyle muayyen bir irsî **serf** sınıfı teşkil etmemişler ve göçebe hayatı buna müsait olmamıştır [608 a].

Yasaklı kara çerig, beğlerin hizmetinde olmakla beraber onların kölesi değildi, onları beyler çeyiz olarak veremez, bilâkis yasaklıklarda harplerde elde ettikleri esirleri köle olarak istihdam etmişlerdir. Çin'de yahut Rusya'da (meselâ Kasım şehrinde) toprağa bilfiil bağlanan bir Türk beyi irsî boğul ve çura'larını hediye ettiğinden bahsediyorsa [608 b] da bu, yabancı muhitinde husule gelen istisnaî hal olsa gerektir. REŞİDEDDİN de: «Mogollar mutegallip olduklarından vilâyetlerin imarile bizzat meşgul olmayıp, kendi esir ve bendeleri elile imar ediyorlar» gibi sözler vardır [609]. Fakat bunlar da devamlı bir **servage** ifade etmez. Bu cihetten **ülüş sistemine,** kopı'larda şekil muhtelif rencber kuvvetini istismar hususuna, **Türk ve Mogol feodalitesi dememiz, kelimenin Avrupa'daki mânasını ifade etmez.**

Burada **ÜLÜŞ SİSTEMİNİN TÜRK TARİHİNDEKİ EHEMMİYETİ** meselesine temas etmek icab ediyor. Çağatay ve Coçı Ulusu tarihlerinde devletin intizam ve âsâyişinden bahsederken: «Büyüklerin **kopı** ve **sübe**'leri muayyen ve intizam dahilinde, herkesin **yurd** ve **makam**'ı, **savrın** ve **cerge**'si malûm idi; şöyle ki, hiçbir büyük bir küçüğe taaddi ve tecavüz edemez ve hiçbir küçük te kanun dairesinden çıkarak haddinden dışarı hareket eylemezdi» denilmektedir [610]. Bunlardan «kopı», malûm, mâlikâne demektir; «sübe», askerî kıt'aya iaşe maksadiyle değil de strateji itibarile ayrılan yer; «yurd», uruğun, yahut askerî kıt'anın hayat ve i'aşe sahası; «makam», yurdun yaylak ve kışlak yerlerinde muayyen durak yerleri; «savrın», (yahut «sâvrı»), ziyafet ve hediyeler verme nizamı [611]; «cerge» ise, merasimde, bilhassa avcılıkta riayet edilmesi mecburî kaide, nizam ve sıradır [612].

İşte Türk beğleri el ve ulusları bu hususlarda eskidenberi müteamil olan **türe**'ye tâbi kaldıkça, Türk ve Mogol cemiyetinin hayatı tam yolunda

ve normal olarak cereyan ediyor demektir; hükümdardan istenen de ancak bu türe'nin mer'iyetini temin etmektir. Kopı, bu listenin başında geliyor. Çünkü kopı bir devletin çekirdeğidir. Bunun dahilinde kopı sahibi Mogollarda dört memura dayanır: 1) daruga (müdür), 2) yasavul (hâkim), 3) demeçi (yahut bitikçi) 4) sülenge (iktisadî işlerin memuru). Bunlar kopı'nın tüşimel'leridir [613]. Bir vilâyet ve bir devlet te, bu dört esas ile idare olunur.

Türk ve Mogol illerinde devletin yenileşmesi, ülüş sisteminin zarurî icabıdır. Çünkü memleket ülüş (ulus) ler sıfatiyle hükümdar aile efradı arasında, kopı'larda yine evlâda taksim olunca 4 - 6 batında (takriben 100-150 senede, yurdlar küçülür, **tümenler ütük** denilen küçük parçalara bölünmüş olur. O zaman ulusları, inçü sahipleri sıfatiyle, idare eden hâkim hanedan âzası, ufak kabilelere riyaset etmekle iktifa edince, iş kabile reislerile çarpışmaya müncer olur. Çünkü Hanların işi ayrı kabileyi idare değil, kabileler arasında muvazene temin etmektir. Malikâneler küçülüp iş kabile riyasetine kalınca, hanlara (törelere) karşı **beğler** çıkar. Uruğ içinde beğler kuvvetlidir, töre'ler ise orada yabancıdır. Fakat beğlerin hâkimiyeti, bir kabilenin diğerleri üzerinde tegallübü demektir. Buna uzun zaman tahammül edilmez; kabile beğlerinin tegallübü, milleti uruğlar arası müşterek hâkim olacak olan Açina-oğullarını aranmağa mecbur eder. Mogolistan'da bu yolda **han (uruk)** ile **noyanlar (Karacı)** arasındaki savaşlar, 14. üncü asrın ortasında hanların mağlûbiyetile, fakat 16. ncı asrın başında tekrar hanların galebesile neticelendi [614]. İlhanlılar ile Coçı ve Çağatay Ulusu hanları da mevkilerini, rakip sıfatiyle başkaldıran ve hanları kendilerine oyuncak etmek isteyen beğlere terkettiler.

Diğer taraftan biz yukarıda (s. 13, 26, 97, 112) Açina-oğullarının, hakanların bidayette ancak **kabileler arasında hakem** olan, akıl ve tecrübe ile ve eski türe'lerin hâmili olmak sıfatiyle, ahali arasında mânevî bir nüfuz kazanan demirci tarhanlar, olduğunu anlatmıştık Bunlar memleketin iç idaresi hususunda askere, kılıç kuvvetine, istihkâmlara dayanmıyacak, mal, mülk ve saraylara malik olmıyacak, kaleler binasına yol vermiyecek ve halkın mürakabe ve kontrolünden kaçmmıyacak ve halktan uzaklaşmıyacaktı. Halk onları beğenmediği vakit bertaraf etmek ve öldürmek hakkına mâlik olduğu zaman kendi reisi saymış ve sevmiştir. Çengiz de böyle bir ideal hakem-hükümdar olarak işe başlamıştır. Fakat fütuhatlar neticesinde Hanların ellerine geçen sayısız servetler, onlarca benimsenmiş; torunları ötede beride istihkâmlar vücude getirmek, ücretli askerler tutmak yoluna girmiş ve kendi mil-

letine karşı müstağni davranmış ve neticede millet de onlara eskisi gibi dayanç olmamıştır. 14 üncü asırda Coçı ve İlhanlı uluslarında hanedan âzasından inçü'lerin de yaşıyanlarının hisseleri küçülmüş olduğu halde, sülâlenin hükümranlık eden kolu, sayısı az fakat servet ve sâmâna garkolmuş bir zümre teşkil ediyordu. Olcaytu zamanında bunlarla hatunlarının ve **orda'**larının masrafı için kendi **inçü** ve **tonluk** gelirlerinden başka, devlet bütçesine yılda 500 tümen yani tam 5 milyon dinar kadar bir «tevfir» yani hususî zam yapılmıştır [615]. Böylece bunların vazifeleri, uruğlar arasında müvazene temini ile kuvvet kesbetmek ve halkı, Göktürk yazıtları tâbirile «karabudun» u, beğlerin tegallübüne karşı korumak olan hanlar, cemiyet içinde, bir istismarcı zümre olarak sivrildi. Demek ülüş sistemi neticesinde, bir asır zarfında hanedanın inçü'lerde yaşıyanları beğlerle karşı karşıya kaldığı halde, işbaşında olanları Türk ve Mogol tebaanın kütlesinden uzaklaşmış bulunuyordu.

İşte bütün Türk tarihi bu gibi hallerin tekerrüründen ibaret olan devreleri arzeder. Türk rivayetlerinde de, önce Türk hakanları hükümran olmuş, sonra hâkimiyet yede-taşını çalan Oğuz yabgularına geçmiş diye gösterilir. Bu da, hâkimiyetin eski Saka'lardan ve onların esas kolu olan **Türk hakanlarından Kun yabgularına** geçmesi demek olsa gerektir. Göktürk Hakanları kitabelerde, Kutluğ Handan önce beğlerin tegallübünden şikâyet ediyorlar. 760 yılında Batı Göktürklerinden hâkimiyet Yedisu'da Korluk yabgularına geçti. Bu hâdiseye ait GARDÎZÎ'de naklolunan rivayet, Hakanlardan Khutoğlan Hakan ile beraber bütün Hakanîlerin öldürülüp hakanın vazifelerini Karlukların yabgusu İlmalsm Yabgu'nun üzerine aldığını anlatmaktadır [616]. Karahanlılarda da yine ayni Karluk yabgularının hakanlara muarız çıktığını görüyoruz [617]. Demek ki her devirde Hakanlar ile Beğler arasında bir növbetleşme vaki olmuştur.

Orhun yazıtları okunup tarihçilerin istifadesine konulduktan sonra, 1896 yılında Türk tarihine ait neşredilen eserler bu tarihi anlayışta bir dönüm noktasını teşkil etmişlerdiyse de, Türklerde devletler kurulmasına saik olan âmiller ve Türk devlet teşkilâtçılığının esasî meselesi bugüne kadar lâyıkiyle aydınlatılmamıştır. Mezkûr senede ortaya atılan fikirlerin başında LÉON CAHUN'un, Türk ve Mogolların tarihini **klan münasebetleri** bakımından mütalea etmenin yanlış olduğu, bu tarihin Asya'da daima büyük inkılâplar yapan ve **yaşıyan milletlerin** (nations vivantes) tarihi olduğuna dair o zaman için yepyeni görülen mütalâaları gelmektedir [618]. Şark mehazlarını bizzat okuyan ve Orhun yazıtlarının tahlili işine de iştirak eden W. BARTHOLD ise, ayni senede intişar eden bir yazısında **iptidaî kavimler'le**

göçebeler arasındaki farkın büyük olduğu, göçebe Türklerin tarihinin tıpkı medenî Avrupa kavimlerinin tarihi gibi **tarihî tekâmül** kaidesine uygun inkişaf safhalarını arzettiği, bu kavimlerin tarihini Binbir Gece masalları yahut klan mücadeleleri bakımından mütalea etmenin yanlış olduğu, bunlarda da zengin ve fakir sınıflar bulunup bu sınıflar arasında mücadeleler vaki olduğu, bu yüzden buhranların zuhur ettiği, Türklerin tarihi de içtimaî gurupların ve iktisadî menfaatlerin çarpışmasının tarihi olduğuna dair mütalealarını yine o zaman için yepyeni bir fikir olarak ortaya atmıştır [619].

BARTHOLD, 1918 yılında intişar eden eserinde, ayni fikirleri daha genişçe izah etmiş, Türkler ve Mogollar tarafından kurulan cihanşümul devletler dağılırken bunların **uruğlara** değil, **memleketlere** ayrılmış olduğunu, medenî İran'da kurulan İlhanı devletinin hayatı, göçebe bir kavmin idaresi altına aldığı medenî bir milletin muhitinde tedricen onun tesirine düşmesi, fatihlerin medenî hayat zevklerini göçebe hayatın hürriyetiyle muvazi yaşatmak yolunda uğraşmaları, nihayet yerlilere temessül eylemesi safhalarını arzettiğini; bu göçebelerin iz bırakmadan kaybolmadıklarını, buralarda daha sağlam bir devlet teşkilâtı bıraktıklarını, Çin'de ve Rusya'da da böyle olduğunu, göçebelerin medenî hayatın inkişafına sebebiyet verdiklerini, İran tarihinde medeniyetçe en mütekâmil devrin İlhanlı devri olduğunu anlatmış ve Türk tarihini göçebe Arapların tarihine benzetmiştir. Fakat BARTHOLD, Türk tarihini böyle göçebe bir milletin tarihi telâkki ettiğinden, onun Türk devletlerinin kuruluş çağlarını anlayışı Türkoloğ W. RADLOFF'unkinden farklı olmayıp, işi yine klan münasebetlerine dökmekten ibaret kalmıştır [620].

W. RADLOFF'un güney Altay'daki Kazak-Kırgız'lardan **Kirey** ve **Karatay** uruğları üzerindeki müşahedelerine dayanarak, uzun uzadıya anlattığı nazariyelerine göre, Türkleri devletler kurmaya sevkeden ve ayni zamanda bu devletlerin dağılmasına da sebeb olan esas âmil: uruğların çoğalması ve şubelerinden yeni ufak oymakların türemesiyle yeni yeni büyük camiaların teşekkülü prosesinde görülen ve uruğ hayatını daima canlı bir halde bulunduran «akıcı unsur» (flüssiges Element) dur. Ona göre, âdetâ biolojik ve şuursuz olarak cereyan eden bu uruğiçi tahavvüller, muhteris uruğ başkanları ve kahramanlar tarafından siyasî teşekküller vücuda getirmek yolunda istifade edilir, tab'an konservativ ve siyasî maceralara karşı isteksiz olan uruğlar bazan zorla bu siyasî hâdiselere sokulurlar, neticede bazan büyük devletler kurulur; fakat haleflerine devletçilik an'anesi babında hiçbir miras, hattâ bazan isim bile bırakmadan ayni klan hayatı şartları altında sönüp gi-

der [621]. Ortaasya göçebe kavimlerinin içtimaî teşkilâtı meselesiyle uğraşan ve son yıllarda neşriyatta bulunan diğer bazı âlimler de, Türk ve Mogol devlet teşkilâtının esas nümunesi olarak Yakutların en kuzey ve en geri kalan uruğu olan **Dolgan**'ların, biri askerlik yapan ve diğeri iktisadî işleri idare eden iki tabakası ile onların üçlü idare teşkilâtını almışlar ve bu teşkilâtı Doğu Afrika'daki göçebe kavimlerin teşkilâtı ile karşılaştırmışlardır [622].

Benim anlayışıma göre ise, Türk tarihi yalnız göçebe kavimlerin tarihi olmayıp, en faal unsur göçebeler olmakla beraber, bu tarih, göçebe, yarıyerleşik ve yerleşik kavimlerin münasebetleri tarihidir. Devletler, Türklerin ücra köşelerde yaşıyan kabileleri tarafından değil, her vakit siyasî zümreler sıfatiyle, meydanda bulunan uruğlar arasında kurulmuş; bunlarda da siyasî değişmeleri doğuran başlıca âmil sıfatiyle, çekirdek halinde bünyelerinde daima yaşadığını ve çok vakit çifte kırallık şeklinde tezahür ettiğini yukarıda birkaç defa (s. 56, 85, 113) anlattığım bir **devletçilik an'anesi** müessir olmuştur. Bu da, şimdi bahsettiğimiz ve tekâmül safhaları geçiren **ülüş sistemi**'ne dayanmıştır. **İçtimaî ve iktisadî şartlara göre zuhur eden mücadeleler, hakanlar**'la **beyler** arasında iktidar münavebesine müncer olmuş; gerek hakanların ve gerekse beylerin hâkimiyeti zamanla yine iktisadî şartlara göre tefessüh edince **yenileşmeler** husule gelmiştir. Hanlarla beyler arasındaki iktidar münavebesi uzun devirlerde husule gelmişse de, tekmil tarih toptan müşahede edilince, bunlar insana muasır memleketlerdeki siyasî fırkaların iktidar münavebesi intibaını veriyor. Eski demirci hakanlar neslinden gelen **hanlar** olsun; Oğuz, Karluk, Calayır, Barlas, Mangıt, Uyrat ve Çuras uruğ reisleri gibi **beyler** olsun, zaman geçtikçe açılan bir inkişaf hayatını yaşatmışlardır. Yani ülüş sistemi neticesinde husule gelen tahavvüller, milletin düştüğü yerde kalması, yahut — bu **ülüş** (Rusça **udel**) sistemi hakkında eserler yazan bazı Rus müelliflerinin kaydettiği gibi —, bir kadem daha gerilemesi demek olmamış, bilâkis **dahilî tekâmüller** bu tahavvüllerin doğurduğu şartlar içinde husule gelmiştir.

Uruğların, RADLOFF ve BARTHOLD'un zannettikleri gibi, siyasî mâna ile isteksiz (apatik) ve kayıtsız olup, yalnız rehberler tarafından devlet kurma dâvasma sürüklenmiş olmaları vârid değildir. Barthold'un İstanbul'da okuduğu konferanslarının birincisinde Göktürk hanları ile Tokuzoğuzlar arasındaki mücadeleyi bu şekilde izah etmesi, Tokuzoğuz = Göktürk demek olduğuna dair fikirlerine dayanmaktadır, ki bunun yanlışlığını yukarıda (s. 53) izah etmiştim. Bilâkis Türk göçebe unsurunun ekseriyeti pek eskiden bir askerî devlet an'anesini yaşattığına göre, siyasî ve içtimaî hâdiselere dai-

ma çabuk intibak etmiş ve devletçilik umdesine uymuştur. Türk kavimlerinde **uruğ (klan) taksimatı** da her vakit **askerî taksimat** (on, yüz, bin, tümen, sağ ve sol) ile muvazi ve ancak ona tâbi olarak yaşamıştır. Bu husus, Türk içtimaiyatına ait yapılan yeni neşriyatta da kabul edilmektedir [623]. Ordu uruğlara göre teşkil edilmişse de, ülüş sistemi neticesinde bu uruğ orduları ulus ve inçü'ler arasında taksim edile edile dağılmış, bu yüzden Türklerde Oğuz, Kıpçak, Kırgız gibi büyük camialar, bu uruğların mühim bir kısmını içlerinde muhafaza etmekle beraber, daima diğer tarihî uruğların kırıntılarından toplanan binbir çeşit boy ve oymaklardan teşekkül etmiş olduğunu, bu büyük uruğların bugünkü vaziyetini tetkik ederek, tesbit edebiliyoruz. 11-12. nci asırlarda, büyük uruğ şekillerini muhafaza eylemek istidadını gösteren camiaların da, 13-14 üncü asırlardaki kaynaşmalarda, dağılıp gitmiş olduğunu yukarıda (s. 131) anlatmıştım.

Türklerin ve Mogolların 13-14. üncü asırlarda Önasya'da ve İran'da hâkimiyeti, BARTHOLD'un zannettiği gibi, «göçebelerin medenî tebaaları arasında, bazı izler bırakarak, erimesi» hâdisesini değil, kendisinin olgunlaştırdığı şerait içinde tekâmülü safhalarını arzetmiştir. Servet ü sâmânda yüzmekte ve muhteşem saraylarda muhafızların himayesi altında yaşamakla eski Argimpay'lara ve demirci tarhanlara artık hiç benzemez görünen İlhanlılar, yaşadıkları medenî hayata, İran ve yahut Arap kültürlerinin tesiri altında tefessüh ederek değil, kendi hayat şartlarına göre inkişaf ederek, yükselmişlerdi. İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ, İlhanlılar hakkında: «Bu hükümdarlar memleketlerinde emir ve nehiy işlerine hiç iltifat etmezler, keza memleketin varidat ve masrafları işine de müdahale eylemezler, tekmil memleketi vezir idare eder, bütün devletin idare işi ona düşer, tayin ve azil, vermek ve almak hususunun ancak pek mühim olanları hakkında vezir hükümdarın reyine müracaat eder. Askerî işler tamamiyle Ulus emîrine aittir. Nasıl ki Gazan ve Olcaytu zamanında Kutlukşah, Ebu-Sa'id zamanında Çoban böyle idiler. Memleketi bilfiil idare edenler bunlardır» [624] demişse, bu İlhanlılarda da eski Göktürk, Karahan ve Hazarlarda görülen çifte kırallık sisteminin yaşamış olması demektir. Mâverâünnehir Türk Hanlarının idaresini İranlı Sâmânî'lerin idaresiyle mukayese eden BARTHOLD, Türk idare sisteminde merkeziyetsizliğin daima hâkim olarak kaldığını kaydetmiştir [625]. Çünkü ülüş sistemi bunu icap ettiriyordu. İlhanlılar, memleketlerini (Anadolu'ya nisbetle gördüğümüz gibi, Irak ve Fars ülkelerini de) daima değiştirilen vâliiumumîler vasıtasiyle idare etmişlerdir; fakat vâlilerin, feodalların ve uruğlar arasında yaşıyan prenslerin salâhiyetleri geniş olduğundan,

eski federasyon esası bozulmadığı gibi, merkeziyet sistemi ile ülüş sistemi arasında bir harmoni temin edilmiştir. Orduların çoğu uruğlara göre teşkil edilmiş; fakat Gazan Han kölelerden «Has tümen» teşkil edip, buna Pulat Cinsang'ı başkumandan tayin etti; Osmanlıların «yeniçeri» lerine benzeyen bu teşkilât, Olcaytu ve Ebu-Sa'id zamanında da yaşadı [626]. Gerçi ülüş sistemi neticesinde İlhanlı devletinde hanlar mevkilerini beğlere farkettiler; fakat ayni ülüş sisteminin ve ordu teşkilinin Gazan Han tarafından ıslah olunan şekli Osmanlı devletinde, LEOPOLD VON RANKE'nin «Osmanlı kudretinin şırrı» diye tavsif ettiği şekillerini alarak, inkişafına devam etti [626 a].

Medeniyetler milletlerin ortak malıdır, hiçbir milletin sâf bir «kendi medeniyeti» yoktur; fakat feodalizmin Türklerde ve Mogollarda inkişaf eden **ülüş şekli** muhakkak, bunların kendi hayat şartlarına göre teessüs ve inkişaf eden bir sistemidir [626 b].

— 11 —

İLHANLILAR ÇAĞINDA ANADOLU VE AZERBAYCAN'IN İKTİSADÎ VAZİYETİ

İlhanlılar Azerbaycan'da Horezm miskalinin biraz değişmiş şekli olduğunu zannettiğim 4,608 gramlık miskalin «dört dank'ı» (yani 4/6 ü) olup, Bizanslılarda olduğu gibi, Önasya'da da câri olan 3,072 gramlık bir «dirhem» esasını kabul etmiş [627], bunu «direm» «dank» yahut Anadolu Selçukluları tâbiriyle «akça» tesmiye eylemişlerdir. Bunun 6 misli olan 18,4 gram gümüş bir «dinar» sayılmış; 3,072 gramlık «dirhem» de iki «yarım dank» (nîn dânk) olarak 1,534 gram aığrlığında, fakat mağşuş olarak darbedilmiştir. İşte bu dinarlarm 10.000 tanesi yani 184,3 kilo gümüş bir «tümen» sayılıp, İlhanlıların muameleleri bununla yapılmıştır. Gümüş dirhemler önce mağşuş yani başka madenlerle karıştırılarak darbolunduğundan, muamelelerin karışmasına sebeb olmuş; Gazan Han da bunu ıslah edip esas olarak miskali almış ve yarım miskal, yani 2,304 gram gümüşü bir dirhem saymış ve bunun altı misli olan 3 miskal (13.827 gram) gümüş bir dinar sayılmış, bunun tümeni de 138,2 kilo saf gümüş. dirhem'in yarısı da 1,152 gram olmuştur. Gazan'dan başlayıp «yarım dank» olarak darbolunan küçük paralar böyledir [628]. Altm hesabiyle 4 gümüş dinar (yani 55,28 gr. gü-

müş) = 1 miskal (yani 4,608 gram) altına muadil olarak muamele görmüştür.

VERGİLERe gelince, bunların başlıcaları «Uluğ-mal» (dalay) ile umumî vergi denilen arazi ve emlâk vergisi «kalan», «kopçur» ve «tamga» lardan ibaret olmuştur. Çiftçilerden alınan «kalan» (umumiyetle mahsulün 1/10 i) ile göçebelerden alınan «kopçur» (100 koyundan bir koyun) ve nüfus başına 7 dinar (10 kişi arasında, kudrete göre taksim edilmek üzere, 10 dinar) idi; sonra fakirden 1, zenginlerden, kudretine göre, 500 dinara kadar olmak üzere vasatî 10 dinar alınır oldu [629].

«Tamga» vergisi, tüccardan ve pazara getirilen maldan alınan (inderect rüsum) [630] ki, bidayette 240 dinardan 1 dinar, sonraları 120 dinardan 1 dinar ve Temürlüler devrinde 10 dinardan bir «tasûc» (yani dinarın 1/24 ü, yahut 1,1/2 dirhem (akça) alınmıştır [631]. Mogol usulü vergilerin Anadolu'da 15. inci asra kadar İlhanlıların ıstılahiyle tesmiye edildiği, Karaman-oğullarına ve Doğu-Anadolu'da Akkoyunlulara ait yazılardan [632] ve «kopçur» (şimdi Erzurum ve Nahçıvan taraflarında «kanğçur) a ayni zamanda «koyun hakkı» da denildiği, Osmanlı devrine ait kayıtlardan anlaşılmaktadır [633]. Bunlardan başka, Azerbaycan'da olduğu gibi, Anadolu'da da «darugalık» (şahnegî), «sabun parası», «köçeparası» gibi mahallî ihtiyaçlara ve «Tabkur» ismiyle şehir imarı işlerine sarfolunan vergiler de alınmıştır [634]. «Kultka», «kunalka» ve «suvsın» gibi Altın-Orda, Kırım, Kazan ve Kaşgar (Çagatay) hanları yarlığlarında zikredilen angaryalar, Doğu Anadolu'ya ait yarlıklarda da görülmektedir [635]. Türkistan'da Semerkand ve Buhara gibi ticaret şehirleri ile İlhanlıların Tebriz ve Sultaniye şehirleri de «kalan» ve «kopçur» vergilerinden muaf tutulmuşlar; bunlar ticaret merkezleri olmakla «tamga» hasılatları çok olduğundan bunlardan yalnız «tamga» almakla iktifa etmişlerdir. Anadolu'da bu nevi ticaret şehirlerinden Ankara ile Anı (Kars vilâyetinde) nın «kalan» ve «kopçur» vergilerinden muaf tutulup, yalnız «tamga» vergisi vermekle mükellef oldukları, buralardaki İlhanlı kitabelerinden anlaşılmaktadır [636]. Bu husus İlhanlılar devrinde, yukarı Aras boyundaki Anı gibi, Ankara'nın da ticaret hususunda büyük bir ehemmiyet kazanmış olduğunu göstermektedir Erzurum, Erzincan, ve Sıvas gibi şehirlerin de böyle imtiyazlara mâlik olmuş oldukları şüphesizdir, fakat oralarda böyle kitabeler şimdiye kadar bulunmamıştır [637].

Diğer Mogol ülkelerinde olduğu gibi, İlhanlılara tâbi ülkelerde de ahalinin nüfus sayımı yapılmış ve bu hususa menbalarda «şumâre» (sayım) denildiği gibi, «kaleme almak» ta denilmiştir [638]. Bunun Anadolu'da şiddet-

le icra olunduğu, KADI BURHANEDDİN'in bir şiirinden anlaşılıyor [639].

Vergiler para («mal») ile tediye olunduğu gibi, «cins» olarak ta, bilhassa «galle», ordu için erzak ve hayvanlar ile aynen de tediye olunurdu. Pazar hesabı çoğunca 3,072 gramlık dirhemle, bunun 260 misli, yani 798,720 gram tutan o zamanki «Tebriz men» i ve bunun 100 misli yani 79,8 kilo olan «tagar» ile yapılmıştır [640]. Ordunun hesapları da bu **tagar** ve **men**'le yapılmıştır.

İlhanlılar bu saydığımız vergi sistemlerini tatbik ederken Azerbaycan'dan ve Anadolu'dan ne kadar **VÂRİDAT** elde ettiklerini bildiren bazı kayıtlara da malikiz. Anadolu'ya gelince vergi tahsili ve malî işler bidayette sultanların elinde bırakılmış olduğundan, onların ne tahsil ettiklerini bilmiyoruz. Yalnız Mogollara verilmesi icab eden vergi pek cüz'î olmuştur.

Baycu Noyan, Rum Selçuklularına 360.000 **dirhem** (az farkla = **akça,** yani 60.000 **dinar,** diğer tâbirle 6 **tümen**) vergi tarhetmişti; Hülegü Han geldiğinde bu vergi: 1.200.000 **dirhem** (=200.000 dinar = 20 tümen = 3.764 kilo gümüş), 500 parça **Antaliye kemha kumaşı**, 3.000 parça **dibâc** kumaşı, 500 **at,** 500 **deve** (yahut katır) ve 5.000 **küçükbaş hayvanlar** miktarında tayin olundu [641]. Selçukluların hazinesi, bilhassa kardeşler arasındaki niza'lar sayesinde, boş kaldığından Hülegü Han, Sultan İzzeddin Keykavus II. ye kendi hazinesinden yukarıda (s. 122) de zikri geçen «balış» hesabiyle karz verdi. Hülegü, Sultan İzzeddin'e olduğu gibi, veziri Sahib Şemseddin Baba Tugraî'ye de ayni şekilde devlet masrafları için «balış karzı» vermişti. Diğer Moğol hanları gibi İlhanlıların da has hesapları «balış» (yastık) hesabiyle yürüdüğünden, Selçuklu Sultanı ve vezirine verilen ödünç paranın Hülegü'nün has hazinesinden verilmiş olduğu görülür. Yani bu karz padişahın hususî itina ve iltifatı eseri idi. Sultan İzzeddin. Bizans'a kaçtığında, Hülegü'nün «memleketine pek az («endek») vergi tarhedilip kendisine ve vezirine **balış karzı** verilmiş» olmasından minnettarlıkla bahsetti [642]. Hülegü tarafından Anadolu'ya tarh edilen vergiler senede 4 taksitle ödenen 4 vergiden ibarettir, ki bunlar Aksarayî'de 1) **yuyıt,** 2) **na'l-parası,** 3) **yam-parası** ve 4) **«uluğ-mal»** (Mogolca **dalay**) vergisi şeklinde yazılmıştır [643]. Bunlardan «Yuyıt», belki de bir Türkçe ıstılahın yanlış yazılışından ibarettir, ki ne olduğu dahi malûm değildir. «Na'l vergisi» harp tazminatı [644], yahut Temürüler zamanında «tuvacı» vergisi denilen askerî vergi [645] de olabilir. «Yam-vergisi» posta vergisidir [646]. Anadolu'nun 14. üncü asırdaki vergisini Hülegü'nün tarhettiği vergi ile mukayese edilirse, bu sonuncunun hakikaten pek az bir meblâğ teşkil ettiği görülür.

1935 yılında Sultan Ebu-Sa'îd'in vefatı zamanında (Gazan'ın 12 Mart 1301 yılında başlanan **malî sene (sâli khânî)** hesabının 35 inci senesine) ait İlhanlı vergi **mukarreratı,** devletin esas bütçe defteri olan **kanundan** [647] alınarak HAMDULLAH KAZVİNÎ tarafından bize naklolunmuştur. Burada, tekmil «dalay» ve «inçü» sahalarının vergisi ve «tamga hâsılatı» bir arada sayılmıştır. Buna göre, **Anadolu'nun** bu yıl vereceği vergi 3.300.000 dinar(=330 tümen; her dinar 13,8 gram gümüş itibar edilirse = 45.540 kilo gümüş), Küçük Ermeniye (Kilikya) ve Diyarbekir tarafları da dahil olduğu halde 5.645.000 (=564 1/2 tümen = **77.901 kilo gümüş**) [648]; ayni senede güney ve kuzey **Azerbaycan'ın** tediye edeceği, yahut ettiği vergi miktarı ise, Gürcüstan ve Ermeniyye hariç olmak üzere, 2.805.700 dinar (=280 tümen = 38.717 kilo gümüş), Gürcüstan ve Ermeniyye de dahil olmak üzere 5.397.700 dinar (539 tümen = **74.488 kilo gümüş**) [649] olmuştur. Bu hesabın, Azerbaycan için ilk İslâm çağlarından Abbasîler devrinde, 819 senesine ait bütçe, hesabiyle mukayesesi yapılmıştır: 1335 **te** devlete 74.488 kilo gümüş vergi verebilmiş olan ülke **819 senesinde ancak 25.000 kilo gümüş** kadar varidat temin edebilmiştir [650]. Vergilerin vâridata nisbeti hususunu tesbit etmek için elinde delil ve vesika bulunmıyan V. GORDLEVSKİ, İlhanlıların bütçelerini, bunlar farazî rakamlardan ibaret olmasın diye, ihtiyat kaydi ile karşılanmış ise de [651], eserinin son kısımlarında [652] bu bütçelerin memleketin hakikî iktisadî vaziyetini gösteren vesikalar olduğu hakkında daha önce W. BARTHOLD tarafından kabul edilen noktayı nazarı [653] kabul etmiştir.

Fakat **kanun, vücuh,** ve **mukarrerat** tesmiye olunan İlhanlıların bu devlet bütçesine ait kayıtlar, yalnız 1335 senesine münhasır kalmayıp, daha önce ve daha sonraki senelere ait bütçelerin bazı parçaları da mevcut olduğundan ve mukarrerat'ın ayrı vilâyetlere ait kısımlarının kurak yıllara göre «tenkîs» veya önce görülmiyen bazı gelirlerin sonradan İlhakıyle «tevfîr» muamelelerine maruz tutulduğu [654] ve Temürlüler devrinde de ayni İlhanlı **mukarrerat'ı** esasında tertip edilen bütçelerde, vilâyetler bütçesi için üç senelik mahsul ve vergilerin vasatisi alınmak âdeti câri olduğu da kaynaklarımızca sabit [656] olduğundan bu **mukarrerat'ın** verdiği rakamların, ülkelerin vâridatına uygun olup hakikî iktisadî hayatı aksettirdiğinden asla şüphe edilemez.

Burada İlhanlılar zamanındaki **iktisadî** meseleleri, umumiyetle o zamanda husule gelen herhangi bir inkişafı feragatle muhakemeye engel olan bazı **hissî cihetler'le** bu devre ait **başlıca kaynakların,** bilhassa muhtelif eserlerde

dağınık istitradî kayıtların daha neşredilmemiş hatta okunmamış olmasını yâdetmek icap eder. Hissî cihet dediğim, İslâm müelliflerinin İslâm memleketinde şeriat yerine yasanm ve şer'î vergiler yerine gayrimüslim Mogol-eski Türk vergilerinin yerleştirilmesini, bu vergilerin istihsali yolunda gösterilen şiddet ve yolsuzlukları, Mogolların ilk fütuhat senelerinde yaptıkları tahribatla bir araya getirerek İslâm âleminin inkırazından, sefaletten, servet ü sâmânın «zeval» inden bahsetmeleridir. Yalnız ilk istilâ senelerinin dehşetleri önünden kaçan müverrih İBN ALATHİR ve YAQÛT HAMAVÎ gibi Arap Alimleri ile Horezmden kaçan NECMEDDİN DAYA değil, CUVEYNÎ, REŞİDEDDİN ve VASSÂF gibi Mogolların hizmetinde bulunan İranlı âlimler de, Mogol idaresini Müslüman ahali için bir semavî âfet gibi tasvir etmişlerdir. Reşideddin bu rejimi, İran tarihinde emsali görülmiyen bir tahribat devri gibi tavsif eder [657]. Vassâf ise, İlhanlıların, Mogol ve Türklerden başkasına silâh taşımayı yasak etmelerinin Müslümanlar için şeref kırıcı bir tedbir olduğunu anlatır [658]. Müslüman Türk âlimleri olan ŞEMSEDDİN DHEHEBÎ ile BEDREDDİN AYNÎ, o zamanın İslâmî beynelmilelcilik ruhunu taşıyan şahsiyetler olduğu için: «Keferenin İslâmlar üzerindeki hâkimiyeti» ni en fena bir şekilde tavsif etmişlerdir. BEDREDDİN AYNÎ'ye göre: «Tatarlar, harp malzemelerini taşımak için hayvan tedarik edemedikleri zaman, zavallı Müslümanları hayvan yerine istihdam edip, öküz yerine arabaya koşarlar. Fukara ahaliden vergi tahsil ederken işkence yaparlar ve para bulamadıkları takdirde onların oğulları ve kızlarını köle ve cariye olarak alıp götürürler» demiştir [659]. Hayvan yerine arabaya koşturulanların arasmda Müslümanların ihtiram ettikleri hocaların, mollaların ve şeyhlerin de bulunması tabiîdir. Gayrimüslim Türkler ve Mogollar tarafından çektirilen bu gibi sıkıntıların yanında Hıristiyan ve Yahudi gibi gayrimüslim anâsırın Müslümanlarla hukukça müsavî tutulmaları keyfiyeti de, hâkimiyeti asırlarca kendi ellerinde inhisar halinde bulunduran Müslümanlar için çok ağır gelmiştir.

Müslüman müelliflerinin kayıtları böyledir. Muasır Avrupalılardan Türk ve Mogol tarihi ile meşgul olanlara gelince, ekserisi şark dillerini bilmediklerinden ve bir çoğu da kendilerinden uzakta, şarkta bulunan asıl yazma kaynaklardan esasen istifade edemiyorlar. Bu nevi müelliflerden Türk ve Mogol kavimlerini en yeni ve toplu bir tarihini veren RENÉ GROUSET'nin: «Türklerle Mogollar fikir ve zekâ sahibi bir ırka mensupturlar, muvazeneleri yerinde, pratik insanlardır, muhitlerinin acı şe'niyeti onları buna alıştırmış, onlar idare ve kumanda etmek için yaradılmışlar» gibi sözleri bi-

zim münevverlerimizin hoşuna gider. Fakat elinde mevcut materyale göre kat'î hükümlerini veren bu zat «Türkleri öteye beriye gidip temessül ederek eski kültür sahalarını periodik bir halde tazeliyen bir gübre» diye tanır; ona göre, Türkler ve Mogollar «medeniyet nedir anlamazlar, Çengiz'in oğulları 14. üncü asrın sonuna kadar medenî ülkelere mâlik oldularsa da, kendi şehirlerini budalaca yağma ederek geçinmekten ileri gidemediler, vergi vermiyenleri tecziye etmekteki usulleri: mamur araziyi öldürmek ve kanalları başka taraflara sevkederek kültür sahalarını tahrip etmekti» [660]. «Bu göçebelerin medenî ülkeleri istilâ eylemelerinin neticesi ne oldu?» sualine 1941 de çıkan eserinde cevap veren R. Grousset: «Geniş sahaların insanlardan tahliye edilmesi, ziraat hayatının bazan asırlar boyunca söndürülmüş olması, gül gibi parlıyan şehirlerin harap olup vahşî hayvanlar, kurd sürüleri için mesken olması; işte netice budur. Çin'de böyle oldu. Mogol ve Türk tahrip ediyor, çünkü kültürün ve şehir hayatının mânasını ve kıymetini anlamaz. İran'da zıraatin çökmesi tamiri kabil olmıyan bir şekil aldı» [661] mütalealarda bulunmuştur. Bu müellif, İlhanlılar devrinde tahaddüs eden iktisadî vaziyetin İran için bir felâket olduğunu anlatırken, REŞİDEDDİN'in yaşıyan Müslüman hükümdar Gazan'ın zamanını parlak göstermek için ölmüş olan gayrimüslim hanların devirlerini çok karanlık göstermek gibi bu müellifin eserlerini okuyanlara pek malûm usulünü anlamayıp, bunları bir gerçek gibi kabul etmiş, bu kayıtları Siistan'da yapılan arkeoloji tetkikatında görülen harabeleri birbirile bağlamış olduğundan yazıları hitap ettiği orta münevver zümresi için inandırıcı bir şekil almıştır. R. GROUSSET, Fransız ilmî neşriyatında lâyıkiyle izah edilmiyen İlhanlı bütçesinden [662] bittabı bîhaberdir.

İlhanlılar devrindeki iktisadî hayat hakkında sırf kablî fikir neticesi olarak söylenen bu gibi fikirlerin tam aksini gösteren yukarıdaki rakamları burada neşrederken, İlhanlıların vâridatın artmasını temin yolunda aldıkları tedbirleri de zikretmek icabeder. Bunlar da, **mevcut kültürlerin verimini arttırmak ve işlemeyen arazi sahalarını imar etmek yolundaki tedbirleridir**. Bu tedbirlerden biri, **köylüye tohumluk verme** yolu ile yapılan yardımdır. REŞİDEDDİN'e göre, bu yardım, Gazan Han.dan önce de yapılmıştır [663]. Fakat Gazan Han vilâyetlerin hâkim ve mukataacılarını, divan'a yapacakları te'diyatın bir kısmını «'avâmil», yani öküz (galiba sapana koşulan bir çift öküz) ve «tohumluk» tedariki için alıkoyup, bunu da mahsulâtın 1/3 ini divana tediye etmek şartiyle köylülere verip boş ve ıssız araziyi imar etmeğe memur etti. Reşideddin, bu avâmil teşkilâtı sayesinde «mâl-i mukannen» e,

yani devlet bütçesine Bağdad ve Şiraz gibi yerlerde yarım milyon dinar kadar yeni vâridat ilâvesinin temin edildiğini, askerlere verilen ikta'ları da bu gibi yeni imar edilen yerlerden vermekle mamur ve güzel çiftlikleri askerlerden kurtarıp divanın elinde muhafaza etmek imkânı hâsıl olduğunu anlatmıştır [664].

KERİMEDDİN AKSARAYİ, 1298-99 senelerinde müstevfîlerden Şerefeddin Osman ile vezir Nizameddin Yahya'nın Anadolu'daki çiftlikler (diyâ') de bulunan çift öküzlerinin, bu ülkedeki emlâk sahipleri tarafından gasbolunan 3.000 çift (yani 6.000 baş) 'avâmil-öküzünü tekrar ele alıp devlet hesabına işletmeğe memur ederek, her çiftin (sapandaki iki öküzün bir sene zarfında) ekeceği 300.000 tağar (yani her «çift» den 100 tagar) hububatın devlet için alınacağı hakkında «altın tamgalı berat» çıkarmış olduğunu, fakat kendisinin sevmediği bu yabancıların (Şerefeddin Müstevfi Tebrizli ve Nizameddin Yahya da Horasanlı idi) o sene zuhur eden Sülemiş isyanı neticesinde bu vazifeleri başaramadıklarına sevinerek zikreder [665]. Bir de Aksarayî, bu Nizameddin'in Erzincan'da her «avamil» başına kendi cibâyet masrafları olarak alacağı 1 dinarı toplarken 2-3 bin dinar yerine belki 50 bin dinar para topladığını zikreder [666]. Bu husus, «avâmil» kredisi işinin, Irak ve Fars'ta olduğu gibi, Anadolu'da da geniş mikyasta tatbik olunduğunu göstermektedir. Zaten avâmil teşkilâtı denilen bu usulün Olcaytu ve Ebu Sa'îd Hanlar zamanında devam ettirildiği görülmektedir. VASSÂF'a göre (s. 349) bu işler «Divan-i 'imâret» denilen ayrı bir divana tâbi olmuştur; her çift öküz sapanı ve tohumu ile beraber 165 dinar kıymetinde olup köylü bunu üç senede taksitle tediye etmiştir. İnçü divanına ait yerleri böyle yardımla işleyen köylü her **fedân** (dönüm) topraktan senede 61 dinar 4 dank kadar bir meblâğı bu inçü divanına tediye etmeğe mecbur tutulmuş, kalanı kendisinin olmuştur.

İlhanlıların **KANALLAR** inşa ederek **yeni ziraat sahaları** açtıklarına ait kayıtlar da, ihmal edilmiyecek derecede mühimdir. İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ Irak-ı Acem'deki çiftçilerden çoğunun Hülegü Han tarafından öldürüldüğünü, buralarının göçebelere mer'â olarak verildiğini, bu ülkeye ziraat mahsullerinin Irak-ı Arap'tan getirildiğini, oralı birisinden naklen anlatmıştır [667]. Hakikaten Irak-ı Arap Mogollar için bir ziraat anbarı şekline sokulmuştu. Bunun bir plân dahilinde yapıldığını gösteren deliller vardır. Abaka Hanın memleketin her tarafında ziraatı teşvik ettiği malûmdur. Irak-ı Arap'ta da vâliiumumîsi Soguncak Aka'ya ve nâibi Ata-Melik Cuveynî'ye emrederek su inşaatı yaptırmıştır. Böylece Ata-Melik Dicle'den En-

bar şehri yanından Küfe ve Necef'e kadar uzayan ve **Nahr Anbâr** ismini taşıyan büyük bir kanal açtı ve ilâveten o güne kadar ıssız çöl halinde kalan sahaları devlet hazinesinden 100.000 «kızıl altın» dinar (yani Bağdad dinarı) sarfederek burada 150 kadar yeni köy tesis etti. Bütün buraları geniş ziraat sahalarına döndü [668]. DHEDEBÎ'ye göre, Bağdad ve civarı halifeler zamaniyle kıyas kabul etmez derecede imar edildi [669]. Abaka Han'm büyük kadını olan Bulgan Hatun, Bağdad şehrinin dışında ayrı bir şehir bina ederek ona **Horasan** ismini verdi [670]. Irak-ı Arab'ın imarına ve yeni ziraat sahalarının açılmasına, Abaka Han'ın halefleri olan Argun ve Gazan zamanında da ehemmiyet verildi. Gazan Han, Hille vilâyetinde ve Kerbelâ civarında Fırat'ın aşağı mecrasında büyük bir kanal açtırarak ona «Yukarı Gazan Irmağı» **(Nehr Gazan-i 'Ulyâ)** adını verdi Bu kanal sayesinde, o güne kadar ıssız bir çöl halinde kalan Kerbelâ sahrası mamur olup, Fırat ile Dicle sahillerindeki şehirlerden ve Bağdad'dan kalkan kayıklar Kerbelâ'ya kadar gelebilmişlerdir [671]. Bu tavsife nazaran, bu kanal Kerbelâ karşısında Fırat ile Dicle'yi birleştirmiştir. Reşideddin'in şehadetine göre, yeni açılan bu sahada kurulan köylerden senede 100.000 tagar mahsul alınmıştır. Tagar 79,8 kilo olduğundan, bu mahsulün miktarı da 7.980 ton demek olur ki, bir kanal için ehemmiyetli bir yekûndur. Herhalde bu «Gazan nehri» nin sonraları Olcaytu ve Ebu-Sa'îd zamanına ait kayıtlarda malî hesaplarda ayrı bir vilâyet olarak sayıldığı dikkate değer.

Gazan Han bu kanaldan biraz daha aşağıda Meşhed-i Seyyid-i Ebul-Vefâ civarında diğer bir büyük kanal açıp buna da «Aşağı Gazan Irmağı» **(Nehr Gazan-i Süflâ)** ismini verdi. Bu kanal da tamamiyle ıssız yerleri sulayıp mamur bir hale getirdi. Gazan kendisi bazan kışları buraya gelip kışlıyarak avcılıkla meşgul olurdu. Gazan Han, Fırat'm batı tarafından da bir kanal açarak buna **Nehr Gazani** adını verdi. **REŞİDEDDİN'in** ifadesine göre, bu sahalarda «milyonlarca insan Gazan Han'ın yardımiyle bu üleknin imarı yolunda çalışmıştır» (Hazâr hazâr âdamî ba-muşârakat-i işân ba-imâret masgûl and). Bu yüzden önce ancak yüz dinara alınan tarla ve bağların kıymeti, bin dinara çıkmıştır.

Azerbaycan, Arran ve Mugan'daki imar işleri de muazzam mikyasta olmuşsa da, elimizde onlara ait pek az kayıt bulunuyor. Meselâ daha Argun Han zamanında inşasına başlanan yeni başkend **Sultaniye**'de ve civarında Olcaytu tarafından büyük kanallar açılmış ise de, bunlara ait hiçbir kayıt görülmüyor. Maraga ve Tebriz civarında Abaka ve oğlu Argun zamanmda vücude getirilen kanalların bugüne kadar yaşadığı, oralıların rivayetlerinden

anlaşılıyor. Fakat tarihlerde buna dair bir kayda rastlanmadı. Gazan zamanında **Şenbi-Gazan'a** su yolları getirilmişse de, tavsif edilmemiştir. Yalnız Olcaytu zamanında vezir REŞİDEDDİN'in idaresinde Serâvûd nehrinden Tebriz'in **Rab-'i Reşidî** kısmına getirilen büyük kanala ait bir kayıt vardır. Bu kayde göre, on fersah uzunluğunda olup, bir çok yerleri yeraltından geçirilmek üzere bir kaç senede yapılan bu kanal, 1316 martında tamamlanmış ve Tebriz şehri dışında da bir çok sahaları mamur etmiştir [672]. Bunun gibi Erdebil yanında Argun Han'ın ve sonra Olcaytu'nun vücude getirdikleri **Gülüstan** sarayı ve civarı da kanallarla imar edilmiştir.

Anadolu'da vezir Reşideddin Diyarbekir vilâyetinde Dicle nehrinden kendi adıyla anılan bir kanal çıkararak, bunun üzerinde 14 kadar yeni köy tesis etti ve bunların çoğuna kendi oğullarının isimlerini verdi [673]. Filhakika Ergani ve Osmaniye kazasında Reşideddin'in oğullarının isimlerini andıran Pîr Ahmet ve Pîr Ali isminde köyler vardır [674]. Anadolu'da vezir olan Reşideddin oğlu Hoca Celâleddin de Fırat nehrinden bir kanal açmış ve üzerine on kadar yeni köy tesis etmiş ve bu kanala **Gazan Han Kanalı** ismini vermiştir [675].

TİCARET hususuna gelince, Önasya'da ve Uzakdoğu'da iki kardeşin iki büyük memleket kurması, bunların arasında kredi ve deniz ticarî münasebatının artmasına sebep olduğu malûmdur. Kubilây Kaan, Cava ve Malay adalarını da aldıktan sonra İran'ın Uzakdoğu ve Hindistan ile deniz yoluyla ticaretin büyük bir hızla ilerlemiş olduğunu (s. 129) anlatmıştım. İlhanlı ticaretinin inkişafında, Hıristiyanlarla Yahudilerin Müslümanlardan alınmıyan ayrı **cizyeden muaf tutulma**'larının da tesiri olmuştur. İlhanlılar bu cizyeyi ancak Olcaytu zamanında almıya başladılar [676]. Çengiz devletinin kuruluşu, daha bidayetinde bile büyük Müslüman tüccarlarını en çok faydalandıran ve onları kendisine cidden celbeden bir inkılâp hâdisesi olmuştur [677]. Bu ticaretin inkişafında en mühim âmil, onu devlet sermayesine dayanan **Ortak** ticaret şirketlerininMogol devletinin her tarafında ayni esaslar ve ayni kanunlara tâbi olmak üzere tesis edilmiş olmasıdır zannederim.

Devlet hazinesinden kredi alan Ortaklar [678], bütün dört Ulus'ta hâkim yegâne ciddî ticaret müessesesi idi. Kaan'ın memleketinde Çinliler bu teşkilâtın Türkçe ismini Wo-eul-to şeklinde yazmışlardır [679]. Bunun baş hissedarları, hükümdar ailesi ile büyük noyanlar olmuştur. Bunlarda fâizli kredi hususu geniş mikyasta tatbik olunmuştur. Bu da, şeriata aykırı **«ribâ»** ve **«'ubn»** sayıldığından Ortak, aslında gayrımüslim Mogolların ve Uygurların teşkilâtı sayılmıştır [680]. Buna rağmen, Uzakdoğu'da Çin'de bu teşki-

lâta girenlerin çoğu Müslüman olmuştur. Önasya'da daMüslümanlar Ortaktan geri kalmamışlar, hattâ Bağdad şehrini fethederken Mogollardan bu şehre ilk giren ve Hülegü tarafından Bağdad şehrine şahna olarak tayin olunan bey Ali Üstû Bahadır isminde bir Müslümandı, ki ortakların darugası olmuştur [681]. Ortaklar, hükûmet müesseselerinin yardımına dayanmış, hattâ resmî postadan da istifade etmişlerdir. CUVEYNÎ'ye göre, Mogol devletinde hiçbir sınıf onlar kadar muteber olmamıştır [682]. Bu cihetten Ortaklar mahallî tüccarlar için büyük rakip olmuşlar, devlete dayandıklarından kendilerine ödünçlü olanlara karşı takibatta bulunmuşlar, hattâ karzlıların evlâtlarını ellerinden alarak köleliğe satmışlar; fakat İlhanlılar Müslüman olunca buna karşı vaziyet almak mecburiyetinde kalmışlardır [683]. Bazan Mogol devletleri arasındaki harplerin bile bu Ortaklar yüzünden çıktığı görülmektedir. Meselâ Coçı Ulusu hanı Berke ile Hülegü arasında 1263 te çıkan harbe vesile olan hâdiseler, Berke'nin Tebriz'de iş gören ortaklarının Hülegü tarafından öldürülerek mallarının musadere edilmesi yüzünden büyümüş ve neticede iki devlet arasında iktisadî münasebetler kesilmiştir [684]. «Ortak», hem şirketlerin, hem de onlara âzâ olanların ve memurlarının ismi olmuştur.

Ortaklar, ticaretin ve ticaret maddelerinin nevilerine göre, muhtelif guruplara ayrılmışlardı [685] ve ortaklar'la «uzan» yahut «ozan» tesmiye olunan san'atkârlar, Mogol hanları tarafından ayrı «darugalık» a (şahna'lık, yani komiserlik) tâbi tutulmuşlar ve bunların reisine de «Ortak ve uzanların darugası» denilmiş, bu da bir nevi ticaret ve sanayi nazırlığı gibi bir hükûmet müessesesi olmuştur [686]. Ortaklar ufak ticaretle değil, büyük ve beynelmilel ticaretle meşgul olmuşlar ve Yahudiler de bu işe karışmışlardır. Hattâ 1284 yılında güney İran'da Lûr Atabeyleri isyan ederek İlhanlıların mühim devlet adamları sıfatiyle bu vilâyette bulunan ortakları öldürürken, oradaki zengin Yahudi tüccarlarını da beraber öldürmüşlerdi; hükûmet te bu isyanı şiddetle tenkil etti [687].

Ortak teşkilâtının tarihteki rolü henüz izah edilmemiştir. Bunları ortaçağ Fransa'sındaki **lombordes** yani alelâde **murabahacı**'lar ile birleştirmek yanlıştır [688]. Batıdaki üç Mogol Ulusu (İlhanlı, Çagatay ve Coçı Ulusu) top yekûn Müslüman olarak, fâizli krediye karşı vaziyet alıp onu ortadan kaldırıncaya kadar, Ortaklar Uzakdoğu ile Önasya ve Doğuavrupa'nın ticaret merkezlerini birleştiren ve bunlar arasında kredi tesisini ve çek ile muameleyi mümkün kılan yegâne müessese olmuştur. Ortakların Altın-Orda'da meselâ Kırım'daki Suğdak'da verdikleri vesika Uzakdoğu'da Karakurum'da ve Hanbalık'ta muteber olmuş; Mogol ülkeleri dışında dahi bu Mogol or-

takları ile muamele yapılmış ve meselâ Mısır'da ve kuzey Hindistan'da ticaret hukukunun değişmesine sebep olmuştur. Mısır'a gelen Acem yani İranlı tüccarlar (daha İlhan Ebu-Sa'îd devrinde) dâvalarının «şeriat kadıları» tarafından değil, «siyasî müesseseler» tarafından yapılmasını talep etmişler ve Mısır Memlûkleri bu tüccarların ve memleketler arasında ticaret yapanların (al-tüccâr al-madaniyûn) dâvalarının «kadılar» dan alınıp Mogol yarguçıları gibi iş gören «siyasî hâcibler» tarafından görülmesini emrettiler [689]. Mogol ülkelerinden Mısır'a gelen tüccarlara böyle ayrı muamele yapılması, Temür zamanında da olmuştur [690]. CUZECÂNÎ'ye göre, ayni hal, Hindistan'a Halaclılar memleketine Mâverâünnehir'den gelen tüccarlara yapılan muamelede de görülmektedir. İlhanlı Ebu-Sa'îd, Çagatay Ulusunda Tarmaşirin ve Coçı Ulusunda Özbek gibi Müslüman kültürüne bağlanan hükümdarlar devrinden sonra Ortak müesseseleri artık görülmemektedir. Faizli kredi usulü Temür ve oğulları devrinde bir daha yaşatılmış ve Ulug Bek bu yüzden ulema'nın şiddetli itirazlarına maruz kalmıştı, fakat ortaklar eski ismiyle bir daha ihya edilmedi.

İlhanlılar devrinde devletin siyasî ve askerî muvasala hususunu temin maksadiyle inşa olunan **yam** (posta), ve başka **muvasala yollarının**, büyük kervansarayların ve köprülerin inşası da kara ticaretinin inkişafına yardım etmiştir. Bu gibi köprülerden Erdebil yanında vezir Alişah'ın [691], Erzurum yanında Pasınlar'da Aras nehri üzerinde Emır Çoban Sulduz'un inşa ettirdiği «**Çobanköprüsü**» [692] ile batıda Menderes nehrinde oğlu Temürtaş'ın [693] bina ettirdiği köprü zikre değer. Bugün bile eski azametini muhafaza eden bu Çobanköprüsü ile Selçuklu vezirlerden Ziyaûlmelik Nalıçıvanî'nin Nahçıvan yanında Aras üzerinde yaptırmış olduğu muazzam köprü [694], Selçukluların «Sultanhanı» gibi Türklerin ticaret işlerini temin maksadiyle vücude getirdikleri en mühim eserlerden başlıcalarını teşkil eder. Bu köprüler, Temür tarihlerinde dahi o zamanın muazzam âbideleri sıfatiyle zikredilirler.

İlhanlılar zamanında ticaretin geniş mikyasta inkişafı, bazı **şehirlerin olagan üstü büyümesini** intaç etmiştir. Eski **Tebriz,** Mogollar zamanındaki şehrin bir mahallesi gibi kalmıştı. Tebriz şehrinin 1340 senesine ait tamga vâridatı 1.150.000 dinar kadar bir meblâğ teşkil etmiş, ve bu da bir dinar (13,8 gram gümüş) BARTHOLD'un tayin ettiği gibi [695], harpten önceki 75 Rus kopek'i, yani 3 Fransız frangı karşılığı olduğundan, takriben üç buçuk milyon frank karşılığı demektir. Bu ise, ayni Barthold'un, meşhur iktisat tarihçisi W. SOMBART'a istinaden tayin ettiği gibi, Fransa'nın 1311 yı-

lında üç milyon frank olan vâridatından daha fazla demektir [696]. **Sultaniye**'nin tamga varidatı 300 bin dinar olmuştur. HAMDULLAH KAZVİNÎ'de verilen bu tamga vâridatı hakkındaki kayıtların bazıları, VASSÂF'da da ayni miktarda görüldüğünden [697] bunun, şehirlerin hakikî tamga vâridatını gösterdiğinde şüphe yoktur. İlhanlılar devrinde Cenevizlilerin ticaretine dair G. BRATİANU'nun tetkikatı da, merkezi Tebriz olan Önasya'da bu devir ticaretinin hakikaten çok işlek olduğunu göstermiştir [698].

İlhanlılar devrinde göçebe uruğların elinde toplanan servete ve nüfusun artmasına ait kayıtlar da, bu devirde iktisadî sahadaki müsbet inkişaflara delâlet eder. CELÂLEDDİN RUMÎ, Önasya'ya gelen Mogolların öküzlerle gelmişken herbirinin servet sahibi, güzel elbise. silâh ve atlara malik olduklarını, bunlardaki disiplinin bir neticesi olarak gösterdiği gibi [699]; Hâfız Abru da, Temür zamanında Kara-Tatarlarm nisbî bir refah içinde büyük servet toplamış olduklarına dair malûmat vermiştir [700]. Gazan Han da «Mogol ordusu bundan sonra ilelebed tevâlûd ve tenâsül sayesinde çoğaldıkça hayatı refah ve saadet içinde geçmeli» diyerek [701] önce ancak orduda ve seferlerde çalışan uruğların toprak sahibi olarak bizzat servet kazandırmak yoluna girdiğini kaydetmiştir. Hakikaten 13. üncü asrın ortasında en az iki milyonluk bir kütle olarak gelen çok sayıdaki uruğların büyük ekseriyetinin, 14. üncü asrın ortasına kadar kâmilen yerleşmiş olduğunu görüyoruz. Yerleşiklerde servet hususu için, Aksarayî'nin Emir İrencin zamanında malları müsadere edilen zevatın sermayelerine dair kayıtları, keza İBN AL-FUVATÎ'de görülen bu nevi kayıtlar şahittir.

NÜFUS ÇOĞALMASI meselesine gelince, Türk ve Mogollarda nüfus bilhassa büyük fütuhatlardan sonra artmış ve bu da 4-5 batın sonra geniş muhaceretlere sebebiyet vermiştir. CUVEYNÎ, Çengiz Han'ın evlâdının Mengü Kaan zamanına kadar 20.000 e baliğ olduğunu kaydetmiş [702]; REŞİDEDDİN ise, Çengiz'in dördüncü ceddi olan Tümene Han'ın evlâdının 14. üncü asrın başına kadar 30.000 haneye yani 100-150 bin nüfusa baliğ olduğunu kaydetmiştir [703]. Bütün bu ailelerin ensap ve şeceresi, Reşideddin'in kendisi tarafından da kısmen yapıldığı gibi, tam olarak tesbit olunduğundan, bu miktarın bir mübalâğa olmadığı malûmdur. Yalnız hükümdar aileleri değil, seferlere iştirak eden erlerin nüfusu da, fütuhatlarda her yerden kendi memleketlerine sayısız kız getirdiklerinden, evlenmede kadın adedi yasa ile tahdit olunmamış, ailelerin iaşesi hususu da ellerinde toplanan servet sayesinde bir mesele teşkil etmediğinden. çok artmıştır. Yine REŞİDEDDİN, Çengiz Han'ın uzun yaşıyan ve Kubilây Kaan zamanında hayat-

ta olan generallerinden Utçı Noyanın evlâdının 700 nüfusa, Cabgu Noyan'ın da 800 e baliğ olduğunu kaydetmiştir [704]. Çağatay Hanla beraber Mâverâünnehre gelen kabilelerin nüfusu da Duva Han zamanında (1281-1307) bire on nisbetinde artmış olduğunu kaydetmiştir [705]. Türkistan'ın kuzey kısımlarını teşkil eden Ögeday Ulusu, doğu Mogolları (Kaanlar) ile mücadele neticesinde mağlûp olup oralarını terketmek ve Çağatay Ulusuna katılmak ve bu ulusun güneyine şimdiki Afganistan'ın kuzey kısımlarına taşınmak mecburiyetinde kaldı. Mâverâünnehir'de birçok diğer iç muhaceretleri intaç eden bu hâdisenin dalgaları Önasya'ya kadar geldi. Ögeday Kaan'ın neslinden birçok şehzadeler kendilerine tâbi kuvvetlerle birlikte İlhanlılara dehâlet ettiler. İlhanlılar umumiyetle Doğudan yeni kuvvetler gelmesine karşı çok müsait siyaset kullanmışlardır. Horasan'da yaşamaları âdet olan veliahdler için bu yeni gelen kuvvetler bir ikbal rehinesi olmuşlardır. Gazan Han, Olcaytu ve Ebu-Sa'îd han olup Tebriz'e geldiklerinde bu kuvvetleri Azerbaycan'a getirdiler. Akkoyunlu ve Karakoyunluların Argun Han zamanında gelmiş olduklarını yukarıda zikretmiştik. Uyratların çoğu da o sırada gelmiştir.

Olcaytu Han zamanında doğudan yeni dalgalar gelmeğe başladı. Ortaasya'da Tuli, Ögeday ve Çağatay oğulları sığışamadılar. 1303-4 te «yurd» meselesinden çıkan çarpışmalarda her üç tarafın kuvvetleri 10-12 tümen olarak gösteriliyor. Bu çarpışmalara Kaan tarafından iştirak eden kuvvetler bazan 20 tümen gösterilmiştir. Bu rakamlar çarpışma sahası oln Tiyanşan-Altay arasmda nüfusun olaganüstü çoğaldığına delâlet eder. Ögeday oğullarına riyaset eden **Capar** (Ca'fer) birleşen kuvvetlere karşı koyamayınca, Çağatay Ulusu hanı **Dnva**'ya dehalet etti, fakat az sonra Hanbalık (Pekin) daki Kaan'ın merhametine sığınmak mecburiyetinde kaldı. Kendisine tâbi 10 tümen askeri dağıtıldı. Halbuki babası Kaydu hayatta iken kendisi vefat ederse Altay-Tiyanşan arasında oğullarının dayanamıyacağını düşünerek, diğer oğlu **Sarban**'a ve daha bir çok diğer Ögeday şehzadelerine şimdiki Afganistan'ın kuzeyinde Kunduz, Baglan ve Balh taraflarını yurd olarak ayırmış ve kendisinin has tümenlerinden beşini bu Sarban'a vererek, Amuderya'nm güneyine göç ettirmişti. Capar'ın işi bozulduktan sonra Duva ile bu güney Ögedeylilleri arasmda çarpışmalar oldu. Nihayet **Şarban** ve Ögedeylilerin büyük şehzadelerinden **Mankan, Körespe** ve büyük ordu kumandanlarından **Ardun, İlçigidey** ve **Kazan Bahadır** kumandasında Ögedey evlâdı ve onlara tâbi uruğlar, 1306 yılının sonlarında Horasan'da Tus'a kadar girerek. **İlhanlı** Olcaytu'ya dehalet ettiler. İlhanın Horasan beğlerbeği tarafından kabul olu-

nan Ögedeyliler Azerbaycan'a geldiler. Olcaytu Sarbanı 1307 yılının Ocak ayında Mugan'daki kışlak yerinde kabul etti. Olcaytu onlara yurd'lar verdi. Ezcümle Şarban'ın oğlu **Berkentay** Gürcüstan vâliliğine tayin edildi [706]. REŞİDEDDİN, Ögedeylilerin ve onlara tâbi ulusların İlhanlılara dehaleti hâdisesinin Olcaytu Han için yazdığı **Fevaidi Sultaniye** kitabında o zamanın büyük hâdisesi sıfatiyle tebarüz ettirmiştir [706]. Ortaasya'nın bütün kuzey bölgeleri Kaan'ın, başkumandanı olan **Tugaçı Cingsang'a** verilen tümenleri tarafından işgal edildi. Ögedeylilerin mühim kısmı, Çağataylılara tâbi olarak, kuzey Afganistan'da kaldıysa Çengiz Han tarafından kurulan dört ulustan birisi İlhanlılara dehalet etmekle İlhanlılar Ulusu dördüncü ulus oldu. Ögedey Ulusu ortadan kalktı. Bu göçlerin dalgaları elbette Anadolu'ya kadar da gelmiştir. Fakat elimizde buna dair hiçbir kayıt bulunmuyor.

Olcaytu zamanında vâki olan ikinci göç hareketi Çağataylıların mühim bir kısmının yine Uzakdoğu'dan gelen askerî uruğlarla çarpışma neticesinde Horasan'a atılması şeklinde husule geldi. Hâdiseler biri diğerini takip etti. Bunlar Çağatay Ulusu hanı **İsenbuka Han'ın** çağında (1310 - 1318) olgunlaştı. Bu sefer Kaan'ın orduları Çağatay Ulusunun askerî kuvvetini teşkil eden uruğlarla sığışmaz oldular.

Hanbalık'ta yaşıyan Kaan'ın (Bayantu Kaan) orduları batı Altay dağlarına ve Irtış nehrine kadar tekmil yerleri «çerig yurd» ları olarak alıp yerleştiler. Bunlardan **12 tümen** Tugacı Cinsang idaresinde Cungarya ve Altay sahalarında yerleşti. Şimdiki Golca'nın kuzeyinde Pulad şehri bile onlara tâbi kılınmıştı. Kaan'ın güney Çin muharebelerine iştirak eden diğer **5 tümen'in** ordusu da, Kıpçaklardan Cunkurdak Noyan'ın idaresinde Doğutürkistan'ın Uyguristan mıntakasında Konkutlu ve Alasak adlı yerlerde yerleşmişlerdi. Bunların karşısında Doğutürkistan'ın güney kısımlarında **İsenbuka'nın tümenleri,** Şire-oğul kumandasında, yerleşmişti. Sonra Kaan'ın diğer **12 tümen** askeri Uyguristan'ın doğu kısımlarında, Komul'da ve Sucou vilâyetinde Kayanoğlu prens Künçek'in kumandasında, yerleşmişti. Bunların güneyinde Çağatay Ulusundan **2 tümen** asker, İsenbuka'nın oğlu Emil Hoca'nın idaresinde yerleşmişti. Bunun ötesinde Hanbalık'a (Pekin'e) kadar uzayan yerlerde Kaan ordularının «mangalay» kısımlarını teşkil eden tümenler yerleşmişlerdi. Bu ordular o kadar kalabalık idi, ki yalnız Uyguristan'da Barköl ve Komul vilâyetlerinde hem Kaan'ın hem de Çağataylıların müteaddid tümenleri sıkışmak mecburiyetinde kalmıştı. Nihayet bu hal, Kaan'ın ordularının reisi Tugacı ile Çağatay Ulusu hanı İsenbuka'nın orduları arasında mer'a yüzünden büyük mikyasta çarpışmalara müncer oldu. İle ırmağı üzerinde vaki olan

harpleri Çağataylılar kaybedince, Kaan'ın orduları Talas mıntakasına kadar geldiler. Çağataylar da Horasan'da yer aramak mecburiyetinde kaldılar. VASSAF, KAŞANÎ ve HÂFIZ ABRU'da bütün tafsilâtiyle anlatılan bu hâdise [708], Önasya Türklüğünün tarihi için ehemmiyetlidir. Çünkü büyük hâdiselerin başlangıcı orada aranmalıdır.

Yüzbinlerle sayılan bu kuvvetler Horasan'a olduğu gibi, diğer taraftan Hindistan'a aşmak istidadını gösterdiler. Çağataylardan Duva Han'ın oğlu **Kutlutemür** Sind nehrini geçerek Delhi Sultanı Alâeddin Khalacî ile harplerde bulundu. Onun vefatından sonra oğlu **Davut** bu harpleri devam ettirdi. Bugün Hindistan'da bir Hindli âlimin ayrı tetkikatma mevzu olan bu hâdiselerde İlhanlılar Dehli Sultanlarıyle beraber hareket ettiler. Çağataylardan **Kepek** ve **Yasavur** sultanlar 1312 yılında, Davud'ı tutarak, Sind taraflarında Halaclılar ve Horasan'da İlhanlılara karşı harplerde bulundular [709].

İsenbuka'ya tâbi uruğların mühim bir kısmını Çağatay şehzadelerinden ismi şimdi geçen Yasavur'un idaresinde İlhanlılara dehâlet etti. İsenbuka'nın kardeşi Kepek'e tâbi on binlerce ahali cebren Horasan'a tehcir edildiler [710]. Kış aylarında vatanlarından sürülen bu ahali açlıktan ve soğuktan kırıla kırıla batıya gittiler. İlhanlılara dehalet eden bu Çağatay tümenlerinin «yurt ve makam» meselelerine ait Olcaytu Kaan ile Yasavur arasında akdolunan muahedeyi, yukarıda zikrettiğim gibi, Anadolu kadıkudat'ı Mevlânâ Necmeddin Tabesî Belh'a götürdü.

1316 da akdolunan bu muahedeye göre, Yasavur kendisi Kâbil ve Gazne taraflarında yerleşti, fakat tebaası olan urukları Mâzenderana kadar her yerde yerleştirmek hakkını kazandı. Kaydu Han zamanında Ögedeylilere iltihak etmiş olan Coçı Ulusu şehzadesi **Baba Oğul** da 15.000 hane kadar eli ile Horasan'da İlhanlılara dehalet etti. Bu prens, Özbek Hana kızarak, Horezme girip orasının bir çok şehirlerini yağma etti ve ahalisinden de 50.000 kadarını Horasan'a sürüp götürdü. Yasavur, Amuderya'yı geçerek, Mâveraünnehirde hasmı olan Çağatay prensi Kepek'e tâbi elleri yağma etti, Termiz, Keş-Nahşeb ve Semerkand taraflarında onbinlerce ahaliyi Amuderya'nın güneyine göçürdü. Bu sefere iştirak eden İlhanlı emirleri ayrıca 50.000 hane ahaliyi Horasan'a naklettiler. Yasavur'un göçürdüğü ahalinin Amuderya'dan geçirilmesi üç ay devam etti. Müverrih VASSÂF bu göçleri Beni İsrail'in Musa Peygamber idaresinde Mısır'dan muhaceretinin tekerrürü gibi tasvir etmiştir. Fakat bu göçmenlerin Horasan'da iaşesi, o zaman hüküm süren hayvan kırgını (**yut**) sebebinden, mümkün olmadı. Yüzbinden fazla ahali açlık

ve sefalette kaldı, canını kurtarmak için herkes Horasan'dan ayrılmanın çaresine baktı.

Bu geniş taşınmalarda, hangi urug ve oymaklar İlhanlı ülkesinin batısına Azerbaycan ve Anadolu'ya gelmiştir, buna ait kayıtlara rastlamadık. Fakat Anadolu'da, bilhassa son İlhanlılar devrinde, nüfus kesafeti önceki zamanlar için hiç tasavvuru kabil olmıyan bir şekilde artmıştı. Horasan'dan gelen derviş ve Türk şeyhlerinin Anadolu'da çoğalması da bu devre tesadüf ediyor. Önce Anadolu'da Mogollardan 3 yahut 4 tümen asker bulunuyordu. Ebu-Sa'îd zamanında vâliiumumî olan Çoban oğlu Temürtaş Noyan'a Anadolu'da, İBN FADLALLAH AL-UMARÎ'ye göre, **9 Mogol tümeni, 9 ve daha fazla Türkmen tümeni** tâbi bulunuyordu [711]. Bu zamandan daha önce Anadolu'da gaza ile meşgul olan halk için ciddî bir küffar kuvveti kalmamış olduğunu da ayni İbn Fadlallah al-Umarî kaydeder. Bu sözleri bizans müelliflerinin kayıtları da teyid etmektedir. 14. üncü asrın ilk yarısında batı Anadolu'nun Bizanslılar tarafından tahliye edilerek Türkler tarafından işgaline dair NİC. GRİGORAS'ın sözlerini (s. 259) nakletmiştim. PACHYMERES te bu hâdisenin Hıristiyanlarca «tahliye ve taşınmak» Türklerce «işgal ve iskân» şeklinde icra edildiğini anlatarak, demiştir: «Daha birkaç sene önce Menderes havzası Hıristiyanlar için ikinci Filistin demekti. Buradan Bizansa hayvan mahsulleri geldiği gibi, burası geniş bir iskân sahası idi, vücutça sağlam Rumlar burada yetişirdi Menderes havzasının tekmil ahalisi dinsizler (yani Müslümanlar) ın istilâ hareketleri karşısında bu ülkeyi kısa bir zamanda boşalttı ve Bizansın iç vilâyetlerine taşındı. Küçükasya'nın Rodos'a bakan kısımları daha yakında Rum (Bizans) hâkimiyeti altında bulunuyordu; az bir zaman sonra burası düşmanların (Türklerin) hareket üs'lerine döndü. Burada (batı Anadolu'da) karada Sangaria (Sakarya) ya kadar uzanan yerlerindeki Hıristiyan kavimler (Müslümanlar tarafından) tam olarak imha edildi. Şöyle, ki bu durumu Maryanda'nın matemci (yoğçu) kadınları ağıt şeklinde terennüm ederlerse yerinde olur. Şimdi yalnız deniz sahilindeki bazı kaleler kaldı. Fakat denizden uzak bulunsalardı, bunlar da Türklerin eline geçmiş olurdu» [712]. İşte bu sırada Bizans'ın kuzeyden Altın-Orda taraflarında sıkıştırıldığı zaman Batı Anadolu'da Osmanlıların idaresinde büyük kuvvetlerin Rumeli'ye taşınmasının esas âmili, şarktan gelen bu nüfus artıklığının tazyiki olsa gerektir.

BÖLÜM

V

AKDENİZLE KARADENİZE HÂKİM BÜYÜK TÜRK DEVLETİNİN KURULUŞU

— 1. —

ANADOLU BEYLİKLERİ VE KAYI BEYLERİ

İlhan Ebu-Sa'îd'in vefatı sıralarında (1335-36) Uc'larda hükümranlık eden beylikler ve onlarm dayandığı ordu miktarı hakkında İBN FADLUL-LAH AL-'UMARÎ'nin, biri Anadolulu ve diğeri Cenevizli iki râvîden naklen verdiği malûmat şöyledir:

1) Merkezi Ermenek olan **Karamanoğlu:** 25.000 atlı ve 25.000 yaya; 2) Burdur ve Eğridür'de **Hamid-oğlu** Dündar, 15.000 atlı ve 15.000 yaya; 3) Antalya'da **Yunus-oğlu** Hızır **(Teke)** 8.000 atlı; 4) Füke'de **Menteşeoğlu:** 100.000 atlı [1]; 5) Bunlardan Milâs'takisi: 3.000; 6) Tavas (Tuaza) dakisi: 4.000 atlıya maliktir. 7) Denizlide **İnanç-oğlu** [2]: 10.000; 8) Birgi'de **Aydın-oğlu:** 70.000 atlı; 9) Mağnisa'da **Sarıhan Bey** [3]: 20.000 atlı; 10) Nif'te onun kardeşi **Ali Paşa:** 8.000 atlı ve pek çok yaya; 11) Balıkesir'de ve Marmara (Bergama) mıntakasında [4] **Karası-oğulları** Demirhan ve Yahşı beyler: 20.000 ve daha fazla; 12) Bursa'da **Osmanoğlu Orhan Bey** 40.000 (diğer rivayete göre 25.000) atlı ve bundan fazla yaya; 13) Kütahya ve mülhakatında Uc beylerinin öncüsü olan **Germiyanoğlu:** 40.000 atlı askere mâlik bulunuyor. Bu Germiyan beyi istediği vakit 200.000 asker çıkarabiliyor. 14) Mudurnu yanındaki Göynük Karahisarında **Emir Câkü** [5]: 3.000; 16) Gör-

dele, yani Gerede'de **Şahin Bey** [6]: 5.000 atlı; 16) Kastamonu'da **Candarlı Süleyman Paşa:** (ki Sinop'taki Selçuklu Gazi Çelebi de buna tâbi): 30.000 atlı; 17) Kâvya **(Canik) Beyi** [7]: 7.000 atlı ve daha çok yaya askere maliktirler. Bunlardan başka Beyşehri mıntakasında 70.000 atlıya malik olan **Eşref-oğlu** ile Bulgar dağında 25.000 askere malik olan **Uğurlu Bey** [8]; İbn Fadlullah'ın Kara-sar (yani Kara Hisar) ve Sekicer (yani Eskişehir) [9] dekileri ile Karaman mıntakasındakilerini bir araya karıştırarak zikrettiği görülen **Turgut-oğlu,** ve İbn Battuta'nın da ziyaret etmiş olduğu **Bolu Beyi** ve yerleri iyice tayin olunmıyan **Togancık** ve **Ya'kub Bey**'ler de vardı, ki Çoban oğlu Temirtaş Noyan bunları «Ucat» (Uclar) tan ayırarak bizzat Anadolu İlhanlı naipliğine tâbi kılmıştı [10].

İşte «Niyâbet» e ilhak olunan bu beylikler hariç olmak üzere, diğer Uc beyliklerinin ordu mevcudunun yekûnu 650.000 kadar muazzam bir kuvvet teşkil etmiştir, ki İlhanlılar devrinde Anadolu'da Türk nüfusunun çok kabarmış olduğu hakkında yukarıda anlattıklarımızı teyid eder.

İbn Fadlullah al-Umarî'ye bu malûmatın çoğunu veren Cenevizli Balaban (asıl ismi Domenichino Doria) nın haberleri onun Anadolu'dan ayrıldığı 1332 senesine aittir. Bu beylikleri belki 2-3 sene sonra ziyaret eden İBN BATTUTA'ya göre Bursa hâkimi Orhan Bey artık Türkmen beylerinin en kudretlilerinden olmuştu ve ismine (Câkü) bakılırsa bir Mogol beyi olduğunda hiç şüphe olmıyan [11] Göynük beyi de Orhan Beye tâbi olmuştu. İnegöl'ü Osman ve Orhan Beylerle beraber, belki onlardan daha önce fethetmiş olan Turgut-eli beyi Ali de, Osmanlı rivayetlerine göre, Orhan'a tâbi idi, yani Bursa fethinden sonra ona tâbi olmuştur.

Turgut'lar bir Tatar uruğu [12], yahut Mogollar zamanında gelen bir Türk uruğu [13] olarak kabul olunuyor. Mogollarda «Turgut» isminde bir kabile olmuştur [14]; fakat onların böyle kalabalık olarak batıya geldiğine dair bir kayıt yoktur. Fikrimce bu Turgutlar, yukarıda (s. 163) zikredilen **Kıpçak** uruğu Durut (Durgut) olabilir. ki Mogollarla birlikte, yahut onların zamanında gelmiş olduklarından, kendilerine «Tatar» denilmiş olsa gerektir. Temür'ün geldiği sırada onlar, artık «Türkmen» sayılmışlardır [15]. Bunlar kalabalık bir uruğ oldukları halde, muhtelif Türkmen zümreleri arasına girmişlerdi. Eskişehir'den başka Ankara civarında [16], Mağnisa'da [17] ve Karaman-oğlunun müttefiki sıfatiyle de, Konya [18] taraflarında dağınık yaşıyan Turgutlular herhalde Ankara, Eskişehir - Akşehir üçgeninde kalabalık olmuşlardır. Bunların ve Câca-oğlu denilen mahallî beylerin idaresinde bulunan Eskişehir, **«Sultan öyügi»** (yahut «Av-garm», yani «Ab-ı germ»)

ismiyle daha Selçuklular zamanında maruf olmuş; 1173 te Önasya'yı ziyaret eden ALİ BN ABİBAKR AL-HARAVÎ «İslâm ülkelerinin bir köşesinde, küffar sınırında bir acayip şehir» diyerek burada işletilmekte olan lületaşından ve buradaki ılıcadan bahsetmiştir [19]. Son senelerde ancak kısmen neşrolunan bir vakfiyede, bu şehirde, bir aralık harabe halinde kaldıktan sonra, daha 13. üncü asrın ikinci yarısında tamir olunan 17 mescidden, Şeyh Abdullah el-Bedevî'ye mensup zâviyeden; bir yıkık minarede okunan kitabe de, Câca-oğlu Cebrail Beyin bu menareyi 1262 de, Gıyaseddin Keyhusrev III. zamanında, tamir ettiğinden bahsedilir. Câca Beyin vakıfnamesinde bu zatın Ankara, Konya ve Kırşehir'deki evkafı da zikredildiğinden [20] ve bu vakfiyelerin Evkaf müzesindeki nüshasının arkasında İlhanlılar zamanında uygur harfleriyle yazılan bir kayıt ta bulunduğundan [21], Eskişehrin İlhanlıların naipliğine tâbi olduğunda şüphe bırakmıyor. İbn Battuta Sultan Öyüğü'nden neş'et eden âlimlerden İznik'te ziyaret ettiği Alâeddın ve Kastamonu'da görüştüğü Tâceddin isminde iki «büyük fakih ve müderris» ten bahsetmiştir. Bu da Eskişehrin o zamanki medenî seviyesini göstermek itibariyle ehemmiyetlidir. İlhanlıların vâliiumumîsi Temürtaş Noyan, Sakarya havzasında kışlardı [22], yani kendi kuvvetlerini buraya toplamıştı. Turgutoğlu ve Bolu beyi gibilerini bizzat beylerbeğlik idaresine tâbi kılması da bu mıntakayı merkeze tâbi etmek yolundaki gayretini gösterir. Zaten Kütahya'daki **Çavdar Tatarı**'nın bir Kirayit Mogol kabilesi olacağını zikretmiştik. Göynük'teki Câkü de Mogollardan birisi ise, orta ve aşağı Sakarya havzasını İlhanlı niyabetine tâbi kılmak hususuna ehemmiyet verildiğini yahut iç isyanlar sırasında buralara İlhanlı kuvvetlerin gelip yerleştiğini gösterir.

İbn Fadlullah al-Umarî **Germiyan-oğlu** hakkında, bunun Uc beylerince öncü olarak tanındığını, Bizansın bile buna senede muayyen vergi verdiğini dahi, Cenevizliden naklen kaydetmiştir. Germiyanlılar İBN BİBÎ'de «Türkmen» lere karşılık olarak «Etrâk-i Germiyan», yahut «Etrâk ve Germiyan» şeklinde anılmış oldukları gibi, aralarında «aşiret-i Horezm» bulunduğu tesbit edildiğinden, bunların da Horezmli yani Kanglı-Kıpçak zümresinden olmaları ihtimali ileri sürülmüştür [23]. İbn Fadlullah al-'Umarî, Kastamonu beyliğinden bahsederken, burasının Kırım, Kıpçak, Bulgar, Rus ve Mısır ile olan deniz ticaretinin ehemmiyetini tebarüz ettirdiği gibi, Kavya (Canik)ten bahsederken de, burasının Kıpçak (Kırım) sahalarına en yakın bir kıt'a olduğunu anmıştır. Mogollardan önce Kırım'da Sudak'ı ilk defa fetheden Kastamonu beyi Çoban olduğu gibi, Sinop'ta Emir Beklemiş bn Emir Taybuga bn İlbasmış bn Koçkar bn Oğulbek bn Beşbek'in H. 679 (1280) senesine ait

türbesi bulunduğunu [24] da zikretmeliyim. Çünkü bu **İlbasmış** ve **Beşbek**, bilhassa Kıpçaklar arasında tesadüf edilen isimlerdir. Mısır'ın **Kıpçak Memlûkleri** ile **Deşti Kıpçak** (Coçı Ulusu) arasında çok sıkı siyasî ve medenî münasebetin teessüs etmiş olduğu, son zamanda Mogol devrinde Önasya'nın ve Mısır'ın iktisadî meseleleri ile meşgul olan A. N. POLİAK'in tetkikatına mevzu olmuştur [25]. Canik, Sinop, Kastamonu ve Marmara sahillerindeki ilk Türk-İslâm kolonileri bu münasebetin düğüm noktaları olmuştur. Osmanlı devletinin teşekkül tarihi için bu husus dikkatle öğrenilecek bir nokta teşkil eder.

Asıl hakikî **Oğuz-Türkmen boyları** Ucat'ın güney ve batı kısımlarını işgal ediyorlardı. Bunlardan **Karaman-oğulları** ile **Eşref-oğulları**, **Oğuzname**'ye göre, daha Toğrul Beyin zamanında, 20.000 çadır kadar kalabalık bir kütle halinde, Anadolu'ya gelmişlerdi [26]. Bu rivayete göre, bu Oğuz boyları Önasya'ya hicretlerinden önce Amuderya'nın ötesinde İlyalık taraflarında ve bu nehrin batısındaki Balkhan dağlarında, yaşamışlardır. Karamanlılar daha Türkistan'da iken şekavetle maruf olmuşlardır. Şeyh Ahmed Yesevî'nin oğlunu öldürüp bedduasını almış oldukları, Türkistan'daki Yesevî rivayetlerinde naklolunduğu gibi, bu şeyhin Akman ile Karaman'a ait şiirleri de vardır [27]. İlhanlı müverrihleri gibi [28], Osmanlı müellifleri de bunlara «gâh Tatarlarla birleşen, gâh kutta-ı-tarîkle beraber iş gören bir bölük haramîler» demiştir [29]. Mogolların veziri Şemseddin Cuveynî ve Mogol beyi Kûrkey Noyan, sonra Keyhatu bunların âsilerini sığındıkları ormanlarla beraber yaktıkları vaki olmuştur [30]. Fakat bunlar ve diğer Uc Türkmenleri Hamidoğulları, daha Hülegü Han yeni geldiği sıralarda Selçukluların itaatından çıkarak Hülegü'ye elçi göndermiş, ondan sancak istemişler. Reisleri Mehmed Bey ve kardeşi İlyas ve yakınlarından Sevinc Bey, Mısır tarihlerinde, Selçuklulara karşı Mogollarla birleşen ve onlardan sancak alan beyler sıfatiyle zikrediliyorlar [31]. Kendileri Mısırlılarla sınırdaş olup onlarla mektuplaştıkları, isyanları zamanında doğru yahut sahte olarak Selçukluları baş edindikleri malûmdur. Bu cihetten İlhan Gazan Han: «Ben düşmanı doğu ve batıda arıyorum, halbuki o, benim cübbemin altında bulunan Karaman-oğullarıdır» demiştir [32]. Karaman-oğulları Mogol devlet an'anesini en çok benimsiyen birisi sıfatiyle Temür zamanında da Hülegü Han tarafından tasdik olunan «ülüş» haklarına Osmanlıların (Yıldırım Bayazıd) tecavüzde bulunduğundan şikâyet etmişler ve İlhanlıların vergi sistemini dahi Fatih zamanına (1469 yılına) kadar muhafaza etmişlerdir [33].

Uc kabilelerinin biri diğerini tanımıyan serkeşler oldukları halde, Mo-

gollara boyun eğmeleri, hattâ onlara karşı merbutiyet göstermeleri, Mısırlılarca göze çarpan ve onları hayrete düşüren bir keyfiyet sayılmıştır. Bu husus, Ucluların, İlhanlılar zamanmda batı, bilhassa kuzey-batı Anadolu'ya gelip dolan Tatar ve Kıpçak unsurları ile karışması, yahut sırf ananeperestliği neticesi olabilir. Eserinin İran'a ait kısmını Ebu-Sa'îd Han vefat edip İlhanlı devleti dağıldığı sırada (1335-1336) yazmış olan İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ Uc kabileleri hakkındaki yazılarını şu cümlelerle bitiriyor: «Bu (Uc) Türk emirleri yüksek dağlar ve kalelere ve savaşçı unsurlara dayanan ordu ve silâhlarının çokluğu sayesinde pek kuvvetli olup, Mogollardan da mesafe itibarile uzak bulundukları halde, Çengiz Han evlâdına karşı müdârâ ederler. Onların padişahlarına ve onlardan gelen memurlara hizmet eder, onlara hediyeler gönderirler. Bu Uc Beylerinden her biri Han'ın orda'sındaki Mogol büyüklerinden birine takarrub edip, onun himayesini temin etmiştir. Bu beyler kendi şehirlerinde Hülegü neslinden olan Hanların adına hütbe okutup sikke darbeler. İlhanlıların Anadolu'daki naiplerine hediyeler vererek, onların arkasında duran Mogol hanlarından sakınırlar; bu naibin hatırına riayet ederler, çünkü o, onlara en yakın olan birisidir. Bu hediyeler bu naibin Uc beyleri hakkında orda'ya (yani İlhanın karargâhına) yazacağı raporların lehte olması için bir nevi rehine işini görmektedir. Çoban oğlu Temürtaş Rûm memleketinde naib olup bayraklarını açıp, ülkeler fethedince, Türk (Uc) emîrleri ondan korktular ve babası Çoban ile münasebete ve onun himayesine girdiler. Çoban-oğulları devleti yıkılınca Rum memleketinde Türk (Uc) emirleri kuvvetlendi; fakat İlhanlıların ahvali bugün (yani Ebu-Sa'îd'in vefatından sonra) tam karışık ve mustarip olduğu halde, bu Türk beylerinden hiçbirisi Mogollara karşı harekete geçip onların idaresinde bulunan yerlere el uzatmadı; hattâ Temürtaş'ın zorla aldıkları yerleri bile (meselâ Eşrefoğlunun şehirleri gibi) geri almak yolunda bir teşebbüste bulunmadılar» [34].

Osmanlılar, Kayı yahut Kay adlı Türk boyuna mensup sayılırlar. Bunların Türkmenler'den olduğu hakkında İbn Battuta'nın ve Temürlü tarihçilerinin ifadeleri müttefiktir. Yalnız Temürlü müverrihi KHONDEMİR, Osmanlıların Kırım yoluyle Deşti-Kıpçak'tan Rum ülkesine gelen 10.000 hanelik «Terâkime» nin ahfadı yani «Kıpçak Terakimesi» olduğu hakkında bir rivayet nakletmiştir [35]. Temür de Bayazıd'a ecdadının (belki de yine Kayı neslinden olduğu söylenen Kastamonu beyi Çoban'ın) Kefe ile Anadolu sahilleri arasında kayıkçılık ettiğine dair kendisine erişen bir rivayete mi dayanarak: «Sen bir kayıkçı Türkmenin neslindensîn» demişti. Deşti-Kıpçak'tan büyük eller halinde göçedip gelen kabile, eğer Turgutlular hakikaten bir

Kıpçak uruğu olan Durgut'lar ise, ancak onlara yakışabilir. İhtimal Kayı'lar da bu Turgutluların arasında yaşadıklarından onlardan sayılmışlardır.

Osmanlıları Oğuz Kayı'larından göstermek maksadiyle tertip olunan şecereler, Baytemür, Baysungur, Bulgay, Yasak ve Sünitay gibi ancak Mogollarla ilişi olan uruğlarda görülen isimler olduğundan, bu hanedanın bir Oğuz boyu yapmak yolundaki zorlanma eseri olarak tanınmaktadır. Bu yüzden P. WİTTEK, Osmanlıların Kayı menşeini bile şüpheli görmüştür [36]. Fakat, hangi uruğdan olursa olsunlar, Osmanlıların Horasan'dan Ahlat yoluyla geldikleri muhakkaktır. Buna dair rivayetlerde Horasan'da bunların bulundukları mıntakanın, Mahan (yani şimdiki Türkmenistan'daki Yeni-Merv) [37] olduğuna dair teferruat, Önasya'da o zaman bir kimsenin uydurmakla alâkadar olmadığı ve uyduramıyacağı bir keyfiyettir. Osmanlı rivayetleri, Kayı'larla beraber Kızıl-Buga Bahadır'ın yahut Süleymanşah'ın kumandasında Mahan (Merv) mıntıkasını Çengiz Han'ın ordusuna mukabele göstermeden terkeden uruğları 50, hattâ 70 bin hane gösterirler. CUVEYNÎ'de, Çengiz Han'ın orduları Horasan'a girdiği vakit 70 bin hane Türkmenin Merv etrafında toplanmış, fakat oraları müdafaa etmeyip, Çebe ve Sübidey'in önünden batıya kaçtıklarını anlatıyor [38]. Osmanlıların cedleri olan Kayı'lar da işte bu 70 binin içinde bulunmuş olabilir.

Osman Beyin ataları gerçekten **Kayı** yahut **Kay** iseler, bunların «Oğuz» heyetine dahil Kayı (Kayıg) oymağı olmaktansa, 11. inci asırda Uzakdoğu'dan gelerek Horezmşahlar devrinde Horasan'daki «Türkmen» lere katılan büyük Kayı'larm esas kolları olması ihtimalini kuvvetlendirecek deliller de vardır [39]. Kayı'ların, Selçuklu Birinci Alâeddin Keykubad ile Horezmşah Celâleddin Mengüberti arasında vaki olan muharebe esnasında, reisleri Ertuğrul'un idaresinde gelerek Sultan Alâeddin tarafına iltihak etmeleri, bunun kaybetmek üzere olduğu savaşı kazanmasına sebeb oldukları hakkında muhafaza ettikleri hatıralar da tarihe uygundur. Bu hâdise, 1230 da Erzincan yanındaki Yassı-Çimen'de olmuştur. Bu harbi tavsif eden müverrih NESEVÎ, Alâeddin Keykubad'ın savaşların ikincisini kaybetmiş olduğu bir sırada kendisine doğu tarafından hiç beklenmiyen bir yardım gelmiş ve bu yüzden harbi kazanmış olduğunu zikretmiştir [40]. Horasan'dan kalkıp geldikleri halde Horezmşahlara taraftar olmıyan, oradan gelirken de yoldaki birçok ellerin ortasından geçen ve yolda rastladığı harbe, bunu mağlûb tarafa kazandırmak için karışan bu kahraman kabile, Oğuzların arasında o zamana kadar zikre değer siyasî mevcudiyet göstermiyen [41] Kayı boyu olmaktan çok, Uzakdoğu'dan kalkıp birçok kavimleri önlerinde sürüklediğini ve bir kısmı-

nın Doğuavrupa'ya diğer bir kısmını da Önasya'ya gitmeğe mecbur ettiğini yukarıda (s. 144, 162'de) anlattığım büyük ve savaşçı Kay yahut Kayı uruğunun bir kolu olması daha muhtemel görünmektedir. Nasıl ki Cürcan hükümdarı Keykavus bin İskender de 1082 de tamamladığı **Kabus-nâmesinde** «Türk uruğları arasında en şecî ve delir» olmalarının başında bu Kay ile Tatarları zikretmiştir [42]. Bu Kayı boyu, 1230 hâdiselerini müteakip Ankara taraflarında az bir müddet kaldıktan sonra, Bizans Bitinyası sınırlarına Sakaryada Söğüt mıntıkasına gelerek Uc Uruklarına katılmış görülüyor.

Kayı uruğu beylerinin Bizans hududunda bir Türk devleti kurması keyfiyetinin nasıl vücuda geldiği, dikkatle incelenmesi gereken bir mesele halinde kalmaktadır [43]. Bunların Bizanslılarla ilk temaslarına ait bildiklerimiz, ancak sonraki zamanlarda tesbit edilen rivayetlere dayanmaktadır. Ertuğrul'un babası ve kardeşleri hakkında bildiklerimiz, pek geç toplanmış olan rivayetlere istinad eder [44]. Osman Bey'in kendi oğullarının kimler olduğu meselesi bile ancak yakın senelerde neşredilmiş olan bazı vesikalardan anlaşılmıştır [45]. Fakat bunda da birçok meseleler müphem kalmaktadır.

Osman ve Orhan beylerle maiyetleri büyük bir devletin temelini kurmakta olduklarının farkında değildiler; bu yüzden vukuatın tesbitine ehemmiyet vermemişlerdir. Orhan Gazi'nin kendi namına sikke darbettirmesi, ancak 1327 yılında yani Temurtaş Noyan'ın Anadolu'dan ayrılıp beğlerin istiklâl yoluna girmeleri hâdisesi ile başlamıştır. Fakat öyle anlaşılıyor, ki Osman Beyin babalarına ait hatıralar ancak oğulları, Boğazları geçerek Edirne'de yerleştikten sonra tesbit edilmeğe başlanmıştır. Onun için bu hatıralardan istifade ederken çok ihtiyatlı bulunmak mecburiyetindeyiz.

Muhakkak olan şudur ki, Kayı beyleri o sıralardaki Uc beyleri arasında medeniyetçe geri kalan savaş erleri olmuşlardır. Bu cihetten ilk tarihlerini kendilerinden daha çok komşularından öğreniyoruz. Fakat komşuları da bunların menşei ve mebdei meselesi ile ancak pek geç ilgilenmişlerdir. İlk devirlerinde bu Kayı beylerini kimse tanımamış. İlhanlıların müverrihi olan Reşideddin'in tarihinde ve Anadolu vak'alarına tahsis edilmiş olan İbn Bibi ve Aksarayî'nin eserleri gibi yerli kaynaklarda ne Ertuğrul'un, ne de Osman beyin isimleri geçer. Halbuki bunlar muasırdırlardı ve Aksarayî Uc seferlerine bizzat iştirak etmiş bir zattır. Ertuğrul ile oğlu Osman'ın o zamanki siyasî hayatta en küçük bir ehemmiyeti olsa idi, muhakkak ki zikrederdi.

Maamafih Osmanlı rivayetlerinde Osmanlıların komşu beylerle olan temaslarına ait verilen bazı teferruat ehemmiyeti haizdir. O cümleden YAZICI-OĞLU'nun **Selçukname** tercümesinde, onun kendisi tarafından yapılan

ilâvelerde şu satırlar bulunmaktadır: «Sultan Alâeddin Sultan-Öyüğü'ne geldi. Kâfirler kendisine karşı düşmanca taarruzlarda bulunduklarından Uc'a gitti. Derken ona Tatarlar'ın geldiğine dair bir haber geldi. o da geri döndü ve Uc'un idaresini Hüsameddin beyin oğullarına ve Kayı beylerinden Ertuğrul, Gündüzalp ve Gökalp'a havale etti» [46].

Burada zikrolunan Sultan Alâeddin Birinci Alâeddin Keykubad olup, o, doğudan Tatarlar geldiği zaman geri dönmüş olacak. Sultan Alâeddin'in Bizanslılarla Sultan-Öyüğü'nü üs edinerek yapmakta olduğu muharebeyi durdurup geriye (yani Konya'ya) dönmüş olduğu ve bu tarafların idaresini Hüsameddin Beyin oğullarına ve öteki Kayı uruğu beylerine teslim ettiği anlatılmış oluyor. Bu Hüsameddin Bey, muhakkak, ki Kastamonu Beyi Hüsameddin Çoban'dır ve Ertuğrul Bey de kardeşleriyle birlikte ona tâbi olmuştur. Osmanlı hâtıralarının diğer mühim parçası da, Uc mıntakasındaki Turgut'ları ve Sülemiş gibi İlhanlı Beyini kendilerine dost, hattâ kendilerine tâbi ve Karaman-oğlunu da müttefikleri göstererek söyledikleri rivayetlerdir, ki umumiyetle İlhanlılar devri hâdiselerine dair hâtıralardır. Fakat bu gibi parçalar pek az, üstelik te çok müphem ve karışıktır.

— 2 —

KAYI URUĞUNU SİYASET SAHASINA ÇIKARAN HÂDİSELER

Husameddin Çoban'ın oğulları Uc beyleri oldukları halde Kastamonu şehri, HAMDULLAH KAZVİNÎ tarafından naklolunan ve yukarıda bahis mevzuu ettiğimiz 1335 senesi İlhanlı bütçesinde senede, 15.000 dinar vergi veren ve İlhanlılara vâsıtasız tâbi bir şehir olarak gösterilmiştir [47]. **Risâle-i Felekiye**'den anlaşıldığına göre, «Ucat» ın hesabı ayrı olmuş ve bu kitabın 1349-50 senesine ait hesabında Bolu ve Orhan yani aşağı Sakarya boyu gibi Kastamonu da Ucat listesine idhal edilmiştir [48]. Herhalde Kastamonu gibi aşağı Sakarya da 1335 de Ebu-Sa'îd Hanın vefatına kadar, diğer Uc beylerinden farklı olmak üzere, İlhanlı vâliiumumîlerine vâsıtasız tâbi olmuştur.

Selçuklularda vilâyetlerin idaresine memur edilen beylerin de, Selçukluların mensup olduğu medeniyetin lâyıkile haberdar bulundukları Anadolu beyliklerine ait son zamanlarda yapılan tetkikat sayesinde aydınlatılmaktadır. **Hüsameddin Çoban** ve oğulları da, gerçekten gerek Selçukluların ve gerekse Mogolların Uc taraflarını idare edebilecek iktidara mâlik ve devleti

temsil edebilecek derecede bir medeniyet sahibi idiler. Hüsameddin Çoban'ın Kırım'a ve Soğdak'a yaptığı seferlerinden yukarıda (s. 319) bahsetmiştik. Bunun torunu **Muzafferüddin Yavlak Arslan bn Alp-Yürek** de kendi zamanında Kastamonu'da mühim imar işleri yapmıştır. Abaka ve Argun Hanlar tarafından Akdeniz ve Karadeniz sahillerinin coğrafî vaziyetini tetkike memur edilen büyük âlim Kutbüddin Şirazî, Kastamonu'da bu Emir Muzafferüddin'in yanında yıllarca kalmış ve yukarıda (s. 274) bahis mevzuu olan tetkikatını orada yaparak adı geçen eserini de bu Emir Muzafferüddin'e ithaf etmiştir [49]. Muzafferüddin gibi onun oğlu **Emir Mahmud'un** da zamanındaki âlimleri himaye etmiş olduğu, aslen Hoylu olan Hasan bn Abdülmü'-min'in birini bu emirin, diğerini babası Emir Muzafferüddin'in, üçüncüsünü de kendi oğlunun adına yazdığı Farsça üç inşa eserinden **(Qavâ'id al-rasâ'il, Nuzhat al-kuttâb** ve **Gunyat al-kuttâb)** malûm olmaktadır. Arapça ve Farsçanın fasih divan dilini ve her ikisinin edebiyatını mükemmel bilen bu müellif, Selçuklular ve İlhanlılar devrinde Anadolu'da inkişaf etmiş olan İslâm medeniyetini Kastamonu'da lâyıkıyle temsil etmiştir. Kutbüddin'in eserinde olduğu gibi Hasan bn Abdülmü'min'in eserinde de Emir Muzaffer Yavlak «sipehbedh-i Diyâr-i Uc) tesmiye edilmiştir. Böylece Ertuğrul ve Osman Beyler Söğüt civarında bir oymağın beyleri sıfatiyle yaşadıkları zaman, Bizans hududunun muhafazasını üzerine alanlar da bu Hüsameddin Çoban ile onun torunu Muzaffereddin Yavlak olmuşlardır. 14. üncü asırda bu birincilik Germiyan-oğullarına geçmiştir.

Osman Beyin hayatına ait hatıralardan kendisine dikkati çeken birisi de bu beyin Selçuklu **Melik Rükneddin Kılıç Arslan'ın** macerası ile ilgili olması muhtemel görülen Mudurnu seferine ait haberdir. Bu rivayete göre, bu sefer h. 690 (m. 1291) senesinde vaki olmuştur. Selçuklu Sultan Mes'ud, **II.**'-nin Kırım'da kalan kardeşi Rükneddin Kiyümers, Argu Han zamanında İlhanlılara gelip hüsnü kabul görmüştü. Sonra kardeşi Sultan Mes'udla geçinemeyip kadını ve çocukları ile birlikte Ereğli'ye ve oradan İstanbul'a kaçtı. Ailesini İstanbul'da bıraktıktan sonra, o aralık Nimphy (Nif) de bulunan İmparator Andronikos'un yanına gitti, fakat Bizanslıların İlhanlılara karşı yardımda bulunamıyacağını öğrenerek yoldan Paflagonya tarafına giderek Uc işlerini karıştırdı [50]. O zaman İlhanlılardan çok Sultan Mes'ud aleyhine ayaklanan Antalya, Alâiye ve Lâdıkiye'yi idare eden Tugrulşah Bey, Aksaray ve Ilgın (Abi germ) da Eşref-oğlu ve Ermenek'te Karaman-oğlu gibilerin hareketlerinin başına geçmek istedi. Argun namına Anadolu'yu idare eden şehzade Hülecü ile Keyhatu, bu hareketi tenkil ettiler [51]. Melik Rük-

neddin Kılıç Arslan Keyümers isim ve lâkaplarını taşıyan bu zata İbrahim isminde bir bey atalık ve başmüşavir işini görüyordu, o da Kastamonu beylerinin düşmanı idi. Paflagonya'ya gelerek Çoban oğlu Emir Muzafferüddin Yavlak Arslana karşı taarruza geçtiler, muvaffak olamayınca geriye Bizansa kaçtılar. Gereken yardımı göremedilerse de, Kılıç Arslan bir daha Paflagonya'ya gitti, bu sefer muharebeyi kazandı ve Emir Muzafferüddin Yavlak Arslanı esir alarak öldürüldü. Fakat öteki harbi kaybetti. Bu son harpte Melik Kılıç Arslan Muzafferüddin'in oğlu Emir Mahmud tarafından yakalanarak öldürüldü. Bu muvaffakiyet, bu aralık hanlık tahtına geçmiş olan Keyhatu'nun, ayni zamanda onun himayesinde bulunan Sultan Mes'ud II. nin başarısı idi.

Keyhatu, Uc beylerinin isyanını ve Kılıç Arslan'm bundan istifade etmek teşebbüsünü akîm bırakmak için, 1291 senesinin sonbaharında Tebriz'den Konya'ya geldi. Karaman-oğlunu, Beyşehirde Eşref-oğullarını ve Muğla taraflarındaki Menteşe-oğullarını itaata mecbur etti [52]. Reşideddin'de bu hâdise pek kısa anlatılmıştır. Melik Kılıç Arslan'ın Paflagonya'ya geçerek Çoban-oğullarına ve Sultan Mes'ud'a karşı hareketlerini tenkil etmek işini Keyhatu bizzat Sultan Mes'ud'a havale etti ve ona Anıt, Geray, Köketay ismindeki generallerinin kumandasında bir alay Mogol askeri verdi. Sultan Mes'ud yanında vezirlerden Mucirüddin Emirşah ve Necmüddin ve «kendi Tacik askerleri» olduğu halde «Türkler» e karşı harbe gitti. Bu sefere bizzat iştirak etmiş olan KERİMEDDİN AKSARAYÎ, sultanın, Anıt, Köketay beylerin Kastamonu'ya yürürken Kılıç Arslan'ın bir geçitte pusuda oturan askerlerinin anî hücumuna uğrayıp esir edilmiş oldukları halde, bu geçidi kendilerinden önce 400 Mogol eriyle geçmiş olan Geray beyin dönüp gelerek, âsileri inhizama uğratmış ve onları katledip sultanı kurtarmış olduğunu uzun uzadıya anlatmıştır [53]. Herhalde bu birkaç taburun gayretile halledilen küçük bir hareketti. Bu yüzden bu harekete Keyhatu bizzat iştirak etmeğe lüzum görmedi. Alayuntlu oymağı beyi **Şemseddin Yemen** beyin de bu sırada Mogolların yardımına yetiştiği rivayet olunuyor [54]. Kastamonu beyi Emir Mahmud da, bu zaferden istifade ederek fazla bir cesaretle il içerisine sokulan Kılıç Arslan ile İbrahim beyi bozmuş ve Kılıç Arslan'ı yakalayıp öldürmeğe muvaffak olmuştur [55].

Bizans kaynakları bu isyana sebep olan zatı «Melik Masur» diye adlandırmakta ve onun tarafından öldürülen Paflagonya emîrini de «Amurius» tesmiye etmektedirler. «Masur» kelimesi, isim değil lâkaptır, ihtimal «mansur» demek olur; «Amurius» ta bazılarının zannettiği gibi, «Amirkhan» ya-

hut «Umur» gibi bir isim [56] olmayıp, «emîr» kelimesinin Oğuzca söyleniş şeklinden alınmış olsa gerektir. Oğuzlar «emir» i «khamır» şeklinde telâffuz etmişlerdir. Burada «amurius» «emir» den murad, herhalde Emir Muzafferüddin Yalvaktır. Onun katlini müteakip Melik Masur yani Melik Kılıç Arslan ile harbedip onu öldüren Emir Mahmud da Bizans kaynaklarında Ναστρατιν yani «Nasreddin» tesmiye edilmektedir, ki bu ad Emir Mahmud'un lâkabıdır [57]. Bu muharebelerde İlhanlılar tarafından iştirak eden Emir Şemseddin Yemen Candar sonraki Candar-oğulları sülâlesinin kurucusudur. YAZICIOĞLU'nun rivayetine göre, Kastamonu vilâyetinde o zaman 366 sipahinin tımar'ı varmış; bu Candar-oğlu da onlardan birisi sıfatiyle Aflugan (Paflagonya = Eflâni) taraflarında otururmuş [58]. Bunlar Türkmenlerden Alayuntlu oymağına dayanmışlarsa da [59], kendilerinin bu kabileden oldukları belli değildir [60]. Bizanslılarca Αμηραμαν ismi ile kaydedilen emirin adı Emir Yemen demek olduğu [61] gibi, Gazan Han'ın seferlerine de Cacek, Acu (Acay) oğlu Togrulca (Togrul) isminde Mogol beğleri ile birlikte «herbiri kendi tümeni ile» iştirak eden Yemen'in de [62] bu zat olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü burada Yemen Bey ile beraber zikredilen Togrulca (Togrul) gibi onun babası olan Acay bey de, bizim yukarıda (s. 237, 240-241) yurtları Ankara taraflarında olduğunu anlattığımız Calayır Beyleri Gazan ile Eşek Toklı ve oğlu İne-Bek ile beraber bulunan beylerdir [63]. Yani bunlar Anadolu'nun kuzey batısında Paflagonya'ya bitişik yerlerde yaşamışlardır.

Uc beyleri İlhanlılara senbolik mahiyette az bir vergi vermişler [64], Anadolu'nun ova kısımları İlhanlılara vâsıtasız tâbi olduğu halde, batı ve kuzeybatı Anadolu'daki dağlık mıntakaların «Ucat» ismiyle Selçukluların nüfuzu altında bulundurmasını tercih etmişler ve Selçuklulara taallûku olan meselelere ait fermanlarda İlhanlılar Selçukluları büyüterek hürmetli sözler kullanmışlardır [65]. 1291 isyanında âsiler tarafında Rükneddin Kılıç Arslan bulunmuşsa da, bu isyan «meşru» Selçuklulara karşı bir hareket sayılmış; kendisi Selçuklulardan olan **Paris anonim Selçuk-namesi** müellifi de Keyhatu'nun bu isyanı tenkil etmek için yaptığı seferinin neticesini: «Keyhatu Han Karaman, Eşref-oğlu, Menteşe Beyleri ve Denizli Beylerini Selçukluların hâkimiyetini kabul etmeğe mecbur etti» şeklinde anlatmıştır [66]. SULTAN VELED de bu münasebetle Sultan Mes'ud'u tahniye ederek yazdığı şiirlerinde sultan «dünyayı yakan Türkleri» itaatma aldı, yahut «Türkler ondan korkarak dağ mağaralarma gizlendiler» demekte [67], yani Uc'lara karşı olan

bu seferi Sultan Mes'ud'un (yani Selçukluların) zaferi olarak göstermektedir.

Germiyan-oğulları'nın bu isyana karışmamış olduğu malûmdur. Karamanlılara düşman olduklarından bunlarm da Kayı uruğundan olan Kastamonu beğleri ve Alayuntlu boyundan Candar-oğulları gibi, Sultan Mes'ud, yani İlhanlılar tarafında bulunmuş olmaları muhtemeldir. Kastamonu beylerine tâbi olan Söğüt Kayı'larının yani Osman Bey'in de bittabi İlhanlılar ve Sultan Mes'ud ve Kayı beyleri tarafından iştirak etmiş olduğu anlaşılıyor. Osman Bey'in 1291 yılında Mudurnu tarafına yaptığı seferin Rükneddin Kılıç Arslan Keyümers isyanına karşı olan hareketler dolayısiyle yapılmış olduğunu, Çoban ve Candar-oğulları arasında bulunan Osman Bey'in de onlarla beraber bulunduğunu tasavvur edebiliriz. Zaten Osmanlı rivayetlerinde, ancak İlhanlılar tarafından tayin olunan Selçuklular zikredilir; Kılıç Arslan Keyumers'in ismi hiç geçmez. Bu cihetten biz, yukarıda (s. 229) kaydettiğimiz gibi, Keyhatu Hanla Sultan Mes'ud'un Çoban ve Candar-oğulları ile Mogol generallerinin 1291 yılında hareketlerini, Söğüt Kayı beylerini siyasî hayata sürükleyen ilk büyük hâdise olarak kabul edebiliriz.

Emîr Müzafferüddin'in katlinden sonra Çoban-oğulları ehemmiyetini kaybetti. Halefi olan Emîr Mahmud babası gibi «sipehbedh-i diyâr-i Uc» değil, sadece bir «emîr-i sipâh» derecesinde görülüyor [68]. Yazıcı-oğlu da onu sadece «Kastamonu sübaşısı» olarak kaydetmiştir [69]. O, bu vazifede çok vakit kalmamış, Emîr Yemen tarafından öldürülmesi üzerine, Kastamonu Candar-oğullarının eline geçmiştir [70]. Candar-oğulları, İlhanlılar tarafından nasb ve tayin olunan [71], Kastamonu ve Paflagonya'nın ötesinde nüfuzu olmıyan beylerdi. Çoban-oğullarından sonra «sipehbedh-i diyar-i Uc» vazifesi Germiyan-oğulları eline geçti ve İlhanlılar onların diğer küçük beyler üzerinde aksakallığını tanıdı. 1299 yılında, yani Sülemiş isyanları sırasında Ankara dahi bunlarm elinde kaldığı gibi [72], Bizans kaynaklarında da 1300 hududunda ancak «Alısorus» yani Alişir-oğulları ön safta zikredilmiştir.

Osman Bey'in hayatının ilk devirlerine ait Osmanlı rivayetlerinde zikrolunan ve tetkike değer kayıtlardan biri de, onun Ereğli yanında Biga meydanında Bayancar Tatar ile ve Bursa yanındaki Yenişehir'de Aktav Tatarları ile savaşma ve Selçuklu Alâeddin Keykubad'la münasebetlerine ait olan müphem ve karışık hâtıralardır. Bu rivayetlerde üç muhtelif hâdise: Ereğli yanında Bayancar Tatar ile olan savaş, Bga (Biga) yanmda Aktav Tatarları ile ve bir de Bursa yanındaki Yenişehir civarında yine Aktav Tatarları ile olan muharebeler; İlhanlıların Tatarları ile Balkan Tatarları, Selçuklular-

dan Birinci ve Üçüncü Alâeddin Keykubad'ın adı, birbirleriyle karıştırılmıştır. Biz bunları tetkik edelim.

1) **Bayancar ile olan** savaş, 1298 yılında olmuştur. Yukarıda (s. 243) kısmen anlattığım gibi mezkûr senede Gazan Han, Buçukur ismindeki bir beğini «emîr-ül-ümerâ-i leşker-i Rûm» ve Urıankhıt uruğundan Bayancar'ı «eyalet» olarak tayin etmiş; bir de Dokuz Temür isminde birisini onlara muavin olarak nasbetmişti. Daycu Noyan'ın torunu olan Sülemiş bu tayine razı olmayıp, vâliiumumîlik benim hakkımdır diyerek, Bisüvüt ve onlarla birlikte olan kabilelerin teşkil ettiği tümenin başında olduğu halde, ayaklandı, Calayır ve Khıtay uruklarının beyleri de bununla beraberdi. Karaman-oğulları da Sülemiş tarafında bulundular, hattâ Karaman-eli bu isyanın merkezini teşkil etti. İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ, «Sülemiş Karaman dağlarına malik olduktan sonra Gazana isyan etti» demiştir. Osmanlı rivayetlerinde Bayancar Tatar'a karşı Ereğli'de vaki olan savaş hakkındaki hâtıra [73], Karadeniz-Ereğlisi'nde değil, Karaman-Ereğlisi'nde vaki olan savaşa aittir [74]. Sülemiş bu Ereğli civarında Buçukur ve Bayancarlarla çarpışıp onları mağlûp etti ve Bayancar'ı ele geçirerek öldürdü.

Bu kış çok kar yağmış olduğundan Sülemiş'i tenkil için Tebriz'den yardım gönderilemedi. Karamanlı ve Osmanlı rivayetlerinden anlaşıldığına göre, Germiyan-oğulları ile onlara komşu olan Varsaklar ve Çavdar Tatarları da «Tatarlar» la beraber, yani, Tebriz hükûmeti tarafında olmuşlarsa da, Sülemiş bütün batı Anadolu'yu ele almıya muvaffak oldu. Kardeşi Kutuktu ile Muhlis-i Rumî'yi Mısır'a mümessil olarak gönderip Memlûklar ile temasa girerek onlardan da yardım vâdini aldı. Osman Bey'in bu hâdisede Karaman-oğlu ile birlikte Sülemiş tarafında bulunduğu, Osmanlı rivayetlerinde, Bayancar'ın düşman Karaman ile Sülemiş ve Muhlis'in dost gösterilmesi ile sabittir. Bu rivayetlerde Mudurnu tarafında yaşayan Samsa Çavuş'un kardeşi olarak zikrolunan bir Sülemiş vardır, ki bu, Osman Bey'e tâbi olmuş gibi gösteriliyor. Burada Osman Bey'in büyük Sülemiş ile olan münasebetlerine dair olan hâtıranın, başka bir zata ait hâtıralarla karıştırılmış olduğu görülüyor. Sülemiş tarafından Mısır'a gönderilmiş olduğunu İbn Fadlallah al-'Umarıden öğrendiğimiz «Muhlis-i Rumî» [75], Sülemiş'in yurdu olan Karaman'da yaşıyan ve onun hareketlerine candan iştirak eden Türk Babaî şeyhi Muhlis Paşa'dır. Osman Bey'in seferine iştirak etmiş ve «bir münasebetle» 40 gün yahut 6 ay Konya'da padişah olmuş gösterilen bu zatın, bu şehrin idaresine Sülemiş tarafından tayin edilmiş olması pek muhtemeldir. Osmanlı rivayetleri Sülemiş'in ağabeyisi olarak gösterdiği Samsa Çavuş hak-

kında «Mudurnuda otururdu, yoldaşlığa yarar cemaatleri çok idi» demektedir [76 a]. Bu «Samsa» yukarıda zikri geçen «Kutuktu» dan ayrı olsa gerektir. Herhalde Osmanlı rivayetlerinde Eskişehri idare eden **Uygud** (ihtimal Uygur), Düzce ve Bolu'yu idare eden **Kongur** Alpların, İbn Battuta'da mezkûr Göynük sahibi **Cakü'**nün bu mıntakaya yerleşen İlhanlı timarlıları olması pek muhtemeldir [76 b].

Aksarayî ve Reşideddin'den başka Mısır ve Suriye müellifleri de, bize bu Sülemiş hâdisesini anlatırlar. REŞİDEDDİN diyor ki: «Sülemiş Danişmend vilâyetindeki (Mogol) askerî birliklerini kendi tarafına çekti. Ucları da ele aldı, 50.000 kadar atlı askere mâlik olduğu gibi, ona Mısır Memlûklarından da 20.000 kadar asker yardıma gönderilmişti. O birçok serseriyi etrafına topladı, birçok adamlara emîrlik unvanı, sancak ve nakare verdi» [77]. Karama-oğullarının tarihçisi olan ŞİKÂRÎ, Osman Bey'i bu isyan hareketlerinde Karaman-oğlunun müttefiki göstermiş ve Turgut uruğu beyi Ali Beyin Murad Hüdavendigâr'a hitaben: «Senin babanı Germiyan-oğlu elinden kurtaran Karaman-oğlu değil mi? Osman Bey'e alem ve nakare vererek bey yapan da Karaman-oğlu değil miydi?» diyerek Osman Bey'e emirlik alâmeti olan alem ve nakare'nin Karaman-oğlu yoluyla geldiğinin Birinci Murad devrinde herkesin bildiği bir hakikat sıfatiyle anlatmıştır [78].

Sülemiş, 1299 yılı başlarında tekmil Batı ve Orta Anadolu'yu ele geçirmişti. Gazan Han'ın nasb ettiği Selçuk Sultanı Alâeddin Keykubad III. yü azan Han'a giderken Erzincan'da durdurarak Gazan için götürmekte olduğu hediyelerini de elinden aldı. Buna nazaran Erzincan tarafları da Sülemiş'in elinde bulunuyordu. Hükûmet kuvvetleri Sülemiş'i ancak 22 Nisan 1299 da Erzincan yanında mağlûp edebildiler. Fakat o teslim olmayıp Suiye'ye kaçtı ve Memlûklardan yardım alarak bir daha Anadolu'ya girdi. Anlaşılan bu zat, kendisini çok Müslüman göstererek ülemanın ve dervişlerin kendi lehine propagandasını temin ve bazı şehirleri bunların da yardımıyla kendisine ilhak edebilmişti. Bu nevi ülemanın Sülemiş lehine yazdıkları yazılarda Gazan Han «din düşmanı», ve onun ordusu «ehli şirk», Sülemiş ise İslâm bayrağını taşıyan bir sultan olarak gösterilmiştir [79]. 1301 Ağustosunda Sülemiş yeniden mağlûp edilerek esir alınmış ve arkadaşlariyle birlikte Tebriz'de idam olunmuştur. Bu hâdisede Alâeddin Keykubad III. ve veziri Ahmed Lâkuşî, mücadele eden iki İlhanlı gurupu arasında müşkül vaziyette kalmış, fakat Gazan Han tarafını tutmuş, hattâ bir aralık mahsur kalmışlardır [80]. Gazan Han, Alâeddin Keykubad'a bu sadakatinin karşılığı olarak İlhanlılardan şehzade Hülecü'nün kızını vererek damad yaptı ve «Er-

zurum'dan Antalya'ya kadar tekmil Rum ülkesi» nin sultanı olarak nasbetti [81]. Fakat o, yukarıda (s. 250) anlattığım gibi, kendisini Türkmenlere sevdiremedi. Bu husus, ilk Osmanlı rivayetlerine de aksetmiştir. Eğer Osman Beyin birer yüksek zattan «emâret unvanı, sancak ve nakare» aldığı doğru ise, o, bunu Sülemişten almış olur [82].

Uydurulmuş olması muhtemel olmıyan rivayetlerde ise. o, Sultan Alâeddin'e muhalif gösterilmiştir [83]. Osman ile Karaman Beyi «Mogol» (yani Sülemiş) tarafında olup «Tatar» (yani Bucukur ve Bayancar) aleyhinde harbetmişti [84]. Herhalde bu savaşlara ait rivayetlerde «Tatar» ismi, ancak İlhanlı ordusunu Danişmend vilâyetinde oturan Tatar tümenleri demektir. Baltu isyanından sonra gelen bu Sülemiş isyanı, gerek isyan ederek ve gerekse onları tenkil maksadiyle Uclar'a gelen Mogol ve Doğu-Türk uruglarının gelip dolmasına vesile olan ikinci büyük hâdisedir. Muineddin Pervane'nin Uc'a bitişik vilâyetleri idare eden oğlu Muhammed Pervane, kendi etrafına boyuna asker toplamasının sebebini: «Bu zaman, Mogolların kaynaştığı bir zamandır, Uc'da askersiz oturulmaz» demişti [85]. Osman Beyi siyaset sahasına çıkaran ilk büyük hâdise işte bu Sülemiş - Bayancar mücadelesi olmuştur.

2) İkinci hâdiseye yani **Bga'da Aktav Tatarları ile savaş**'a gelince, burada «Bga» şeklinde yazılan yer adını «Buga» değil, «Biga» okumak icap eder. Aktav Tatarları [86 a], Coçı Ulusu Tatarlarının Balkanlarda, Tuna havzalarında yaşıyanlarıdır, ki reisleri olan şehzade Nogay'ın katlinden sonra bunların dağılması hâdisesini yukarıda (s. 270) görmüştük. Tuna boyunda 200.000 çadır teşkil eden kalabalık bir camia halinde yaşıyan bu Tatarların beyleri Nogay'ın sağlığında Bizans topraklarına müteaddit defa girmişler ve bu memleketi yakından tanımışlardı. 1299 da Nogay öldükten sonra bunların mühim bir kısmı, Toktagu Han'dan ve oğullarından korkarak Bizans toprağına girdiler. Bizanslılar bunları, Turkopullarla birlikte Anadolu'daki Uc beylerine karşı hududu muhafaza etmek için veyahut da onların işgal ettikleri yerleri geri almak için göndermişlerdir. Bilindiği gibi, o zaman Uc beylerinden bazıları Müslüman oldukları halde Bizans'a giderek onun hizmetine giriyorlardı. Turkopulların da çoğu esasen Müslüman olan Türkmen askerleri idi. Bunların arasında şimdiki Aydın vilâyetinde yaşıyan Uc beylerinden ayrılmış Melik İshak adlı birisi vardı. O sıralarda Bizanslıların hizmetindeki Katalonyalılarm arasında Mağribli Müslüman Araplar da bulunuyorlardı. Osmanlı rivayetlerinde bir anoehronizm eseri olarak «Aktav» tesmiye olunan bu Tatarlar, Nogay'ın idaresinde Müslüman olmuşlardı. Bu

camiaya dahil olan Alan'lar da vardı, onlar Hıristiyandı; fakat onların arasında da İslâm propagandası artıyordu [86 b]. Bunlar Bizanslıların Anadolu seferine birkaç defa iştirak etmişlerdir. Bir defa imparator Michael zamanında Bizans ordusiyle beraber Çanakkale'den geçip Mağnisa ile Biga arasında Anadolu beyleri tarafından müthiş bir hezimete uğratıldılar. Bu vakıa 1300-1301 yıllarında olmuştur [87].

3) **Bursa yanındaki Yenişehir'de Tatarlarla savaş'a** gelince [88], bu, daha ziyade Bizans hizmetinde bulunup İzmit'i müdafaa eden Nogay Tatarlariyle olan bir savaşa ait karanlık bir hâtıradan ibaret olsa gerektir. Nogay'ın (1299 yılında) katlinden sonra dağılan ordusuna mensup bir bey deniz yoluyla İlhanlılara giderken ters rüzgâr tarafından Eregli'ye atılmış, Bizanslıların eline düşmüş ve Bizans hizmetine intisap edip Hıristiyan olarak İzmit'in müdafaasına memur edilmişti. Nogay'ın en yakın adamı olduğu anlatılan bu beyin ismi Κοοζιμπαζις (Kuksimpaksis) şeklinde yazılmıştır. Bizans kaynaklarındaki παζις daha ziyade «bek» demektir. Burada ise PACHYMERS «paksis» kelimesinin «kâhin» demek olduğunu tasrih etmiştir. Buna nazaran «bakhşı» demek olacak. Herhalde bu Kuksimpaksis, «Küçüm-Bakhşı» gibi bir isim olacak [89]. Bu Tatar beyi İzmit vâlisi sıfatiyle bulunduğundan, Uc beylerinden PACHYMRES'te «Suliman paksis» yani «Süleyman Bey» diye yazılan bir beyi ve arkadaşlarını Bizans tarafına meylettirmek vazifesiyle tavzif edilmişti [90]. Bu da Candar Yemen Beğin oğlu Süleyman Beğ (sonraki Paşa) olsa gerektir. Çünkü o, 1335 yıllarında İbn Battuta geldiği sırada yaşı yetmişi geçmiş bir ihtiyardı. Osman Bey'in Tatarları Yenişehir civarında mağlûp ettiğine ait olan rivayetler, işte bu Küçüm Bakhşı ile aralarında 1300 yıllarında vaki olan birer savaşa ait olabilir [91].

Osman Bey'i Bizans taraflarında fütuhat ve gazada bulunmağa sevkeden âmiller, bir değil birkaçtır. Söğüt'de oturan Kayı beylerinin İnebolu ve Bursa'yı ele geçirmeleri için müsaid şartlar vardı. Bunlardan istifade etmek hevesine düşmek, bu savaşçı Türk beyleri için tâbii işti.

a) Evvelâ bu bölge. **Bizanslılarla İlhanlılar arasında büyük ticaret yolu** üzerinde bulunuyordu. Bizansla olan siyasî münasebetler de bu yol üzerinden devam ettiriliyordu. Bizans imparatorunun kızının Olcaytu'ya gönderilmesi de, bu yol üzerinden olmuştu. Bidayette Gazan Han'a gönderilecek olan bu kadının ve maiyetinin geçmesine mâni olmaması, Bizanslılara karşı olan düşmanca hareketlerinin durdurulması kendisine emredildiği halde, Osman Bey'in buna bakmadığı Bizans kaynaklarında zikredilmektedir. Prensesin gelmesini bildiren elçiler, REŞİDEDDİN'e göre 14 rebî'ulevvel 702

(7.11.1302) de Tebriz'e varmışlardı. Rum prensesi ancak Gazan Han'ın vefatından sonra geldi. Olcaytu'nun bu kadının gelmesi dolayısiyle Bithnya'da Keşişdağı (Uludağ) civarına 30.000 kadar asker gönderdiği de, Bizans kaynaklarında yazılıdır [92]. Bu zamanda Bizansın, İlhanlılara yalnız kız vererek sıhrî münasebet tesisini düşünmüş olduğu değil, Tebriz'e karşı bir nevı tâbiiyeti bile iltizam ettiği muhakkaktır. Bizansm Gazan Han'a cizye verdiği hakkında şâir ENVERÎ'nin yukarıda (s. 229) naklolunan sözü, asılsız değildir. Bu husus REŞİDEDDİN'in Gazan Han zamanında Kınnesrin vâlisı olan oğlu Hoca Sadettin'e yazdığı mektubunda, Tebriz'in Rab'-i Reşidi kısmında kendi tarafından vücuda getirilen yüksek mekteplerin ve orda okuyan 6.000 talebenin iaşesi için tahsis edilen varidatın başında «Rum ve Büyük-Kustantiniyenin cizyesi» zikredilmiş olmasiyle [93] teeyyüt etmektedir. Bizansın Germiyan-oğluna da senevî 100.000 dinar vergi (utave) ve pek çok hediyeler göndermekte olduğu da, İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ'de mezkûrdur. Rabıtaları bu kadar sıkı olan İlhanlılar ve Germiyan-oğulları ile Bizans arasında ve büyük yolun üzerinde bulunan Osman Bey de muhakkak İlhanlıların hizmetinde idi. Kastamonu'daki Candarlıların ve Aydın beylerinin önde bulundukları, siyasî nüfuzları ve ordu teşkilâtları daha büyük olduğu halde, onların yerine Söğüt beylerinin geçmiş olması, başlıca bu Bitinya'dan geçen ticaret yolunun ve İlhanlı-Bizans münasebetinin ehemmiyeti yüzünden olmuştur. Zaten Osman Bey'in tarihte ilk defa zikri de, Anadolu kaynaklarında değil, Bizans menbalarında 1302 yılı hâdisesinde, bu ticaret yolu üzerinde Bizanslıların âsâyişini ihlâl eden birisi sıfatiyle geçmiştir.

b) Sakarya havzasındaki Uc Türkleri arasına Bizans ülkelerini fetih fikri Gazan zamanında Rumelinden dönüp gelen ve Olcaytu zamanmda İlhanlıların himayesini gören dervişleri ve (Çepni'ler başta olmak üzere [94] akidece yarı şiî Türkmen uruğları tarafından beslenmiştir. Bunu, eski Araplar zamanındaki «gazilîk» in Bizans «Akritoi» ları ile temas neticesinde dirilmesi şeklinde izah etmek [95] yanlıştır. 1299 yılında şehzade Nogay'ın vefatını müteakip Tuna havzasında ve Rumelinde artık Müslümanlık yoluna girmiş olan ülkelerin tekrar gâvur memleketi olması ve bunların binlerce aileleriyle birlikte Karası'ya dönüp gelmesi [96], birçok Müslümanların Küçüm Bakhşı gibi tenassur ederek Bizans hizmetine intisap eylemesi (Bursa'da tekfur olan Baursuk'un da bu gibi mutanassır Türklerden biri olması pek muhtemeldir) Uc mıntakasında gaza ile geçinen mutaassıp dervişler ve onlara toptan yani oymak halinde mürid olan Türkmenler için heyecan doğurucu bir hâdise olmuştur. Şehzade Nogay'ın kadını Çini Hatun ve büyük oğlu Tü-

ri, Gazan Han'ın karargâhına gelerek, İlhanı Altunorda'da tekrar kefereyi hâkim kılan Toktagu Han'a karşı harb ilân etmeğe teşvik ettiler [97]. Saltuk Baba'nın, Nogay'ın katlinden sonra Rumeli'nden kaçıp İlhanlılara gelen halifesi **Tokatlı Barak Baba** da, Gazan Han nezdinde makbuliyete geçmişti. Bu da Toktagu ile Bizans'ın birleşmiş kuvvetleri tarafından Anadolu'ya ve İlhanlı ülkesine geri atılan Rumeli gazilerinin manevî rehberi ve öncüsü idi. Bunlar Bizansa karşı ciddî teşvikatta bulundular. Sarı Saltuk gibi pîrlerinin ve pek çok gazilerin cesedleri, Tuna havzasında ve Dobruca'da kalmıştı. Az sonra Altınordu'da Toktagu Han vefat edip, yerine tekrar bir Müslüman Hanın yani Özbek Han'ın geçmiş olması, Sakarya havzasında ümitleri büyütmüştür. Her gittiği yerde şaman gibi elde davul («tüngür») bulunduran, şaman sahneleri yapan boynuzlu Barak Baba'nın Bitiniya'da bulunduğu, Bursa vilâyetinde Kestil nahiyesindeki Barak-fakih ismindeki köy adından ve bu şeyhe ait rivayetlerden istidlâl ediliyor [98]. «Han elçisi» sıfatiyle Suriye'de, Gilân'da ve diğer yerlerde bulunduğunu gördüğümüz bu şeyhin, Olcaytu tarafından Keşişdağı mıntakasında 1302 yılında gönderilen İlhanlı ordusu içinde bulunmuş olması da pek mümkündür. Herhalde bu şeyhin en kuvvetli mürid ve halifeleri Sakarya havzasında bulunuyordu. Bunlar da, Horasan'dan gelen **Tapduk Emre** ile Azerbaycan'dan gelen **Geyikli Baba**, ve Tapduk'un halifesi olan **Yunus Emre**'dir. Yeni bulunan bir vesikadan 1320 de vefat ettiği ve Bursuk suyunun Sakarya'ya döküldüğü yerdeki Sarı köyde medfun olduğu anlaşılan [99] Yunus Emre kendi divanında:

Yunusa Tapduk-u Saltuk-u Barak'daudır nasib * çüu gönülden cûş kıldı, men niçe pinhan olam [100] demektedir. Barağ'ın halifesi olan Tapduk Emre'nin ve haleflerinin mezarı da, yine Sakarya havzasında Nallıhan kazası köylerinden Emre köyündedir [101]. Barağ'ın müridi ve Osman ile Orhan Bey'lerin de muasırı olan Geyikli Baba da, Bursa yanında Barağ'a nisbet edilen köye yakın olan «Baba Sultan» köyünde yatıyor [102]. Mezarı Rumeli'nde kalan Sarı Saltuk'un bu ateşli, Ali'nin Olcaytu Han'a hulûl ettiğini söyleyecek kadar bu hana bağlanan halifesi Barak Baba, İstanbul'un fethinden evvel yazılan nüshaları ile de bize malûm olan ve aslında en çok Kıpçak şivesiyle karışık yazılan «kelimât» yahut «şathiyât» bırakmıştır.

Şeyh bu **«kelimât»** da: «Kendisinin sipahi iken bey olduğunu, her gün bir kaz yediğini, sultana (yani Olcaytu Han'a) hiyanet etmediğini söyledikten sonra; dine kuvvet vermek istiyorsan, evin kapısını kır (sedleri yık), İstanbul ile Trabzon şehirlerinin muteber büyük adamlarını Karadenize dök, uşaklarını esir alıp Müslüman çerisine kat ve Muhammed Peygambere salâ-

vat söyle» diyor, ve galiba böyle bir fütuhatın sonunda yapılacak bayramlara işaret ederek, müteaddid **çardaklar** kurularak **karsa** oyunları yapılacağını ve **tokuzar öğüzden soğum** ziyafetleri tertip edileceğini yine şaman sathiyatı tarzında söylüyor. Bu sözlerinin çok mânalı olduğuna da işaret ederek: «Bu dersi anlayan anladı, anlamayan (hakkında da Kıpçakça olarak) tangladı» (yani tahminen bildi) demektedir [103].

Dervişlerin nüfuzunda yaşıyan bir muhitte Barak gibi hükümdarın mukarrebi ve yarı şamani olan dervişlerin öncüsü bulunan bir zatın, bu şekilde İstanbul ve Trabzon'daki Bizans imparatorluklarını silip süpürüp denize dökmeyi tavsiye eder şekildeki talimatının, Sakarya'daki Türk muhiti üzerindeki tesirinin azameti ancak tasavvur olunabilir. Sarı Saltuk gibi Barak'ın da Sultan İzzeddin Keykâvüs'un muhitinden ve Karadeniz'in kuzeyinde bir aralık coşan dinî hareket, gazilik hareketi namına iş yaptığı ve bunu Uc Türklerinin ve İlhanlıların kudretiyle kuvveden fiile çıkarmak istediği şüphesizdir. İbn Battuta'nın Azak ve Kafkasya şimalindeki Macar yolunda Horasan'dan, Irak ve Rum'dan gelen gazileri gördüğünü yukarıda (s. 268) zikretmiştim. Biraz sonra Altınorda Hanı Temür Kutlug Han'ın 1398 yılında uygur harfleriyle yazılan yarlığını, Ozu (Dneper) ırmağı boyunda «Mücâvirân» denilen yerde imzaladığı malûmdur [104]. Şimdiki Kermencük'e yakın olduğu anlaşılan bu yerin (köy, yahut kasaba) ismi «mücâvirler» yani Mekke mücâvirleri demektir. Bu hususa, yani küffar hududunda gazilerin köy ve kasaba kurarak yerleşmelerinin, İlhanlı devletinin «Firenk» hududunda olduğu gibi [105], Altınorda'nın «Firenk» hududlarında da olmuştur.

c) Osman Bey ve oğulları için başka bir müsaid şerait de **Bizans'ın iç durumu'**nun bu zamanda çok karışık bulunması olmuştur. O sırada Andronikos II. (1283-1338) hükûmet sürmüştür ki, bu imparator çağında Bizans fevkalâde bir buhran devresi geçiriyordu. Bitinya, Firikya ve Paflagonya'daki dağlık bölgelerde Bizans sınırlarını koruyan ahalisi, eskiden vergilerden muaf tutulduğu halde, Andronikos bunlara ağır vergi tarhetmiş ve böylece bunların düşmanlığını kazanmıştı. Kendi kumandanlarından Flontropinus'u derme çatma bir orduyla Bitinya'nın müdafaasına göndermişti. Onlara erzak göndermediği gibi, maaşlarını da temin edemedi ve neticede bu ordu dağıldı. Bir yandan Germiyan-oğlu Menderes boyundaki Bizans kalelerini birer birer fethederken, Aydınoğlu da Sart şehrini almıştı. Başka bir taraftan Candaroğulları da Bizans kalelerini kuşatıyorlardı. İmparatorun ordusu yoktu. Olanını da, Balkanlarda kaybettiği nüfuzunu ikame etmek için sarfetmek mecburiyetinde idi. Küçükasya'daki sınır bölgelerinin Uc beyleri

tarafından işgal edilmesi imparatorun nüfuzunu büsbütün sarsıyordu. Nihayet bir **Roje de Flor** adlı yabancı Sicilya'dan gelerek 8.000 kadar bir derme askeriyle imparatora hizmet teklifinde bulundu. Bunlar İspanyollarla Magribli Araplardan ibaretti. Bunları «memleketin müdafileri» sıfatiyle hizmetine kabul eden imparator, **Roje de Flor**'a yalnız geniş salâhiyetler vermekle kalmadı, prenseslerden birini de ona vererek Bizansta büyük bir mevki kazanmasına yol açtı. Bu da, Bizans âyân ve eşrafı arasında imparatora karşı derin bir nefret hissini uyandırdı. İmparator Bizansa gelerek ücretli asker olan ve «Turkopul» ismi altında anılan Müslümanlardan da askerî birlikler kurmuştu. Sonra Aydın Türklerinden adı yukarıda geçen Melik İshak 10.000 kadar askeriyle Bizansın hizmetine intisap etti. Öte yandan Tuna boyundaki Nogay'ın ordusunu teşkil eden Tatarlarla Alanların bir kısmı da, şimdi anlattığımız gibi, Bizans hizmetine girmişlerdi. İçten çürümüş olan Bizans, her taraftan Müslüman ve gayrimüslim Türk ve Tatarları askerliğe ala ala, memleketini ve içteki çürüklüğünü bunlara pek yakından tanıtmıştı. Hülâsa, Bizans ordusunda Bizanslılardan başka herşey vardı. İşte Bursa'nın 1326 yılında Orhan Bey tarafından işgali, böyle bir şeraitte husule geldi. Sınır boyundaki Hıristiyan Bizans askerlerinden hattâ kumandanları arasında imparatorun hizmetinde bulunan İslâm-Hıristiyan karışık Katalan-Turkopullar birliğinde kalmaktansa, Kayı beylerine iltihak etmeyi tercih edenler bulundu. Bir taraftan İlhanlı kuvvetlerinin Barula ve Baltu ile başlanan isyanları dolayısiyle **batıya sıkışan uruğlar;** diğer taraftan aşağı Sakarya ve Paflagonya'da Gazan Han zamanından başlayıp çoğalan ve YAZICIOĞLU'nun «366 timarlu sipahi» den bahsetmesine esas olan **askerî ikta'lar** Bizansın çürüklüğünden istifade eylemekte Osman Beyi ve oğullarını destekleyen **nüfus kalabalığını** teşkil etmişler, Sakarya'dan Çanakkale'ye kadar uzanan yerleri fetheder etmez Rum firarilerinden boş kalan bütün köy, kasaba ve şehirleri Müslüman Türklerle doldurmak için sonsuz kaynak olmuşlardır.

Öte taraftan Osman Beyin şahsî karakteri, onun ve maiyetinin medenî seviyesi bu bölgede yalnız İslâmlar değil Hıristiyanlar arasında da nüfuz kazanmaları için elverişli olmuştur. Burası gerçekten çok cengâver ve iş bilen kabile reisleri tarafından idare edilmiştir. Gerek Ertoğrul ve gerek Osman Beyin şahsî meziyetleri hakkında naklolunan rivayetlere inanmak gerektir. Bunlar bütün savaşları bizzat idare etmişler ve bu sayede küçük kabile reisliğinden bütün ülkedeki kabile askerî teşkilâtlarının başına geçebilmişlerdir. Bunların medenî seviyeleri meselâ Kastamonu ve Germiyan beylerinkiyle kıyas kabul etmez derecede aşağı olduğundan, Müslüman olmakla bera-

ber İslâm taassubundan uzak bulunmuşlar; bu da kendilerine iltihak eden, fakat tam bir Müslüman olmadıkları halde Türk derviş ve Abdallarını kendilerine manevî rehber ve pir tanıyan her türlü Türk ve Moğol «evbaş» ı ile ve mühtedi Hıristiyanlar ile hemen ozlaşmalarını kolaylaştırmıştır.

Osman Beyin mensup olduğu aşiretin, Kayıların, bidayette adetçe pek az (400 çadır) olduğu, Uç'taki muhtelif Türk unsurlarıyla karışarak vücuda getirdikleri kuvvetin din gayreti ile birleşmiş olduğu hakkındaki rivayetlere de inanmak icab eder. Orhan Beyin zamanında yaşıyan Mısırlı müellif İBN FADLALLAH AL-UMARÎ'de Orhan Beyin askerleri ve tebaası «görünüşte müthiş, hakikatte ise manasız derme çatma unsurdur, kendileri istikametten mahrum, fakat komşuları ile eyi geçinmesini bilen ve daima gazada bulunan insanlardır» şeklinde tavsif edilmiştir [106]. Osmanlı müverrihi ALİ de ilk Osmanlı camiası hakkında «ol zamanda sükkâni Mulk-i Rum ekseriya guzat'ı Etrâk ve Tatar ediği malûm ve saire ahalii mezburun ise evlâdü kefereden zuhur etmiş bir bölük sâde levh edikleri mefhum» demiştir [107 a]. Fakat Osman ve Orhan Beylerin kuvveti de işte bu gibi muhtelif unsurları, yalnız Türk, Mogol Kıpçak ve saire unsurlarını değil, Horasanlıları ve muhtelif mütedileri Müslümanlık ve Türklük esasmda birleştirerek büyük bir devletin temelini kurabilmelerinde olmuştur.

— 3 —

İLK OSMANLI SULTANLARI VE FÜTUHATLARI

Orhan Gazi'nin 1326 yılında Bursa'yı fethedip 1327 de ilk sikkesini darbetmesiyle başlanan [107 b] Osmanlı devletini kurma işi, onun vefatından sonra oğlu Birinci Murad (1359-89), bunun oğlu Yıldırım Bayazid (1389-1402), sonra bunun oğulları Emir Süleyman ve Çelebi Mehmed (1403-1421), Çelebi Mehmedin oğlu İkinci Murad (1421-1451) ve sonra bunun niz ve Karadeniz'i birleştiren büyük bir deniz devleti, ayni zamanda Anadolu ile Rumeli'yi ve Balkanları birleştiren büyük bir Avroasya kara devleti kurulmuş oldu ve Fatih Sultan Mehmet te kendisini «iki deniz ve iki kara sultanı» (sultan al-barreyn ve 'l-bahreyn) tesmiye eder oldu.

Orhan Gazi 1330 yılında İznik'i zaptettikten sonra, 1336 da Karası beyliğinin çoğunu da kendi memleketine ilhak edip Marmara havzasma mâlik oldu. Bundan sonrası, artık daima zaferle biten fütuhat silsilesidir. Orhan Beği istiklâl yoluna sevkeden hâdise, 1327 de Temürtaş Noyanın Rum beğ-

lcrbeğliğinin sona erip Anadolu'nun idaresinde gevşeklik ve dağılma prosesinin başlanması ve nihayet 1335 te Ebu Sa'id Hanın vefatiyle memleketin herc ü merc yoluna girmesi olmuştur [108]. Bundan önce Osman Beğ ve oğlu Orhan, Bizanslılara karşı yıldırıcı olmakla beraber, İlhanlılara karşı muti' ve munkad kalmışlardır. Bidayette Kastamonu emirlerine, sonra Germiyan oğullarına tâbi olduklarından tarihlerde adları geçmez: İlhanlı Emir Çoban, 1314 te, Sıvas yanındaki Karanbük'te Anadolu beylerini topladığında Osman Beğ, «Germiyan oğluna tâbi olup onunla beraber gelen beyler» [109] sırasına dahil olmuş olsa gerektir. Temürtaş Noyan kendisi bazan Kayı beylerinin de yaşadığı Sakarya havzasında kışlamıştır [110]. Ve Osman Beğin Temürtaş Noyan'a vergi te'diye ettiğine dair kayıt ta vardır [111].

Verdiği malûmatlar 1330 senelerine ait olan müverrih ABU'L-FİDÂ Rum ve İstanbul hududundaki ayrı teşekküller sıfatiyle Candaroğlu Süleyman Paşa'nın Kastamonu beyliğini, Karamanoglu ve Hamidoğlu beyliklerini zikrettiği halde. Orhan Beyin idaresinde olan bir beylikten haber vermemiştir. Çobanoğulları zamanında tertip olunan ve 1349-50 yıllarına ait bütçe cedvelinde bütün «Memâlik-i Rum al-mahrusa» nın vergileri Hoca Necmeddin Cüveynî'ye «mukata'a ve zımân yoluyla» verildiği kaydolunurken, Orta Anadolu vilâyetleri «al-Vustâniye» (yani orta vilâyetler) ismiyle; Karaman, Germiyan, Egridür, Hamidoğlu, **Orhan,** Sinob, Denizli, Gerede - Bolu, Umurbey, ve Kastamonu da «al-Ucât» umumî ismiyle kaydedilmişlerdir [112]. Yani Orhan Gazi de, Tebriz'de İlhanlı hükûmetinin devamını teşkil eden Çobanlılara ve onların hanı Enüşirvan'a vergi veren beyler arasında zikredilmiştir.

Orhan Beğ'in **DEVLET TEŞKİLÂTI** basitten mudile doğru gelişmiştir. Orhan Gazi 1334 yılında Bursa'da yaptırdığı camiindeki kitabesinde kendisini «emîr-i kebîr» ve bir de «gazilerin sultanı» (sultan el-guzât) tesmiye etmiştir, ki bu, diğer Uc beylerinin de kullandığı mütevazi bir ünvandır. 1324 yılında yazdığı Mekece vakfiyesinde olduğu gibi, 1348 tarihine ait temliknamesinde de Orhan Gazi hiçbir unvan taşımayıp, meskûkâtında da görülen «Orhan bin Osman» sözünü tuğra yerinde kullanmıştır. Vakıfnamesinin metninde de kendisini «men ki Şucâeddîn Orhan bin Fahreddin Osman'ım» diye tesmiye etmiş olup, vesikada şahit sıfatiyle isimleri geçen kardeşleri ve oğulları için dahi hiçbir unvan kullanmamıştır [11]. Fakat temliknâmesinde kendisine nisbetle «**Khudâvendikâr**» unvanını kullanmış olduğu gibi, büyük oğlu Süleyman ile veziri Hacı Paşa'yı **paşa,** diğer üç oğlunu da **bek** unvanlariyle zikretmiştir. Bu **khudâvendikâr**'ın, Selçuklu vezirleri ve kumandanları

için de kullanılan bir ihtiram unvanından ibaret olduğunu, HASAN BN 'ABD ÜLMÜ'MİN AL-KHOYÎ'nin yukarıda isimleri geçen eserlerinden öğreniyoruz. Bu unvan sonradan **hünkâr** şekliyle de maruf olmuştur.

Orhan Beğ sâdece Uc beylerinden birisi olduğu için. Bursa fethine kadar kendisine tâbi beylerin ve devlet memurlarının kadrosu, ancak bir İlhanlı sancak yahut bölük beyliği kadrosundan ileri gitmemiş olduğu görünüyor. **Noyan** gibi yüksek İlhanlı unvanı, Orhan Beğ tarafından Germeyan beğine yazılan bir mektupta, bu beye hitaben, kullanılmış imiş [114]; ben bu mektubu görmedim, ihtimal Germiyanoğluna nisbetle böyle bir unvan kullanılmıştır. Söğüt beylerinin bildiği devlet idare kadrosu, saltanat kurulunca, bazı eski Selçuklu ve kendilerine muasır Mısır müesseseleriyle ikmal edilmiş; fakat bunda da **sultan**'dan sonra gelen büyük rütbeler meselâ vezirlik görülmüyor [115]. Herhalde diğer Türk camialarında olduğu gibi, Osmanlı teşkilâtçılığında da esas, her Türk camiasında çekirdek halinde mevcut olduğunu yukarıda (b.t. 106 - 107) anlattığımız devletçilik taslağını genişletmek olmuştur. Meselâ **paşa, yeniçeri, solaklar, baltacılar, tornacılar, bostancılar** gibi müesseselerin muahhar Osmanlılarda aldığı geniş şekil, Orhan Beğ için henüz tamamiyle yabancı idi. Orhan Beğ teşkilât hususunda Bizanstan bir şey almamıştır. Oğulları devrinde bile (Fâtih'e kadar) **alay, monopol, martolos** ve **efendi** gibi tek tük Rumca tâbirlerden başka bir şey girmemiştir [116]. Zaten Orhan Beğ'in Bursa ve İznik tekfurlarından öğreneceği birşey yoktu; ondan sonra İstanbul'un fethine kadar geçen devirde ise, Osmanlı devleti teşkilâtı artık tam olarak kurulmuş bulunuyordu Askerî teşkilât, toprağın idaresi, divanda inşa usulü kâideleri, arazi tahriri şekilleri, idarî taksimat, ikta' sistemi, malî sistem en çok İlhanlı usulünde idi. Malî idarenin ve defterdarlık usulünün nümunesi olan bir İlhanlı eserinin, **Saadetnâme**'nin Ayasofya kütüphanesinde (N. 4190) bulunan nüshası, Orhan zamanında h. 737 yılında yazılmış olduğu halde, Konya'da Yusufağa Kütüphanesinde (N. 1756) bulunan nüshası h. 815 yılında yani Çelebi Mehmed zamanında Bursa'da yazılmıştır. Murad I 1366, Süleyman Beğin 1404 ve Fatih'in 1461 yıllarına ait «muafiyet» **(tarhanlık)** vesikalarında «tekâlif-i divânîden ve 'avâriz örfîden, ulaktan, segbandan ve tuğanci zahmetinden salgundan muaf» sözleri Osmanlı teşkilâtını nereden geldiğini şüphe götürmez şekilde gösteren delillerdir. Çünkü İlhanlı ve Calayır vesikalarında bu «tekâlif-i divan ve avariz» haricinde ahaliye ağır gelen angariler olarak **barsçı** ve kuşçı zahmetleri muafiyet maddeleri sıfatiyle ayrıca zikrolunmaktadırlar. Yalnız İlhanlılardaki «barsçılar», Osmanlılarda «segban» ile ifade edilmiştir [117]. İlk Osmanlı

kayıtlarında paraya nisbetle kullanılan «sîm-i râyic», «vucûh-i dirhem, dinar» tâbirleri de İlhanlılar zamanında kullanılan tâbirlerdir. Selçuklulardan gelen ıstılahların çoğu İlhanlılar ve Memlûkler için de müşterektir, Selçuklu **vâli, çaşnigir** ve **siibaşı** tâbirleri bu kelimelerin İlhanlılardaki karşılıklarının yerini tutmuştur. Bazı İlhanlı ve Selçuklu tâbirleri sadece Türkleştirilmiştir.

Osmanlılara geçen İlhanlı devletçilik an'anelerinin başında «şeriat» ile muvazi «kanun» **(yasak)** yaşatmak ve vergilerden «tamga» ile bir de ismini «koyun hakkı» şekline değiştiren «kopçur» [118] ve askerî ikta' sistemi gelmektedir. Orhan Beğ zamanında şekli itibariyle tam bir İlhanlı sikkesi olan 6 kıratlık gümüş küçük **akça** 1,152 gram ağırlığındadır; bu ise İlhanlı Gazan'ın 1,152 gramlık «yarım dank» ının aynıdır [119]. **Miskal'ı** yalnız mücevherat ve altın ölçüsü için esas tutarak, muamelede **dirhem** (direm) kullanmak da Tebriz usulüdür. Akça (dirhem) in 24 e (4 akçanın 96 ya) inkisamı ve bu küçük bakır paralara **mangır** denilmesi yine İlhanlı usulüdür. Ve **bu dirhem** 16 kıratlık Tebriz dirhemi olduğu gibi, 7,372 kiloluk Osmanlı **batmanı** da 737,2 gramlık Tebriz **sir'**inin on mislidir [120]. Osmanlılardaki akbayrağın İlhanlı bayrağı olduğu da malûm bir hakikattir [121]. Diğer İlhanlı teşkilât ve tâbirlerinden de şunları zikredelim: Dörtlü divan teşkilâtının teferruatı, defterdarlığa tâbi olan ikta' sisteminin teferruatı, **türe, yasak, tamga, ordu, içoğlan, dışoğlan, ağalar, bahadır, çeri, nöker, kol, bölük, karakol, ugruk, zağarçı, ılgar, cebe, cebeci, cebe-arzı, karavuna, hurc, çete, tünkiir (tünkül) çadır,** bazan kullanılmış olan **yarlıg** tâbiri (Çandarlı Ali Paşa'da), Müslümanlara karşı kullanılan «muafiyet» tâbiri yerine gayrimüslimlere karşı **tarhan** denilmesi.

Orhan Beğin bildiği devlet nizamı ve kanunu, ancak «türe» ve «yasak» tır. Bu cihetten Osmanlı kanunlarına Mısır müelliflerince «yasak-i Osmanî» tesmiye edilmiştir. Osmanlı kıyafetinden «bileğe doğru darlaşan dar yenli Tatar kaftanı» da Mısır müelliflerinin tavsif ettiği bir askerî giyimdir [122]. Fakat Selçuklularca meçhul olup Osmanlılara ancak İlhanlılardan gelen en büyük siyasî umde, yine **yasak zihniyeti** ve vergideki **tamga'**dır. Yani devletin esası, şeriat değil bunlardır. Kadı Burhaneddin'in, Yıldırım Bayazıt hakkında «ilim ve faziletten mahrum sade bir Mogol oğlu» demesi [123] Osman Beğin sırf Mogollar hizmetinde olan ve İslâm kültüründen uzak birisi diye sandığından ileri gelmektedir; yoksa bu ifade, Osman'ın Mogollarla etnik bir karabetini ifade etmez. Orhan Beğin 1324 yılındaki vakfiyesinde «öşür» tâbiri varsa da [124], bu tâbirin İlhanlılardaki **kalan** mukabili olarak kullanıldığı da **malûm** olduğundan, tam şer'î **öşür** mü yahut **kalan'**ın karşılığı mı ol-

duğunu kestiremeyiz. Herhalde Osmanlılarca Selçuklulardan ve şeriattan alınan teşkilâtın, Candarlı Kadı Halil gibi diyanet ehli tarafından sokulduğu bellidir. Osmanlıların tam Türk usulüyle «çekirdek»ten büyüttükleri tipik icadlarmdan biri de, İlhanlı «noyan» ile Selçuklu «vezir» in yerini tutan (ayni zamanda ailenin babadan sonra büyüğü ve «veliahd» mefhumlarını ifade etmek üzere kullanılan) **paşa** unvanıdır. Orhan Gazi bunu, tâbir o zaman için caiz ise, «veliahd» olan oğlu Süleyman Beğ'e nisbetle olduğu gibi, «veziri» Hacı Paşa'ya ve temliknâmesinde sadece «Sinaneddin el-Fakîh» tesmiye olunan diğer «vezir» ine nisbetle de kullanılmıştır [125]. Ben bu kelimenin «baş-şad» demek olacağını ve Kıpçaklardan geldiğini zannediyorum [126]. İhtimal bu tâbirin Osmanlılarda aldığı mâna ile kullanmağa sebeb olan örnek, Sülemiş'in yanında yüksek rütbe aldığını zikrettiğimiz derviş Muhlis Paşa olmuştur [127]. Bu kelime, asıl şekli ne olursa olsun, Türkçedir ve sonradan kesbettiği yüksek mâna da Türk tarihi inkişaflarının mahsulüdür. Bu kelime, İran kavimlerinden hiçbirisi tarafından kullanılmamıştır.

İlk Osmanlılardaki Kıpçak tesiri, yanından geçilmesi caiz olmıyan bir keyfiyettir. Osman Beğ'in Alâeddin Keykubad III. hakkında: «O **sultan** ise, ben han'mm» demesi [128] de, Kıpçaklardan (belki de bunların bir oymağı olan Turgutlardan) geçmiş bir tâbir olsa gerektir. Çünkü **han** tâbirini Açinaoğullarma hâs bilmeyip, kabile reislerine de ıtlâk etmek, Kıpçakların âdetidir. Bitinya'da Kıpçak olacaklarını ileri sürdüğüm Turgutlar'dan başka dahi Oğuz olmıyan bazı uruğların bulunduğu, o zamana ait kayıt ve rivayetlerden öğrenilmektedir [129]. Osman Beğ zamanında yaşamış olan Yunus Emre'nin şiirlerinde de Kıpçakça sözler vardır [130]. Orhan'ın ve maiyetinin dili güzel bir Oğuzca idi, buna 1348 tarihli temliknâmesi Murad Gazi'nin 1385 tarihiyle Termizli Seyyid Büzürg'e ve 1386 tarihiyle Evrenos beye verdiği beratları da şehadet etmektedir; bununla beraber Enverî'nin Osman Beğ ve oğullarının dilinde diğer Oğuzlarca mutad olmıyan kelimelerin bulunduğunu meselâ : **güvey** yerine Mogolca **küregen** kelimesinin kullanıldığını zikrettiğini [131] de unutmamak icab eder. «Zengin» mânasında «bay» tâbiri de Kıpçakçadır. Demek ki, konuşma dilinde şive farkları ne olursa olsun, edebî dil Selçuklu Oğuzcası olmuştur.

Orhan'ın memleketi küçük olup iddi'âlı ulemanın nüfuzu altına daha düşmediğinden, askerî ve sivil idareye ait vaziyet icabı ittihaz ettiği tedbirlerinin tatbik etmekte güçlük çekmemiş; ayni zamanda İlhanlı müesseselerini de kendi memleketinin icablarına göre tâdil edebilmiştir. Memleketi kendi evlâdına vermek için, önceleri silâh arkadaşlarına verilmiş olan yerleri ve

kasabaları onlar ölünce kendi evlâtlarına vermiş; «Yaya» ve «Müsellem» adlarıyla muvazzaf ordu kurmuş; tımarlı süvari teşkilâtında da bazı tadilât yaparak memleketi oymak beylerinin keyfine tâbi olmaktan kurtarmıştır. «Üsera» müessesesi tam olarak mevcut olduğu gibi, ordu ve devlet memur kadrosu için de üsera bir kaynak olmuş. Umur Bey'in vakıfnâmesinde arazi ile beraber üsera'nın vakfı da kaydedilmiştir [132]. Birinci Murad'ın kardeşleri Halil ve İbrahim kendisine muhalefet edince, devleti Osmanlı hanedanına değil, kendi oğullarına ait tanıtmak usulünü yürürlüğe koydu. Üsera'dan «acemi oğlan» ve devşirilen Hıristiyan çocuklarından terbiye ederek «yeniçeri» teşkilâtını kurdu. Hükümdarlarla kendilerini emir yahut beğ telkib etmekte devam ettiler. Fatih Mehmed bile «iki kara ve iki denizin sultanı» olduğu halde, fermanlarının birinde «ben ki emîr-i â'zam Sultan Mehmed Beğim» diye yazmış, bazan «Sultan Muhammed Han sözümüz» şeklinde ilhanlı başlıklarını da kullanmıştır [133]. TURSUNBEY gibi müverrihlerin ifadelerinden anlaşıldığına göre, Fâtih zamanı da dahil olmak üzere Osmanlı Sultanlarının hükümranlık seneleri bahis mevzuu olunca meselâ «Sultan Murad'ın beğliği zamanında» tâbiri kullanılmıştır. Herhalde Osmanlı sultanları için kırallık ve sonra imparatorluk mânasını ifade eden tâbir, **beğ** ve bilhassa **sultan** olmuştur. Arasıra kullanılan **han** yahut **hakan** kelimeleri, ancak edebî bir kıymeti haiz olmuştur.

OSMANLILARIN RUMELİNE GEÇMELERİ daha Orhan'ın hayatında oğlu Süleyman Paşa'nın idaresinde, Hacı Elbeği, Yakub Ece ve diğerleri maiyetinde 1357 de vaki olmuştur. Bunlar Gelibolu'yu üs edinerek bir yıl içinde İpsala ve Tekirdağı'nı işgal ettiler, Osmanlılar bir defa girdikleri yerden çıkmadılar, çıktılarsa da yine geldiler ve tekrar zaptettiler. Yani yerleşme kararları kat'î idi. Bu Rumeli fethini hazırlıyan bazı hâdiseler de vardır: Yukarıda anlattığımız Nogay ve Sarı Saltık'ın inkitaa uğrayan hareketlerinden başka Menteşeoğullarının faaliyeti de mühimdi. Bunların «Persler»e (ihtimal İlhanlı kuvvetlerine) rehberlik eden «Sahilbeği».1282 de Mendires'i geçip, 1284 te dağılıp aç kalan Bizans filosu askerleri ile birleşerek Adalar denizi kıyılarını yağma ettiler, hattâ bir aralık Rodos'u alıp denizciliğe başlamışlardı [134], sonra buna Aydınoğlu da iştirak etti. Bu işin böyle devam etmesine ancak Sen-Jan şövalyelerinin 1344 te İzmir'i işgal eylemeleri mâni olmuştur, fakat Uc Türklerinde denizcilik artık başlamıştı. Rumeli sahiline sallarla çıktıkları rivayet olunan Osmanlılar için Menteşe ve Aydınoğullarının tecrübelerinden istifade eylemek muvaffakiyetleri için mühim bir rehine idi.

Diğer taraftan Rumelinde inkişaf eden hâdiseler de onları buraya celbediyordu. Altın-Orda'da şamanî Toktagu Han'ın vefatından sonra han olan Müslüman Özbek Han Tuna taraflarında Nogay'ın şehadetinden sonra çoğalan Bizans ve Slavların nüfuzunu kırarak tekrar Müslüman Türklerin baskısım arttırmağa başlamıştı. Onun orduları 1319 da Tunayı geçerek Edirne'-ye kadar geldiler [135]. Ayni Özbek Hanın orduları 1324 te Bulgar kralı Sventoslav'ın ölümünden sonra, kral Georg Terter'e (Bizansa karşı) yardım bahanesiyle Trakya'ya, 1330 da dahi Sırplarla olan harbinde bu Terter'e yardım bahanesiyle Köstendil'e kadar ilerliyerek bu ülkenin her tarafını yağma ve talan ettiler [136]. Bu zamanda Özbek Han ile Mısır memlûkü Seyfeddin Ebabekir arasında elçiler mütemadiyen gidip gelirdi. Bu arada Çanakkale'ye ve Marmara sahillerine uğrayıp geçen bu elçiler ile sayısının pek çok olduğunu Mısır kaynaklarından öğrendiğimiz Kıpçak Ulusu hacıları, Orhan Gazi'ye ve maiyetine: «Biz o yandan, siz de bu yandan kâfiri vuralım» diyerek teşvikatta bulunmuş olmaları pek mümkün ve hattâ tabiîdir.

Özbek Han, Rumelinde Müslümanların önce aldıkları yerlerini iade etmekte kusur etmedi: verdiği malûmatın 1330 senelerine ait olduğunu yukarıda anlattığım ABUL-FİDÂ, İsakça ahalisinden çoğunun Müslüman olduğunu ve Tırnova ahalisine «Avlak» denildiği gibi «Burgal» (yani Bulgar) da denildiğini kaydetmiştir, ki bunlar eski Hıristiyan ve artık Slavlaşmış Türkler olup şamanî akideleri unutmamışlardı. Fakat bunların yanında Tuna boyunda kalın Kuman Kıpçak tabakaları yaşıyordu [137], ki bunlar da Hıristiyanlık propagandasına kapılmış olmakla beraber, şamanî idiler. Şamanizm bu gibi unsurla Anadolu'dan gelen Türkler arasında bir bağlılık noktası teşkil ediyordu. Ayni senelerde seyahat eden İBN BATTUTA'da kendisi geçtiği sırada **Babadağı'nın** Müslüman Türkler idaresinde bulunan son nokta olduğunu anlattığı gibi, burada medfun olan Sarı Saltık'ın kerâmetlerine dair söylenen rivayetlerin şeriate uymadığını da ilâve etmiştir. Buradaki İslâmlık Şamanlık ve Hıristiyanlık ile karışık bir halde olduğundan bu rivayetler âlim Arap seyyahına böyle bir intiba bırakmış olsa gerektir. Süleyman Paşa ile Ece Yakup ve diğerlerinin Gelibolu'nun fethine hazırlanmaları, bu çağlara tesadüf etmektedir. Nogay'ın vefatından sonra Bogdan'da Yas (Yaş) vilâyetinde kalan ve Hıristiyanlığı kabul eden Tatarlar, 1326-1363 senelerine ait kayıtlardan anlaşıldığına göre, henüz kendi dillerinde konuşuyorlardı. Bu sırada hükümdarları Aleksander isminde bir Tatar beği idi. Yas, As demektir; şimdiki Yas (Yaş) şehrine adını veren bu kavmin de ayrı beyleri vardı [138]. Yukarıda da anlattığım gibi, Asların bir kısmı Hıristiyan, diğer bir

kısmı da Müslüman idi. Umumiyetle bu gibi zaruret icabı ve Müslümanlık lehine telkinlerin kifayetsizliği yüzünden Hıristiyan olan Türkler ve Tatarlar, iki din arasında intihap yapmak lâzım geldiği zaman, Müslümanlığı tercih ediyorlardı. Bu hususu, Bursa beylerine refakat ederek, onları gazaya teşvik eden dervişler pek iyi biliyorlardı. Süleyman Paşa'ya bu seferinde refakat ettiği rivayet olunan **Evrenos** Beğ'in de, Kıpçakların **Uran** kabilesinden olup Hıristiyanlıktan Müslümanlığa geçen bir Türk olacağı zannolunuyor [139]. Bizanslılarla Burgal (Bulgur) lar tarafından Hıristıyanlığı kabule icbar edilen ve sonra Müslüman olan Türkler, İslâmiyetin en kuvvetli müdafileri ve gaziler olmuşlardır. Bütün bunlar Osmanlılara Rumelinde yapacakları fütuhat için müsaid şartları teşkil ediyorlardı.

Orhan Beğ'e halef olan Birinci Murad, 1362 de Edirne'yi alarak 1366 da onu başkent yaptı. Bizanslılar taht kavgasından kurtulamadıkları gibi, Balkanlardaki Slavlar da biribirine girmişlerdi. Kendileri zaten kuvvetsizdi. Temür, bunlar üzerinde zafer kazanmayı bir kahramanlık saymanm bile doğru olmadığı fikrinde idi [140]. Osmanlılar bundan da istifade edeceklerdir. 1371 de Sırplar Makedonya'dan çıkarıldılar. 1385-86 da Sofya ve Niş işgal edildi. 1389 da Kosova meydanında Sırplar, Macarlar, Bosnalılar ve Arnavutların birleşen kuvvetleriyle olan savaşta Murad Gazi şehit olduysa da, kendisine halef olan değerli oğlu Bayazıt harbi kazandı. 1393 te Bulgaristan ve başkenti olan Tırnova Osmanlıların eline geçti. Osmanlıların durmadan ilerlemesi, Avrupa'da dehşet uyandırıp Hıristiyan âleminde haçlı ruhunu yenilendirdi. 1396 da Papa Boniface IX Yıldırım Bayazıd'a karşı Haçlı seferi açtı. Fakat Bayazıt bunları boyundaki Niğbolu'da müthiş bir hezimete uğrattı ve Osmanlı hâkimiyetini Rumelide uğradığı tehlikeden kurtardı. Bayazıt artık babaları gibi sâdece «gazilerin sultamı» değildi, o gerçekten «sultan-i a'zam» olmuştu. Onun bu unvanı, Mısır halifesine de tasdik ettirmeye hiç ihtiyacı yoktu. Fakat o maiyeti ve tebaaları arasında büyük «beğ» mücahit olmakla sevilmiştir. Onun zaferleri dolayısiyle Avrupa'da hâsıl olan heyecan, Haçlı seferlerinin önceleri kabul olunduğu gibi 1296 yılında bitmiş olmayıp, 1396 daki Niğbolu hezimeti ile bittiği, muasır tarihçilerin ileri sürdükleri bir hakikattir. Haçlı seferinin en salâhiyetli tarihçisi olan A. SURYAL ATİYA, Osmanlı fütuhatının uyandırdığı heyecan ve telâşlarile Niğbolu muharebelerini ve neticelerini elde mevcut bütün vesikalara göre tetkik ederek yakında iki eser neşretti, ki bu eserler eski Haçlı seferleri tarihlerinin yeniden tetkikinde örnek olacak kıymettedir [141].

Osmanlıların Rumeli fütuhatı her yerde oldukça muntazam bir **iskân**

siyaseti ile muvazi olarak devam etti. Anadolu'dan getirilen muhacirler askerî ve ticarî yollar üzerinde yerleştirildi. Bu muhaceretler, İlhanlı ordusundaki «yasaklı» mukabili olduğunu yukarıda anlattığım **Yörükler** tarafından yapıldı. Osmanlı kolonisasyonu ihtiyarî olduğu gibi, Anadolu ahalisinden «sürgün tarhı» şeklinde cebrî yollarla ayrılan muhacir kütlelerini yerleştirmek suretiyle de yapıldı [142]. Bu kolonizasyona medenî unsur da geniş mikyasta iştirak etmiştir. Orhan Gazi devrinde Osmanlılar henüz göçebe idiler. İBN KHALDUN, Orhan Bey hakkında: «Osmancuk oğlu Orhan, Bursa'yı başkent yaptı, fakat çadır hayatını saraylara değiştirmedi. O kendi haymeleriyle ovalarda ve dağlarda konardı» demiştir [143]. Uludağ yaylalarına giden ve taşla tefriş edilmiş olan yayla yollarının onun zamanına ait olduğu mervidir. Fakat daha Orhan Gazi zamanında doğudan gelen ahalinin çoğu şehir ve kasabalarda yerleşiyordu, yani bunlar göçebe değil yerleşik hayata alışmış Türklerdi. Rumelindeki iskân da, Yörüklerle Coçı Ulusundan gelen Tatar urukları müstesna, medenî Türkler tarafından yapılmıştır. Bitinya'daki iskânın daha 14. üncü asırda bütün kıt'ada, coğrafî isimleri Türkleştirmek yoluyla yapıldığını görüyoruz. Bu çok mühim noktadır ve bunu ispat etmek için elimizde kâfi derecede vesaik vardır [144]. Büyük şehirler ve birçok kasabalarda, eski Bizans isimleri muhafaza edilmişse de, bütün bu şehir ve kasabalar da hemen Önasya İslâm şehirleri tipindeki şehirler şeklini almıştır. Rumelinde de her yerde **zâviyeler** kurarak yerleşen dervişlerden çoğunun Horasanlı olduğu rivayet olunmuyor. Bunlar, yukarıda da kısmen anlattığımız, Barak Han, Duva, İsenbuka Hanlar ve şehzadelerden Yasavur ve Kebek zamanlarında Mâveraünnehirden Horasan'a yapılan geniş tehcir hâdiselerinde batıya atılan ahalinin dalgaları olabilirler. «Rum Aḫdalları» nın pîrleri doğrudan doğruya Buhara'dan gelmiş gösteriyorlar. «Büyük Seyyidler» sülâlesinin Termizli seyyidlerden geldiği Murad Gazi'nin bunlara 1385 yılında verdiği muafiyet berâtından anlaşılıyor [145]. Herhalde Bitinya'ya ve Rumeline gelen unsur, mükemmel bir kolonizasyon unsuru olmuştur. Derviş zâviyeleri kurup oturan müstamereciler zıraat ve hirfetle meşgul oluyorlar, hattâ Rumelinde bulunmıyan bazı meyveleri bile getirip yetiştiriyorlardı. Bunların zâviyeleri etrafında yeni yeni muhacir kafileleri gelerek köyler teşkil ettiler. Bu mesele, bilhassa son senelerde başlanan vakıf ve sicil vesikalarının tetkiki sayesinde aydınlanmağa başlamıştır [146].

İlk Osmanlı sultanları istisnasız değerli zatlar olmuştur. **Orhan Beğ** bütün vaktini askerliğe, savaşlara ve idare işlerine hasrederdi. Kendisini ziyaret eden İBN BATTUTA onun hakkında: «Türkmen meliklerinin büyüğü

up, yüze yakın kalesi vardır, ekser vaktini bu kaleleri yaptırmak ve tetkik nıeklc geçirir. Her kalede bir müddet kalır, bir beldede bir ay sâkin olma-ığı mcrvidir. Ben kendisini fethetmiş olduğu İznik kalesinde gördüm» de-iştir. Orhan Beğ ilim seven, ulemaya hürmet eden, hayrattan hoşlanır ve ıaret dostu bir zattır. Sâdeliği sever, halk arasında yetiştiği hareketlerinden írülür ve imaretinde yemeği kendi eliyle halka dağıtırdı. Bursa'da olduğu bi İznik'te de kendi namına camiler yaptırdı. Kendisi en çok sâf Türk der-şlcrini severdi, bunlar arasında en çok hürmet ettiği şeyhler «Rum Abdal-rı» denilcn ve bilfiil savaşlara iştirak eden meczup dervişlerden: Abdal Mu-ı, Abdal Murad ve Azerbaycanlı (Hoylu) Geyikli Baba idi. Ahilere de çok ıkındı, bunlar fütuhatında kendisine çok yardım ettiler. Oğlu Murad Beğ, hilcr mezhebine sâlik olmuştu, hattâ kendisi başkalarına da Ahilik kuşağı ıağlamıştır. Bunlar, kendisi tarafından Türkçe olarak yazılan vakfiyede kay-edilmiştir [147].

Ahilik, Batı Türklerine Halifelikten geçmiş, fakat Türk âdat ve an'ane-riyle yeni şekiller almış millî bir esnaf teşkilâtıdır. Esası ahlâktır. PROF. . TAESCHNER'in bu mesele üzerinde tetkikatta bulunması, Türklerin ah-lk ve din tarihlerine ait birçok meselelerin aydınlatılmasına vesile olmuştur 148]. Çünkü Ahilik iktisat ile mâneviyatın ve ayni zamanda siyaset ile as-crliğin her birine müessir olan bir yeğitlik telâkkisi idi. Murad Gazi de de-ilcn Murad Beğ, derviş gibi olan karakterine rağmen, kahraman bir asker-i, 37 muharebe yapmış ve hepsinde galip gelmiştir.

Yıldırım Bayazıt ise, babasının bir Sırp fedaîsi tarafından şehid edil-ıesine rağmen, o gün cereyan eden harbi kazanmasıyla azimli karakterini ıltanatının daha ilk gününde göstermiş olan hakikî kahraman bir askerdi. lihayet Niğbolu muharebesinde bu kudretini Hıristiyan Avrupa'ya tam ola-ık göstermiştir. Daha babası, Hemîdoğullarından bazı şehirleri satın alarak ınadolu'ya doğru yayılmak temayülünü göstermiş ve Erteneoğulları hâkimi-eti iflâs ettiğinde Ahilerin yardımıyla Ankara'yı da ele geçirerek, bu siya-eti yüzünden Karamanoğlu'nun rekabetiyle çarpışmıştı. Yıldırım Bayazıt ıc, komşu beylikleri hesabına memleketi genişletmek işinde babasını çok ge-ıdc bıraktı. 1390 yılında Saruhan, Aydın, Germiyan, Menteşe, Hamid ve 'eke beylikleri bölgesini, 1392 yılında da Kastamonu beyliğini zaptetti. Ni-ayet 1397 - 1398 yılları arasında Karaman beyliğini işgal etti. Bu seferle-inde maiyetinde Balkanlardan getirdiği Hıristiyan askerleri de bulunduğun-an, beyler Bayazıd'ın işgal ve ilhak tedbirlerini Hıristiyanlara dayanarak ya-

pılan bir tecavüz hareketi telâkki ve komşularına, Temüre ve Mısırlılara, öyle tefsir ettiler. Nihayet Bayazıd, Temür'den kaçıp kendisine iltihak eden Ahmet Calayır ile Kara Yusuf Türkmeni himaye bahanesiyle, bizzat İlhanlılara tâbi yerleri ele geçirmek isteyip Erteneoğullarına ait Sıvas, Erzincan ve saireyi işgal edince, o zaman eski İlhanlı devleti hududunu tam olarak kendi eline geçirmekte olan Temürle çarpıştı; ve 1404 temmuzunda Ankara civarında vâki olan savaşları kaybederek esir düştü. O Mısırlıların elinde bulunan Malatya'yı işgal ettiğinden Memlûklerle de az kaldı çarpışacak olmuştu. Böylece, Asya dâvası yüzünden Avrupa'yı bırakmıştı.

TEMÜRLE BAYAZID'IN ÇARPIŞMASI, Türk tarihinin mühim hâdiselerinden biridir. Temürlülerin büyük şâiri Alişir Nevâyî'nin bütün Türklerin **yekkalem** olmasını ve mânevî sahada Türklerin «sâhibkırân» ı olmayı gaye edindiğini gösteren sözlerini yukarıda (b.t. 84-85) nakletmiştim. Nevâyî'ye göre Temür, Türklerin «siyasî sâhibkırân'ı idi. Temür'ün çok sevdiği torunu Ulug Bek te tarihinde babasını «sâhibkırân ekber» tesmiye ettiği halde, Çengizi «sâhibkırân-i a'zam»diye vasıflandırmıştır [149]. Temür kendisi de devleti tam kuvvetini bulduğu, fakat büyük fütuhatına daha girişmediği bir sırada, 1388 yılında, Keş'te topladığı büyük kurultayı, «Türk devletinin ve Çağatay Ulusunun azamet ve celâli» ni anmak için toplanan kurultay olarak vasıflandırmıştır [150]. Bu büyük «Türk Devleti» nin büyük bir «Ulus» u olan İlhanlı Ulusunu, büyük oğlu Miranşah'ın hissesi yapmıştı. Bunun garp vilâyetlerindeki mühim merkezlerinden olan Sıvas ile Erzincan'a Yıldırım Bayazıd'ın müdahalesine tahammül edemedi. Müverrih GELİBOLULU ÂLİ diyor ki: «Temür üç defa mektup yazıp Erzincan hâkimi Tahraten'in irsî mülküne müdahale etmemesini, kendi düşmanları olan Ahmet Calayır ile Kara Yusuf'u Rûm memleketinde beslememesini Yıldırım'dan rica ettiyse de dinlemedi, başına felâket geldi. Bazı Osmanlı tarihçileri Osmanlı sultanlarını büyütmek ve Temür'ü tahkir etmek üzere, hakikat hilâfı şeyler yazarlar. Fakat Temür'ün **müeyyed min 'ind illâh** olduğu müttefakun'aleyh cumhûr, ricali gaybin seferde ve hazarda kendisine hemrah olduğu tevarihte olduğu gibi elsine-i nâs'ta mezkûr olduğu halde, (kabilecilik) nisbeti ve taassupla onu kadh etmek, **vamâ huva bi dallâmin'in li'l-'abîd** âyetini mânasını anlamamaktan ileri gelmektedir. Bu fakir dâima hakikati söylemeği âdet edildiğimden, hâdiseyi zamanımdaki efazıl ve meşayihten tetkik ettim ve tahkîkmda enva' yollardan sa'y ettim. Bu cihetten bu hâdiseyi eksiltmeden yazdım. Sükkân-i Şamdan olup Temür'e nisbetle seb ve ta'n eden Mevlâna (İbn) Arabşah (kavmî) nisbet ve taassup yüzünden aksi teeddüp etmiştir» [151].

Bayazıd Beğ evlâdının bir gün tekmil Anadolu'yu kendi idarelerinde birleştirebilecekleri o zamanki Anadolu beylerinden kimsenin hayalinden geçmemiş; onu, eski hükûmdarlar tarafından tasdîk olunan kendi ülüş ve mâlikânelerine taarruz ve tecavüzde bulunmak hakkında mâlik olmıyan ve hukukta kendileriyle müsavi bir «Uc beği» tanımışlar. Bu yüzden Yıldırım'ın Tokat, Amasya, Sıvas, Erzincan ve Malatya'yı işgal eylemesi, diğer Anadolu beyleri üzerinde kötü bir intiba bırakmış, onlar da Temür'ün tarafını tutarak, onun vâsıtasiyle kendi ülüş haklarını müdafaa etmeyi tasmim etmişlerdir. Hele Bayazıd'ın Erzincan'a hücum ederek Tahraten'in haremini esir götürmesi, AŞIKPAŞAZADE'nin bir şiirle anlattığına göre, çok kışkırtıcı bir hareket sayılmıştır.

Tahraten zamanında Erzincan'da yazılan bir eserde Bayazıd sadece bir «Ucat emîri» olarak zikredilmiştir [152]. Maamafih Temür mektuplarında, onun kahramanlığını ve küffara karşı yaptığı gazalarını senâ ile yadetmiş ve bu işte devam ederse, kendisine yardım edeceğini de vadetmişti. İkinci Deşt-i Kıpçak seferinden sonra Hind ve Çin seferini yapmayı tasmim etmiş olduğundan, Toktamış ta artık kımıldamıyacak derecede ezilmiş olduğundan, Batı ülkelerinde bir emniyet yaratmak ve Bayazıd'ın da dostluğunu kazanmak siyasetini takip etmiştir. 1396 yılının ilk baharında kuzey Şirvan'da Samur nehri boyunda kışladığı yerden Bayazıd'a yazdığı uzun mektubunda Temür, bundan sonra Ozu (Dneper) ırmağının ötesindeki Firenkleri (yani Toktamış'a yardım eden Litvanya'lılarla Rusları) tedip edeceğini bildirmiş ve Bayazıd'a da kendisiyle müttefikan hareket etmesini teklif etmiştir [153]. Temür bu mektubunda Bayazıd'ın Firenklere karşı kahramanca yaptığı savaşları medhetmiş ve onu kazanmak yolundaki bu tedbirinde bir aralık muvaffak da olmuştur. Temür Hind seferinde bulunduğu sıralarda, bu Litvanya'lılardan yardım almaya muvaffak olan Toktamış, Altınordu tahtında rakibi ve Temür'ün dostu olan Temür Kutlug Han'a karşı harbediyordu. İşte tam bu sıralarda Toktamış ile Yıldırım Bayazıd'ın orduları arasında Tuna nehri ötesinde bir yerde zayiatı mucip çarpışmalar olmuştur [154]. Temür'ün kat'î kararı Hind seferinden döndükten sonra, yani 1399 yılında Çin seferine çıkmaktı. O bu kararını Hindistan'a yürürken Kâbil'e yakın bir yerde arkasından yetişen Doğu Mogol (Ulug-Yurt) Çengizlilerin, Tayzı Oğlanı ve maiyetini tantana ile kabul ettiğinde bildirdi. Hind seferinden sonra Çin'e yürüyeceğini, bunun kat'î kararı olduğunu ilân etti [155]. Zaten Temür bu Çin ve Mogolistan seferini daha 1398 yılında yapacak olmuştu, onu ancak Hind sınırlarında inkişaf eden hâdiseler bu işten alıkoydu [156].

Temür 7 yıl süren Batı seferini yapmayıp Doğu seferini yaparak «Ulug Yurt» tesmiye ettiği Mogolistan'ı fethetmek işini tamamlamış olsaydı, Doğu-Çağataylıları onun evlâdından ayrılamamış, Özbekler kuvvetlenmemiş ve kurduğu devlet daha uzun yaşayabilmiş olacaktı. Fakat Mısır Memlûkleri gibi Bayazıt ta Temür'ün dostluğuna düşmanlığı tercih etti. O, galiba, Ahmet Calayırla Kara Yusuf'un Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'daki nüfuzlarına fazla kıymet verdi. Temür de bunların, Bayazıd'ın ve Suriye Memlûklarının Batı İlhanlı ülkelerindeki düşmanca propagandalarını ve hareketlerini durdurmazsa, Irak ve Azerbaycan'dan vazgeçmek mecburiyetinde idi. Onun için Hind seferinden döner dönmez Çin seferini 8 yıl sonraya bırakıp Batı'ya dönmek mecburiyetinde kaldı.

Temür bilfiil idare edemiyeceği yerlerde hükûmet kurmakla meşgul olmuyordu. Hindistan'da da böyle yaptı ve Hind seferi, Sind sahillerine kadar uzanan yerleri idare eden torunu Pir Muhammed Mirza'nın ülüş'ünün emniyetini temin etmek maksadiyle yapılan büyük bir tecziye ve yağma seferinden ibaret kaldı. Temür'ün tarihine ait eserlerde, bu zatın, Osmanoğulları ülkesini fethetmek fikrinde olduğunu gösterecek hiçbir delil yoktur. Zikri geçen müverrih 'ÂLÎ de eserinin Osmanlılara ait kısmında «Temür Osmanoğulları memleketinde âlemgirlik yapmak sevdasını taşımadı. Âli Osman sultanları küffarla mücadele eden kahramanlar olduğundan onların ülkesine asker çekmeyi reva görmedi» dedikten sonra Temür'ün ağzından manzum olarak şunları anlatmıştır:

«Der idi: Kaysarân-i Rûmi-Zâd * pehlivanlar durur cihâd u nihâd
Hak taâlâ guzât'e yaverdur * kanda 'azmetseler muzafferdur
Âli Osman olan şehân-i cihân * oldular husrevân-ı mülk sıtân
Biz ne İklim-i Rûme er çekelim * ne o vadide tukhmu şer ekelüm
Çünkü ruî zemine yokdur pâyân * bizden incinmeye kimsene 'ian» [157].

Temür'ün fikri, Bayazıd'a ve Mısır sultanına yazdığı uzun mektuplarında da bildirdiği gibi, Çengiz oğulları memleketini eski hudutlarında ihya etmekti [158]. Macaristan hudutlarına kadar uzanan Osman oğulları memleketini, Doğuda fethini tasmim ettiği Çin hudutları ve Ulug Yurt'la tek bir idare altında birleştirmeğe coğrafî şeraitin müsait olmadığını Temür de biliyordu. Hiç istemediği bir savaşta kendi eline esir düşen Yıldırım Bayazıd'ı yiğit ve kahraman bir asker olarak takdir etmiş, haremini kendisine vermiş, içki

meclislerine de alıkoyarak aralarında ülfet hâsıl olmuştu. Temür onun kendi memleketinde ve fethettiği «Firenk» ülkelerinde istiklâlini tanıyacağını, kendisini evvelkinden daha kuvvetli bir padişah yapmak kararında olduğunu, bir şövalyelik eseri olarak, bildirmişti. Temür'ün bu kararının ciddî olduğu, ŞEREFEDDİN YEZDÎ ve HÂFIZ ABRU'dan başka onun maiyetinde bulunup Suriye ve Anadolu seferlerinin ayrı tarihini yazan kâtibi ŞEHABEDDİN MUHAMMED MÜNŞÎ'nin verdiği tafsilâtla sabittir [159]. Fakat Bayazıd'ın erken ölmesi bu va'dlerin tahakkukuna imkân bırakmadı. Mamafih Yıldırım zamanında dört defa kuşatılmış olan İstanbul'un fethinin bu hâdiseler yüzünden yarım asır sonraya kalması, umumî Türk tarihi bakımından belki de hayırlı olmuştur. Çünkü, Türklerin Avrupa'daki fütuhat hareketleri Batı Avrupa'da Yüzyıl Muharebeleri devam edip Fransa ve İngiltere'nin Orta Avrupa Hıristiyanlarına yardım edemiyeceği bir devirde cereyan etse ve neticede tekmil Avusturya ve İtalya Türklerin eline geçmiş olsa idi, Osmanlıların âkıbeti eski Batı Hunlarınkinden farksız olurdu. Daha göçebelikten ayrılmamış olan fatih Türk kavmi de büyük sahalarda dağılmış olurdu. Temür'ün müdahalesiyle bu işin geç kalması, Yüzyıl Muharebeleri sona erip, Orta Avrupa'lıların Türklere karşı koyabilecek vaziyete geldikleri zamana rastladı. Eğer Osmanlılar sonraki devirlerde de Balkanları hiç geçmemiş olsalardı, Türk tarihi bakımından hiçbir şey kaybetmemiş, Karadeniz'in kuzey ve doğusunda daha kuvvetli olarak yerleşmiş olurlardı. Devşirilen Hıristiyanlar Türkleşmişse de, Orhan Gazi'nin daha 1330 yıllarında fethettiği Apolyon ve Maynas gölleri etrafındaki kendi köylerinde ve kendi dinlerini muhafaza ederek yaşıyan Rumlar, 1923 yılı mübadelelerine tâbi tutuluncaya kadar Türkleşmediler; Viyana ve Roma ahalisinin de, Temür gelmeyip Osmanlılar tarafından fethedilmiş olsalardı Türkleşmiş olacaklarını zannetmem.

Mehmet Çelebi teşkilâtçı ve siyasî kudreti büyük olan bir hükümdardı. Temürlülerle iyi geçindi ve Temür'ün namına sikkeler bastırdı [160]. Fakat Temür'ün ölümünden sonra hâsıl olan hercümercden istifade ederek, onun Anadolu beylerine iade etmiş olduğu toprakların bir kısmını ele geçirdi ve Anadolu birliğini temine çalıştı. İyi bir askerdi, 34 muharebede bulunmuş 40 kadar yara yemişti; bununla beraber ilim ve sanat sever zevk sahibi bir zattı.

Bunun oğlu **İkinci Murad,** dedesi Yıldırım Bayazıd gibi, işret sever bir hükümdardı; fakat iradesi az olduğundan devlet işleri vezirleri olan Candarlıların elinde kaldı. Fransa kıralı Güzel Filip tarafından 1433 yılında Doğuya gönderilen elçi Bertrandon de la Broquière Bursa'yı ziyaret ettiğinde bu şeh-

rin mühim bir ticaret merkezi olan büyük şehir olduğunu görmüş ve burada yaşıyan Cenevizli tüccarların evinde misafir kalmıştır. Bu elçiye göre, burada ipek ve mücevherat ile ticaret tamamiyle Avrupalıların elinde idi. Bununla beraber burada geniş mikyasta köle ticareti vardı. Lâtin ırkına mensup tüccarlar, kendi dindaşları olan Yunanlılardan çok Türkleri dost görüyorlardı. Bertandon de la Broquiere Edirne'ye gelerek İkinci Murad'ı görmüş, şahsiyeti ve siyaseti hakkında yüz sene önce Orhan Gazi'yi ziyaret eden İbn Battuta'nın yazılarına nisbeten daha mufassal malûmat bırakmıştır. Bu kayıtlara göre, İkinci Murad'ın memleketinin senevî varidatı iki buçuk milyon duka (o zaman 3.35 gram ağırlığında Venedik altın parası) teşkil ediyordu. Ordusu da 120.000 kadardı. Türk askerleri, tıpkı bindikleri atlar gibi hareketlerinde çok seri, aynı zamanda kendilerini zapta muktedir insanlar olmak itibariyle elçi tarafından takdirle zikredilmiştir.

Fatih Mehmed münevver bir zattı, lisanlara vakıftı, şâirdi, bununla beraber iyi askerdi. İtalya ve Kırım seferlerinden başka bütün seferlere bizzat kumanda etti. Babasiyle olan mücadelesinde Türk vezirleri babası tarafını tuttuğu için, İstanbul'u fethettikten sonra, büyük bir nüfuza malik bulunan Candarlı vezir ailesini bertaraf edip devşirmeden yetişen adamları baş vezir etti; bu iş ondan kaldı. Osmanlı devleti artık asla **beylik** değildir; her hususta kendi yaratış kuvvetine inanan bir milletin devleti bir **imparatorluk** olmuştu. Fatih Akkoyunlu Uzun Hasan'a yazdığı mektubunda iftihar mealinde **«bizim memleketimiz Dar-i İslâmdır. Eben 'an ced devletimizin çırağı küffar ehlinin yüreği yağiyle ruşendir»** diye anlattığı an'aneyi ecdadında görülmiyen bir kudretle yaşattı. Zamanında Doğu'dan olduğu gibi Avrupa'dan da gelenler ve Türklerin hayatını anlatanlar çok olmuştur. Asıl Osmanlı tarihleri de Fatih'in zamanında başlayıp yazılmıştır. Büyük Osmanlı devletinin hakikî yaratıcısı odur.

— 4 —

COÇI ULUSUNUN BATI KISMI VE OSMANLILAR

Osmanlıların Tuna boyuna gelmesi, Karadenizin, batıda Çengiz oğulları ve beyleri tarafından kurulan büyük siyasî camia sahasına tam olarak alınması demekti. Dairenin böylece kavuşması, daha Nogay zamanında kuzeydoğudan Balkanlara gelen Türk muhaceretini kolaylaştırdı. Bizans müverrihi CHALKOKONDYLES, Tatarların Makedonya ve Vardar'da daha Birinci

Murad zamanında, Moldavya'da 1400 hududunda, Tuna'nın cenubunda bilhassa İkinci Bayazıd zamanında gelip yerleştiklerini kaydetmiştir [161]. Fakat Rumelide ve Balkanlarda gittikçe kuvvetlenen bir Türk devletinin kurulması, Karadenizin kuzeyindeki Müslüman Türkleri kendi teşekkülüne ve gaza cephelerine çekmesi, Oltın-Orda'nın mukadderatı üzerinde kat'î surette müessir olmuştur. Zaten buna zemin hazırdı. 15. inci asrın son yarısında da Edil havzasında vukua gelen büyük inhilâl ve karışıklığı bu devletin tam olarak ikiye ayrılmasını: «**Sol-kol**» denilen doğu yarısını teşkil eden uruklarin Şiban-Oğulları kolundan Ebülkhayır Han [162] ile oğullarının idaresinde Sırderya havzasında ve Mâverâünnehir'de Temürlüler ülkesine, Tokay-Temür-Oğulları kolundan Barak Han'ın [163] idaresinde Çu havzasına ve Çağatay Ulusunun batı vilâyetlerine gitmelerini; **Ong-kol**» (Sağ-kol) denilen batı uruklarının da Künce Oğlan [164] neslinden gelen hanların idaresinde Kırım tarafına, şimdiki güney Rusya'ya ve Basarabya taraflarına gitmelerini ve «**Tahtili**» denilen Orta ulusların da tamamen tefessuh etmesini intac etmiştir. Aşağı Edil havzasında bulunan bu «Tahtili»nde ancak Tokay-Temür-Oğullarından Temür-Kutlug Han [165]'ın oğulları bir müddet dayanabildiler, ki bu han, Coçı Ulusunun hanlığına Temür Bek tarafından namzed tutulmuş, fakat Mangıt Eduge Bek kendisini han yapmıştır.

Künçe Oğlan neslinden gelen sultanlar üç kola ayrılmışlardı: bunlardan biri Künçe Oğlanın Tokkul-Hoca adındaki oğlunun neslinden gelen **Toktamış Han ve evlâdı**'dır; diğeri Künçe Oğlanın torunu Cinse [166] bn Tölek-Temür'ün **İçkili Hasan** ismindeki oğlunun **nesli**'dir, ki Kazan Hanları bundan türemiştir; üçüncü kol da bu İçkili Hasan'ın kardeşi olan **Baştemür Oğlan**'ın [167] neslidir, ki bundan Kırım hanları türemiştir.

Kırım hanlarının nesep ve şeceresi pek vâzıh olarak malûm ise de, buna dair kaynaklarda mevcut kayıtlar bir araya getirilerek tetkik edilmediğinden bu hususta karmakarışık yazılar yazılmıştır [168]. Kırım hanları ecdadının «Sağ-kol» Tatar uruğları arasındaki itibar ve nüfuzları bu **Baştemür Oğlan**'dan gelmektedir. O, ve babası Cinse 1395 te, Temür ile Toktamış muharebelerinde, Toktamış tarafında harbeden büyük kumandanlar arasında zikredilmişlerdir [169]. Ayrıca Baştemür Oğlan, (1398) de Edüge Bek Kırımı işgal ettikten sonra Temür'e kaçmış ve onun yanmda büyük bir hürmet görmüştür. Ankara savaşmda Temür'ün kumandanlarından biri olarak savaşmış [170], sonra 1404 te Semerkand'daki resmî «toy» da [171] ve Otrar'da [172] Temür'ün yanmda Coçı Ulusu prenslerinin büyüğü sıfatiyle yer almıştır. Bunu Toktamış Hanın oğlu zanneden ve Edüge'den kaçıp Temür'e

geldiğinden bahseden Klaviço [173], Coçı Ulusundan gelen elçilerin ona kendi memleketine dönmek müsaadesini vermesini Temür'den rica ettiklerini de zikretmiştir [174].

İçkili Hasan'ın oğlu olan Uluğ Muhammed Han, bir aralık (1419-1424) Saray şehrinde Altın-Orda hanı olmuştu. Zikri geçen Barak Han b. Kuyrıçak, Saray'ı bunun elinden aldı. Uluğ Muhammed Han, Osmanlı sultanı İkinci Murad'a 1428 yılında yazdığı mektupta: Kendisinin Barak Hanla olan mücadelelerinden ve 1427 de galip gelerek tekrar Saray'ı elde ettiğinden bahsetmiştir [175]. Bu hâdise, Temür'ün torunu Uluğ Bek'in tarihine ait kaynaklarda da böyle kaydedilmiştir. O vakit Kırım da bu Uluğ Muhammed'e tâbi idi. Ulug Muhammed Han on sene sonra Temür-Kutluğ Hanın torunu Küçük Muhammed Han b. Temür Han tarafından mağlûp edilerek Rus vilâyetlerine gidip Nijni-Novgorod tarafında oturdu. Nihayet, Batı Sibirya'yı merkez edinen Şıbanoğulları neslinden olup, Bulgar ve Kazan vilâyetlerini idare eden Elibay (bn İlbek) in elinden bu vilâyetleri (1449 da) aldı [176] ve oğlu Mahmud Han da, Altın-Orda'dan ayrılarak Kazan Hanlığını kurdu.

İçkili Hasan ile Baştemür'ün oğulları Litvanya kıralı Witold (1392-1430) ile çok sıkı temasta idiler. İç geçimsizlikleri sırasında sıkışınca oraya gidiyor ve hüsnü kabul görüyorlardı. Uluğ Muhammed Han gibi, Baştemür'ün oğlu Giyaseddin (Delük Kıyas) de bir aralık oraya iltica etmişti [177]. Hattâ bunun Altın-Orda'dan ayrılarak müstakil Kırım Hanlığını kuran oğlu Hacı Gerey, Lituanya'da doğmuştu [178]. Bir aralık kardeşi Cihangerey ile beraber Toktamış oğullarının başlıca dayanağı olan Kongırat beyi Haydar'ın yanında bulunduktan sonra bir defa Kırım'a gelmiş [179] ve tekrar Lituanya'ya gitmiştir. Uluğ Muhammed Han, Barak Han'ı mağlûb ederek Saray'a yerleştikten sonra (1428) Hacı Gerey, Witold'un yardımıyla Kırım'a geldi ve Cinse-oğullarının istinad ettiği dört kabileden biri olan **Şırın** kabilesi beylerinin yardımıyla kendisini han ilân etti. Halbuki Toktamış-oğullarının başlıca dayanağı olan **Kongırat** uruğunun beyleri, Ten (Don) ve Ozu (Dnepr) nehirleri üzerinde şimdiki Ukrayna'da, Toktamış Han'ın torunu Seyyid Ahmet bn Cebbarberdi'yi han ilân etmişlerdi. 1447-1455 yılları arasında bu han, tekmil Altın-Orda'yı temsil eylemek dâvasında bulundu. Böylece Altın-Orda ülkesinde 15. inci asır ortasında Saray'da **Temür-Kutluğ oğulları,** Kazan'da **İçkili Hasan,** Ukrayna'da **Toktamış** ve Kırım'da **Baştemür oğulları** olmak üzere, dört hanlık teşekkül etmiş oldu.

Kırımda Kefe, Menküp ve Sugdak şehirlerine mâlik olan Cenevizliler,

bu ihtilâflardan istifade ederek, bütün Karadeniz sahillerinde kendi nüfuzlarını arttırmak teşebbüsünde bulundular. Hacı Gerey, 1438 de Carlo Lomellino kumandasındaki bir Ceneviz ordusunu mağlûp etti ise de Kefe'yi alamadı. Az sonra Seyyid Ahmet Han, Hacı Gereyi tazyik edip Kırım'dan çıkardı; fakat Kırım bilfiil Şırın kabilesi beyi Tekene tarafından idare edildi. O da bir fırsat bulunca Hacı Gere'yi çağırdı.

1453 te İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethi, vaziyeti büsbütün değiştirdi. Hacı Gerey Cenevizlilere karşı Fatihten yardım istedi. O da 1454 te, Demir Kâhya idaresinde 50 kadar kadırga göndererek, Kefe'yi muhasara ettirdi. Fakat bu sırada Hacı Gerey Cenevizliler ile sulh akdettiğinden, bu ilk Osmanlı teşebbüsü akım kaldı. Maamafih Osmanlılarla temasa geçmek, Hacı Gerey'in nüfuzunu arttırmıştı, 1455 te Ozu nehri üzerinde vaki olan muharebede Seyyid Ahmet hanı mağlûb etti. O da Mingkerman (Kiyev) de Lituanyalılara dehâlet edince onlar tarafından öldürüldü. Bununla Toktamışoğulları büsbütün siyasî tarih sahnesinden çekilmiş oldular. İçkili Hasanoğulları, batı ve kuzey tarafları tamamiyle Rus elinde bulunan bir ülkeye çekilmiş olduklarından, Altın-Orda, Kırım'daki Baştemür-oğulları ile Saray'daki Temir Kutluğ oğulları arasında mücadele sahası oldu.

Baştemür-oğulları, her ne kadar Temür-Kutluğ-oğullarını, «Tahtili hanı», yahut «Taht hanı» tesmiye ederek Altın-Orda'nm meşru hükümdarı telâkki etmişler ve yazılarında da daima böyle anmışlarsa da, Osmanlı devletine dayandıktan sonra Taht hanlarını hiç tanımamışlardır. Hacı Gerey'in 1466 da vefatını müteakib oğulları Mengli Gerey, Nurdevlet ve Haydar Kırım ülkesini paylaşamadılar. Maamafih büyükleri olan Mengli Gerey 1469 da Fâtihe yazdığı mektubunda, ülkenin hanı sıfatıyla, idarei kelâm etmektedir [180]. Fâtih, 1460 ta Trabzon Rum imparatorluğunu ortadan kaldırdıktan ve 1461 de Amasra'yı da Cenevizlilerden kurtardıktan sonra, Cenevizlilerin Karadeniz sahilinde son istinadgâhları olan güney Kırım sahasına sıra gelmiş oldu. Kefe Cenevizlileri daha ziyade Altın-Orda hanları ile iş gördükleri için Hacı Gerey'in oğlu Mengli Gerey Han (1466-1517) «Onların ortadan kaldırılması yalnız başıma yapabileceğim iş değil» diyerek bu yolda Fâtih'ten yardım istiyordu. Nihayet Fâtih, 1475 te Gedik Ahmet Paşa idaresinde bir donanma göndererek Kefe'yi işgal ettirdi ve Karadeniz sahillerini Cenevizlilerden temizledi. Mengli Gerey Han da, babası Hacı Gerey gibi, Moskova Rus knâzlığının pek yakın dostu olmuştur. Kefe'nin işgalinden sonra da Fâtih ile mektuplaşması devam etmiş [181], fakat bu işgal-

den az sonra kardeşleri ve Altın-Orda hanları ile münazaa neticesinde Menküp'teki Cenevizli ve Rumlara iltica etmiş, Osmanlılar burasını işgal ederken de oğlu Muhammed Gerey ile beraber İstanbul'a sevkedilmiştir [182]. O gittikten sonra Kırım'ı zâhiren Nurdevlet ve fi'len bunun beylerbeğisi olan Şırın Emenek [183] idare etmiştir. Fakat daha Mengli Gerey İstanbul'a götürüldüğü senede ülkeye Altın-Orda hanı Ahmet Han vaz'ıyed etmişti.

Altın-Orda'nın merkezi olan Saray'da Temür Kutluğ'un torunu Küçük Muhammed Han bn. Temür Han 1459 sıralarında vefat edince, yerine oğlu **Mahmud Han** geçmiştir. Bunun Fâtih'e yazdığı çok dostane bir mektubu vardır [184]. Bunda, kendi babalarının Fâtih'in babalarıyla mektuplaştıklarını, aralarında elçiler yollayıp birbirlerine hediyeler gönderdiklerini ve bunun bundan sonra da böyle olmasının muvafık olacağını güzel bir dille anlatmıştır. Mahmud b. Küçük Muhammad Khan'ın vefatını müteakib kardeşi **Ahmet** Han b Kvan Muhammed Han hüküm sürdü (1469-1481). Mengli Gerey'in İstanbul'a sevkinden sonra hemen Kırım'ı işgal ettiğini söylediğimiz bu hanın da 1476 da Fâtih'e yazdığı bir mektubu bize kadar gelmiştir [185]. Çok dostane ve Türkçe yazılan bu mektup mükellef Arapça ve Farsça ibârelerle başlamıştır. Han bu mektuba hususî bir şekil vererek kenarını kendi eliyle «tahiyyat ül-muhabba Ahmed bin Muhammed bn Temür Han» diye imzalamıştır. Burada o, kendisine Karaç Bahadır isminde birisinin mektup getirdiğinden bahsediyor. Bu mektup ta, Fâtih'in «han-i a'zam Ahmed Ḫan» diye yazdığı ve FERİDÛN BEY **Münşeat**ında münderiç Farsça mektubu olacaktır, ki orada «emiri a'zam Mubârizüddin [Nur] Devlet Han» ın, yani Mengli Gerey'in kardeşinin kendisine (yani Fâtih'e) sadakatinden bahsedilmektedir [186]. Ahmet Han 1476 da Kırım'ı işgal ettiğinde, Ganibek isminde bir prensi kendi tarafından vâli tâyin etmişti [187]. 1475 te Altın-Orda üzerinden Tebriz'e giden Venedik elçileri, Ahmet aHnı Türkiye'ye karşı ayaklandırmak istemiş ise, hạn bu teklifi reddetmiştir [188]. Altın-Orda payitahtı olan Saray ile Ahmet Hanın kardeşleri tarafından idare olunan Astarhan ve Ökek o zaman henüz mâmur şehirlerdi. O zaman bu şehirlerde istinsah edilen eserlerin nüshaları İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır.

Canibek ile ayni zamanda Kırım'ı (ihtimal bunun kuzey kısımlarını) idare eden **Emenek Beğ**'in 1476, 1478 senelerinde Fâtih'e yazdığı mektuplarda, Nurdevlet'in ahali nazarında 'itibarı olmadığı ileri sürülerek Mengli Gerey'in iadesi rica olunmuştur [189]. Fâtih bu ricayı ancak 1480 de is'af etmiştir. Emenek Bek 1478 de yazdığı bir mektupta «Taht hanı Ahmet Han'ın

Öksüzler denilen ilden kuvvet toplayıp Temür Bek'in üzerine gelmekte olduğu» nu yazıyor. Bu «Temür Bek», Ahmet Han'ın Astarhan'da hükûmet süren yeğeni Kasım bn Mahmud'un beylerbeğisi olan Mangıt Temür bn Mansur bn Nureddin bn Edüge'dir. Bu zat hacca gitmiş olduğundan kendisine «Temür Bek Hacı» da denilmiştir. Fâtih kendisini bu seferi dolayısiyle tanımış olacak ki, Emenek, ondan Fâtihçe malûm bir şahsiyet gibi bahsetmektedir. Temürbek, zamanında çok maruf bir bey olmuş, hakkında söylenen Nogay destanlarından bazı parçalar çağımıza kadar gelmiştir [190]. Ruslar bu beye nisbetle Astarhan'ı «Temür ulusu» diye adlandırmışlardır. Bu zat Mengli Gerey'in zevcesi Nursultan Bike'nin babasıdır. Ahmet Hanın Temür Bek üzerine olan seferi, o zaman Sırderya havzasında hükûmet süren Şıbanlı Şaybak Han tarihinde de zikredilmiştir [191].

Mengli Gerey Kırım'a döner dönmez, eski dostu olan Rus knâzı İvan III. ile birlikte Taht hanı Ahmet Han'a karşı mücadeleye başladı. 1480 de, Altın-Orda'nın karışıklığından istifade ederek, istiklâl ilân eden ve hanın fermanını yırtıp atan İvan'a karşı Ahmet Han büyük bir ordu ile sefer açtı. Fakat Mengli Gerey onu arkadan vurdu. Daha Mengli Gerey İstanbul'dan gelmeden önce (1479 da) Moskova'ya iltica etmiş olan kardeşi Nurdevlet Rus ordusuyla birlikte aşağı Edil havzasına kadar inerek Saray şehrini yakıp yıktı ve ahalisini kesti [192].

RUSLARIN 15. İNCİ ASRIN SONLARINA DOĞRU KUVVETLENMELERİ, Altın-Ord'da büyük buhranlar doğuracak derecede ilerlemişti. Bunun başlıca sebebi ikidir: 1) Evvelâ Altın-Orda hanları şehirler kurup ticareti teşvik ve takviye ederek medenî hayatı ilerletme yoluna cidden çalıştıkları halde, Tatarlara köy hayatını, hirfeti öğretmek cihetini ihmal ettiler. Altın-Orda'nın merkezinde, daha İBN BATTUTA geldiği sıralarda, yani bu devletin en şevketli hanı olan Özbek Han zamanında, Edil (Volga) nehri üzerinde Ruslar gemicilik ediyorlardı ve devletin gümüş madenleri de onların memleketinde olup, onlar tarafından işletiliyordu. Altın-Orda'nın merkezi olan Saray'da ticaretle meşgul olan Rusların ayrı mahallesi vardı. Hanlar, hâkim Türk unsurunun ancak polis, memur ve asker olarak kalmasının kendi istiklâlleri için bir tehlike teşkil ettiğinin farkmda değillerdi. 2) İkinci sebeb, Rusların Novgorod Knâzlığına yani onların Fin körfezine bitişik olup İsveç, Almanlarla ve Baltık kavimleriyle harp ve ticaret münasebetlerinde bulunarak yaşıyan beyliğine ve bunun gittikçe genişleyip, önceleri Finlerle meskûn olan, Moskova mıntıkasını da idaresi altına alarak nüfuzunu arttırma-

sına ve tekmil ufak Rus knâzlıklarını kendi çevresinde toplamasına, o zaman parlamıya başlayan Alman Baltık ticaret şirketleriyle temas ederek iktisaden gittikçe yükselmesine karşı hanların lâkayd kalmaları ve hattâ bilmiyerek buna yardım eylemeleri hususudur. Bu knâzlığın kurucusu olan **Aleksander Nevski**'nin çok hilekâr olan torunu **Yuri** (1316-1326) ile bunun biraderi **İvan Kalita** (1328-1340), diğer knâzlara karşı çevirdikleri entrikalarında Özbek Han'a yanaşrak onun yardımını temin ederek Moskova'yı yükselttiler.

Müslümanlığı yeni kabul etmiş olan büyük Özbek Han, bu din namına taassubun ne olduğunu henüz bilmiyordu. Bu yüzden kızkardeşi Könçeke'yi bu knâz Yuri'ye nikâhlandırdı. Bu kadının tenassur edip Agathiya ismini almasına da birşey demedi [193]. Aslen İsveçli olan knâzların mensup olduğu Rus kavmi, daha Hunlar zamanında Türklerle temasa girerek bunlardan «hakan» ve «tudun» gibi devlet müesseselerini öğrenen bir kavimdi. Bunlarda hâkim olan ülüş sistemi, komşu Baltık kavimlerdekinden farklı ve Türkçe olmakla kalmayıp, «ulus» larını Edil Bulgar şivesine göre «volost» tesmiye etmişler ve bununla bu sistemi nereden aldıklarını belirtmişlerdir [194]. Çengizlilerin idaresinde kalmaları bunlara, istikrarlı bir siyasî idare sistemini sağladı. İvan Kalita, mahkûmu olduğu Çengizliler'deki merkeziyetçilik temayülüne uyarak, ufak knâzlıkları Moskova etrafına toplamaya başladı ve Özbek Han'dan da 50.000 kadar Tatar askerini, diğer serkeş knâzları hana daha mutî etmek bahanesiyle yardımını alıp, darma dağınık hâlde ve biribiriyle kavga eden knâzlıkları o zaman büyükknâzlık merkezi olan Moskova etrafında birleştirmek ülküsünü tahakkuk ettirdi ve «Rusların ilk birleştiricisi» unvanını aldı. Kardeşine han kızının verilmesi ve kendisine de han ordusunun yardıma gelmesi, İvan Kalita'ya olaganüstü bir nüfuz ve şöhret kazandırdı. Çünkü, muasır Rus âlimlerinden birçoğunun iddiaları hilâfına olarak, o zamanki Hıristiyan tebaa nazarında Altın-Orda hanlarının mânevî nüfuzu çok yüksekti. İvan Kalita, Özbek Han'ın müsaadesiyle Rus metropolitliğini dahi eski merkez Vladimir'den kaldırarak Moskova'ya getirdi, han ve kadını bu metropolitliğe geniş salâhiyetler bahşettiler. Nihayet Özbek Han, İvan Kalita'ya Rus ülkelerinde vergi toplama hakkını da vererek, Rus mıntıkalarına Tatar «baskak» larının kontrol yolunu da kesip Rus'u bir devlet haline sokmuş oldu. Bu İvan'ın torunu Dimitri Özbeğ'in torunu Berdibeğ'in vefatından sonra Altın-Orda'da başgösteren kargaşalıktan tam olarak istifade ederek, 1380 yılında büyük Tatar beyi Mama'yı mağlûp edip Rus nüfuzunu Don nehrine kadar uzattı ve «Donskoy» (Don'lu) lâkabını aldı. Çengiz-oğulları ülkelerinde beylerin kuvvetli merkeziyetçilik sistemini tatbik etmek uğrun-

da çırpındıkları bir zamanda yaşamış olan bu Dimitri, muasırı olan Murad Gazi gibi, hükümdarlığın, aile efradı arasında büyüğe geçmek sistemi yerine hükümdarın oğullarına geçmek usulünü kabul ederek, Rusya'nın idaresini bir daha merkezîleştirdi.

Bu aralık rusluğun güney ve batı kısımları Ukrayna ve Ak-Rus tarafları Litvanya kırallığı ile birleşerek, bu işi tahakkuk ettiren Litva kıralı Olgerd (1345-1377), ortodoks mezhebini kabul etmekle kuvvetli bir devlet heyetine girmiş oldular. Olgerd'in oğlu **Jagello** (1377-1434) Lehistan'ı da alıp, bunu amcazadesi **Witold** (Vitoft) nüfuzunu Kırım'ın batısına kadar uzatmaya muvaffak oldu. Ozu (Dneper) nehrinin bütün kolları, bu nehirle aşağı Tuna aralarında Karadeniz sahilleri bunların eline geçti. Hunlardan buna aldırış eden olmadı. Bunların ve beylerin Coçı Ulusunda yaşattığı hercü merc Ortaasya'da da kendisini kuvvetle hissettiren tesirlerde bulunduğundan, Temür kendisine iltica eden Coçı Ulusu şehzadelerinden Toktamış'ı kendi askerî kuvvetleri refakatinde mükerreren Altın-Ordu'ya gönderip nihayet onu han ilân etmiş ve memleketi birleştirmişti.

Fakat Toktamış Altın-Orda'nın Doğuavrupa Hıristiyan tebaaları arasında düşmüş olan nüfuzunu ihya edeceği yerde, 1385 yılının başında on tümen kadar külliyetli bir ordu ile Azerbaycan'a girip Tebriz ve Maraga şehirlerini tahrip ederek Şenbi Gazan'ı yıktı. KLAVİÇO'ya göre daha Sürmeli ve Kâzekünün şehirleri de bu sırada tahrip edilmiştir.

Son derece vahşetle icra olunduğu, muasırlardan ZEYNEDDİN KAZVİNÎ tarafından anlatılan bu seferinde Toktamış, kendisine karşı koyan Tebriz ahalisinden 100.000 kadarını katlettiği gibi Azerbaycan'dan 200.000 kadar insanı da esir götürdü [195]. İki sene sonra da Temür'ün İran seferinde bulunmasından istifade ederek onu payitahtı olan Keş ve Nahşeb taraflarını yağma ve talan ile ahalisini katledip, Çağataylıların ve Temür'ün en kıymetli karargâhı sayılan Zencir Sarayını yaktı ve birçok esir götürdü. Kendi tebaalarınca dahi birisinin evde bulunmamasından istifade ederek haremine tecavüz etmek gibi telâkki olunan bu hareketleri, bilhassa Sırderya havzası ve Horezm ahalisini Toktamış'tan soğuttu. Halbuki kendisi, tedbirsizliği yüzünden, memleketinde en kuvvetli uruğ olan Mangıt beyleriyle birçok şehzadeleri darıltarak bunların Temür'e kaçmalarına sebep olmuştur. Temür de onu tecziye etti ve Çengizlilerden Temür Kutluğ'u Altın-Orda'ya Han yaptı. Temür'ün tecziye seferinin ikincisinde, Moskova'yı yağma ve tahrip ettiği

Temür tarihlerinde yazılıyorsa da, o ancak Moskova knâzlığına tâbi şehirleri (Riyazan vesaire) tahrip etmiş ve kış yaklaştığından kuzeye doğru fazla ilerliyememişti; fakat Litva'ya tâbi olan güney Rusya'yı ve Kiev (Türkçe Ming-Kerman) taraflarını kâmilen yağma etti.

Temür Azerbaycan'dan Coçı Ulusuna girdiği vakit Toktamış'ı doğuda, Edil'in ötesinde vurmuş olan Temür-Kutlug ve Edüge Mangıt, Temür çekilir çekilmez Kırım'ı alarak Kefe'de Cenevizlileri ezmişlerdi [196]. Temür, bu seferden dönüşünde Şaburan'dan 1396 ilkbaharında Yıldırım Bayazıd'a yazmış olduğu mektubunda: «Tanrının inayeti ile tarafımızdan elde edilen zafer» diyerek bu zaferden bahsetmiş ve Toktamış'm Litvanya'ya sığınmış olduğunu anlatarak, bu Rus, Litvanya ve Leh ittifakını «Ozu ırmağı ötesindeki Firenkler» diye tesmiye etmiştir. Temür, bu birliğin o zamanki Altın-Orda için büyük bir tehlike teşkil ettiğini cidden sezmiş ve bunu da Bayazıd'a yazdığı mektubunda sarih olarak bildirmiştir. Bu mektupta yazıldığına göre, Bayazıd, daha Temür Ukrayna'da iken bunun oğlu Miranşah Mirza'ya Hacı Mehmed Kıssa Han vasıtasiyle bir mektup yollıyarak dostluktan bahsetmiş, ve Temür de kendi ordularının batısındaki Bayazıd ordularının küffar üzerine yürümekte olduğunu öğrenerek geri çekilmiştir. Temür, Temür-Kutlug'un Kırım'ı işgal etmesinden sonra Toktamış'm Litvanya'ya sığınması bu taraflarda gerek kendisi ve gerekse Bayazıd için tehlike teşkil eden yeni bir kuvvet meydana getireceğini anlatarak, Yıldırım'a «Ozu nehri ötesindeki Firenk küffarları ile gaza ve cihad yapmak zarurî olmaktadır; biz bu taraftan, siz dostumuz da o taraftan bu inatçı düşmanları ortadan kaldırmak yolunda beraber hareket etmemiz lâzımdır ve bu işlerde muvaffakiyet size bağlı kalmakta, ve Cumhurun (yani o zamanki dünya vaziyetinin) maslahatları da bunda bulunmaktadır» [197] mealindeki fasih bir arabî cümleyi Farsça mektubuna katarak işin fevkalâde ehemmiyetine Bayazıd'ın dikkatini çekmiş ve kendisinin siyaset sahasındaki görüş nüfuzunu tebarüz ettirmiştir.

Temür'ün tasavvuruna göre, o ilkönce Suriye'de Memlûkları tedip edecek, sonra Bayazıd'la birlikte bu Firenklere karşı bir sefer yapacaktı. Malûm olduğu üzere, Temür'ün bu teklifleri akîm kalmış ve nihayet Bayazıd'la harbe müncer olmuştur. Toktamış Han ise, Altın-Orda'da çok sevilen Edüge Mirza ile Temür-Kutlug'un hükümranlığına karşı Hıristiyan tebaasının ve yabancıların yardımına müracaat ederek tekrar tahtı elde etmek yolunda giriştiği teşebbüsleri ilerletti. Litva knâzı Witold, Toktamış'ı müdafaa bahanesiyle Temür-Kutlug'a karşı harbe hazırlandı ve Kırım'ın tam ağzında Orkapı yanında «Mukaddes Yohanna kalesi» (Zamek Sw. Jana) ismiyle bir

kale bina etti; bu ise, Litvanyalılara Kırım üzerinde bir hâkimiyet temin ediyordu. Diğer taraftan Toktamış ile bir muahede akdedip, Moskova knâzlığına tâbi tekmil ülkelerin kendisine verileceğini de temin etti ve Baltık Almanları ile Moldavyalıları yardıma çağırdı. Hattâ papa Boniface IX. a müracaat ederek, hanlara karşı «Haçlı Seferi» açmak için müsaade istedi; Papa da, 4 Mayıs 1399 tarihli «bell» ile bu müsaadeyi verdi. Baltık Alman şövalye ordeni Altın-Orda'ya karşı alenen harbetmekten çekindiyse de, Marqwart von Sulsbach'ın kumandasına Witold ile Toktamış'a yardım gönderdi. Fakat Toktamış'ın da iştirâk ettiği bu «Haçlı Seferi», tam bir muvaffakiyetsizliğe uğradı: Temür-Kutlug ile Edüge Dneper'in en güney sol kolu olan Vorskla nehri üzerinde 22 Ağustos 1399 tarihinde vaki olan büyük harpte, Witold'la müttefiklerini ve Toktamış'ı müthiş hezimete uğrattı [198].

Vorskla hezimetinden sonra Toktamış siyaset sahnesinden çekildi ve nihayet öldü. Edüge Bek te, 1408 yılında Moskova'yı kuşatarak Rus ülkelerini yağma etti ve tediye etmekte oldukları vergilerin muntazaman tediyesine mecbur etti ise de, Rus ve Litva kavimleri nazarında artık Tatarların itibarı düşmüştü. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Toktamış'tan sonra onun akrabaları ve Baştemür-oğulları da, Çengizliler arasında şerefsiz bir iş sayılan bu yola yani kardeş kavgasında sıkı geldiğinde hep Ruslara ve Litvanyalılara kaçmak ve oradan yardım isteyip almak işinde devam ettiler. Çengizli devleti kurulduktan sonra Mogollar memleketi hakkında iyi malûmat sahibi olan ABDAL-LÂTİF BİN YUSUF AL-BAĞDADÎ o zamanki Tatarlar hakkında: «Bunların hareketleri gibi, fikirdeki intikalleri de seri'dir; dünya milletlerinin ahvaline ait tekmil haberler onlara gelir, fakat onların ahvaline ait haberler başka milletlere erişmez» demiştir [199]. Demek siyasî sırları dünyaya karşı kapalı olmak ve zapt u raptlarının mükemmeliyeti itibariyle Mogollar ve o zamanın Türkleri, dünya milletleri arasında emsalsiz olmuşlar; fakat Altın-Orda'da 1357 yılından sonra hâsıl olan kargaşalık devrinde bu «Firenk» lere kaçıp yardım istemeye alışmalarından sonra, Altın-Orda'nın tekmil sırları komşularına malûm, fakat bu komşularının siyasî gayeleri de onlarca meçhul oldu.

Rusya'nın nasıl yükseldiğinin tarihini, SOLOVYEV ve Rus iktisat tarihçisi KULİSCHER mükemmel anlatmışlardır. Bunun esası, yine iktisada dayanmaktadır. Daha Alexsander Nevski zamanında Novgorod, Almanlar ve Skandinavyalılar ile ticaret neticesinde büyük ehemmiyet kesbetmişti. Hattâ onun serveti dolayısiyle «Allah ile Novgorod'a karşı hareket etmeğe kim cesaret eder» darbımeseli meydana gelmişti. Alman Hanse şirketleri bu-

rada müstahkem Peterhof kalesinde kendilerinin «kontore» (krş. fr. «comptoir») larını kurmuşlardı. Hesap ve muamele yazıhanesi mânasını ifade eden bu kelime, Ruslara batıdan gelen ve yerleşen ilk kelimelerden biridir. Bu şirketlerin kurduğu bir kontorlar, RİCHARD MOELLER'in ifade ettiği gibi, o zamanki Almanlar için cihan mikyasında ticaretin temeli (Bollwerk deutscher Weltgeltung) olmuştur [200]. Yaz aylarında Newa - Ladoga gölü-Wolchov arasında kayıklar üzerinde, kış aylarında da kızaklarla iş gören ticaret kervanları bu memleketin iktisadî vaziyetine hâkim olmuş; Aleksander Nevski Pskow (Pliskav) ı elde ettikten sonra burası Ruslar için Avrupa'ya karşı yeni bir kapı işini görmüştür. Almanlarla birlikte iş gören Rus tüccarları doğuda Altın-Orda'nm kuzeyinde Ural dağlarına ve kuzeyde Beyaz Deniz'e kadar her yerde ticaret yapıyorlardı. 15. inci asırda Moskova ile Baltık sahili arası, tekmil Coçı Ulusunun iktisadî cihetten sağlam bir köşesi olmuştur. Coçı Ulusuna demir eşya başlıca buradan gelmiştir. Hanların çivi, kazan ve araba demiri gibi şeyleri oradan tedarik ettikleri, Rus kaynaklarında kayıtlıdır [201]. Litvanyalılar katolikliği kabul eden Lehistan'la birleştikten sonra, güney ve batı Rusya şehirleri idaresinde Lehler vasıtasiyle Magdeburg kanunları tatbik edilmeğe başladı. Bu, Rusluk için yeni bir iştı. Litvanya zayıflaştığında Moskova bir daha yükseldi ve bunun neticesinde Altın-Orda'nın başına 1480 yılında İvan III. tarafından indirilen darbe vaki oldu.

Tekrar **Kırım Hanları** meselesine gelelim. Böylece 1480 sıralarında Altın-Orda tam bir buhran içinde bulunuyordu. Fâtih Kırım meselesinin Osmanlılar için ehemmiyetini müdrikti. «Kefe deryası sahilleri küffarı» nı, yani Cenevizlileri oradan atmak için başladığı iş, «Ozu ötesindeki Firenkleri» tehlikesini önlemek için genişletilmek icap etti. Fakat Moskova'nın alacağı rol, o zaman henüz Osmanlılar için vâzıh değildi. Bu cihetten Fâtih Üçüncü İvan'ın dostu olan Mengli Gerey'in Altın-Orda'nm satvetine ve mevcudiyetine nihayet vermek işine mâni olmadı. Ahmet Han'a darılarak Mengli Gerey'le anlaşmış olan Şiban hanı İbak (İbrahim) ve Mangıt beyi Musa Bek, 1481 yılı başlarında (6 sonkânunda) Don nehrine ansızın yaptıkları bir hücumla Ahmet Han'ı öldürdüler. İktisaden yükselmekte ve bu sayede birçok Tatar prenslerini ve beylerini kendisine çekmekte olan Moskova'ya istiklâl kazandıran hâdise, işte bu hâdisedir [202]. **Câmiüdüvel** müellifi MÜNECCİMBAŞI, Toktamış'la Edüge, Temür-Kutlug ve Küçük Muhammed Han oğullarının Kırım hanlarıyla olan bu acıklı iç savaşlarının memleketi nasıl felâkete sürüklediğini, bunun neticesinde Coçı Ulusunun harap olup, Tatar uruğlarının dağıldığını, birçok Tatar uruğlarının yabancı milletler arasına gi-

dip karıştığını, birçoklarının da Kara Boğdan'a ve Macaristan'a gidip tanassur ettiğini, bize malûm olmıyan mühim bir kaynaktan alarak, anlatmıştır [203].

Ruslar Altın-Orda'nm çökmesinden istifadede bir dakika bile geç kalmadılar ve Sibirya'ya sefer ederek 1483 yılında İrtış ve Obı nehirleri kıyılarına kadar geldiler ve o taraflardaki kuzey ticaret yollarını ele geçirdiler. Ahmet Han'ın yerine geçen oğlu **Seyyid Ahmed Han** (1481-1502) ile kardeşi **Şeyh Ahmet Han,** hep Mengli Gerey ile mücadele etmek mecburiyetinde kaldılar. 1485 yılında Seyyid Ahmet Han'ın kardeşi Mürtaza ve Mahmud Sultanlar adı geçen Mangıt beyi Temür Bek ile beraber Mengli Gerey'i savaşta müthiş bir hezimete uğrattılar [204]. 1491 yılında Seyyid Ahmet Han bizzat Mengli Gerey üzerine yürüdü; fakat Rus knâzı İvan III. Mengli Gerey'in kardeşi Nurdevletin yine Rus hizmetinde (Kasım kasabasında) bulunan oğlu Satılmış ile Kazan hanı Muhammed Emin'i Saray üzerine saldırttı; onlar da bu şehri bir daha yakıp yıktılar [205]. Neticede Seyyid Ahmet Han'ın Mengli Gerey'e karşı olan teşebbüsü akîm kaldı. 1502 de Mengli Gerey, Altın-Orda hanlığının ne kadar düşmanı varsa hepsini seferber ederek Saray'a hücum etti ve onu son defa olarak kâmilen yakıp tahrip etti. Bununla Altın-Orda hanlığına nihayet verilmiş oldu.

Temür-Kutlug neslinden gelen hanlar yalnız aşağı Edil'de ve Astarhan'da bir müddet hükûmet sürebildiler. Seyyid Ahmet Han'ın savaşta ölümünden sonra han ilân edilen kardeşi Şeyh Ahmet Han, Mengli Gerey tarafından yenilerek takip edildiğinde, Türkiye'ye iltica etmek istedi. Fakat İkinci Bayazıd Mengli Gerey tarafını tuttuğundan, Şeyh Ahmed'i mülteci olarak kabul etmedi.

O da sonradan Mingkerman (Kiyev) a giderek Litvanyalılara dehalet etti. 1513 yılında Kazan hanı Muhammed Emin'e yazdığı bir mektupta, artık Rus'un da düşman olduğunu anlıyan ve devlet idaresi işlerini Rus düşmanı olan oğlu Muhammed Gerey'e terketmiş bulunan ihtiyar Mengli Gerey, son Altın-Orda hanı Şeyh Ahmet Han'ı mağlûp edip «küffar elinde esarette» yaşamağa mecbur etmiş olmasını, kendisinin büyük kahramanlığının neticesi gibi göstererek, öğünmektedir [206]. Şeyh Ahmet Han'ın Astarhan'ı idare eden kardeşi ve yeğenleri mütemadiyen kendi aralarında harbettiler. Bu iç mücadelelerde Altın-Orda'nın temelini teşkil eden Tatar (yani Mogol, Doğutürk, Kıpçak ve saire Türk) urukları son derece yıprandılar. Nihayet onların doğuya gitmiyenleri Kırım'a ve oradan Bucak (Basarabya) ve Dobruca'ya gelip yerleştiler [207]. Bayazıd II. zamanında, 1512-1513 senelerin-

de buraya büyük muhaceretler vaki oldu [208]. Bu da Altın-Orda'daki bu iç kavgaları neticesi idi. Kırım hanlarının asıl güvendiği kabileler: Şırın, Barın, Sıcıvut, Argın, Hıtay ve Kıpçak urukları idi. Zikri geçen Temür Bek ile kardeşlerine tâbi tekmil oymaklar ile Edüge oğullarından «Mansur-oğlu» beylerine tâbi kabileler, Akkerman taraflarına yerleştiler [209].

— 5 —

15. İNCİ ASRIN SON YARISINDA AZERBAYCANIN SİYASÎ HAYATI

Çoban-oğulları, Calayırlılar ve nihayet Temür Bek Azerbaycan'da kendi hâkimiyetlerini korumak için bu ülkeye Doğu Anadolu'dan, Temür Bek ise ayrıca Suriye ve Elcezire taraflarından birçok Türkmen oymaklarını getirip yerleştirdiler. Temür'den sonra ortaya çıkan karışıklıklardan istifade eden bu oymakların beyleri, Azerbaycan'ın ve hattâ bütün İran'ın mukadderatına sahip oldular. Bu hareketlerin merkezini Karakoyunlu ve Akkoyunlu oymakları teşkil ediyordu.

Yukarıda (b.t. 244) zikri geçen **KARAKOYUNLULAR'**ın reisleri Baranlu oymağından olup, kendi rivayetlerine göre, bunlar önceleri Sırderya kuzeyinde yaşamışlar ve Mogollar devrinde **Töre Bek** adlı reisleri idaresinde 3.000 hanelik bir kitle halinde Horasan'a ve oradan Doğu Anadolu'ya geçmişlerdi [210]. Türkistan'ın yerli rivayetlerini iyi bilen DEVLETŞAH SEMERKANDÎ'ye göre bunlar, Sırderya'nın kuzeyinde bulunan Kazı-gurt dağları civarında yaşamışlardır [211]. Akkoyun ve Karakoyun Oğuz destanında bile yer almıştır [212]. «Baranlu» ve «Berendi», yukarıda (b.t. 46, 181) anlattığımız gibi, Kıpçak uruğlarından olup bunlar, Sırderya kuzeyinde Kalaç ve bazı Kıpçaklarla birlikte Oğuzların Türkmen zümresini teşkil eden uruğlardan biri olmuşlardır.

Karakoyunlular önceleri Erzurum, Erzincan ve Sıvas taraflarında göçebe olarak yaşamışlar, sonra Calayırlılar zamanında oradan Musul ve Sencar taraflarına gitmişlerdir. Bunların beylerinden **Bayram Hoca** isminde birisi Calayırlılardan Sultan Uveys'in, Bayram Hoca'nın oğlu **Kara Muhammed** Kurmış ta Sultan Uveys'in oğlu Sultan Ahmet Calayır'ın hizmetinde bulunmuş; Kara Mehmed Mogol beylerinin nezdinde kıymet kazanarak Sultan Ahmed'e damad bile olmuştur. Bunun 1390 yılında katlinden sonra oğlu **Kara Yusuf,** Temür'le olan mücadelelerde Sultan Ahmet Calayır'a yoldaş ol-

du. Bunlar Temür'den kaçarak Mısır Memlûklarına iltica etmiş olup, Temür'ün vefatını müteakip Mısır'dan ayrıldılar.

Kara Yusuf maiyetindeki 1.000 kadar Türkmeniyle birlikte yolda bir çok yerde savaşarak Memlûklara tâbi veya müstakil 180 kadar kale ve garnizonu geçerek Amid (Diyarbekir) e geldi. Temür İrakla Azerbaycan'ı oğlu Miranşah'ın oğullarına vermişti. Fakat bunlardan Ömer ve Ebabekir Mirzalar, kendi aralarında kavgaya başlayınca Kara Yusuf bundan istifade etti. Buna da, vaktiyle Temür'ün ordusunda hizmet eden ve vefatından sonra onun oğullarından yüz çeviren Iraklı emirlerin (Bastam Çâkir, Pirali Sulduz, Çalık) Kara Yusuf'a iltihakı ve ona bir devlet idare makinesi kurmakta yardım etmeleri sebep olmuştur. Bunların teşviki ve yardımiyle Kara Yusuf 1408 yılı 23 Nisanında Tebriz yanında Ebabekir Mirza'ya karşı açtığı savaşı kazandı. Bastam Çâkir'i «beğlerbeği» ve Tebriz'i de merkez yaparak Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da Karakoyunlu devletini kurmuş oldu. Bu sıralarda Sultan Ahmet Calayır da Mısır'dan dönüp gelerek Bağdad'ı istirdat etmişti. Karakoyunlular yağmaya alışkın olduklarından, şehir ahalisi ile köylü ekinciler bunlardan çok mutazarrır oluyordu. Azerbaycan, bilhassa Tebriz ahalisi Sultan Ahmedi çağırdı. O da, Kara Yusuf'un Erzincan taraflarında meşgul olduğu bir sırada gelerek, Tebriz'i aldı (4 temmuz 1410). Fakat Kara Yusuf öteki Iraklı emirlerin teşvikiyle eski gurbet arkadaşı Sultan Ahmedi ortadan kaldırmaya karar verdi ve Tebriz yanında vâki olan muharebede, Sultan Ahmet ele geçirilerek öldürüldü. Kara Yusuf ta hükûmetine meşru bir şekil vermek için kendi oğlu olup, vaktiyle Sultan Ahmet'e oğulluk ettirdiği Pir Budak beyi, Temür'ün usulüne kötü bir nazire olmak üzere, «han» ve kendisini «noyan» ilân etti.

Karakoyunluların arka tarafında (batıda), Akkoyunlular, Temürlülere sadık kaldılar. Bunların beyi olan Karayülük Osman, resmen Temürlülere itaat etmiş olan Osmanlılar üzerinde de bir nevi nüfuza mâlik bulunuyordu. Temür'ün halefi olan Şahruh, Kara Yusuf'un Azerbaycan'ı kendisinden «suyurgal» olarak idare ediyor görünmek için salâhiyet istemesine rağmen, Karakoyunlu hükûmetini ortadan kaldırmak fikrinde idi; fakat kendi ülkesindeki iç meseleleri yüzünden bir türlü buna fırsat bulamıyordu. Nihayet Kara Yusuf'un hâkimiyetine nihayet vermek maksadiyle 1421 yılında Azerbaycan'a girdi. Fakat Kara Yusuf, ordusuyla Şahruh'a karşı çıkarken yolda öldü. Kara Yusuf gayet merd ve kahraman bir Türkmen beyi idi; cömerd, sözünde duran, ve yiğit tabiatlı bir adamdı, fakat fazla saf olduğundan başkalarının tesiri altında kalırdı.

Yerine geçen oğlu **İskender Mirza** Temürlüler ve Akkoyunlularla olan mücadelede, babasının yoluna sadık kaldı. 1429 da Şahruh tekrar gelerek İskender'i ezdi ve Azerbaycan'ın idaresini Kara Yusuf'un Temürlülerin hizmetine giren diğer oğlu Ebu-Sa'îd Beğ'e verdi. Şirvan vilâyetinin beyi olan Şirvanşah Sultan Halil de Temürlülere sadıktı. Fakat İskender'in fitnesi devam etti. Diğer kardeşleriyle olduğu gibi Ebu Sa'îd'le de harp etti; nihayet Ebu-Sa'îd Azerbaycan'ı terke mecbur oldu. Şahruh 1434 yılında tekrar Azerbaycan'a girdi. Kara Yusuf'un diğer oğlu Cihanşah da Şahruh'a iltihak etti. Şahruh Azerbaycan'da üç yıl kaldı. Kışları babası Temür'ün de çok sevdiği ve imar ettiği Karabağ'da geçirdi. İskender, Osmanlılar ülkesine, Tokat tarafına kaçmıştı. Şahruh, İkinci Murad'a müracaat ederek İskender'in tardını istedi, o da buna muvafakat ederek, beylerinden Umur Bey ile Yörgüç Paşa'yı bir ordu ile göndererek İskender'i Osmanlılara ait yerlerden çıkardı [213]. Sonra İskender kendi oğlu Kubad tarafından öldürüldü.

Şahruh tarafından Azerbaycan'ın idaresine memur edilen **Cihanşah** değerli bir zattı, ayni zamanda bir şâir olan bu beğ, âlimleri ve şâirleri himaye etti, Cihanşah çağından bazı eserler de vardır. Bu cümleden olarak Tebriz'de 1465 yılında yaptırdığı Gök-Mescid bugün Tebriz'de sağlam kalan eski büyük eserlerin başlıcalarındandır, ki bir Temürlü ustanın eseridir [214]. Cihanşah önceleri, Şahruh'un Irak ve batı İran umumî vâlisi olan torunu Sultan Muhammed Mirza'ya tâbi kılınmıştı, Şahruh'un vefatından sonra Temürlüler işinin karışmasından istifade ederek, Irak tarafına da el uzatmaya başladı. Uluğ Bek'in vefatından sonra ülkesini Fars vilâyetine kadar genişletti. 1458 yılında Astarâbâd'ı, hattâ Herat'ı bile almış, fakat Temürlü Ebu Sa'îd Mirza tarafından tardedilmiştir; mamafih Bastam'm batısındaki bütün batı İran ve Fars bölgeleri onun elinde kaldı. Batıda Diyarbekir taraflarında hükûmet süren Akkoyunlu beyi Uzun Hasan'ı ezmek fikriyle açtığı bir seferinde gafil iken baskına uğrayıp mağlûp olup, Uzun Hasan'ın askerlerinin eline geçerek öldürüldü (1011-1467). Cihanşah'ın oğlu **Hasan Ali** zamanında (1469) Temürlü Ebu-Sa'îd Mirza Azerbaycan'ı, Karabağ ve Muğan'ı işgal etmiş, fakat Uzun Hasan'a karşı tâkip ettiği yanlış siyaset neticesinde aralarında bazı çarpışmalar olmuş, güney Mugan'daki çarpışmalarda Ebu-Sa'îd Akkoyunlularm eline geçerek Uzun Hasan'ın nezdinde bulunan Temürlü Yadigâr Muhammed Mirza'nın eline verilmiş, büyük annesi Gevherşad Hatun'un «kısas» ı diyerek, (6 şubat 1469 da) öldürülmüştür. Bununla Doğu Anadoluda ve Azerbaycan'da Akkoyunlu hâkimiyeti takarrür etmiş oldu.

AKKOYUNLULAR, Oğuz ve ayni zamanda Kimak-Kıpçak boyların-

dan olan Bayandır boyundandır. Bunlar Doğu Anadoluda Urfa-Mardin-Bayburt arasında, yukarı Dicle ve Fırat'ın muhtelif kolları üzerinde görevli olarak yaşarlardı. Beylerinden **Tur Ali,** kendi rivayetlerine göre, Gazan Han'ın muasırı olup, onun Suriye seferlerine iştirak etmiştir. Müteakiben bunlar, İlhanlıların Diyarbekir ve Rebî'a taraflarını idare eden Mogol emiri Emîr Sutay ve oğullarının hizmetinde bulunarak, Âmid ile Musul arasına yerleşmişlerdir. Seyyah İBN BATTUTA, 1332-33 yılında Anadolu'yu ve Azerbaycan'ı gezdiği zaman Erzurum, iki «Türkmen» kabilesi (herhalde Karakoyunlu ve Akkoyunlular) arasında niza'lı bulunuyordu. Tur Ali Beğ'den sonra Akkoyunlulara riyaset eden oğlu **Kutlu Beğ** (öl. 1389), daha ziyade Trabzon İmparatorluğu ile temaslarda bulunmuştur.

Bundan sonra Temür zamanında bu Kutlu Beğ'in oğlu **Karayülük Osman Beğ** çok tanınmıştır (1402-1335). Karayülük Osman, Kara Yusuf'la olduğu gibi, Sıvas meliki Kadı Burhaneddin'le de harbederek Temür'le dost olmuş, onun bütün batı seferlerine candan iştirak etmiş, Temür tarafından Diyarbekir ve Malatya taraflarının idaresine memur edilmiştir. Sonra Memlûkların Şam beylerbeğisinin elinden Afşar, Bayat ve İnallu Türkmen boylarını almış ve, bunları Suriye'den getirerek kendi ordusuna katmış; Erzincan, Harput, Kemah, Çemişkizek ve Mardin taraflarını, Erzurum'u ve Çoruh havzasını elde ederek, büyükçe bir devlet kurmuştur. Karayülük Osman her üç batı seferinde Şahruh'un maiyetinde bulunup Karakoyunluları ezdi. Nihayet onlarla yaptığı bir savaşta maktul düştü (1435), Karayülük Osman, uzun süren hayatında 300 kadar harp görmüştür. MÜKRİMİN HALİL BEY'e göre o, «yalnız kendi asrının değil, bütün tarihin yetiştirdiği en şeci' ve en muharip adamlardan biridir» [215]. Zaten 14. üncü asrın sonları Türk tarihinin en büyük kahramanlar yetiştirdiği bir devirdir (Temür ve onun maiyetinden Seyfüddin Nüküz, Hıtay Bahadır, Şeyhali Bahadır, Akbuga Nayman, Şahmelik Bilguvüt, Şeyh Nureddin, Osman Abbas Kıpçak, Üçkara Bahadır; Doğu Çağataylardan Kamereddin Doğlat, Celâl Hemid; Toktamış ve maiyetinden Edüge Mangıt, Kazançı Bahadır, Yağlı Bey Barın; Yıldırım Bayazıd ve maiyetinden Kara Temirtaş ve Hoca Feruz Beyler; Karakoyunlu Kara Yusuf, ve Akkoyunlu Karayülük Osman Bunların herbiri başlı başına birer tarihtirler).

Karayülük Osman'dan sonra torunları **Cihangir** (1444-1453), **Uzun Hasan** (1453-1478) ve bunun oğlu **Yakub Bek** (1478-1490), Karakoyunlulardan aldıkları ve kendilerinin açtıkları ülkeleri idare ettiler. Akkoyunlular Karayülük'ün vefatından sonra da 1469 yılına kadar, Temürlülere tâbi ola-

rak kaldılar. Yanlarında bazı Temürlü mirzalar da bulunurdu. Uzun Hasan Ebu-Sa'îd Mirza'nın katlinden sonra müstakil oldu. Başkentini de Diyarbekir'den Tebriz'e nakletti ve tekmil batı, orta ve güney İran'ı ele geçirdi. Uzun Hasan'ın kurduğu imparatorluk güney-batıda Mısır Memlûkları, batıda Osmanlılar, kuzeyde Altın-Orda ve doğuda Temürlüler ile sınırdaştı. Bu devirde Akkoyunlu devletinin esas kuvvetini teşkil eden uruklar, Bayandırlardan başka, şunlardı: Bayat, Döger, Çepni, İnallu, Özer. Çakırlı, Köpek, Arapgerli, Beçen, Dukharlu, Bayramlu, Hacılu, Musullu, Pirnek, Hocahacılu; bunlardan başka Afşar ve Kacar gibi büyük ve müstakil boylar da Akkoyunlulara iltihak etmiştir.

Uzun Hasan, Ebu-Sa'îd'i öldürmesi ve 1471 yılında, Temürlü Yadigâr Muhammed Mirza'ya müzaheret bahanesiyle, Horasan işlerine boşuna karışması müstesna, Temürlülerle iyi geçinmiştir. Osmanlılarla olan münasebeti ise değişik olmuştur. O, Osmanlı ülkelerine taarruz ederek, Erzincan'a kadar ele geçirebileceğini düşünmüştür. Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Muhammed, Fâtih Sultan Muhammed'in dâmâdı idi. Akkoyunlularla Osmanlılar arasında birkaç defa muharebeler olmuş, fakat netice itibariyle bundan Osmanlılar kârlı çıkmıştır. Bu muhasamat dolayısıyla Osmanlıların Avrupada başlıca düşmanları olan Venedikliler Okkoyunlularla siyasî münasebat tesis etmek, Osmanlılar aleyhine onlardan faydalanmak istemişlerdir. 1463 yılında bir elçi göndermişlerdi. Bu elçi ancak 1471 de Venedik'e dönüp gelebildi. Onun ile birlikte Uzun Hasan tarafından gönderilen bir Türkmen beyi de elçi olarak Venedik'e geldi. Sonra Venedik seniyoru bu Türkmenle birlikte Barbaro'yu elçi olarak gönderdi [216]. 1474 yılında mümessil olarak gelen bu Geosefo Barbaro ile Ambrogio Contarini Altın-Orda üzerinden yaptıkları seyahatten sonra Uzun Hasan zamanındaki Tebriz hayatına dair eserler bırakmışlardır [217]. Uzun Hasan bu sırada Otlukbeli'nde Fâtih tarafından mağlûp edilip çok ağır bir vaziyete düşürülmüş olduğundan, Venediklilerin teşebbüsünden bir netice çıkmamıştır. Moskova Rus knâzı İvan III. dahi, 1475 yılında Markus Rufus'u Uzun Hasan'a elçi olarak gönderip, onu Altın-Orda hanı Ahmet Han (bn Küçük Muhammed Han) aleyhine kazanmak istemişse de, bunda muvaffak olamamıştır [218].

Bu sıralarda Türkmenler arasında müridlerini çoğaltan Erdebildeki **Safevî şeyhleri,** önceleri koyu sünnî oldukları halde, bu Türkmenler arasında şi'îlik cereyanını kuvvetli gördüklerinden işi müfrit şi'îliğe çevirmişlerdi. Bunların Yakub Bek zamanında gittikçe artan nüfuzu, Akkoyunluları endişeye düşürmeğe başladı. Bunlar nüfuzlarını, bilhassa Akkoyunluların düşmanı

olan ve vaktiyle Karakoyunlu zümresine dahil bulunan Üstaclu, Şamlu, Rumlu, Musullu, Tekkelü, Bayburtlu, Karaoğlan, Afşar ve Kacar boy ve oymakları ile Anadolu'daki Karamanlu, Dulgadırlı ve Varsaklar arasında da çoğalttılar. Bu şeyhlerden **Şeyh Haydar,** Uzun Hasan'ın kızı ile evlenmiş olduğundan, bu kadından doğan oğullar hanedan âzâsı gibi Tebriz'deki saraya sokulmuşlardı. Safavî şeyhleri Akkoyunluların bütün zaif noktalarım biliyorlar; ve onların eski Karakoyunlular heyetine dahil kabileler tarafından meskûn ve nüfuzlarının az olduğu Arran (Karabağ) ve Muğan taraflarını bilfiil ele geçirmiş bulunuyorlardı. Bununla da kalmıyarak, Akkoyunlular gibi sünnî olan Şirvanşahları da ezmek ve onların ülkesini de kendilerine ilhak etmek istiyorlardı. Şeyh Haydar, Şirvanşah Ferruh ile çarpıştığı zaman, Akkoyunlu Yakub Beğ Şeyh Haydar'ın üzerine yürüyüp, onu mağlûp ve esir ederek öldürdü (1488). Bu hâdise, Safevî şeyhleri ve müridleri için umumî isyana vesile oldu. Yakub Beğ'in 1490 yılında vefatını müteakip Akkoyunlu şehzadeleri memleketi paylaşamadılar. Şeyh Haydar'ın oğlu **Şeyh Ali,** yine Karakoyunlu boyuna dayanarak, bu fırsattan da istifade etmeğe kalkıştı. Uzun Hasan'ın 1492-1497 yıllarında Azerbaycan'ı idare eden torunu **Rüstem Beğ** (bin Maksud), vâki olan muharebede Şeyh Aliyi de, babası gibi, mağlûp ve esir ederek öldürdü.

Akkoyunlu beyleri, şi'îlik tehlikesi karşısında Osmanlılarla anlaşmak lüzumunu hissettiler; ve Uğurlu Muhammed'in, Fâtih'in kızından doğan ve ayni zamanda İkinci Bayazıd'ın dâmâdı olan oğlu **Göde Ahmed'i** İstanbul'dan getirerek hükümdar ilân ettiler. Fakat bir sene sonra bu zat, burada beraberinde getirdiği Noktacıoğlu [219] adındaki şeyhin fikrine göre hareket edip, kargaşalıklara son vermek için Osmanlı usulünce bir merkeziyet vücuda getirmek isteyip, prens ve beyleri öldürmeğe başlayınca, beyler isyan ettiler ve kendisini yakalıyarak öldürdüler (1497). Bundan sonra memleket ikiye ayrıldı; Fars ve Kerman ülkeleri Yakub Beğ'in oğlu **Sultan Murad'ın** (1498-1508), Azerbaycan ve Diyarbekir tarafları da Yakub Beğ'in kardeşi olan Yusuf Beğ'in oğlu **Elvent Beğ'in** (1498-1504) idaresinde kaldı. Bunlar ve biribirlerine düşman emirlerin elinde oyuncak olan diğer prensler, kendi aralarında kavgaya tutuştular. Şeyh Haydar'ın Uzun Hasan'ın kızından doğan oğlu İsmail (sonradan **Şah İsmail**) bu fırsattan istifade edip, adı geçen kabilelere dayanarak, 1502 de Arran'ı ve Şirvan'ın bir kısmını ele geçirdi ve 1508 e kadar bütün İran'ı Akkoyunluların elinden aldı.

Akkoyunlulardan bilhassa Uzun Hasan ile oğlu Yakub ilme, edebiyat ve san'ata karşı büyük bir alâka göstermişlerdir. Sonradan Osmanlılara mü-

verrih olan İdris Bitlisî ile Şıban Özbeklerinden Şaybak Hanın Kazakistan seferi tarihini yazan Fadlullah bn Ruzbehan İsfahani, önce Yakub Beğ'in nezdinde münşi sıfatiyle çalışmışlardır. Uzun Hasan Tebriz'de Sâhibâbâd Meydanı'nın kuzeyinde çok muhteşem bir cami yaptırmıştı. Bugün harabe halindedir. Yakub Beğ H. 888 (1483) yılında Tebriz'de Heşt-Bihişt Sarayı'nı yaptırmış ve bunda Temürlüler tipinde harp sahneleri tersim ettirmişti [220]. Bugün bundan da eser kalmamıştır.

Karakoyunlular ile Akkoyunlularm devlet teşkilâtı İlhanlılar ile Temürlülerinki gibi olmuştur. Kara Yusuf kendisini «Yusuf Bahadır Noyan» diye adlandırmış ve fermanlarına oğlu Pir Budak'ın isminden **Sultan Pir Budak yarlığıdin Ebunnasr Yusuf Bahadır sözümiz** şeklinde başlık yazdırmıştır [221]. Akkoyunlularm devlet teşkilâtını gösteren bir **«Arz-Nâme»** [222] ve bazı menşür [223] vardır. Türkiyenin Doğu vilâyetlerinde ve Safevîler memleketinde mer'î bulunan **Uzun Hasan** kanunlarına ait vesikalar zamanımıza kadar gelmiştir [224].

Güney Kafkasya'nın **Şirvan** mıntakası ile bazan Arran (Gence ve Karabağ) ve Derbend **ŞİRVANŞAHLAR** ismiyle maruf sülâlenin elinde bulundu. Bunlar İlhanlılar ve Temürlüler zamanında olduğu gibi, Karakoyunlu ve Akkoyunlular zamanında dahi, yerli melikler sıfatiyle yaşayıp geldiler. Bunlara, 13. üncü asrın başlarında yaşıyan cedlerinden birinin ismiyle, «Kisrânîler» de denilmiş olup, aslen Arapların Benî Şeyban aşiretinden gelmektedirler. Büyük babaları olan **Yezid bn Mezyed eş-Şeybânî** Abbasîler tarafından H. 183 (798) yılında Armeniye vâlisi tayin edilmişti. Bu Şirvanşahlardan, İran ve Kafkasya Moğolların eline geçtikten sonra, **Feribuz III, Ahsiten II, Ferruhzâd II** ve **Keykubad** isminde melikler gelmiştir [225]. İlhanlılar buranın idaresi için kendileri tarafından ayrı vâliler tayin ediyorlardı. Zikri mükerreren geçen tarihçi Emir Polat Cinsang, İlhanlı Gazan ve Olcaytu Hanlar zamanında Şirvan vâlisi idi ve burada vefat etmiştir. Zikri geçen Şirvanşah Keykubâd (1314-1345), Çobanlılardan Melik Eşref'in ve Altın-Orda hanı Ganibek'in muasırı idi. Onun oğlu şirvanşah **Kâvüs** (1336-1372) Şeyh Uveys Çalayır'm, Kâvüs'ün yeğeni **Şeyh İbrahim** bn Sultan Muhammed (1383-1417) Temür'ün ve Şeyh İbrahim'in oğlu **Sultan Halil** (1417-1462) Şahruh ve oğullarının muasırıdırlar. Sultan Halil ve oğlu **Ferruh** Yesar (1462-1501) Şirvan'da imâr ve ticaretin inkişafına çok hizmet etmişlerdir ve kendilerinden de birçok eserler kalmıştır. Bakûda Bibi-Heybet mescidi, Abşerun'daki dıvar ve kuleler bunlardan kalmadır. Ferruh Yesar Akkoyunlular ile çok iyi geçinmiş ve Safevîlerin düşmanı olmuştur. Şirvanşahların merkezi

Şamahı şehri idi. Ferruh Yesarın oğlu **Şeyh İbrahim II** (1502-1524) zamanında bunların ülkesi Safevîlerin eline geçti. Onlar buraya Kacar ve Üstaclu beylerini, bazan da kendi prenslerini vâli tayin ediyorlardı Şirvanşahlar sünnî olduklarından Osmanlılara çok merbut kalmışlardır.

Azerbaycan'da Akkoyunlu sülâlesinin inkıraza uğraması, bu sülâleye bağlı olan bütün kabileler ile Şirvan ahalisinden birçoğunun Osmanlı hududuna, Doğu Anadolu'ya geçmesini intac etmiştir [226]. Böylece, şimalde Altın-Orda'nın sukutu oradaki Türk uruklarını Karadeniz kuzeyine ve Rumeli'ye doğru, güneydeki Akkoyunlu hâkimiyetinin düşüşü de buradaki Türk boylarının Anadolu içerilerine doğru hareketini doğurmuş ve Osmanlı devletinin büyümesine ve yeni Türk vatanının tam öz şeklini almasına sebep olmuştur.

— 6 —

OSMANLI DEVLETİNİN KURULDUĞU ÇAĞDA BATI TÜRKLERİNDE KÜLTÜR HAREKETLERİ

Deniz yollarında Türk gemileri işleten, Türk filosuna mâlik olan bir Türk devleti, insan medeniyetinin en mühim ocaklarından birinde kurulmuş bulunuyor. Memleketin şehir ahalisi Türk olup. Selçuklular ve İlhanlılar devrinde inkişaf eden bir İslâm-Türk medeniyetine mensuptur. Şimdi de bu Türkler kültür sahasında yeni hamleler yapacaklardır. Fakat bu medenî hareketin bilhassa ilim sahasındaki icad kudreti ve orijinalliği onun, en büyük inkişaf hamlelerinin başlangıcı olması lâzım gelen 1453 senesinden, yani İstanbul'un fethinden sonraki değil ondan evvelki devirde bâriz olarak görülmüştür. Osman ve Orhan Beğlerin harekâtı genişlerken, çevrelerine her taraftan 13-14 üncü asırda gerek İlhanlı ve gerekse Coçı Uluslarının «Küffar sınırları» na **gaza** maksadiyle gelerek **gaziler** ve **'azaplar** (yani bekârlar) ismiyle orduya katılan Müslümanların arasında çok değerli zekâlar ve ilim sahibi insanların da bulunduğu şüphesizdir. Fakat ayrıca bu Uc'larda ilim ve fikir ehli sıfatiyle mühim bir zümre ordunun arkasında ve bazan içinde yer tutmuştur. Bunların başında **Türk dervişleri,** Osman Beğ'e gazîlik kılıcını bağladığı rivayet olunan ve kızını vererek onu kendisine dâmâd yapan Şeyh Edebalı ile Orhan Beğ'in üzerinde müessir olan Musa Abdal, Murad Abdal [227] ve Geyikli Baba gibiler gelmektedir. Bunlar «Evlâdı Nebî» muhabbeti ve son İlhanlı devrinde genişleyen sünnîlikten ayrılmıyan mutedil şi'îliği

yaymışlardır. Bunlar **fakîh** ismini taşıyan «ulema» ya karşı tam halk kütlesi ruhunu okşayıcı neşideler söylerlerdi. Meselâ bunların :

Rum Abdalı gelür Ali dost deyü	*	**hırka giyer 'eha deyü post deyü**
Hastalara gelir derman isteyii	*	**sağlar gelür pirim Abdal Musaya**
Hind'den bazirgânlar gelir yayınır	*	**pişer lokmaları aclar doyunur**
İkrarıdır koç yiğitin yoları	*	**fakîhleri çeksem gelmez ileri,**
Ak-pınarın yeşil gülü suları	*	**çağlar gelir pîrim Abdal Musaya.**

gibi «nefes» leriyle önünde çok pervasız oldukları Tanrı'ya «erbabsın sen koca Tanrı» diye hitap ederek söylenen münacatları, bütün beyleri ve erleri heyecana getiren eserlerdi. Osman Beğ'in muasırı ve Sakarya havzasında komşusu olmakla beraber onu galiba görmiyen **Yunus Emre**'nin halka hitaben sade Türkçe ile söylediği şiirleri, bütün suları, çeşmeleri Allahla konuşturan ilâhîleri Bursa'yı ve Gelibolu'yu fetheden Türkleri coşturuyordu. Böyle vaziyette Orhan Beğ: «Baba şarab sever» diye Geyikli Baba'ya bir katır yükü şarap gönderirse, Müslümanlığı fikir esaretinden, içtihada veda etmekten ibaret olan **fakîhler** ve **ulema** elbette bir şey diyemezlerdi. Zaten onların Bursa'da sayısı daha pek azdı: 1298 isyanı dolayısiyle siyasete karışan şeyh, ulema ve fakîhlerden Bursa fâtihlerine ait rivayetlerde ancak Türk dervişlerine pek yakın olanlarının zikri geçmektedir.

Bunlardan biri de Sülemiş isyanına katılıp, bir aralık onun tarafından Konya'yı idare ettiği anlaşılan **Muhlis Paşa**'dır. Bu zatın, Sülemiş tarafından (bu kumandanın biraderi ile birlikte) Mısır'a gönderilmiş olduğunu anlatmıştım. Orada bunlara Memlûklar tarafından dirlik verilmiş [228] ve şeyh orada vefat etmiştir. Osman Beye ait sonradan tesbit olunan rivayetlerde Sülemiş Osman Beğ'in maiyetinden biri gibi gösterilmişse, Muhlis Paşa da öyle gösterilmiştir. Osman Beğ zamanında kendisine iltihak eden fakih sıfatiyle **Tursun Fakih** Sultanöyüğü kadısı zikredilmektedir. Rivayetler onu da «fukara» yani dervişlerden biri olarak göstermektedir. Diğeri de Orhan'ın maiyetinde bulunan **Sinaneddin el-Fakîhî**dır, ki Orhan tarafından kendisine, sırf ilmine hürmeten, «paşa» lâkabı verilmiş [229], fakir bir derviş iken zengin olmuş ve milletçe sevilmiştir.

Bir de üçüncü bir zümre olmak üzere, İlhanlılar devrinde zamanın ruhuna uymuş olan ulema vardır, ki bunlar beylerin sırf bir maneviyat diye tanıdıkları dine karşı çok içten bağlı olduğunu, şeriat ile yasa'nın sınırını titizlikle müdafaa ettiklerini biliyorlar ve ona müdahale etmiyorlardı. Kendile-

rine mualıharen **ulemâ-i rusûm** adı verilen bu nevi ulemanın imzaları resmî evrakta görülmektedir. Orhan Gazi'nin Mekece vakfiyesinde, kendi oğullarından sonra bu nevi ulemadan kim olduklarını öğrenemediğimiz **Mahmud bn Abibekr, Abdulvahid bn Süleyman al-Sıvasî, Muhammed bn Mahmud Al-Mütatabbib** (yani tabib), **Dolacı bn Cemaleddin al-Hâfız** adındaki zatların imzaları bulunmaktadır. Bunlar buraya Orhan Gazinin zikri geçen vakfiyesinden ve diğer yazılardan (meselâ o zamandan kalan yazma eserler üzerindeki notlardan) anlaşıldığı üzere, mükemmel Arab ve Fars dili kültürü getirmişlerdir. Mezkûr vakfiyenin yazısı, o zamanın tarih, unvanlar ve nöter tasdik ve şehadet şekilleri Arapça olan farisî divan dilinin mükemmel bir üslûbiyle yazılmıştır.

Burada yarı Şamanî Türk sûfîliği ile muvazi olarak Muhiddin İbn Arabî'nin, içtihad kapılarını açık bırakan yüksek tasavvufu yaşamıştır. İznik'te Orhan gazi tarafmdan tesis olunan ilk Osmanlı medresesinin ilk müderrisi olan **Kayserili Davud bn Muhammed,** Olcaytu ve Reşideddin zamanının mümtaz şeyhi ve Olcaytu'nun seferlerinde bile yanından ayrılmıyan dört şeyden birisi olan Kâşanlı Kemaleddin Abdurrazzak'm müridi idi. Üstadı gibi Davud Kayserî de Muhyeddin İbn Arabînin **Fusûs** adlı kitabına şerh yazmış ve onu, Reşideddin'in o zaman İlhanlı Ebu-Sa'îd Han'ın veziri olan oğlu Hoca Giyaseddin'e itha'f etmiştir. Davud Kayserî'nin **Fusûs** şerhi daha kendi zamanında Altın-Orda merkezi olan Saray'da okunmuş ve orada **Ali Şeyh Rukneddin Ahmet** (öl. 1381) tarafmdan, farsî olarak, tertib edilen yeni bir **Fusûs şarhi'ne** esas olmuştur. Davud Kayserînin üstadı olan Şeyh Kemaleddin Abdurrazzak Kâşânî'nin **Kur'an tefsiri'nin** Tebriz'de Rab'i-Reşidî Hanekahı için1329 da yazılan bir nüshasından istinsah olunanve bugün Bursa'da Haraçcı oğlu kütüphanesinde o zamanki Tebriz Rab'i-Reşidisinde gelişen kültürün nümuneleri sıfatiyle mahfuz bulunmaktadır. Davud Kayserî, Orhan Gazi ile oğlu Süleyman Paşa adına Arapça olarak ve muhtelif ilimlere ait ansiklopedik mahiyette bir eser yazıp ithaf etmiştir, ki nüshası Beyazıd Umumî kütüphanesinde mahfuz bulunmaktadır (N. 288).

İznik medresesinde Davud Kayserî'ye halef olan **Taceddin Kerderî** [230], o zaman Altm-Orda'da ve hattâ Mısır Memlûklerinin yanında bulunan «Kerderî-Horezmî» nisbetli âlimler [231] silsilesine mensup bir âlim sıfatiyle İznik medresesini Altın-Orda'da ve hattâ Mısır Memlûklerinin yanında bulunan ve Horezm kültürü ile bağlıyan bir şahsiyet olmuştur. «Kerderî» ismini taşıyan bir bey de, İlhanlıların Anadolu'daki büyük ümerası meyanında zikredilmektedir [232]. Anadoluda Horezmli âlim fakîh ve beyler çok

bulunmuştur. Fuzalâ'dan Fakih-i Horezmî adında birisinin Milâs'ın hâkimi Menteşeoğlu Orhan'ın maiyetinde bulunduğunu İBN BATTUTA zikreder. Burada bina olunan «Barçın» kalesi de aşağı Sırderya'daki **Barçın** (yahut **Barçınlığ-kent**) m ismini taşımaktadır.

Bursa ve İznik'de Arap dili kültürünün kuvveti, orada yazılan vakfiyelerden [233] ve tasnif olunan eserlerden anlaşılmaktadır. Karaman ve saire gibi yerlerden gelen âlimlerin yanında az sonra yerli âlimler yetişmiştir. **Candarlı ailesi,** Sultanönülü Bursa kadısı **Koca Efendi** (Mahmud bn Muhammed) **ailesi, Şemseddin Fenârî** ve **Kutbeddin İznikî** bu cümledendir. Gaziler muhitinde yetişen bu nevi âlimler arasında kumanda işleriyle meşgul olanları da olmuştur. Sayıları az olan bu ulema, umumun kültür seviyesi üzerinde pek az müessir olmuş ve bunların muhiti Yıldırım Bayazıd zamanında Bursa'yı ziyaret eden SEYYİD ŞERİF CURCANÎ'ye Horasan ve Mâverâünnehir muhitine nisbetle, çok geri kalmış bir camia olarak görülmüştür. Bu âlim, o münasebetle söylediği bir şiirinde ilim güneşi Arap ufkunda doğmuş, Acem diyarında kemâlini bulmuş, fakat Rûm diyarında örf çokluğu yüzünden ziyadan mahrum bir cirm (cirm-i semâvî) olarak kalan güneş yakında tam olarak batar ve cehâlet karanlığı bütün dünyayı alır» demiştir. «Örfün çokluğu» sözü, bu «Rûm» memleketinde şeriat ve İslâm an'anelerinden daha çok, örf ve âdetlerin, yasa ve askerî nizamın hâkim olması demek olsa gerektir [234].

Fakat Temür-oğulları zamanında Anadolu'nun ve Osman-oğullarına tâbi ülkelerin Doğu ile sıkı münasebet tesis etmiş olması, netice itibariyle hayırlı olmuş ve Seyyid Şerif Curcanî'nin zannettiği gibi burada İslâm ilimlerinin tam olarak sönmesini değil, yeni ve taze bir sahada bir daha canlanmasını intac etmiştir. Semerkand ve Tebriz arasındaki sıkı münasebetler yanında Anadolu'dan, Bursa kadısı Şemseddin Cezarî ile adı geçen Bursa kadısı Koca Efendinin torunu **Kadızade-i Rûmî** (öl. 1436 yılından biraz sonra), **Abdurrahman Rûmî, Şeyh Abdullah Ilak'î, Melihî** ve daha başka âlim ve ediplerin, Horasan'a ve Mâverâünnehre giderek orada çalışmaları; ve Temürlüler ülkesinden ve Temür'ün veliahdi Muhammed Sultan Mirza'nın imamı ve meresesinin müderrisi olan **Cemaleddin Ahmed Horezmî** Bursa'ya gelerek, 1427 yılında burada vefatına kadar, tedrisatla meşgul olması; Sadeddin Teftazanî'nin talebesi olan Heratlı **Burhaneddin Haydar** ile Uluğ bek'in nezdinde yetişen riyaziyatçılardan İkinci Murad zamanında **Fethullâh Şirvanî**'nin, Fâtih devrinde de **Ali Kuşçı**'nın Osmanlı memleketine gelerek tedrisatta bulunmaları; Burhaneddin Haydar'dan **Molla Husrev** gibi fakîhin, Ali Kuşçı'dan da **Mirim Çelebi** gibi riyaziyecinin yetişmesini intac etmiştir. Bu-

nun gibi Herat'tan gelen **Ahmed Kutbeddin** Acemî de Fâtih zamanında İstanbul'da tesis edilen tıb şûrâsının reisi olmuştur. Doğutürkistanda merkezi Aksu olan Çağatay hanlarından Yunus Han, Şahruh zamanında Tebriz'e ve oradan da Rûm'a (Anadolu'ya) gelerek bir müddet ikamet etmiş; Molla Fenârî (öl. 1431) eserlerinden birini «Aksu şehrinin emîrine» (ihtimal Emir Hudaydad'a) ithaf etmiştir [235]. Ayni Molla fenârî, Bursa'lı Kadızadei Rûmî'ye riyaziyat tahsili için Semerkande gitme tavsiyesinde bulunmuştur. Molla Fenârî ile **Hızır Bek** (öl. 1459) ve **Hocazade** (öl. 1488) o zaman Osmanoğulları memleketinde yetişen büyük Türk âlimleridir. Bunlar din ve dünya meselelerinde taassuptan ârî, muhakeme ve içtihad sahibi âlimlerdi. Fâtih'in muallimi olan Hocazade, üstadı Hızır Bey tarafından «akli selim» diye adlandırılmıştır. Hocazade Fâtih'in isteğine uyarak dinî ve felsefî meseleler hakkında filozof İBN RÜŞD'ün mütalâalarını cerhedip, bu yolda büyükçe bir eser yazmıştır. İbn Rüşd ile İBN TUFEYL'i 12. nci asırda işgal eden Yunan fikriyatı, Temürlülerin mütefekkiri olan Heratlı **Abdurrahman Câmî'**nin eserlerinde sönük bir şekilde aksetmiş [236]; İstanbul'da yazan **Hocazade** ise, yalnız GAZZÂLÎ'nin noktainazarını himaye etmekle kalmamış, ARİSTO'nun **Physik'**inde ileri sürülen fikirlere de temayül göstermiştir.

Daha İstanbul'un fethinden ve Türklerin deniz yollarına tam olarak mâlik bulunmalarından önce Bursa, Altın-Orda ile Mısır ve Hicaz arasındaki kültür mübadelesi yeri olmuştur. Anadolu'nun «şimal memleketlerine» gidip gelen ölimlerden biri Ayintaplı müverrih ve fakîh **Bedreddin 'Aynî** olmuştur [237]. Eflâkî Dede'nin babası **Şemseddin Ahmed** de uzun seneler Altın-Orda başkenti olan Saray'da yaşayıp, hanlar nezdinde çok makbul bir şahsiyet olmuş ve orada (1360 yılında) vefat etmiştir. Kendisinden Saray'da büyük bir kütüphane miras kalmıştır [238]. Coçı Ulusundan Bursa'ya, Edirne ve İstanbul'a gelen âlimler daha çok olmuştur.

Bir de İstanbul, Bursa, Konya, Kütahya kütüphanelerinde Altın-Orda şehirlerinde yazılmış, veya Horezm'de ve Mâveraünnehir'de yazıldıktan sonra Altın-Orda'da bulunup, oradan Osman-oğulları ülkesine gelmiş olan müteaddid yazma eserler vardır, ki bunların pek çoğunda, Altın-Orda'da ve Kırım'da olduğu gibi, Osman-oğulları şehirlerinde yazılan temlik kayıtları bulunmaktadır. Bunlardan bir çok tashih edilmiş **Sihâh Cevherî,** fıkıhdan **Kunye,** tefsirden **Keşşaf** ve nahivden **Mufassal** nüshalarını gördüm. Büyük Selçukluların saray tabibi, Yahudi mühtedisi, filozof EBÜL-BEREKÂT ÜL-BAĞDADÎ külliyatının **(Kitab al-mu'tabar)** bugün İstanbul'da bulunan nüshası da (Es'ad Efendi, N. 1931), şimdiki Türkmenistanın Ebiverd kasa-

basında yetişen **Alâ Ebiverdî (Muhammed bn Zâhir)** tarafından Cürcaniye'de, sonra Canibek Han'ın huzuruna gelirken, Saraycık, Saray ve Azak şehirlerinde 1343-44 tarihlerinde yazılmış ve aslı ile mukabele edilmiştir [239]. O taraftan bazı sağlam fikir sahibi âlimlerin gelmiş olması da dikkati çeker; Cemaleddin Aksarayî'nin dâmâdı ve Altın-Orda payitahtı Saray'da vakıflar nâzırının oğlu olan **Fakîh Mevlânazade Ahmed** (öl. 1389): «Dünyada en çok hayran olduğum şey, kendisine karşıkonulmıyacak olan **bürhân-kati'** ve beni bir an düşünmeğe mecbur eden **müşküller'dir»** demiştir [240].

Saray, Astarhan ve Ükek şehirlerinde Temür'den sonra istinsah olunan yazma eserler, kütüphanelerimizde mevcuttur. Bunlar, bu şehirlerde ilim hayatının Temür'den sonra da durmadığını, devam ettiğini gösterir. Fakat Toktamış ve Baştemür oğulları ile Temür Kutlug ve Edüge oğulları arasında devam eden sonsuz mücadeleler neticesinde bu hayat durmuş, ilim ve sanat ehilleri dağılmış ve bunlardan bir kısmı Bursa, Edirne ve İstanbul'a gelmiştir. Bunlardan Kırımlı **Fâkîh Seyyid Ahmed,** Fâtihin: «Sizin memleketiniz 600 müftü ve 300 musannif bulunan ma'mur bir ülke olarak tavsif olunurdu, bunlara ne oldu?» şeklindeki sorgusuna: «Memleketin idaresi liyâkatsiz emirler eline geçti, o âlimler, dahilî kargaşalıklar neticesinde, dağıldı gitti; ben onlara erişenlerden biriyim», cevabını vermiştir. Bu zat ile üstadları **Kerderli Hâfizüddin Bezzâz** ve **Şerefeddin Kırımi**, İkinci Murad zamanında Bursa'ya gelmişlerdir.

Uzun zaman Saray'da müftülük etmiş olan bu Hâfizüddin Bezzâz da, Buhara ulemasından Alâeddin Muhammed gibi, Çengiz Hanın **Yasa'**sını **şeriat'**e [241] tercih eden tekmil Türklerin, bu arada Temür'ün de kâfir olduğuna dâir fetva veren ve Edüğe Beği **yasa** aleyhine teşvik edip **şeraitçi** yapan bir fakîhdir. Hâfizüddin Bezzâz, 1411 de İstanbul ve Kırım yoluyla hac seferinden dönmekte olan Semerkand şeyhülislâmı **Mevlâna Isâmeddin**'e, burasının devlet idare işlerinde tesiri olması yüzünden memlekette âsâyışın haleldâr olmasına sebeb olan bir şahsiyet gibi görülmüştür [242]. Onun Bursa'ya gelmesi, Osmanlı fikir hayatı için büyük bir kazanç olmamıştır. İmam Ebu Hanife'yi müdafaa ederek İmam Gazzâlî'ye karşı yazdığı reddiyesi sönük bir eserdir. Mâverâünnehir'de Temürlülere uyarak yasa, yargu ve tamgayı câiz gören Mevlânâ Isâmeddin gibi «ulemai rüsûmi» ün nüfuz sahibi olduğu bir zamanda, hâlis şeriatçi olan ulemanın bazısı batı ülkelerine gitmiş ve buraya gelip şeriat için memleketlerinde Temür ve oğullarından çektikleri dertleri dökmüşlerdir.

Osmanlı devletinde İslâm an'anelerini ve şeriati yükseltmek yolunda

muvaffakiyetle çalışanlar ve bu memlekette yeni bir cereyan yaratanlar, **Mısır ve Suriye'den gelen ve getirilen âlimler ve fakîhler** olmuştur. Bunlar Doğuya, Çengizliler ve Temür zamanında yaşatılan nızama, ve şiîlik temâyüllerine karşı müthiş bir düşmanlık hissi beslemişler, ve belki de Doğudan gelen her şeyi şiîlik telâkki etmişlerdir. İkinci Murad zamanında Osmanlı memleketine gelmiş olan **İbn Arabşah,** bu gibi fikirleri ve taassubu da beraber getirmiştir. Fâtih zamanında büyük nüfuz sahibi olan Mısırlı müfessir **Molla Gürânî** de bu nevi ülemanın öncüsüdür. Bunların Osmanlı efkârı üzerindeki tesiri çok büyük olmuştur. Hafizüddin Bezzâz'm fıkıha ait eserleri, şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'yi fıkıha ait bir eser kaleme almaktan menedecek kadar büyük bir otorite teşkil etmiştir.

Kendisi âlim olduğu kadar âlimleri iyi takdır etmeyi de bilen **Fâtih** felsefî ve riyazî meseleler üzerinde yapılan münakaşaları saatlarca, hattâ günlerce dinlemekten usanmazdı. Onun devri, ilim ve fikir hayatının en yüksek bir devri olmalı idi. O, Garp ile Şark'ın ortasında bir devlet kurduğunun farkında idi. Fakat, Halife Me'mun zamanındaki ya'kub al-Kindî ve Muhammed bn Musa al-Horezmî, Horemşahlar ve Gazneliler zamanındaki El-Bîrûnî gibi, klâsik ilmin neresine yapışmak ve hangi eserleri tercüme ederek, ilim sahasında eskiden kazanılanlarla kendi zamanındaki ilmi zenginleştirmek ve onları ikmal etmek icabettiğini bilen ve yol gösteren büyük âlimlerin devri ile Fâtih'in devri arasından asırlar geçmiş ve arada bir bağlantı kalmamıştı. Fâtih, dinî ve felsefî meseleler üzerinde Rum papaslarıyla konuşmuş, hattâ onlara kendisinin feragatinefsi ile İslâmiyete olduğu kadar Hıristiyanlığa da hürmetkâr, hattâ hiç bir dine mensup olmıyan bir hükümdar intibaını vermiş, dinî ve felsefî meselelere ait bazı eserler tercüme ettirmiştir. Fakat bunlar, ehemmiyeti tali derecede kalan eserler olmuştur.

Fatih klâsiklerden PTOLEMEÜS'ün **Coğrafya**'sını bunun eski Arapça tercümelerinden habersiz olan Trabzonlu Rum âlimi AMYRUTZES'e, kendi nezareti altında, tercüme ettirmiştir (nüshaları Ayasofya kütüphanesinde 2596 ve 2610 da bulunuyor). Fakat bunda da çok indî kısaltmalar yapıldığı gibi, coğrafî isimleri asrîleştirmek gibi, tahrifler (meselâ **Skyth** yerine **Memâlik Tatar** ve bazı Önasya şehirlerinin sonraki isimlerini almak) yapıldığından bu teşebbüs ilimde bir terakki teşkil etmemiştir. Maamafih bu devirde Müslüman âleminin hiçbir köşesinde Fâtih'ten başka bir hükümdar Ptolemeüs'ün eserini yeniden Yunancadan Arapçaya tercüme ettirmek gibi işlerle meşgul olamazdı. Gerek Fâtih ve gerekse oğlu Bayazıd, kendilerini Avrupalılarınkine nisbeten daha mütekâmil bir medeniyete mensup telâkki etmişler ve o za-

man Avrupa'da baş göstermekte olan fikrî inkişaf alâmetleri bu iki hükümdarın dikkatini celbedecek kadar kuvvetli olmamıştır. Bilâkis o zaman Avrupalılardan bir çokları - o cümleden Marten Luther - Türklerin teşkilâtını idealize etmeğe başlamışlardı [243]. Muhakkak ki, Fâtih İslâm medeniyetinin mükemmeliyetine inanan, hakikî sünnî, fakat realist görüşlere ve liberal fikirlere mâlik bir Müslümandı. Oğlu **Bayazıd** ise, Avrupa ilimlerine küfür nazariyle bakan mütaassıp ulemanın tesirinde olduğundan onun zamanında Yunanca'dan tercümeye ehemmiyet verilmemiştir. Fâtih'e kitapdarlık eden Tokatlı âlim **Mevlâna Lûtfi,** Yunan eserleri ile âşinalık peyda ederek «Eflâtun felsefesi ve Delos» gibi kıymeti az bir mevzu üzerinde **Taz'îf al-Mazbah** isminde bir eser vücuda getirmişti. Bu zat, eserlerinde zındıklık işleri arayan mutaassıp ulemanın jurnalları üzerine İkinci Bayazıd tarafından (1494 te) idam edilmiştir [244].

Fâtih'in İstanbul'daki külliyesi, câmii ve «Medaris-i semaniye» si, bir ilim müessesesi olmak itibariyle, İslâm âleminde bir şaheserdir. Burada görülen büyük pilânlılık, Türk tarihinde ancak İlhanlılar devrinde Tebriz (Şenbi-Gazan ve Rab'i-Reşidi) ile Temürlüler, devrinde Herat ve Semerkand'de görülmüştür [245]. Bu «külliye» de müsbet ilimler de tedris edilmiş, fakat bu tedrisat münhasıran şarklı âlimler tarafından ve şark bakımından yapılmıştır. Fâtih, Götenberg'in (1450) matbaa icad ettiği devirde yaşamış, hattâ bazı matbu eserleri bile görmüştür. Fâtih ve Bayazıd devrinde İtalya'da artık Dante ve Boccacio zuhur edip geçmiş, Amerika keşfedilmiş, Copernik Ptolemeüs'ün nazariyelerini yıkmak için uğraşmış, fakat İstanbul'da Mirim Çelebi bu Ptolemeüs'ün **Elmagesti** kitabından alınan malûmata istinaden eserler yazmakla meşgul olmuştur [246]. Fâtih'in hocası ve «Tehâfut al-Tehafut» müellifi **Hacızade Mustafa,** mantık ve tabiiyat ilimlerinde 13 üncü asrın kompelatörü olan Esireddin Ebherînin usaresinden **Hidâeyt ül-hikme'**-ye ve kelâmda 14 üncü asır âlimi Adudeddin İcî'nin **al-Mevâkif'**ine haşiyeler yazmakla vakit geçirmiştir. Fakat Rumlardan alınan büyük bir merkezde yaşama, bu âlime her iki müellifin eserlerinde zikirleri geçen eski Yunanlı âlim ve filozofların fikirlerini asıllarından öğrenmeğe ve bu yolda aranmağa vesile ve sebep olamamıştır. Aristo'nun **Physik'**ini dahi Arapça tercümesinden öğrenmiştir.

O büyük ihtişam içinde görülen bu tereddî'de **tasavvuf'**un taammüm etmesinin de âmil olduğu muhakkaktır. Şahruh zamanında fikrî ve içtimaî geriliği temsil eden ulema ve meşayihten Şeyh Zeynüddin al-Havâfînin halifesi **Şeyh Abdullâtif al-Makdisî** Türkiye'ye **Zeynî tarikatı'**nı getirdi. Molla Fenâ-

rî gibi âlimler bile bu tarikate intisab ettiler. Bu tarikat yüksek ahlâka ve sünnete dayanan bir tarikatti; onun yayılması, vaktiyle İbn Battuta'nın dikkatini çekmiş, bilhassa Kadı Bürhaneddin ile Yıldırım Bayazıd zamanında kemâlini bulmuş olan içtima'î ahlâk düşkünlüğünün düzelmesine sebeb olmuştur [247]. Fâtih'in şeyhi ve ahlâk metanetinin timsali olan **Şeyh Vefa** gibi müverrih **Âşıkpaşazade** de bu tarikate mensuptu. Zeynî tarikatının arkasından **Nakşibendî tarikati** geldi. Bu tarikatin büyük şeyhi olan **Hoca Ubeydullah Ahrar**'ın «manevî huzuru» nu Fâtih Sultan Mehmed seferlerinde bile hissediyordu. Halbuki bütün bu zeynî ve nakişbendî şeyhleri Horasan'da Temürlülerin yaşattığı Türk devlet sistemi ile Ulug Beğ'in temsil ettiği müsbet ilimlerin ve Baysungur'un temsil ettiği güzel sanatların düşmanı idiler.

Bir taraftan orijinal hususiyetler arzetmek, diğer taraftan umumî İslâm ve İran medeniyetini benimseme işi geliştikçe bu orijinal hususiyetleri kaybetmek, **İLK OSMANLI EDEBÎ HAREKETLERİ**'nde de müşahede ediliyor. Osmanlıların Bizans ülkesini işgalleri esnasında Türk dilinin gösterdiği kudret hayranlıkla müşahede edilir. Sultanlar ve beyler Bizanslılarla çok karıştılar [248]. Keza harplerde alınan esirlerin beştebirinin «kulluk» sıfatiyle ahali arasına dağıtıp «devşirmek» te çok tehlikeli bir siyasetti. Maamafih Osmanlı Türkleri bunları kolaylıkla yapabildiler. Sekenesi Hıristiyan olan yerleri Türklere timar olarak vermek de tehlikeli bir tedbirdi. Afganistan'da bugün Türkçeyi unutmuş olduklarını yukarıda (b.t. 147) zikrettiğim Mogol ve Türk «Hezâre» lerinin Farslaşmasında «çerik yurd» (timar) larında kendilerine nisbeten ekseriyet olan ve Tacikçe konuşan Müslüman köylüleri «bogul» sıfatiyle bulundurmaları âmil olmuştur. Fakat Balkanlarda Osmanlılarda tebaanın Hıristiyan, timar sahiplerinin Müslüman olması Türkleri tebaa arasında temessulden kurtardı. Hıristiyanlar arasında azlık olarak yaşıyan Türklere kendi milliyetlerini muhafaza için İslâmiyetin mükemmel bir dayanç olduğu, Litvanya'da Toktamış Han'dan kalan Tatarların 17 nci asra kadar kendi dillerinde konuşmuş ve Türkçe duaları geçen asra kadar bilmiş olmaları ile de sabittir. Herhalde ilk Osmanlıların İslâm dininin Hıristiyanlığa üstünlüğü kanaatleri ve Türklerin hâkim millet olarak yaratıldığına dâir inanları çok kuvvetli olmuştur. Selçuklular zamanında olduğu gibi, Türklerin, hattâ şehzadelerin gâvur memleketine gidip Hıristiyan olmaları, Rumca konuşmaktan hoşlanmak, hattâ Celâleddin Rumî gibi, onların dilinde şiir söylemek, Osmanlılar zamanında artık görülmemektedir [249].

Bizans menbaları, daha Orhan Beğ zamanında Bizansa ziyafete ve düğüne gelerek orada günlerce kalan Türklerin Bizans medeniyetine karşı hiç-

bir meclûbiyet hissetmediklerini, bilâkis saraylarında misafir oldukları Bizanslıların âyin ve âdetleri ile alay ederek gördüklerini ve Bizanslıların bunlara ses çıkarmamak mecburiyetinde kaldıklarını anlatırlar. Orhan zamanından Fâtih'e kadar Bursa, Gelibolu ve Edirne'de yazılan farisî ve arabî vesikalardan, Arab dil ve kültürünün bu iki şehirde kuvvetle temsil edildiği görülmekte olduğunu anlatmıştım. Buna rağmen Orhan'ın 1349 - 1358 yıllarında, oğlu Birinci Murad'ın 1366 - 1385 - 1386 yıllarında, Yıldırım'ın oğlu Emîr Süleyman'ın 1404 yılında yazılan Türkçe temliknâme, berat ve muafiyetnâmelerinin [250] dili, Arap ve Fars dilinin te'sirinden uzak, sade ve sağlam bir Türkçedir. Bunlar, Selçuklular zamanında yazılan Türkçe yazılar gibi, vokalleri, harekelerle yazılmış olup şiveleri halis Oğuzcadır. Millî tarih anlayışı da YAZICIOGLU ALİ'nin eseriyle yolunu tayin etmiş oldu. Yani «Rum Türklüğü» kendisini, tarihi Rum Selçuklulariyle başlanan bir Türk Camiası olarak tanınmıştır. Fâtih'in Türkçeden ziyade Arapça ve Farsçaya ehemmiyet verdiği ve sade Türkçeye fazla kıymet vermediği görülüyorsa da, tarafından neşrolunan **Kanunnâme-i Âli-Osman,** dil itibariyle, oldukça temiz ve tekellüfsüzdür: **Baş yarılıb kan çıksa otuz akça alına, kemiik çıksa utacılu olsa, baş yarayan bay olsa bin akça, daha ziyade gücü yetse yüz akça cerime alma. Ekine inek girse dört çomak urub dört akça alınır.** Hükümdarların ismi ile böyle sade Türkçe kanunlar ve fermanlar neşri, Doğuda Uygur yazısı kullanıldığı zaman görülmüştür. Bazı Osmanlı bey sülâleleri doğrudan doğruya Türk an'anelerinin hâmisi olarak görülüyorlar. Osman Gazi'nin arkadaşı **İygud** (ihtimal Uygur yahut Aykud, Aykur) **Alp,** onun oğlu **Kara Ali Beğ,** onun oğlu **Temürtaş Paşa,** onun oğlu **Umur beğ** bunlardandır. **Umur Beğ'in 1485 yılında Bursa'daki camiine rekzettirdiği Türkçe uzun bitiktaşı,** dilinin temizliği itibariyle, çok mühimdir [251].

Az sonra Osmanlı sahasına giren Germiyan-oğullarında da Türk millî an'anesi kuvvetle yaşamıştır. Bunlardan **Ya'kub Beğ bn Süleymanşah'ın, 1414 yılında Kütahya'daki medresesine rekzettirdiği Türkçe büyük bitiktaşı,** Türk dili tarihi bakımından çok mühim bir vesikadır [252]. Burada beşinci satırda kitabeyi yazdıran Ya'kub Beğ babası Süleymanşahı, eski Türk şamanî akideye göre, adı ile anmaktan çekinerek «Güldü babam» şeklinde zikretmiştir [253]. Eski Göktürk ve Uygur kitabelerinden sonra taşa yazılmış Türkçe vesikalar sıfatiyle ancak Temür'ün Ulu-tav'daki Uygurca kitabesi, sonra da bu Bursa ve Kütahya kitabeleri gelir. Bu devirde Türk edebiyatı, namına mevcut Türk dervişlerinin sâde Türkçe yazdıkları dinî manzumelerden Bursa'da Umur Beğ tarafından vakfedilenleri, o zamanki Türk ümera-

sının ruhanî ihtiyaçlarının pek basit olduğunu gösteriyorsa da, bunların sırf bir iç tekâmül neticesinde yükseldiğini müşahede etmek çok tatlıdır. Bunlar her nevi tekellüften ârî olup, tam bir samimiyet ruhunun hâkimiyeti altındadırlar.

Türkistan'da maruf olan lonca teşkilâtının, Önasya fütüvvet teşkilâtlarıyla teması neticesinde Anadolu'da almış olduğu mütekâmil şekil demek olan **Ahilik,** Osmanlı beylerini de içine almıştı. Seyyah İBN BATTUTA'nın Tebriz'de (İlhanlılarda), Kayseri'de (Ertene-oğullarında), Kırım'da ve Saray'da görüp hayranlıkla anlattığı Türk kadını, onun cemiyetteki açık ve saygılı mevkii de bu dervişlerce pek tabiî bir hal telâkki edilmiştir. Hülegü'nün sarayında kadın şamanlarm mühim bir yer tuttuklarını biliyoruz; ilk Osmanlı devrindeki Türk dervişleri arasında da kadın **Bacılar** bulunmuştur [254].

Anadolu'ya Osman'ın babası Ertuğrul Beğ ile beraber geldiği rivayet olunan Baba İlyas'ın, bunun oğlu **Muhlis Paşa'**nın torunu olan müverrih **Âşıkpaşazade Ahmet Derviş,** tarikat itibariyle zeynîci olmakla beraber, yaratılışı ve tefekkür tarzı itibariyle eski Türk dervişi olarak kalmış; o da beyler ve sultanlarla beraber muharebelerde bulunmuştur. Onun **Tarihi Âli Osman'**ı Doğuda, Uygur harfleriyle yazılmış olup bize ancak bazı parçaları malûm olan Temür ve ilk Şıbanlı devri **tarih-i Hani**leri tarzında sade, vecîz, dürüst, fakat kronoloji hususunda ihmallerle dolu olarak yazılmıştır. Türk dervişlerinin yazılarında askerî bir milletin ruhuna uygun motifler vardır. Orhan Gazi'nin maiyetinden **Şeyh Mahmud'**un, Süleyman Paşa'nm (1357 de) Gelibolu'ya sallarla geçmesini, denizi seccade üzerinde geçen derviş-azizlerin kerametine benzeterek yazdığı güzel bir beyit vardır.

Temür ve oğulları zamanında Doğu ve Batı Türk temasları, edebiyat sahasında da feyizli neticeler vermiştir. Irak ve Azerbaycan'da ekser muamele Farsça olmakla beraber bu dili anlamıyan Türk zümrelerine, keza Temürlülere yazılan yazılar Uygurca olmuştur ve Uygur kültür geleneği Karakoyunlu ve Akkoyunlu zimamdarları arasında yaşamakta devam etmiştir. 1448 yılında Tebriz'e gelen Osmanlı elçilerine Karakoyunlu Cihanşah Beğ Mogol (Uygur) hattı ile yazılı bulunan **Oğuznâme'**yi göstererek, ondan bazı şeyler anlatmıştı. Böyle Uygur yazısıyla yazılmış **Oğuznâme,** Osmanlılarda da mevcut olmuştur, ki YAZICIOĞLU ALİ bundan bahseder [255]. Akkoyunlular devrinde resmî dil olarak Farsça ile beraber Türkler arasında Uygur yazılı doğu-Türkçesi de kullanılmış olup, fermanlarının başına daima doğu-Türkçesiyle **«sözümiz»** diye yazmışlardır. Bunu Fâtih Sultan Mehmed de taklid ederek, **«Sultan Muhammed Bek sâzümiz»** diye yazdığmı zikret-

mıştım. Fâtih'in Otlukbeli fetihnamesi, Akkoyunlu beylerine bildirmek için olacak, ki Uygur harfleriyle ve doğu Türkçesiyle yazılmıştır. Yarlıg, **«Sultan Muhammed Han sözüm»** başlığıyla başlamıştır [256].

Umumiyetle Temürlüler devrinde Uygur yazısıyla inkişaf eden Türkçe edebiyat Fâtih zamanında İstanbul'da alâka uyandırmıştır. Bu gibi eserlerin bugün Avrupa kütüphanelerinde bulunanlarının bazıları İstanbul yoluyla gitmiştir. Fâtih'in sarayında Uygurca öğrenilmekte idi. **Kutadgu Biliğ**'in 1439 yılında Herat'ta Uygur harfleriyle yazılmış ve sonra Tokat'a getirilmiş olan bir nüshası, 1474 yılında İstanbul'da yaşıyan «bahşı» (yani Uygurca yazı işleri mütehassısı) **Abdurrazzak** için İstanbul'a getirtilmiştir. Sonradan buradan Viyana hükümdar kütüphanesine götürülen bu nüsha şimdi matbudur. Bundan maada bugün İstanbul kütüphanelerinde Uygur yazılı Çağatayca eserlerden **'Aybet ül-hakâyık**'ın 1442 yılında Semerkand'de yazılan fevkalâde güzel bir nüshası (Ayasofya, N. 4012) bulunduğu gibi, bunun başka bir nüshadan 1479 da İstanbul'da yine Uygur harfleriyle istinsah edilen nüshası da vardır (Ayasofya, N. 4557). Bir de Topkapı sarayında Temürlülerin Uygurca yazılı **şecere**'si bulunmaktadır (N. 2152) ki Temür'ün, ecdadının, oğul ve torunlarının resimlerini ve onlara ait kısa kayitleri, ezcümle efsanevî Alangua'nın, Buddizm tesiriyle yapıldığı anlaşılan, muhayyel bir resmini, yanında bir kurt resmi de olduğu halde, ihtiva etmektedir. Fâtih zamanından kalan Uygurca alfabe kitapları ve listeleri de bize kadar gelmiştir [257].

Temürlülerle temaslar Karakoyunlu ve Akkoyunlularda Arap yazısıyla Türkçe edebiyatın gelişmesine sebep olmuştur. Gerçi Azerbaycan, biraz sonra anlatacağım gibi, acem tipi nefis edebivatın ve san'at eserlerinin meydana gelmesinde önde gelmiştir. Fakat Heratlı şâir BENNÂYÎ'nin Irak ve Azerbaycan Türkleri - en çok Türkçeye ehemmiyet veren Çağatay ve Horasan Türklerinden farklı olmak üzere - Farsça şiire ön veriyorlar dediği [258] de doğrudur. Temürlüler devrinden sonra Türk dili Farsçanın yanında yer tuttu. Karakoyunlu **Cihanşah**'ın Farsça ve Türkçe şiirler mecmuası olduğunu anlatmıştım. Bunun nüshası British Museum'de bulunmaktadır [259]. Müverrih LÂRÎ'nin anlattığına göre, **Uzun Hasan Kur'ân**'ı Türkçeye tercüme ettirerek okuturmuş. Azerbaycan'da Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenlerinin hâkimiyeti, Oğuz şivesinin burada tam olarak hâkim olmasını temin etmiştir. Temürlüler'den **Ebu Sa'îd Mirza**'nın Uzun Hasan'a Uygur ve Satır arasında Arap harfleriyle yazmış olduğu uzunca ve o zamanın siyasî tarihi için çok mühim bir mektubu bize kadar gelmiştir [260]. **Uzun Hasan**'ın oğlu **Ya'kub Beğ**, Farsça divanı ile birlikte Türkçe şiirler de bırakmıştır

[261 a]. Ya'kub Beğ, Câmî'nin eserleri gibi, Hüseyin Baykara ve Alişir Nevayî'nin eserlerini de severek okurdu. Onun himaye ettiği Bakülü şâir **Habibî**'nin şiirleri, artık Fuzulî devrinin başlandığını gösteriyor.

Osmanlı Türkleri ile Doğu Türkleri arasındaki kültür münasebetleri şimal yoluyla da teessüs etmiştir. REŞİDEDDİN'in eserlerinden bazıları İstanbul'a Saray şehri yolu ile gelmiştir. Ayasofya'daki (N. 2181) **Es'ile u Ecvibe** kitabı nüshası, Canibek Han zamanında (h. 744 te) Saray'da bulunduğunu bildiren bir milk kaydini ihtiva etmektedir. Yukarıda anlattığım gibi, bu eser Reşideddin'in din ve felsefe meselelerine ait en mühim telifidir. Altın-Orda hanlarından yukarıda zikri geçen Seyyid Ahmet Han bn Ahmet Han'ın Astarhan'ı idare eden oğlu **Kasım Sultan**'ın kütüphanesi için Farsçanın yanında Uygur harfleriyle Mogolca yazılan bir **Şu'b-i pençgâne** (beş milletin şeceresi) nüshası Topkapı Sarayı kütüphanesinde (N. 2937) bulunmaktadır. Vezir Reşideddin tarafından telif olunan ve ismi yukarıda (b.t. 258) zikredilen bu kitabın dünyada malûm bu yegâne nüshası, İstanbul'a Coçı Ulusu yoluyla, herhalde oradaki hanlar tarafından hediye olarak, gelmiştir. Fakat bu nüsha, yazı şekline nazaran, Mâverâünnehirde yazılmış, yani oradan Altın-Orda hanına gönderilmiştir. Oltın-Orda ile Temürlüler ülkesi arasındaki kültür münasebetlerini, yazılarımın birinde izah etmiştim [261 b]. Bu yazıya şunları da ilâve etmek gerektir: Sultan Hüseyin Baykara'nın kızkardeşiyle evli olan Altın-Orda hanı Ahmet Han (bn Küçük Muhammed) ın oğlu **Bahadır** Sultan, 1485 yılında ve kızkardeşleri ile birlikte Herat'a geldiğinde, Hüseyin Baykara bunların huzurunda Çengizliler usulünde bir kurultay tertip edip bol kımız ve şarap kullanılan ziyafetlerde şark ve şimal havalarını çaldırmış, şâir Alişir Nevayî de Çengizlilerin an'anelerini canlandırarak bu kurultay ve Bahadır Sultan için güzel bir «sâki-nâme» yazmıştı ki nüshaları İstanbul yazmaları arasında bulunuyor. Rus kaynaklariyle de bize malûm olan Bahadır Sultan'ın bu Herat ziyareti, oradaki mutantan kabuller ve Temürlülerin Altın-Orda'ya karşılıklı ziyaretleri, bu kültür münasebetlerini samimîleştirmiştir. Temürlüler'den **Alâüddevle Mirza** maiyeti ile birlikte Altın-Orda'ya gelerek yedi sene kalmış, sonra gidip tekrar Herat'ta hükümdar olmuştur. Fâtih ve Bayazıd II. zamanında yaşıyan Kazan hanı **Mehmet Emin Han**'ın Herat ve Semerkand hükümdarları ile sanat ve edebiyat sahasındaki temasları, tarihlerimizde kayıtlıdır [262]. Kırım hanı Mengli Gerey'in «Sayın Han» tesmiye ettiği bu hana, 1513 te yazdığı anlaşılan Çağatayca uzun bir mektubu vardır ki, içinde bulunan ve hanın eseri olan manzum parçalar tamamiyle Alişir Nevayî üslûbundadır [263]. Zaten bu hanın oğullarının mü-

verrihi olan REMMAL HOCA'nın **Tarihi** de, Kırım'da «Hüseyin Baykara ve Alişir Nevayî» an'anesinin kuvvetle yaşamış olduğunu göstermektedir.

14. üncü asırda Türklüğün her tarafında acem zevkiyle yazılan Türkçe **Divan edebiyatının** birden parlaması Fars dilinin pek az bilindiği Altın-Orda'da ve Horezm'de daha geniş mikyasta görülmüştür. Çağatay Ulusunda **Kabilşah Han** gibi, ondan önce (1342 de) vefat eden Altın-Orda şehzadesi **Tenibek** de bu nevi şiirler yazmakla meşgul olmuşlar ve etraflarına şâirler toplayıp, onları, o zaman için klâsik sayıldığını yukarıda (b.t. 83) anlattığım acem şâirlerinin eserleri tipinde, sadece tercüme değil, kendi ruhlarına uygun bir şekle sokulan iktibaslar şeklinde eserler vücude getirmekle vazifelendirilmişlerdir. Bunlardan **Kutup** isminde birisi, NİZAMÎ'den alarak, bu Tenibek için bir **Hüsrev ü Şîrîn; Hisâm Kâtib** isminde biri de, FERİDEDDİN 'ATTÂR'dan alarak, bir **Cemceme Sultan** tertip etmişlerdir. Canibek Han'ın başveziri olan Mahmut Hoca Tarhan Kongırat'm himayesini gören **Horczmî** ve **Hocendî** ismindeki iki değerli şâir de yine İran biçiminde «gazel» mecmuaları bırakmışlardır. **Seyf Sarayı** isminde bir şâir de **Ahmet Hoca Sarayî, Togluk Hoca, İmad Mevlevî, Kadı Muhsin** vesaire şâirlerle karşılıklı tesirler de bulunarak gazeller bırakmışlar; bu Seyf Sarayi Mısır Memlûkları yanında bulunurken **Sa'dî'nin Gülüstan'ını** Kıpçak Türkçesine tercüme etmiştir. Al tın-Orda'dan Mısır'a gelerek Memlûkların yanında Türkçe eserler yazan zevattan **Mahmud bn Abdullah al-Gülüstanî al-Sarayî, İbrahim Şeyh Sarayî, Şeyh Ahmet bn Ali-Yezîd al-Sarayî** de zikretmeden geçemeyiz. Orada fıkha ait yazılan Kıpçakça eserleri Bursa ve Edirne'de sevilerek okunduğu bu nevi eserlerin bu iki şehir ve İstanbul kütüphanelerinde mevcut yazma nüshaları üzerinde bulunan kayıtlar göstermektedir. Coçı Ulusunda ve Mısır'da bulunarak her iki memlekette Kıpçakça eserler yazmış olan Seyf Sarayî'nin şiirlerine Germiyanlı şâir **Ahmed Da'î** tarafından nazire yazılmıştır, ki Altın-Orda-Mısır medenî münasebetlerinin Marmara havzası Türkleri üzerindeki tesirini göstermek bakımından dikkate şayandır.

Bütün bu nevi edebiyatın örneği İran eserleri olduğuna göre, bunların her yerde müstakilce meydana geldiğine hükmedilebilirdi. Fakat başlangıçta bu işte Acem şiiri ekseriya ancak bir «model» işini görmüş; asıl yaradış işi, Türkler arasında danışıklı bir kültür hareketi olmuştur. Şâir Seyf Sarayî'nin eserlerinde: Horasan ve Azerbaycan şâiri **Pur Hasan Esferayinî** ve Altın-Orda şâiri Hocendî'yle; Azerbaycan şâiri Kadı Burhaneddin'in şiirlerinde yine bu Hocendî ve Azerbaycanlı Nesimî ile; Çağatay şâiri Nevâyî'de bu Nesimî ile, ve Altın-Orda şâirlerinden Horezmî ve **Kerderî** ile; Anadolu'da Ger-

miyanlı şâiri **Ahmed Dâ'î**'nin şiirlerinde Altın-Orda şâiri Seyf Sarayî'den başka Azerbaycanlı Pur Hasan ile bağlılıklarını gösteren parçalar, yahut nazireler bulunmaktadır.

Anadolu'da bu «divan edebiyatı» nın ve yine İran tipinde Türkçe yüksek tasavvuf edebiyatının meydana gelmesi ve gelişmesi cihetine gelince, yukarıda bu tip şâirlerden **Dehhânî**'yi zikretmiştim. Ondan sonra, belki de onunla aynı zamanda bu hareket Kırşehirli **Âşık Paşa**'nın Celâleddin **Rumî**'nin «Mesnevî» si tipinde vücuda getirilen ve 12.000 beyitten ibaret büyük eseri olan **Garib-nâme**'si ile hız almıştır. Bu zat, Sülemiş isyanı sonunda Mısır'a gitmiş ve orada (1309 da) vefat etmiş olduğunu zikrettiğim Muhlis Paşa'nın oğlu olup, Temürtaş Noyan'ın Anadolu vâliiumumîliği zamanında bu noyanın yanında yüksek mevki sahibi olmuş, onun mağlûbiyeti ve firarı dolayısıyla Mısır'a gitmiş, sonra dönüp gelerek 1332 de Kırşehir'de vefat etmiştir. Âşık Paşa'dan önce Anadolu'da Fars dil ve kültürü pek kuvvetle yerleşmiş bulunuyordu. Yukarıda (b.t. 204, 205, 277) anlattığım gibi, burada kuvvetli bir İran unsuru vardı. Aziz Astarâbâdî'ye göre, Kadı Bürhaneddin zamanında dahi «umum Anadolu ahalisi Farsçaya mail olup, bu memleketin sekenesinin ekseri Farsça konuşuyor (yani konuşabiliyor) du. Resmî muamelede Farsça kullanıldığı gibi, edebî faaliyet, nazım ve nesir işleri de hep Farsça» idi [264]. Âşık Paşa da, yüksek tasavvufa ait fikirlerini Farsça bilmiyenlere aşılamak maksadiyle kaleme aldığı eserini, böyle bir zaruret yüzünden Türkçe yazmış olduğundan dolayı i'tizar söylemek mecburiyetini hissetmiştir. Yine o muhitte yetişen şair **Mesud bn Ahmet,** 1352 de bir Farsça eseri manzum olarak tercüme ederken, bu işi «Tat ve Mugal'ın alkışına mazhar olmak emeliyle Türkçeye çevirdiğini, fakat Türkçenin Arapça ve Farsçaya nisbeten ifadede âcizliği yüzünden utancından vücudunun yarısı erimiş olduğunu» anlatmıştır [265]. Aslen Germiyanlı olan bu zat «Tat» demekle şehirli Türk ve Taciki toptan tesmiye etmiş olsa gerektir.

Devlet işlerinde öncülük, Türkçeden başka bir dil bilmeyen Sakarya boyu gazileri eline geçince, edebî faaliyet te Fars kültürünün hâkim bulunduğu orta Anadolu'dan Uc'lara geçti. Bidayette Orhan, hattâ Birinci Murad zamanında dervişlerin neşidelerinden başka burada bır edebî faaliyet olmamıştır [266]. Müverrih ÂLÎ'ye göre, Orhan ve Murad Beğler zamanında «şu'arâ şöyle dursun, sade nazma kadir bazı varsağı-gû'ler dahi şöhret bulmamıştır» [267]. Fakat Osmanlı ülkesinde şiir hayatı başlanırken, buradaki beğlerin tam himayesine ve münevverlerin alkışına mazhar olduğundan şairler Türkçe yazdıkları yüzünden artık mahcubiyet hissetmemişlerdir. Buradaki edibler

diğer Türk illerindeki edebî hareketlerle de temas tesis ettiler. Osmanlı ülkesine ilhak edilmiş olan Germiyan ili şâiri **Ahmet Dâ'yî'nin** ve Karamanoğulları şâiri **Nizamî'nin** şiirlerinde dahi, galiba önce Horezmli Türk şâirlerinden yayılan ve Azerbaycanlı Nesimî'de de görülen «üstüne» mısralı şiirlerin Temür zamanında yetişen şâir **Sekkâkî'de** ve **Lûtfî'de** müşahede ettiğimiz «koşuk» şekli (remel-i müthemmen makdhûf ile birleşen Türkçe vezin) görülüyor, ki sonra Çağatay ve Osmanlı şâirlerinin ve muhtelif Türk sultanlarının şiirleri arasında da görülmektedir.

İlk Osmanlı devrinde yetişen şâirlerden Yıldırım Bayazıd zamanında yaşıyan **Şeyhî** ile **Ahmedî**, İkinci Murad zamanındakilerden **'Atâyî, Yazıcıoğulları Ahmet** ve **Mehmed** ile Fâtih zamanında yetişen ve bu padişahın üstadları olan **Sinan Paşa** ile **Ahmet Paşa** ayrıca zikredilmek icap eder. Bunlardan Ahmedî ile her iki Yazıcıoğlunun eserleri, Doğutürkleri arasında da maruf olmuştur. Bunlardan başka **Fâtih** ile oğulları **Bayazıd II** ve **Cem Sultan** da şâir olup, şiir mecmuaları bırakmışlardır.

Bu ilk devirlerde yetişen Önasya Türk şâirleri arasında hiçbiri, Temürlüler'in Nevâyî'si kadar millete heyecan verici fikirler ortaya atan ve İran örneğini zâhirî tekellüfe münhasır bırakarak, orijinal eserler veren, o kadar verimli ve millet içinde cazibesi çok güçlü birisi görülmüyor. Fakat bunlar, sayıları daha çok olup, Nevâyî'nin Horasan'daki halefleri gibi Fars unsurunun seline uğramış olmadıklarından, mesâileri daha semereli olmuştur. Bununla beraber aralarında en büyüğü olan Germiyanlı Şeyhî, İran şâiri Nizamî'yi Türk anlayışına göre tevsi etmekte kendi muhayyele genişliğini ve şiirdeki iktidarının Nevâyî'den daha önce göstermiş; Sinan Paşa'nın **tazarruat'ı** da **Nevâyî'nin Mahbûb ül-Kulûb'üne** nisbetle mânen az canlı ise de, daha çok Türkçedir.

Bu devirde doğu-batı Türk edebî temaslarının başlıca neticesi, Doğunun Uygur yazısı, Batının Selçuklu usulünde harekeli Arapça ile yazdıkları devirlerdeki biri diğerince iyi anlaşılmaz Türkçenin yerine, Arap hurufatı esasında bir müşterek imlâ kaidesinin ve edebî dilin az çok tekarrür etmiş olması olmuştur. Doğuda Arapça ile yazarken dahi tam olarak Uygur imlâ usulüne uygun olarak yazarlardı, şimdi ise orada da bazı vokallerin yazılmadan bırakılması usulü yavaşça intişar etmeğe başladı; Batıda ise harekeyi bırakarak vokalleri harfle yazmak âdeti çoğaldı, bunların ve konsonantların yazılışında da çoğunca Doğutürk usulünü tatbik etmek şayi oldu. Zamanımızda Lâtin alfabesi kabulüne kadar carî olan bu usul **Nesimî'nin**, Üveys Calayır için yazılan **Enîs ül-âşikîn** müellifinin yazılarından anlaşıldığına göre

Calayırlılar zamanında teessüs etmiştir. Nasıl, ki minyatürcülükte de Sultan Üveys ve Ahmet Calayır yeni bir devir açan hükümdarlar olmuşlardır. İhtimal bu batı ve doğu Türkçelerinin Arap harfleriyle yazılışında müşterek esaslar daha önce Horezm'de başlanmıştır; fakat batıda bu husus, en mütekâmil şiirler yazan **Nesimî** ile Doğuda Temür zamanında yetişen **Sekkâki** ve **Derbek** gibi şâirlerin yazılarında görülmektedir. Bu birlik Temür zamanında takarrür etmeğe başlamış, sonra tekâmül edip **Fâtih'in** şiirleri ile **Hüseyin Baykara'nın** şiirleri arasında fark hemen hemen küçük bir lehçe hususiyetlerine münhasır kalmıştır. Her iki hükümdar şiirlerinde «Türk koşuğu» na uyan remel-i müsemmen veznini tercih hususunda da müttefiktirler. Bayazıd II. nin şiirlerinde de doğu tesiri göze çarpmakta, Alişir Nevâyî'nin yazılarında da bazı Oğuz şive hususiyetleri görülmektedir. Fâtih'in hiçbir nazariyat ileri sürmeden, batı Türklerine Uygurcayı tanıtarak ve Horasan edibleriyle temas temin ederek, edebî dil birliği hususunun tatbikat sahasına geçirmiş olması Türk kültür tarihinde ehemmiyetle kaydedilecek bir noktadır. Fakat bütün bu devir eserlerinde hâkim olan zevkin Acem zevki ve dilde «fasahat ve belâgat» göstermek isteyen şâirlerin tükenmez hazinesi de Fars dili ve Arapça olduğunu bu divan edebiyatının zaif noktası olarak kaydetmeliyiz.

Burada **şeriat'e** karşı **yasa'yı** ve edebiyatta **İran tesiri'ne** karşı **sade Türkçe'yi** birer tekâmül unsuru olarak anlatmam, izaha muhtaçtır. Çünkü, Türk ve Mogol tarih, hukuk ve etnografisi ile meşgul olan zevat (İ. BEREZİN, R. GROUSSET, V. RİAZANOVSKY, A. HUDSON), yasayı iptidaî bir câmianın hukuk taslağı telâkki ederken, medenî milletlere tatbikinin ancak menfî neticeler verdiği hususunu söylemekte mübalâğa etmişler; bütün inceliklerine varıncaya kadar işlenmiş olan İslâm hukukunun, Roma hukukunun devamı sıfatiyle, feyizbahş olduğuna zâhip olan bazıları da, yasanın İran'da tatbik edilmiş olmasını, bu memleket ahalisini hukuktan tamamiyle mahrum bırakarak, onların gerilemesine sebep olduğunu ileri sürmüşlerdir [268]. Mesele yakından tetkik olununca netice her vakit büyük bir katiyetle söylenen bu mütalealarin aksi olacaktır. Evvelâ yasa halis göçebe bir kavmin hayatından değil, göçebe ve yarıgöçebe kavimlerin hayatından alınan vazı'lardır, ki bunda araziye ait maddeler de bulunduğunu yukarıda (b.t. 280) NASİREDDİN TUSÎ'den alarak zikretmiştim. Yasa, türe, ve ülüş sistemi, devletin idaresine medâr olan birtakım vazılarında, bazı menfi tarafları ihtiva etmekle beraber, İslâm dini gibi düzgün bir dini mâneviyat manzumesi olarak kabul ettikten sonra, devlet idaresini yasaya göre tanzim eylemekte devam eden hanlarla beylerin zamanında kendisini mühim bir kültür faktö-

rü olarak göstermiştir. Bu da, Gazan, Olcaytu, Ebu-Sa'id. Özbek ve Canibek hanlar ile Temür Bek ve Uluğ Bek devirleridir.

Şeriat ile yasanın sınırı keskin olarak tayin olunduğu devirlerde, bilhassa Olcaytu, Özbek ve Temür zamanında, divana, yasa mümessili olan **Yarguçu** ile beraber şeriatı temsil eden **Kadı** da celbedilmişse de, devleti idare eden hâkim unsura mensup olanlarca bir cürmü sadır olunca, şeriata göre değil yarguya göre cezalandırılmışlardır. Temür ise sûfî mezhepleri ve tarikatin orduda taammümünü katiyetle menettiği halde, orduya sokulan şeyhleri minareden attırmış, şeyhe mürid olan beğ ve erleri kılıçla i'dam ettirmiştir [269]. Dinî meselelerden başka dünyevî işlerin de zuhur etmiş ve edecek bütün meseleleri için çoktan hazırlanmış bir cevap dâvasında olan şeriat, bu hükümdarlara ve beylerine bazan kendisine istihkar ve tiksinti ile bakılmasını icap ettiren bir mahdudiyet ve memleketin idaresinde serbestiyi selbeden ölü kanunlar intibaını vermiştir. Yasa ise, göçebe bir hayatın âdât ve örflerini kanunlaştırmış olmakla beraber, hayatın ortaya attığı yeni meseleler karşısında ferdlerin ve hükûmetlerin içtihatlarına tam bir serbesti vermiş, tebaa muhtelif milletlerden terekküp ettiği yerlerde mahallî kanun ve şeriatlerin fevkinde kalarak ötekilerini mahallî işlere ait fer'iyat kabilinden meriyette bırakmış ve bütün bu karışık tebaa işini «ulusbeği» (ve beglerbeği yahut daruga) ların elinde temayüz ettirerek bunları birbiriyle karıştırmayı asla caiz görmemiştir. Hükümdarlar Uzakdoğu ile Önasya arasındaki ticaretin tanzimine ve faizli sermayenin işletilmesine karşı alâkadar olmuşlarsa, bu da bu devletin kanunları yani yasa ile temin edilmiştir.

Fakat Türklerin ve Mogolların hâkim bulundukları devirlerde şeriat Araptan çok İran kültürünün hizmetinde bulunmuştur. O, İran'da Ebu-Sa'îd'in haleflerini, Altın-Orda'da Berdi Beği, Çağatay Ulusunda Şahruh ve Abdüllâtif Mirza'ları kendi lehine kazanmak ve yasayı meriyetten kaldırmak için bütün ulemayı ve dindar Müslümanları seferber etmişti.

O, kendisine karşı olan türeçi Uluğ Beğ'in, yasa vergileri ve faizli kredi gibi hususlarda ısrarını, Bahaeddin Ömer gibi büyük bir şeyhe atından inerek tazim göstermediğini, bilâkis istizahlı sözlerle karşıladığını, onun kaçakçılık yapan müridlerini şeyhin gözü önünde yağma ettirdiğini hiçbir türlü unutamamış; nihayet oğlu Abdüllâtif Mirza'yı elde ederek onun eliyle âlim ve şeriatçilerce sevimsiz olan padişahı öldürtmüş, onun rasathanesinin çırağlarını söndürtmüş, Semerkand'da açtığı büyük medresesinden riyaziyat ve felsefe ilimlerini de az sonra atmaya muvaffak olmuştur. Şeriatçiler her yerde muhakkak iktidar istemiş, sonunda bu yüzden devletin iflâs edeceğini bilseler dahi, bunda ısrar etmişlerdir. Türe ve yasa'nın tesirini azalttıktan

sonra onun hamileri olan Türklerin yerine ulemayı, İranlıları getirmiş; kendileri türe'ye uymuş görünerek, İranlıları «divanbeği», «içki» (enderunî, yani hükümdarın mahrem müşaviri) ve «yargu emiri» nasbettirebilmişlerdir. Bunları hükümdarın ihtiyarlığından yahut diğer fırsatlardan istifade ederek, yaptırdıktan sonra, padişahın ordu kumandanını da ele almış, onu ordu teçhizatı yerine şeyhlerin dualarını elde etmenin kâfi olduğuna ikna etmiş ve böylece Temürlüler memleketini, medeniyet ve servet itibariyle kemaline erdiği bir devirde türecilerle birlikte batırmıştır [270].

Dilde İran tesirinin esas gayesi: Türk kültür hareketini tamamiyle İranlık nüfuzu altına almak ve bir gün Türkçenin yerine kendisi kaim olmak olmuştur. Yasa ve Türk dili, Türk milletinin kendi yaratıcılık kuvvetine inanının yükselip inmesini gösteren birer kıstası olmuştur. Nizamı kendi millî vazı'ları ile temin ettikleri ve güzelliği kendi millî dillerinde buldukları zamanlarda Gazan Han ve maiyeti millî tarihin cihan tarihindeki mevkiini tayin edebilmişler; ülüş sisteminde zaman icabı ıslahat yapıp millî hâkimiyetin ebediyen bâki kalmasını temin edecek yolları arayıp bulmuşlar; Türk ve Mogolların beynelmilel iktisadî ve siyasî hayatta müessir olmalarının yollarını tayin etmişler; medeniyet sahasında muhtelif millet mümessillerinin ayni hanın himayesinde semereli işbirliği yapmasını temin etmişlerdir. Resim ve sanat inkişaf etmiş, kadınlar millî cemiyette yüksek ve hürmete şayan bir yer tutmuşlardır. Çengiz'in tamamiyle gayri islâmî devlet teşkilâtı ve kültür tesisatı ile 15 inci asrın sonlarına doğru Doğuda ve Batıda şeriatin ve İranlık temayüllerinin tamamiyle hâkim bir şekil alması arasındaki mesafe büyüktür. Zamanımızda medenî hayatımızda Avrupa kanunları, dil ve edebiyatımızda Avrupa ıstılahları ve fikir sistemleri ne gibi rol oynamakta ise; Türkler her tarafta İslâmiyeti kabul ettikten sonra, 14-15 inci asırlarda, her şeyden önce aile hukuku hususunda şeriati, dil ve edebiyatta da Arap ve Fars unsurlarını bir hayatî zaruret olarak kabul etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Mesele yalnız iki kutbun, yani hukuk ve medeniyetin Çengiz oğulları zamanındaki gayrıislâmî şekli ile 15. inci asrın sonunda yüzgösteren şeriatin ve İranlığın istilâ gayreti arasında bir orta yolu bulmaktı. Son İlhanlılarla Temür ve Uluğ Beğ devrinde bu orta yol bulunmuştu. Müslüman Türk devletinde yasa ile şeriat, Türk dili ile İranca arasında düzgün bir münasebet teessüs etmişti. Ordunun ve hâkim millet olan Türklerin ve Mogolların idaresi yasa'ya göre, İranlıların, Arapların ve Müslüman milletlerin şeriata göre icra olunuyor; edebiyat sahasında da ilmî eserlerde Arapça ve Farsçaya ön verilmekle beraber muamele dili olarak, Türk ve Mogollar arasında kullanı-

lan Türk dilinin istiklâli de Uygur yazısına ön vermekle temin ediliyordu. Bu yazı hakikaten Türk dili için bir korunma vasıtası olmuştur, çünkü Arap ve Fars kelimelerini yazmaya elverişli değildi.

İlhanlı devleti ile birlikte Selçuklu devletinin de devamı demek olan Osmanlı devletinin kurulduğu yerlerde şeriatin Türk hayatına tatbiki İlhanlılara tâbi olan diğer Türk zümrelerine (meselâ doğu Anadoluya ve Azerbaycana) nisbeten daha müsait olmuş, Uygur yazı an'anesi de Uclarda yerleşmişti. İlhanlıların Gazan Han zamanında ıslah olunan idarî, ülüş ve malî sistemleri burada tatbik olunmuş; fakat az sonra, araya ulema girerek, «vezirlik» ile «beğlerbeğiliği» ni birleştirebilmişlerdir. Fâtih artık bir münevver Müslüman hükümdardı. Muasırı olan CÂMÎ onu «Firenk ve Rum padişahı» tesmiye etmiş, Fâtih kendi de bir şiirinde HÂFİZ ŞİRAZÎ'nin «Şiraz Türkü» yerine «Gebr-i Firengî» yi ele geçirmeyi bir ideal gibi göstermiş ise de, o hakikî Müslüman ve İran kültürünün zevkini almış bir Türktü. Öldükleri zaman önce hayatlarında sevdikleri kızlar ve atlar ile beraber defnolunan Çengiz, Hülegü ve Argun Hanların kanunlarını korumak Fâtih için bahis mevzuu olamazdı, mamafih Müslüman Çengizlilerin kabul ettikleri esasları gözönünde tutacaktı. İslâmiyeti anlayışta son İlhanlılar ve Temür zamanında büyük Türk devletçiliği bakımından doğru yol bulunmuştu: o da **sünnîlikte şiîliğin arasında mu'tedil orta** yoldu. Olcaytu kendisine sünnîlere karşı taassup hissi telkin etmek isteyen büyük şiî fakihi Celâleddin Hasan bn Mutahhar al-Hillî'yi huzurundan uzaklaştırdı; Sulduz ve Uygur beylerinin kendisinden daha çok sünnî olmalarına karşı da bir şey demedi REŞİDEDDİN'in **Fevâ'id-i Sultaniye** nam eseri Olcaytu'nun bu orta yolu nasıl anladığını çok güzel ve bir çok misallerle izah etmiştir. Temür'e gelince o Mâzenderanda müfrit şiîlikle, Suriye'de müfrit sünnîlikle mücadele etti. Mâzenderanlılar onu Yezid telâkki ettikleri halde, Suriyelilerce o şiî idi. İlk Osmanlılar devrinde mezheplere karşı tam müsamaha, şiîliğe karşı sempati hissi hâkim iken; Fâtih devrinde artık vaziyet değişmiş, İstanbul, Suriye ve Mısır'ın mutaassıp sünnîliği yoluna girmişti. Sünnî ve şi'î farkına bakmadan bir evlâdı nebi ve Ali sevgisi fikrini temsil eden ilk Osmanlı devrindeki Türk dervişleri, Barak, Geyikli, Abdal Musa ve Kaygusuz gibilerin devri artık tarihe karışmıştı. Kendisi Türk dervişlerinden gelen ÂŞIKPAŞAZADE dahi artık bunları tanımıyor, onların zikirlerini «şeytanî amel» olarak vasıflandırıyordu [271]. Bu müfrit sünnî'lik Azerbaycan Türklüğünü müfrit şi'îlerin kucağına atacak, iki buçuk asır sonra mezhepleri birleştirmek hususunda Nadirşah Afşar tarafından yapılacak çok müsait ve her iki taraf için kabule şayan tekliflerin

reddine saik olacaktır. Fakat bütün bunlara rağmen, Osmanlı Türkünde şeriatin bir kadiri mutlak vaziyetine geçmesine, Farsçanın yahut çok sevdiği Arapçanın resmî dil olmasına Fâtih yol vermedi. Fâtih Mehmet hâlâ babaları gibi bilfiil savaşlara iştirak eden «Gazilerin sultanı» idi. O, «Rum Sultanı» nın bir buçuk asırlık bir zaman zarfında takarrür etmiş olan salâhiyetine şeriatin karışmasına kat'iyen yol vermedi ve şeriatle epeyi uzlaşmış olan **Osmanlı kanunu** (Yasak-ı Osmanî) meriyette kaldı. Onun zamanında yetişen Türklerden divan kâtibi, sonra defterdar, **Torsun Beğ**'in Türkçe yazılan tarihinde Arabî ve Farsî şiirlerle beraber Türkçe şiirler de üslûp güzelliğini sağlamakta ve bu nevi şiirlerin, hikâyelerin münderecatı ile çok mütenasip olarak kullanılması Fâtih'in ve maiyetinin her üç dili tam bir vukufla kullandığına şahadet etmektedir. Eser sahibinin Doğuda Alişir Nevâyî'nin nesir diline çok benzeyen dili mükellef olmakla beraber, asla söz kalabalığından ibaret değildir ve Osmanlıcanın Fâtih devrinde ilim dili olmak istidadını kesbetmiş olduğunu gösterir.

Fâtih dünyevî ilimleri himaye etti, Uluğ Beğ'i öldüren oğlu Abdullâtif Mirza'dan kaçan **Ali Kuşçu**'yu ve maiyetini İstanbul'da hoş karşıladı, onu Ayasofya'da müderris tayin etti. İslâm ve Yunan felsefelerine ait münakaşaları, İslâm an'anesi çerçevesi içinde kalmakla beraber, yenileştirerek eserler vücuda getirtti; Türk dilinde ilmî eserlerin vücuda gelmesi onun devrinde başladı. İşte zamanının ve muhitinin oğlu kalmasıyla beraber Fâtih'in büyüklüğü bundadır.

Osmanlı imparatorluğunun kuruluş devrinde **SANAT,** bilhassa **MİMARÎ,** Doğuda Temürlüler devrinde olduğu gibi, yegâne pürüzsüz inkişaf safhaları arzetmiş; ve bu zamandaki tedricî tekâmülü, onun müstakbel büyük inkişaflara namzed olduğu hususunda asla şüpheye mahal bırakmamıştır. İlk Osmanlılar müttaki Ortodoks Müslüman olduklarından canlı insanı tersim eden sanat bunlarda yol bulamamış, bu nevi sanata ilk. defa olarak Fâtih ehemmiyet vermiştir. Onun zamanında doğudan Horasan ve Semerkand'den gelen mükemmel minyatürlü eserler Topkapı Sarayında ve Evkaf Müzesinde bulunmaktadır. Bununla beraber Fâtih rönesans devri İtalyan sanatına, bilhassa meşhur şahsiyetleri tersim eden madalyonlara karşı alâka göstermiş ve bazı İtalyan ressamlarını İstanbul'a getirterek kendi resmiyle böyle madalyonlar ve portreler yaptırmıştır. Bunlardan bazılarının vücuda getirdiği o zamanki Türk erkek ve kadın tiplerini gösteren resimler de vardır [272]. Bunlardan ismi bizim kaynaklarımızda «Masture Pavli» şeklinde yazılan **Mastero Paolo** (bu ressam galiba Ragozalı olmuştur) nun yanında Sinan

Bey ve Bursalı Sünbüllüzade Ahmet Musavvir gibi şahsiyetlerin yetiştiği rivayet edilir ise de, bunlardan hiç bir eser kalmamıştır. Umumî olarak bu teşebbüsler Osmanlılarda sanat sahasında bir garp mektebi yahut garp-şark mektebi vücuda getirememiştir. Mutaassıp bir Müslüman olan İkinci Bayazıd, babası zamanında İtalyan san'atkârlarının vücuda getirmiş oldukları eserleri bile imha etmiş ve bu (herhalde mübalâğalı) haberi duyan Michelangelo, Bayazıt tarafından köprü inşası için çağırılmışsa da, sultanı «sanat düşmanı» telâkki ederek gelmemiştir [273]. Fakat Bayazıt Temürlüler devrinde inkişaf eden musavvirliğe karşı büyük bir alâka göstermiştir, ki bu husus onun zamanında şarktan getirtilmiş olan sanat eserleriyle sabittir. Bunlardan başka aslen bir özbek olduğu rivayet olunan ve Temürlüler ülkesinden gelen Baba Nakkaş Musavvir, Bayazıd'ın musavviri olmuştur [274]. Fakat şarktan gelen bunun gibi ustalar da minyatürcülüğü şarktaki kadar muvaffakiyetle inkişaf ettirememişlerdir. Herhalde THOMAS ARNOLD'un dediği gibi, Mısır ve Suriye'de olduğu gibi, Osmanlılarda da müfrit sünnî an'anesinin kuvvetli olması tasvir sanatının tam inkişafına mâni olmuştur. Doğudaki tasvir sanatının dayandığı bir millî Uygur ressamlığı ve minyatürcülüğü vardı, böyle bir an'ane meselâ Selçuklularda olmamış, Avrupa ressamlığını da Osmanlılar benimsememiştir. Fakat Osmanlılar daha Fâtih zamanında hattatlıkta büyük inkişaflar göstermişler ve bu sahada büyük istikbale mâlik olduklarını isbat etmişlerdir. Zaten İkinci Bayazıt kendi şiirlerinde sanat ve sanatkâr namına Çin tipinde resimler (nigâr-i çin) ile Hülegü zamanındaki hattat Yakut Müsta'sim'i zikretmekten hoşlanmıştır.

Osmanlılar, en büyük inkişafı mimârî sahasında göstermişlerdir. Bu sahada onların dayandığı Selçuklu mimârî an'anesi vardı. Osmanlılar eski bir kültüre mâlik olan Bizans sahasında yepyeni İslâm-Türk şehirleri vücuda getirdiler ve KARABACEK'in «bir sahhâr kuvvetle icra» ettiklerini söylediği bu inşaat işi, Bizans kültürünü tamamiyle gölgede bırakan ve İslâm memleketlerinde, Hicaza, Mısır'a ve hattâ Hindistan'a kadar tesirini gösteren muazzam bir mimarlık kültürü hâlinde yükseldi. Fakat bu sanata dair yapılan tetkikat ta, hattâ Müslüman Türk sanat mutehassıslarının eserlerinde bile bu yükseliş, Bizans tesirinde bulunan bir tekâmül gibi gösterilmektedir [275]. Halbuki san'at tarihçilerinin «klâsik devir» diye belirttikleri 1480-1603 seneleri arasında vücuda getirilen büyük şaheserler devrinden önce de Osmanlılar, fethettikleri yerlerde Bursa, İznik, Edirne ve İstanbul'da camiler, medreseler, imaretler, türbeler, hamamlar, saraylar, askerî ve idarî

müessese binaları ve nihayet muayyen tipte hususî çoğunca ahşab meskenler vücuda getirmişlerdir.

Bu devrin eserlerini, HAMMER ile Bursa'daki ilk Osmanlı eserlerine ayrı bir eser tahsis eden Dr. H. WİLDE ve başka târihçiler, medeniyetten tamamiyle mahrum bir göçebe zannettikleri Osmanlıların Bizans ustalarına yaptırdıkları eserler diye telâkki etmişler ve her bina için birer Rum veya Firenk mimar bulmağa çalışmışlardır. Wilde, Bursa şaheserlerinin plânlarını yapan ve onları inşa eden Hacı İvaz'm (İvaz Paşa'nın) bile bir Rum olduğunu zannetmiştir. Son senelerde Alman âlimleri İznik'te Bizans eserleri üzerinde yaptıkları inceleme ile muvazi olarak Müslüman İznik'in eserlerini de tetkik edip mühim bir eser neşrettiler. Bu tetkikat, Bursa'nın fethine kadar İslâm mimârîsine yabancı kalan göçebe Osman Beğ ve arkadaşlarının, bu şehri işgal ettikleri, daha doğrusu ordu ve idare işleri Orhan Beğ'e geçtiği sırada, İslâm âlimleri gibi İslâm mimarları ile de sarılmış olduklarını ve bu mimarların burada hususî bir cami tipi vücuda getirmeğe başladıklarını, Orhan Beğ tarafından câmiye çevrilen İznik Ayasofyasında Bizans sanatı ile Türk sanatının biribirinden ayrı iki âlemi temsil ettiklerini göstermiştir.

Osmanlılar tarafından vücuda getirilen eserler, Selçuklu nümunelerine göre yapılmışlardır. İstanbul mimarisinin klâsik devrinin arifesinde, Fâtih devrinde, bu Sultanın, diğer sahalarda da olduğu gibi Bizans an'anelerinden korkmayıp onlardan istifade eylemek temayülünü gösterdiği iddia olunuyor. Şöyle ki, Fâtih büyük camiinin inşasını (1463-69) Rum mimarı Christodulos'a havale etmiştir [276]. Ayasofya'yı yıkmayıp camie çevirmek te, sonraki cami tipinin inkişafında onun tesirinin gözükmesine sebebiyet vermiştir. Fakat bu devirden önceki Osmanlı mimarisinde sırf millî ustaların içtihatlarının mahsulleri göze çarpmaktadır. İznik eserleri üzerindeki tetkikattan anlaşılıyor, ki ilk Osmanlı camilerinde Bizans tesiri, ancak kilise ayvanındaki narthex'in ve muhtelif renkteki tuğlaları sıralanması usulünün muhafazası gibi teferruata ait bazı şeylere münhasır kalmıştır. İznik İslâm eserlerinde yapılan tetkikata göre, burada inkişaf eden çinicilikte eski Bizans keramikinin, yahut Kıbrıs keramiki denilen uydurma bir keramik kültürünün hiçbir tesiri olmamıştır. Bu çini, İznik'te ancak 15. inci asrın başından itibaren görülmektedir. Bunun Selçuklu bir örnek esasında inkişaf etmiş olması muhtemel olduğu gibi, İlhanlılar zamanında Önasya'da inkişaf eden çiniciliğin örnek olması ihtimâli daha kuvvetlidir. Herhalde **Bursa Yeşil-Cami ve Türbesiyle Edirne'deki Muradiye camiinin** İranî (yani İlhanî) tarzdaki çinilerinin boyası **için** İznik keramiği esas olarak alınmıştır. İhtimal bu Bursa ve Edirne çini-

lerini Tebrizli ustalar (yani Yeşil-Cami ve Türbenin çinileri üzerinde imzalarını koyan sanatkârlar) İznik'te hazırlamışlardır.

Herhalde buradaki Çin tesiri, Çin ziynetleri, Çin usulünde bulutlar silsilesi, «çi-motiv» denilen motiv, Temür zamanında görülen üç daire ve siyah Herat boyası, doğudan gelmiştir [277]. Plânı Bursalı **Hacı İvaz** tarafından Yıldırım Bayazıt devri binalarının öncekileri esasında kurulan [278] ve onun tarafından bina olunan Yeşil-Camiin çinilerini vücuda getirenler, mihrabın bir kenarında «amel-i **ustazân-i Tebriz**» diye ve Hünkâr mahfilinde «amel-i Muhammed Mecnun» diye imzalarını atmışlardır. Tavan nakışlarını H. 827 ramazan (yani 1424 Temmuz-Ağustos) ayında ikmal etmiş olduğunu, yine kendi yazısıyla haleflerine bildiren **Ali bn İlyaş Ali** (Nakkaş Ali Paşa) da, Temür'ün ordusuyla beraber Semerkand'a gidip oradan nakış sanatını öğrenerek gelen bir sanatkâr imiş. Bu sanatkârların ve haleflerinin hayatı, son zamanlarda meydana çıkarılan vesikalar sayesinde aydınlatılmaktadır. Yeşil-Türbeyi vücuda getiren ustalardan birisi de, kapı üzerindeki oymada kendi ismini **«Hacı Ali Tebrizî»** diye kaydetmiştir. Camiin mihrabı Semerkand'de Şahizinde Türbesindeki Hoca Ahmet kısmının zinetlerine ve Bihzad'ın eserlerinde (meselâ onun Mısır'da **Büstan** nüshasındaki resimlerinde) aksettirilen Herat mihraplarının şekil ve zinetlerine uyduğu gibi, duvarın aşağı yarısını kaplıyan balmumu tarzındaki altı köşeli beyaz çiniler de Semerkand'de Gûri-Emîr'deki çinilerin tıpkısıdır. Bütün bunlara, İlhanlı ve Calayırlılar zamanında, bilhassa Tebriz ve Sultaniye'de inkişaf ettirilen Türk çiniciliğinin ve Semerkand çinilerinin nümune olduğu âşikârdır.

Semerkand (Bibi Hanım) Camiinin çelikten yapılmış olan mihrabı bize kadar gelmiş, keza Yeşil-Cami ve Türbe'nin önce çini olan dış kubbe sakıfları harap olmamış olsaydı, mukayese daha geniş mikyasta yapılabilirdi. Prof. DİEZ ise, bu mihrabın çini kabartmalarının ortası, 5 köşeli beyaz açık ve koyu mavi, siyah ve altın renkleri, Horasan'da Harcerd medresesi ile Meşhed, Herat ve Semerkand yapılarındaki gibi olduğundan, bunu Temür devri sanatının bir nüshası olarak kabul ediyor ve bunun (yani mihrabın) Tebrizli ustalar tarafından yapıldığı kayıtlı olduğu için Temür devri çini imalâthanelerinin Tebriz'de bir şubesi olduğu neticesine varan bir fikir ileri sürmüyor. KADI BURHANEDDİN'in bir şiirinde (faksimile tabı s. 177) bu nevi kapılara «Semerkandî kapu» denildiği kayıtlı olduğundan E. Diez'in bu kapılara ait mütalâası tarihe uygun bulunmaktadır. Herhalde Bursa'daki bu iki büyük eser, Selçukluların ve İlhanlıların Önasya'da inkişaf ettirdikleri sağlam yontma taş cami binası tarzının, Temür zamanında Semerkand'da,

Horasan'da ve Tebriz'de inkişaf ettirilen çinî ve nakışlarla süslenmiş birer şaheseridir. Halbuki bina plânı itibariyle Osmanlı icadı olan ⊥ tipi camilerin, tarih itibariyle üçüncüsüdür.

Diğer herhangi bir devir için olduğu gibi Fâtih'in devrini öğrenmek te ancak zamanında yazılan ve yapılan eserleri bir kül olarak alınırsa istenen neticeyi verir. Bu cihetten onun başlıca eserlerinden biri sıfatiyle **askerlik** sahasında vücuda getirdiği inkişaflar da ilim ve sanat sahasındaki eserleri ile birlikte bahis mevzuu edilmek icap ederdi. Fâtih'in topçuluk işinde elde ettiği muvaffakiyet KRİTOBULOS tarafından hayranlıkla anlatılmıştır [279]. Fakat çok geniş sahayı ilgilendiren bu meseleyi mütehassıslarına bırakmak daha iyi olur. Bu topların döküm işi için Fatih, Alman ve Macar ustaları celbetmiş, gemi inşası işlerinde de Gayritürk unsurdan istifade etmek yoluna girilmiştir. Bütün bunlarla beraber Türk tarihinin bu cildde gözden geçirdiğimiz kısmı mütemadî inkişaf safhalarını arzeder. Ortaasya'da Türkler, iç tekâmül ile beraber, en çok dünya tarihinin sevrine cezrî tesirler yapan hâdiseleri yaşattılar; Önasya'da ise en çok iç tekâmül göze çarpar. Köy ve şehir hayatına geçmek umumî bir hareket şeklini almıştı. Önasya'da, Marmara kıyılarından Edirne'ye atlamakla başlanan hareket ise, deniz sahillerinde ticaret limanlarını ele geçirerek, bunları bizzat işletmek için mücadele hareketi şeklini aldı. Halbuki önceleri, Uzakdoğu'da olduğu gibi, Karadeniz sahillerinde de bizzat Türklerin eline geçen limanlar denizci - tüccar kavimlere, muayyen bir gelir temin eylemeleri şartiyle, bırakılıyordu. Türk dili de ilim sahasını yabancı dillere bırakmak âdetini terkederek, kendisi ilim dili olmak istidadını belirtti.

HAŞİYE ve İZAHLAR*

G İ R İ Ş

[1] Bu kayıt 28.000 den yanlış olacak, ARİSTOV'a (s. 405 e) göre Stavropol Türkmenleri ancak 26.674 dür.

[2] 17.12.1926 nüfus tahriri neticelerine dair resmî Sovyet neşriyatından (bk. *Soyuznaya perepis 1926 goda.* kratkiye svodki, voyp. IV, *Narodnost i rodnoy yazık naselenya SSSR*, Moskova, 1928, s. VII-XIII, 10 [«Araplar»], 14-18) toplandıkta «kavmiyet itibariyle» umumî sayıları 17.110. 197 tutan «milletlerin» in münferit sayıları şudur:

Çuvaşlar. 1.117.403); *Kırım Türkleri:* 187.424 (o cümleden *Tatarlar:* 179.100; *Karayımlar:* 8.324); *Kazan Türkleri:* 3.104.505 (o cümleden *Tatarlar:* 2.737.168; *Mişerler:* 242.640; Tobul vilâyetindeki *Bukharlılar:* 12.012; tanassur etmiş *Nogaybekler:* 11.219; tanassur etmiş «*Kreşin*» ler: 101.466; Batı Sibirya'daki «*Tümen*» *Türkleri* de «Tatar» lardan sayılmıştır); *Özbekler* ve *Kent Türkleri:* 4.017.696; (o cümleden *Kurama:* 50.218; *Kıpçak*: 33.502; «*Türk*» 537; Özbeklerin «*Araplar*» kabilesi 28.963); *Kazak Kırgızlar:* 4.874.917 (o cümleden *Kırgız:* 768.761; *Karakalpak:* 146.317); *Başkurtlar:* 741.098 (o cümleden *Tipterler:* 27.414); Rusya'daki *Doğutürkistanlılar:* 118.575 (o cümleden *Kâşgarlı:* 13.010; *Uygur:* 42.555; *Tarancı:* 53.010); *Şimalî Kafkasya Türkleri:* 185.940 (o cümleden *Nogaylar:* 36.274; *Karaçaylar:* 55.124; *Kumuklar:* 94.542; aşağıda Türkmenler sırasında sayılan ve sayıları şimdi ancak 4.065 gösterilen «Stavropol Türkmenleri» de buraya ilâve edilirse Şimalî Kafkasya Türklerinin sayısı 190.005 eder); *Türkmenler:* 686.068; *Azerbaycan Türkleri:* 1.712.877 (o cümleden *Karapapakhlar:* 6.317); Basarabyanın Rus kısmındaki *Gagauzlar:* 848; *Osmanlı Türkleri:* 8.563; Sibirya Türklerinden *Yakutlar:* 214.774; *Altay Türkleri:* 44.496 (o cümleden nefsi *Altaylı* ismindekiler: 37.645; *Telengütler:* 3.415; *Televütler:* 1.898; *Oyratlar:* 1.538; Tomsk tarafında «*Çernovoy Tatarlar*»: 12; *Sagaylar* 21;*Şorlar:* 12.601; *Kızıllar:* 22; *Kaçı Tatarları:* 204; *Kovballar:* 67; *Soyutlar:* 229; *Karagaçlar:* 2.825; *Barabalar:* 39; nihayet *Hakaslar* 4.559; *Komandılar:* 6.335.

[3] Bk. *Türkiye Cumhuriyeti İstatistik Yıllığı*, 1935.

[4] KORNİLOV *(Kaşgariya*, s. 226-230) 1903 te Şarkî-Türkistanın nüfusunu, muhtelif vilâyetlere taksim etmek üzere, 1.625.700 olarak tespit etmiştir. Çinlilerin 1915 resmî kayıtlarına göre, Turfan, Peçin ve Komul vilâyetleri de dahil olmak üzere, Şarkî Türkistanın nüfusu 2.094.344 tür *(Strani Vostcka, Moskova,* 1929 s. 6P2-83). Bütün Sinkiang'ın (yani Şarkî Türkistan ile beraber İle vilâyeti, Cungarya, Tarbagatay ve Çin Altayının nüfusu 4 milyon

---

* Kullanılan kısaltmalar Önsözde izah edilmiştir.

(*Novy Vostok*, XXVI, Moskova, 1929, s. 106) ilâ 6 milyon (*China Yearbook*, 1935) tahmin ediliyor; Sven Hedinin 1930 senesinde verdiği malûmata göre Sinkiang'ın nüfusu 6,400.000 dir. *Türkler* (FUAD KAZAK, *Ostturkistan*, Berlin, 1937, s. 11) yahut *Müslümanlar* (İ. GREBE *Beitrage zur Kenntnis der Völker Sinkiangs nach den chinesischen Quellen.* Bocham, 1937, s. 5) bu ülke ahalisinin % 80 ini teşkil ettiğine göre 1930 da Türklerin nüfusu 5.120.000 olarak kabul edilebilir; bu da, 1942 senesine kadar en az tezayüt ile 5.1/2 milyon teşkil edebilir. Bugün bu ülkede bilfiil hâkim olan Sovyetler, Sinkiang ahalisini 3.600.000 olup bundan *Uygurların* 2.400.000, Çinlilerin 480.000, Mogolların 350.000, *Kazakların* 410,000, *Döngenlerin* 240.000, *Kırgızların* 60.000, Rusların 30.000, Taciklerin 20.000, *Özbeklerin* 15.000 nüfus teşkil ettiğini kaydediyorlar (bk. Socekgiz, Moskova, 1936, s. 333).

[5] Afganistanda Özbekler A. SNESAREV'a (*Afganistan*, Moskova, 1921, s. 116) göre 800.000, Türkmenler, REYSNER'e (*Afganistan*, Moskova, 1929, s. 266) göre, 200.000 dir. Nadir Şah'la gelen Kızılbaşlar, BELLEW'e göre (*Journal of a political mission*, s. 17), yine 200.000. Bu memlekette yaşıyan diğer Türk uruklarının, *Kıpçaklarının*, *Çagatay*, *Kazak*, *Kırgız*, *Karakalpak ve Karlukların* ile *Kohistan Türklerinin* (bunlar hakkında bk. JARRING, *On the distributions of Turk tribs in Afganistan*, 1939, s. 65-78) sayısı da en az 300.000 tutar.

[6] İran Azerbaycanında nüfus 2.000.000 (bk. MAS'UD KEYHAN, *Coğrafya-i mufassal-i İran*, III, Tahran, 1932, s. 151; Dr. FAHREDDİN ŞEVKET, *İran*, İstanbul, 1925, s. 11: 2 milyon yalnız Türkler); Kaplan Dağı cenubunda Irak-i Acemde (Zencan, Kazvin, Hemedan ve Sultanâbâd vilâyetlerinde) 1.500.000; cenubî İran vilâyetlerindeki Türk kabîleleri, *Afşar*, *İnallu*, *Kaşkai* v. s. (bunlar hakkında bk. H. ELIED, *Contributions to the anthropolgy of İran*, Chicago, 1939), Şarkî İrandaki *Türkmenler* de takriben bir milyon (bk. Fahreddin Şevket, meşkûr eser, s. 11-12) sayılmaktadır.

[7] Irakta *Türk* ve *Türkmenler* 1919 ve 1921 hesaplarına göre 339.000 (o cümleden Musul vilâyetlerinde: 146.960, Erbilde: 15.000, Kerkükte, Süleymaniyede: 32.900, Mezopotamyanın diğer kısımlarında: 110.000; (bk. *Question de la Frontiere entre la Turquie et l'Irak*, ed. de la Societe des Nations, 1925, p. 31-34); Suriyede Hatayda 150.000 ilâ 200.000. (bk. FAİK TÜRKMEN, *Hatay tarihi*, I. 1939, s. 93, 223-24: Türkiye hesabına göre Türkler 240.000; Fransızların hesabına göre: *Türk:* 87.000, *Alevîler* 5.900 = demek cem'an 145.000).

[8] *Yunanistanda Türkler* 1928 de 303.900 (*Statesmens Yearbook*, 1929); *Bulgaristanda* 1926 nüfus tahririne göre 607.763 (bk. CELÂL AYBAR, *Bulgaristanın Nüfusu*, Ankara, 1935, s. 23 ve *Annuaire du royaume du Bulgarie*, 1934); *Yugoslavyada* 31 Mart 1931 nüfus tahrîrine göre: 132.000 (bk. *La Yugoslavie d'aujourd'hui, publie* par la section de la presse au ministere des affaires etrangeres, Belgrad, 1935, s. 86); *Romanyada*: 1930 hesabında 230.000 (o cümleden 95.000 Gagauz). 1938 nüfus tahririne göre de: 273.000 (o cümleden 106.000 Gagauz).

BÖLÜM 1

1 — Bu hafriyatın raporu: R. PUMPELLY and H. SCHMİDT, *Exploration in Turkestan*. Washington, 1908. Bu eserin tarih bakımından tahlili: *ZVORAO*, XVII, 983-97. Bu tetkikata ait mütalâalar: GEORG BOİSSON, *Le peoplement de l'Europe*, Paris 1939, p. 150-

155 ve sonundaki bibliyografi. Burada medeniyet tabakaları: *Anau I.* inci tabaka: M. ö. 3900-3300; *Anau II:* M. ö. 3300-2750. olarak kabul olunuyor. Bak yine G. CONTENAU, *Manuel d'Archeologie orientale*, Paris, 1927, I, s. 416, 419 v. d. 2 — Anau'un merkez olduğu fikrini Pumpelly ve Toung-Dekien temsil ediyorlar: prof. CORDON CHİLDE (*L'Orient préhistorique*, Paris, 1933, p. 121, 167, 192) bu medeniyetin Önasya'dan ve Hind'den geldiği fikrindedir. 3 — Bk. G. BOISSON, a. es. s. 153-155 Doğuavrupadaki bolış yeri Ukraynada Kiev yanındaki Tripolye'dir, ki M. ö. 300'e ait sanılıyor. 4 — Hind Aryanîleri muhacereti için M. ö. 1700 kabul olunuyor: Bk. J. STRZYGOWSKI, *Alai-İran, Völkerwanderung*, 1917, s. 187; bk. yine G. HÜSİNG, *Völkerschichten in İran*, Wien, 1916. Anau'u ilk Aryanî medeniyet merkezi telkin edenler: G. BOİSSON, a. es. s. 225-55. 5 — Bk. W. KÖNİG, *Alte Geschichte der Meder und Perser*, Hannover, 1934. s. '8; çiniyatçı G. HALOUN, *Zur Üetsi-Frage*, in *ZDMG*, XCI, s. 246 MADİSON GRANT (*Le diclin de la grande race*, Paris, 1926, s. 259-60) şimdiki Türkestana «Turkestan» denilmesini tarihî bakımdan haksız görüyor (le nom sinster de Turkestan..!). Meselenin İran ve Slav nazariyatçıları bakımından bibliyografisi ve hülâsası için bk. DR. ZDENKO VİNSKİ, *Uz problematiki starog İrana i Kavkaza s osvratom na podrijetlo Anta i Bijeleh Hrvada, Zagreb, 1940.*

6 — Türk tipi mutedil mongoloyid tiptir, ki Milâddan önceki zamanlara ait ve Ortaasya'da bulunan nümuneleri KONDAKOV - TOLSTOY, *Russkiya Drevnosti*'de münderec bulunmaktadır (resim N. 25-28), ki İ. SMİRNOV bunları Rusça BRAKHAUS PEFRON Ansiklopedisinde c. 77. s. 20-23 «Çudı» maddesinde güzel hulâsa etmiştir ve N. Veselovsky'nin 1887 de Semerkand Afrasyab harabelerinde bulunan eserlerle birleştirmiştir. Bu tip HİPOKRAT (M. ö. 5. inci asır) Pontus Skitleri için söylediği gibi dar gözlü, elmacık kemikleri çıkık, küçük burunlu tiptir. (*Oeuvres complète d'Hippocrate*, ed. E. LİTTRE, 1840, II). Pontus Skitlerinde Tanais harabelerindeki kabartma süvari resmi de buna aittir (Rostovsof). Bu tip Türklerden CH. UJFALVY, *Atlas anthropologique de Ferghana*, Paris, 1879, pl. 53, 54, 55, 56 (fig. 27, 28) gösterilebilir. Türk cevelân sahalarında bulunan balballar, oymalar, Doğutürkistanda bulunan minyatürler, eski Arap ve İran kaynaklarında Türklerin tasviri Türk tipi hakkında hiç şüpheye mahal bırakmamaktadır. Yalnız Türkün deri ve göz rengi, bunun kumral yahut beyaz ve sarışın olması, boyun uzunluk ve kısalığı itibariyle Türkler tek tip teşkil etmemişler, muhtelif kavimlerle ihtilât neticesinde bu renklerin ve uzunluğun hepsi de Türklerde bulunmuştur. Dr. A. LEGENDRE, *La Civilisation chinoise moderne*, Paris 1921, s. 226-230 Hunların Milâddan önce Çinlilerle temasları sırasındaki tipleri, uzun boylu, beyaz vücutlu ve elâ gözlü bir ırk olduğuna dair ortaya attığı nazariye Çin kayıtlarına dayanmaktadır. Çiniyatçı F. HİRTH (*Die Wolga-Hunnen*, s. 2) in eski Türk kavimleri arasında sarışın unsurun bulunduğuna dair Çin haberlerini i'zam etmemek, bunları Ortaasyada Aryanî kavimlerin tarihi için vesika saymak yanlış olacağına dair yazılarına rağmen, bu nazariyeler hâlâ yaşatılmaktadır, Meselâ GRUM GRJİMAYLO (*Zapadnaya Mongolya*, II, s. 9, 15, 22, 29-32 ve saire) Ortaasya tarihine dair bütün tetkikatını bu safhaya dökmüştür. Oğuzların bir kısmı uzun boylu, diğeri onlara nisbeten kısa boylu olduğu, Selçukluların ve Gaznelilerin gözleri dar, fakat Hoten Türklerinin gözleri daha dar olduğu menbalarımızdan (MESUDİ ve UTBİ) öğrenebildiğimiz hakikatlerdir. Çengiz ve oğulları sarışın ve elâ gözlü idiler. Gerek bunlar ve gerekse Temür ve oğulları uzun boylu idiler. Çin kaynaklarında bir çok Ortaasya kavimleri hakkında «maymuna benzer insanlar» demeleri onların Aryanî olduklarına hiç delâlet etmez, Çinlilerin sözlerini onların kendi görüşleri bakımından mütalâa etmek ister. Türkün burunu Çinliye nisbetle daha büyük ve saçı fazladır. Türklere ait Arap tasvirleri için bak. W. HOENER-

BACH, *Anthropologische Beitrage aus alten arabischen Werken (Zeitschrift für Rassenkunde,* VII, Stuttgart, 1938); Türklere ait kısmı, s. 118-120. 7 — PARKER, *A Thausend years of the Tartars,* 1924, p. 98; RAMSTEDT'in *Memoires de la Societe Finno-Ougriennes,* (ilerideki nakillerde kısaca: MSFO), LVIII, 1928, 453, aynı müellif, *Über den Ursprung der türkischen Sprache, d. Annales Academiae scientificarum Finnicae,* 1935 (Helsinki, 1938), p. 81-91. 8 — NEMETH'in, *Türklerin eski çağı,* d. *Ülkü,* XV (Ankara 1940), s. 299-306, 509-518. *Probleme der Turkischen Urzeit* (Analecta Orientalia, Budapest 1947, S. 57-102). 9 — G. ALMASY, *Zentralasien, die Urheimat der Türkvölker,* d. *Keleti Szemle,* III (1902), 179-207; NECİB ÜÇOK, *Filoloji bakımından Türkler ve komşuları, Ankara Dil ve Tarih Fakültesi Dergisi,* 1943, sayı 4. s. 7-18. Benim fikirlerim ise 1928 litograf olarak çıkan Türk Tarihi unvanlı derslerimde anlatılmıştır. 10 — O. MENGEN, *Die jungpalaolitische Knochenkultur und ihre weltgeschichtliche Bedeutung, in Mitteilungen der Wiener Anthropologischen Gesellschaft,* LXIII, 1928, s. 8-11; ayni müellif, *Die weltgeschichtliche Rolle der uralaltaischen Völker,* in *Archealogiae Ertesitö,* N. F. XLII, Budapest, 1928, s. 289-301. P. SCHMİDT, TSCHERMAK ve saireye ait bibliografiaya da oradadır. 11 — W. BRANDENSTEİN, *Etrüsk meselesinin şimdiki durumu, Ikinci Türk Tarih Kongresi zabıtları*'nda, Ankara, 1943, s. 211-219. 12 — A. NEHRİNG, *Studien zur indogermanischen Kultur und Urheimat,* d. *Wiener Beitrage zur Kulturgeschichte und Linguistik,* II, 1936; W. KOPPERS, *Pferdeopfer und Pferdekultur der İndogermanen,* ayni *Beitrage*'de, IV, 1936, s. 279-411; yine o, *Eski Türkler ve eski Hindocermenler,* d. *Belleten,* V (1941), s. 481-525. Altay-Uraldan yayılan prakisifal *homo-alpinus,* Avrupadaki dolikosifal *homo-nordicus*'ların yontma taş devrinde hayvancılık, çiftçilik, çınakcılık ve dokumacılıkları hakkında bak. C. AUTRAN, *Sumerien et İndo - europeen;* Paris, 1925, p. 140. 13 — İSMAİL HAMİ DANİŞMEND, *Türklerle Hind - Avrupalıların menşe birliği,* 2 cild, 1935, 1937. T. KOWALSKİ, *Türk dilinin komşu millet dilleri üzerinde tesiri,* d. *Ülkü,* 1934, N. 20. 14 — H. JACOBSONN, *Arien und Ugro - finnen,* Göttingen, 1922; Dr. AUGUST V. EDLİNGER, *Alte Beziehungen der türkischen Sprachen zu den indo-germanischen,* Bamberg, 1922, s. 56. Almanca *valeriana* = Türkçe *baldırgan.* Bu müellife göre, Hind-Germenlerin Türk kavimleri ile tarihten önceki temasları orta Wolga ve Hazar Denizi sahasında vaki olmuştur. 15 — Sumerlerin Konklamera olduğunu O. MENGEN de ileri sürmektedir. 16 — FR. HOMMEL, *Geschichte Babylons und Assyriens,* in *Oncken's Allgemeine Gescichte in Einzeldarstellungen,* I, 252, Ayni müellif, *Die Verwandschaftverhaltnis der Sumerischen,* in *Fesischrift für P. W. Schmidt,* Wien, 1928, s. 67-74. 17 — V. CHRİSTİAN, *Die sprachliche Stellung des Sumerischen, in Babilonica,* XII, Paris, 1932. B. LANDESBERGER, *Sumerler, Ankara Dil Tarih Fakültesi Dergisi,* 1943, N. 5, s. 95—96. 18 — W. KOPPERS, d. *Belletin, V. 488.* 19 — HAMİT ZÜBEYİR, *Elamça - Türkçe dil karabetliği,* Ankara, 1937; W. KOPPERS. *Belleten,* V, 524. 20 — W. KOPPERS, *Anthropos,* XXXI, 1936, s. 369-394. 21 — E. FORRER, *Strafication des langues et des peuples dans le Prochent-Orient prehistorique,* in *JA,* CCXVII, 1930, p. 227 - 252 ve G. CONTENEAU, *La civilistion des Hittets et des mitanniens,* Paris, 1934, p. 79.; MUSTAFA SELÇUK AR, *Belleten* VIII, 1944, s. 515-566. 22 — Mitan'lardan Kikkuli isminde birisinin Hitit kıralı namına at terbiyesine ait bir eseri kısmen bize kadar gelmiştir, bk. CONTENEAU, s. 89. Khuttal atlarına ait Abu Ya'qûb al-Khuttalî'nin eserleri için bk. *Der İslam,* XVIII, 1929, s. 120-121. Selçuklular devrinde at terbiyesine ait eserler için bk. ileride B. 3, haşiye, N. 330-331, B. 4, haşiye, 106. Önasya'dan geçen Vedik Aryanîlerin dinî tesirine maruz kalan bu *Mitanni*'ler PLİNUS, VI, 16'da mez-

kür «Sogdiana *Matian*'ları ile ve Ermenistan *Maitian*'ları ile bir olduğu gibi, (bk. SANDAL-GİAN, I, 182), tarihlerde mezkûr ve bugün büyük bir Özbek uruğu sıfatıyla mevcud olan *Mitan* uruğu (bk. ARİSTOV, *Zametki*, 222) ile de birleştirilebilir. **23** — *MOHENJO-DARO MEDENİYETİ*'nin esası birinci tabakası M. ö. 4000 e aittir. Bu Anau, Sus ve Sumer (Ur) medeniyetleriyle temas neticelerini arzeder. Mütehassısların fikrince, bu medeniyeti Hindistan'a dışarıdan gelen bir kavim kurmuş, sonra bu kavim Dravid, ve bazı yerli Zenci kavimleri ile karışarak gittikçe gerilemiştir (WİLL DURANT, *Histoire de la civilisation*, II, Paris, 1937). Bunların medeniyeti Sumerlerinki ile aşağı yukarı ayni seviyede bulunmaktadır; fakat ayni devirdeki Babil ve Mısır medeniyetinden yüksek idi. Maamafih Ur'daki evler Muhenjo-daro'dakine nisbeten daha basit ve iptidaîdir. Mohenjo-daro'da mükemmel kanallar, evler ve hamamlar vardı. Bunların Sumerler ve Babillerle ticarî, dinî ve sanat münasebetleri olmuştur. Sanskrit yazısı Önasyadan ilk Vedik-Aryaniler tarafından getirilmiş olacağı gibi, daha onlardan önceki Mohenjodaro devrindeki temaslar neticesinde gelmiş te olabilir. Mohenjo-daro harabelerinde Ortaasya Türkleri tipinde heykelcikler bulunmuş. Bu statu'ları içinde bulunduran tabaka M. ö. 3000-1300 seneleri arasına ait kültürleri arzeder. Şerid takmak Yunanlılarda da olmuşsa da burada bulunan resimdeki şeridin bağlanışı, Çengizin Çin ustası tarafından yapılan resmindeki şeridi hatırlatıyor. CORDON CHİLDE'in tetkikatına göre (*L'Orient prehistorique*, s. 192) Mohenjo-daro ahalisi ırk itibariyle karışık olmuştur: 1) Avustralyalı unsur ile birlikte 2) Sumer tipinde, fakat uzunbaşlı insanlar, 3) kısa başlı alpin tipi, Ermeni tipi, Kiş ve Akadda olduğu gibi, 4) Mongol ve mongoloyid tiplerin kafatasları. Ayni müellife göre (s. 270) Anau-Mohenjodaro ve Sus kültürleri arasında temas Siistan yoluyla vaki olmuştur. **24** — Eski Hind'de su kültü için bk. SİR JOHN MARSHALL, *Mohenjo-daro and the İndus Civilistion*, London, 1931, I, 75-76; Oğuzlarda ve Hazarlarda su kültü için bk. Z, V. TOGAN, *İbn Fadlans Reisebericht* Leipzig, 1939 (kısaltma: *İbn Fadlan*, ona haşiyeler : *İbn Fadlan hş.* diye geçecek) s. 226 ve *Orientalistische Literaturzeitung*, 1938, s. 115. Horezmlilerde su kültü olduğu El-Bîrûnî'de zikredilmiştir. *al-Âthâr al-bâqiya*, arapça metni, s. 237. BARTHOLD (*İstoriya oroşenya Turkestana, s. 71)* Horezm su feriştesi ismi olan *Vokhuş* ismi ile *Vakhş* nehri ismini birleştirmiş, fakat Horezmlilerin dilindeki bu kelimenin Türkçe *Ögüz* kelmesiyle münasebeti olacağını zannetmemiştir. Bugün Vakhş nehrinde yaşıyan Karluk ve saire Türklerin telâffuzu *Oguş*'tur. Horezmliler Amuderya'nın baş taraflarında hiçbir zaman bulunmadıkları için Okhuş ismi onların dilindeki bir kelime olamaz. Bence *Oguş* sözü Horezm ve Tohar dillerine *Ögüz* sözünün guttural telâffuzundan ibarettir. **25** — *Ülkü* mecmuası, XV, 1940, s. 509-510. **26** — El-Bîrûnîde, *Al-Âthâr al-bâqiya*, s. 206 eksik olan bu kayit bu kitabın Beyazıt Umumî Kütüphanesinde, 4667, yazma nüshasında, s. 208 de bulunmaktadır. Burada El-Bîrûnî Çin ve Hind buddizmini Tokuzoğuzların şamanizmi ile birleştirmiştir ve «insanlar edyanın zuhurundan ve Budasfin hurucundan önce hep şamani idiler ve arzın şarkî kısımlarını işgal ediyorlardı, vethen'lere taparlardı, Hind, Çin ve Tokuzoğuzlarda bunların bakiyeleri vardır» demiştir. Eski Şamanizm ve Buddizm münasebeti meselesi için bk. daha G. SUPKA, *Buddhistische Spuren in der Völkerwanderungskunst*, d. *Monatschrift für Kunustwissenschaft*, X, 1917, s. 217-237. **27** — *Ankara Dil-Tarih Fakültesi Dergisi*, (Kısaltma : *ADTFD)* 1943, N. 5, s. 117-124. **28** — *İkinci Türk Tarih Kurultayı Zabıtları*, s. 237. Bu Asur kabilesinin Önasya Asurîleri ile alâkası yoktur. **29** — Dil mütehassısı olmıyan Dr. HEVESY'nin eseri (*Finnisch-ugrisches aus İndien*, Wien, 1932) mütehassısların tetkiklerine göre (bk. *JRAS*, 1934, 799 v. d.) kıymetsizdir. HAMİD ZÜBEYİR de bu eserde Türkçenin ihmal edildiğini ve Munda dillerindeki Arapça

sözleri Ural-Altay kelimeleri sanıldığınıgöstermiştir. *(Belleten*, III, 1939, s. 107-126). KOPPERS de Hindistan'ın yerli dillerinde, bilhassa Türkçenin tesiri olduğunu ve bunun M. ö. 2500-1500 seneleri arasında, yâni Aryani'lerin Güney Asya'ya gelmelerinden evvelki bin senede vaki olduğu fikrindedir. *Die Sprache*, vol. I, Wien, 1949, s. 225. Fakat Dravid dilleri ile Ural-Altay dilleri arasında yakın münasebet bulunduğu hakkında geçen asırda MAX MÜLLER (1854) ve CLADWELL (1856) tarafından ortaya atılan fikirler Fin lisaniyatçısı O. DONNER tarafından (1880) 4. üncü Müsteşrikler kongresindeki raporunda «halis fantazi mahsulü» olarak tavsif edilmiş, 1925 te F. O. SCHRADER tarafından tekrar ele alınarak, Ural dilleri ile Dravid dilleri arasında tarihten önceki devirlerde temaslar aradaki müşterek kelimelerle sabit olduğu ileri sürüldü *(Zeitschrift für İndologie und İranistik*, III, s. 81-112). Şimdi son olarak İngiliz hindologu T. BURROW bu meseleyi yenibaştan ele alarak, bu karabeti Dravid dillerinin en iptidaî mefhumları bildiren sözlerinde ve dilin esasım teşkil eden kısımlarında (among the most primitive and essantiel elements of language) bulunduğunu ve bu karabetin muhakkak olduğunu (thuroughgoing correspondance, yahut unambignous Dravidian and Uralian correspondances) tesbit etmiştir. Ona göre Ural kavimleri Hindistana iki grup olarak gelmiş, bunlardan bir kolu Dravidlerin, diğeri de Kolaria'ların dilleri üzerinde müessir olmuştur. Bk. *Drawidian Studies* IV, d. *Bullerin of the School of Oriental Studies*, (ilerde kısaltma ile *BSOS*), XI, 1944. s. 328-356. **29**b — Şmalî Çin'de Şansi vilâyetinde, Sarı nehrin boyunda, onun garp ve şimaline uzanarak ve Çinliler komşu olarak M. ö. ki devirlerde yaşamış olan kavimlerin şimalîsi Çin kaynaklarında *Tik* (yahut Di) ve garbîsi de *Jong* isimleri ile tesmiye edilmişlerdir. Bu iki isim iki kardeş kavme itlak olunmuş gibi geliyor (bk. E. CHAVANNES, *Les countries occedentaux apres l'histoire des Wei, d. T'oung-Pao*, 1905, p. 512). Bunlardan bahseden *Şi-ki* tarihî mankabevî mahiyettedir. Herhalde Çinliler buiki isim altında kendilerinden olmıyan şimal ve garp komşu kavimlerini zikretmişlerdir. Sarı ırmağın cenubunda oturan bir Tibet kavmi de Tik(di) tesmiye edilmiştir (W. EBERHARD, *Çin'in şimal komşuları*, s. 118). Çin'in garp sınırlarına kadar uzanan Aryanı ırkından kavimler bulunduğu ve onlara da Tik (Di) denildiği GRUM GRJİMAYLO tarafından iddia olunmuş ve ona bu Aryanîlere ve onların kadim Uzakdoğu kavimlerinin mukadderatı üzerinde tesirlerine dair geniş ve hayal mahsulü faraziyelere dalmağa yol açmıştıı (*Zapadnaya Monolia*, II, 9-10 ve isimler fihristi). Bu Tik'lere ait malûmatta Türkler bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Tik ve Jong'lara ait ilk kayıt M. ö. 1328 de (bk. GRUM GRJİMAYLO, a. e. s. 45) yahut daha sonra vaki hâdiselerle başlar. «Tik» şeklinde okunan Çince işaretin «Terk», bunun da «Türk» demek olduğu zannolunuyor. Umumiyetle bu Tiklerin Türk olduğu fikri şayidir (bk. TERRİEN DE LACOUPERİE'in *Museon*, 1887, p. 138. A. F. LEGENDRE, *la civilisution chnois moderne* Paris 1926 p. 225-230; Fr. HİRTH, *The ancient history of China*, 1908, p, 186) Viyanalı çiniyatçı Dr. MAENCHEN-HELFEN Dik yahut *Tik* sözünün Çinlileri daha muahher zamanlarda *Din-ling* şeklinde yazılan Türk kavmi isyanın baş tarafıarında hiç bir zaman bulunmadıkları için Okhuş ismi onların dilindeki bir minin kısaltılmış şekli olduğu fikrindedir. Her halde Tik'lerin muahharen Ding-ling ismiyle maruf kavimlerin ataları olduğu sabittir. Bu Tik (Ding-ling) ler M. ö. 463 hududunda şimale göç ettiler (GRUM GRİJİMAİLO, s. 44), bunların bir kısmı Selenge nehri havzasında M. ö. 200-85 arasında gözüküyor ve bu 85 senesinde Hunlar tarafından mağlûp ve tâbi edinmiş oldular. Din-linglerin diğer garbî kısmı ayni senelerde Sırderya ile Irtış nehri arasındaki sahaları, yani şimdiki Kazakistan'ı işgal eden büyük bir kavim olarak görüyoruz. Selenge Ding-ling(Tik) lerinin Uygurların ceddi olduğu muhakkaktır; Sırderya-Irtış Ding-lingle-

rini de G. NEMETH «Türk» lerin, yani Tiyanşan'da muahharen büyük devlet kuran Göktürklerin ceddi sayıyor. Göktürk-Türğiş hakanı Kürsol'a ait Arap kayıtlarından öğrendiğimiz gibi, eti naht ederek kemiklerinden ayırmak, yahut Kırgızlarda olduğu gibi, yakarak kemiği cesedden ayırmak âdeti Tiklerde de olmuştur (GRUM GRJİMAİLO, s. 47-48.) Cücen(Avar) lar Usunları Tiyanşan'ın cenubundan tazyik edip çıkardıktan sonra (HYACİNTH, *Sobranye* III, 162) bu Türk (Ding-ling) ler Ortatiyanşanda onların yerini tutmuş olabilirler. Göktürklerin Onok kabilesinin cedleri olarak kabul edilmek icabeden on kam (şaman) a ait rivayetlerde bunlar Çin'den gelmiş ve oradan Ortatiyanşana çömlekçilik, kazancılık ve saire sanatleri getirmiş olarak tasvir edilmişlerdir (*İbn Fadlan*, hş. 281-312-313). Yani bu rivayetler Göktürklerin cedlerinden (ihtimal Şu'lardan) 10 kabilenin bir zamanlar Çin taraflarında yaşayıp, ondan buraya dönüp geldiğini anlatsa gerektir. Kıpçakların cedleri de Ding-ling (Tik) olarak kabul olunuyor (GRUM GRJİMAİLO' 54, 59). Tik(Di)ler hakkında daha şu Çin kayıtları mühimdir: Hiun-nu'lar hangi dilde konuşuyorlarsa Kao-che(Huey-hu, yani Uygurlar) ile Ding-lingler de ayni dilde konuşuyorlar (*Wei sülâlesi tarihin*'de, EBERHARDT, a. e. s. 118). «Gav-çiğ (yani Huay-hu Uygur)lar Kızıl Di(Tik)lerin bir kısmıdır, bu cihetten bunların ilk adı Di-li idi. Ding-linglerle bunlar ve Hiung-nu hemen hemen ayni dilde konuşuyorlardı» (*Beişu*'dan naklen EBERHARD, s. 72). Hiung-nu'lara «Dağ Jongları» da denilmiştir (GRUM GRJİMAİLO, 84). EBERHARD'a göre, Çinlilerin «Di»(Tik) için kullandıkları işaret köpeği delâlet eder, bundan kurda da intikal edilir, ki Hiun-nu'ların totemidir. Jong'larda köpek efsanesi olmuş, bu yolla Di(Tik) ve Jonglar Hiung-nularla bağlanabilirler (EBERHARD, a. e. 119). Tik ve Jongların M. ö. 5 inci asır ortasında Moğolistan'a ve Türkistan'a taşınmalarından önceki hayatlarına Çin kayitlerinden bir de şunlar mühimdir: Jong ve Tik'ler M. ö. 781-771 senelerinde Çinde büyük sarsıntıları mucip olan büyük iç hâdiselere sebep oldular (DE GROOT, s. 9). Tikler Çinin şimal ve garp taraflarında Şan-si vilâyetinin şimal ve cenubunda müteaddit büyük vilâyetlere mâlik idiler, Çinliler buralarım Tiklerden almak için uğraştılar. Bu Jongların Kien Jong denilen bir kısmı daha 7 nci asrın son rubunda Hiung-nu denilerek te tesmiye ediliyordu (DE GROOT, s. 21). 627 de beyaz Tiklerin beği Kio-k'üe isminde birisi idi(DE GROOT, s. 23), bu isim «Kök» demek olacak. M. ö. 670-60 seneleri hâdiselerinde Tik'lerin büyük bir kısmına Suban (herhalde Subar) denildiği (DE GROOT, s. 24); M. ö. 593 senesi hâdiselerinde Kızıl Tik'lerin büyük bir kısmının Liu-hu, diğerinin Tok-sin isimlerindeki kabileler olduğu zikrediliyor (De GROOT, s. 28). Burada zikredilen «Tok-sin» Ortatiyanşan'daki Göktürk kabilelerinden «Tukhsi»leri hatırlatıyor, ki bu «in» edatı eski Türkçede kavim isimlerine eklenmiştir. (Bu *in* eki için bak ilerde B. 1. haşiye 105; B. 3. haşiye 300). Burada yine Tik'lerin bir kısmı olmak üzere Tso-ts'u-an isminde bir kabile zikredilmiştir (DE GROOT, s. 28-29). Kızıl Tik'ler Çin kaynaklarında son defa olarak M. ö. 588 de, Beyaz Tik'ler de yine son defa olarak M. ö. 453 te zikredilmişlerdir (a. e. s. 29, 32). Yani Tik'ler bu tarihten sonra Moğolistan ve Türkistan taraflarına taşındılar. **30** — Tik=Türk için bk. EDKİNS *d. Journal of China Branch of the Royal Asiatic Sciety*, XXII, 228; GROOT, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin, 1922, s. 5. Bu birleştirmenin aleyhinde GRUM GRJİMAYLO, *Zap. Mongolia*, II, 147. **31** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* hş., s. 215. K. KRETSCHMER, *Yurkai* yerine PLINIUS ve MELA'da *TURCAE* gelmesi HERODOT'tan müstakil bir menbadan istifade etme neticesi olduğunu söylemiştir. (PAULY-WİSSOwa, 2.1.1921, s. 922) M. ö. 900 senelerinden evvelki zamanları anlatan Çin rivâyetleri efsânevî mahiyettedir; Fakat onlardan diğer kayıtlar ve vesikalarla karşılaştırma yoluyla istifâde edilebilmektedir. **32** — Çu'ların Türklüğü fikrini kabul eden HARLETZ,

Les religions de la China, d. Museon, X, 1891, p. 128; ayni müellif *la nationalite du peuple de Tschou, d. JA,* 8. XX (1892), p. 336. Bu Çu'ların Mou(Mu) isminde bir prensinin M. ö. 7 nci asırda Türkistan seyahati dolayısiyle bunların menşei Türk olduğu söylenmiştir (bk. *JA,* 1920, II, s. 153-154). Bak yine FRANKE *Geschiste des Chinesischen Reiches,* I, 94-119. **33** — Çu'ların eski Çin dinini değiştirerek naturalizm ve kahraman kültü yerleştirmeleri meselesi için bk. GRUM GRJİMAYLO, *Zap. Mongolia,* II, 52-53 ve DARMSTETER *d. JA,* 1882, p. 130-131, Uzakdoğuda demir kültürü için bk. GRUM GRJİMAYLO, a. e. s. 48-49; MÜNSTERBERG, *Chinesische Kunstgeschichte,* 1910, s. 31-77. **34** — OGAWA için bk. KOPPERS, *Beleten,* V. s. 494. **35** — KOPPERS, yine orada, s. 393-94. **36** — G. HALOUN, *Contributions to the history of clan settlemen in ancient China d. Asia Major,* I, 88, 107 burada Haloun Çu'ların şecere sisteminin de Türklerin şecere sistemi ile bir olduğunu söylemiştir. **37** — WANG-PUN-SON, *Les relations sino-turques dans le passe, d. Orient et Occident,* Geneve, 1936, N. 8-9, s. 322-7. EDVARD ERKES, *Nene Bettrage zur Geschichte das Chou-Königs Yu,* 1954 s. 12. Burada Çu hükümdarının 45.000 tutan esas kuvvetinin *Hu-fan* yâni *Yolbars* hizbî Türkleri olduğu ve Çu'ların esas mesnedlerini bu *Hu-fan*'ların teşkil ettiği anlatılmıştır. Prof. DUMEZİLL, 18.XI.1955 de İstanbul Üniversitesi'nde verdiği konferansda, bu eski zamanlarda rasladığımız dil bakiyelerinin ekserisinin «*Saz*» Türkçesinden olduğunu ileri sürdü. **38** — LEGGE, *The Chinese Classics,* V, part. I. s. 50. **39** — KOPPERS, *Belleten V,* 523. **40** — EBERHARD, *Eski Çin kültürü ve Türkler, ADTFDE* 1943, N. 4, s. 32-36. **41** — RAMSTEDT bu fikirlerini yukarıda, haşiye N. 7 de zikredilen makalesinde ve *Journal de la Societe Finno-Ougrienne* (ileride kısaltma ile: *JSFO*), XLVIII, 1937, N. 4 *Koreanisch Kes, Ding, Stuck* isimli makalesinde, s. 18-19 da bahis mevzuu etmiştir. **42** — TOUNG-DEKİEN, *De origine des Americains pre columbiens, d. Memoire, presente au XX cm Congrés Internationale des Americanists, reuni à Rio de Janeiro,* 1922, s. 23-25; yerlilerden Huron'ların lehçesinde «güneş» mânasında *kon;* Alguquin lehçesinde bu kelime «jour» mânasında kullanılıyor. Luli lehçesinde «ev» mânasında *yuva,* keza «ırmak» mânasında *atıl,* Meksika hierogliflerinde «su» mânasında ayni *atil* gelmektedir. **43** — F. RÖCK, *Vergleichende Betrachtung zum Kalender der alten Mexikaner, d. Der Noue Pflug,* Wien, 1927, Heft, 2 s. 1-21; ayni müellif, *Kalenderkreise und Kalenderscheсht in alten Mexica und Mittelamerika, d. Festschrift für P, W. Schmidt,* s. 610-628; ayni müellif, *Das Jahr von 360 Tagen und seine Gliederung, d. Wiener Beitrage zur Kulturgeschichte und Linguistik,* I, 1930, s. 254-88, ayni müellif daha mufassal olarak *Mittelungen der Wiener Anthropologischen Gesellschaft,* 1922, s. 90-135 te bu meseleyi Şark menbalarına da, kısmen olsa dahi, müracaat ederek izah etmiştir. **44** — *Mitteilungen der Wiener Anthropologischen Gesellschaft,* 1922, s. 73. **45** — RENE GROUSSET, *Histoire de l'Extreme Orient,* I, 176-8 (ARNE.den), yine W. KOPPERS, *Belleten,* V. 492 (GÖTZ'den) **46** — V. KOTWİZ, *Sur la chronologie mongol, d. Rocznik Orientalisticzny,* II ve IV. **47** — Bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan hş.,* 280, 295, 310-314. *Mücmal al-tavarikh* müellifi bu malûmatı *Masalik ve mamalik*'ten aldığını söylemektedir, ki 740 hududunda yazılmış olan İbn Khurdadbeh'in eseri olacak; bir de 759 da vefat eden Abdullah bn Muqaffa'in eserinden aldığını kaydetmiştir. **48** — Çin rivayetinde zikri geçen Çu'yu ARİSTOV Altay'daki bir nehirle birleştirmiştir. Isıgart meselesi için bk. *Türkili Tarihi* (*Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi,* İstanbul neşri), s. 6-7. **49** — Yafenc şehri Mahmud Kaşgerî'de zikredilmektedir; fakat Moğullar zamanında bu şehir artık yoktur. **50** — Reşideddin'in *Târihk-i Âlem* kısmından alarak ve müteaddid nüshalarla tab'a hazırlamış olduğum nüshada, s, 1-2, Yalgız Yılgaç (bu isim metinde yanlış

olarak «Uzun Yıgaç» basılmıştır), s. 59. **51** — «Şu» rivayeti için bk. MAHMUD KAŞGARÎ, *Divân lûgat al-turk* kısaltma ile *DLT*), III, 305. Tunga Alp rivayetinde Ordukent= Kaşgar için, ayni eser, I, 288. Bu «Tunga Alp rivayetleri» nin Oğuz destanının temelini teşkil ettiği hakkında mütalâalarım «Eski İran-Turan mücadelelerine ait İran ve Türk destanları arasında münasebet» mevzuu üzerine 10.5.1940 ta Ankara Dil ve Tarih Fakültesinde verdiğim konferansta izahat verilmiştir, şimdiye kadar neşredilmemiştir. M. ö. 1150-1123 de hükümdarlık eden *Chou-Wang* hakkındaki efsâneler (Feng-chen-yen-i) İranlıların *Kavus* hakkındaki rivayetlerine benzer umumî motiflere mâlik olması Ortaasya tesiri ile izah edilmektedir. Bk. Sir J. C. COYAJEE, *Cults and legends of Ancient Iran and China*, Bombay, 1936 p. 99-134, 153-159; Bu zat, (130) gerek İranlılara ve gerek Çinlilere destan motiflerini veren milletin *Sakalar* olduğunu iddia etmiş. **52** — Şabranda Afrasyaba ait rivayet ZAKARİYÂ QAZVÎNÎ, *Âthâr al-bilâd* s. 403 bulunmaktadır. *Şaberan* kelimesi de, *Sabir*'in *Ş* ile söyenen şeklinin cem' olsa gerektir. **53** — Bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* hş., 196-198. **54** — Kemak Deryası ve Keng-Diz hakkında bk. MARQUART, *Über das Volkstum der Komanen*, 1914, (ileride kısaltma ile: *Komanen*) s. 111 Volga-Emba arası zannetmiştir, ki yanlıştır. Bunun doğrusunu bulmak için *Şehname* rivayetlerinde *Deryai Kemâk*'a ait tezadları karşılaştırmak icabeder, ki burası yeri değildir. **55** — EL-BÎRÛNÎ, *al-Qânûn almas'ûdî*'de bk. Z. V. TOGAN *Biruni's picture of the world*, New Delhi, 1940, s. 40; BAL'AMÎ'nin rivayeti TABARÎ tercümesinde Ayasofya nüshası N. 3049 «Nuh» kıssasında da bulunuyor. **56** — Bal'amî, ayni eser,«Haris bn Şeddad» kıssasında: U ba Adharbaycân şud u ân zamân hama dar dest-i turkân andar bûd, hama az işân bisitad u ışânrâ maqhûr kard, u an zamân az işân girift. **57** — Mahmud Kaşgari, III, s. 111: Falammâ kathura a'l-fursu sarat kaannahâ bilâd al-'acam. **58** — *Histoire de la Vie de Hiouen-Tshang*, ed par STANİSLAS JULİEN, s. 61 **59** — Bk. J. MARQUART *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, s. 356-360 ve E. BUDGE, *The history of the Alexander the Great being the Syric version of the Pseudo-Callistenes*. Cambridge, 1889, s. 144-150. **60** — Vahab bn Munabbih'in rivayetleri için bk. MARQUART, *Streifzüge*, s. 186; asıl metinleri İBN HİŞAM *Kitâb al-ticân fi mulûk-i himyar*, Haydarabad Deken, 1828 de intişar etmiştir. **61** — TABARÎ, *Annales*, ed. DE GOEJE, I, 348. **62** — İBN AL-FAQİH Meşhed nüshası, vr. 171a, fotoğraf nüshası bende vardır. **63** — A. TOYNBEE, *A Study of history*, II, Oxford, 1934, p. 409-12. **64** — *Yafeth=Apet oğul* için bk. Z. V. TOGAN 34, *İbn FADLAN*, s. 314. **65** — FLAVİUS JOSEPHUS, *Jüdische Altertümer*, I, übersetzt von H. CLEMENTZ, Halle, 1899, s. 53: *Zambran, Yazar, Madan, Madyan, Yasbak, Şu* ve Su'nun oğulları: *Dadan* ve *Saban*. Bunlardan ancak *Yasbak* ismi M. ö. 859 da Salmanazar devrine ait Asurî kitabesinde Kuzey Suriye'de Kargamış ile birlikte bir krallık veyâ ülkesinin ismi olarak zikredilen *Yastaq* ile birleştirilebiliyor. Bk. DELİTSCH, *Zurchrift für Keilinschiften* II, 1885, s. 92. MARTİNHAGEN, *Lexicon Bibliqucum*, Paris 1911 de «*Yesbok*» maddesi. Bu rivayetlerdeki *Chetura*'yı bizim tarihçilerimiz *kan tura* okuyup asılsız iddialara saplamışlardır, bk. MURAD REMZİ, *Talfiq al-akhbâr*, I, Orenburg, 1908, s. 12-22. **66** — Dr. BAAR Yahudi rivayetleri ve Bibel mütehassısı olup Bonn'da prof. P. Kahle ile birlikte Bibl'in İbranicesinin tenkidi neşrini yaptılar. Kazan Türklerinde bir *Sak* ile *Suk* iki kardeş hakkında rivayet vardır (bk. M. A. VASİLYEV, *Pamiatniki tatarsköy narodnoy slovesnosti*, Kazan, 1924, s. 169-170, ki bir demir ok yüzünden kavga ederek annelerinin kargısını almışlar ve iki kuşa çevirilerek bir yüksey dağın iki tarafında yaşamışlar ve hayatlarında artık görüşmemişler. İhtimal bunda bir büyük dağın (meselâ Tiyanşamn) iki tarafında yaşıyan Sak ve Suk isminde iki kavme ait hatıra gizlen-

mektedir, bu rivayete göre Sak dağın doğusunda, Suk batısında bulunurmuş. «Göktürk-Çin rivayeti» nde de ilk Türkün dört oğlundan birisi kuşa munkalip olmuştur, bk. N. ARİSTOV, *Zametki*, s. 279. **67** — Bk. J. MARQUART, *Streifzüge*, 186; Yazarların ve bir Bulgar uruğu olan Barsula (Baraçoğlu) ların Horezmlilerle birlikte bulunduklarına dair İBN AL-KALBÎ'-nin rivayeti (YAQÛT AL-HAMAVÎ, «Khorezm» maddesi). Tatar (yani Bulgar) ve Mişer'lerin ataları Buhara civarında yaşayıp bu şehri bina eden *Kenco* isminde birisi olduğuna dair Başkurt halk rivayeti MUHAMMED SELİM ÜMİDBAY, *Yadigâr*, Kazan, 1898, S. 46-47) vardır. **68** — Bunlardan *otak* uçmak kelimesi sogdçada da bulunduğundan sogd sözü, *tümen* kelimesi tokharcada da bulunduğundan tokharça olarak izah edilmektedir. **69** — Bak. H LUDERS, *Zur Geschchte des ostasitischen Tierkreises*, d. *SBPAW*, 1933, s. 14-15. E CHAVANNES, (*Le cyclę turque des dous animaux*, Brill, 1911, p. 74) buna rağmen bu takvimi Türk eseri olarak kabul etmektedir. **70** — Hazarların dili de *LİR* olduğu hakkında bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* hş.,, s. 200. *Semerkand* ismi *Semizkend*'in *R*'li şekli olarak izah edilmiştir. (Bu isme ait bu nevi halk etimolojileri için bk. MARQUART, *d. Ungar. Jahrbücher* (kısaltma: *UJ*), IX. 94. Yakut-Çuvaş dillerinde A ~ İ değişmesi için bk. NEMETH, *Türklerin eski çağı*, *Ülkü*, XV, s. 513-514. **71** — Bak. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, mukaddime, s. XXXI. **72** — *ÇİGİLLER* makkında yine orada, s. 220-226. Burada bu ismin Türkçe «iç oğlan» mukabili olarak *iç-gil* demek olabileceğini zannettiğimi ilâve edeyim; fakat Taşkent Çatqal dağının Arap menbalarındaki *Çadhgal* şekli de Çigil isminin bir eski şeklini muhafaza ediyor gibi görünüyor. *Subar-Suvar*'lar meselesi için bk. *İbn Fadlan* hş., s. 207-210. Önasya'da Subar ve Subari (bence bu iki şekil *sub-er*, *sub-eri* demek olacağı gibi, *Sü-er ve Sü-eri* demek te olabilir) ler için bk. SANDALGİAN, *Histoire de l'Armenie*, I, Roma 1917, p. 187-8. Yine CONTENEAU, a. e. s. 74-78. Subarların Hindlilere karışanları «Subar oğulları» *Regvida*'da ve Asurî kitabelerindeki kayitleri için bk. SANDALGİAN, I, 182-8. Hindistanda Suvarların bakiyesi Munda kavimlerinin dağımk oymağı sıfatiyle Madras-Kalkuta arasında yaşamaktadır. (bk. W. HEVESY, *Finnisch-ugrisches aus İndien*, s. 353-369). Malûm olduğu üzere «Sibir» kelimesi de Subar'ın bir şeklinden ibarettir, ki bunları NEMETH, *A honfoglalo Magyarsag kialakalasa*. Budapeşte. 1930, ve MARQUART, *Arabischer Bericht über arktische Lander*, d. *U. J.* IV, 272-3 izah etmişlerdir. Önasya'da *ABARLAR* (yahut Obar'lar) için bk. PTOLEMEUS, (*Geographia*, VI, 17 § 3) = SANDALGİAN, I, 182; Azerbaycanda Gökçe Gölün batısında *Abaran* nahiyesi vardır (SAİNT MARTİN, *Mémoires historiques et geographiques sur l'Armeine*, I. 145). Milâddan önce 7 nci asırda Yunanlıların Apolon ibadethanesinde *Abarius* ismindeki şaman zikrolunuyor, bk. MURAVCSİK, d. *Körösi Csoma-Archivum* (ileride kısaltma ile: *KCsA*), I (1936). 105-118, Abarların Sibiryada yayılmaları meselesi için Nemeth mezkûr eserinde malûmat vermiştir. *KANG* (*KENG*) lere gelince, «K'ang» kelimesi Milâddan sonraki zamanlara ait Çin kayıtlarında sâdece «derin gözlü, yüksek burunlu, tüccar Sogd'lular» mânasında kullanıldığından (bk. E. CHAVANNES, *Documents*, s. 132-147; EBERHARD, *Türkiyat Mecmuası* [kısaltma: *TM*], VII-VIII, 141, 147: K'ang-çu ve K'ang-kuo) bazı âlimlerin (W. SCHOTT, *Chinesische Nachrichten über die Kanggar und das Osmanische Reich*, Berlin 184 , s. 154, N. ARİSTOV, *Zametki*. s. 292; SHİRATORİ bei FRANKE, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, III, 185), Milâddan önceki ve Hunlar zamanındaki «K'ang» ların Türk kabilesi olan «Kanklı» ve «Kenger» lerle bir olacakları hakkındaki fikirleri, bazı âlimler tarafından (bk. MARQUART, *Über das Volkstum der Komanen*, 168, *Wehrot und Arang*, 187 - 188: «K'ang» İranî «Kanha» dır diyerek) reddedilmiş, diğer bazıları (meselâ BARTHOLD, *ZVORAO*, XI, 348)

tarafından şüphe ile karşılanmıştır. Buna rağmen *Qangar, Kenger* (Peçeneklerde), *Qanglı* (Kırgızlarda: *Qangdı*) ve *Qınqlı* (bk. MUBAREKŞAH GHURÎ s. 47) aşiretleri ve coğrafî isim *Keng'diz* ve *Keng-deh* (bk. TOMASCHEK, *Sogdiana*, 135-36) ve *Kenger* (orta ve yukarı Sırderyada, bk. MARQUART, *Chronologie der alttürkisch. İnschriften*, s. 5, 10) hep ayni «Kank» yahut «Kenk» (Geng) kavmine ait olduğu aşikârdır. Zira bir taraftan Çinliler eskiden Türklerden öğrendikleri Batı Türkistan kavim ismi olan «K'ang» («Kank»)ı Sogdlı'lara da itlâk ettikleri halde, Sogd'ların kendilerinin «Kank» yahut «Keng» tesmiye olunduklarına ait hiçbir kayit yoktur. Bilâkis bu isim hep Türk kavimlerinin ismî olarak görülmektedir. Oğuz destanında (Benim mukabele ettiğim nüsha s. 60-61) Oğuz Han batı seferinden dönüşünde Kanklı ve Uygur beyleri kendisini Semerkandde istikbal ediyor. Oğuz Han bu şehri Kanklıların reislerinden Yuşı Hoca ile oğlu Kara Sülek'e veriyor. Yani Semerkandin efsanevî zamanlardanberi Kanglıların idaresinde bulunduğu, Türklerin en eski rivayetlerine geçen bir keyfiyettir. Diğer taraftan Wey sülâlesi tarihinde «K'ang» hükümdarlarının M. s. 435-39 arasında Çine elçi olarak gönderdiği ve bu hükümdarın «Tou-kiu Ta-tu Kagan», yani Tukiu'ların kadim cedleri olan Tatu Kaganın neslinden geldiği hakkında sarih bir kayit vardır; bunu CHAVANNES (*Documents*, s. 100), Göktürkler ancak 6 ncı asırda zuhur etmişler dâvasiyle boşuna tevil etmiştir. 1121 - 1124 arasında Karahanlılar Karlık ve Kanglı uruklarına dayandılar. Karakhıtayların reisi Karahanlıları mağlûp edip ülkelerine hâkim olunca kendisini eski Çin tâbirile «K'ang-kuo hükümdarı» tesmiye etti (BRETSCHNEİDER, *Mediaeval Researches* I. 216). 11 inci asırda Çaganyan-Khuttalan arasında Babadağında Karategin Kumidh (Kumiçi) lerine komşu olarak oturan *Kencine* Türk kabilesi (bk. MİNORSKY, *Hudud al-Alam* s 120, 361-2) Karlıklar ile birlikte eski Eftalit kabilesi sayılmıştır (Bak. Z. V. TOGAN *Türk Tarihi Dersleri* 1928, s. 100-106). Bu Kencine Keng-ine demektir, nasıl ki Edigene, Tekine, Orogına vardır. Kaşgarda, Talas ve Çu havzalarında tarihî kaynaklarda köy yahud kabile ismi olarak zikrolunan *Kencek*'lerin ismi de Keng-çek demek olsa gerektir. Bak. ileride B, 3 haşiye No. 228-235. *OGURLAR* için B. MUNKACSİ'in *Ethnographia* VI, Budapest, 1895. *KUMİDH (KÜMİÇİ)* ler için bk. Z. V. TOGAN, *Türkili Tarihi*, s. 51-52. Buna ilâve olarak daha YAQUT, *Mu'cam al-buldân*, IV, 330 da da mezkûr Taberistandaki *Kumidh* kalesini, Buhara yanındaki *Kümiçket*'i (MUQADDASÎ, s. 49, 268), keza Kafkasyada Derbend yanındaki *Kümiç*'leri (MARQUART, d. UJ. IX, 1929 s. 98; ayni müellif *Komanen* 74) zikretmek ister. *Kümiç*'ler Yenisey Kırgızları arasında da olmuştur. (bk. *Hudud al alam* transl. s. 286) Khoten-Saka-Brahmi yazılarında Tung Huangın yanında *Kummiçu*, şehri zikrediliyor (bk. *BSOS*. VIII 884). Doğutürkistanda Bay şehrinin eski ismi de *Kü-mit* şeklinde yazılmıştır (bk. MARQUART-DEGROOT d. *Festschrift für E. Sachau* s. 260. **73** — Kumadh'in R-li şekli olan *Kumar* Önasya Türklerinde pek çok görülüyor, bu neviden Anadoludaki köy isimleri için *Köylerimiz*, Dahiliye Vekâleti neşri, İstanbul, 1933, s. 500 de *Kumari, Kuman, Kumarlar, Kumarlı* maddelerine bakılsın. Ptolemeüs'te Kumar'lar Fergane'nin güneyinde kaydedilmişlerdir, onlar da Kumidh'ler gibi Sakalardan sayılmıştır. Bu isim *Çangar* ve *Qongır* isimleri ile bir olsa gerekdir. Bu isimde çok kuvvetli kabile, Buhara'nın şarkındaki *Baysun* civarında bulunmuştur. Onlara sonradan «*at*» çoğul edatıyla *Qongrat* da denilmiştir. Bunlar *Alpbamsı* destanını zamanımıza kadar yaşatan bir kabiledir. Güyâ *Alpamsı* bu kabiledenmiş. Bu uzun bir meseledir. Yalnız Ebülgazi Han'da zikrolunan *Kumarlıoğlu* adlı kabileyi bu sözlere ilâve edelim. **74** — Bu meseleye *İbn Fadlan*, s. 225 te işaret etmiştim. **75** — N. ARİSTOV, *Zametki*, s. 409-410; EDUARD MEYER, *Geschichte des Altertums*, I², s. 905. **76** — *SAKA-TÜRK MÜNASEBETİ* meselesine *Türkili Tarihi*, s. 86-91 de yazdıklarımı bi-

raz ikmal ederek burada da hulâsa etmek icab ediyor. İranın Ahemenid hükümdarı Kirus ve Darıus I ve İskender (Makedonyalı Aleksander) zamanında Türkistanı idare eden Sakalardan kalan bazı isimler (meselâ *cartasis* = *kardaş* bk. GUTSCMİD, *Geschichte İrans*, s. 2 ve G. NEMETH, d. *Asia Maior*, anniv. volum. s. 274; keza *saruk*, *sirak*, *sarina*, *kidrey* Türkçe izah ediliyor; İran destanında ve Türk rivayetlerinde (Mahmud Kasgarî, I, 288, III, 272) Kaşgar (Ordukent)ı ve «Çu» havzasını merkez karargâhı bulunduran büyük hükümdar Afrasyab (=Tunga Alp) Medya ve Asur kıralları muasırı gösteriliyor; eski Hind rivayetlerinde (*Pundahişt*, ed. JUSTİ, Leipzig, 1868. cap. XXX, 39-40) ise o, doğrudan doğruya «Saka hükümdarı» tesmiye ediliyor; bununla beraber bu Hind menbaları «Saka», «Turuşka» (Türk) ve «Huna» (Hun) isimleriyle ayni Türk kavimlerini tesmiye ediyorlar (bk. O. FRANKE, *Beitrage aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker*, Berlin, 1904, s. 60). Bunları itibar nazarına alan âlimler Sakaların kuvvetli bir ihtimalle (ARİSTOV, ve EDUARD MEYER) yahut kat'î olarak (bk. MORDTMANN d. ZDMG., XXIV, 61, 77, 79, 82) Türk telâkki ediyorlar. ARİSTOV ise Yakutları, Sibirya'daki «Sagay» Türklerini ve Kırgızların «Sayak» kabilesini bu eski Sakaların bakiyeleri olarak kabul ediyor (*Russki antropolog. Jurnal*, 1900, N. 3, s. 63-64). Maamafih «Saka» ismi Sakalara tâbi İranî kavimlere, Sogdlara da itlâk olunarak, kavimden ziyade bir memleket ismi şeklini aldığından, keza göçebe, hâkim Sakalar İranlı tebaalarının medenî tesirine düşerek (muahhar Karahanlılar, Selçuklular ve Mogollarda olduğu gibi) İran dillerinden alınma şahıs isimleri kullanmış olduklarından (bk. F. W. THOMAS, *Sakaston*, d. *Journal of the Royal Asiatic Society*, *1906*, s. 181 vd, 460 vd); Kirus'un idaresine giren Pamir, «Amirgioi» Sakaların ülkesinde, bugün bile eski ρωζα-νακη ismini hatırlatan «Roşan» (Şugnan ve Vakhan) Tacikleri oturduğundan, zamanımızın âlimleri kadîm Sakaları da bunların ve Khuten Taciklerinin ceddi bilirler. Hattâ Khuten taraflarında kazılarda bulunan ve bir eski İran şivesinde yazılan yazıları da muasır iraniyatçılar «Saka dili yadigârı» olarak kabul ederler. Hattâ bu dilin şimdi neşredilen grameri bile «Saka dili grameri» (STEN KONOW, *Khotan-sakische Grammatik*, Berlin, 1941) tesmiye edilmiştir. Khoten vesikalarında *sakana sanira*, yani «Sakanın sanirası» tâbiri (*BSOS*, X, 1941, London, s. 293), diğer vesikalarda *Sakaraja*, yani «Saka padişahı» tâbiri (H. LÜDERS, *Zur Geschichte und Geographie Osttürkistans*, s. 255) vardır; Yarkend nehrinin Çince ismi olan «So-kü» nün de «Saka» kelimesinden gelmiş olacağı zannolunuyor: Fakat bunlar Sakaların, hele Siistan ve Hind Sakalarının, İranîleşmesinden ve Hindlileşmeden önceki eski Sakaların ve İranlı kavim olduğuna asla delil olamaz. Hindistanı fetheden Sakaların İranca konuştukları lehine HEİNRİCH LÜDERS tarafından ileri sürülen nazariye (bk. *Die Sakas und die nordische Sprache*, d. *SBPAW*. 1913, s. 414: «Z» yerine «YS») ancak garbî Hindistan'da yaşamış olan bir İran kavminin dilini gösterir; Bk. İSTİNKONOF, *Primer of Khotanese Saka*, 1949, p. 67; Lüders'in delillerini nakletmekten ileri gidememiştir. Macar âlimi Harmatt de bu Hoten İranlılarının dilini, aynı Bailey gibi «Hoten dili» demekle iktifa ediyor. Bk. Yine A. A. FREİMANN, *Tokharski vopros uçenyya zapiski, seriya vosto kovedçeskikh nauk*, vyp. 3, 1952 s. 126, fakat bu dilin Sakaların dili olduğunu, yahut bunların Türkçeyi unutunca konuştukları İrancanın bu lehçe olduğunu gösteren hiçbir delil yoktur. Sakaların ismini alan Siistan (=Sakastan, Segistân, Secistân) ülkesinde konuşulan İrancadan EL-BİRÛNİ, nüshası Bursa Orhan kütüphanesinde bulunan *Saydana* kitabında Seczi, yani Segistan dilinden 44, Zâbulca'dan 12 kelime nakletmiştir. Bu «seczi» dilinden de (vr. 122 b) «eski secizice» ve «yeni secizi'ce» diye iki şive bulunduğunu kaydetmiştir. Bu «eski seczîce» de Sakaların M. ö. 2 nci asırda Türkistandan getirdikleri bir dil olmayıp Siistanın

yerli İran lehçesinin 11 inci asırda unutulmakta olan eski bir şivesi olabilir; bu kayit ancak Siistanda dillerin değiştiğini gösterir. Herhalde Siistan İranîleri için «Sakastan» tâbiri Frankların isminden kalan «Françа» tâbirinin tıpkısıdır. Yani «Siistan» (Sakastan» ismi bu ülkeye ve şimalî-garbî Hindistana gelerek, buralarını hükümleri altına almış ve yerlilere ancak isim bırakarak, temessül etmiş olan Sakaların dili hakkında bir hüküm vermek için delil teşkil edemez.

Bütün bunlar pek vazıh olduğu halde, Sakaları bir İran kavmi tanımaktaki kanaat zamanımızda o kadar ileri gidiyor, ki bunlara ait başlıca tetkikatın müellifi olan ALBERT HERMANN (PAULY - WİSSOWA, 2. Reihe, Bd. I, 1920, 1611 - 1620 «Sacaraucae», 1770-1806 «Sakai», 1807 - 1811 «Sakastane» maddeleri) bu kavmin tarihi hakkında tarihî menbalarda bulunmıyan malûmatı kendi hayalhanesinden ikmal etmekten bile çekinmemiş (bk. s. 1795: Wegen ihrer iranischen Herkunft müssen die Saken blond gewesen sein), ve bütün bu büyük cihangir kavmin tarihini ıssız Pamire sığdırmaya çalışmıştır. Hakikatte ise bu kavmin (doğrusu «Saka Tigrakhuda» nın) vatanı daha Milâddan önce 160 senelerinde Çinlilerin kaydettiği gibi, Kaşgar ve Orta Tiyanşan tarafları olmuş, Pamir Sakaları (Amirgioi) ise ancak Göktürkler zamanında burada yaşamış olan Karlıkların «Tokharistan yabguluğu» nun (bk. CHAVANNES, *Documents*, p. 155 - 160) yerini tutmuş, yani büyük bir devletin küçük bir parçasını teşkil etmiştir.

Tarihî menbalarımızda Orta Tiyanşanda «Saka» ve «Şu» isimleri aynı kavmin siyasî kudretini bilmünâvebe belirten iki kolunu ifade etmiş olsa gerektir. «Şu» ismini bir nehir adı olarak muhafaza eden «Çu» ismi Kazak ve Kırgızların şivesinde «Şu» telâffuz olunmaktadır. Göktürkleri Çinliler «Su» (bk. DEGUİGNES, Türkçesi, II, 273; Çince işareti F. HİRTH, *Nachwort zum Tonjukuk*, s. 42) ların ahfadı diye tanıttıkları gibi, Bizans müellifi MENANDER PROTEKTOR (ed. DE BOOR, 192 = MARQUART, *Eranşahr* s. 63; bk. yine K. DİETRİCH, *Byzantenische Quellen zur Lander-und Völkerkunde*, II, 17) da bunları sarih olarak Sakaların ahfadı tesmiye etmiş ve «bunlara eskiden Saka diyorlardı» demiştir (cümlenin Yunancası FRANKE, *Beitrage* s. 58). PTOLEMEÜS'te (*Geographia*, VI, 13 § 2) Fergane civarında Sakaların şubeleri olarak sayılan kavimlerden Κωμηδαι (yani «Kümidhler», bk. yukarıda Hş. 72) Türk oldukları gibi Καραται («Karat»lar), Κομαροι («Kumar» lar) ve τοορνοι (yani «Turun»lar) da tarihte olduğu gibi zamanımızdaki Türk kabileleriyle de birleştirilebiliyorlar: Καρατ için bk. «Qarat-ay», Naymanların şubesi, ARİSTOV, *Zametki*, 360; «Qaray» *Mücmel üt-tavârikh-i nâdiriye*, ed. O, MANN, s. 49, 62; «Qara-yıt», REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, metin, 121. Κομαρ [= herhalde Kumadh (yani Kümidh) in *R* lı şekli] için bk. Bulgarların ceddi «Kümari», Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan, hşr. s. 312; yine* PLİNİUS SECUNDUS, *Natur. Historia*, VI. 16, 18; «Comare» ve «Comanae»; POMPONİUS MELAE, *De Situ orbis*, I, 40 ed. LEİD. 1722, s. 19: «Comari» ve «Coamani». Bu kavim de bugün Türkler arasında «Komarlı» (yahut «Kumarlı») kabilesi bakiyeleriyle birleştirilebilir, ki haşiye 73 te zikri geçti. Kelimenin «Kümer», «Kümir» şekli için de misaller vardır. PLİNİUS ve MELA da Komar'larla beraber zikredilen «Coamanae» ise Pamir Kırgızları arasında hâlâ yaşamakta olan (bk. ARISTOV a. es. s. 436) «Qun» ve «Quman» larla bir olsa gerektir. Τοορν. için bk. Kazaklardan Elimolu şübesi «Turum», ARİSTOV, *Zametki*, s. 380 ve Türkmenlerde «Durum»; kelime Τοορκοι (Türkler) den nüsha yanlışı da olabilir.

Bunun gibi Çinlilerin, Sakaların mühim bir kısmını Milâddan önce 2 nci asırda Siistan tarafına gittikten sonra da *Kümidh* (Çin işaretleri *Kiu-mi* ve *Kiu-mi-to* okunuyor, bk. E.

CHAVANNES, *Documents* p. 164) lerin yanında Fergane ile Kaşgar arasında yaşayıp kalan Saka kabileleri «Hiu-sün» ile «Kün-tu» lar (bk. FRANKE, *Beitrage*, 48-51) ise şüphesiz Türk urukları idiler (bk. bugün yine aynı mıntakalarda yaşıyan Kırgız urukları «Üsen» ve «Konçu», *İqd ül-cüman Bartoldu*, Taşkent, 1927, s. 292, 299). Siistana oraya kendi isimlerini veren Sakaların başkentleri o zamanın kayıtlarında (İSİDOR DE CHARAX'te) «Sigil» yazılmış, ki «Çigil» demek olacak (krş. Kandaharın eski ismi olan «Çigilâbâd», *Festschrift für E. Sachau*, s. 276); bundan başka yine «Min»(=Ming) ve «Palas-kent» isimleri geçiyor. Bunları N. ARİSTOV ta (*Anglo indysky Kavkaz*, s. 28) «Şüphesiz Türkçe» buluyor. Araplar zamanında da burada Zerenc'in içkalesi Ortaasya Türk şivelerinde «saltanat ve icrai emr, yani hükûmet» (bk. Mahmud Kaşgarî, I, 45), «hükûmet mevkii ve konağı» mânalarını ifade eden Türkçe «Erk» ismini taşımıştır (bk. İSTAKHRÎ, *al-Masalik va 'l-mamalik*, ed. DE GOEJE, 241; *Tarikh-i Siistân*, Tahran tabı, s. 11); «Ok», «Pargın», «Tekin» (Tekinâbâd) ve «Ureng» (yani «beyaz») isimleri de var. Hindistanda Sakalardan kalan bitiktaşların Orkhun'da bulunan Türk bitiktaşlarına benzediği (bk. s. LEVİ et E. CHAVANNES, *L'İtinéraire d'Ou-K'ong*, s. 42) de kayda değer. Çinliler, Sakaların Ferganedeki bakiyeleri sıfatiyle bahsettikleri *Hiusün*'ler hakkında bunların «âdât, kıyafet, sima ve karakter itibariyle Usunlardan farksız» olduklarını kaydetmişlerdir (bk. FRANKE, a. es. s. 53). Halbuki kabilelerin mebde'lerine ait hatıraları bize ilk Türklere ait hikâyeler şeklinde anlatan Türk destanlarında söylenen Usunlar tarihlerimizde (bk. REŞİDEDDİN: «Huşin»=«Uşin») bugün de ayni ülkelerde yaşamaktadır (bk. ARİSTOV *Zametki*, 352,) *Dede Korkut* Oğuzların ilk Türklere ait hatıralarını daha Türkistandan ayrılmadıkları zamana ait bir şekilde naklediyor, ki bunlardan Uşun-Khoja, Qanglı-Khoca ve Salur (yani Salgur)-Qazan mühimdir. Bu destanda Uşun (Uysun) un oğulları sıfatıyla zikredilen «İgrek» ve «Şigrek» de Türk kabileleri sıfatıyla tarihî menbalarımızda mezkûrdur (*Dede Korkut*, nşr. ORHAN SAİK, s. 98: *İgrek* ve *Şigrek; Baburnâme*, nesr BEVERİDGE, vr. 228a, 250b: *İgrek*, vr. 32a: *Çigrek;* HAYDAR DUGHLAT, *Tarikh-i Reşidi*, transl. by DENİSON ROSS, s. 162: *Cagirak*. Ayni isimler kalın, guttural olarak Mahmud Kaşgarî'de ve Cuveynî, *Cihanguşa*, II, 138: *Igraq*, Hudud al-Alam, Faximile 6a, 17a: *Igrakh* yerine yanlış olarak *Igrac*). Çigrekler bugün bile büyük bir kabile halinde eski yerlerinde yaşamaktadırlar (bk. Kırgız kabilesi «Çigrek», yahut «Çirek» ve «Çerik», bk. *İqd ül-Cüman Bartoldu*, s. 291-92 ve «Çirik», bk. ARİSTOV, d. *Jivaya Starina*, 1894, s. 441). Çiğrek'lerin Önasyaya da gelmiş olduğu coğrafî isimlerden (meselâ AZİZ ASTARABADÎ, *Bazm u Razm*, s. 314, 317, 372 ve *Köylerimiz*, s. 175: Muş, Erzincan, Malatya ve Erzurum taraflarındaki Çirik=Çığrik'ler) görülmektedir. Sakalar Çinlilerin anlattığı gibi kavmiyet itibariyle «Usunlardan farksız» olmuş iseler, o halde Türk oldukları bence şüphesiz olan Usunlar gibi Sakaların da Türk olmaları icap eder.

Milâddan önce Türkistanda cihanşümul bir devlet kuran milletin Türkler olduğunu isbat zımnında, İran ve Türk destanlarında bunların fütuhatına ait ileride bu haşiyelerde de temas edeceğimiz rivayetlerin M. ö. 7 nci asra ait olduğuna dair deliller; İskender'in zamanında Türkistanı idare eden hâkim kavmin Türk olduğu hakkında tekmil Kallisten taklidi (Pseudocallisthene) İskender kıssalarının ezcümle Süryani ve Arap rivayetlerinin Türkçe isimleri bile tasrih ederek (bk. meselâ Gotha kütüphanesindeki arabî nüsha, N. 2391, vr. 85a: İskendere karşı Semerkandi müdafaa eden «Türk hükümdarı» nın ismi «Khutlancin», galiba «Qutlançin») kıyafetle, simaya ve hayat tarzına ait teferruatı anlatan şahadetleri (bunların bir kısmı tarihî Hun ve Türklerden alınmış oldukları halde dahi) ihmal edilemez.

Eğer Türkistanda İran unsurunun bir zaman Pamir merkez olmak üzere, büyük bir gö-

çebe imparatorluk kurduğu ve devletin asırlarca yaşamış olduğu bir tarihî hakikat olsa idi, onu bize 8-10 uncu asırlarda Türkistanda eskiden hâkim olan milletler hakkında muhtelif ve biri diğerinden müstakil yollardan gelen rivayetleri bilen ve bunu bize kitaplarında nakleden doğu İranlı (Horasan ve Mâverâünnehir) âlimleri ve râvîleri muhakkak işitmiş olurlardı; halbuki bu âlimler ve râvîler (DAQÎQÎ, UMAR NESEFÎ, BAL 'AMÎ, NARŞAKHÎ, THA-ÂLİBÎ v.s.) o eski mâzide ancak Türk kavimleri hâkim olduğundan bahsederler. Sakaların Milâddan önce Siistana ve Hindistana gidenleri oralardaki İranlı ve Hindli kavimlere temessül ederek kayboldukları muhakkaktır; fakat 8-10 uncu asırlarda Arap hâkimiyeti zamanında Sakaların Pamir'de oturanları (Kümidh'ler) daha türklüklerini muhafaza etmiş oldukları gibi, onların Siistandaki bakiyeleri de belki daha Türk addedilmişlerdir. Bunu gösteren deliller de vardır. MUHAMMED BN SELÂM AL-CUMAHÎ (*Tabaqat üş-Şu'arâ*, Leiden, 1916, s. 135-36) şair 'Ubeydullah bn Qays'in Arap emiri Mus'ab bn Zübeyr'i methederken Siistamn merkezi olan Zerecin şatolarını muhasara ederek istihkâmlarından sürü sürü Türk kızları indirdiklerini (yani esir aldıklarını) zikreder:

Calab al-khayla min Tahamâte hattâ * varadat hayluhu qusûra zaranc
Anzalû min husunihinna banâti t-turki * Ta'tîna 'aracun ba'da 'arac.

Sakaların tarihi bugün yeni baştan tetkika muhtaç bir haldedir. Buna dair yegâne bitaraf tetkik O. FRANKE'nin tetkikidir (*Beitrage*, 46-61); fakat 1904 te çıkan bu eser de çok eskimiştir. Bence Sogdlar tarihte Saka heyetine dahil olduğu gibi Doğutürkistanda Yarkend-Khuten taraflarında yaşadıklarını hafriyatta bulunan vesikalardan öğrendiğimiz eski İranlı kavimlere de «*Saka İranîleri*» denilebilir. Fakat Sakaların esas unsuru Türk olduğuna göre biz sadece Sakalar demekle «*Saka Türkleri*» ni ifade ediyoruz. Zamanımızda Sakaları bir İran kavmi zanneden iraniyatçılardan Sten Konow, K. Lüders, W. Henning, H. W. Bailey, W. König, çiniyatçı Otto Menchen-Helfen, G. Haloun şahsen görüp bildiğim zevattır. Kendileri ile konuşurken davalarını isbat yolunda bugüne kadar yazdıklarından fazla bir delil ve vesika göstermedikleri gibi, bu yolda fazla bir iddialarda da bulunmadılar. İraniyat, sanskrit ve çiniyat mütahassısları öyle oldukları halde türkiyatçı W. BANG'ın (*Keleti Szemle* [kısaltma KSz], XVIII, 123) Sakalarla Yakutları birleştirenlere (*ZDMG*. XXXI. 505) karşı Th. Noldeke'nin küçük bir notuna (*ZDMG*. XXXIII. s. 153. haşiye 1) dayanarak tehevvürle idarei kelâm etmesi çok vakit çürük yumurta olmaktan ileri gitmeyen filoloji oyunlarına alışmış ve bunun en yüksek ilim olduğuna inanmış adamlara yakışır. Meselenin tam içinde bulunan ve bunu filoloji gibi, tarihi ve etnografi esaslardan tetkik etmek imkânına mâlik olan herkes bilir, ki Sakaların menşei meselesi as'a hükümde tehevvürü mazur kılacak duruma girmiş değildir. Bu durum 1872 de bu meseleye tahsis ederek ayrı eser yazan Rus müsteşriki V. GRİGORİYEV için olduğu gibi, bugün dahi birçok zevat için hissî esasta mütalâalar dermeyan etmeğe müsait olmaktan ileri gitmemiştir. Bu yüzden O. FRANKE'nin ve E. MEYER gibi bu meseleyi ihtiyatla müzakere edenler en doğru yolda bulunmaktadırlar. **77** — *MASA GETLER*'in esas unsurunun Türklüğü bazı Yunan menbalarından (THEOPHANES DE BYZANCE, PHOTİOS ve Ermeni müellifi SEBEOS'un kayıt ve ifadeleri, bk. MARQUART, *Eranşahr*, s. 65, A. 3), Yahudi ve Türk rivayetlerinin mukayesesinden (bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hs. s. 244), Peçenek ve Guzların eski Masagetler devrinde Amuderya havzasında yaşadıkları ise Yunan menbalarındaki kayitlerle eski Horezmlilerin El-Bîrunî'de naklolunan rivayetlerinin karşılaştırılmasından (bk. *İbn Fadlan*, hş. s. 265) öğrenilmektedir. Eski Masaget hükümdarının HEREDOT'ta zikredilen ismi *Tomiris*'in Türkçe *Temir*'den gelmesi ihtimali hakkında bk. P. WİTTEK, *Der İslam*, XIV, 405.. Bazı Masaget akidelerinin İranilerinki ile

müşabeheti (bk. MARQUART, *Wehrot und Arang*, 186) Masaget heyetine dahil olan İranlı unsurlara ait olsa gerektir; yoksa Masagetlere nisbet edilen âdetlerin çoğu Türk ve Mogol kavimlerinin âdeti ile birdir. *Masaget* kelimesinin sonundaki *Get*'te Cermen kavimlerinden Get'leri keşfetmek (K. RİTTER), yahut bunda «balık yiyen» mânasında bir İranı kelime görmek (MARQUART, *Eranşahr*, 63, ayni müellif, d. *Festischrift für F. Hirth*, s. 293) bunların Aryanî bir kavim olduğuna dair beslenen akideye dayanmaktadır. Ben ise bu kelimenin Hazar-İran ve Yahudi rivayetlerinde Yafeth'in oğlu ve Oğuz'un pederi gösterilen *Mesek'*in isminin *et*-li cem' şekli olduğunu ileri sürdüm (*Ibn Fadlan hşr.* s. 244). Bunu takviye edecek deliller de vardır: Eski Masaget'lerin cevelân yeri olan Aral-Hazar arasında, «Cim»(Emba) nehri mıntakasında bugün Bayolı kabilesinin büyük bir boyu *Maskar* yaşamaktadır. Bu Maskar ismi *Masak* isminin *er* ile birleşmiş, yani *Masak-er* şeklinden geldiği kolay anlaşılır; zira Maskar heyetine dahil olan ayrıca *Masak* uruğu da vardır (bk. ARİSTOV, *Zametki*, s. 380). Bu Masak, Maskar'ların diğer bir kısmı Bökey-Orda'da da bulunuyor (ARİSTOV, a. es, s. 385 ve kendim topladığım malûmat). Kelime eski *et*-li şeklini de zamanımıza kadar muhafaza ettiği anlaşılıyor: ayni Cim nehri boyunda yaşadıklarından Cimboylıq ismini alan Nogay uruğundan Kırıma hicret eden kollarından biri *Mesgit*'tir (*Izvestiya Tavriçeskoy Uçenoarkhivnoy Kommisiyi*, vıp. 48, s. 87, 101-3). Özbek uruglarından *Mesit* (bk. ARİSTOV, *Zametki*, s. 423) te Mesgit'in başka bir şekli olduğunda şüphe yoktur. Bu ismin *Mesek-it* demek olduğunu zannederim. Derbend civarında tarihlerde, eski Hazar ve Savirlarla münasebette zikri geçen *Maskat*'ta (bk. MİNORSKY, *Hudud al-Alam*, 455 ve MARQUART, d. UJ., IX, 78) Masaget ismiyle ilgili olabilir. İranlı Aslar ile Horezmliler de Masaget heyetine dahil idi. Bu da Ammian Marcellenin Masagetlerin tavsifinde aksetmiştir. **78** — *KASPİLER* için bk. PAULY-WİSSOWA'da «Caspi» maddesi. Bunların Ermenilere akraba çıkarmak yolunda fazla gayret sarfeden İ. SANDALGİAN'ın topladığı malûmat (*Histoire de l'Armenie*, I, 184-7) bu kavme ait kaynakları öğrenmek bakımından faydalıdır. **79** — E. HERZFELD, *Völker- und Kulturzusammenhange im Alten Orient*, d. *Deutsche Forschungen*, Heft V (1928), s. 33-67. **80** — *BURUŞAK*'ların eski Kaspilerin bakiyesi olduğu için bk. W. TOMASCHEK, *Skyth. Norden, I, 776;* MARQUART, *Untersuchungen zur Geschichte von Eran*, II, 141 ve BARLOUR d. *Journal of the American Oriental Society* (kısaltma: *JAOS*), 1920. Bu dil hakkında başlıca eser L. R. LORİMER, *The Burushaski Language*, 2 vol. Oslı. 1935. **81** — *JRAS*, 1936, p. 701, 203. **82** — ZARUBİN, d. *Zapiski Kollegiyi Vostokvedov* (kısaltma: ZKV) II, s. 333. Bu kelime *azık(azıg)*dan gelse gerektir. **83** — Z. V. TOGAN, *Prahistorische Forschungen in den indo-iranischen Grenzgebieten* d. *Türkische Post*, 1935, N. 48-49. Burada J. W. MC.CRİNDLE, *The İnvasion of İndia by Alexander the Great*, London, 1892, s. 347, 368-9 da mezkûr iki kabile *(Sibi ve Kathaioi)* bahis mevzuudur. İranda *Kücat*'lar Fars Kürdleri arasında *Kücatiye* şeklinde İSTAKHRÎ ed. DE GOEJE, 115, ve Taberistanda *Kücet* şeklinde zikredilmektedir; bu kabile Horezmin en eski medenî Türk uruğudur, bk. MAHMUD KAŞGARÎ, I, 289; ABU'L-FADL AL-BAYHAQÎ, *Tarikh-i Bayhaqî*, ed. MORLEY, s. 394, 398. 859. **84** — ARNE'nin maruzatı *İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, Ankara 1943, s. 603-8. **85** — 10 uncu asır müellifi MUQADDASÎ neşr. DE GOEJE, 285-6 Horezmliler tarafından söylenen bir eski rivayeti nakletmiştir. Buna göre Horezmliler komşu Türklerden tip itibariyle farklı olmak, onlar gibi esir olarak satılmamak için çocuklarının kafataslarını genişletici şekilde yukarıdan sıkıştırmışlardır. Buna bakılırsa çok kısa, hattâ yana genişletilmiş kafalı Horezmlilere komşu olan Aşağı Amuderya Türklerinin kafatasları uzun olmuştur. Bu rivayet Türkmenlerin eskiden çocuklarının başlarını uzatma âdeti olduğuna dair Türk-

men halk rivayetini te'yid etmektedir. (MUQADDASÎ'de «İslâm memleketlerine satılmamak» sözü İslâmdan önceki devirlere satılmak hususuna ait haberin İslâm devrine ait gibi gösterilmesinden ileri gelmiştir). Bk. PROF. L. OŞANİN, «Türkmenlerde uzun kafanın binlerce senelik eskiliği ve bunun menşei» d. *İzvestiya Sredazkomstarisa*, t. I, Taşkent, 1926. 111, 1928. STRABON (XI, 11, § 8) Derbik'lere komşu kavimlerin kafalarını sun'î olarak uzunlaştırdıklarını zikreder. **86** — P. KOZLOV, *Comptes rendus de l'expedition mongolo-tibétaiue de l'Akademie Nauk SSSR*, Leningrad, 1925 ve CAMİLLA TRAVER, *Expedition in Northern-Mongolia*, Leningrad, 1932. **87** — Bk. A. İNAN, «*Altayda Pazırık hafriyatında çıkarılan atların vaziyetini Türklerin defin merasimi bakımından izah*» d. *Ikinci Türk Tarih Kurultayı Zabıtları*, s. 142-51; M. GRİAZNOV and A. GOLOMSHTOK, *The Pazirik Burial of Altai*, d. *American Journal of Archeology*. Vol. XXXVII. January-March 1933. **88** — W. MEİSTER, *Zur Geschichte des Pelzteppiches in I Jh. n. Chr.* d. *Ostasiatische Zeitschrift*, N. F. XII, 51-61. **89** — MAHMUD KAŞGARÎ (III, 306) nin rivayeti Talas, İsficab ve Balasagıın, yani Talas ve Çu havzaları ahalisine aittir. AHMED AL-TÎNÎ (bunun için bk. MARQUART. *Komanen*, s. 157) nin sözleri ŞEMSEDDİN AL-DİMAŞQİ, *Nukhbat al-dahr*, ed. MEHREN, s. 95, 223 te naklolunmuştur. **90** — Zikri geçen Batıtürkistan şehirlerine dair rivayetler Mâverâünnehirli ve Horasanlı âlimlerden BAL'AMÎ, THA'ÂLİBÎ, NESEFÎ, NERŞAKHÎ, ZEMAKHŞARÎ (Merv hakkında *Rabî' al-abrâr* nam eserinde) ve El-Bîrûnî'nin eserlerinde naklolunmuştur. Semerkand'in İslâmdan önceki eski şehri şimdi dahi *Afrasyab* ismi ile maruftur. Anau'daki sulama eserleri dolayısiyle, tarihten önceki Altayda dahi bu sulama kültürünün bulunduğunu zikretmeliyim, bk. W. RADLOFF, *Aus Sibirien*, II, 135, **91** — Bu «Taş kale» yi EL-BÎRÛNÎ «Taşkent» ile birleştirmiştir, bk.. Z. V. TOGAN, *Biruni's picture of the World*, s. 49; bunun şimdiki Karateğinde, eski Kumıdh'lerin memleketinde olduğunu vazıh olarak SİR AUREL STEİN (*On ancient tracks past the Pamirs*, d. *The Himalaya Journal*, vol. IV, 1932, s. 21-24. **92** — Dr. H. TRİEDLER, *Die Skythen und ihre Nachbaren*. d. *Archiv für Anthropologie*, N. F. XIII, 1914, s. 281 ve Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hş. s. 281 Bunların dilinden HERODOT'ta naklolunan *asxu* kelimesi, NEMETH'in skyptek'ine (*Ülku*, XV, 515) rağmen, TOMASCHEK'in (*Skyth, Norden*, II, 60) tarafından *asghu* ve MİLLENDORF (*Deutsche Altertumskunde*, III, 15) tarafından *acı* olarak izah edildiğini küçük görmek olmaz. Bence bu kelime *saxu*'dan galat olabilir, ki *sakız* demek olabilir. Fakat ARİSTEAS'ın tavsif ettiği ağaç Ural ve Tiyanşan dağlarında bol bulunan «balan» (prunus padus, yabanı kiraz) olacağından bunun meyvelerinin ismi olarak zikrettiği *asxu* kelimesinin de ekşi demek üzre *aççı*(acı) demek olması daha muhtemeldir. **93** — «Tüyün» (*tüzün* ve *turun* şekillerinde de kullanılarak) Göktürk, Hazar ve saire Türklerde kullanılmış, Hazarlardan, yahut daha önce Hunlardan Skandinav Cermenlerine de geçmiştir. TOMASCHEK'in bu Argim-pay'lar devletine dair mütalâası *Skyth. Norden*, II, 63 te münderecdir. ARİSTEAS'ın bunları burunları basık ve başları (herhalde yüzleri) kadınlarınki gibi yaradılıştan tüysüz diye tavsif ettiğine göre bu sözlerin sadece tüyleri az Türklerin tavsifinden ibaret olduğu anlaşılır. Aristeas bunların burunlarının basık olduğunu, yâni tiplerinin mongoloid olduğunu ayrıca kaydetmiştir. **94** — Şaqiq Balkhi'nin hikâyesi MUHAMMED AVFÎ, *Cevâmi' al-hikâyât*'ında naklolunmuştur, bk. BARTHOLD, *Turkestan epokhu Mongol. naş.* I, 83. **95** — *BARSGAN* şehirleri İbn al-Faqih, Qudâma, İdrîsî ve saire arap kaynaklarında (Nûşecân ve Barsacân şeklinde de yazılarak) zikredilir. Barsganın (Isıkgöldeki) sualtı şehirleri de Arap kaynaklarında geçer (bk. *ZVORAO*. XVII, 090-91, BARTHOLD, *Otçet o poyezdke* ve *Srednuyu Asiyu*, s. 46). *İLAQ* Türkleri için bk. Z. V. TOGAN, Türkili Tarihi, İstanbul tabı, s. 55;

Şaş Türkleri için yine orada, s. 59. Şaş Türklerinin reisi de «Tüyün» idi (EL-BÎRUNÎ, *al-Âthâr al-Bâqiya*, s. 101. Keş sahibi Tudun, TABARÎ'de geçer. Barshan sahibi Tüyin, *Mucmal-al-tavârih*'da (Tahran tabı, s. 421) mezkûrdur. Çigli ve Tukhal şehirleri *Hudud al-Alem* (translation p. 297-304), Mahmut Kaşgarî, Muqaddesî ve sairede mezkûrdur. **96** — *CUMUQ*lar için bk. *Türkili Tarihi*, s. 54. *CUGRA*Klar medenî unsur olup Horezmde yaşamışlardır, bk. *Tarîkh-i Bayhaqî*, 81, 398; Ebülgazi Hana göre Örgenç şehri ahalisine Özbekler «Cıgrık» derlermiş. İstakhri'da bu, isim *Cıgragır*, İDRÎSÎ'de *Cıgragun* yazılmış. ABU 'L-FİDA, *Taqvim*, Dresden tabı, s. 216 Azak denizi yanında *Cuqraq şehir* ve kavmine ait kayit var. Mahmud Kaşgari (I,-318, 388) ve saire menbalarında (bk. yine W. HENNİNG, d. *BSOS*, IX, 557) Doğutürkistanda Barçuk şehri sekenesi olarak zikredilen *Caruq* yahut *Curuq* ta bu Cugrak ve haşiye 76 da zikri geçen Cigrek'lerle bir olabilir. Bence bu isim *A* ~ *I* değişmesine ve palatal-guttural telâffuzlara göre *çagraq*, *çıgraq*, *çegrek*, *çigrek* şekillerini almıştır. **97** — GARDÎZÎ, BARTHOLD neşri, s. 89; EL-BÎRÛNÎ, Z. V. TOGAN, *Biruni'e picture*, s. 107; *Mucmal al-tavârikh*, Tahran tabı s. 100. **98** — Rus âlimlerinin Kırgızistanda yaptıkları tetkikat esnasında bulunan bu eserler hakkından ancak A. TRİNOJKİN'in, *Vestnik Drevney İstoriyi*, I, Moskova 1938. s. 204-215 de çıkan «Kazakistan ve Kırgızistanda arkeoloji tetkikatı» nam yazısını ve A. BERNSTAM'in *Kuratkiyo soobşçanya İnstituta İstoriyi Materyalnoy Kulturi*, IV, Leningrad 1940 da intişar eden «Kırgızistanda arkeoloji tetkikatı» ınvanlı makalesini görmüşümdür. **99** — GARDİZİ'nin haberinin tarihi V. MİNORSKY'de *Hudûd al-'Âlam*, transl. 227-34) daha sonraya alınmışsa da bunun çoğunun yine Tamîm bn Bahr ile ayni zamana ait olduğu muhakkaktır. Bu meseleyi ben daha neşrolunmıyan «Türkler hakkında İbn al-Faqih» isimli eserimde izah etmişimdir. Tamîm bn Bahr'in seyahatı herhalde Tokuzoğuz hakanı Moyunçur'un zamanında vaki olmuştur. GARDİZİ'nin menbaı da malûmatını Tamim bn Bahr'dan yahut onun muasırı olan diğer bir Arab seyahat notlarından alınmıştır. **100** — Buna ait kayitlerin kaynağı, *Türkili Tarihi*, s. 55 te gösterilmiştir. **101** — Tamîm bn Bahr'in haberleri bugüne kadar ancak YÂQUT HAMAVÎ'de «Türkistan» maddesinde kısmen nakledilen parçalardan malûm olduğundan, zaman tayini hususu BARTHOLD'ün (12 *Vorlesungen*, s. 54) bu haberlerin «760 tan önceye ait olamıyacağı» na dair fikrine ve MİNORSKY'nin (*Hudûd al-Âlam*, s. 481) mütalâalarına münhasır kalmıştır. **102** — Bu haberler kısmen BARTHOLD-un *Ortaasya'da Hıristiyanlık makalesinde*, *Türkiyat mecmuası* (kısaltma: TM), I, 54-82, zikredilmiş; diğer kayıtlar CHAVANNES, *Documents* ve HYACİNTH-BİÇURÎN, *Sobranye svedenyi* de bulunmaktadır. Bütün bu kayıtlar tarafımdan «Türkilinin Tarihî Coğrafyası» isimli gayrimatbu eserimde toplanıp tahlil edilmiştir. Arap ve İran âlimlerinin kayitlerini son zamanlarda MINORSKY, *Hudûd al-'Âlam* şerihlerinde tahlil etmiştir. **103** — Türk kavimleri Önasyadan gelen fatihlerin taarruzuna maruz kalması dolayısiyle Yahudi ve Süryanî rivayetlerinde, yahut kendi fütühatlarından bahsedilmek dolayısiyle Türk destanlarında (*Oguzname*'de) ve Çin kaynaklarında (ilk Hunlar hakkında) hep 4, 6 ve 24 e bölünerek idare edilen ve hareket eden bir millet olarak anlatılmıştır. Türk, Süryanî ve Arap rivayetlerinde bir tek «İskender» in şahsiyeti altında birleştirilmiş olan Önasya fatihleri Türk rivayetlerinde «Farsça konuşan bir İran padişahı İskender» olarak tavsif edilir. Bu rivayetlerde Türkistan Türk hükümdarına tâbi 24 kabileden biri (QUDÂMA BN CA'FAR, *Kitâb al-Kharâc*, ed. DE GOEJE, s. 263-65 ve İBN Al-FAQİH, ed. DE GOEJE, 298) olan «Türk» (Qudama'ye göre «medenî Türk») yahut ikisi (MAHMUD KAŞGARÎ, III, 304-307) olan «iki Khalaç uruğu» ve 22 uruğ İskenderin metbuiyetini kabul ederek yerlerinde kalıyorlar. Mahmud Kaşgarî'nin rivayetine göre Şu' padişahına, yani sülâlesine dayanç

olan 24 uruğ «Türkmen» dir; bu heyete dahil olan 22 Oğuz kabilesi ayrıca sayılıyor (I, 56-57); bunlar iki kabile Khalaç ile birlikte «*24 uruğ Türkmen*» oluyorlar. Müstevli ile anlaşan'ın «Türk» olmayıp «Türkmen» olduğunu anlatan rivayet istilâya uğranıldığı vakit «Oğuz» ların değil «Türk» lerm hâkim olduğu devre ait bir hatırayı bildirse gerektir. Herhalde Oğuz-Türkmen gurupu gibi Türk gurupu da «*24 uruğ Türk*» ü teşkil etmiş gibi görünüyor. Yalnız hangisi hâkim ise, ötekileri bu 24 e dahil olmuşlar. Süryanî İskender romanı m. s. 628 de yazılmıştır. Bunda 22 uruğ Yahudi efsanelerindeki Ye'cüc, Me'cüc, Eskinaz ve saire ile karışık bir şekilde böyle sıralanmıştır: *Gog, Magog, Naval, Eskinaz, Denafar, Paktaye, Welotaye* (ihtimal Balt), *Hümnayı, Paryazî, Daklâyî, Thaubelâyî, Darmetâyî, Kavkebâyî, Cynocephali* (köpekbaşlılar), *Emderâthâ, Ğarmîdô, Cannibalis* (yani adam yeyen), *Therkâye* (Türk), *Alanâyt* (Allanlar), *Pisilon* (ihtimal Peçenek), *Denkâyı* ve *Saltrâyı* (E. BUDGE, *The history of Alexander the Great, being the Syric version of the Pseudo-Callisthenes*, Cambridge, 1889, s. 128). Bu romanın 6. ncı asırda yaşıyan müellifi İskender tarafından ancak ikisi itaatı altına alınıp kalan 22 si «Demirkapının ötesinde» bırakılan kavimleri Hun ismi altında zikreder. Bu esere ait TH. NÖLDEKE (*Beitrage zur Geschicte des Alexanderromans, d. Denkschrift der Wiener Akademie der Wissenschaften*, hist.philol. Cl. B. XXXVIII, Wien, 1890) ve MARQUART, *Streifzuğe*, s. 357-360) tetkik etmişlerdir. Bu romanın rivayetleri İBN HİŞAM *Kitâb al-tîcân* ve Gotha yazma İskender romanı (N. 2385-2393) karşılaştırılmak ister. Bu nevi rivayetlerle eski Türk tarihinde «Türk» ile «Oğuz» un hâkimiyet münavebelerine dair Türk rivayetleri biri diğerini tamamlıyorlar. Bu rivayetlerin TABARÎ *Tafsir*'indeki (Mısır tabı, c. XVI, s. 15-18) varyantında «dört uruğ», İBN AL-FAQİH'in varyantında (matbu nüsha, s. 298-9) «altı uruğ» sayılmış ve hepsinin 24 uruğ olduğu tasrih edilmiştir. Gotha kütüphanesindeki rivayetlerde Türklere ait kısmı N. 2391, 2392, 2393 numaralı defterlerinde bulunmaktadır. **104** — MAHMUD KAŞGARÎ, I, 31. **105** — Bu benim nazariyemdir. *An* ve *en* (*oğul, er* ve *kay*'dan *oğlan, eren* ve *kayan* gibi) belgi edatıdır. Bk. NEMETH GYULA, bunu denominal-suffix tesmiye ediyor. *Körösi Csoma Archivum*, III [kısaltma: *KCsA*] 108 109. Bk. yine W. Bang d. *KSz*, XVII, 127, ve UJ, VII, 38-39). *Suvar* dan da Mahmud Kaşgarı *Suvarin* şeklini veriyor. PTOLEMEUSteki (III 5, § 20) *Avarin* de *Avar* dan gelse gerektir. MARQUART ise (*Streifzüğe*, 107) Arap kaynaklarındaki *Bulgarin* şeklini ancak bir «slavisches Ethnikum im Singular» diye izah etmiştir. Türklerde böyle *an* ve *in* ile biten urug isimleri vardır. (*Möyten, Agıran, Karkın, Uysun, Quysun, Qındagaçın, Qara goytun, Alçın, Qatagan, Tabın, Barın* v.s.) *Argim-paioi* şeklini TOMASCHEK (*Skyth. Norden*, II 63) nakletmiştir. Bk. yine Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan hşr., s. 281* **106** — «Argın Türkmenleri» için bk. BARTHOLD, *Ulug-bek* Rusçası, s. 129-130. Çu havzasındaki bir Türk şehri «Türkmen şehri» olarak zikredilmiştir (MUQADDESÎ, s. 274-5), ki Argu'ların ve Khalaç'ların memleketidir. MAHMUD KAŞGARÎ'ye göre Karlıklar da Türkmen heyetine dahildi. **107** — *Bay* ve bek unvanı Usunlarda *kun-bi*, yahut *Kunbak* şeklinde okunan hükümdar isminde görülüyor, bk. DE GROOT, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, s. 192, 194, 198. ve MARQUART, *Komanen*, 68-9, «Kun-bay» lâkabı kullanılan bir yerde «Argın-bay» da pekâlâ kullanılmış olabilir. **108** — Türgişler için «hakikî Türk» tâbiri İDRİSÎ, de bulunuyor. bk. *Türkili Tarihi*, s. 54 haşiye, 59. Tu-kiuların Avarlara demirciliğine dair kaynaklar bk. Z. V. TOGAN, *Türk destanlarında millî alâmetler, d. Türk Yurdu*, 1925, N. 15, s. 132 de gösterilmiştir. **109** — *Türkistanda demir işlenen yerler* hep Tıyanşan sahalarında, Göktürk uruglarının bulunduğu yerlerde bulunmuştur, bk. *ZDMG. XC*, s. 34-37. Bk. yine J. MARQUART, *Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasien, d. Festschrift für F. Hirth*, Berlin, 1920, s.

298-9. ve W. TOMASCHEK, *Skyth. Norden*, I. 59. II. 40-42. **110** — *Türk*'ün cemi *türküt* için bk. P. PELLİOT, *T'oung Pao*, XVI, 1915, p. 687-9. **111** — «Kuruç» sözü için bk. EBERHARD, *d. Belleten*, IX, 334-37 ve WANG-PUN-SON, *d. Orient et Occedent*, Geneve, 1936, N. 8-9 s. 222. Bu muasır Çinlinin yazılarını mütehassıslar tarafından kontrol edilmedikçe kabul etmek güçtür, bu zat «qazan» ve «çoyın» kelimelerinin Çinlilere çok eskiden malûm olduğunu kaydetmiştir; fakat Türkçedeki «vavi atıf» ın Arapçadan alınmış olduğunu bilmemiştir. **112** — *Çud madencilik ve sanati* meselesine ait nazariyeler Kazan Üniversitesi profesörü İ. Smirnov tarafından Rus Brakhaus-Yefron Ansiklopedisi'nde c. 77, s. 20-23 te güzel hulâsa edilmiştir. Bazılarınca ancak Doğuavrupanın tarihten önceki sanatının efsanevî hâmili olarak kabul edilen (bk. GOT'YE, *Jelezniy vek v Vostoçnoy Yevrope*, Moskva, 1930) bu «Çud devri» diğer âlimler tarafından bütün Sibirya ve Ortaasyaya şamil sanat olarak kabul ediliyor. Bu sanati bir İran kavminin eseri olarak tetkik eden R. GROUSSET, *L'Empire des Steppes*, s. 24-25, 623-637 kendi fikrini teyid eden tetkikatın bibliografisini vermiştir. Sibirya'da demir devrinin en eski çağı muhakkak atlı bir kavme ait olduğunu ve bu kavmi Türk olarak kabul etmek imkânını ilk söyliyenlerin birisi W RADLOFF olmuştur (*Aus Sibirien*, II, 132). Prof. KONDAKOV (*Russkiya drevnosti* III) bu sanatın İranlılarla birlikte Önasyadan gelen Asur kültür eseri olduğunu iddia etmekle beraber, Ortaasya, Sibirya ve Ural taraflarındaki bu tarihöncesi medeniyetin tek bir medeniyet eseri olduğunu ilk olarak tesbit etmiştir. Zikri geçen İ. SMİRNOV ise bu eserlerde görülen *mutedil mongoloyid tip*ler ve Yakutların eserlerini ele alarak bunların Türk eseri olduğunu tesbit etmektedir. Meseleye ait en yeni tetkiklerin bibliografisi A. M. TALGREN tarafından *JSFO*, XLIX (1938), s. 52-60 ta verilmiştir. *Çud* isminin Ortaasya ve Yenisey demir ocaklarına itlakı doğru ise, bunun *Çu-ut* demek olacağını zannetmek yerinde olur; aksi takdirde *çud* sırf Doğuavrupanın kuzeydoğusunun tarihten önceki devrine ait, fakat aslı ne olduğu malûm olmıyan bir ıstılah olur kalır. Çok geniş sahaya yayılmış olan «boyalı keramik kültürü (bk. yukarıda, sah. 3 te mezkûr BOİSSON'un eseri, s. 153-5 ve Dr. ARİF MÜFİD MANSEL, d. *Belleten*, I, 657-71) ile muvazi olarak hususî mahiyetlere malik olan Orta ve Şimalîasya prehistorik sanatı için muayyen bir isim bulmak kolay olmamıştır. M. ROSTOVTSEV (*Les antiquites Sarmates et İndo-Sycthes*, d. Recueil *Kondakov*, Prague, 1926, p. 255-6), Ortaasya sanat eserlerini muhakkak İran malı olarak kabul etmekle beraber, bunlarda nebatî ve hendesî şekillere ve boyaya rağbet hâkim olduğunu kaydetmiştir, ki daha muahhar zamanlarda inkişaf eden Türk sanatının anavasıflarıdır. Tarihten önceki Doğu-ve Ortaasya sanatı münasebetleri için bk. O. MONSTERBERG, *Chinesische Kunstgeschichte*, I, 1910, s. 31. Yine bk. L. BUXTON, *The peoples of Asia*, London 1925. «Cüğün» kelimesi hakkında bk. WANG-PUN-SON. *d. Orient et Occident*, Genéve. 1936 N. 6. **113** — *II. Türk Tarih Kurultayı zabıtları*, s. 237-43. **114** — Bk. yukarıda haşiye 108 de gösterilen eserlere. Yine bk. BRETSCHNEİDER, *Mediaeval Researches form Eastern Asiatic sources*, II, 42. Başkurtlarda demircilik hakkında İDRİSÎ'nin kayıtları tarafından «Başkurtların Tarihi» nam eserimde tetkik ve tahlil olunmuştur, daha neşredilmemiştir. Zannımca Yenisey havzasında bulunan eski Türk yazılı taşlarda «Karakhan» ların zikredilmesi (HÜSEYİN NAMIK ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, III, 142, 170) Tiyanşan gibi Sayanda (Yenisey başında Kırgızlar ilinde) demir işleyen sahaların da demirci hanların idaresinde bulunduğunu gösterse gerektir.- **115** — «Pulad» şehri için bk. *ZDMG, XC*, s. 34. Türk ülkelerinden İslâm memleketlerine getirilen «demir saçlar» İBN-KHURDADBEH, ed. DE GOEJE 38. Türk kılıçlarının Horasan şehirlerine ihracı için MUKADDASÎ, ed. DE GOEJE s. 325. Bu kılıçlardan *karaçurı* ve *bilgâ teğin* kılıçları gibi meşhur nevileri de ol-

muştur, bk. *İslamic Culture*, Heyderabad-Deken, 1938, April, s. 215-16. Kübecilere dair haberler ABU-HÂMİD AL-ANDALUSÎ tarafından (bk. G. FERRAND neşri, s. 84-86) nakledilmiştir. Bu haberleri, BARTHOLD'ün yaptığı gibi (*ZVORAO.* XIII s. II-IV) şüphe ile karşılanmağa mahal yoktur. İBN AL-FAQÎH'de dahi (ed. DE GOEJE, s. 50) beynelmilel ticaret maddeleri arasından «Hazar süngüler, ile Hazar atları ve Sabir zırhları, Sas (Taşkend) okları, Türk yay kirişleri, Çin ipekleri, Sogd hançerleri» beraber sayılmışlardır. Burada meşhur Kübeci (zırıhgerân) zırhlarını yapan millet Sabir tesmiye edilmiştir. Zaten Hazarlar kendileri hakkında MES'ÛDÎ de (*al-Tanbih*, 83) «bunlara Türkçe *Sibir*, Farsça *Khazarân* denilmektedir» demiştir. MAHMUD KAŞGARÎ'de de Khazarlar ancak Suvar ve Suvarin ismi altında Bulgar Suvarları ile birleştirilerek zikredilmişe benziyor. Çünkii bu müellifte «Khazar» kelimesi haritasında birer İran eserinden alınarak naklolunduğu görülen «Derbend-i Khazaran» kaydinden başka bir yerde geçmiyor. Bu kadar büyük ve kudretli bir kavmin Mahmud Kaşgarî'de Türk kavimleri arasında zikredilmemesi imkânsızdır; halbuki bu müellif Suvarin'lere ticaretlerine ve dillerine dair epi kıymetli malûmat vermiştir. Bugün Farsça konuşan Kübecilerin Farsça ve Türkçeleri, İran ve Türk şiveleri arasında ayrı bir mevki tutmaktadır (L. MARKOV *Yazık derevni Kübeçi*, d. *Uçenıya Zapiski İnstituta Etniçeskoy* i *natsionalnoy Kulturu narodov Vostoka*, I, Moskova, 1930, s. 255 - 281); Kubeci şivesindeki Türkçe kelimeler üzerinde yapılan bir etüd varsa da daha neşredilmemiştir. Fakat bugün Farsçası galib gelen bu dilin Mahmud Kâşgarî'de Suvar diline dair verilen kayıtlarla ilgisi ayrıca araştırılmaya lâyık bir mevzudur. ABU-HÂMİD AL-ANDALUSÎ Zırhgeran, yani Kübeci'lerin dir', kılıç, kalkan, okbaşakları ve saire işlediklerini ve bunlara diğer insanların dokunmadıklarını, dokunanlara zarar geldiğini Derbend hâkiminin ağzından nakletmiştir. Bu zatın ismi *Tarikh al-bab va'l-abvab'da* da geçtiğinden rivayetin böyle bir Derbendli tarafından nakli keyfiyeti asla varidi şüphe değildir. Demek Kübeciler de tıpkı eski Argim-pay'lar gibi «mukaddes bilginler» olmuşlardır. **116** — Bk. ASPELİN, *Antiquites du Nord-Finno-Ougrien*, p. 45; REİNİCKE, *Beziehungen Altertümer Chinas zu den des skythisch-sibirischen Völkerkreise*, d. *Zeitschrift für Ethnologie*, V, 1897, s. 141 - 163; GRUM GRJİMAYLO, *Zap. Mongolia*, II, 74 - 76. **117** — Bunu böyle yapan da GRUM GRJİMAYLO'dur, *Zap. Mongolia*, c. II, s. III ve bütün eser. **118** — Derbk'ler ve Sind = Gürgan meseleleri için bk. SANDALGİAN, I, 187. **119** — Demir silâhlarla mücehhez kavimlerin Mısır'a ilk defa Küçükasya sahillerinden, M. ö. 1229 da geldiği malûmdur. G. BOİSSON, *Le Peuplement de l'Europe*, s. 305-307. Vedik - Aryanilerin muhacereti meselelerini daha yakından inceliyen âlim Viyanalı HEİNE-GELDERN'dir, fakat eseri İstanbulda bulunmaz. **120** — «Maşrik padişahı» tâbiri MUQADDASÎ'nin rivayetindendir (bk. yine K. İNOSTRANTSEV, O *domusulmanskoy kulturı Khivinskago Oazisa*, d, *Jurnal Ministerstva narodnago prosvesçenya*, 1911, N. d, s. 302); EL-BÎRÛNÎ'de ise, *al-Âthâr al-Bâqiya*, s. 35, satır 8 «Türk padişahı» dır. **121** — Yukarıda haşiye 29b de gösterilen kaynaklara bakılsın. İlk temasları M. ö. 1328 e çıkaran PLATH (*Die fremden barbarischen Stamme im alten China*, d. SBWAW. LXXIV, 1874, s. 457-8, 463) bu temasların Çu sülâlesi teşekkülünden az evvel kuvvetlendiğini anlatmıştır. **122** — Horezm takvimleri Selevk takviminden önce 980 de başlamıştır. Bu takvimi EL-BÎRÛNÎ'nin ilmî hesapla uydurduğu hakkında TH. NÖLDEKE (*Zur Geschichte und Chronologie von Khwarizm*, I d. SBWAW. LXXIII, 1873, 487-489) ve W. BARTHOLD (*K istoriyi persidskago eposa*, d. *ZVORAO*, XVII, 273) tarafından ileri sürülen fikirler aynı şekilde bu iki âlimin kendi «ilmî hesap» ları neticesi olacaktır. El-Bîrûnî'nin verdiği malûmatın eski İran rivayetlerinde Siyavuş kıssasında verilen hesaplara uygun çıkması, Horezm takviminin bundan uydu-

ruldiığunu göstermez, ancak iki hesap arasındaki tevafuku gösterir. Çu'ların mensup olduğu Tik'lerin Çinlilerle temasları tarihi olan M. ö. 1328 senesi Horezmlilerin ülkesini işgal tarihinden 36 yıl önce, fakat Çu sülâlesinin 1116 da teessüsü bu tarihten 186 sonra vaki olmuşsa, bundan Önasyadan gelen Aryanı tazyiki neticesinde Ortaasya kavimlerinin bir kısmının Uzakdoğuya hicretinin de M. ö. 14-13. asırlarda vaki olmuş olduğunu istidlâl etmek mümkün olur. **123** — İrancadan Türkçeye geçen kelimeler için bk. W. BANG, *KSz*, XVIII, 123. Türkçedeki «tam» sözü de Hindceden İranlılar vasıtasiyle gelmiş-olabilir. Doğutürkistanda bulunan *SOGDÇA VESİKALAR*'a ilâve olarak 1932 de Semerkandin 120 km. doğusunda vaki Mug Tepe'de keşfolunan 81 vesikadan 8 i Çince, biri Arapça, diğeri mahiyeti anlaşılmıyan başka bir dilde olduğu halde, kalanının Sogdça olması, bu kavmin Orta-ve Doğuasyada oynadığı rolün mübalâğa ile tasvir etmeğe vesile olmuştur. Bu keşfiyattan vukufla bahseden RİCHARD FRYE (*Sughd and Sogdians*, d. *JAOS*, LXIII, 1943, p. 14-16) «Ural-Altay kavimleri Sibirya ormanlarında yaşadıkları zamanda Mogolistandaki Noin Ola gibi bütün step sahalarını bizim (yani Aryanîlerin) ecdadı olan kavimler işgal etmişler» dedikten sonra SİR DENİSON ROSS'un bir mektep kitabında, hiç mehaz göstermeden, yazdığı «Hazar denizinden Çin denizine kadar sahada hep Sogdça konuşulmuştur» sözünü nakletmiştir. Yani bu geniş sahalarda konuşulan umumî dili W. KÖNİG gibiler İrancanın Alan (As) şivesi olarak gösterdiği halde, bazıları da Sogd şivesi olarak gösterirler. Fakat Mug Tepede bulunan Arapça vesika milâdî 717-19 senelerine, yani Göktürkler ve Araplar mücadelesi zamanına aittir; 12 nci asırda Mervde Selçuk sultanı Sencer'in ve Cüicaniyedeki Türk Horezmşahların Farsça yazılan vesikaları gibi 8 inci asırda Göktürklere tâbi Maveraünnehir zimamdarlarının Sogdça yazması da geniş hükümler çıkarmaya müsait bir hal değildir. **124** — Hicrî 110/milâdî 728 de vefat eden ilk İslâm tarih rivayetçisi VAHAB BN MÜNABBİH'ten alarak İBN HİŞÂM'ın *Kitâb al-ticân fi Mulûk-i Himyar*, Haydarabad tabı, 1928, s. 100-105 v.s, naklolunan rivayetler daha önce LİDZBARSKİ tarafından *Zeitschrift für Asseriologie*, VII, 301-304 te neşredilmişti. Bu Lidzbarski (s. 304) burada İskender muasırı olarak gösterilen Türklerin ismi «al-Tarcümaniyîn» i Türkmen diye anlamıştır, ki bu kavim isminin Yahudi rivayetlerindeki «Targuma» ile birleştirilmesinden ibaret olduğundan şüphe etmem. TABARÎ'nin «Tercüman» ismini zikretmeden naklettiği fakat mahiyeti aynı olan rivayetler bu müellifin *Tafsir*'inde (Mısır tabı, c. XVI, s. 15-18 de) münderectir. Bunlar Skitlere, onların âdât ve ahlâkına ait eski Yunan kayıtları ile karşılaştırılmağa değer rivayetlerdir. M. ö. 5 inci asırda «*Kharçınoğlu Dargman*» isminde Horezmli askerin Ahamenidlerin Mısır seferine iştirak ettiği ve Nil nehrinin garbî sahilinde Asuan'ın karşısında Yet (yâni fil) şehrinde şahne olduğu, bununla Asuan-Syene şehrinde Ahemenidlerin hizmetinde bulunan Yahudiler arasında niza çıktığı, bu Yet harabelerinde 1907 de keşfolunan papirüs üzerine yazılmış Yahudi vesikalarında bulunuyor. «*Kharçın*» kelimesi de Türkçe olabilir; Radloff, böyle bir kelimeyi kaydetmiştir. «Dargman» tesmiye olunan Horezm askerlerinin Akhemen'lerin Mısır seferlerine iştirak ettiği Mısır papiruslarından anlaşılıyor (bk. ED. MEYER, *Der Papyrusfund von Elfantine*, Leipzig, 1912, s. 28). Bu münasebetle BARTHOLD (*Vostoçno-iranski vopros*, d. *İzvestiya Akademiyi Materyalnoy Kulturı*, II, 1922, s. 365) «Dargman» isminin Ortaasyada daha sonraları da kullanılmış olduğunu TABARÎ, III, 1562 ve 1595 de zikri geçen *al-Dargmân al-Fergânî*'yi zikretmiştir. *Dargman* ile, VAHAB BN MÜNABBİH'teki *Tarcüman* (yani Süryani yahut İbranicedeki *G* yi Arapçada *C* e çevirerek söylenen *Targüman*) ve *Türkman* arasında menşe birliği pek mümkündür. **125** — *Karımpaluk* ve *Temerinda* için bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* mukaddime, s. XXX. Alanların da, reislerini, Türkler gibi, *khakan* tesmiye ettikleri görülüyor, bk.

GREGOİRE, d. *Byzantion*, IX, 227-239. Bu da Alanların çok eskiden Türklerin tesirine düştüğünü gösteren bir vesikadır. Alan-As'lar için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, I, 376-8 «Allan» maddesi. «Sakait» ismi için bk. Reşideddin, Camiuttavarih, Sbornik letopisey, İstoriya Mongolov nşr. Farsî metin I, Berezin, d. *TVORAO*, V, Petersburg, 1856, s. 118. Bu cild için kısaltma olarak: *Reşideddin/Berezin*, I, *metin;* bu cildin *TVORAO*, VII, 1858 de çıkan Rusça tercümesi = *Reşideddin/Berezin*, 1, *TVORAO*, XIII te çıkan cildi = *Reşideddin/Berezin, II; TVORAO*, XV te çıkan cildi = *Reşideddin/Berezin, III;* Hülegü'ye ait kısmı Histoire des Mongols de la Perse, ed. par QUATREMERE, Paris, 1836 = *Reşideddin/Quatremère;* dört ulus ve Kaanlar kısmı Histoire des Mongols, successurs de Tchinkkiz Khaghan, ed. par E. BLOCHET (Gibb Memorial, old series, vol. XVIII), Leyden, 1911 = *Reşideddin/Blochet;* Abakadan Gazana kadarki kısmı Tarikh-i Mubarak-i Gazanı, kritische Ausgabe von Dr. KARL JAHN, Prag, 1941 = *Reşideddin/Jahn, I;* Gazan Han devri Geschichte Gazan-Hans, herausgegeben von KARL JAHN (Gibb Memorial, new series, XIV), London, 1940 = *Reşideddin/Jahn, II;* Reşideddinin kendi zamanında yazılan Topkapı Sarayı, N. 1518 nüshası *Reşideddin/Topkapı* işaretleri kullanılmıştır. **126** — F. H. WEİSSBACH, *Die Keilinschriften der Achemeniden*, Leipzig, 1911, s. 72 v.d.; bunun Sırdeıya şimalindekilerine (yani sivri-börklü *Saka tigrakhuda*'ya) ait kısmın yeni kıraeti, *ZDMG*, XCIII, s 365-6. **127** — M. ö. 989 senesine ait Çin kaydinde «Sü'lerden Jung'lar» ibaresi vardır, ki bu Sü'ler fikrimce Sakalardır. Çinlilerden Tsin sülâlesinin hükümdarı bu «Sü-Jung» larla harbetti (DE GROOT, *Die Hunnen*, s. 19). Ayni Çin kaynaklarına göre, M. ö. 650 de Su (bu da Sakaların şimalî garbî Çindeki bir kısmı demek olsa gerektir) ile Çinlilerin arası açılmış, bu Su'lar Tik'lerle birleşmiş, sonra bu Su'lar ile Tik'lerin arası açılıp aralarında savaşlar olmuş. Bu hâdiselerden sonra 646 da Tik'lerin bir daha şarka doğru hareketlerini görüyoruz. (DE GROOT s. 15). İhtimal Su = Sakalar onları batıdan gelerek doğuya doğru sıv.şmağa mecbur etmişlerdir. Çince *Sü(se)* ve *Su* okunan işaretler ayrıdır, bunları FRANKE ve F. W. K. MÜLLER'den alarak 1928 de çıkan *Türk Tarihi* derslerimde, s. 67-68 nakletmiş ve Su şeklinde yazılan ismin Sok da okunduğu ve bununla Göktürklerin ataları olan kavim tersim edilmiş olduğunu da orada çiniyatçılardan alarak anlatmıştım. **128** — Bunun için bk. Z. V. TOGAN, *On Mubarakshan Ghurî*, d. BSOS, VI, 852-4 ve FRYE and SAYILI d. *JAOS*, LXIII (1943) s. 202. Keza Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* hşr, s. 279.. Sir J. C. COYAJEE, *Cults and Legends of ancient Iran and China*, 1936 Bombay, p. 217-231, Afrasiyab'a ait Türkler arasında bilinen rivayetlerden habersiz olduğu için bu hükümdarın ne zamanlar yaşadığına dair kendi başına faraziyeler yürütmüştür. Onun fikrince Afrasiyab milâdî 46-51 yılları arasında Part'-larla harbeden Kuşan hükümdarıdır. Sahife 128'de Afrasiyab'a ait İran destanı, Çinlilerde Fen-shen-yen ismindeki Çin destanı da eski Sakalara aittir. Ona göre İran destanındaki Gotarzis (Guderz) de bir Part hükümdarı olacakdır. Bu da milâdî 46-51 yıllarında hükûmet sürmüştür. Rüstem Siistanlı bir Saka kahramanıdır. Guderz'in oğlu onun damadı idi. Rüstem milâdî 75 senesine kadar hayatta imiş. Rüstem'in baş düşmanı 60 yılında Kâbil'i işgal eden Kuşanlar imiş p. 224. **129** — Türk rivayetlerinden parçalar MAHMUD KAŞGARÎ'de şu sahifelerde bulunuyor: c. I, s. 44, 94, 140, 164, 208, 403, c. II, s. 184, 269, c. III, s.74, 224 (bunları C. BROKELMANN, *Assia Major*, F. Hirth Anniversary volume, 1923, s. 3-24, *Asia Major*. I. 24-44 ayrıca neşretmiştir). Ayni MAHMUD KAŞGARÎ'nin Afrasyab = Tunga Alp'a ait diğer kayitler DLT. c. I, 318 388, c. III, 110-111, 272-3, 308 de bulunuyor. *Kutadgu Bilik*'te de bu kahramanın Türkçe adı Tunga Alp olduğu halde Tacikler kendisini Afrasyab tesmiye ettikleri (Fergane nüshası, s. 32) kaydedilip bu Tunga Alp'tan bir kaç hikmetli

sözler naklolunmuştur. Bu Tunga'ya ait Uygur ve Nayman rivayetleri de olmuştur. **130** — İran rivayetleri başlıca FİRDEVSÎ'de bulunuyor, ki DR. RİZA NUR bunları *Şehnamede Turan-İran cenkleri* (*Türk Bilik Revüsü*, IV, Mısır, 1934) ismi altında ayrı bir eser şeklinde hulâsa etmiştir. Bu İran rivayetlerinin Firdevsî versiyonundan bir çok noktalarda farklı olan diğer versiyonları (TABARÎ, THA'ÂLİBÎ, ŞAHMERDAN BN ABU-'L-KHAYIR, BAL'-AMÎ, EL-BÎRÛNÎ) daha bir araya toplanmamıştır. Bütün bunları Türk rivayetleri ile karşılaştırarak tekmil destanı yeni baştan ihya etmek mühim bir iş olacaktır. **131** — Sakaların Onasya seferleri ve Medyalılar, Asurîlerle savaşları vesaire münasebetleri ayrı bir mevzudur. Bunları ilerde de gördük, bk. B. 3. Haşiye 279-289. Ayrıca Sakaların garpteki seferlerinde ilk kumandanları olan Gagu, yahut Gager'in Yahudilerde Gog ismini aldığı iddia edilmektedir. Bu *GOG* ve *MAGOG*'lara ait rivayetler, tevratçıların tayinine göre, M. ö. 629-586 da yaşıyan İremie ile 595-575 teki hayatı yine incilcilerce sabit sanılan Ezekhil (Khazkiya) kıssaları içine sokulmuştur (bk. SANDALGİAN, *Histoire de l'Armenie*, I, 368-371). Asurîlerin, yahut Medyelilerin bu Sakaları Kafkasya Derbendi yahut Daryol geçidi şimaline tazyik eylemelerine dair söylenmiş olması pek mümkün olan bu rivayetler, sonradan İskendere atfedilmiştir. Sonra bu seddi, Türk *ERGENEKUN EFSANELERİ* ile de birleştirerek her yerde aramışlardır. Bu da bir büyük mevzudur. Buna ait fikirleri ve kayitleri İBN FADLAN, hş. s. 196-98 de toplamışımdır. **132** — Şan-si vilâyetini idare eden Tsin sülâlesi hükümdarı Mu (M. ö. 659-620) zamanında garpteki Junglardan (yani Sü-Jung'lardan) 8 memleket (yani vilâyet değil memleket!) işgal ettiler. Bu Sü-Jung'ların başına gelen büyük talihsizlik devri idi. Bu hâdise M. ö. 626 da olmuştur. Garp Jungları kendileri nezdinde bulunan Yu-u ismindeki bir Çinliyi Tsin hükümdarına elçi olarak göndermişlerdi, bu da hükümdar Mu'ya Jungların memleketini istilâ etmenin yollarını ve vasıtalarını öğretti. Hükümdar da 623 te Junglara karşı bir sefer icra edip, onların cem'an 12 memleketini kendi memleketine ilhak etti (DE GROOT, s. 21). Bu Afrasyab devrine ait en eski ve şayan-ı itimad tarihî kayıttır. **133** — DE GROOT, s. 21, bu sözlerden Tsu'lar zamanındaki Türkistanın, muahhar Hunlar zamanında olduğu gibi, ayrı beğlikler (kırallıklar) dan teşekkül etmiş (yani bir federasyon) olduğunu istidlal etmiş ve 623 sene hâdisesine ait kaydı da «Türkistan tarihine ait ilk mevsuk yazılı kayıt» olarak vasıflandırmıştır. **134** — Bk. haşiye, 142. **135** — MARQUART, *Eranşahr*, s. 155-57, yine MİNORSKİ, *EI* da «Turan» maddesi. **136** — F. LENORMANT, *Histoire ancient de l'Orient*, I, Paris, 1887, p. 110, 310. Bk. yine A. DE GOBİNEAU, *Histoire des Perses*, I, Paris, 1869, s. 321. **137** — Orta ve eski İran dillerinde *İK* cem' edatı vardır ve bunlarda *Turk* kelimesi bazan *Turan*'ın müteradifi olarak kullanılmıştır. *Avesta* (*Bahman Yaşt*, II, 49) *Xyon Turk*, *Çenik*, *Kopulik* (Kâbilliler), *Subdik* (Sogdlılar), *Hromayik*lerden bahsediyor. (Bu kayitlerin yeni izahları için bk. *BSOS*, VI, 1945 ve *Travaux de Department Orientale de l'Ermitage*, II, Leningrad, 1940, s. 73). *Aogemaidi*de de «Turk» kelimesi «Turya», yani «Turan ülkesi» mânasında kullanılmıştır (DARMSTETTER, *Le Zend Avesta*, III, Paris, 1983, p. 161). **138** — «Tuc» ve «Tuj» şekilleri için bk. ELBÎRÛNÎ, *Al-Athâr al-bâqiya*, s. 104. **139** — Yurkae-Turkae için bk. İbn Fadlan, s. 215. **140** — Çigillerin bir kısmı olması mümkün olan Bulgar kabilesi Eşgil'ler ile Tukhsi ve Kasan için bk. *İbn Fadlan*, s. 221-222. **141** — GRÜNWEDEL, *Alt-Kutscha*, I, 72. Diğer fikirler HÜSEYİN NAMIK ORKUN, «*Türk sözü hakkında*» 1940 toplanmış ve bibliografi de verilmiştir. L. DELAPORTE, *Les Hittites*, 1936 p. 43. G. DOSSİN, *Archives Royales de Mari*, I, Paris 1950. **142** — 625 senesinde Sakaların reisleri Medyalılar tarafından öldürülüp, onların Önasyadaki hâkim vaziyetine nihayet verilmesi hâdisesi ile 546 da Kiruş'un seferi arasında ge-

çen zaman zarfında İranlılar ile Türkler(Sakalar arasında mücadele devam etmiştir. İran destanında Afrasyabın oğlu Ercasp zamanında Horasan ve Maveraünnehirde vaki olduğu söylenen harpler tarihî hâdiselere dayanıyor gibi geliyor. Mağlûp olup Türkistan içlerine çekilen Ercasp İran rivayetlerinde «Hiyun»ların padişahı olarak gösterilir (bk. *Grundriss der iranischen Philologie,* II. 117, 624). *Hiyun,* Avesta'da *Hyaona,* «*Türk*», «*Hun*», *bilhassa* «*Ak-Hun*», demektir (bk. J. MARQUART, *Komanen,* s. 70-1). Ercasp 563 te ölmüş olan Zoroaster (Zerdüşt) ın muasırı olarak gösteriliyor. O halde Hunların Çin hududunda M. ö. 569 senesinde görünmesi çok mühimdir. Biz Türk tarihini M. ö. 7 nci asırda Sakaların kurduğu büyük devlete ait kayitlerle başlıyabiliriz; ancak bu mesele hâlâ aydınlatılmak icabeden bir vaziyette olduğundan bunu şimdilik Kiruşun Türkistana seferi hâdisesi ile başladık. **143** — *ZDMG,* XCIII, 364, 371. **144** — *Xığlan Hakan* İbn Hurdadbih ve İbn Fakih'de de zikredilir. Bu isim *Qutoğlan* olacak. Son zamanlarda bu İndo-Skitler meselesine ait yazılan yazılarda (meselâ G. HALOUN, *Zur Üe-tsi-Frage,* d. *ZDMG,* XCI, 1937, s. 243-318 ve WESENDONK, *Kuşan, Chioneten und Heptaleten,* d, *Klio,* XXVI, 1933, s. 331-46) bu kavimlerin İranlı oldukları katiyetle ileri sürüldü ise de E. CHAVANNES ve F. HİRTH ve sanat tarihçisi, M. ROSTOVTSEV bunları Türk saymaktadır. «Bekler» ailesi, için bk. MARQUART, *Eranşahr,* s. 302. PLİNİUS'un kaydı: *Naturalis Historia,* VI, 55. «Tört Küşen ulus» için H. W. K. MÜLLER d. *SBPAW.* 1918, 581. *Küçlü* ve *külçür* için H. LÜDERS, d. *SBPAW,* 1922, s. 260. EL-BÎRÛNÎ'nin sözleri: *Kitab Mâ li'l-Hind, 207;* burada müellif sülâleyi Türk dedikten sonra, «bazılar bunların aslı Tibetten diyorlar» demişse de diğer eserlerinde (bk. Z. V. TOGAN, *Biruni's Picture,* s. 46, 72) kat'î olarak «Kabilin İslâmiyetten önceki Türk padişahları» diye yazmıştır. «Küşen», yahut «küsen» sözü İran cem edatı ile biten «Kuş» yahut «Kus» ismi olabileceği gibi Türkçe koçan ve öz mânasında küsen den de olabilir. Bu kelimenin İranca Kaşan ve Kasan ile münasebeti olmasa gerektir. *Kiş, Kas* ve *Kuş* isimlerini birleştirmek, *Kaşmir, Kaşgar, Kuşan, Kafkas, Hindukuş* ve Hititlerin eski paytahtı olan *Kaşar* şehri ismini (bk. *Belleten* VIII. 1944. s. 520-21), Tevrattaki *Kuş,* (Habeşistan) ile Hind *Kuş*'larını birleştirmek sırf kelime oyunlarından ibarettir (bk. Z. V. TOGAN *Biruni's Picture* s. 109). **145** — Daha DEGUİGNES ve HYACİNTH-BİÇURİN tarafından ileri sürülen bu Oğuz Han=Mete (Moton) nazariyesini te'yid eden deliller bulunmuştur. Tıpkı Oğuz Han gibi, muciz oklara ve atlara malik 4 ve 24 teşkilâtlı, oğlu ve büyük halefi Gün Han olan, babasını şikarda öldürerek padişah olan Mete (Motun) için de Çengizin «Gizli tarihi» (Yuan-çao-bi-şi) tarzında, destanî mahiyette bir tarih telif olunmuş olduğu ve bunun Çinliler tarafından istifade edilmiş olduğu Se-ma-tsien tarihinde Tümen ve Mete'ye ait verilen tafsilâttan (*Mémores historique de Se-ma-ts'ien,* ed. par CHAVANNES, ch. 110) şüphesiz olarak anlaşılmaktadır. Bu husus Amerikalı OWEN LATTİMORE (*İnner Asian Frontiers of China,* New York, 1940, p. 464-5) tebarüz ettirmiştir. Babasını avcılıkta öldürerek han olma motivinin Karahanlılarda yaşadığı Bugra Han rivayetinden de anlaşılıyor. Bunun babası *Karahan* olduğu gibi efsanevî Oğuzun babasının da *Karahan* olması ve Önasya seferine ait teferruat Mete destanına Karahanlıların ceddi olan Tunga Alp (Afrasyab) destanından geçen motivler olsa gerektir. Bu meseleler kültür tarihimizin büyük mevzularını teşkil eder. Bk. yine ileride Bl. 3. Hş. 326. **146** — *Şen-hu* yahut *Şen-yu*=yabgu için bk. J. MARQUART d. UJ. IX 86; W. EBERHARD, d. *Belleten,* IX (1945) s. 339 «yü» nün «han» kelimesi yerini tuttuğunu zannediyor; o halde *şan-yü* bizim destanlarımızdaki *Yavguy-han*» demek mi olacak? **147** — Mete'nin M. ö. 177 seferinde Hazar denizine kadar varmış olması için bk. HYAÇİNTH-BİÇURİN, *Zapiski o Mongoliyi,* II, s. 11 ve *Sobranye Svedenyi,* I, 23; GRUM

GRJİMAYLO, *Zap. Mong.* II, 96. **148** — Bk. A. BERNŞTAMM, *İz istoriyi Gunnov,* (*Sovetskoye Vostokovedenye,* I, 1940, s. 51-77), ve F. HİRTH, *Die Wolga-Hunnen.* **149**— JOACHİM WENNER, *Bogenfragmente aus Caruntum und von der unteren Wolga* d. *Euroasia Septenterionalis Antiqua,* VII, 1932, p. 43-55! KİNGSMİLL, *The intercurse of China with Eastern Turkestan and the adiacent countries in the second century B. C.* d. *JRAS,* new series, XIV. Bu son eserle Lobnor yanında harabe halinde olan M. ö. ki Lu-lan (=Dardan) ın doğu-batı ticaretindeki rolü de tebarüz ettirilmiştir, ki SVEN HEDİN'in hafriyatıda bunu göstermiştir. Bu zaman (M. ö. 128-125 hududunda) Çin generali CANG-KİANG Türkistanda seyahat ederek bu ülkelere ait malûmat getirmiştir (bk. Fr. HİRTH, *The Story of Chang-K'ien, Chinas pioner in Western Asia* d. *JAOS.* XXXVII, 1917 **150** — Yunan ve Lâtin müelliflerinin malûmatı tarafımdan ayrı bir eser halinde toplanmıştır. Bunların tahlilinde tutulacak yol J. MARQUART, *Wehrot und Arang,* Leiden, 1938, s. 71-72 de eksik bir şekilde gösterilmiştir. Bu malûmatı tahlilde muvaffak olmak için insan önce kafasını ırkçılık, o cümleden aryanicilik, prejuge'lerinden temizlemesi, Türk etnografisini pek iyi bilmesi ilk şarttır. **151** — *Çagan* sözü için bk. MARQUART, *Komanen,* 71. *Bırangar* ve *cuangar* için, *İbn Fadlan,* s. 193. Bugünkü Dağistan Avarların eski Avarların ahfadı olması, bugünkü dilleri eski Avarça ile alâkası olmadığı halde tarihî ve etnografî deliller kâfi olduğundan şüphe edilecek bir mesele değildir. Doğuavrupadaki eski Avarlar HERODOT'ta (III, 91) Απαρ'υται ve PTOLEMEÜS'te (III, 2, 20) Α'υαριυοι isimlerinde görülebilir. (Maamafih bk. H. H. SCHAEDER, *İranica,* I, Berlin 1934, s. 36, 40). Bence Avarlar ve Kırgızlar (eski isimleriyle Kırkır yahut Kırker'ler) herhangi bir Milâddan önceki Türk devletinde Rum ve Slav hudutlarında muhafızlık gibi bir vazifede bulunmuşlar (Bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* hş. s. 187, 328). **152** — HYACİNTH-BİÇURİN, *Sobranye sved.* I, 284. **153** — MARQUART, *Komanen,* 32, 69, 74; fakat s. 77 de ihtiyatlı olup onların Türkleşmiş olmalarını da mümkün görmektedir. **154** — İgrek ve Çigrek için bk. yukarıda Hş, 76. **155** — Usunların Isık-göl yanındaki başkenti Çin kaynaklarında «Tche-hu», yahut «Tche-ko» yazılmıştır; bu isim MAHMUD KAŞGARÎ de III, 24 «Barsgan yanındaki şehir Yavgu» ile bir olsa gerektir. Burada kitabelerde bulundu (bk. *BASR,* 1909, s. 774). **156** — Bu kavim isminin Arap kaynaklarında *B* harfi *Y* ile yazılarak *Haytal* meşhur olmuştur, yoksa aslı *Habtal*'dır, diğer yazılış şekli de *Yeftel*'dir, ki bugün dahi maruftur; bunu ilk olarak F. W. K. MÜLLER tesbit etmiştir; bk. yine H. W. BAİLEY d. *BSOS.* VIII, 892. **157** — *Varvaliz*'in *Avar* isminden geldiği ve Eftalitlerin başkenti olduğu için bk. MARQUART, *Eranşahr,* 84, *Wehrot,* 44, 144. Buna dair esas kayıt EL-BÎRÛNÎ'dedir; bk. Z. V. TOGAN, *Biruni's Picture,* s. 44. **158** — HYACİNTH-BİÇURİN, *Sobranye,* I, 252-3. **159** — PTOLEMEÜS, *Geographia,* VI, 15, § 2 Οιχαρδ ; bu ismin Uygur ile birleştirilmesi için bk. GRİGORYEV, *Vostoçnıy ili Kitayskiy Turkestan,* II, Petersburg, 1873, s. 70 PAULY-WİSSOWA'da yazanlar Ptolemeüs zamanında Doğutürkistanda Uygurların bulunmadığı zihniyeti yüzünden bu kelimeyi başka türlü izah etmişlerdir;fakat Oykhard nehrinin menbaı olan Ανζακι ν ε κος dağları da -bizim τοορκοι (Türkler) olmasını muhtemel gördüğümüz τορρνοι Sakalar gibi- Ασκαταγ =Askartag=Azıgart tağ=Orta Tiyanşanda olmuştur. Yukarda Izığart zikredilmişti. Bu umumiyetle Türk dilinin eski devrinden kalan mühim bir vesikadır; yâni Toornoy'ların dilinden olacak. **160** — *Sibirya* Türklerinde büyük «kam» lara «tarkhan» deniliyor, Yakutlarda dünya ve nebatat ilâhı *Ana darkhan khatun*'dur (POTANİN, *Oçerki severo-zapodnoy Mongoliyi,* II, notlar kısmı, s. 38). Yakutların en kuvvetli uruğunun ceddi İlley de bir demirci idi. (A. SEROŞEVSKİ, *Yakutı,* I, Petersburg, 1896, s. 189), halbuki o ayni zamanda bir Şaman

idi (s. 187). Diğer bir uruğun ceddi *Deli-Darkhan* idi (s. 191); bunlardan Çeke Us askerlik talim etmiş, harp silâhları yapmış, ayni zamanda bir hekim, filozof'tu (s. 228). Yakutlarda demircilik irsî idi. Akideye göre bu demirciler 9 uncu batında fevkattabiî kuvvete mâlik oluyorlar. Hikâyelerde Darkhan sülâlesinden «aziz» sayılar muhterem ustalar zikrolunuyor (s. 632). 13-14 üncü asırdaki Çagatay ulsu tarhanları da 9 uncu batna kadar cezalardan muaf tutulup, imtiyazları da 9 batına kadar yararlıkta kalıyordu (HAYDAR DUGHLAT, *Tarihk-i Rashidi*, ed. DENİSON ROSS, s. 55-6). Demirciler neslinden gelen Çengiz Han da bazan tarkhan tesmiye olunuyor (POTANİN, *Oçerki*, IV, 803) ve Darkhan dağlarında ona nisbet edilen «Örüs» vardır (a. e. a. s.). A. ALFÖLDİ gerek *han*'ların, gerekse *kam*'ların demirci *tarkhan*lardan türediğini bahis mevzuu etmiştir (*Magyar Nylev*, 1932, s. 327, bk. yine o, *İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, 1943, s. 507-519),. fakat yazılarında mehazlarını göstermemiştir. EBERHARD'a göre *Belleten*, XI, 323-26) tarkhanlara ait ilk Çin kaydı M. s. 399 da görülüyor, halbuki «İlek Khan» ismi daha M. s. 250 den başlayıp geçer (a.e.s, 388). *Khan* lâkabının ise Hunlarda, daha M. ö. mevcut olduğunu ayni EBERHARD zannediyor (a.e.s. 339). Türk menşe efsânelerinin Çin rivayetleri BAHAEDDDİN ÖGEL tarafından, incelenmiştir: *Uygurların menşe efsânesi*, AÜDTCFD, VI, 1-2, **161** — «23 Türk» ve «22 Türkmen» e, yani gerek Türklerin ve gerek Türkmenlerin 24 er uruğdan mürekkep olduğuna dair rivayetlerin (bk. yukarıda Hş. 103) tarihe uygun olduğunu isbat edebiliyoruz. 22 *TÜRKMEN* uruğu Oğuznamelerde olduğu gibi Mahmud Kaşgarîde de sayılmıştır (c. I, s. 26-27), kalan iki uruğun iki Khalaç uruğu olduğunu da ayni müelliften öğreniyoruz (c. III, s. 307). *TÜRK*'lere gelince bunun *Çigil, Barsgan, İlaq* ve *Tüng* (yahut *Nutal*) ismindeki 4 esas kabılesinden bk. *İbn Fadlan* hşr. s. 312-13) ve 10 falcıcı, hünermend urug (yani Çin kaynaklarındaki *5 Tulu. Çu-mugon, Hulu-kiu, Se-şe-ti, Türkiş, Su-ni-şi* ve *5 Nu-şe-bi: Asıg-kiu, Ku-şu, Basaygan, Asige-nişu, Ku-şu Çoban;* bk. SCHEGEL'-*Karabalgasun*, s. 111; HYACİNTH-BİÇURİN, *Sobranye*, I, 354-56; DEGUİGNES, tercümesi, II, 437-8) denilen «Onok» boyları maruftur. Göktürklerin diğer 10 uruğunun keşfi sanskritçi F. W. THOMAS ve STEN KONOW'a (*Two medieval documents from Tun-huanag, Oslo*, 1929, s. 10-31 ve FW. THOMAS, d. *ZDMG*, XCI, 13-14) ve tahlili şerefi de Sanskritçi ve İraniyatçı H. W. BAİLEY (*Ttaugara*, d, BSOS, VIII, 884 v.d.) ve W. B. HENNİNG (*Argi and the Tokhariens*, d. BSOS, IX, 1938, s. 553 v. d) e ait olan «*Saka-Khuten-Barahma yazılı kavimler ve cografî isimler listesi*» dir, ki hafriyat esnasında Tun-huang'da bulunmuştur. M. s. 8. nci asırdan geç yazılmadığı kabul olunan bu listede «Sî-tsou», yani Uyguristanın, «Kumidh-Balık» tesmiye olunan Kamul, «Sa chou» yani Tun-hunag ve «Kam-tsieu» yani Kansu vilâyetlerinde yaşıyan Göktürk (Tu-kiu) urukları sayılmıştır. Bu vesikanın Ortaasya tarihi için çok büyük kıymeti haiz olduğunu (the most valuable documents for the history of Central Asia) kaydeden W. HENNİNG zikredilen kabile isimlerini açmakta H. W. BAİLEY'in mesaisini ikmal etmiştir. Bu vesikaya göre Doğu «Hakanı Türkleri» (the royal clan) da on uruğmuş. Bunlardan *5 Tölös: Yaglaqar, Busqut, Küräbör, Qorbar; 5 Tarduş: Sikär-Tugara, Eyabör, Çarıg, Yabutkar* ve *Yalpagut*. Bu son urug, yani Yalpagut (yani Alpagut) hakkında «Karatağ'da yaşıyan» denilmiştir. Bu Karatağ fikrimce Buruhkuru dağları olacak. Bu on uruğdan başka bu Saka-Khuten-Brahmi listesinde «Sülmi'de yaşıyan Bayırqu ile Çumul» (Çin kaynaklarındaki: Çu-mi) zikredilmiş ve bu Çumul'lar şimdiki Manas tarafında yaşamıştır. Burada Tarduş uruklarının başında zikredilen *Tugara* Ortaasya tarihinin büyük meselelerinden birinin halline yardım etmektedir. Bu isim Tokhar denilen kavmin ismi olacaktır. Eğer «Tokharlar» hakkında bizim yukarıda, s. 39 da ileri sürdüğümüz fikir doğru ise, yani «Tokhar» aslında bir Türk uru-

ğunun ismi ise; o vakit bu ismi taşıyan İranîler, şimdi eski «Tokharistan vilâyeti» yerinde bulunan «Katagan vilâyeti» Tacikleri gibi olmuşlar, yani bu vilâyete kendi ismini veren bir Türk kavminin ismini taşımışlar demek olur. Bir hâkim Türk kavminden «Tokhar» ismini alan kavim bir Aryanı kavmi ise, nasıl olur da «Tokhar» in diğer şekli demek olan «Tugara» ismini taşıyan kavim Göktürklerin bir kabilesi sayılır? Bence bu Göktürk «Tugara» ları Tokharistan vilâyetine ve oradaki İranîlere kendi ismini veren Türk uruğu olsa gerektir. HENNİNG'in kat'î bir fikir ileri sürmeden kaale aldığı Oğuz uruğu ismi olan *Tüker* de bu *Tugar*'in palatal şekli olabilir. Şayed *Tukhar (Tugar)* ismi ta bidayetinde dahi bir Türk kavmi ismi olmayıp bir İranı yahut Aryanî kavmi ismi olmuş ise, bu Aryanî kavmin bir kısmı Göktürklere karışarak Türkleşmiş ve kendi ismini muhafaza etmiş demektir. Bunun emsali çoktur: Batı Göktürkleri urukları arasındaki Asıge, yani Ezgiş isminin, As-kişi demek olduğu fikrindeyim. Malûm olduğu üzere As'lar pek eskiden Türklere karışmış olan bir İran kavmidir. Daha M. ö. 3 üncü asırda Çin kaynaklarında zikredilen 24 lü Hiung-nu teşkilâtının başında gelen 4 esas Hun kabilelerinden birinin ismi *Lan* yahut *Alan*'dı .(DE GROOT, 55; HYAÇİNTH-BİÇURİN, *Sobranye Svedenyi,* 15 ki *Alan* ile birleştirilebilir. Hazar hakanları yanında bir aralık *Asatarkhan* yani As'ların tarhanı birinci mevki tuttuğu gibi Kırım hanlarında da As'ların çoktan Türkleşmiş ve «Tatar eşrafı» sayılmış olan şubesi, *Şırın*'lar ön mevkide idi. Bence As, Alan ve Tukhar gibi kavimlerin mühim kısımlarının Türkleşmesi daha Hunlar devrinden çok evvel husule gelmiştir. Fakat Tokharların kendi dillerini muhafaza edenleri de, onlardan kalan yazılardan anlaşıldığına göre, Doğutürkistanda bulunmuştur. On uruğun isimlerinin BAİLEY ve HENNİNG tarafından okunan şekillerine yapılacak teklifler vardır, fakat burası teferruata girmenin yeri değildir. Yalnız HENNİG'in (s. 5-59) «Kansu, Şa-tsou ve Şi-tsou vilâyetlerinde Türk, bilhassa Tölös uruklarının *sokulması*» (*infiltration of Turkish*) vesikanın naşirlerinin (THOMAS ile STEN KONOW'un) zannettikleri gibi, 8 inci asrın son yarısından daha önce vaki olduğu» nu kabul eylediğinin ehemmiyetini kaydetmek isterim. Çünkü DE GROOT'un Hunlar tarihinde Uç-Turfanın, eski Çin kaynaklarının M. ö. ki kayitlerinde, *Ven-su* ismi altında zikredildiğini ve bu kelimenin *Aksu* demek olduğunu ileri sürdüğünde, BARTHOLD (*Annalı,* Petrograd, 1923, N. 2. s. 266) «Miîâddan önceki devirlerde Doğutürkistanda daha Türkler yoktu, binaenaleyh aksu gibi halis Türkçe kelime o zaman olamaz» diye reddedivermişti. Şimdi BARTHOLD-un bu mütalâasının yersizliği anlaşılıyor. Saka-Khuten-Brahmi vesikasında beş Turduş uruğundan biri sıfatiyle zikri geçen *Çaruq* uruğu Aksudan daha cenupta Barçuq, yani Tumşukta yaşamış ve orada da zamanımızın âlimleri tarafından Saka gurupuna idhal edilen bir İran kavmi Çarıq-ların arasında bulunmuş ve Türkler arasında akalliyet olup yabancı (yani Türkçe) sözler almışlardı (STEN KONOW, *Ein neuer Saka-Dialekt* d. SBPAW, 1935, 798). O halde biz Türk (MAHMUD KAŞGARÎ ve EL-BÎRÛNÎ) ve İran (FİRDEVSÎ) rivayetlerinin Kaşgar'ı eski Türk hükümdarları tarafından kurulmuş ve ilk ismi Ordukent olan bir şehir göstermelerinin tarihe uygun olduğunu kabul edebiliriz.

Diğer taraftan bu Saka-Khuten-Brahmi vesikasında Uyguristanın Uygur, yahut Gaoçang ülkesi demeden «Si-tsou» ülkesi tesmiye olunması mühimdir. Çünkü isimleri muhtelif şekillerde yazılan (meselâ PELLİOT, d. *T'oung Pao,* 2. serie, XII, 674-5: *Kiu-che;* DEGUİGNES, terc. I, 47 : *Tche-su;* MARQUART, Komanen, 64, 77: *Kü-sü;* BRETSCHNEİDER, Med. Res. I, 344: *Che-shi, Kiu-shi* ve *Kü-sze;* Biçurin, III, 88-v.d. *Çi-şı;* EBERHARD, Çinin şimal komşuları, s. 97: *Cu-si,* 243: *Chü-shih* ve saire) bu *Si-tsou*'lar Milâddan önceki devirlerden başlayıp Milâddan sonra 460 ta Huey-hu'lar tarafından işgal edilip *Kao-çang* ismini alınca bu

eski isimleri bırakıldı, yahut eski ehemmiyetini kaybetti. Halbuki Saka-Khuten-Brahmi, vesikasında Tölös ve Tardus urukları zikredildiği, yani bu Saka-Khuten vesikası yazıldığı sırada ne Kaoçang ve ne de Uygur isimleri daha vardı. O halde bu vesika Milâddan sonra 480 de bu ülkeye Huey-hu'lar kendi valilerini tayin ettikleri zamandan önceki bir devre ait vaziyeti gösterir. Bu vesikanın daha muahhar, meselâ 8 inci asırda yazıldığını gösteren birer mukni delil meydana çıkarılsa dahi bu keyfiyet vesikanın daha Huey-hu'lar gelmeden önceki vaziyeti göstermesi ile tenakuz teşkil etmez; 12-13. asır Arap müellifleri dahi Türkistandaki Türk uruklarını 9 uncu asırdaki İBN KHURDÂDBEH ve 10 uncu asrın CEYHÂNÎ'sinden naklen sıralarlar. Herhalde *Doğutürkistanın 8 inci asra kadar ancak Aryanı kavimlerle meskûn olup, Türklerin buraya ancak bu devirden sonra gelmeye başladıklarına dair nazariye şimdi bu Saka-Khuten-Brahmi vesikasının keşfi ve tahlil sayesinde suya düşmüş bulunuyor. Keza şark Göktürklerinin Tokuzoğuzlarla ayni kavim olduğuna dair çok ısrarla ileri sürülen fikirler de İngiliz âlimlerinin tahlil ettikleri bu vesika sayesinde boşa çıkmış bulunuyor.* Hülâsa 24 Türkmen boyu olduğu gibi, «Türk» ismini taşıyan esas zümrenin boyları da 24 olmuştur.

Isık Göldeki Barsganı ve Orhundaki Tokuzoğuz paytahtını, 4 aylık yolu Türk devlet postasında 40 günde kat'ederek ziyaret eden *Tamîm bn Bahr*'in marşrutu, gidiş ve dönüş yolları birleştirilerek, nakledilmiştir. Bu elçi «hiç köy ve kasaba bulunmıyan» 60 günlük boz kır sahasını 20 günde katettikten sonra (yani dönüş yolunda), 60 günlük mamur sahayı 20 günde katetmiştir. Bu saha muhakkak, ki *Kamul-Koço-Küça* ve *Barsgan sahası*dır. Tamimin bu saha ve ahalisi hakkındaki sözleri «O 20 gün biri diğerine bitişik köyler ve mamur ülkeden geçti. Burasının ahalisi *kamilen, yahut ekserisi* Türklerdir. Bunların bir kısmı ateşe tapan mecusiler, diğer kısmı da zindiq (yani manihaist) lerdir» şeklinde nakledilmiştir (İBN AL-FAQÎH, Meşhed yazması, vr. 170a: Thumma sâra (Tamim) ba'da dhâlika 'işrîna yavman fî qurâ muttasila ve 'imârât kathira, ahluhâ kulluhum av aktharuhum atrâk, minhum 'abadat al-nirân 'alâ madhabi 'l-macûs ve minhum zanâdiqa). Bu kayıt h. 8. inci asrın ortasında Küça-Karaşehir, Koço Kamul sahası ahalisinin hepsi, yahut kahir ekseriyeti Türk olduğunu sarih olarak göstermektedir. Türklerin yanında akalliyet olarak yaşıyan gayrıtürk unsur da burada bahis mevzuu olan Tokharlılar, Sogd musta'mirecileri ve Çinliler olmuştur. Ben bu meseleyi «Şarkîtürkistanda kadim Küçalilerin medeniyeti» ünvaniyle *Yeni Türkistan* mecmuasında, 1927, N. 7, s. 29-38 neşrolunan yazımda izah etmiştim. Tamim bn Bahr'in bu sözlerinin hakikî mânası şimdi isimleri zikredilen İngiliz âlimleri tarafından tahlil olunan İranlı ve diğer Aryanı unsur, Batıtürkistandakilerinden farklı olmak üzere, Doğutürkistanda «Saka-Khuten-Brahmi listesi» ndeki malûmat ile daha iyi anlaşılmış bulunmaktadır. Yani daima Türk ekseriyeti arasında bir akalliyet olarak yaşamışlar ve medeniyetçe Türklere faik olmakla beraber kendi dillerini ancak bazı yerlerde 8 inci asra kadar muhafaza edebilmiş, sonra Türkleşip kaybolup gitmişlerdir. Dokuzoğuz meselesi son yıllarda Prof. LAZSLO (Analecta Orientalis), Pulleyblank, *The Background of the rebellion of An-lu-shan,* 1955 Newyork, 168-169 ve *M. Hamilton* tarafından müteaddit defalar ele alındı. **162** — Hafriyat esnasında bulunan ve Khuten mıntakasında konuşulduğu anlaşılan eski bir İran dili «Saka dili» diye tesmiye edildiği gibi, Küça ve Karaşehir mıntakasında konuşulan diller arasındaki bir Aryanî dili de «*TOKHAR DİLİ*» ismi ile tesmiye olunuyor. Yani şimdiki ilmî edebiyatta böyle tesmiye ediliyorlar. Fakat bu dillerde konuşan milletlerin bu evrakın bulunduğu yerlerde yaşadıklarına dair açık kayitler bulunmadığı gibi, bu kavimlerin kendilerini nasıl isimlendirdikleri de pek belli değildir. Fakat Tokhar dili meselesine dair tetkikat sanskritçi ve iraniyat-

çı F. K. MÜLLER'in *Toxrī und Kiuşan* (d. SBPAW, 1918, s. 566-586) nam makalesiyle yola girmiş, sanskritçi ve iraniyatçı H. W. BAİLEY *Ttaugara* (d. *BSOS*, VIII, 1937, p. 883-922), W. Henning, *Argi and Tokharians* (d. *BSOS*, IX, 545-571) ve çiniyatçı G. HALOUN, *Zur Yüeh-chih-Frage* (d. *ZDMG*, XCI, 1937, 243-318) ve yine çiniyatçı MAENCHENHELFEN, *The Yüeh-chih Problem reexamined* (d. *JAOS*, LXV, 1945, p. 71-81) unvanları altında meydana koydukları makaleleri ile meseleyi aydınlatmak yolunda büyük ilerlemeler elde etmişlerdir. Vardıkları netice itibariyle biri diğerinden az farklı olan bu tetkikat ve faraziyeler sistemine göre, Saka ile Tukhar biribirine pek yakın iki Aryanî kavimdir. Kuşan (yahut Kuşa) lar Yüeh-çih ordasındaki Saka eşrafının ismidir. Kaşgar kelimesi de Kaş hükümdarı mânasında onların dilinde bir isim olacaktır. Kuşa da Tokharcada eşraf demek olacaktır. Çin menbalarındaki Yüeh-çih'ler klâsik müelliflerdeki Tokharoi ile ayni kavimdir. Tokharca yazılar iki şive arzeder. Bunlardan biri *A Tokharcası*dır, ki Çin kaynaklarında kendisine Agni denilen Karaşehir Tokharlarının dilidir. Bunlar kendilerine *Arsi* demişler, Uygurlar da bunlara *Twgr* (Tukhrı) demişler. Diğer şive *B Tokharçası* olup, bu Küça'da yaşıyan Aryanîlerin dili olmuş, fakat bunların kendilerini nasıl tesmiye ettikleri meçhuldür. Amuderyanın yukarılarındaki Tokharistanın ahalisi bu Tokhar dilinin hakikî hâmili sayılıyordu. 1936 da Bonn'da in'ikad eden beynelmilel müsteşrikler kongresi esnasında H. W. BAİLEY, W. HENNİNG ve G. HALOUN'a Tokharistan Tokharlarının dili malûm İran dilinin bir şivesinden ibaret olduğunu gösteren bazı kayitler EL-BİRÛNİ'nin nüshası Bursada Kurşunlu Camii Kütüphanesinde bulunan *Saydana* kitabında bulunduğunu haber verip ondan çıkardığım notları gösterdim. İhtimal bunun tesiriyledir, «Tokharistan Tokharçası» m Doğutürkistan Tokharçasının temeli sayılmaz oldu (bk. H. W. BAİLEY, BSOS, VIII, s. 893, W. HENNİNG, mezkûr makale, s. 547). Hafriyatta yazılı vesikaları bulunan ve «Dört Tukhri» tesmiye olunan kavmin dili W. HENNİNG'in ve MAENCHEN-HELFEN'in fikrince Karaşehir, Koço ve Beşbalık taraflarının Türklerden önce konuşulan dili imiş. Bunlara göre *Usun* (Wu-sun) ismi bile *Arswn*, yani *Ars(As)* isminin Çinceden muharref şeklinden ibarettir. G. HALOUN'a göre, Usun dili Tiyanşan sahasında konuşulan ve kendisince her iki Tokharçanın umumî ismi olarak kabul edilen *Arsi* dilidir ve Orhun yazıtlarındaki *Tokuz Ersen* de bunlardır. Ayni HALOUN'a göre, Çince *Yüeh-çih* ismi de eski bir telâffuza göre, *Zguya(ka)* okunabiliyor ve bu da *Skyth* demek imiş. İsimlerini zikrettiğim bu tetkikçilere göre, bütün bu Batı ve Doğutürkistan Saka, Usun-Ars, As ve Tokharları Sarmat umumî ismi altında maruf olan Alan-As'lardan ibarettir. Çinliler Tokharları M. ö. 4 üncü asırdan başlayıp Yüeh-çih ve Ta-hia isimleri altında tanımışlar. Bunlar M. ö. 2 nci asırda cenuba, Hindistana olduğu gibi batıya doğru da hareket edip, Don nehrini geçmişler ve Milâd sırasında batıda Tuna'dan, doğuda Peiping'e kadar uzanan bütün saha bu Alan, As ve Arsi'lerin idaresinde bulunmuştur. Malûm olduğu üzere, şimdiki Kafkasya Osset'leri eski As'ların halefleridir. MAENCHEN-HELFEN'e göre, şimdiki Osset'lerin en garbî uruğu olan Digor'lar eski Tokhar(Twgr)ların bakiyesidir.

Bütün bu ince elenen nazariyelerin dayandığı esas Doğutürkistanda bulunan yazmalarda *Enektet* (yani *Hind*) dilinden *Tukhriça*'ya çevrilmiş eseri ben *Türkçe*'ye çevirdim demek gibi bazı kitap sonundaki istinsah kayitleri, TORGUS, POMPENİUS'ün zayi olan bir eserinde bize vasıl olan fihristinde 12 ve 42 nci fasıl başlarında geçen *Tokhar* ve *Asiani* isimleri, ve Çin kaynaklarındaki bazı müphem kayıtlardır; kalan tarafı ekseriya mütalea ve faraziyelerden ibarettir. Daha MARQUART (*Komanen*, 77 v.s.) Goat-si (Yüeh-çi), Kü-su (Kuşan), Kien-ku (Kırgız) ve A-sun (Usun) - ların pek eskide (frühzeitig) Türkleşmiş hindocermen kavimleri olmalarını bir ihtimal olarak varid görüyordu. O vakit bunların simalarına ait Çin

kayıtlarına dayanılıyordu. Şimdi hafriyatta bulunan lisanî vesikaları bu kavimlere atfetmek imkâm hasıl olunca, o kavimlerin Orta-ve Doğuasyadaki medenî rollerini takdir hususunda da mübalâğa ediliyor. Tokhar meselesi ile meşgul olan Pragalı âlim PAUL POUCHA Tokharçadan Çinceye «bal» mânasında «mit» kelimesi geçmiş olduğunu isbat yolunda inanılması güç faraziyeler ileri sürmektedir (*Archiv Orientalni*, IV, 79, 88, VI, 57). Bu gibi yazıları okurken meselede fazla zorlanma olduğu açıkça göze çarpar.

Zikri geçen PAUL POUCHA Tokhri denilen dilde konuşan kavim ile Tukhri, yahut Tokhar kavmi başka olduğuna; Tokharların İranlı bir kavim olduğuna; Fransızca demek Frankların dili demek olmayıp romanlaşmış Keltlerin dili demek olduğu gibi, «Tokhar» kelimesi de, ismi meçhul olup ancak dilinde yazdığı kâğıtları hâtıra olarak bırakan bir kavim üzerinde hâkim olan bir İran kavminin ismi olduğuna dair fikirler ortaya atmıştır (*ZDMG*, XCIII, 204). Bence bu fikir doğrudur. Yalnız Tokharistandaki Tokharlar bir İran şivesinde konuşan kavim iseler de, onlara o ismi veren kavim, yukarıda, s. 39 da, DR. FEİST'in fikrini de naklederek, anlattığım gibi, bir Ural - Altay kavmi görünüyor. Bunun gibi Karaşehir taraflarında yaşıyan Aryanî kavme kendi ismini veren kavim de bunların üzerinde hâkim olan ve ismi Saka-huten-Brahmi listesinde Doğu Tukiu'larımn 5 Tarduş uruğundan biri olarak kaydolunduğunu geçen haşiyemizde bahis mevzuu ettiğimiz Twgr (yani Tugr), yahut Twgri (Tukhrı) Türk kabilesi olacaktır. Bence As, Alan'lar gibi, bir Türk uruğundan Tıgr ismini alan Aryanî kavim de Türkistana büyük Türk Saka devleti kurulduğu zaman, ihtimal daha önce M. ö. 13 üncü asırda ilk Aryanîler, Horezmliler geldiği sırada gelen zümrelerdir. Bunların siyasî zümreleri Türklere karışmış ve Hunlara bir Türk, Hun uruğu sıfatiyle karışan Lan (yani Alan) kabilesine bakılırsa bunlar çok eski zamanda Türkleşmişlerdir. Kafkasyada olduğu gibi, Tiyanşan sahasında da öte beride Türkleşmeden yaşıyan kısımları olmuş ve bunlar Hind medeniyeti tesirine düşmüşlerdir. Fakat bunların asıl vatanı Tiyanşan değil, yine Kafkasyadır.' MAENCHEN-HELFEN Mogol uruklarından *Asiut*'u *As-ut*, yani Aslar diye okumuş ve Calayır boyunun bir uruğu olan *Tokhraut*'ların ismini de *Tokur-ut*, yani Tokr'lar diye izah etmektedir, ki pek yerinde bir izahtır. Sebebini izah edememekle beraber Bizanslıların Moğolları *Tokharoi* tesmiye ettiklerini de zikretmiştir. Bunun gibi Önasyada Akkoyunlular arasında *Tukharlu* uruğunun bulunduğunu da (bk. *İslâm Ansiklopedisi*, Türkçe neşri, II, s. 252-253) zikretmeliyim. Tokharistan Tokharlarının diline ait EL-BÎRÛNÎ'nin *Saydana*'sında, Ortaasyanın diğer mahallî dil ve şivelerinden alınan kelimelerle birlikte neşretmek fikrindeyim. Bunu Prof. H. W. Bailey ile birlikte yapacak olmuştuk, harp dolayısiyle geri kaldı. Bu kelimeler arasında «khiyarek-i bî-ber» vardır, ki bu şivenin tam bir İran şivesi olduğunu açıklamak için bu kelime bile kâfidir. Bu Tokharların diline dair MUQADDASÎ'nin kaydı vardır. Bunu daha önce MARQUART (*Eranşahr*, 206) görmüştür, bu da EL-BÎRÛNÎ'nin kayıtlarına uygun gelmektedir. HENNİNG'in Koço ve Beşbalık şehirlerinin eski dili Tukhr Aryanîcesi olduğuna dair fikri ancak Koço ile, Beşbalık şehirlerinin manihaî vesikalarda, GARDÎZÎ ve *Hudûd al-Âlem*'de «Ciniyançkent», «Pençket» gibi İranlı ahali tarafından kullanılan isimleri ile zikredilmiş olmasına dayanmaktadır; halbuki bu isimler her iki şehrin hakikî isimlerinin İranca, yahut ahalisinin Aryanî olduğunu göstermez. Bu ticaret merkezlerinin daha bidayette Türkler, Çinliler ve İranlılar gibi muhtelif unsur tarafından tesis olunduğu ve her millet bunlara kendi dilince isim vermiş olduğunu kabul etmek daha doğru olur. Çünkü Çinliler de Beşbalık'a kendi kendilerince Peh-ting, yani «beşşehir» demişlerdir. Bu isim bu şehrin ahalisinin Çinli olduğunu göstermez.

163 — Bk. STÜBE, *Die Reiche der İndogermanen in Asien*, Berlin, 1910, s. 438;

MARQUART, *Eranşahr*, 90. Fakat kelimenin asıl sanskritçe şekli olan *çramna* da Türkistanda kullanılmıştır (AUREL STEİN, *Ancient Khotan*, 68). Keza Tokharça demlen dilde de *şaman sözü* «rahip» mânasında gelmiştir (*Revue Archaeologique*, 1912, p. 174). Türk-Kuşanlar devrinde bu kelime ile «buddist Türk» ler ifade edilmiştir (bk. Dr. G. SUPKA, *Buddistische Spuren in der Völkerwanderungskunst*, d. *Monatschrift für Kunstwissenschaf*, X, 1917, s. 222 Prof. DUMEZİLL, 18. XI. 1955 tarihli konferansında *Qam* kelimesini, eski Amerikalılarda *Gham* şeklinde söylendiğini zikretmiştir. Yâni Qam kelimesi Sibirya'dan eski Amerika yerlilerine geçmiş idi. **164** — STRABON Sarıkamışı *Maiotes* diye yazmış, bu cihetten bazıları bu ismi Azak ile karıştırmışlardır. **165** — Amuderyanın Ogurça yanında Hazar Denizine munsap olduğu devirler için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, I, 419-426. Arsak'ın Dae (Dahae)'lerden ve Skit olduğunu söylıyen STRABON onun Baktralı olduğuna dair bir rivayeti de naklettiğinden ve Dae'ler de zamanımızda ismi Dehistan mevkii isminde saklanan bir «göçebe İran kavmi» telâkki etmek (bk. meselâ BAİLEY, *BSOS*, VIII, 899) adet olduğundan Arsaklıları menşe itibariyle Türk saymak umumun itirafını kazanmış değildir. Ben de bu hususta kat'î bir şey söyliyemiyorum. Daha'ların Türklüğü hususü ise üzerinde durulmaya değer bir keyfiyettir. STRABON (VII, 3. § 12) Dak'ların ismini kendisinin Dae diye yazdığı Daha'ların ismiyle birleştirdiği gibi, bu ülkenin bugünkü sakinleri olan Adaylar da kendilerini bu ülkenin otokhtonu sayıp, gerek kendileri ve gerek komşuları onların ecdadının efsânevî devirlerde kurduğu Adağı devletinden, bunun inkırazından bahsederler (bk. A. NESTROV, «Aral stepleri hakkında Kırgız-Kazak rivayetleri, *ZVORAO*, XII, 095-0105). Yoksa eski *Daha*'ları Türkmenlerin *Teke* kabilesinin ismi ile birleştiren VİVİEN DE SAİNT MARTİN (*Etudes de geographie ancienne asiatique*, II, Paris, 1850, p. 267) ve S. P. TOLSTOV'un (*Osnovniye voprosi drevney istoriyi Sredney Aziyi*, d. *Vestnik drevney İstoriyi*, I, Moskeva, 1938, s. 196) fikirleri daha makuldür, çünkü Teke ismi Azerbaycan Köroğlu rivayetlerinde *Taka* şeklinde de zikredilmektedir. HERODOT I, 125 *Dahoi*'leri yine Margiana (Merv) da zikredilen *Mard* ve *Dropik*'lerle, diğer bir yerde (VII, 85) menşe ve dil itibariyle Pers oldukları tasrih edilen «*Sagarti*» larla birlikte «göçebe Pers urukları» sıfatıyla zikretmiştir. AMMİANUS ise, (XXII, 8) Daha'ları Pontus'da *Kolx*'lara yakın yaşıyan *Bizar* ve *Saper* (yâni Bizal ve Sabır) dediğinden ve sonra Hazar camiasında görülen iki kabile ile beraber zikretmiştir. TACİTUS ise (Annales XI, 10) *Sind* tesmiye ettiği *Gürgân* ve cenubundaki kavimleri aryen, şimaldeki kavim sıfatıyla Dahia'ları Aryânî olmayan kavim olarak zikretmiştir. RİG-VEDA'da Daha'lar, Dâsa Derbekler de *Dribhika* ismi altında zikredilmiştir. Daha'ların yanında Baktriya-Horezmle Gürgan (Herkanya) arasında zikredilen kavimlerden, *Attasi, Anariak*, yani gayri Aryani, *Derbek, Khomar, Kom* (*Kon*, yahut *Kun*), *Akinak, Tamarus, Salatar, Uran* uruklarını Türk; *Aria, -Amard, Kadusi, Astaban, Arsit, Sirakine, Skord, Maruki, Amarisp, Zariasp* kavimlerinin İranlı olduklarını zannederim. Yalnız bu davanların isbatı ile burada meşgul olamıyorum. **166** — Bk. W. TARN, *The Greeks in Baktria and India*, Cambridge, 1938, p. 118, 229, MAHMUD KAŞGARÎ, III, 307. **167** — HYACİNTH-BİÇURİN, *Sobranye*, III, 4. **168** — A. HERRMANN, *Die Seidenstrasse zwischen China und Syrie*, Berlin, 1910. **169** — Buna ait rivayetleri W. BARTHOLD *Vostoçniye Zametki*, I, Leningrad, 1927, s. 11-27 de toplanmıştır. **170** — Semerkande Çin kâğıtlarına ait kayitleri J. V. KARABACEK *Neue Quellen zur Papiergeschichte*, Wien, 1888, toplamıştır, İstanbulda bulunmaz. **171** — HİOUEN-TSANG, *Histoire de la vie*, ed. STAN, JULİEN, Paris, 1857, s. 54-58. **172** — *Tokuzoğuz-Göktürk meselesi* için bk. BARTHOLD, 12 *Vorlesungen*, s. 33, 54-4. Lehçeler arasında müşterek bir «Mischdialekt» için bk. W. RADLOFF,

Alttürkische Studien, VI, d. BASR, 1911, s. 442-5. Tokuzoğuz-Uygurların Göktürklerden ay-rı bir camia olduğu yukarıda Hş, 160 taki malûmat, 15 ve 12 Huayhu (Ko-kü), 9 Oğuz ve 10 uygur uruklarının isimleri (bk. F. HİRTH, *Nachwort zum Tonjukuk,* 36, 132; W. RADLOFF, *Das Kudatku Bilik,* I, Einleitung, s. LXII v.s.; MARQUART, *Komanen,* 36-37, 59, 76-7, 200-201 ve P. PELLİOT, d. *JA,* 1920, Avril-June, p. 135) ile karşılaştırmak kâfi gelir. «*Dokuzoğuz*» ancak dokuz kabile demektir. Bu meseleyi LİU MAU TSAİ (Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken, 1958 Wiesbaden, 591-93) epey aydınlatmıştır. Ona göre *Göktürklere* ve *Dokuzoğuzlara Uygurlar* (Hui-ho) dahildir. Hatta bu isim Dokuzkabile listesinin başında gelmektedir. Bunlar *Tiele* kabilelerinden dokuzundan ibârettir. Baştaki yedisi beraberdi, sonra dokuz oldular. Uygurların Dokuzoğuz'u ise başka kabilelerdir. Yâni Göktürk Dokuzoğuz'una dahil olan *Hui-hu*'ların dokuz kabilesi 713-743 senelerinde zikrolunuyorlar. Bunlar arasındaki *Ko-sa*'lar «*Guz*» olabilir. Bir de Soğd'larda dahi dokuz aşiret olmuş imiş (Pulleyblank, *The Background...*). Kansu Uygurlarında Göktürklerin dokuz aşiretinden olan *Buku*'lar ve Oğuzlardan *Döker*'ler ve *Çarığlılar* Hoten vesikalarında zikredilmiştir. Bu *Çarığlılar* Arap kaynaklarında Horezm'de yaşıyan bir Türk kabilesi olarak da zikredilmiştir. Göktürk dokuz uruğundan *Bayırkular,* keza *Töles* ve *Tarduş* teşkilâtı, devletin sağ ve solunu teşkil etmek üzere Kansu Uygurları zamanında dahi mevcudiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Prof. F. LASZLO, (*Die Tokuz Oğuz und die Kök Türk Analecta Orientalia,* 1947) bu meseleyi bir daha ele almış. Ona göre *Ediz* ve *Tongra* kabileleri Tiele'lerden oldukları için Dokuzoğuz teşkilâtında Uygurlarla aynı zümre dahilinde zikredilmişlerdir. Bu mesele ile PULLEYBLANK (The Backround..) ve Kansu Uygurlarına dair iki eseriyle J. R. HAMİLTON da tafsilâtlı olarak uğraşmıştır. Bu gayretlere rağmen *Dokuzoğuz* meselesi tamamiyle halledilmiş sayılmaz. Göktürk yazıları Önasya Arami yazısının ayrı bir kolundan geldiği, yalnız buna Türkler tarafından *Q* harfi yerine bir *oq* alâmeti gibi bazı şeylerin ilâve edildiği kabul olunmaktadır (BARTHOLD, 12 *Vorlesungen,* 15). BARTHOLD bu yazının Kırgızlara diğer uruklardan daha önce malûm olduğu fikrindedir. S. TOLSTOY (*Vestnik Drevney İstoriyi,* I, Moskova, 1938, s. 191) Horezmde bulunan sikkelerin yazısı Orhun yazısına benzediğini kaydederek Göktürk yazısının Horezm yazısından türemiş olması fikrini ileri sürmüştür. A. FREİMANN Semerkand yukarısında Mug Tepe'de bulunan Sogd yazıları arasında Göktürk yazısiyle, meçhul bir dilde yazılan vesikadan bahsediyor (*BSOS,* VIII, 918). Bu dilin de Horezmce olduğu anlaşılırsa mesele aydınlaşırdı. Horezmlilerin ayrı yazısı olduğu, bu yazı ile yazılan eserlerin Kutayba bn Müslim tarafından imha edildiği EL-BÎRÛNÎ'de (*Al-Athâr al-bâqiya,* s. 36) mezkûrdur. Horezmin Türkler arasında Önasya kültürünü yaymak hususunda büyük tesiri olmuştur. Doğutürkistana Sanskrit yazısı girmiş, hattâ bazan Türkçeye de tatbik edilmiş ise de Batıtürkistan İranlıları ve Sogdlular - herhalde medeniyette daha ileri olduklarından olacak, ki - ne Sanskriti almış, ne de Greko-Baktriya devrinde Rum yazısını kabul etmişlerdir. Her halde bunların daha önce öğrenmiş oldukları bir alfabeleri olmuştur. Horezmde de öyle olabilir. Hindistana Sanskrit yazısını Vedik-Aryanîler M. ö. 1200-1700 lerde kendilerile beraber getirdikleri kabul olunuyor. O halde Orhun yazısına esas olan bir Önasya yazısı da ilk Aryanîler, Sogdlar ve Horezmliler geldiğinde onlarla beraber gelmiş olabilir. Bundan maada M. ö. 7 nci asırda Sakalar Önasyada bulundukları zaman oradan birer alfabenin Türkistana gelmesine sebep olmuş olmaları ihtimali de vardır. Herhalde Orhun (Sibir) yazısının Arami hattının Arsakit meskûkatı yazılarında görülen şekliyle bir olduğu kat'iyetle ileri sürülebiliyor (H. JENSEN, *Geschichte des Schiriften,* I, 296). Arsakit yazıları M. ö. 256'ya kadar çıkar. Fakat bence

Türkler bu yazıları Sakalıların M. ö. VII asırdaki Önasya seferlerinde beraber getirmişlerdir ki bu yazı Ortaasyanın kendisinde tekâmül eden bir yazıdır. Çünkü aslen Önasya yazısı olduğu halde bu alfabe ile yazılan eserler Ortaasya dışında, yani Türklerin, Sogd ve Horezmlilerin yaşadığı ülkelerin dışında görülmemiştir. Doğuavrupada *Ves*'lerin kullandığı bir yazının da onlara Türklerden geçmiş olması ihtimalim İbn Fadlan'a ait haşiyelerimde (s. 193-6) bahis mevzuu etmiştim. **173** — *Bey* sözü için bk. MARQUART, *Kommanen*, 65 ve BARTHOLD'in MARQUART's *Wehrot und Arang*, s. 39* **174** — *Karthasis* sözü için bk. A. GUTSCHMİD, *Geschichie İrans*, Tübingen, 1888, s. 2 ve NEMETH, *Asia Major*, Hirth's Anniversay volume. s. 274; onun aleyhine P. PELLİOT d. *T'oung-Pao*, 1923, s. 260. **175** — *Isıq-göl* kelimesi *Aziq-göl* sözünün *Iziq-göl* şeklinden ibaret olacağı, gölün sıcak olmadığı ve Türklerce mukaddes sayıldığı yüzünden, hatıra gelir bir keyfiyettir; halbuki gölün ismi daha en eski Çin kaynaklarında T'ang-Shu'da «Ja-hai» (Jhe-hai) «sıcak göl» diye tercüme edilmiştir. EL-BİRUNÎ de kelimeyi o mânada tercüme ederek *Isı-göl* şeklini vermiştir (Z. V. TOGAN *Biruni's Picture*, s. 52). *Mucmel al-tavârikh*'ta da kelime *âb-i garm* diye tercüme edilerek *skul* şeklinde yazılmıştır (Tahran tabı, s. 100: *skuk*), ki yine, El-Birunî'ye mutabık olarak, *Isı-köl* şeklinin muharrefidir. **176** — Mogol ve Türk dillerinin akrabalık ve eski Ur-Türkçe ve Mogolca münasebetleri tarihi ile meşgul olan N. POPPE'nin yazıları (bk. *İbn Fadlan*, hşr. s. 193) bu yoldaki neşriyatın en iyisi ise de, meselenin benim anlatmak istediğim noktadan izahı ayrıca tetkike muhtaç kalmaktadır. Materyal çoktur, fakat kendileriyle ilmî usullere uygun şekilde uğraşacak zevatı bekliyor. **177** — TABARÎ, ed, DE GOEJE, II, 1613 ve MARQUART, *Wehrot und Arang*, s. 146 ve Z. V. TOGAN, *Türkili Tarihi*, s. 54. **178** — Derbend yanında *Carag 'Âli*'nin *Künhülakhbar*'ında (Yıldız yazma nüshası vr. 497a) zikredilir. **179** — ABÛ'L-FİDÂ, *Taqvim al-buldân*, nşr. *CH. SCHİER*, Dresden, 1846, s. 216. **180** — MAHMUD KAŞGARÎ'de I, 318 *Caruq* şeklinde yazılan Kaşgar doğusunda Barçuk şehri Türkleri ismi Saka-Khuten listesinde *Caraih* şeklinde yazıldığından (bk. *BSOS*, IX, 557) bunun da eski şekli *Çagruq*, yahut *Cagrıq* olacağını zannediyorum. **181** — Bk. Z. V. TOGAN *Türkili Tarihi*, s. 54; şimdiki Çimkent şehrinin ismi Temür tarihlerinde *Çümikent diyerek* te okunacak şeklinde yazılmıştır. NASİREDDİN MARGİNÂNÎ *Meşâyikh al-Turk*, İstanbul Bayazit kütüphanesinde Halis Efendi kısmı N. 199 n. vr. 32b, Tobul vilâyeti ile birlikte «bilâd Cümükey» zikredilmiştir, ki Cümük'lerin çok geniş sahaya dağılmış olduklarını gösterir. **182** — Burada «Şato» yerine «Du-lu» okunacak. Bu zümreye mensup beş Göktürk uruğunun başında gelen uruk Çin kaynaklarında (DEGUİGNES, II, 437-8, CHAVANNES, *Documents*, s. 34) Çu-mu-kön tesmiye edilmiştir, ki *Çümük* yahut *Çumuk* demek olur. **183** — Ukraynada arabada ticaret yapanlara *Çumak* denildiği hakkında bk. BARTHOLD, 12 *Vorlesungen*, s. 92; Uygurlar da Müslümanlara, yani Müslüman Türklere, *Cumaq* demişlerdir, MAHMUD KAŞGARÎ, I, 319. Bu da Cumuk, Cümük ile bir olsa gerektir, ki tüccar olan Cümük'ler en evvel İslâmiyeti kabul ettiklerinden bu isim Müslüman Türklere tamim edilmiş olabilir. CEMÂL QARŞÎ'nin naklettiği bir rivayete göre, ilk İslâmiyeti kabul eden Türkler Şaş (yani Taşkent) Türkleri olmuştur (BARTHOLD, *Turkestan vepokhu mongol, naşestviya*, I, s. 130). Şaş, Çimkent ve Talas tarafları zaten Cümük Türklerinin yaşadığı yerlerdir. **184** — BARTHOLD, 12 *Vorles*, 70; MARQUART d. *Festschrift für F. Hirth*, Berlin, 1920, s. 291-2 bu rivayeti YÂQÛT'tan almışlardır; YÂKÛT'un kaynağı olan İBN AL-FAQÎH'in Meşhed nüshasında, vr. 168b de bulunmaktadır. MAS'UDÎ'nin ve AHMED bn HAMDAN AL-HARRANÎ'nin Göktürk hakanlarına ait rivâyetlerinden Hakanın bizzat kam, yâni şaman imamı işini gördüğü anlaşılmaktadır, bk. K. İNONTRANTSEV,

O verovanyakh drevnikh tiurkov, d. *Sbornik Muzeya Antropologi,* V. 153. **185** — TAMİM BN BAHR'in raporunun YÂQÛT'takinden mufassal şekli İBN AL-FAQÎH'in Meşhed nüshasında vr. 169b-170b de bulunuyor. **186** — SA'İD BN AL-HASAN AL-SAMARQANDÎ'nin rivayeti İBN AL-FAQÎH'in Meşhed nüshasında vr. 173a-174b. Bu malûmat tarafımdan «Türkler hakkında İbn al-Faqîh'in verdiği malûmat» ismi ile neşredilmiştir: *Belleten* XII(1948) sayı 45. **187** — Ezgiş ve Türklere ait İDRÎSÎ ve İBN AL-FAQÎH'de bulunan kayitlerin bazıları Z. V. TOGAN *Türkili Tarihi,* s. 54 te kısmen nakledilmiştir. Doğutürkistanda Kaşgar civarında *Kencek* kabilesi olmuş Mahmud Kaşgarî onların dilinde Türkçeye yabancı unsur bulunduğundan ve Kaşgarın bazı rustaklarında bu dilin konuşulduğundan bahseder (I, 31) BARTHOLD'.da bundan onların Hindli olduğunu ileri sürmüş ve Mahmud Kaşgarî'deki «Kaşgarda rustaklar vardır» sözünün bazı rustaklar demek olduğunu unutarak, bunu Kaşgarînin şehir haricindeki bütün nahiyelere tamim etmiştir (*12 Vorles.* 82, 135); bk. yine H. W. BAİLEY, d. *BSOS,* VIII, 913, 919). Fakat bu Kencekler bence CAVHARÎ-FARABÎ, *Sihah* ve MUHAMMED AL-KHORAZMÎ, *Mafatih al-Ulûm* de (bk. Z. V, TOGAN, *Türk Tarihi,* İstanbul, 1928, s. 100-102) Karluklarla beraber Etfalit kabilesi olarak zikredilen *Kencine* ile bir olsalar gerektir. Bunlar Hindistanda bulunduktan sonra Eftalit devletinin inkırazından sonra Kaşgara ve Pamir taraflarına (bk. *Hudud al-Alam,* transl. s, 361-2) gelerek yerleşmiş olsalar gerektir. Fakat bu Kencekler herhalde artık köylerde yerleşmiş oturak Türklerdi. Bu Kenceklere ait diğer kayitler de vardır. **188** — Hazarların devlet teşkilâtına dair İSTAKHRÎ, İBN FADLAN ve sairede verilen malûmat tarafımdan *İBN FADLAN,* hş. s. 256-295 tahlil edilmiştir. **189** — ABU HAMİD AL-ANDALUSÎ'nin rivayeti, G. FERRAND neşrinde, s. 84-86. bk. yine haşiyeleri. **190** — Göktürk devletine dahil olan feodal meliklerin listesi olarak kabul olunması icabeden listeler EL-BÎRÛNÎ'de, *Mucmal al-tavârikh va 'l-qısas*'ta İBN KHURDADHBEH, İBN AL-FAQÎH'de, bulunmaktadır. Bundan maada *Hudûd al-Âlam*'da ve GARDÎZÎ'de ve Tang sülâlesi tarihinde Batı-ve Doğutürkistanda ayrı vilâyet ve şehirlerin idaresi ve kırallarının lâkapları, hattâ bazılarının menşeleri zikredilmiştir. Bütün bu malzeme ayrıca tetkik istemektedir. **191** — Buna ait kayitler DEGUİGNES, HYACİNTH-BİÇURİN, CHAVANNES hepsinde vardır. **192** — Buharada yerleşen Istakhrlılar için bk. İSTAKHRÎ, s. 314-315; Şelci'deki İsfahanlılar için bk. MUQADDASÎ, s. 275. **193** — Hazarlarda Aslar için bk. Z. V. TOGAN, *Ibn Fadlan,* s. 218 ve *İslâm Ansiklopedisi,* I, 376-77 (Allan maddesi) ve MARQUART, *Ein arab. Bericht über arktische Lander,* d. *UJ.* IV, *271.* **194** — Orta Volga ve Perm taraflarında İslâm devrindeki Horezmliler için bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan,* hş. s. 219, fakat bu «Büsürman» Horezmliler eskilerinin arkasından gelmiş olsalar gerektir.

BÖLÜM : 2

1 — WELLHAUSEN, *Das arabische Reich und sein Sturtz,* Berlin, 1902, s. 247-306. H. A. R. GİBB'in «Ortaasyada Arap fütuhatı» kitabı Türkçe olarak Türkiyat Enstitüsü tarafından neşredilmiştir. **2** — REŞİDEDDİN, ikinci cildi, Topkapı sarayı nüshası, N. 2475, vr. 168b; *Mecmuat'i Hafiz Abru,* Es'ad Efendi, N. 919, vr. 197b. **3** — Bk. İSTAKHRÎ, s. 143. **4** — Bunun için bk. s. 50 ve Hş. 172. **5** — Bu mesele bilhassa MAHMUD KAŞGARÎ'nin eserinde Hakanlılar hakkında verilen malûmatı sayesinde aydınlanmıştır; bu sayede Hakanîlere dair İDRÎSÎ'de ve MAS'ÛDÎ'de verilen malûmat ta aydınlanmıştır. Hazarlara

gelince, onlar hakkında bu husus İSTAKHRÎ ve *Hudûd al-'Âlem*'deki kayitlerle (bk. *İbn Fadlan*, hşr. s. 269-70 *Asina* kelimesi) izah edilmiştir. **6** — *BEŞBALIK* harabeleri bugün Urumçi mıntakasında Güçin'ın batısında, İmisar istasyonunun 8 kilom. şimalinde (*ZVRDAO*, XXIII, 77) *KOÇO* harabeleri ise bugün Turfan vilâyetinde Karakhoca tesmiye olunan kasabanın etrafında bulunuyor. **7** — Bk. E. CHAVANNES, *Documents*, 309. **8** — RENE GROUSSET, *L'Empire des Steppes*, p. 178-180. **9** — Bk. *İbn Fadlan*, hşr. s. 268-271. **10** — Bu mesele *İbn Fadlan*, hşr. 298-99. **11** — Buna dair kayitler İBN A'THAM AL-KÛFÎ ve TARTUŞİ'de bulunmaktadır. **12** — Bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 271-95. **13** — Hazarların dayandıkları kavimler için bk. Z. V. TOGAN, *Völkerschaften des Chazarenreiches im neuenten Jahrhundert*, d. *KCsÂ*, III, 1940, s. 40-76. **14** — Bk. MARQUART, *Streifzüge*, s. 52. **15** — Bk. E. SCHWENTNER, d. *ZDMG*, XCIII, 82 **16** — Z. V. TOGAN *İbn Fadlan*, 223 **17** — *KARAHANLILARIN MENŞEİ MESELESİ*'ne ait BARTHOLD ve başkaları tarafından ileri sürülen nazariyeler (bk. MİNORSKY, *Hudûd al-Alam*. hşr. 278-, 80) tashihe muhtaçtır. *Türgiş* devletinin inkırazı ve Türk(Tu-kiu) aşiretlerinin üzerindeki hâkimiyetin *Karlık* yabguları eline geçmesi hakkında malûmat veren Tang sülâlesi tarihi: «Türgiş hakanı Huse-lo'ya tâbi iki gurup (yani Tu-lu ve Nu-şe-bi) kendilerini zayıf gördüklerinden Karlıklara itaat ettiler, kalan (Tu-kiu) aşiretleri Uygur (Tokuzoğuz) hakanlarına tâbi oldular (766); fakat Uygur Devleti (842 de) bozulduğu zaman bu Türklerden Te-men-le (Te-meng-le) isminde bir reis (prens) bir miktar Türk (Tu-kiu) ile gidip Yen-ki (Karaşehir) şehrini işgal ve kendisini Şe-hu (yani yabgu) ilân etti. Türk (Tu-kiu)lardan 200.000 (kişi yahut hane) kadar bir kısmı Kin-so (yani Şarkî Tiyanşan, bk. CHAVANNES, *Document*, 97, 348) taraflarına çekildiler» demektedir (bk. PARKER, *A Thousend Eares of the Tartars*, s. 186; HYAÇİNTH, *Sobranye*, I, 372. Chavannes (s. 85-86) *Te-meng-le*'ye ait bu kaydı 766-779 yılı hâdiselerine ait gibi anlamıştır. Fakat mesele 850 senelerine ait İslâm kaynaklarınca aydınlanıyor. Bu kayıtlarında Karaşehir, Kürle taraflarında (*Hudûd al-'Âlam*, MİNORSKY, hş. s. 207, 278; GARDÎZÎ/BARTHOLD, 81-84, *Ezl*=Erk=Kürle) Tokuzoğuz hanları yaşadığı, Karahanlıların dayandıkları en büyük aşiretlerden *Yağma*ların *Tokuzoğuz*'lardan olduğu (GARDÎZÎ, 84), bunların «bughra khan» lâkabını taşıyan (bk. *Mucmel ut-Tavârikh va'l-Qisas*'dan parça, BARTHOLD, *Turkestan*, I, 20) hanları Tokuzoğuz hanları neslinden olduğu (*Hudûd al-'Âlam*, metin, vr. 17a, satır 21) zikredilir (QUDÂME, 206, ve MUQADDASÎ, 341 de bunlara ait olmak üzere «Uygur hükümdarı Bugra Khaqan» dan bahsederler). Bunun gibi Karahan hanlarınca kullanılan «İlik Khan» lâkabı da «Yağma ve Tatar hanlarının lâkabı» olarak zikrediliyor (ABU-'l FARAC RUNÎ, *Divân*, Tahran tabı, 13); bu mıntakada yaşıyan Yağma aşireti Çengiz'in ecdadına ait rivâyetlerde, keza Ortaasya Türk destanlarında «t» li cemi edatıyla «*Uymavut*» yâni «*Yağmaut*» şeklinde zikredilmiştir. İşte bu Uymautlara ait rivâyetlerde geçen bazı hanlar Karahanlılar olabilir; fakat bu menbalarda *Karahanlıların* en ziyade Tokuzoğuzlara ilişikli, hattâ onlardan türemiş bir sülâle gibi gösterilmiş olmaları bu hanedanın da eski *Göktürk ve Tokuzoğuz hanları ile ayni Açına neslinden gelmiş olması*ndan ve Türkistanın tekmil eski hükümdarlarını bazan Tokuzoğuzdan saymaktan (krş. *Hudûd al-'Âlam*, metin vr. 16b, satır 22) ve Yağmalar da asıllarında Tokuzoğuz (*Oğuznâme*'ye - REŞİDEDDİN, Paris, nüshası suppl. pers. N. 1364 vr. 161a - göre *Baburlu, Bayburlu*) sayıldıklarından ileri gelse gerektir, yoksa «Te-meng-le» vazihan «Türk» (Tu-kiu)lardan sayıldığı gibi, Yağmalar da diğer Tokuzoğuzlardan ayrılarak Çin hududundan Turgişler memleketine geldikten sonra «Türk hakanı» (GARDİZÎ, 84, satır 16 *Turkstân* yazılan sözü *Türkişân* okunmalı)na tabi oldukları tasrih edilmektedir.

İslâm menbalarında «Kaşgar Dıhkanı», «Türk padişahı Tarkhan» (775-785 senelerinde, bk. YA'QÛBÎ, *Târikh*, II, 479), şimdiki Nemengan yanındaki Kâşân'da yaşamış olan «Fergane padişahı» (ayni eser, II, 478), Halife Mû'tasim zamanında Bağdada gelen Akhşid «Tuguç» un babaları (İBN HALLİKÂN, I, 53-54 Tuguç bn Çııq Yaltegin bn Furan bn Furi bn Khagan; YA'QÛBÎ, *Târihk*, II, 465-6: Fran bn Afrak'ın), keza 739 da zikredilen Fergane hükümdarı «Arslan Tarkhan» (CHAVANNES, *Documents; A-si-lan ta-kan;* 721 hâdisesinde TABARÎ'de, II, 1400 *aslan* yerine benzeyen Arap harflerini yanlış okuyan: *altar*), keza 893 te Samânilere mağlûp olan «Türk hükümdarı *Tafkas*», (MAS'UDI, *Murûc*, VIII, 144, 420: *Tfks*) yani «Tavgaç» hepsi Karahanîlerin cedleridir. Zikri geçen Fergane hükümdarı Altar, yani Arslan'ın *Biladha* nam oğlu Esfere valisi olduğu ve onun da İslâmlarca mâruf bir şahsiyet gibi zikredilen *Anucur*'un babası olduğu söyleniyor (TABARÎ, II, 1400). Şu «Anuçur» Cemal Qarşî'de Karahanîlerin ceddi sıfatiyle zikrettiği «Bilga Nuçur» (BARTHOLD, *Turkestan*, I, 130: Bilga Nuçur kelimenin aslı «Bilga Nuçur» olacak) olacağı anlaşılıyor. [Fatımiler zamanında Şam valisi «*Begçur et-Türkı*» şeklinde ismi kaydedilmiş. HATİP BAĞDADÎ ise (Tarih-i Bağdad IV, 309) Mısır Ahşidleri meyanında çıkan mütezile âliminin ismi Ahmed ibn Ali ibn Beyğçur Ebu Bekr ibn ül-İhşad şeklinde yazılmıştır. Fikrimce Şam valisinin ismi *Bikçura* demek olacak. Mutezilî Alışidlerden olan Ahmed ibn Ali'nin büyük babasının ismi ise *Byuğçur* yâni *Boyunçur* demek olabilir. Bazen bu isim *Bdhunçur* ve *Moyunçur* şekillerinde de yazılır] Taşkent ile İsficab da buna tâbi idi; Samânî Nuh 840 ta ondan İsficâbı aldı (SAM'ÂNÎ, *Ansâb*, faksimili basımı, vr. 286b). *Karahanîler başlıca Yağma ile Çigil uruklarına dayanarak Türkistanın idaresini tekrar kendi ellerinde birleştirebilen hanlardır.* Bunlar 842 yılında Uygur-Tokuzoğuz Devleti bozulmasından istifade ederek memleketin idaresini bir daha kendi ellerinde birleştirmeğe muvaffak olmuşlardır. Yerlerini gösterdiğimiz bu kayıtlardan tam kat'iyetle anlaşılan bir hakikat varsa, o da, Karahanîlerin tâ 760 senelerinde mevkilerini Karlık ve Tokuzoğuz hanlarına terketmekle beraber *Yağma, Çigil gibi kabileler arasında yaşayıp, Kaşgar, Fergane ve Taşkent taraflarını idare edip gelen eski Hakan evlâdı*ndan olduğu keyfiyetidir.

Karahanlılardan «Bilgençur Kağan» 840 ta ve «*Tafgaç Kağan*» (öteki adı galiba «Oğulçag» idi) 893 te Samanlılarla harbetti. Sâmânîlerin, 893 te mağlûp ederek payitahtını işgal ettikleri, TABARÎ, III, 2138, İBN AL-ATHİR, ed. TORNBERG, VIII, 310 ve sairede zikredilen «Türk Hakanı» nın ismi MAS'ÛDÎ'de (*Murûc*, Paris tab'ı, VIII, 144, 240) «Tafkas», yani «Tavgaç» olarak yazılmıştır. Bu hakana karşı yapılan sefer Taraz tarafından yapıldığından (bk. NARŞAKHÎ, s. 84) ve *hakanın payitahtının* zaptı Tarazın istilâsından sonra vâki olduğundan, bu şehrin *Balasagun yahut Suyab olduğu anlaşılmaktadır. Bu zaman Kaşgar tarafında yaşıyarak Sâmânîlerle münasebette bulunan Türk hakanı ise,* CEMAL QARŞÎ'de (BARTHOLD, *Turkestan*, I, 130-132) «*Ogulçaq Qadır Khan*» *tesmiye edilmiştir.* Balasagun ve Kaşgar taraflarının tekmilini idare eden bu hakan Karahanîlerin diğer «büyük han» (hakan) ları gibi, «tavgaç» lâkabını taşımış olacak. **18** — Bk. HÜSEYİN NAMIK ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, III, 142, 170 ve yukarıda Bölüm 1. haşiye 9. **19** — Bk. *Türkili Tarihi*, 99. **20** — Karahanlıların İslâmiyeti kabulü tarihi için bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, mukaddime, s. XXIV. **21** — Bk. NİZAMÜLMÜLK, *Siyasetnâme*, Bombay tabı, s. 144-151; burada Karahanlılara Halife tarafından gönderilen lâkaplara dair vesikanın hiç bir ehemmiyet ve itibar kazanmadığı bildirilmektedir. **22** — Bu mesele için bk. J. MARQUART, d. *Festschrift für E. Sachau*, s. 253, 255. **23** — Me'muniler için bk. BARTHOLD, d. *Eİ*, «Khwarizm» maddesi; keza Z. V. TOGAN, *Biruni's Picture*, s. 59; ABU

MANSÛR AL-TH'ÂLİBÎ *Latâ'if al-Ma'ârif*. neşr. P. DE İONG, s. 58, 79, 90. **24** — Karakhıtaylar için bk. MARQUART, *Komanen*, s. 25 v. d. **25** — Bk. Z. V. TOGAN, *Mogollar Çengiz ve Türklük*, İstanbul, 1941, s. 12. **26** — *Togmak* ve *Özbek* tâbirleri için bk. BARTHOLD, *Otetz Edigeya*, d. *İsvestiya Tavriçeskago Obşçestva İstoriyi*, I, 1927, s. 4-5 ve Z. V. TOGAN, *Türkili Tarihi*, s. 31. **27** — *TEMÜRÜN NESEBÎ* ceddi Karaçarın Çengizin büyük ceddi olan *Buzancar Canılmantak* neslinden geldiği Temürün mezar taşında ve resmî tarihlerinde olduğu gibi REŞİDEDDİN'in nüshası Topkapı Sarayında (N. 2937) bulunan *Şu'b-i pencgâne*'sinde de bulunduğundan artık kat'î olarak sabittir. *Câmiuttavarih*'ın Reşideddin'in kendi zamanında yazılan Topkapı nüshasında (N. 1518) vr. 42a, 130 ve bu *Şu'b-i pencgâne*'de *Karaçarın* Çagatayın büyük emiri olduğu ve oğlu *İcel Noyan* zikredilmiş olduğundan Temür tarihlerinde bunun meşhur cedleri sıfatiyle zikrolunan emirler Temürün zuhurundan önce İlhanlılar zamanında yazılan eserlerde kayıtlı ve sabit demektir. Halbuki Temürün nesebini D'OHSSON ve BARTHOLD gibi müellifler sonradan kendi zamanında uydurulmuş zannediyorlardı. **28** — Bu husus İBN KHALDUN'un şimdilerde neşredilen ve nüshaları Esad Efendi (N. 2268) ve Ayasofya (N. 3200) kütüphanelerinde bulunan *Rihle*'sinde bulunmaktadır. **29** — Temürün Mahmud Hanı merasimde han sıfatiyle tahta oturtup kendisi onun önünde ulugbey sıfatiyle yer aldığı EBÜLGAZİ HAN da (s. 154) ve GİYATHEDDİN 'ALİ'nin *Tarikh-i Gazavat-i Hind* (yani Temürün Hind seferine ait resmî tarihin)de (s. 53-4) bulunmaktadır. **30** — *Çte*, *Cta* şekillerinde yazılan bu kelime CEMÂL QARŞÎ'de *Cuta* şeklinde harekelenmiştir. Biz de *Çıta* şeklini ihtiyar ettik. Önasya ve Balkan Türklerinde kullanılan *Çıtağ* ayni asıldan olsa gerektir. **31** — K. GRÜNBACH, d. *Monumenta Serica*, 1939, s. 305-307 Hıristiyan *Ungut* (yani *Çıgan Tatar*)ların 13-14 üncü asra ait Türkçe mezar taşlarını neşretmiştir. Burada *Qwranıng ol* ibaresi bulunuyor. Cıgan Tatarların Mogol tarihlerinde gelen isimlerinin Türkçe olduğunu P. PELLİOT daha önce anlamış ve bunların dil itibariyle Türk olduklarım ileri sürmüştü (*T'oung-Pao*, XXVI, 125-129, 170). H. HOWORTHE, *the northern Frontiers of China* (d. *JRAS*. 1875) Cenubî Mogolistanda bugün Mogolca konuşan yahut tarihte zikri geçen urukların menşeini Türk sayıyorsa da, bunda bugün o isimleri taşıyan kabilelerin Batıtürkistanda Türkçe konuşmakta olmalarını davasına esas tuttuğundan, metod itibariyle sakattır, çünkü Mogol yahut gayrıtürk oldukları tarihen sabit olan birçok uruğlar asırlar zarfında Türkleşmişlerdir. Kavimlerin menşeine ait tetkikatta: tarihlerde mevcut lisanı kayıtlara, örf ve adâta ait kayıtlara, damga ve saire kavmî işaretlere, «uran» sembollerine, menşee ait tarihî rivayetlere ve halk rivayetlerine dikkat etmek şarttır. Ayrı Türk uruklarının menşe ve karabet münasebetleri bu bakımdan yeni baştan tetkika muhtaç haldedir. Ak ve Çıgan Tatarlar, bizim bildiğimiz devirlerde iki ayrı kabile olarak görülüyor. (Bk. P. PELLİOT, *Camp*. 3-4 ve EBERHARD, Belleten VIII, 586; Ongutlar ise Ak Tatarların 15 kabilesinden birisidir. **32** — Kimaklarda Tatar uruğu için bk. GARDİZÎ/-BARTHOLD, s. 82. **33** — Bu *18 kabile* isimleri *Festschrift für Hirth*, s. 299 ve BRETSCHNEİDER, *Med. Researches*, I, 213 naklolunmuştur. **34** — REŞİDEDDİN/BEREZİN, tercüme, s. 175-78. Horezmşah Muhammedin annesi Türkân Hatunun mensup olduğu kabilenin ismi kaynaklarda hem *Bayat* hem de *Bayaut* şeklinde yazılmaktadır. **35** — REŞİDEDDİN, *Favâ'id-i Sultâniye*, Nuruosmaniye, N. 3415, vr. 144b: Az cumla-i kamâlât-i Sultan (Olcaytu) khalad allâhu mulkahu dar 'ilm u hunarparvarı u nâm-i nîk andâzî ân ke, in banda-i da'if çûn kitâb-i Câm'al-tavârikh u Kitâb-i Tavdihât u Miftâh al-tafâsir u Favâ'id-i Sultâniye u çand kitâb-i diğar *dar mogoli* ba nâm-i mubârakaş tamâm kard çandan suyugamişî u marhamat u tavqîr u ihtiram u tarbiyat u 'avâtif dar haqq-i în banda farmûd ke az

ibtidâ-i 'âlam tâ aknûn hiç padişahî dar haqq-i hiç kas nafarmûda u dar hiç farikhi na âmada. Bu sözleri *Fevaidi Sultaniye*'nin Arapça nüshasında da aynen mevcuttur. **36** — KLAPROTH, *Mémoires relatifs à l'Asie*, I, Paris, 1826, p. 192-194, II, p. 391-393, 400. **37** — Bk. Z. V. TOGAN, *Mogollar, Çengiz ve Türklük*, s. 8-9; *TVORAO*, IV, 137 = ZVORAO, IV 380. PELLİOT, d. *Toung-Pao*, XXVI, 124, 165-169, Şatoyu=Ak Tatar ile birleştirmiştir. **38** — Bk. VLADİMİRTSEV, d. *Comptes Rendus de l'Academie des Sciences du Russie*, 1930, N. 9, s. 164. Kâbil yanında bir mağara Sakya'ların ceddi olan bir Türk'ün doğduğu yer sıfatıyla El Birunîde zikredilmiştir. O bu zatın ismini بختكين şeklinde kaydetmiştir; yazmalarda zamme ile yâni «Börh» okunacak şekilde yazılmış. MAHMUD İBN VELİ «Börçegin» ismini بورچگين şeklinde kaydetmiştir. Yâni bu ismin baş tarafı bu müellifin istifade ettiği kaynakta vazıh olarak ve hereke ile بورو şeklinde yazılmıştır. Demek «Börçegin» in isminin ilk yarısı muhakkak ki «Börü» idi. Yine Mahmud ibn Veli'nin naklettiğine göre bu isim Çengiz'in babası Yesükey zamanında bu şekilde söylenmiştir. (*Bahr el Asrar*, İndia Office nüshası, vr. 280b قيات بوركين). Bu sülâle sahibinin gözlerinin elâ olması, Göktürkler ve Temürlüler devri için de kesin olarak tesbit edilebilen bir keyfiyettir. **39** — *Kayat* şekli için bak *Travels of Johan Schiltberger*, Hakluyt Society, LVIII, London, 1879, s. 179. قيات kelimesi Uygur harfleriyle yazılan şeklinden alınarak Arap harfleriyle de قيات şeklinde yazılmıştır. Bu Ali Şîr Nevâî'nin divanında da vardır. Keyfiyet M. P. Pelliot'ca da mâlûmdur (*Notes sur l'histoire l'Horde d'or*, p. 74); demek müfret olarak bu isim *Qıyığ* قيغ şeklinde de söylenmiş ve yazılmış. Arap kaynakların da Buhara'nın İslâm'dan önceki hükümdarları için خاقان ملك ق ve karısı için قيغ خاتون yahud خاتون خبك yazılmıştır. Qıy, Qıyat, Qayı isimlerinin aynı kabile olduğunu Kâtip Çelebi de zikretmiştir. **40** — EL-BÎRÛNÎ, *Kitâb al-tafhîm*, neşr. R. RAMSAY WRİGHT, London, 1934, s. 240-41. **41** — PARKER, *Thausend years of the Tartars*, 1926, p. 99, 150 223, 233. **42** — HYACİNT-BİÇURİN, *Sobranye*, I, *441*. Şimdi ŞEREFÜZZAMAN MERVEZÎ'nin eserinde keşfolunan kayitler dolayısiyle Çin kaynaklarında Kay ve Kun meselesi bir daha tetkik olunmuştur, bk. V. MİNORSKY *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazı on China, the Turks and İndia*, London, 1942, p. 95 99. Bk. yine W. Eberhard, d. *Belleten*, VIII, 1944, s. s. 567-588 ve ilerde B. 5 Hş. 39. **43**a — *Biblioteka Vostoçnıkh İstorikov*, I, s. 34. **43**b — Çengiz'in ecdadı olan Börçegin hanlarının esas dayandığı ve kendilerinin mensup sayıldıkları kabile *Qıyat Börçegin* yâni Qıyat kabilesinin Börçegin kolu sayılmakla berâber, bu Qıyat'ın da dahil bulunduğu geniş camianın ismi, Çengiz'in kendi zamanında onu Orhun havzasında ziyaret etmiş olan iki Çinliden biri Chiao-Gun «*Şato*» tesmiye edilmiştir. Diğer Çin elçisi Pun-da-ya da bunu Karatatar tesmiye etmiştir. Bu Karatatarlar aynı Çin kaynaklarında 9 kabile olarak gösterilmiştir. Şin Yuan-şi tarihi de bunları dokuz kabileden ibaret olan Xidadan yâni Karatatar olarak anlatır. Kabile isimleri Reşideddin'den alınmıştır; fakat ondan ayrılan noktalar da vardır. Mamafih Ürünkay, Qıyat, Qangurat, Uysun, Bayaut, Nukuz Öngüz ve Kingüt gibi Türk oldukları muhakkak sâbit olan kabileler buna dahildir. Bunlardan Sulduz kabilesinin bir ismi halis Türkçe olarak Tamgalık'dır. Bu dokuz Tatar kabilesi arasında 4. olarak İğreç, 5. olarak Uşun zikredilmiş? Bu «Uşun» tarihen malûm olan Batı Göktürklerinin büyük kabilesi, daha milâd sıralarından beri malûm olan Uysun'lardır. İğreçler ise Uysunların Fergana dağlarında yaşıyan İğrek ve Çiğrek tesmiye olunan Babürnâme'de olduğu gibi bugün dahi Kırgızlar arasında aynı isim altında yaşıyan iki kabileden

birisidir. Ürünkay ise, eski Türkçede «ak» demek olan «ürüng» le yapılan bir isim olup Beyaz Kay demekdir. Qongurat ise Qongur ve Konguroğlu isimleriyle Arap kaynaklarında zikredilen kabile isminin çoğul şeklidir. Kingüt kabilesi ise Mahmud Kâşgarî (III, 261) de «Uygur sınırında bir şehir» sıfatıyla zikredilen kabile ismidir. Bu dokuz Tatar kabilesi Çin kaynaklarında ve Hoten vesikalarında zikredilmiştir. Bunlar X. asırda Şatolarla birlikte Kansu şehrini işgal etmişler; sonra asıl vatanları olan Şaçu yâni Tung-huan tarafına dönmüşlerdir. Bu dokuz Tatar kabilesinin asıl vatanı Lobnor ve Şaçu'nun güneyindeki Altındağ ve Lobnor ile Kamul arasındaki dağlar olduğu anlaşılıyor ki, memleketlerinde yetişip dışarıya ihrac olunan meşhur «Misk-i Tatarı» nin sahipleridir. Bu miskin asıl satış yeri, Lobnor'un güneyinde bugün ismiyle maruf ve eskiden Tusmet tesmiye olunan ve Mahmud Kâşgarî'de de zikredilen şehir olmuştur ki, burasının en yüksek kaliteli miski Tibet yoluyla ihraç edilmekle Tibet miski adıyla şöhret bulduğu Yakubî coğrafyasında zikredilmiştir. (H. W. BAİLEY, *Srivisa sura and the Ta-uang*, Asia Major, XI, 1;).

Prof. L. LİGETİ tarafından Acta Orientalia mecmuasında (T. XXI) neşrolunan Çin vesikalarından anlaşıldığına göre sadece *Kara* ismini taşıyan bir Türk kabilesi daha muahhar zamanlarda Kamul civarında yaşamıştır. Tatarlardan bir kısmının Firdevsî Şehnâmesinde Belhîlerle birlikte şimdiki Afganistan'da zikredilmesi ve Esed-i Tusî'nin Gerşastnâme'sinde (Tahran tabı s. 339) Khargahiyan yâni Kâşgarlılarla Yugur yâni Uygur Hakanı sınırı arasında Tatarların zikredilmesi çok mühimdir. Çünkü Ebu İshak İstahri coğrafyasına esas olan Ebul Abbas Ahmed ibn İbrahim ül Farisî'nin vaktiyle Ayasofya'da 2971 numaralı yazma iken İngiltere'de Chester Beaty koleksiyonunda 30007 numarayı alan *Suvar ül-Akalim* esas nüshasında Pamir ile Yarkent mıntıkaları arasında Kırgızlarla birlikte Tatarlar zikredilmiştir. Matbu İstahrî, Ebu İshak İbrahim bn Muhammed İstahrî'nin eseridir. Bunun esas kaynağı Ebu Zeyd ül-Belhî'nin *Suvar ül-Akalim* isminde kitabı olduğu umumiyetle kabul olunmuştur. Şimdi Chester Beaty nüshasından anlaşılıyor ki, Ebu İshak İbrahim'in eseri olan *Mesalik ül-Memâlik*, aynı zamanda yaşıyan ve Türkistan'da seyahat etmiş olduğu eserinde tasrih edilen Ebul Abbas Ahmed ibn İbrahim'in *Suvar ül-Akalim* ismindeki eserine dayanmaktadır. İşte Chester Beaty nüshasında, (vr. 184b) burada, Pamir'den ayrılarak Keş, Semerkant ve Esruşene taraflarına uzanan Büttem dağı, yâni şimdiki Alay, Maça ve Türkistan dağları tavsif edilirken Khırkhız ile Tatar berâber zikredilmiştir. Bunların oturduğu yerlerin bu dağlardan, ayrıkotu kabilinden küçük yılanlar bulunan bir vadiye (ki bu *El Birûnî* ve *Cabir ibn Hayyan* tarafından da zikredilen Yarkent nehri başlarıdır) ve daha şarkta büyük Okyanusa kadar uzanan bozkırlarda yaşadıkları ve Büttem dağında, Kırgızların yaşadıkları yerlerde nişadir madeni çıktığı uzun uzadıya bahis mevzuu edilmiştir. Demek Tatarlar IX. asırda Kırgızların Moğolistan'da hâkim oldukları devirlerde, onlarla birlikte Fergana güneyindeki dağlara kadar gelmiş bulunuyorlardı. Bu X. asırda yâni Hoten vesikalarında Tatarların Şatolarla birlikte Lob-nor ile Kansu arasında çok faal bir rol oynadıkları bir zamanda zikredilmiştir.

Şatolara gelince, bunların tarihi Chavannes tarafından aydınlatılmış ve Batı Göktürklerinden Çümükyan aşiretinin bir kolu oldukları Çin kaynaklarına göre tesbit edilmiştir. Bunlar Kansu ve Kukenor mıntıkasında X. asırda çok faal rol oynamışlar, sonra Tibetlilerin ve Tangutların tazyikiyl eMoğolistan'ın kuzeyine, Orhun havzasına çekilmişlerdir. Rus sinologlarından Y. A. ZUYEV Çin tarihinde ayrı mevkii olan Şatoların hakikaten Çümüklerden olduğunu ve bunların ismi olan Şato kelimesinin tüccar mânâsına geldiğini anlatmıştır (Trudy Instituta istoriya Kazaxskoy Akademiya Nauk t. VIII, Almaata 1960, s. 127) Çü-

müklerin ticâretlemeşgul olmalarına dair kayıtlar vaktiyle BARTHOLD'un da dikkatini çekmişti (*12 Vorlesungen...* S. 92) Aktatarların hükümdarları da Şatoların neslinden geliyordu. Şato ve Karatatarların XI. asrın başında Tangut devleti kurulduğu sırada güneydoğu Moğolistan'dan Kuzeydoğu'ya hicret etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Yâni bu hadise Çengiz devletinin kurulduğu zamandan 200 sene evvel vaki olmuş görülüyor ve şu az zamanda bu kabilelerin çoğu sonradan Moğol ismini alan Şivey dilini kabul etmişler. **43c** — Şato kelimesinin tüccar mânasında olan Hindce «sart» kelimesinin Çince tahrifinden ibâret olduğu daha Prof. VASİLİEF tarafından ileriye sürülmüştü. Şato heyetine dahil olan BÖRÜÇEGİN'ler aynı zamanda Karatatarlardan sayılmışlar ve bunların cedlerinin CABGU lâkabını taşıdıkları Çin imparatorunun Ak Tatarlara *Tegit Kuru* yâni Teginlerin mayası, Çengiz'e de *Cavgut Kuru* yâni Cavuların mayası lâkabını vermesinden görülmektedir. Tatarlar arasında Cabgu lâkabının kullanıldığı *Mücmel ül Tevarih vel'Kısas*'da Tatar hükümdarları lâkabı sıfatıyla سيمون يبوى ختار kelimesi kullanılmasından ve bnnun سيمون يبوى تتار yâni Yabgu demek olacağını Markuart anlatmıştır (*Komanen* S. 95 ve bana şahsî ifâdesi). Burada Simyon kelimesi Hristiyan Tatarların reisinin ismi olacaktır ki, bunlar Kireyit'lerdir. Kamul ile Tung-huan arasında yaşıyan *Çumul* aşiretinin reisleri de *Yavgu* lâkabını taşımıştır. Kıyat aşiretinin reisleri ise her yerde *Cavgu* lâkabını taşıyordu. Bu cihetten gerek Ak ve gerek Karatatar beylerine Çin hükümdar sarayının Türkçe olarak Tegit Kuru ve Cavgut Kuru gibi Türk lâkabı vermesi çok mühimdir. *Börçegin*ler ecdâdının Şark Türkistan ve Tibet sınırlarından Kuzeydoğu'ya gitmelerinin en büyük delili, Ergenekon hikâyeleri ve kabilelerden birisinin dağ mağarası manasıyla Öngüz ismini taşımış olmasıdır ki, sonradan Nüküz denilmiştir. **44** — MİNHÂC CÛZACÂNÎ, *Tabaaât Nâsirî*, nşr. NASSAU Lees; s. 353. **45** — CUVEYNÎ, *Cihanguşâ*, nşr MİRZA MUHAMMED KHAN-QAZVÎNÎ, I, 1912, s. 181 = REŞİDEDDİN/BLOCHET, s. 64. **46** — CÛZACÂNÎ, s. 353. **47** — Bk. BARTHOLD, *Turkestan v epokhu mongolsk, naşestviya*, I, 162. Çengiz'in konuşma dilinin ancak Türkçe ve Moğolca olduğuna dair Cüveynî'de naklolunan ve bundan Reşideddin ve Cüzcanî'ye geçen hikâyenin asıl metni, Cüveynî tarihinin Lahore nüshasına göre *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* (II, 1960, s. 266) nde neşr edilmiştir. **48** — Çengize ait Moğolca kitabenin bibliyografisi için bk. B. LAUFER, *Oçerki Mongolskoy literaturi*, Leningrad, 1927, s. 27-28; Mengü Kağan'ın Moğolca kitabesi: CAJ, VI, 1, 1961; **49** — Çengiz'in Türkçe sikkesi için bk. *ZVORAO*, IV, 303 (= Ch. FRAEHAN, *Die Münzen der Chane vom Ulus Dschutschi's*, Petersburg 1832. s. 60): *Qaan al âdil Çengiz Khanmng yarlıqı* **50** — Hazarların ülkesinde *Türgiş* ve *Ezgiş*'ler için bk. ŞEMSEDDİN DİMAŞQÎ, *Nukhbat al-dahr*, ed, MEHREN, s. 146, 263; Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 270; Dağıstanda Andirey (=Belencer) yanında «Cumul» yahut «Cümül» karyesi bulunuyor, bk. TAHİR MEVLEVÎ, *Şeyh Şâmil'in Gazavatı*, İstanbul, 1333, s. 19. **51** — Bk. THA'ÂLİBÎ, *Ghurar mulûk al-acam*, s. 617 **52** — MAS'ÛDÎ, *Murûc*, Paris tabı, II, 236. **53** — YAQÛT HAMAVÎ, «QADİSİYA» maddesi. **54** — DEGUİGNES tercümesi, II, 236. **55** — MARQUART, *Eranşahr*, s. 61-65. **56** — CHAVANNES, *Documents*, p. 171. **57** — Bk. İBN AL-BALKHÎ, *Farsnâme*, (Gibb Memorial new series, I), London, 1921, s. 109; İBN QUTAYBAH, *Ma'ârif*, 1300 Mısır tabı, s. 226. **58** — Bu şiirler T. KOWALSKY ve Ernst Mainz (Der İslâm, XXI, 1933 s. 279-285) tarafından tahlil ve neşredilmiştir. **59** — MUSLİM, *Sahîh*, İstanbul 1330, c, III, s. 171. **60** — İBN HİŞÂM, *Kitâb al-tîcân*, Hayderabad neşri, s. 436. **61** — Bk. WELLHAUSEN, *Das arabische Reich*, s. 247-306. **62** — Gurak'in Çin imparatoruna mektubu için bk. CHAVANNES, *Documents*, 215; BARTHOLD, d. ZVORAO, XVII, 0140-0147. **63** —Tür-

keş, İBN A'THAM AL-KÛFÎ'de *Trqş* şeklinde yazılmıştır. **64** — Bu *Baycur oğulları*'nın nesebi için bk. MAQRQUART, *Eranşahr*, 300-303. Bunların isimleri yazmalarda muhtelif şekilde yazıldığından Beni Macur, Beni Anucur, Bayuncur ve saire şekillerde yazılmıştır. Bk. *Notices et Extraits*, VII, 120-122; YA'QÛBÎ, *Târikh*, II, 465, 575. **65** — Maveraünnehirin İslâmiyetten önceki mahallî melik-krallarının menşeleri meselesine ait araştırmalarım «Göktürkler devrinde feodallar» ismi altında tertip ettiğim bir eserde tafsilât verilmiştir, daha tabolunmamıştır. **66** — Semerkand yanında *Tukhs(iy)ancket* ve *Tukhsici* isminde köyler YÂQÛT, I, 828 zikredilmektedir, ki Tuhksi uruğuna mensup olsalar gerektir. HİUEN-TSIIANG'a göre İslâmiyetten önce Semerkand hükümdarının ordusu cesur ve fedakâr *Tchie-kie* kavmine mensuptu (*Memoires*, p. 19), ki bunun *Çigil* olduğunda şüphe yoktur. Yani Semerkand şehrinde yerleşen Türkler olarak Çigiller kaydedilmektedir. Çigil, Tukhsi ve Karluk hep bir arada yaşıyan Çu ve Ortatiyanşan uruklarıdır. **67** — Bk. Z. V. TOGAN, İBN FADLAN mukaddimesi, s. XXII. **68** — İBN KHALDUN, *'Unvân al-ibar*, Mısır tabı, IV, 339. **69** — Bu bahislere ait tafsilât ve mahzlar için bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, mukaddime, s. XVIII-XXV. **70** — Oğuzların reisi Küdherkin'in Müslüman olduktan sonra irtidadı (*İbn Fadlan*, 26); Hazar hakanlarının bir defa 737 de Müslümanlığı kabul ettikten sonra Yahudileşmesi (a. es. s. 102, 302), sonra 965 hududunda Horezmşahlara müracaat ederek tekrar Müslüman olmaları (BARTHOLD, *12 Vorlesungen*, s. 65, İBN MİSKAVAYH'ten). **71** — Mahmud Gaznevî hakkında bk. İBN KHALLİKAN, *Vafiyât*, Bulak, II, 113; İlhanlılar Takudar zamanında Müslüman olmuştur. Olcaytu için bk. HAFİZ ABRU, *Dhayl-i cami' al-tavârîkh*, Tahran tab'ı s. 48, 52. Altın Orda hanları da Berke zamanında Müslüman olmuştu. Sonra Şamanlığa döndüler, sonra Özbek zamanında tekrar Müslüman oldular. **72** — İslâm medeniyetine Yunan medeniyetinin devamı gibi bakan EL-BÎRÛNÎ'nin sözleri bk. *Birunis Picture*, s. 62. **73** — Bu mütalâalar tarafımdan *Der İslâm und die geographische Wissenschaft* unvanlı makalemde *Heidelberger Geographische Zeitschrift*, XL, 1934 te ve İngilizce olarak Hayderabad-Dekkan'da münteşir *İslâmic Culture* mecmuasında, aynı sene Ekim ayı nüshası neşredilmiştir. **74** — Yabaku-Khallukh (Karluk) için GARDİZİ BARTHOLD, s. 81-82. **75** — *Bilga Nuç-çur* da okunabilir, bk. yukarıda Hş. 16. **76** — Bu hâdise Arslan Han Muhammed bn Süleyman zamanında olmuştur, bk. İBN-ATHİR, Bulak tabı, XI, 55-56; BARTHOLD, *Turkestan down to the Mongol İnvasion*, London, 1928 (kısaltma: BARTHOLD, *Turkestan*, İngiliz.) s. 286. **77** — MAHMUD KAŞGARÎ, I, 10, satır 3-4 ve I, 127 «alımga» maddesi. Her iki yerde «sultan» ve «salâtin» derken Selçuklular kasdedilmiş olduğu fikrindeyim. **78** — Bk. *JA*. 1924 nov.-dec.p. 607-627. **79** — Horezm dili için bk. Z. V. TOGAN *Hwarezmische Satze in einem arabischen Fiqhwerke*, d. *İslâmica*, III, 1927, s. 190-213; yine Z. V. TOGAN, ve W. HENNİNG, *Über die Sprache und Kultur der alten Charezmier*, d. *ZDMG. XC*, Heft 3/4, Anhang, s. 27*-34*. **80** — Bk. *Türkili tarihi*, s. 60-61, 111. **81** — Sogdça isimler (*Estaberdad, Rivdâd, Dehinuy, Masendan, Furfarakh, Rustagfin, Zagrsavzan* v.s.) BARTHOLD, *Turkestan* ingl. 121-133 teki listede bulunulur; Temür zamanında *Tüye Tartar* kanalları sahasındakilerin isimleri (*Belgüvüt, Qafçagay, Taş Arık, Aqar, Üç tepe, Qul biye tepe, Aqqaş*) hep Türkçe ve Temür'ün emirlerinin isimleri (*Uzun Şemseddin, Altan qan, Hudaydad, Hinduşah Hazin, Küçe Melik, Behlul*) dir. Bunun gibi Murgap nehrinden Temür'ün emriyle çıkarılan kanallardan 20 kadarını HAFİZ ABRÛ coğrafyasında zikretmiştir, ki bunlardan 9 u Temür'ün emirlerinin ismini taşımaktadır. Ben bu meseleyi Temür tarihine ait eserimde mufassalen anlatmışımdır. **82** — Bu *Karlık(Khallukh)* köyleri Rus erkânıharbinin 2 versthk haritasında mevcut olduğu gibi, oraya dahil olmıyan-

larını da 1921 de ben bizzat tesbit ettim. *Aferinkent* için bk. Z. V. TOGAN, *Türkili tarihi*, s. 54, 59. **83** — *Ya'ar* ve *Tâq-i Hisar* hakkında NECİB BN MUHAMMAD BEKRÂN, *Cihânnâme* Paris, Bibliothque National yazması, anc. fond Pers, 384, vr 205b-206a. Merv ile Balkh arasında tüccarların nakliyat işlerinde çalışan Türkmen nakliyeciler fıkh kitaplarında zikrolunuyor, bk. *İslamica*, III, 1927, Leipzig, s. 209. Herhalde şimdiki Andkhuy, Akhça ve Şıbırgan taraflarındaki Türkmenler daha Moğollardan önceki devirlerde oturak hayata geçmiş bulunuyorlardı. **84** — Bk. Z. V. TOGAN, *Türkili tarihi*, s. 80-81, ve s. 444, haşiye 229. **85** — Buna ait tafsilât SEYFÎ HARAVÎ'nin *Tarikh-i Mulûk-i Kert*'inde bulunmaktadır, ki nüshası Kabil şehir kütüphanesindedir ve hulâsaten Hafiz Abru Mecmuasına da idhal edilmiştir. bk. Damad İbrahim Paşa nüshası, -N. 919. **86** — Yedisu'da keşfolunan Suryanice Hıristiyan mezar taşlarından sonuncusu 1365 senesine aittir, ki KOKOVTSEV tarafından okunmuştur. **87** — BARTHOLD'ün sözleri konferanslarında, *12 Vorlesungen*, s. 135. OTTO ALBERTS, *Die aristotlische Philosophie in der türkischen Literatur des XI. Jh.*, *Halle*, 1900, s. 27. **88** — RADLOFF'un yanlış kıraetleri, *Kutadğu Bilik*, Fergane nüshası ile mukabeleden sonra taayyün etmiştir. Bu mesele ile şimdilik ancak ben meşgul oldum, daha neşriyat yapmadım. **89** — MAHMUD KAŞGARÎ için bk. Z. V. TOGAN, *Dîvan-u lugat-i altürk*'ün *telif senesi hakkında*, d. *Atsız Mecmua*, 1932, N. 16; Z. V. TOGAN, «*Mahmud Kaşgari'ye ait notlar*, d. *Atsız Mecmua*, 1932, N. 17. Bu son makalede Kaşgari'de münderec bir Türkçe beytin Farazdaq'tan tercüme olduğu izah edilmiştir. Mahmud Kaşgari'ye dair malûmat prof. A. CAFEROĞLU, *Türk dili tarihi notları*, İstanbul, 1943, I, s. 52-58 de verilmiştir. **90** — MAHMUD ZEMAKHŞARÎ'nin *Mukaddimet ül-edeb* kitabı ile benim nezaretim altında Türkistanlı AİT MUHAMMED meşgul olup tenkidi neşrini hazırlamıştı. Bunda *Mukaddimet ül-edeb*'in İstanbul kütüphanelerinde mevcut bütün nüshaları karşılaştırılmıştır. Bu eser Türkiyat Enstitüsü tarafından neşredilecekti, nasılsa neşredilmedi. Taba, hazırlanmış nüshanın Köprülü Fuad'ın elinde olacağını zannederim. Bu kitabın Moğolca izahlarını ihtiva eden nüshası Türkçesi ile birlikte N. POPPE tarafından, *Mongolski slovar Mukaddimat al-adab* ismi altında, 1938 de Leningrad Akademisi tarafından neşredilmiştir. *Trudy İnstituta Bostokovedenya*, XIV). **91** — Mısırda Uygurca yazanlar için bk. (*TM*. II. 336-7. İBN KHALDUN'un sözü Esad Efendi, N. 2268 deki seyahatnamesindedir. Temür'ün Fransız kıralına yazdığı mektup *Kâve*, Berlin 1921, N. 5 Muhammed Khan Qazvînî tarafından yeniden neşredilmiştir. Temür'ün Altaydaki kitabesi için bk. *Protokolli Turkestanskago Krujka Liubiteley Arkheologiyi*, IV, 1899, s. 168. Temür'ün Ulutavdaki Uygurca kitabesi Z. V. TOGAN, *Temür, Beyin Uygurca bir kitabesi*, d. *Çınaraltı*, 1943, N. 117. **92** — Temür'ün vakanüvislerine ait kayitler Z. V. TOGAN, *Türkili tarihi*, s. 192 de gösterilmiştir. **93** — ALİŞİR'in bu şiirlerinin Çağatayca asılları *Türk Yurdu*, XXVII, 1943, sayı, 1-2, s. 5-6 da nakledilmiştir. **94** — Bunları *İslâm Ansiklopedisi*, *I* 356-57. de saymışımdır. **95** — Bunların bazılarının menşeini ayni yerde kısaca bahis mevzuu ettim. Buna ait tafsilât İ. Ü. Edebiyat Fakültesince neşrine başlanan ancak yarım kalan *Alişir Nevayî, hayatı ve eserleri* nam eserimde bulunuyor. **96** — SADIQÎ KİTABDAR, *Mecme' ül-khavâs*, İstanbul Üniversitesi kütüphanesi, Türkçe yazmalar, N. 4098, vr. 491b. **97** — Sıcak ve soğuk su arasındaki sıklet farkı için bk. E. WİEDEMANN, *Über die Wage des Wechsels(nach al-Khazinî) und die Lehre von Proportionen nach Al-Biruni* d. *Beitrage zur Geschichte der Naturwissenschaften*, B. 48. Horasanda El-Bîrûnî'nin kanalları HÂKİM NİSÂBÛRÎ'nin *Tariki Nisabur*'unda, Bursa Eynebey, Hüseyin Çelebi Kütüphanesi, *tarih* yazmaları N. 8, vr. 65a. **98** — EL-BÎRÛNÎ'nin *Târikh-i Khorezm* ve *Akhbar-i Khorezm* ismindeki kitabından YÂQÛT HA-

MAVÎ nakleder, fakat o kitap bize kadar gelmemiştir. ABU 'L-FADL AL-BAYHAQÎ *Tarih*'inde EL-BÎRÛNÎ'nin *Maşahîr-i Khorezm* ismindeki eserinden Me'mun oğulları Horezmşahlılara ait fasılları (MORLEY neşri, s. 836-868, arada kendinden de bazı sözler ilâve ederek) nakletmiştir. İhtimal YÂQÛT'un zikrettiği iki isim ayni kitaba ait ise, Bayhaqî'nin naklettiği de ayni eserdir. **99** — EL-BÎRÛNÎ'nin mutaassıp İran milliyetperveri olduğu hakkında E. SACHAU, *Al-Âthâr al-bâqiya* metni neşrinin mukaddimesinde, s. XXVII ve MİRZA MUHAMMED KHAN QAZVÎNÎ'nin 'ARÛDÎ, *Çahâr Maqâle*'sinin haşiyelerinde, s. 196 yazmışlardır. Qazvînî'ye göre EL-Bîrûnî «İranlı olan her şeye ve herkese muhabbet, hattâ aşk hususunda kendini zaptedemiyecek derecede ihtiyarsız olmuştur». Halbuki El-Bîrûnî'nin eserlerinde buna ima kabilinden olsa dahi hiç bir kelimeye rastlanmaz. Bilâkis El-Bîrûnî kendi eserlerinde dil olarak Arapçayı sevdiğini Farsçayı ise bir Kisra efsaneleri, tandırbaşı hikâyeleri dili olarak tanıdığını, bu dile karşı istihza mealinde zikreder (*Saydana*, vr. 9a), Acemlerden de yalancı ve mubalâğacı bir kavim olarak istihza ile bahseder (bk. al-*Cumâhir fi 'l-Cavâhir*, Kayseri nüshası, 23a, 37a, 93a) . Roma'daki Santo Stefano kilisesinin azametine dair bir rivayeti naklederken, tavsirindeki mübalâğaya işaret ederek «eğer bu hikâye Fars ülkesine dair (Farslar tarafından) söylenmiş olsaydı, bunun te'vili kolay olurdu» diye Farslarla alay etmiştir. Eski medenî kavimlerden El-Bîrûnî'nin hayranlıkla bahsettiği kavim kendisinin vazih olarak kaydettiği gibi «Hıristiyanlıktan önceki» Yunanlılar ve Romalılardır. El-Bîrûnî İranlılardan Zerdüştilerin ve Deylemîlerin İran millî emellerini tahakkuk ettirmek yolundaki gayretlerinin boşa çıktığını Allaha şükürler söyleyerek anlatmıştır. **100** — Patancal Köprülü Kütüphanesi yazması, N. 1589, N. vr. 408a: Himam al-nâs fi 'l-dunyâ mukhtalifa ve 'imârat al-'âlami bi ikhtilafihâ muntazama. **101** — *Al-Âthâr al-bâqiya*, s. 47 : Ahl Khorazın va in kânû ghusnan min davhat al-fursi va nab'atan min sarhatihim. **102** — İhtiyar Türkmene dair kayitler *Birun's Picture*, s. 82. 114. **103** — YÂQÛT HAMAVÎ, *İrşâd al-arîb*, ed. MARGOLİUTH, VI, 308 : *va mâ azunnuhu yurâd bihi illâ annahu min ahli al-rustâq*. **104** — Bk. *Birunis Picture*, s. 66; ayni kayit *Qânûn Mas'ûdî*'de de (bk. Veliyeddin Efendi, N. 2277, vr. 104b) bulunuyor. **105** — *Khız Tengızı, Isı köl, Qara tut* gibi kelimeler, *sıçqan, od, tafışkhan, yunt, qoy, taguq, töngüz*(domuz) gibi yıl isimleri vermiştir. Türkçe 12 ay isminde «*törtünc*» ve «*beşinç*» ayların «*onunç*» aydan sonra gelmesi bir istinsan hatasından ibarettir. Bundan EL-BÎRÛNÎ'nin Türkçe bilmediğini istihrac edenler yanılmışlardır. Listenin sonunda matbu nüshada «*yetinç ay*», yani «yedinci ay» şeklinde yazılan kelime kitabın Umumî kütüphane ve Topkapı saray nüshalarında «yknç ay» şeklinde yazılmıştır, ki «*bir yeğirminç ay*» dan muharref olsa gerektir. «*Altınç*» ve «*sekisinç*» aylar arasında gelen «başinç» sözü Umumî kütüphane nüshasında «yatinç» şeklinde de okunduğundan bununla «yedinci ay» belirtilmiştir. 8 inci ve 9 uncu ayların isimleri «*sekisinç*» ve «*toqsunç*» ay şeklinde yazılması dikkate değer. Umumiyetle *El-Bîrûnî'deki Türkçeler Horezmde konuşulan Türkçedir*, ki Mahmud Zemakhşarî'nin eski nüshalarına mutabıktır. Herhalde El-Bîrûnî'nin Türkçesi NEMETH GYULA, *Die inschriften des Schatzes von Nayg-Szent-Miklos*, Budapest, 1932, s. 50-59 ten de öğrendiğimiz, *Peçenek şivesine yakın bir Türkçedir*. Bu ayrıca tetkike değer bir mevzudur. El-Bîrûnî Türk kavimleri hayatına karşı derin bir alâka göstermiş, Bulgarların, Uygur, Oğuz, Karlık, Khalaç ve sairenin adat, akide efsane, sanat, ve saire hususlarına dair küçük fakat kıymettar kayitler bırakmıştır. Eğer El-Bîrûnî'de bir temayül aranmak lâzım gelse, ona Horezm ve Türk vatan ve el severi denebilir. El-Bîrûnî kendisinin Horezm tarihine ait eserinde son Horezmşah Ebul'Abbâs Me'muna'a (ki El-Bîrûnî bunun vezir ve müşaviri olmuştur) Türkistan hanları, yani Karahanlılar ile dostluk ve ittifak akdine

ve Türkistan (yani Kaşgar) hanları ile Batıtürkistan hanı İlk (Nasır) arasındaki ihtilâfları yatıştırarak bu sülâleyi dostlukla elde etmeyi tavsiye ettiğini zikreder (*Tarikh-i Bayhaqî*, s. 844). El-Bîrûnî'nin bu sözlerinden onun Türk milliyetperveri olduğunu istidlal etmek yerinde bir dava olurdu; fakat El-Birûnî gerek Hind ve eski İran din ve mezheplerini tam bir feragatle öğrenirken, eski Horezm kültürünü Araplar (Kutaybe) tarafından imha edilmesine teessüf ederken, keza Türklerin kültürüne, tarih ve etnografyasına ait malûmat toplarken ancak bir hakikat aşıkı olarak hareket etmiştir. (Der İslâm, XXI, 1933 s. 279-285). **106** — *ZVORAO*, III, 146-161. **107** — *Ulûm-i hikâmı, ke ba taghyîr-i milal u adyân u ikhtilâf-i kalima-i zamân ghubâr-i taghyîr u tabaddul ba harâmil-i ân magardad.* **108** — İBN-TIQTAQA, *Kitab Al-Pakhrî fi âbâd al-saltana*, Mısır tabı, s. 23. **109** — Rasadhaneye ait Abdurrazzaq Samarqandî'nin sözleri E. BLOCHET, *İntroduction a l'histoire des Mongols*, p. 88 ve NÂQÎB AL-AŞRÂF HASAN KHOCA-İ BUKHARÎ, *Mudhakkir al-ahbâb*, Kâbil nüshası, vr. 38-39, benim istinsah ettiğim nüsha, s. 10-11. **110a** — *Şacara-i Atrak* hakkında KHONDEMİR Uluğ Beğ'in kendi eseri yahut başka birisi tarafından yazılıp ona ithaf edilmiş dediğinden BARTHOLD bu eseri başka birisinin eseri olacağını zannetmişse de, diğer muasırları eseri Ulug Beğin telifi olarak kaydetmişlerdir. Eserin içinde müellif Temür hakkında bir evlâd dili ile tebcil ettiğinden bunun Ulug Beğin eseri olduğunda şüpheye mahal kalmıyor. Uluğ Beğin «Temür Küregan himmetidin Uluğ Bek Küregan sözüm» yazılı sikkesi BARTHOLD tarafından *İzvestiya Rossiyskoy Akademiyi materyalnoy Kulturı*, t. II, 1922, s. 190-192 neşir ve izah edilmiştir. **110b** — HEKİM SANÂ'Î *Divan*, Tahran tabı, 1935, s. 138. **111** — Maveraünnehirde İslâmiyetten önce hâkim olan Sogd ve Horezm kültürlerinin hakikî mahiyeti ve onun Türk kültürü ile münasebeti meseleleri daha lâyıkiyle aydınlanmış değildir. BARTHOLD ve JNOSTRANSEV'in yazıları (BARTHOLD, *Türkistan* ingl. s. 180-1 ve *Vostoçumye Zametki*, I, 1927, s. 11-25; İNOSTRANTSEV d. *ZVORAO* XXIV, 138-44) bu ülkelerde hakim aristokrat tabakasına ve defin merasimine münhasır kalmıştır. Bu aristokrasiden «toprak aristokrasisi» (territoryal aristocracy) gibi «sermaye aristokrasisi» (moneyed aristocracy) ye de Araplarca «melik» denilmiştir (TABARÎ, II, 1444) «Dihkan» tesmiye olunan toprak aristokrasisi eski İran dihkanlarından farklı olarak «taht» ve «mihrab» (altar) ile bağlı olmamış, İran padişahları tarafından köylüler kendisine köle olarak verilen müstebid «dihkan» lara (bk. TABARÎ, I, 434) benzememiş, bilâkis Buhara feodalı (Buharkhudat) ancak eşrafın oğullarından toplanan fahrî muhafız kıtalarına dayanmış (NAR ŞAKHÎ, s. 7-8) ve tebaası üzerinde despot kesilmemiş ve dinî otoriteye mâlik olmamıştır. Bu aristokrasinin nüfuzlu olan büyükleri (Buhara, Semerkand, Keş, Şaş, Fergane ve Usrusene dihkanları) menşe itibariyle Türk idiler. BARTHOLD, İran ve Çin ile ticaretten zenginleşen «sermaye aristokrasisi» nin de Buharada Cumuk Türklerinden olduğuna ait rivayete dikkati çekmiştir (*Turkestan*, 181, haşiye, 5). Ölünün kemiğini etinden ayırdıktan sonra murabba çömlek sandıkçalarda (assuarium) defnetmek âdetine ait tarihî kayitler, Zerefşan havzasındaki buluntularla sabit olmuş (*ZVORAO*, XVII - XVIII); fakat bunun daha iptidaî ve eski şekli son zamanlarda Talas ve Çu havzasında bulunmuştur (BARTHOLD, *1922 de Türkestana seyahati hesabı*, s. 18-19). Diğer İran kavimlerinde bulunmıyan bu âdet eski Tik'lerde bulunduğu gibi (bk. yukarıda, s. 401), Türkişler de kemiği etten tecrid ederek defnetmişler (TABARÎ, II, 472; *ZVORAO*, XXIV, 134), Hazar ülkesindeki Kübeçilerde de etten tecrid edilen kemikleri torbalarda defnetmişlerdir (*ZVORAO*, XIII, 0101-4). Sandıkçaların üzerinde kuş resmi de bulunduğundan bu âdetin Türklerdeki «ölüm»=«uçmak» telâkkisi ile bağlı olduğu görülüyor. Sogd medeniyetini asıl İran medeniyetinden ayıran, onun Türk mede-

niyeti ile müşterek cihetlerini teşkil eden bu gibi hususlarla beraber Sogd ve Horezmdeki dihkanın köy ve kasaba ortasında yükselen «kurgan» üzerinde oturması ona *köylülerin arasında yaşıyarak* üzerlerinde kuvvetlice bir hâkimiyet temin etmiş olduğunu zannettirir. İleride B. 4, Hş. 609 da bahsedilecek Loess «Marginal zone» unun Batıtürkistan'daki kısmı da bir feodal teşkilâtını yaşatmıştır. Fakat bunun steplere yakın yerlerde (Yedisu'da ve Uygurlstan'da) inkişafı istibdadı ve dinî otorite temin eden İran feodalizminden çok farklı olmuş, *dihkan*'ın Türkçesi demek olan *tarkhan* zura', demirci ve tüccar esnafının şefi, lunca reisi gibi bir şey olmuş görünüyor. Şaman dininin tarhan ve kam'lara ahali üzerinde temin ettiği otorite pek gevşek olmuş; fakat Sogd ve Horezmde Zerdüşt dininin intişarı, oralarda İran tesirini arttırmıştır. Oğuzlarda ve Hazarlarda tarhanlık için bk. *İbn Fadlan*, s. 30, 296, 300. **112** — Bk. Z. V. TOGAN,*Temür Bekin İslâmiyete bakışı*, d. *Atsız Mecmua*, 1932, N. 13. **113** — Şahruh hakkında İBN ARABŞAH, Mısır tabı, s. 212. **114** — *Mu'iz al-ansâb* (=REŞİDEDDİN, *Şu' bi pencgâne*'sine Şahrukh ve Hüseyin Baykara zamanlarında yapılan ilâveli şekli) Paris, anc. fond Persan 67. İlhanlılar devri için bk. *Zeyli Câmi'üttavarikh der Mecmua-i Hafiz Abru*, Nuriosmaniye, N. 3271, vr. 5a: Olcaytu tahta geçince «ra'aya-i tacik» için Reşideddin ile Sadeddin Savecinin, «kâr-i leşker ve ulus'i Mogol» için Kutlugşa ve Çoban Noyanların tayin edildiği kaydedilmiştir. **115** — BABUR MİRZA *Baburnâme*, MUHAMMED SALİH, *Şibânînâme* ve NASRULLAHÎ, *Zübdet ül-âsâr* gibi Çağatayca tarihî eserlerde hep böyledir, yani bunlarda «vezir» lerden pek bahsedilmez, yalnız Türk «bey» lerinden bahsedilir. **116** — Türk Uygur ve Mogol kadınları için başlıca menbalar İBN FADLAN, VANGYEN-TE, GARDÎZÎ, MARKO POLO, RUBRUK, PLANO KARPİNİ, İBN BATTUTA, KLAVİJO, HAFİZ ABRU ve ŞEREFEDDİN YAZDÎ vesairede çok malûmat olduğu gibi Çengizin tarihlerinde bilhassa *Yuan-çao-bişi*'de ve minyatürlerde de istifade edilecek malûmat vardır. **117** — *JA*, 1847, t. IX, s. 52-66. **118** — *Tarikh-i Mubarakşah Ghurî*, ed. DENİSON ROSS, s. 44-45 ve Z. V. TOGAN, *On Mubarakshah Ghurî*, d. *BSOS*. VI, p. 855. **119** — Meselenin tarihine ait umumî malûmat V. THOMSEN, «Şarkîtürkistamn mazisine dair», *T. M.*, II, 33-36 da verilmiştir. SVEN HEDİN, AUREL STEİN, P. PELLİOT, GRUNWEDEL, LECOQ, OLDENBURG, KOZLOW ve sairenin hafriyatı ve bulunan eserlere ait tetkikatın mufassal bibliografisi tarafımdan tertip olunmuşsa da daha neşredilmemiştir. Altay Türk şiir vezni için bk. RADLOFF, *Über die Form der gebundenen Rede bei den Altaiern*, d. *Zeitschrift für Volkspsychologie und Sprachwissenschaft*, IV, Berlin, 1866, s. 85-114; T. KOWALSKİ, *Ze stud Jow nad forma poezjl ludow tureckich*, Krakow, 1922 (sonunda Fransızca olarak hulâsa edilmiştir); Mahmud Kaşgarîde bulunan parçalardan maada Uygur şarkıları da W. BANG ve A. GABAİN d. *UJ*, X, 1930, s. 208-210. **120** — CÂHİZ'in Uygurlara ait yazısı, MARQUART, *Streifzüge*, s. 91-95. **121** — MUBAREKŞAH GHURÎ, s. 46. Hazarlar İbranî yazısı da kullanmışlar, b. AL-NADÎM *Kitâb al-Fihrist*, s. 20. **122** — G. NEMETH, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos*, s. 36-44. **123** — *12 Vorlesungen*, 29-30. **124** — *İbn Fadlan*, hşr. s. 200. **125** — BARTHOLD, *Vorlesungen*, 66. **126** — Bu nevi sikke Y. A. MALOV tarafından Kazan Üniversitesi Arkeoloji cemiyetinde (İzvestiya Obsçestva İstoriyi Arxeologiya, XXIV. Kazan, p. 588) bahis mevzuu edilmiştir. **127** — Mektuplar KOKOVTSEV tarafından uzun şerhlerle yeniden neşredilmiştir; mektupların sahte olmadığı Z. V. TOGAN, *Völkerschaften des Chazarenreiches*, s. 50 de izah edilmiştir. **128** — Hazar çadırları için bk. *İbn Fadlan*, 120-21. Evlenmeler için yine bk. BROSSET, *Histoire de la Géorgie* I, 257-58. Hazar kılıçları için bk. BELİAYEV, *O bulate i Kharaluge* d. *Recueil*

d'études dédiées à la mémoire de N. Kondakov, Paragüe, 1926, p. 159. Fahreddin Kırzıoğlu Kars taraflarında Köroğlu rivayetlerinde «Khazaran kılıcları» söylendiğini haber vermektedir. *Türk Yurdu* XXVI, 1942, sayı, 8, s. 260). **129** — Hazarlarda sunî kirpi manialarnı kullanıldığını GARDİZİ/BARTHOLD neşri. 96 ve MERVEZÎ/MİNORSKY, Text, s. 21* ve transl. 33. **130** — Ruslarda *hakan* ve *tudun* için bk. ilerde B. 5, haşiye 194. **131** — Hazar hakanlarına ait vecize ve hikâyelerden bazıları *İbn Fadlan,* hşr. s. 264 te gösterilmiştir **132** — E. CHAVANNES et P. PELLİOT, *Un traite Manichéen retrouvé en Chine,* Paris, 1913, p. 176-177.

BÖLÜM : 3

1 — CÂHİZ, nşr. VAN VLOTEN, s. 40-41, Türkün müdrik olduğunu ifade eden cümle, s. 40. **2** — BARTHOLD, *Turkestan,* ingl. p. 461. **3** — *Selçuknâme,* Topkapı nüshası, N. 1391, vr. 16b. **4** — CÂHİZ, 36, 49: *aduvvun şadîdun kalbuhu, qalîlun salbuhu;* diğer rivayetler: *şadîdun kalbuhum qalîlun salbuhum.* **5** — DLT, I, 294; CUVEYNÎ, I, 17. KERİMEDDİN AKSARAYÎ, *Musamarat al-ahbâr,* nşr. 51-53; ABDULLAH BN FADL AL-ŞİRAZÎ AL-VASSAF, *Tacziʼat al-amsar u tazciʼat al-aʼsâr* Bombay tabı, (kısaltma: VASSAF), s. 43-4. **7** — *KURD*'un rehberliği Uygurca Oğuz destam, neşr. BANG-RACHMATİ, s. 17; Suryanî MİKAİL'in rivayeti, *Chronique de Michel le Syrien,* ed. J. CHABOT, III, 152. Kurdun baba, anne, sütannesi olması ve diğer rivayet farklarının Uysun, Göktürk ve Uygurlarda görülen şekilleri MARQUART, *Komanen,* s. 30-33. bahis mevzuu edilmiştir. **8** — *YEDECİLİG'e* ait kayıtlar İBN AL-FAQİH Meşhed nüshası, vr. 171a-173a. KÖPRÜLÜ FUAD, *Eski Türklerde yağmurtaşı,* d. Edebiyat Fakültesi Mecmuası, (kısaltma: *EFM*), IV (1925), 1-11. El-Bîrûnî'nin buna inanmadığım ve birisinden tecrübe ettirdiğini anlatan sözleri, *Biruni's Picture,* s. 89-90. *GÖLDEN YAHUT DAĞDAN ÇIKAN ATLAR* meselesi «Türklerde at terbiyesi» ismindeki eserimde mufassalen anlatılmıştır, daha intişar etmedi (Almancadır); mehazlar için bk. ileride B. 3, hş. 330 ve NEMETH G. d. *KCsA,* I. Erganzungsband, s. 345-52. Türk cihangirlik an'anesi Tunga Alp-Afrasyab hakkında «ajun beği» tâbiri kullanması ile de (bk. MAHMUD KAŞGARÎ, III, 31) ifade edilmiştir. MAS'UDÎ (*Murûc,* Mısır tabı, s. 77) «yırdıcı'ların padişahı ve atların padişahı» olmayı Türk hâkimiyetinin sırrı gibi gösterir. M. ROSTOVTSEV «ilâhlaşmış atlı»nın Han sülâlesi zamanında Çin'e ve kendisince bir Türk kavmi olarak kabul olunan Kuşan'lar vasıtasiyle Hinde kadar yayılan bir kült olduğunu isbat ettiği halde, bunu bir İran malı göstermesi (*Boy-vsadnik na yoge Rossiyi v İndoskİthiyi i v Kitaye,* d. *Seminarium Kondakovianum* (kısaltma: *SK*), I. **9** — *Kopuz* mecmuası, İstanbul, 1939, sayı 6. **10** — «Alp Arız» için bk. RİDVAN NAFİZ, d. *Türk Tarih, Arkeologya ve etnografya dergisi,* II, Ankara, 1934, s. 243-49. **11** — *Dede Korkut,* ORHAN ŞAİK neşri, s. 22-57. **12** — Temür devrinde «Yalgız Yıgaç» için bk. ŞEREFEDDİN YEZDÎ, *The Zafer Nâmâh,* Calcutta tabı (kısaltma: *ZN*). I. 451, 492 ve HAFİZ ABRU'da zikredilmiştir. **13** — D'OHSSON tarafından yanlış olarak *Souboutay* şeklinde okunan bu isim, *Mongolların Gizli tarihi*'nde (nşr. HAENİSCH, s. 200 deki fihriste bak) yazıldığı gibi, *«Sübeetay»* yahut *Subegetey*'dir (bk. yine VLADİMİRTSOV, *Mogol teşkilâtı,* s. 90-91). Kelimenin aslı *sü-beği-tay* olacaktır. **14** — Bayburtlu Osman rivayeti Orhan Şaik *Dede Korkut* mukaddimesinde, s. XXXIII. **15** — ZN, II, 498. **16** — Bizanslıların εκτελ Çinlilerin Akie-tien (CHAVANNES, *Documents,* 115, 2336; MARQUART, *Wehrot,* 148),

yani Aktağ yanında gösterilen Göktürk karargâhları Yıldız yaylaları olacak. İle havzasında bulunan Göktürk yazıtlarında Aktağ Çu-İle dağlarının doğusunda gösterilmiştir (bk, *İzvestiya* gazetesi, 17.3.1936). **17** — Bu sözler MAHMUD KAŞGARÎ'den başka 'ALÎ BN MUHAMMAD AL-KAŞGARÎ'nin eserinde (bk. *Atsız Mecmua* 1932, N. 17, s. 136), keza BAHAEDDİN VELED'de EFLÂKÎ'de (HUART neşri, II, 478-79) ve CUVEYNÎ'de (*Cihanguşa*, I, 17) gelmektedir. **18** — CÂHİZ, 32-3. **19a** — ŞEREFÜZZAMAN MERVEZÎ, metin, s. 24, tercüme, s. 36 ve haşiyeleri; s. 121-2. HİPOKRAT'taki aslı *Ouevres completes d'Hippocrate* ed. E. LİTTRE, II, Paris, 1840, p. 67, 73-77. Hipokrat'ın bu sözleri MES'ÛDÎ'ye de geçmiştir (*Murûc*, Mısır tabı, 217=Paris tabı, I, 337). **19b** — H. H. SCHAEDER'in tashihleri, *Die Welt des İslams*, Sonderband, 1941, s. 4. BARTHOLD yanlış tercüme ederek (*Tadjiki*, Taşkent, 1926, 10 ı; yine o, *İran*, Taşkent, 29) «Türkler İranlılardan başka yaşıyamazlar» mânasında anlamıştır, halbuki Mahmud Kaşgarî, I, 292, II, 224, gayet vazıh olarak İranlı Türke ihtilât etmeden yaşıyamaz, nasıl, ki börk te ancak bir başa konulacaktır diye izah etmiştir. **20** — Başkurtlar (bk. TİESENHAUSEN, Altınordu tarihine ait matiryaller, Türkçe neşri, I, 382) ve Türkmenlerde kabilelerin umumî reisi kadı olmuştur. **21** — Hanlar nesli hakkında bak. *İbn Fadlan*, hşr. 271-95. **22** — Çengiz'in sözleri: REŞİDEDDİN/BEREZİN III, tercüme, s. 190, metin 125. BARTHOLD Çengiz'in dayandığı bu gibi kabileleri «aristokrat» ve onun rakibi olan Camuka'mn dayandığı urukları «demokrat» olarak kabul etmiş ve Moğol devletinin teessüsünü sınıf mücadelesi neticesinde aristokrat unsurun galip gelmesi ile izah etmiş ise de, her iki mücadil tarafın kabilelerinin iktisadî vaziyet bakımından ve devletçiliğe nazarları itibariyle biri diğerinden farksız olduğu sonraki neşriyatta (bilhassa VLADİMİRTSOV tarafından) izah edilmiştir. Filhakika Türk ve Moğol uruklarından mühim bir kısmı Açina nesli törelere değil de kendi beyleri etrafında toplanmışlar, diğer birçok kabileler siyasetten uzak yaşıyarak bu hususta «devletçi» kabilelerin arkasından gitmişlerdir. Kırgız ve Ürankhit urukları «kam» ları, Gigil ve Kıyat urukları «töre»leri kendi aralarında bulundurmuşlar, sınıf farkı ise her kabilenin kendi hayat şartlarına göre gelişmiş; bunların içindeki aristokratlar uruk beyleri ve zenginleri olmuştur. Fakat «aristokrat» uruglarda da kendilerine tâbi uruglar üzerinde iktisadî kudrete dayanan tahakküm ancak büyük fütuhatlardan sonra kendisini göstermiştir. Açina nesli töreleri ise, uruklar arası davaları halleden hakemler tanıldığından kendilerine mal u mülksüz olmak - bilhassa Hazarlarda - hükümlerde ve idarede âdil olmanın ilk şartı telâkki olunmuştur. Çengiz'in gençliğinde Onon ve Kerülen taraflarında yaşıyan «aristokrat» ve «tülengüt» kabileler ve «hanlar» arasında fakr u zaruret umumî olmuştur. Metindeki *bavurçı* yerine *bükevül* okunacak. **23** — CH. GERARD, *Les Bulgares de la Volga et les Slaves du Danube*, Paris, 1939, I, 48. Z. V. TOGAN, *Mogollar, Çengiz ve Türklük*, s. 25, dörtlü teşkilât için, *İbn Fadlan*, s. 155-158. Karahıtaylarda da 24 urug olmuştur, ki EBERHARD. d. *Belleten* VIII, 1944. s. 582. **24** — Çengiz'in yasası için bk. *İbn Fadlan* hşr. s. 132, 143. **25** — Çengiz'in Afganistan'da yaptırdığı haritaları ve ona göre hareketlerini tayin ettiği SEYFÎ HARAVÎ, *Târikh-i Mulûk-i Kert*'te, Bu eser 1948'de Kalküta'da basıldı. Temür'ün haritaları İBN ARABŞAH da *'Acâ'ib al-maqdar*, Mısır tabı, 1305, s. 138-9 da bulunuyor. **26a** — Milâdî 48 de Hun şehzadelerinden Pe Çinlilere yaranmak ve onların yardımıyla hükümdar olmak için Hun memleketinin bir haritasını gizlice Çinlilere vermiş, yani milletine ihanet etmiştir. bk. DEGUİGNES, I, 333. **26b** — Temürün hileleri için: İBN ARABŞAH, 214; M. İVANİN, *Voyennoye İskusstvo Mongolov*, Petersburg, 1875, s. 143-147. Bu son eser sahte *Tüzükât* ile *Malfuzat*'a dayandığından çok eskimiştir. **27** — *Altai-İran* ve *Asiens bildende*

Kunst nam eserlerinde, bilhassa *TM*, III, 1-80 de. **28** — *İslâm medeniyeti tarihi*, Türkçesi, s. 117 - 118. **29** — BARTHOLD, *İran*, Taşkent, 1926, s. 76. **30** — *Geographische Zeitschrift*, XL, Heidelberg, 1934, s. 365-6. Milâddan önce 650 Ortaasya taraflarında bulunan Prokamis'li ARİSTEAS'in, HERODOT, IV, 13; 24 te zikredildiği gibi Argim Pay'lar memleketini ziyaret edebilmesi de Saka Devletinin kurulması sayesinde mümkün olmuştur, bk. N. TOLL in *SK*, I, 88. **31** — PELLİOT in *JA*, 1917, oct. p. 266 -279. **32** — Buna ait kayıt SEYFÎ HEREVÎ'nin *Târikh-i Mulûk-i Kert*'inde bulunmaktadır. **33** — Z. V. TOGAN, *Biruni's Picture*,' *92*. **34** — SVEN HEDİN, *Southern Tibet*, VIII, Stockholm, 1922, p. 278-80. **35** — *Türk Yurdu*, XXVI, 1942, s. 47. **36** — F. HİRTH ve diğerlerinin eserlerinin isimleri A. HERRMANN, *Die alten Seidenstrasse zwischen China und Syrien*, Berlin, 1910, s. 1-2 de sayılmıştır. **37** — İBN MİSKAVEYH tarihine zeyilde, MARGOLİUTH, *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, III, 138. **38** — BARTHOLD, *İran*, Taşkent, 1926, s. 31-32. **39** — ABU ŞÂME, *Kitâb al-ravdatayn*, Mısır tabı, I, 14. **40** — M. CEVDET, *Zayl 'alâ fasl al-akhiya fi Rihlet-i İbn-Battûta*, s. 108. **41** — Çao hakkında Dr. K. JAHN, *Das iranische Papiergeld*, d. *Archiv Orientalni*, X, 1938, s. 308-40. H. FRANKE, Geld und Wirtschfs in China unter der Mongolen Herrschaft, Leipzig, 1949. Dr. WİLHELM HEYD, *Geschichte des Levanten handels im Mittelalter*, II, 1879, s. 251. Sogdaktan Çine gidenler kâğıt yastuklar alıp gittiklerini naklediyor. **42** — ALFONS DOPSCH, *Natural Wirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*, Wien, 1930, s. 28. Bu müellif burada, H. CONSTEN, *Weideplätze der Mongolen im Reiche der Chalcha*, 1919, s. 122-123e dayanmaktadır. **43** — «Baliş» ve «sum» lar hakkında *Türk Hukuk ve iktisad tarihi mecmuası*, (kısaltma: *THİTM*), I, İstanbul, 1930, s. 7, *İbn Fadlan*, 117 de bazı malûmat vermişdi isem de, bunların ağırlığı ve biri diğerine münasebeti hususunu sonradan daha yakından tetkik ederek esas sıkletin *2 kilo, 274 gram olduğu* fikrine vasıl olmuşumdur. Bunlar «Mogollar devrinde para ve ölçü sistemleri» ismindeki daha basılmıyan eserimde izah edilmiştir. Baliş'in karşılığı 500 miskal gümüş = 75 Dinar-i rüknî gösterildiğinden (CUVEYNÎ, I, 16, VASSAF, 22), bu dinar-i rüknî de, *İbn Fadlan*, s. 117 de izah ettiğimiz veçhile 3,072 gramlık Horezm parası demek olduğundan yastık = baliş'in 2,274 kiloluk külçe olduğu tahakkuk ediyor ve bu müzelerdeki külçelerin sikletine uygun geliyor. Balişa ait Avrupalı seyyahların ve Çinlilerin kayıtları H. YULE, *Cathay and the way thither*, yeni tabı, II, 210-11 ve A. CHARİGNON, *Le Livre de Marco Polo*, II, Pekin, 1929, s. 108-114 karşılaştırılmış ve izah edilmiştir; fakat bu izahlar şimdi İslâm eserlerindeki kayıtlar ve balışların müzelerdeki mevcutları bakımından eskimiş bulunuyor. **44** — «Museyyebî» ve «tazca» dirhemleri için bk. *İbn Fadlan*, 112-114. «Tiyin», yani sencab derisi (Arapça: dalq) için bk. İBN RUSTA, s. 142. Bu «tiyin»ler o zaman 2,5 gümüş dirhem karşılığı olarak kullanılmış. İslâm dirhemleri «meta» olarak satın alınmıştır. Bulgarların Hazar hakanına tediye ettikleri vergiler de hane başından bir tiyin idi (bk. İBN FADLAN, s. 80). **45** — NASÎREDDİN TÛSÎ, *Tansuqname-i İlkhanî*, Ayasofya yazması, N. 3605, vr. 48a. **46** — MUQADDASÎ, 340. **47** — SAFİYEDDİN BALKHÎ, *Fada'il-i Balkh*, d. CH. SCHEFER'S *Chrestomathie Persane*, I, 96. **48** — GARDÎZÎ/BARTHOLD, 91, 115, BARTHOLD ve MARQUART, (*Caucasica*, VI, 50). GARDÎZÎ'nin ibaresini (câm) yanlış anlamışlardır. **49** — MUKHTAR AL-ZÂHİDÎ, *Kitab al-Qunya*, Lâleli kütüphanesi yazması, N. 741, vr. 55; Kitâb al-Dhakhira (yani (*Dhahkirat al-fatâvâ*, bk. BROCKELMANN, *Gescihchte der arabischen Literatur* [kısaltma: *GAL*], I, 375 ve supplem. Bd. I, 642) dan naklen «'İtrîfî» ve «Museyyebî»nin çok muteber olduğu zamana, yani Samaniler zamanına ait bir kaydi getirmiştir. **50** — Çin sik-

ke ve ölçüleri için bk. RİCHARD KLİMPERT, *Lexicon der Münzen, Masse und Gewichte der Länder*, Berlin, 1896; J. EDKİNS, *Chinese Currency*, 1890. **51** — Rusyadaki külçeler için bk. A. A. İL'YİN, *Topografya kladov serebrianykh i zolotykh slitkov*, d. *Trudy numizmatiçeskoy Kommisiyi Rossiyskoy Akademiyi Materyalnoy Kulturı*, I, Petersburg, 1921. Bu eserde külçeler gayet güzel tasnif olunmuştur. **52** — Avrupa müzelerindeki külçeler için en iyi eser N. BAUER, *Russiche Silber-und Goldbarren im Mittelalter*, d. *Wiener Numizm, Zeitschrift*, Bd. LXII (1929). Tafel IV, N. 1850 (94,14 gramlık 1/2 Tatar «sum»ları). N. 201f (196,97 gramlık sum), N. 209b (197,94 gramlık sum); yine Bd. LXIV (1931), s. 81, 82, 92. **53** — HAYDAR MİRZA DUGLAT, *Târikhı Raşidî*, ed. DENİSON ROSS, s. 256-7. **54** — A. İL'YİN'in zikri geçen makalesinde, s. 46 = *Otçet Arkheografiçeskoy Kommisiyi*, 1898, s. 78-9, 187. **55** — *İbn Fadlan*, s. 114 te 4,54-59 gr. diye gösterdiğim Horezm miskalinin İslâm âleminde «ince ölçü» (Feingewicht, bk. ZAMBAUER, d. *Eİ*, c. II, s. 1100, «kırat» maddesi) olarak kullanılan 4,548 gramlık miskalin kendisi olduğu Horezmliler tarafından tasnif olunan fıkıh kitaplarındaki kayitlerle katiyetle sabit olmaktadır. Bunlardan QİVÂM AL-DİN KÂTHÎ (öl. 1348, bk. BROCKELMANN, *GAL*, I, 377) nin *Mi'râc al-dirâya*, Süleymaniye yazması, N. 556, vr. 158a-158b deki mufassal izahat, ve MUKHTÂR AL-ZÂHİDÎ, *Kitâb al-Qunya*, Ayasofva yazması, N. 1355, vr. 55b kenarında; Şehidali Paşa yazması, N. 909 ve 1057 ayni parçanın kenarında muasırlar tarafından Horezm paralarının kursuna ait yazılan kayitler zikredilmek icabeder. Hicaz, Horezm ve Semerkand miskal ve dirhem farklarını «habbe» lerine kadar incelikle ve direm paraların farkını diğer paralarla mukayese ederek gösteren bu kayitler «Mogollar devrinde para ve ölçü sistemi» eserimde nakil ve tahlil edilmiştir. Temürün 6,142 gramlık büyük tenkesi (ki KLAVİÇO, SREZNEVSKİ neşri, s. 316 da «iki Kastelya gümüş ryaline» muadil gösterilmiş ve bu ryal o zaman 3,433 gram ağırlığında olmuştur) 3,071 gramın 2 mislidir. Bu da Sumerlerin «su» sisteminden geliyor. 307,1 gram da Altın Ordanın 153,567 gramlık «sum»larının iki mislidir (bk. İ. KAUFMANN, *Russki ves*, s. 126, 163). Rus 409,5 gramlık «font» ının ve 4,26 gramlık «zolotnik» (miskal) inin tarihi için bk. N. BELİAYEV, *O drevnikh i nineşnikh russkikh merakh*, d. *SK*, I, 1927, s. 271 v.d. fakat Beliayev bu font un Semerkand'den geldiğinden habersizdir. **56** — Yunanlılarda cari olduğu için bk. BELİAYEV, *The darik and the zolotnik*, d. *SK*, IV, 1931, s. 200-203. Türk ölçülerini anlamak için bunun eski Sumer ölçüleriyle münâsebetini, yâni beynelmilel ağırlık ölçüleri sistemine dahil olduğunu bilmek icab etmektedir: Horezm'de 6480 kiloluk «gur» kullanılmıştır. 12,96 gramlık Sumer «*Beqa*» sının yarısının bini demektir. Romalıların M. Ö. 268 de kabul ettikleri 4,57 gramlık dinar da öteki «Beqa» dan geliyor. M. Ö. 500 senelerinde Sumerlerin beqasından 12,96 gramlık «şekel» çıkmıştır. MİNA ise 648 gram ağırlığında idi. Sonra bunlar Avrupa'ya geçti. Danimarka'da Kopenhag Mark'ı, 454,13 gr, 1816 da bütün Alman marklarının ölçüsü idi, 451,13 gram ise İtalya'da Milâno markı oldu. Bk. W. F. G. SCİNNER, European weights and mesures, in Actes du VIme Congres İnternational d'histoire des sciences, I, Paris 1951, p. 230-248. **57** — Mohenjo-daro ölçüleri için bk. A. S. HEMMY, *On the system of weights at Mohenjo-daro*, d. SİR JOHN MARSHALL's *Mohenjo-daro and the İndus Civilisation*, London, 1932, chapter XXIX, p. 589-96. 4,548 gramlık miskal ve 4,411 gramlık dirhem sisteminin Horezmdeki «ratl»ı İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ'ye göre 330 dirhem, yani 1,125 kilo ağırlığında olmuştur (1340 senelerinde seyahat eden PEGOLOTTİ'ye göre Ürgenç «men»i 3 libre ve 9 once'e muadil idi. 14 üncü asırdaki Ceneviz «Libra» 316,80 gram, ve «once» te 26,40 gram olduğuna göre bir ürgenç «men»i [doğrusu «ratl»ı] 1,188 gram

olur, ki İbn Fadlallahın verdiği malûmata yakındır). Bunun 2 misli olan «Men: 2,250 kilo; bunun 24 misli olan «sukh»: 54 kilo; sukh'un 12 misli olan «gur»: 648 kilo; bunun 10 misli olan «gar» da 6.480 kilo olur (bu ölçüler EL-BÎRÛNÎ, MUHAMMAD BN AL-KÂTİB AL-HOREZMÎ, ZEMAKHŞERÎ ve saire Horezm âlimleri tarafından tavsif edilmiştir). Bu ölçülerden sukh ve gur'un eski Hind ölçülerine uyduğunu EL-BÎRUNÎ *Kitâb mâ li 'l-hind*, s. 79 bahis mevzuu etmiştir, onun bu sözleri eski Mohenjo daro ölçülerinde 2,24 ve 320 ve 640 lı ölçülere (bk. N. BELAİEW, *On bismar in İndia*, d. *SK*, VI, 1933, s. 153) tevafuk ediyor. **58** — «Statir» için bk. F. W. K. MÜLLER, d. *Festschrift für F. Hirth*, s. 321; mongolcada: *sıtgır*, VLADİMİRTSOV, d. *ZKV*, I, 323. VASSAF (s. 20) «kâğıd baliş» in 50 *satir*'e (tabı hatası: *sir*) taksim edildiğini kaydetmiştir. **59** — Eski Sumer ölçüleri için bk. *On the Sumerian Mina*, in. transl. of Newcomen Society, f. 1927/8, vol. VIII, 1929; *SK*, II, 1928, p. 187-222 ve IV, 1932, s. 188-191. Sumer ve Mohenjo-daro ölçüleri mukayesesi için: N. BELİAYEV, *On bismar in İndia*, d. *SK*, VI, 1933, s. 156 v.d. BELİAYEV'in (*SK*, IV, 185-6) 383 li ölçülerin Türkistanda yerleşmiş olduğuna dair fikirleri doğru değilse de, Doğutürkistanda ve Uyguristandaki «bakır-kümüş» - I«mace» olarak tayin olunmuştur (bk. F. W. K. MÜLLER, d.*Festschrift für Fr. Hirth*, s. 320). Yani 383 gramlık ölçüler Çine giderken Doğutürkistanda da iz bırakmışlardır. Maamafih bugün Doğutürkistanda hâkim olan 3,775 gramlık «t'sin» sistemi (bk. F. GRENARD, *La Haute Asie*, II, 230) ancak son iki asır Çin hâkimiyeti zamanında yerleşmiştir; daha 16 ncı asırda Kaşgar ve Khutende «Endican meni», 4,095 gramlık Semerkand miskalinin 400 misli, 1.638 kiloluk «çarik» ve onun 64 misli olan 104,8 kiloluk «batman» kullanılıyordu (bk. HAYDAR DUGLAT, *Târıkh-i Rashîdî*, ed. DENİSON ROSS, s. 327); Tiyanşan Kırgızlarında da zamanımıza kadar 65,520 kiloluk «batman», yani 4,095 li miskalin 16 misli olan Fergane «sir» inin 10 misli hâkimdi. **60** — Ortaklar hakkında yukarıda s. 309, ve ileride Böl. 4, haşiye 678-689 da malûmat verilmiştir **61** — MAHMUD KAŞGARÎ, I, 301, BARTHOLD, *12 Vorles*, 118. **62** — MAHMUD KAŞGARÎ, 1,310; *li anna fih fidda*, yani bu para yalnız bakır olmayıp gümüş te karıştırılmıştır. **63** — G. BRATİANU, *Recheiches sur le commerce Genois dans la Mer Noir au XIIIe siecle*, Paris, 1929, s. 241; B. SPULER, *Die Goldene Horde*, 331. **64** — A. DOPSCH, *Darlegungen über die En-tstehung des modernen Kapitalismus*, d. GRÜNBERG's *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, VIII, 1918; KÖTSCHKE, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*, s. 562; A. DOPSCH, *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*, s. 178-179. **65** — Bu maruzat Viyana Üniversitesinin İktisad tarihi seminerinde yapılmıştı, daha neşredilmemiştir. **66** — A. DOPSCH, a. esr. s. 74. **67** — AD. FRİEDMANN, *Über Papiergeld und Kerbhölzer der Chinesen*, d. *Wiener numismatische Zeitschrift*, 1929, s. 69-74. Çinde kâğıt paranın tarihi için bk. K. JAHN, *Das iranische Papiergeld*, s. 330, haşiye 2 de sayılan eserler, bilhassa, BALASZ d. *Mitteilungen des Berliner Seminars der oriental. Sprachen*, XXXV, 1932, s. 33 v d. **68** — MAHMUD KAŞGARÎ, III, 52 de «*Ortak* olarak benimle beraber iş kıldı, bana ticaret malları satışdı, sonra *bista* ile anlaşarak bana ihanet etti» mealinde bir şiir naklederken, «*bista* Tukhsi, Yagma ve Çigil Türklerinde tüccarı evine indirerek onun meta'ını ve koyunlarını satışmakta yardım eden ev sahibine derler, ki tüccar giderken satılan koyunların 20 de birini kâr ortaklığı olarak alır» demektedir. Demek tüccar kendi ortağından başka bir de uzak mevzilerde birisinin evini ticaret ve depo yeri olarak kullandığından ev sahibi ile de muayyen bir yüzde karşılığı olarak satış ortaklığı yapmıştır. **69** — Yenisey Kırgızları memleketine Müslüman, Karlık ve Uygur tüccar kervanları gelmesi hakkında

HYACİNTH/BİÇURİN, I, 449, ve GARDÎZÎ/BARTHOLD, 86. **70** — *İbn Fadlan*, s. 23-24. **71** — GARDÎZÎ/BARTHOLD, 83 ve MARQUART, *Komanen*, s. 202-206. **72** — *DLT*, II, 73 ve zikri geçen III, 52 şiiri v.s. **73** — *DLT*, III, 101: *sun altun*. **74** — BESİM ATALAY tercümesinde, s. *138 süftece* kelimesini tercümesiz bırakmış, indeks'te ise (s. 529) mânayı tam olarak bozmuş ve «içi dolu maden olan şey» diye yazmıştır; halbuki BROCKELMANN, s. 182 *Wechsel* demiş ve *Goldbarren?* diye sual alâmeti koymuştur. **75** — RADLOFF, *Wörterbuch*, II, 308; G. RAMSTEDT, *Kalmükisches Wörterbuch*, 158. **76** — Rus «pud»unun Semerkand «ansır»ından alındığı daha Rus âlimlerince anlaşılmış değildir. Halbuki İBN ARABŞAH da mezkûr 40 okkalık «ratl» (yahut Temürlü tarihlerinin ıstılahiyle «sengi kelân») in ta kendisidir. Rusça *pud* kelimesi Türkçe kırma ve kertme mânasındaki *pot* ve *put* kelimesinden (bk. RADLOFF, *Wörterbuch*, IV 1283) den alınmış olsa gerektir. Bezmen'de ufak ölçüler çivi ile diiinmiş olduğundan *kadak* denildiği gibi, büyük ölçü olan «sengi kelân» da bu bezmendeki kertmeleri ifade etmek üzere pud denilmiş olabilir. Pud kelimesi Horezmde ve Türkmenler arasında da kullanılmıştır, onlara bu kelime Rus istilâsından önce gelmiş olamaz. 4,095 li ölçü Semerkand, Fergane, Kaşgar ve bütün stepte (Kazakistan ve Kırgızistanda) ve Bulgar memleketinde hâkim olduğu gibi, Horezmde de kullanılmıştır, Hivenin batmanı 20,475 kilo idi. İhtimal bu batman 4,095 gramlık miskalin 1000 misli olan bir «men» in 5misli olmuştur. «Men» ve «bat» kelimelerinin menşei ciddî tetkike muhtaç kalmaktadır. **77** — *Zira'* Samarra hafriyatında tahakkuk ettiğine göre, 51,8 santimetre uzunluğunda olmuştur, bk. HERZFELD, d. *Der İslam*, IV, 199; eserim Bağdadda yazmış olan MAHMUD KAŞGARÎ, elbette Bağdad zira'ını gözönünde bulundurmuştur. **78** — MAHMUD KAŞGARÎ, I, 350: *Qamdu*. Ayni müellif *DLT*. I, 74. Suvarların ticaret muamelesinde kullandıkları yine 4 zira' uzunluğunda ve 1,1/2 karış genişlikte olan ve *Ekin* tesmiye olunan kumaş paraçları kullandıklarını ayrıca zikretmiştir. Bu nevî kumaş parçalarını para yerinde kullanmak İskandinav memleketlerinde de cari idi. **79** — Selçuklar devrinde Kâşanda yapılan çinilerde Uygur sanati eserleri A. POPPE, *A Survey of Persian Art*, V. 651-709 güzel resimlerde gösterilmişse de bunların Uygur sanati eserleri olduğu izah edilmemiştir. **80** — Mağşuş Sogd (Buhara ve Semerkand) paraları *İbn Fadlan*, 9, 111-113; Horezm paraları ayni eser, 12, 113-114 ve Leningrad Ermitag Müzesinde muhafız FASMER'in 27.7.933 tarihiyle bana yazdığı mufassal mektupta izah edilmiştir. Mağşuş tazça ile temiz gümüş tazça ayrıca benim «Mogollar devrinde para ve ölçü sistemi» nde bahis mevzuu edilmiştir. «Dinarlar meta'» olarak kullanıldığı için bk. İBN HAVQAL, Topkapı nüshası, N. 3346, vr. 236: *va nuqûduhum al-darâhim va 'l-danânîr ka'l-'urudi.* **81** — Rubruk'taki *Yascut* B. SPULER, *Gold. Horde*,'s. 330 yanlış anlaşılmıştır. **82** — Bu husus için bk. F. HİRTH, *China and the Roman Orient*, Leipzig, 1885; M. CHVOSTOV, *İstoriya vostoçnoy torgovli, greko-rimskago Yegipta*, Kazan, 1914. *İslâm devrinde İran ve Hind tarafları ile Çin arasında deniz ticareti* ve diğer kültür münasebetleri için bk. *Chau Yu-kua*, transl. by. FR. HİRTH and W. W. ROCKHİLL, Petersburg, 1911 çok mühimdir. Bu deniz yollarına dair İslâm kaynaklarının haberleri ise G. FERRAND tarafından *Relations de voyages arabes, persans et turks relatifs a l'Extreme-Orient*, Paris, 1913-14 (iki cild) nam eserinde toplanmıştır. **83** — F. HİRTH, *Über den Schiffsverkehr von Kinsay zu Marco Polo's Zeit*, d. *T'oung Pao*, V, 1894; W. W. ROCKHİLL, *Notes on the relations and trade of Ghina with the Eestern Archipilage and the coast of İndian Ocean during the 14. th century*, d. *T'oung-Pao*, XVI, 1915; H. CORDİER, *L'arrivés des Portugais en Chine*, d. *T'oung-Pao*, XII, XII, (1911); Mogol devrine ait kısmı s. 483-6. Bir de G. FERRAND'ın *Eİ*, IV, 389-96, 572-9 da 15 inci

asır Arab denizcileri *Ahmed bn Mâcid* ve *Süleyman al-Mihrî*'ye ait yazıları ve bunlara ait ayrı neşriyatı mühimdir. Mogollardan önce Sumatra ve Cava korsanları ve tüccarları Çin ile Garbin vasıtasız temaslarına mâni oluyorlardı. Mogollar bu adaları işgal edip İran Mogolları ile denizden temas temin edince, Sumatra ve Cava korsanlarının hükmü kalmadı. Mogollar zamanında inkişaf eden deniz ticareti sayesinde *Çin gemi inşaası*nda fevkalâde bir inkişaf husule geldi. Tayfası 1000 kişi olup, 500 ve 600 kadar yolcu da alan büyük gemiler yapıldı (bk. G. SAFAROV, *Oçerki po istoriyi Kitaya,* Moskova, 1933, s. 134-5). İpek rekabeti yüzünden *Çinde pamukçuluk* inkişaf etmiyordu, fakat Mogol devrinde deniz ticareti sayesinde pamuk galip geldi ve Çinin deniz ihracat maddelerinden biri oldu (bk. SAFAROV, a. es. s. 139). Hattâ «satin» kelimesi bile H. Yule'in fikrine göre Çin limanı olan «Zeytun» (yani Tsüançeu, bk. yukarıda s. 120) den geliyor. Bu Zeytun ile batıdaki Hind ve İran limanları ve İskenderiye arasında inkişaf eden ticaret *Çinde demir sanayii*'nin gelişmesine sebep oldu, bakır kazanlar, demir tel ve çubuk külliyetli miktarda ihraç olundu (*T'oung-pao,* XVI, 1915, s. 131-2, 600; SAFAROV, s. 138). 1328 den önce ancak 524 tona münhasır kalan demir istihsali 1373 te 4,442 tona çıkmıştır (SAFAROV, 149, *Tegengren,* II, 313 ten). Çine giden kara ticaret yoluna dair malûmat H. YULE, *Cathay and the way thither*'de toplanmıştır. **84** — DHAHABÎ'nin sözleri tarihinin neşredilmiyen kısımlarından naklen CUVEYNÎ, *Cihanguşa,* I mukaddimesi, abced harfleriyle s. LB de bulunuyor. **85** — *ÇİNDEKİ İMPARATOR KANALLARI* meselesi hakkında, bunları Kaanın, yani Kubilay ve Temür Kaanların eseri olarak tavsif eden İBN BATTUTA'nın ifadelerini bu seyyahın eserinin Uzakdoğuya ait kısımlarını sahte zanneden H. H. MZİK (*die Reise des Arabes İbn Battuta durch İndien und China,* Hamburg, 1911) uydurma zannetmiştir. Halbuki Çin nehirlerini birleştiren kanallar Mogollardan önce de mevcut ise de, bunun can damarı olan kısımlarının, bilhassa Hanbalık (Pekin)den Sarı Irmağa çıkan kısmının Kubilay Kaan tarafından inşa ettirildiği Çin kayitleri ve Reşideddinin mufassal malûmatı ile sabittir (bk. REŞİDEDDİN/BLOCHET, 459-60 ve SAFAROV, s. 141-2). **86** — Çiniyat âlimi Dr. OTTO MAENCHEN-HELFEN buna dair malûmatını Viyana'da verdiği bir konferansında serdetmiş ve bu Tannu-tuwa'daki eski yol inşaatı bakiyelerini *Reise ins asiatische Tuwa,* Berlin, 1931 nam eserinde de anlatmıştır. İrana budda ibadethaneleri yapmak için Doğudan getirilen ustalar (bilhassa Argun Han zamanında) Reşideddin'in nehir mecralarını taş duvarlarla tanzim etmek hususunda Kubilay Kaanın zamanında elde edildiğini anlattığı usulleri de İrana getirmişler midir, buna dair bir kayit daha görmedim. Türk ve Çengizli devri postaları hakkında bk. ALİ GENCELİ Türk Yurdu, 1942'de Yam'lar ismiyle tetkik konusu edilmiştir. Keza bk. Marco Polo, H. Yule haşiyelerinde, I, 361-366, 375-377, 412. **87** — Aras'ta Temürün inşaatı için bk. *ZN,* II, 394, 505. Temürün Çu'daki imarı için bk, BARTHOLD, *Ulug Bek,* s. 44-5, 54, İBN ARABŞAH, s. 138, 162, 177. **88** — *ZN,* II, 39, 184-5. **89** — BARTHOLD, *12 Vorlesungen,* 226; ARNOLD TOYNBEE, *A Study of history,* Oxford, II, 1934 muhtelif yerde. **90** — COHN-WİENER, *Turan, islamische Baukunst in Mittelasien,* Berlin, 1930 ismi altında intişar etmiştir. BARTHOLD bu tetkikatın neticelerini yalnız ikmal etmiş değil, bilâkis tenkit ederek, aksi fikirler serdetmiştir, bk. *Arkheologiçeskiya raboti v Samarkande letom* 1924 *goda,* d. *İzvestiya Rossiysk. Akademiyi Materyalnoy Kulturı,* t. II, s. 119-132. **91** — ABDURRAZZAQ, *Matla' Sa'dayn,* MUHAMMAD ŞAFÎ neşri, Lahur, 1935, s. 185. **92** — COHNWİENER'in 1924 te Rusların davetiyle gelerek yaptığı tetkikatına ait el yazma olan mufassal raporu Rus Ulûm Akademisine verilmiş ve bunu bugüne kadar ancak Barthold görmüştür. COHN-WİENER'in Merv âbidesine ait

fikri buna dair *Jahrbuch für asiatische Kunst*, 1925 te neşredilen makalesinde ayrıca izah edilmiştir, ki bunu BARTHOLD görmemiştir. Bu âbideleri uzun zaman ve çok sistematik bir surette tetkik eden JULİUS SMOLİK'in vardığı neticeler de (bk. *Timuridische Baudenkmäler aus Samarkand*, Wien, 1929) o merkezdedir. **93** — ALİŞİR'in bu beyitleri *Hayret ül-ebrâr*'ında bulunmaktadır. Fatih Kütüphanesi yazmaları, N. 3755, vr. 38b. **94** — Bu idam hususu için bk. İBN ARABŞAH, s. 158. **95** — SİR THOMAS ARNOLD, *Bihzad and his Paintings in the Zafer Name*, London, 1930, levha IX-X. **96** — Uluğ Bek'in inşaat işlerinde bizzat iştiraki ZEYNEDDİN MAHMUD VASIFÎ *Badâyi' al-vaqâyi*'de mezkûrdur, bk. BARTHOLD, *Ulug Bek*, s. 99. Alişir'in ve Hüseyin Baykara'nın binalara iştiraki, cami, medrese, ve başka binalardaki müzeyyen yazıları, âyet, hadîs ve şiirleri bizzat kendileri intihap ettikleri yine kaynaklarımızda musarrahtır. **97** — *Baburname*, Kazan tabı, s. 222, Farsça neşri, s. 112. **98** — MUBARAKŞAH GHURÎ, s. 36: *Turkân çûn ba islâm ârand, az khâna u cây u aqrabâ bis yâd na kunand*, yani CAHİZ'in dediğinin tam aksi. **99** — EL-BÎRUNÎ'nin Bulgarlara dair sözü için bk. *Ibn Fadlan, hşr*. s. 200-203. Bulgar mezar taşları için ŞEHABEDDİN MERCANÎ, *Müstefâd ül-akhbâr*, I, 16, 27-30. **100** — Bu sözler İBN KHALDUN'un yazma *Rihle*'sindedir, Esad Efendi, N. 2268. **101** — ŞAMS KÂŞANÎ *Çengiz-nâme*'sinin Paris yazması için bk. E. BLOCHET, *Introduction à l'histoire des Mongols*, s. 102 v.d.; nüshası İstanbulda, Hamidiye, Lala vakfı, N. 354. Daha: AHMED TEBRİZÎ'nin *Çengiznâme*'si British Museum, Or. 2780; NUREDDİN BN ŞEMSEDDİN MUHAMMAD, *Gâzân-nâme*, prof. E. BROWNE'nin milki idi (bk. *History of Persian Literatur under the Tatar dominion*, s. 103; HAMDALLAH QAZVÎNÎ, manzum *Zafer-Nâme*'si, British Museum yazması, Or. 2838. Temürlüler zamanında yazılan roman tipinde eserlerin başında HATİFÎ, *Temürnâme* gelmektedir, ki nüshası her yerde vardır. **102** — BARTHOLD, *Musulmanski Mir*, Petersb. 1922, s. 40. **103** — *Kutadgu Bilik*, RADLOFF neşri, transkription, s. 352. **104** — Emir Kazgamn sözü, KHONDEMİR, *Habîb üs-siyar*, Bombey tabı, 1112, s. 75-6; *ZN*, I, 32. **105** — Temürün Tacik emirlerine karşı bu nevi muamelesi hususu için bk. *ZN*, II, 26 ve KHONDEMİR, a. es. III3, s. 62 (burada büyük emirlerden Emir Celâl ül islam'ın suçlanarak tecziye edildiği ve rütbesi tenzil edilerek «başka bir işe müdahele etmemek şartiyle Tacik askerlerine kumandan tayin» edildiği anlatılmaktadır). **106** — SCHAEDER'in Alişir'den nakli *Die Welt des İslams*, Sonderband, 1941, s. 8. **107** — Olcaytemür ve Tayzi oğlanın «Ulug yurt» için sözleri, *ZN*, II, 148. Bunlar için bk. yine KLAVİÇO, nşr. SREZNEVSKİ, 246. **108** — Anende için REŞİDEDDİN/BLOCHET, 595-603. **109** — Yine orada, s. 570. **110** — ŞEREFEDDİN YAZDÎ'de Müslümanlığı kabul eden prens Tayzi Oğlandır, bk. BARTHOLD, *Ulug Bek*, s. 43. **111** — RENE GROUSSET, *L'empire des Steppes*, s. 581-8. **112** — Uyratların Uygur olduğunu önce C. BANZAROV ileri sürmüş, sonradan bunu RAMSTEDT (*Sbornik v çest Grig. Potanina*, 1915) isbat etmiştir. **113** — Kalmukların ilk tarihi için bk. *Türkili Tarihi*, s. 157-172. **114** — Anende için Gazanın ideal olması, REŞİDEDDİN/BLOCHET, 598. **115** — BARTHOLD, *Turkestan, İngiliz*, 311 ve Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 283. **116** — *Lâla râ goftam siyahdil bûdanat as bahri çisti Dar cavâb goft: in çunin ast har ke dar sahrâ naşist.* **117** — E. HÂENİSCH, *Steuergerichtsame der chimesischen Kloster unter der Mongolenherrschaft*, d. *ZDMG*, XCV, 317-319. Mogolların Çindeki hâkimiyetinin sona ermesinde başlıca âmil: Müslüman (başlıca Türkistanlı, Horezmli, İranlı) ve Hıristiyan tüccarlarına ortak işinde verdikleri fazla salâhiyet; bu salâhiyetin bir taraftan Çin'in dış ticaretini, sanayiini teşkilâtlandırmaya geniş mikyasta inkişaf etmesine sebep olması; bunların *Step güvenlik ge-*

İrneği'ne dayanan Mogol kredi ve kâğıt ve kumaş para sistemini Mogol feodalları ile birlikte suiistimal etmekte dizginsizce hareketleri; diğer taraftan dış ticareti ilerleten, önce ancak mahallî feodallar için çalışan sanatkârları deniz yolları açılıp cihan pazarı ve ihracat için çalışmağa sevketmesi; bu iktisadî inkılâbın iç ticareti Çin tarihinde görülmemiş bir şekilde inkişafa götürmesi; bunun da 1359 senesinde son haddini bulan enflâsyon karşısında âciz kalan Mogol hükûmetine karşı isyan hareketlerini doğurması olmuştur.' Bk. WİLLİAMS, *The Middle Kingdom*, vol .II, New York, 1883, p. 85 ve SAFAROV, *Oçerki istoriyi Kitaya*, s. 154-5. **118** — SİR MUHAMMAD İQBAL, *Peyâm-i maşriqî*, Delhi tabı, s. 192: *Az khal-i Samarqandî tarsam, ke diğer khizad * Âşub-i Hulâgûyi u hengâma-i Çengizî.* **119** — DR. A. LEGENDRE, *Quo' vadis Europa?*, Paris, Payot, 1920. **120** — Z. V. TOGAN, *Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi*, Mısır tabı, s. 623. **121** — A. TOYNBEE, *A study of History*, II, 413-420. **122** — SVEN HEDİN, *Southeren Tibet*, II, Stockholm, 1922, p. 172; E. TRİNKLER, *Geographische Forschungen im westlichen Zentraiasien und Karakorum- Himalâj*, 1935, s. 132. **123** — *İnnermost Asıa, its geographie as Factor in history*, d. *Geographical Journal* (kısaltma: *GJ*), June, 1925, p. 478-480 ve yine o, *Dessikation in Asia*, d. *The Hungarian Quarterly*, IV, 1939. **124** — *GJ*, vol. XXVIII (1906), 352, vol. XXIX (1907), 674. Bu zatın hataları hakkında bk. ALBERT HERRMANN, *Seidenstrassen*, s. 70, 79; yine BARTHOLD, *ZVORAO*. XVII, -090-091. **125** — H. DE TARRA, *Zeitschrift für Erkunde*, Berlin, 1930, s. 161-171; daha önce RUBOROVSKY, *Trudı tibetskoy ekspeditsiyi Pevtsova*, III, Petersburg, 1896, s. 1-77. **126** — ZEKİ VELİDİ, *Onyedi kumaltı şehri*, İstanbul, 1934. **127** — A. WOEİKOW, ve LEO BERGİN, d. *Geographische Aohandlungen*, X, 1914, s. 53. **128** — F. GRENARD, *La Haute Asie*, Paris, 1929, p. 313, *İslâm Ansiklopedisi*'nde «Aral» ve «Balhaş» maddeleri. Bir de MAHMUD KAŞGARÎ'de, I, 318 de «çabaq Buhayrat al-Turk, yani Türk Denizciği'nde küçük balıktır» kaydı mühimdir. Bu göl, Temür tarihlerinde (*ZN*. I, 496) *Etrak Göl* tesmiye olunan Balhaş olsa gerektir. Tatlı su balığı olan bu «çabak» balıklarının, bugün olduğu gibi, 11 inci asırda da Balkhaş'ta bulunması gölün o zamandan bugüne kadar tatlı kaldığını gösterir. Lobnor gölü'nün milâdî 9 uncu asırdanberi, az çok yer değiştirmekle beraber, ayni halde kaldığını bildiren Çin vesikası LİONEL GİLS tarafından neşredilmiştir, *BSOS*, VI (1932), s. 831. **129** — L. A. MOLÇANOV, *Ozera Sredney Aziyi*, Taşkent, 1929. **130** — *Zeitschrift der Geselschaft für Erkunde*, Berlin, 1931, s. 12. **131** — Bk. Z. V. TOGAN «Amuderya» d. *İslam Ansiklopedisi*, I, 419-426. Daha mufassal olarak yazılan «Biruni's Bericht über das untere Oxusgebiet» nam eserim daha intişar etmemiştir. **132** — WYLİE, *Notes of the Western Regions from the Han Annals*, d. *Journal of the Anthropological İnstitute of Great Britain and İreland*, X, 1880, p .20 v.d.; V. GRİGORYEV, *Vostoçni Turkestan*, II, Petersburg, 1873, s. 39-40. **133** — HYACİNTH-BİÇURİN, *Sobronye*, III, 59. **134** — Buna dair İBN -KHURDADBEH ve diğerlerinin kayitleri Z. V. TOGAN, *Über die Bevölkerungsdichte Zentralasians im Mittelalter*, d. *Festschrift für Alfons Dopsch*, Leipzig, 1938, s. 425 tahlil edilmiştir. **135** — Z. V. TOGAN ayni eser. s. 429. **136** — Ayni eser, s. 428. **137** — Ayni eser, s. 430. **138** — Bu hususlar benim daha basılmamış «Die Übervölkerung als Faktor der Völkerbewegungen im mittelalterlichen Zentralasien» nam eserimde mufassalen anlatılmıştır. Ortaasya'nın Loes mıntıkaları (loess regions) olagan üstü nüfus kesafetini yaşattığı halde, göçebe hayvan besleme hayatı için müsait olan *bozkır mıntıkaları* (steppe regions) *ise nüfus kesafetine karşı fevkalâde hassastır.* Çok itinâ ile öğrenilmesi icap eden bu mevzuun ancak loess kısmı OWEN LATTİMORE tarafından tetkik edilmiş; bozkır

sahaları için çarlık Rusyası ziraat ministerliği tarafından Ortaasya'da yapılan step arazi meseleleri üzerinde toplanan ve birçok cildler teşkil eden «Materyallar» ı (bk. Z. V. TOGAN, *Türkili Tarihi*, s. 302) ve bilhassa ŞUNAN OĞLU ELCAN, *Qazaq Cer tariqı meselesi*, Kızıl-Orda, 1926 çok istifade edilecek eserlerdir **139** — Yukarıda haşiye 132 de gösterilen eserlerdeki malûmat karşılaştırılsın. **140** — HYACİNTH-BİÇURİN, I, 443. **141** — HYACİNTH, I, 428. **142** — ŞEREFÜZZEMAN MERVEZÎ, s. 18, transl. 30. MİNORSKY haşiyelerinde Tiyanşan Kırgızları ile «4 vadide yaşıyan» Kırgızlar (s. 19. transl. 30), yani Yenisey Kırgızlarının ayni zamanda yaşadığım bilmemiştir. **143** — *Hudûd al-'Âlam*, metin. vr. 18a, satır, 10-11. **144** — Ayni eser, vr .17b, satır, 1. **145** — Ayni eser, vr. 18a, satır, 21. Bu husus İSTAKHRÎ ve diğerlerinin İlaq (yani Çatqal) dağlarını Kırgız ülkesine bitişik göstermeleri ile de sabittir. **146** — Halife Mehdi zamanında (775-785) vâki olan bu hareket için bk. İBN AL-ATHİR, nşr. TORNBERG, XI, 117. **147** — MAS'ÛDÎ, *Tanbih*, 62 = MARQUART, *Streifzüge*, 79. **148** — BALÂDHURÎ, *Futûh*, ed. DE GOEJE, 431. **149** — MAS'ÛDÎ, *Tanbih, 180* = MARQUART, *Streifzüge*, 63. **150** — MAS'ÛDÎ, *Murûc*, Paris tabı, II, 58-64 = MARQUART, *Streifzüge*, 61; fakat Marquart'in izahları şimdi eskimiştir. **151a** — HAMMER VON PURGSTAHL, *Sur les origines Russes*, Petersburg, 1827, s. 105-107; MARQUART, *Komanen*, 41; ZİYA GÖKALP, *Millî Tetebbular Mecmuası*, II, 399, 433; NİHAL ATSIZ, *Dokuzboy Türkleri*, 1939 haşiyeleri; ben de *Türk tarihi dersleri*, İstanbul, 1928 bu malûmatta «Kun»lara ait sözlerin Mecdeddin 'Adnân'dan alınmış olduğunu zannetmiş ve Kun kelimesi Oğuzların diğer ismi telâkki etmişimdir, ki yanlıştır. **151b** — ŞEREFÜZZEMAN MERVEZÎ, metin, s. 7, 18 transl. 19, 29-30. Parantez içindeki sözler benimdir. **152** — «Sancu» nun Alaşan-Ordos taraflarındaki «Shachou» dur, bk. MİNORSKY, Şerefüzzeman'a haşiyeleri, s. 73. **153** — Burada Kunlar hakkında «minhum firqatun», yani «onlardan bir gurup» diye yazılmıştır. Buradaki «onlardan» sözü «büyük kabile Oğuzlar» (min qabâ'ilihim al-'azîma al-Guziya) ya dahil gibi görünüyor. Zaten burada «al-Guziya» ismi Oguz, Ogur, Türkmen, Tokuzoğuz, İ-gr(Uygur) ve Uç-gr(yani Orhun yazıtlarındaki Uç Oğuz) kabilelerine şâmil ve «Tokuzoğuz Hakanına tabi 12 kabileyi», yani Kao-ku kabileleri (bk. RADLOFF, *Das Kudatku Bilik*, Einleitung, LXII, HYACİNTH, I, 251) çerçevesi gibi bir 12-li camia görünüyor. AVFÎ'nin naklinde bu «12 kabile», Türklerin 12 kabilesi olarak yazılmış. Mervezî'deki «firqa» kelimesi de AVFÎ'de «mrqa» şeklinde yazıldığından bu bir ayrı kabilenin ismi telâkki olunarak, muhtelif faraziyelere yol açmıştır (en son olarak bk. G. NEMETH d .*KCSA*, III, 1940, s. 105; bunların tashihi *ZDMG*, XCV, 371, XCVI, 131). Bu sırada «firqa» kelimesi, s. 21 de Hazarlar için de «iki fırka» denildiği gibi «büyük kabile» ye dahil zümreler, yani müstakil uruklar gösterilmiş olsa gerektir. MERVEZÎ'de Türk kabilelerine ait malûmat bir de «al-Habaşa» (s. 41, 43-44) ve «şimal mıntakaları» bahsinde (s. 44-46, Bulgarlar, Suvarlar, Doğutürkistandaki Uç ve Kaşgar mıntakasındaki vahşi develer, Çinançkent, yani Koço ile Kırgızlar, yani Tiyanşan Kırgızları arasında, herhalde Borokhoro mıntakasında yaşıyan bir «vahşi ümmet» ve Kimaklar) zikredilmiştir. Bunları müellif *Mamâlik ve Mesâlik* kitabından, herhalde İBN KHURDADBEH yahut CEYHÂNÎ'den almış, hattâ s. 51 de CEYHANÎ ayrıca zikredilmiştir. **154** — Türkmenlerin Yedisudaki mevkii EL-BÎRÛNÎ'nin eserlerinden öğrenilmektedir. **155** — Karadenize «Buhayrat Arminiya» tâbiri için bk. MİNORSKY, Mervezî'ye haşiyeleri, s. 102; bu tâbir EL-BÎRÛNÎ'de de vardır, bk. *Birunis Picture*, s. 4: Bahr Buntus al-Armanî. **156** — Bu cümle arabî metinde hatalıdır, doğrusu AVFÎ'nin tercümesidir. **157** — Horezm'in batısında Peçenek ve Asların sahası için bk. *İslâm Ansiklopedisi*.

«Amuderya» ve «Allan» maddeleri. **158** — «Çagrı Tekin» in Horasanı zaptı arabî nüshada bulunmuyor, fakat 'AVFÎ'de buna ait cümle muhakkak Şerefüzzeman'ındr, çünkü AVFÎ Çagrı Beği kendiliğinden «Çagrı Tekin» diyemez **159** — *İkinci bn Qoçqar* için bk. BARTHOLD, *Turkestan* ingl. 324. **160** — Yayıktaki Peçenekler için bk. *İbn Fadlan,* s. 33, haşiyeler s. 145-147. **161** — Bu Uz'lar için bk. RASOVSKY d. *SK.* VI, 1933, s. 8-9. **162** — *Al-Tafhim,* neşr WRİGHT, s. 241-2. **163** — Çin kayıtları: DE GUİGNES tercümesi, II, 30-31; DE MAİLLA, *Histoire generale de la Chine,* VIII, 188-189; GRUM GRJİMAYLO, *Opisdanye puteşestviya v Zapadn. Kitaye,* II, 56-57 ve *Zap. Mongolia,* II, 372: burada zikrolunan Kua-chou mevkii, Su-chou ile Sha-chou (Tunghuan) arasında Suloho nehri üzerinde An-hsi ovasında bugün harabe halinde bulunan şehirdir, ki İslâm kaynaklarında Khaçu olarak zikredilir. Bk. MİNORSKY *Hudûd al-'Âlam,* haşiyeler, s. 233. Bk. yine BRETSCHNEİDER, I, 243. **164** — Sarı Yogur Suryanî kaynaklarında da zikredilir (MARQUART, *Streifzüge,* s. 356). Bence *Salgur* ismi de *Sar(ı)gur* isminin *B* ~ *L* tebeddüllü şeklinden ibarettir. Salgur'dan gelen Salurlar bugün ayni Sucou vilâyetinde Sarı Yugur'larla komşu olarak yaşamaktadırlar. Fakat bu Salur'lar'ın batıda önce Salgur, sonra Müslüman olmaları ve tekrar Doğuya dönmeleri ile eski Salgurlukları ve Sarıgurlukları arasında belki pek çok asırlar geçmiştir. Sarı Yugurların bugün Sucau vilâyetinde Yaşıyanları ancak 2-3 bin kişiden ibarettir. Aralarında buradan gelip geçen muhtelif Türk uruklarının bakiyeleri bulunuyor. Meselâ: Qongırat, Qırgız, Türgüş, Bayat, Erger, Qalqa, Tümen, Çongıl (yani Çigil), Togşı (yani Tukhsı), Patan, Yaglan. Bunlardan başka Kansou vilâyetinde Çinlileşmiş ve Mogollaşmış Sarı Yugurlar vardır. Salurlar ise Huan-hi nehri boyunda Sünkhdatın şehri yanında otururlar; bk. *İzvestiya Russkago Komiteta dlia izuçenya Vostoçnoy i Sredney Azlyi,* serie, II, N 1, Petersburg, 1912, s. 96. **165** — «Sarı Bağış» ve «Sarılar» ismindeki Kırgız boyları, Türkmenlerde «Sarıq» Uriankhalarda «Sarikhlar» Kazaklarda «Sarı» lar için bk. ARİSTOV, *Zametki,* s. 396-7; 414-5. 348, 352ğ ve fihrist. s. 23. **166** — OPPERT, *Der Presbyter Johannes in Sage und Geschichte,* s. 91; MARQUART, *Wehrot und Arang'* mukaddimesinde BARTHOLD'ün kayitleri, s. 37* **167** — MAHMUD KAŞGARÎ, III, 173, bk. daha, I, 377, II, 251. Burada zikri geçen «Bekeç Arslan» ismi ŞEREFÜZZEMAN'ın rivayetinde de geçer. Bu rivayetin başı Mahmud Kaşgarî'de «Karakhan» mukaddimesinde ve AVFÎ'de naklolunmuştur. **168** — *Protokolı Turkestanskago Krujka Liubiteley Arkheologiyi,* IX, 1904, s. 43-47. **169** — DLT, I, 128, 131, 137, 149, 157, 162, 184, 198, 199, 200, 210, 217, 239, 273, 331, 365, 368 (8 mısra), 382, 385, 435, II, 5, 66, 97, 161 (165 tekrar), 171, 228, 251, III, 48, 263. BROCKELMANN, *EFM,* III (1923), 129-133 bu beyitler eksik naklolunmuştur. **170** — *Rahat us-sudur,* nşr. M. İQBAL, s. 86. **171** — CEMÂL QARŞÎ, *Mulhaqât al-surâh,* neşr. BARTHOLD, s. 135. **172** — ALİ-EKBER, *Khitaynâme,* Aşir Efendi nüshası, N. 610, vr. 123. **173** — CUVEYNÎ, II, 68, REŞİDEDDİN/BEREZİN, 42, 99, 102. **174** — MAHMUD KAŞGARÎ, I, 102 de qulibat al khâ'u vâvan, yani *KH* ~ *U* demek *khudhkhur* sözü *udhkhur* a münkalip oldu demektir. **175** — MUNKACSİ, *Ethnographia,* VI, Budapest, 1895, **176** — *GUR*'lar *Oguznâme*'nin tarafımdan mukabele edilen nüshasında, s. 10, Semerkand taraflarında Uygur ve Kankhlar ise, s. 60 zikrediliyor. **177** — *Festschrift für E. Sachau,* s. 257. **178** — *Navâdir-i tabrizî*'den naklen CENNÂBÎ ve MÜNECCİMBAŞI. Bk. *Câmiuddüvel,* Es'ad Efendi, N. 2101, vr. 446: İnna 'l-Ghûriyata tâifatun min al'Atrâki kharacû min al-Khıtâ qadîman ve vasalû ilâ Cibâli 'l-Ghûrî fatasakkanû va 'staghaia amruhum va malakû 'l-bilâda. **179** — *Yugurzadegân* için bk. MUHAMMAD BN MUEYYİD AL-BAGDÂDÎ, *Al-Tavassul ila 'l-tarassul,*

BARTHOLD, *Turkestan*, I, 79. **180** — *Birunis Picture*, s. 92. **181** — MERVEZÎ, metin, s. 7, tercüme, 18, haşiye, 76. Burada *şrgul* yazılmış, ki arabî yazıda *R* ile *L* ayrı yazılırken ekseriya karışır. **182** — *Birunis Picture*, s. 92, haşiye. **183** — *Oguznâme*'nin Uzunköprü nüshası, HÜSEYİN NAMIK neşri, 187, Z. V. TOGAN, İbn Fadlan, hşr, s. 148. **184** — Khalaçların Türkmen heyetine dahil olduğu için bk. MAHMUD KAŞGARÎ, III, 307; Karlıkların Türkmen heyetine dahil olduğu yine orada, I, 80, 337, 393, II, 3 ve 220. **185** — A. LEGENDRE'nin yazıları *T'oung-Pao* da intişar etmiştir; W. EBERHARD, *Lokalkulturen im alten China*, 1942 ve *Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas*, d. *T'oung-Pao* supplement au vol. XXXVI. **186** — Döngenler için bk. GRUM GRJİMAYLO, *Opis. put. v. Zap. Kitaye*, II, 65-66. BARTHOLD, *ZVORAO*, XI, 357 ve *İslâm Ansiklopedisi* «Çin» maddesi. **187** — CUVEYNÎ, 1, 101 = BARTHOLD, *Turkestan ingl.* 436. **188** — Hindistanda İskenderden önceki Turanlılar için bk yukarıda s. 13-14 haşiyeleri ve Z. V. TOGAN, *Prahistorische Forschungen in den indoiranischen Grenzländern*, d. *Türkische Post*, 27, 28 Februar, 1935. **189** — Khalaçlar için bk. V. MİNORSKY, *The Turkish Dialect of the Khalaj*, d. *BSOS*, X, 1940, s. 417-437. **190** — İSTAKHRİ, 249. **191** — MİNORSKY mezkûr makalesi, s. 432, keza MİNORSKY, *Hudûd al-Âlam* haşiyeleri, s. 348. **192** — MUBARAKŞAH GHURÎ, *Kitâb âdâb al-harb-i va'l-şacâ'a*, iktibasat-i Muhammad Şefi' Lahur, s. 20: dar vilâyet-i Gaznin çahâr nâhiyat ast, ke anrâ 'Anüc u Khmâr u Lama'ân u Şâhbahâr khonand u ân navâhi iqta' u in'am-i Turkân u Turkbaçagân ast. Gurları bugün bir İran kavmi saymak âdet olmuşsa da, menşe itibariyle Türk olduklarını gösteren vesikalar çoğalmaktadır. Mes'udî'de Gur ve Karluklara ait kaydı Marquart «Guz» الغوز ve Oğuzlar okumak istemiş. Halbuki Oğuzlar Arap kaynaklarında sadece الغز diye «vav»sız yazılmaktadır. Şemseddin Dimeşqî ise bunları الغوز و الخلج diye okumuş. Bu Gurlar Çin kaynaklarında da zikredilmiş (ENOKİ) ve bunların şimdiki Gur memleketi, Toharistan'a gelmiş oldukları da kaydedilmiştir. Mahmud ibn Veli Hindistan'daki Dehli sultanlarının ve Kert padişahlarının bu Gur'lardan olduğunu ve Kertlerin mensup olduğu kabilenin *Yemekân*, yâni Yemekân Gurları olduğunu kaydetmiş. Buralarda Bedehşan'da müteaddit yerlerde Yemâk Kıpçakları bulunmuştur ki, bunlara Oğur denilmiştir. Şeyh Sadi dahi Bostan'ında bir İranlı köylünün, Gur hükümdarına «Ey Türk» diye hitap ettiğine dair bir hikâye nakletmiştir. Fakat bu Gurların çoğu XI ve XII. asırlarda Farslaşmış bulunuyordu. **193** — Bk. yukarıda B. I, hş. 76. **194** — Z. V. TOGAN, *Prähistorische Forschungen* ve *Türk tarihi dersleri*, 1928, s. 122. Bu son eserde verilen malûmatın bazıları şimdi tashihe muhtaçtır. **195** — Z. V. TOGAN, *Prahistor. Forschungen*. **196** — Z. V. TOGAN, *Mogollar, Çengiz ve Türklük*, s. 29-30. **197** — Hindistan'daki Müslüman Türk sülâleleri, MUBAREK GALİB, *Hindistan'da Türk hükümdarları*, İstanbul, 1341, ve HALİL EDHEM, *Düvel-i İslâmiye*, s. 445-516. **198** — Sübektekin'in nesebnamesi ve imlâ ettiği bu malûmat için bk. *JRAS*, 1933, p. 605-628 (burada *Tkhsiyan* kelimesi yanlış olarak *Bkhsiyan* okunmuştur). **199** — Bk. AHMED BN 'ALİ BN BÂBEH, *Ra's mâl al-nadîm*, Nuriosmaniye, 3296, vr. 143. **200** — Bk. *Tabaqât-i Nâsirî*, s. 6. *Oguzname*'de araya Serenk ismi karıştırılmıştır, ki Çok'un lâkabı olan *serhenk*'den muharref olsa gerektir. **201** — *Tarikh-i Bayhaqî*, 107, 235-37. **202** — Bk. KÖPRÜLÜ FUAD, *Türk dil ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 26-32. Gaznelilerin tarihine ait eserlerde olduğu gibi 'Unsurî, Farrukhî gibi şairlerin eserlerinde de Türk âdât ve an'anelerine taalluklu istitradı kayitlere tesadüf edilmektedir. **203** — *Kitab al-saydana*, Bursa nüshası,

vr. 7b (MEİERHOF neşrettiği mukaddime, s. 13): va kâna 'l-amîr Yamin al-Davla 'alâ bughdihi li'l-'arabiyati. **204** — Gazneli Mahmud'a nisbet edilmesi mümkün görülen Farsça şiirden KİLİSLİ RİFAT, *İkdam*, 26.8.1921 de bahsetmiştir. **205** — Bu eser SİR DENİSON ROSS tarafından neşredilmiş ve tarafımdan *BSOS*, VI, 1932, s. 847-858 tahlil edilmiştir. Bk. yine KÖPRÜLÜ FUAD, a. eser, s. 123-154. **206** — *Tabaqât-i Nâsırî*, 268, 276, 278, 281. Bu urug Mısır'daki Kıpçaklar arasında da bulunmuştur. **207** — Hatıratın, R. R. ARAT tarafından batıtürkçeleştirileninden I. cildi, 1943 te intişar etmiştir. **208** — *Puncab Census. Calcutta*, 1881, vol. I, p. 277. **209** — Bk. V. BEŞEVLİYEV, *Protobulgar dini*, d. *Belleten*, IX, 1945, s. 213-261. KÖPRÜLÜ FUAD, *Protobulgar hukukuna dair notlar*, d. *THİTM*, II, 1938, s. 1-8. **210** — *Târikh Qaratay al-Khazinadârî*, Gotha arab. 1656, vr. 94a-97a. **211** — *Khavalis* ve Macaristan'ın diğer Müslümanları için, bk. Z. V. TOGAN, *İbn-Fadlan* hşr. s. 217-18; *TM*, VIII, 351, v.d. **212** — Bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 147-148. Macar âlimleri *Macar*, *magyar* kelimesini ugur dili ile izahta ısrar ediyorlar, hattâ bu husus G. NEMETH ve talebeleri için bir mütearife şeklini almıştır; fakat kelimenin ugurça kolay izah edilen şekli *meşgar*'ın Macarlaştıktan sonra aldığı şekli olabileceği unutuluyor. Kelimenin başında *B* yerine *M* Kırım Nogay urukları arasında *Maşgır* urugu isminde muhafaza edilmiştir, bk. *İzvestiya Tavriçeskoy Uçeno-Arkhivnoy Kommissiyi*, N. 48, s. 87. **213** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 260. **214** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 270-71. **215** — NEMETH bunu *A Honfoglalo Magyarsag Kialakulasa* nam eserinde izah etmiştir; bk. yine *Beiträge zur historischen Geographie des Orients*, her von H. MZİK, Wien, 1929, s. 95-97. **216** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 224 **217** — Bu kelimeler Z. GOMBOCZ, *Bulgarische Lehnwörter im Ungarischen (MSFO*, XXX, 1912) nam eserinde toplanmıştır. **218** — D. A. RASOVSKY, *Petchenegues, Torks et Berendes en Russie et en Hungarie*, d. *SK*. IV. **219** — V. ROSEN, *İzvestiya al-Bakri o Rusi i Slaviyanakh*, Petersb. 1878, s. 43, 61. **220** — Peçeneklerin dağılma tarihi ve haritaları RASOVSKY a. es. ve AKDES NİMET KURAT, *Peçenek Tarihi*, 1937 de bulunuyor. **221** — Bk. ayni eserler. **222** — Bk. NEMETH, *A. Honfoglalo*, s. 141-2 ve *Die Volksnamen Quman und Qun*, d. *KOSA*, III, 97. **223** — Bk. J. MARQUART, *Komanen*, s. 54-56. **225** — Bu Kumanlar kendilerinin *Anta(p)han* dağlarından çıktıklarını söylemişler, ARİSTOV bunu *Andican* dağları demişse de yanlıştır, MARQUART (*Komanen*, s. 114) Seddiçinin yanında Jehol mıntakası olacağını aydınlatmıştır. Yani Batıya giden Kun'ları kendilerinin bir zamanlar Uzakdoğuda yaşamış olduklarını hatırlamışlardır. **226** — *Naturalis Historia*, XII, 18. **226** — *POMPONİİ MALAE, De Situ orbis*, Leiden, 1722, p. 19. **227** — MARQUART, *Komanen*, s. 68-69. **228** — N. ARİSTOV, *Zametki*, s. 436 **229** — *DLT*, I, 394. **230** — *Yemgan* yahut *Yemegan* kasabasının ismi *Yemeyân* demek olduğunu bu ismin Manihaî yazılarında bulunması dolayısiyle C. SALEMANN söylemiştir. **231** — *Naturalis Historia*, XII, 18. **232** — ARİSTOV, *Zametki*, a. 229. Bu Kang-Kanglı meselesi yukarıda, B. I, h. 72 izah edilmiştir. **233** — MARQUART, *Komanen*, 26, 78, 168. Qangur oğlu'yu, MARQUART, s. 157: Mingür-oğlu, D'OHSSON, *His. Mong.* I, 338: Cungur okumuşlardır. **234** — Qanglı Hoca için bk. Dede Korkut, nşr. ORHAN ŞAİK, 1938, s. 64-66. MAHMUD KAŞGARÎ, III, 230 «Qanglı Qıpçaq'ın bir urugu» (*cil* yerine yanlış *racl*). **235** — Bk. KÖPRÜLÜ FUAD, *Türk Dil ve Edebiyatı hakkında Araştırmalar*, s. 152-161. **236** — MARQUART, *Komanen*, s. 167. **237** — PLANO-KARPİNİ ve RUBRUK ta böyledir. **238** — GARDİZÎ/BARTHOLD, 82 **239** — *Dede Korkut*, neşr. ORHAN ŞAİK, s. XVII, XXXIII-XXXIV, XLIV. **240** —

MUQADDASÎ, 91. **241** — IBN HAVQAL, yeni tabı, 14-15. 393. **242** — *Hudûd al-'Âlam,* transl. 100 Edil ile Irtış arasında yaşıyan «Yagsun Yasu» Kımakları Başkurtlardan başka bir kavim değildir; MİNORSKY, s. 309 karıştırmıştır. *DLT* de de Başkurd ve Kimakların dili beraber zikredilmiştir. **243** — NÂSIR-İ KHUSRAV, *Divân,* Tahran tabı, s. 329. **244** — Ayni eser, s. 102, 497. **245** — *Tarîkh*-i *Bayhaqi,* 91-96. **246** — EL-BÎRÛNÎ'nin *Akhbar-i Khorezm* kitabından naklen BAYHAQÎ, 859. **247** — *DLT,* I, 70 «diyar Qıfçaq», haritasından İle nehri ile Karaçık Dağları (Sırderya) arasında «maskan Qıfçaq va 'l-Guzz»; Irtış havzası ile «fayâfı Yamak» ve «Fayâfî Başqurt» yazılmıştır. **248** — Bu da haritasındadır: Masâkin Qıfçaq şubatun minh. Bk. yine Z. V. TOGAN, *Völkerschaften des Chazarenreiches,* d. *KCsA,* III, 65-6, 76. **249** — *Naturalis Historia,* VI, 7.; bak. Z. V. TOGAN, *Völkerschaften,* s. 66. **250** — Yine orada, VI, 21. MARQUART, *Komanen,* s. 185 bunu Daryal'a ait zannediyor ve Komanlara ait olmasını imkânsız buluyor, çünkü ona göre daha o zaman Türkler yoktu. Anadolu'da Fırat nehri başlarında M. ö. 1118-1093 te Asurî kitabelerinde zikrolunan «Qumani» ile klâsik kaynaklarda mezkûr «Komana in Pontus» vardır. STRABON buradaki «Komana» sözünün bir halk etimolojisini veriyor, ki Türkçe değildir. **251** — RUDENKO, *Başkiri,* I, Petersb. 1916, s. 30. **252** — *Belleten,* VII (1943), 227-43; burada KÖPRÜLÜ'nün *Uran*'ı *öreng* ile birleştirmesi yanlıştır. **253** — MARQUART, *Streifzüge,* 15, 56, 489. **254** — *Sahayifül ahba.,* I, 393, burada *qıq* kelimesi *qbq* (yani *Qabuq),* nasıl, ki *Qbkh* (yani *Qabukh*) ismi de *fth* şeklinde yazılmasından yanlışlıklara düşülmüştür. «Serîr» için bk. *İslâm Ansiklopedisi* «Derbend» ve «Dağıstan» maddeleri. **255** — BAYDAVÎ, *Nizâm al-tavarîkh,* Nuruosmaniye, N. 3450, vr. 67, 73. **256** — *Târikh al-bâb va 'l-abvâb*'ın buna dair verdiği malûmat bu eseri tahlil ederek yazdığım ve daha neşredilmiyen eserimde bulunmaktadır. **257** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan,* hşr. s. 224; W. TOMASCHEK, *Skythische Norden,* II, 39; PTOLEMEUS'te *Subin*'ler Edilin doğusunda gösterilmiştir. **258** — *Akhbar al-Radi va 'l-Muttaqî* ed. J, HEYWORTH, Mısır, 1935, s. 253. **259** — *Şerefnâme-i Munırî, Veliyeddin* Efendi yazması, 3116, «Yemak» maddesi. **260** — RUDENKO, a. es. I, 28, bu satırların müellifi bunlardan Sokh Kay oymağına mensuptur. **261** — Coğrafî isimlerden: *Kay gorod,* zikredilmelidir. **262** — RUDENKO, I, s. 22: Sarılar. **263** — Kazanın şimalindeki Yapançı şehrinin hâkimleri Kun uruğundan olmuştur, bk. *İzvestiya Obşçestva Arkhilologiyi pri Kazansk. Üniversite,* X, 182. **264** — *DLT,* I, 33, 393, III, 108, bk. yine MİNORSKY/MERVEZÎ, s. 97. **265** — Bu şiir parçalarından *DLT,* III, 242 de *yubiledi* sözü hakkında «bu Oguz ve Kıpçak sözüdür» dediğinden BROCKELMANN (*EFM,* III, 1823, s. 117) «bu kayda göre bu destanın menşeini takribî olarak tayin etmek mümkün olabiliyor» neticesini çıkarmıştır. Bu şiirleri «Tangut Hanı» tarafında bulunarak «Katun Sını beği» ne karşı harp eden birisi söylemiştir. Katun Sını, Etszin Göl yanında zikredilen Kotun-ch'eng (bk. MİNORSKY/MERVEZÎ, 73 ve benim *BSOS,* VI, deki yazım, s. 848) olacak. Orada da 1028 hududunda Tangut beği ile Sarı Yugurlar arasında vaki olan savaşların birinde Kunlar Tangutlar ile müttefik olmuş olacaklardır (bk. GRUM GRJİMAYLO, *Opis put. v Zap. Kitaye,* II, 56-57 = BRETSCHNEİDER, I, 243). Bu seferde Tangutlar Kan-chou, Kua-chou ve Su-chou'ları aldılar. **266** — Temutrakan Azak ve Sudak'taki ticaret yerleri için bk. İBN BATUTA ve G. BRATİANU, *Recherches. Codex Comanicus*'teki bu nevi ıstılahların yalnız Lâtinceleri RASOVSKY tarafından (*SK,* III, 1929, s. 196-206) nakledilmiş ve mehazları gösterilmiştir. Bu *Codex Comanicus* bugüne kadar sırf filoloji, yahut diniyat bakımından tetkık ediliyordu, tarihî ve iktisat tarihi bakımından buradaki Türkçe kelimeler MAHMUD

KAŞGARÎ, MAHMUD ZEMAKHŞERÎ ve Uygur vesikaları ile karşılaştırılarak tetkik edilmeğe muhtaç bir halde bulunmaktadır. RUBRUK Komanların dili Uygurcadan türemiş demesi (MALEYİN, neşri, s. 110) bunların Doğudan geldikleri dolayısiyle olsa gerektir, yani Uygurca ile müşterek hususiyetleri göze çarpacak mahiyette olduğundan böyle demiş olacak. **267** — *Barlı* ve *Borlı* için bk. *BSOS*, VI, 850-51. **268** — Bu husus için ŞEMSEDDİN DİMASQÎ, *Nukhbat al-dahr*, 264, ve ABU HAYYÂN AL-ANDALUSÎ'nin, Ayasofya nüshası, 2945 de bulunan asıl nüshası karşılaştırılacaktır. **269** — Sarı Yugurların uruğları yukarıda, B. 3, h. 164 sayılmıştır. **270** — MARQUART, *Komanen*, 79, 140, 212. **271** — NEMETH, d. *KCsA*. III, 102-103. **272** — P. GOLUBOVSKY, *Peçenegi* d. *İzvestiya Kiyevskago Universiteta*, 1883-4, s. 719. **273** — *HUNLARIN KUN OLDUĞU* Bizans müverrihi PRİSKUS'un 468 de Sasanîler tarafından mağlûp edilen Ak-Hun (Kidarit) padişahının lâkabı K ov'γχαν = K ov'νναν yani «Kun Han» yazılmış olması ile sabittir (MARQUART, *Komanen*, 70) «Ak-Hun» mânasında Hind kaynakları «Sveta Huna» denildiği gibi «Kara Hun» mânasında da «Hara Huna» tâbiri gelmektedir. Gayet vazih olan bu hususu MARQUART (s. 71) başka kayitlerle karıştırmıştır. *Kun* kelimesinin Argu şivesinde *koyun* demek olduğunu nedense ihmal eden NEMETH bu kelimeyi *ku* ile *n*'ın birleşmesinden hasıl olmuş diye izah etmiştir. (*KCsA*, III, 106-109). **274** — Bu mesele bilhassa NEMETH GYULA tarafından müteaddit eserlerde izah edilmiştir. **275** — P. WİTTEK *Gagauz* kelimesini *Keykavuzden* izah etmiş. Gagauz meselesini Bulgar devletçiliği bakımından tahlil eden P. MUTAVÇİYEV (*Die angibliche Einwanderung von Seldchuk-Türken in die Dobrudscha im 13. Jh.*, Sofya, 1943, s. 81-128) bunların menşe itibariyle Bulgar olduklarını iddia etmiştir. Fakat bu kavmin etnografya ve lisaniyatını en iyi tetkik eden MOŞKOV bunların eski Uz'lardan geldiğini ileri sürmüştür (*Etnografiçeskoye Obozrenye*, XLIV, 1902, s. 17 ve *İzvestiya Russk. Geograf. Obşç.* XL, 1904, s. 407 vd. ve RADLOFF'un *Proben der Völksliteratur der Türkstamme*, X, ye mukaddimesi. **276** — Bk. L. RASONYİ, *Contributions à l'histoire des premieres cristallisations d'etat des Roumains*, d. *Archivum Europae Centro-Orientalis*, I, Budapest, 1935, p. 221-253). **277** — TİESENHAUSEN, *Sbornik materyalov otnos. k istoriyi Zolot. Ordı* (kısaltma: *Sbornik*), I, 483. **278** — Kumanların yayılmaları RASOVSKY, d. *SK*, VII, 245-v.d. VIII, 19-v.d. izah edilmiştir. **279** — MARQUART, *Eranşahr*, 121; STRABON II, 1. § 14, XI, 7, § 2, XI, 8, § 4, XI, 14, § 4. **280** — Bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan* hşr. s. 203-209. **281** — Gog ve Magog (Yacûc ve Me'cûc) kıssası Tevratta Ezichiel babında (XXXVIII, 1-6, 20). Yahudilerden Ermenilere geçen menkıbelerde de *Gamir*, *Thubal* ve şimal ülkelerindeki *Togarma*'lar hep bu Gog'lara tâbi gösterilmiştir, bk. SANDALDJİAN, I, 368-71. **282** — Bk. G. SMİTH, *History of Assurbanipal*, 1871, p. 89. **283** — HERODOT, I, 105, IV, 67. K. NEUMANN, *Die Hellenen im Skythenlande*, Leipzig, 1855, s. 296. **284a** — HERODOT, I, 103-106; STRABON, XI, 8, §4-5 bu katil hâdisesi biraz farklı anlatılmıştır. **284b** — Bu bayram meselesi için bk. GELZER, *Zeitschrift für ägyptische Sprache*, XIII, 1872, s. 14 v.d. yine SPİEGEL, *İranische Altertumskunde*, II, 240. EL-BÎRÛNÎ *al-Qânun al-Mas'ûdî*, Berlin nüshası, Ms. orient quarta, 1613, vr. 46a; yine o, *Kitâb al-Tafhım*, s. 181; *al-Athar al-bâqiya*, Umumî Kütüphane yazması, s. 235. TABARÎ'de ise I, 531, Afrasyab'dan kurtuluş bayramı Abanmah ayında, Ruzaban gününde vaki olduğuna dair rivayet naklolunmuştur. **285** — Katilin Barsgan olduğu BAL'AMÎ'de ve katil hâdisesinin Peykendde olduğu da TABARÎ'de (I, 680, II, 1186) dir. MAHMUD KAŞGARÎ, III, 110-111 Siyavuşun öldürüldüğü yeri Buhara yanında Yenkend'te göstermiş, fakat bu şehrin diğer ismi Diz Rûyîn olduğunu da kaydetmiş

olduğundan bu Yenkend'in Peykend olduğu anlaşılmaktadır. **286** — Bu merasim NARŞAHÎ'de vardır, CHEFER neşri,. s. 14-15, 21-22, bak yine MAHMUD KAŞGARÎ, III 11-111. **287** — *BSOS*, VI, 1932, p. 852 ve *JAOS*, LXIII, 1943, p. 202. **288** — NARŞAKHÎ, s. 6, 14. **289** — Tunga Teğinin *DLT* teki yoğ parçaları BROCKELMANN tarafından bir araya toplanmıştır, bk. *EFM*, III, 1923, s. 112-119. Afrasyaba nisbet verilen mevkiler için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, I, 97. **290** — Bk. SANDALGİAN, I, 253. **291** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlana*, mukaddime, s. XXVIII. **292** — *Velender* meselesi için bk. Z. V. TOGAN, *Völkerschaften des Chazarenreiches*, s. 47-51. **293** — PTOLEMEUS'te Σαβιροι yani Sabir, Suvar'larla beraber zikrolunan βορονςκοι 'ın Boruç demek olacağı hakkında bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 157. Marguart, Arang s. 269; **294** — *Oguzname*'de «Bulgar» isçi için bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 147 ve *KCsA*, III, 75. **295** — STRABON, XI, 8, § 8 ve XI, 14, § 14. *Tarkhan Uvadhın* için bk. TABARÎ, III, 1179, 1192; İBN AL-FAQÎH, 293; BALADHURÎ, 203. **296** — Bk. MİNORSKY, *Eİ*, «Tarum» ve BARTHOLD, «Derbend» maddeleri. **297** — MARQUART, *Eranşahr*, 121 = *Streifzüge*, 39, 49, 180. KLAPROTH, *Tablaux historique de l'Asie*, p. 234, 260; İNOSTRANTSEV, *Hunni i Hiung-nu*, Petersb. 1925, s. 68, 137. **298** — HARKAVÎ, d. *Russische Revue*, VI, 1875, s. 303. **299** — REŞİDEDDİN/TOPKAPI Sarayı Müzesi nüshası vr. 258. **300** — Bu mesele için bk. B. I, haşiye, 29b, 105. **301** — MARQUART, *Eranşahr*, 96. **302** — MARQUART, *Eranşahr*, 119; *WZKM*. XII. 193. **303** — *Blasagân* şekli MUQADDASÎ'dedir, diğerleri *Belasacân* yazarlar; bunun *Balgasun* ile birliği için bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 193. **304** — MARQUART, *Eranşahr*, 96; SAİNT MARTİN, *Memoires histor, et géographique sur l'Armenie*, II, Paris, 1819, 59-61. Bu kelimeyi *Kalandrun* okumuştur. **305** — BALADHURÎ, 203, 326. **306** — SPİEGEL, *İranische Altertumskunde*, III, 374. Bunlardan az sonra, 468 de Saragurlar geçmiştir. **307** — HERZFELD, *Paikuli*, I, Berlin, 1924, s. 17, 133. **308** — İBN BÎBÎ, ed. HOUTSMA, *Recueil*, III, 57, IV, 284; *TTEM*, XV, 94. Halhal'da Agaçeriler için HAMDULLAH QAZVÎNİ, *Nuzhat*, ed. LE STRANGE, s. 81. **309** — *Beş Uygur* için *İbn Fadlan*, hşr. s. 148. **310** — H. HOWORTH, d. *JRAS*, 1892, p. 611. 100.000 rakamı galiba Sabirlerin Kuban tarafında yaşıyanlarına da aittir, bk.KULAKOVSKİ, *İstoriya Vizantiyi*, I, 133, II, 28-59. **311** — *WZKM*, XII, 193. **312** — BALÂDHURÎ, 194; İBN AL-FAQÎH, 287; İBN KHURDADHBEH, 122; YA'QÛBÎ, *Târikh*, I, 203. **313** — BALÂDHURÎ, 194. **314** — TABARÎ, I, 884. **315** — İSTAKHRÎ, 185 haşiye. **316** — BALÂDHURÎ, 195; İBN AL-FAQÎH, 281; İBN KHURDADHBEH, 123; QUDAMAH, 259. **317** — BALÂDHURÎ 195. **318** — Bu mesele için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, I, 99. **319** — *İbn Fadlan* hşr. s. 156. **320** — Bu husus SÂHİN AL-ZÂHİRÎ, *Keşf ül-memâlik ve beyan utturuq-i ve 'l-mesâlik*, Topkapı Sarayı nüshası, 3008, vr. 92 te mezkûrdur. **321** — MUSA KHOREN'e göre Barsilt'lar daha Milâddan önce Bulgarlarla beraber Kür'ün cenubuna geçmişlerdi. Hazar denizi batısında bir yerde Sasanîlere tâbi Burcan isminde bir melik te bulunmuştur, ki İBN KHURDADHBEH'te zikredilir. Ben bu *Burcân*'ın *Boruç*'un İranca cem'i olduğunu zannediyorum. **322** — Şamkhur'da Siyavurd'lar olmuştur, bu da İSTAKHRÎ 192 de geçer. Beylakanda Hazarca bilen için İBN A'THAR AL-KÛFÎ, Topkapı Sarayı nüshası, 2956, c. II, vr. 185b. **323a** — Bu isimler Maveraikafkasya Rus resmî takvimlerinden ve 1:210.000 mikyaslı Rus Erkânıharp haritasından alınmıştır. **323b** — Bunlar bir efsane mahiyetinde söylenir, bk. SANDALGİAN, I, 256. **324** — *Yazar* ve *Sul*, TABARÎ, I, 874 te *Bazr* yazılmış. *Sul* kelimesi EL-BÎRÛNÎ, *Kitâb al-Saydana* mukaddimesinde (MEİER-

HOF neşri, s. 4) *Çul*'ün muharrefi olarak izah edilmiştir; Barthold de müstakilen ayni fikre gelmiş ve *Çul*'u *Çur* ile birleştirmiştir. (*Oçerk istoriyi turkmenskago naroda*, s. 12-13). 325 — REŞİDEDDİN Paris nüshası, suppl. Pers. 1364, vr. 140; Damad İbrahim, N. 916, vr. 4a. Yine bk. KAZİM BEK, *Derbend Nâme*, notlar, s. 22. 326a — *Mücmal üt-tavârikh va 'l-qisas*, Tahran tabı, s. 154. Oğuz rivayetleri bir kaç fatihin, meselâ Doğuda Mete'nin, Batıda Afrasyab (Tunga Alp) ın ve belki de Atila'nın fütuhatına ait destanların bir araya ge tirilen şekli gibi görünüyor. 327 — *Kitâb al-ticân*, Haydarabad tabı, s. 80, 402. 328 — MARQUART, *Streifzüge*, 36-40. 329 — Emeviler zamanında garbe gelen Kaykanlar için bk. *ZDMG*, XCV, 369. 330 — «Bek» atlarına dair İBN KHURDADHBEH, 180; Çin kaynaklarının kayitleri, MARQUART, *Eranşahr*, 301. 331 — Bunlardan, ABU YA'QÛB AL-KHUTTALÎ'nin eseri malûmdur, *Der İslam*, XVIII, 121. 332 — Şehidali Paşa, N. 1335 den alınarak şimdilerde HEYWORT tarafından neşredilmiştir, s. 253. 333 — MUHAMMAD BN 'ABD AL-CALÎL AL-SAMARQANDÎ, *Muntakhab al-Qand fi Târîkh-i Samarqand*, Paris nüshası, anc. fond. Arab, 6284 vr. 38b: *Trkş bqi* = *Türkeş beki*. 334 — Burada N. 2956, c. 2, vr. 133, 134, 148z: *Brqş* şeklinde yazılmıştır. 335 — DE GOEJE neşri *addintio* kısmında. 336 — İBN HAVQAL, yeni tabı, s. 506, satır, 15-16. 337 — ABÛ BAKR AL-SULÎ, *Kitâb al-Avraq*, s. 85-86. 338 — İBN AL-FAQİH, 282 de nakıs olan bu kaydin «Mubarakin adamları orada yerleşti» kısmı Meşhed nüshası, vr. 146b de bulunuyor. 339 — Babası Halid idi, bk. NARŞAKHÎ, s. 9, «Tugşad sülâlesi» için bk. MARQUART, *Eranşahr*, 309. 340 — TABARÎ, III, 1381, bu rakam ihtimal mübalâğalıdır. 341 — Şamkhur'da Sivavurdlar vardı, İSTAKHRÎ 192; sonra Buga oraya Ilazarları yerleştirdi, BALADHURÎ, 203. 342 — İBN KHURDADBEH, 31. 343 — *BSOS*, X, 328. 344 — *Hudûd al-'Âlam*, terc. 348. 345 — Merv civarındaki Karluklar için bk. GARDÎZÎ, *Zayn al-akhbâr*, Berlin tabı, 27: *Dihgânân Harîh*, Buhara, Tirmiz ve Semerkant arasındaki Karluklar için bk. *İBN FAKİH, ZAHİREDDİN SEMERKANDÎ*, A'raz-ı Siyâse. 346 — İSTAKHRÎ tercümesi: U dar mayân-i in şahrihâ (Tabas-i Buzurg u Tabas-i Kuçuk) u navâhî ke şarh dhadhim biyâbânihâ-i farâvân ast, Kurdu, Khalac u gos fanddârân darâncâ naşînand. U dar hudud-i Qâyin bar râh-i Nişâbûr. İSTAKHRÎ'nin Arapça aslında, 274 yalnız: mafâviz yaskunuha al-akrâd va ashab al-savâ'im. 347 — İSTAKHRÎ, 142 348 — Harunürreşid'in Türk emiri Abû Sülaym al-Turkî'nin Adanayı tevsii ve Aynu Zarba'yı (Anazarbus) bina edip oraya Horasandan adamlar getirerek iskân ettiği için bk. YAQÛT Adhana maddesi ve LE STRANGE, *The Landst of the Eastern caliphate*, London, 1902, p. 129. Tarsûs ile Adana arasında Funduq kalesinin Türk emiri Buga tarafından inşaası için bk. yine YAQÛT, «Tarsus» maddesi. 349 — SCHWARZ, *İran in Mittelalter nach arabischen Quellen*, VII, 1178-1251. 350 — İBN HAVQAL, 348. 351 — ABÛ BAKR AL-SULÎ, *Kitâb al-Avrâq*, s. 204, 209, 213. 352 — REŞİDEDDİN, *Tarihi 'Âlem* kısmı, Paris, suppl. Pers. 1364, vr. 137, 159. 353 — *Şad* kelimesinin *İranı* aslı F. W. K. MÜLLER'in fikridir; *Akhşad* şekli *al-Suli*, s. 44; Akhşadların nesebi için bk. İBN KHALLİKÂN, *Vafiyât* Bulak tabı, II, 53. 354 — Tulun oğullarının güzel tarihi Dr. ZAKİ MUHAMMAD HASAN, tarafından neşredilmiştir (*Les Tulunides*, Paris, 1933), ki kısa bir müddet hükûmet sürdükleri halde Mısırda unutulmaz eserler bıraktıklarını hayretle J. V. KARABACEK (*Erstes urkundliches Auftreten der Türken*, d. *Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer*, I, Wien, 1887, s. 98-100) Tulunîler zamanına ait papirus yazılarında okunan Türkçe ıstılahları anlatmıştır. 355 — *EYYÜBİLERİN ASLI* için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, II, «Azerbaycan» maddesi, s. 96. 356 — Eyyübilerin Mı

sırda Türk olarak tanınması meselesi için bk. MURAD REMZİ, *Talfiq al-akhbâr*, I, 252-3; RİZA NUR, *Türk Tarihi*, IX, 178-182. **357** — Baybarsın romanı Almanca H. WANGELİN tarafından hulâsaten neşredilmiştir (*Bonner, Orientalishe Studien*, XVI). **358** — KÖPRÜLÜ FUAD, *Türk Edebiyatı tarihi*, 1928, s. 366-73. **359** — RİZA NUR, *Türk tarihi*, X, 318-23: «Muhammed Ali Paşa Türk mü Arnaut mu?.» **360** a-R. FRYE HJAS, XVII, 1954, p. 290. **360** b — ABD AL-VAHHÂB AL-MARAKİŞİ, ed. DOZY, p. 210. **361** — İBN CUBAYR, *Rihla* (Gbb Memorial Series, V) 66, 146, 148.

BÖLÜM : 4

1 — Meselâ Muhammad bn Ahmad al-Kâtib al-Khorezmi. **2** — İBN AL'ÂDİM, *Târîkh-i Halab*, Paris nüshası, Mükrimin Halil istinsahı, s. 217 ve MİRKHOND, *Ravdat al-safâ*, Bombey tabı, IV, 71. **3** — ABÛ 'L-'ALÂ BN HASSÜL, *Kitâb tafdîl al-atrâk 'alâ sâ'iri 'l-acnâd*, ŞEREFEDDİN YALTKAYA neşri, *Belleten*, IV, 1940, metin, 49, tercüme, 31. **4** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 26-7, 271; yabgu'nun melik olduğu ancak bu *Meliknâme* ile MİRKHOND'da vardır. **5** — *Duqaq*'ın ismi *Oguznâme*'de *duvaq*, diğer menbalarda *nfaq, tgan, tugan, dqaq, tqaq* ve saire şekillerde yazıldığı gibi, onun lâkabı olan «demir yalıg» kelimesinin tercümesi de Arapça olarak *qavus hadid* (doğrusu *sâhib al-gavs-i 'l-hadîd*) te *qavs al-cedid, şadid al-gavs* ve ondan galat olarak ta Farsça *sakht kemân* şekillerinde yazılmıştır. Hattâ bazan (meselâ DHAHABÎ'de) «duqaq» isminin tercümesi gibi gösterilir. «Duqaq», yahut «tugag» RADLOFF'a göre (*Wb.* III, 1430) bir nevi bayrakdır. «Tugagçı» orduda tümen beği demektir. MAHMUD KAŞGARÎ'ye göre (I, 415, 417) «tugaq» yahut «tuqaq» Arapça *fidam* diye tercüme edilmiş, BESİM ATALAY bunu «süzgeç» diye tercüme etmiştir. **6** — HUSAMEDDİN EFENDİ, *Amasya tarihi*, I, 227: *Saqman.* **7** — Toğrul Beğ 1063 Eylûl 16 da vefat ettiğinde tam 70 yaşında idi. Kendisi velâdet tarihi hakkında «filân hanın zuhuru hengâmında doğmuşum» demiştir ('ALİ BN NÂSİR AL-HUSEYNÎ, *Târîkh al-davlat al-salcûqiya*, s. 22). Burada «filân hanın zuhuru» demek kendisinin 994 senesinde doğduğu zaman vaki olup sonra bir tarih mebdei telâkki olunan hâdise kasdedilmiştir; zaten 12 yıllık «müçel» usulünde Türkler her vakit böyle bir mühim hâdise ile «müçel» leri bellemişlerdir. 994 senesi hâdisesi Karahanlılardan Harun Bugra Hanın zuhuru olduğunda hiç şüphe yoktur. Toğrul ve Çağrı beylerin babaları erken vefat etmiş ve onları o zaman daha hayatta olan Selçuk Subaşı kendisi terbiye etmiştir. 994 senesi hududunda vefat eden Selçük bu vakit takriben 100 yaşında idi. **8** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. s. 260-61. **9** — İBN HAVQAL, yeni tabı, 512. **10** — BARTHOLD, *Turkestan*, ingl. 269. **11** — İBN AL-ATHİR, nşr. TORNBERG, XI, 117, bunu yukarıda, B. 3, h. 147 de nakletmiştim. **12** — MUQADDASÎ, 274-5. **13** — *Al-Tafhim*, Neşr. R. VRİGHT, s. 242. **14** — 'UTBÎ, *Târikh Yaminî*, Bulak tabı, I, 335. **15** — *Baburname*, Kazan tabı, 110 = Beveridge, vr. 90a. **16** — Ayasofya, N. 2940 yazmaya mülhak EL-BÎRÛNÎ, *al-Qânûn al-Mas'ûdî*, parçalarında. **17** — MİRKHOND Arapça yazılan bir Selçuk tarihinden naklen: bariya ba'ida sa'b al-maslak. **18** — MÜKRİMİN HALİL, *Türkiye tarihi, Selçuklular devri*, 1944, s. 35-38. **19** — FAKHREDDİN AL-RÂZÎ, *Câmi' al-ulûm*, Nuriosmaniye nüshası. **20** — Bu isim BAYHAQÎ'nin Kalkutta basımında, s. 856. *kdhakhvar* ve *glf khvar* okunacak şekillerde yanlış basılmıştır. **21** — 'ALİ AL-BAYHAQÎ, *Târîkh-i Bayhaq*, Tahran tabı, s. 51. **22** —*Mu'cam al-buldân*. WÜSTENFELD neşri, I, 540. **23**a — TABARÎ, II, 1821.

23b — «Berendiler için bk. *SK.* IV, 58-64; *Baran* kelimesi Kazaklarda at rengi (RADLOFF, *Wb.* IV, 1477), Karakırgızlarda «kuvvet» (a. e. IV, 1795) yine iyi çelik ve kılıç mânasında (baldağı altın aq beren); Başkurt ve Tatarlarda «kozu» mânasında. RADLOFF bu sözü Ruslardan alınmış zannetmiştir, halbuki bu söz Van gölü taraflarındaki Türkmenlerde koyun mânasında kullanılmaktadır. MAQRÎZÎ, *Sulûk*, Mısır tabı, s. 686 Memlûklerde «baraniyûn» ıstılahının «khâsaki olmıyan emir ve Memlûkler» mânasına kullanıldığını kaydetmiştir. **24** — *Tarikh-i Bayhaqî*, s. 856-57. **25** — *'Ali al-Bayhaqî*, s. 273. **26** — Tuğrul Beğin Musa Yabgu ile muharebeleri *Târıkh-i Siistân*'dadır, Muhammad Khan Qazvînî nüshası, s. 305. **27** — İBN MUHANNÂ, *Hilya*, s. 145. **28** — *Şecere-i Terâkime*, Ankara basımı, vr. 46b. **29** — *Hayat Mecmuası*, İstanbul, 1927, N. 23. **30** — İBN SA'ÎD AL-MAGRİBÎ'de verilen bu malûmat ihtisarla ABU 'L-FİDÂ tarafından da nakledilmiştir, *Taqvim* nşr, *Schier* s. 210. **31** — NASIRI KHOSREV, *Divan*, Tahran tabı, s. 32. **32** — Danişmend Buharı için, bk. *Târîkh-i Bayhaqî*, 610, 626; Çengizin Karlık Danişmendi için *Mu'izz al-ansâb*, Paris yazması, anc. fond Persan, N. 67 (Topkapıdaki *Şu'bipencgâne* de, *vr.* 123b). Anadolu Selçuk Danişmendi için MUSTAFÂ AL-CANNÂBÎ, *Al-'Aylam al-Zâhir*, «al Turkmanî al-Khorezmî» demiştir, bunun «mu'allim» olduğunu İBN AL-ATHÎR kaydetmiştir (Mısır tabı, X, 111). **33** — *Hayat Mecmuası*, İstanbul, 1927, N. 23. **34** — ZAKARİYÂ AL-QAZVÎNÎ, *Âthâr al-bilâd*, s. 275. **35** — *İran*, I, Leningrad 1927, s. 42-57. **36** — *Câmiuddüvel*, Es'ad Efendi yazması, N. 2102, vr. 338b. **37** — Bu kayit MİRKHOND IV, 83 te bulunmaktadır. **38** — SİBT İBN AL-CAVZİ, *Mir'ât ul-zamân*, 458 (Milâdi 1066) senesi hâdiselerinde zikredilmiştir. Son Hazarların Qahtan'da yerleşmesi, *Câmiuddüvel*, Es'ad Efendi, N. 2102, 646b; bu zaman Derbend yanındaki «Gumîq» (yani Kumuk) Türkleri daha gayrimüslim olduğu ve Müslümanlarla savaşlarda bulundukları ayni *Târîkh al-bâba va 'l-abvâb*'ta ayni sayfada zikredilmiştir. Bu «Gumiq» ların daha ilk araplar geldiği sıralarda burada yaşadığı BALADHURÎ, s. 207 ve *Târikh al-bâb va 'l-abvâb*'ta mezkûrdur. Alp Arslan Derbende kendi emirlerinden Yagma'yı vali tayin etti ve bundan sonra burası kat'î surette Müslüman oldu. Bu suretle kuzeyden gelecek Derbend'le Şirvan arasında yerleşen her nevi Hazar ve Kıpçak unsurları zaman geçtikçe yerli ahaliyle karışarak hep *Lezgi* (Arap kaynaklarında: *Legzi*) oluyorlardı. Türk unsurunu mütemadiyen kendi muhitinde eriten Lezgiler de Tuna havzasındaki Macarlar gibi (bk. yukarıda s. 156-157) damarlarında her şeyden çok Türk kanı akan bir unsur olmuştur. **39** — Bu eserin Mükrimin Halil tarafından istinsah olunan nüshasından istifade ettim. **40** — Bu isimler 1:260.000 mikyaslı Rus erkânıharp haritasından ve resmî takvimlerden alınmıştır. **41** — BROSSET, *Histoire de la Georgie*, I, 3362 - 65; İBN AL-ATHİR, X, 398. **42** — BROSSET, a. es. I, 363. **43** — Bk. BROSSET, Histoire de la Géorgie; **44** — KÂTİB AL-İSFAHANÎ, *Al-Fath al-qissî*, nşr. LANDBERG, s. 234. Burada *Brvan* şeklinde yazılan ismi *Baran* okuyorum. **45** — BROSSET, a. es. I, 369. **46** — *Divân-i Kebîr*, Viyana nüshası, Mxt, 155, vr. 554b: Şahi Kıfçaq-i divâne. Bundan başka Mevlânâ, Şemsi Tebriziye hitaplarını da hep kıpçakça yazmıştır, vr. 475, z'ân lebat-i Şams-i râ bir *öpkıne bermesmisin?*. VELED ÇELEBİ *Divân-i Türkî sultan Veled*, s. 109 Şemsi Tebrizî'ye, yahut İlhanlı beylerine hitaben söylenen bu gibi kıpçakça cümleleri (*mın tiyiş bilermin. Min söylerim yazarmın*) «o zamanki Konya şivesi» telâkki ederken yanılmıştır. **47** — NİZÂMÎ'nin Kıpçaklara ait sözleri E. ERDMANN ve CHARMOY tarafından neşredilmiştir. **48** — RUBRUK, Kür-Aras ovalarının Mogollardan önceki ahalisini «Crosmin» (Krozmin), yani «Khorezmi» tesmiye etmiştir (RUBRUK, MALEYİN neşri, s. 170). **49** — Mar Tugrul Turkân u Çagrî râ bâ bakht na buvad u ba mihr kâri. **50** —

Selçukluların hilâfeti saltanattan ayırmaları hususu W. BARTHOLD tarafından, *Mir İslama, I, Petersburg*, 1912, s. 203-226 ve *12 Vorlesungen*, 100, 109 izah edilmiştir. **51** — Medreselerin tarihi için bak. BARTHOLD, *O pogrebenyi Timura*, d. *ZVORAO*, XXIII, 4 - 9 ve *12 Vorlesungen*, s. 60. **52** — *Muhtasar İbn bibi*, 128; Gotha *Selçuknâmesi*, persische Hdsch. N. 31, vr. 74a: Malik al-umara Hisâm al-din Çubanra farmûd, ke baqasd-i Khazar darya gudharad u Sugd u Qipcâq u Rûs'ra az âzâr-i bâzargânân ma'yûs gardânad. **53** — Bk. ABU 'L-FİDÂ, *Tarikh*, II, s. 139. **54** — Bu söz MUSLİHEDDİN LÂRÎ'de bulunuyor. **55** — Bu da LÂRİ ve CENNÂBÎ'de bulunuyor. **56** — Haçlılara karşı savaşan büyük mücahid *İkinci Kılıç Arslan* (1156-1188) Danişmendîlerle ve Suriye atabeği ile savaşlarında mağlûp olunca (1162) Bizans imparatoru Manuile iltica etmişti; o Bizansta iken Müslümanlığa uymıyan bazı âdetlere alışmış olduğundan Suriye atabeği Nureddin Zengi kendisini hakikî Müslüman saymaz olmuştu. Bu Kılıç Arslan'ın Hıristiyan kadından doğan oğlu *Giyaseddin Keyhusres I* de biraderi Rükneddin'den kaçarak Bizansa gitti ve oğlu *Alâeddin Keykubad*'la ve diğerleriyle birlikte orada on bir sene kaldı. Keyhusrev I Bizansta iken Lâtinler hâkimdi. *Mavrozum ailesi*yle sıhrî münasebet tesis etti (KERÎMEDDİN AKSARAYÎ, *Musâmarat al-Ahbâr*, nşr. OSMAN TURAN, s. 31: Mefrzum melik-i Ferenc). Keyhusrev I in kayınpederi olan bu Manuel Mavrozum Türkiyeye geldi, damadı ona Denizli, Hunas taraflarını ve Menderes havzasını Hıristiyanlar ve Müslümanlarla meskûn olan bu ülkenin idaresini vererek kendi himayesinde bir Hıristiyan hidivliği yaşamasına imkân bahşetti. (İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Kitabeler*, 1929, s. 182 Mavrozumun bu ülkeleri idaresini LEBEAU'a göre biraz başka türlü anlatmıştır). P. WİTTEK (*von den byzantinischen zur türkischen Toponemie*, d. *Byzantion* X 1935. p. 25, 29-30 *L'épitave d'un Commen à Konia*, d *Byzantion*, X, p. 505-515) ve V. GORDLEVSKİ *Gosudarstvo Selçukidov ve Maloy Aziyi*, Moskova, 1941, [kısaltma: GORDLEVSKİ, *Rum-Selçuk*], s. 27, 178) nin nazariyelerine göre, bu Manuel Müslüman olarak Abdullah ismini almış ve Rum Selçukları tarihinde mühim rol oynamış olan *Celâleddin Karatay, Emir Karasonkur* ve *Kemaleddin Karataş* bu Manuelin oğullarıdır (bu gibi meseleler için kşl. daha A. MORDTMANN, *Die Dynastie Danischmend*, d. *ZDMG*, XXX, 468 vs.). Keyhusrev I de babası gibi Bizanslılarla ihtilât neticesinde enva'i muharremata alışmış, «zındıkça» fikirleri benimsemiş olduğundan zamanının muteber ulemasından Kadı Termizî bunun Müslümanların sultanı olmağa lâyık olmadığını iddia etmişti (Gotha *Selçuknâme*si vr. 32b; YAZICIOĞLU, HOUTSMA nşr. s. 80). *Giyaseddin Keyhusrev* II nin Rum karısından doğan oğlu İzzeddin Keykâvus II (bunun annesi Bizans İmparatorunun kızı olduğu hakkında, bk. HAMMER, *Tarih*, Türkçesi, I, 324) Bizansa iki defa sığındı ve ilk gidişinden Anadolu'ya döndüğünde maiyetinde 3000 kadar «Ferenk askeri» bulunduğunu ve beğlerbeğinin de Selçuklu tarihinde *Kendistabil* tesmiye olunan bir Rum olduğunu görüyoruz. Bazı başka emirlerin de taşıdığım gördüğümüz bu lâkap Lâtince «comes stabuli» (comte des etables ve connetable), yani «emir ahur» demektir (GORDLEVSKİ, *Rum-Selçuk* s. 71 kennetabl okumuştur). Karamanoğulları Sultan İzzeddin Keykavus II ye bu Hıristiyan Rumu beğlerbeği vazifesinde bulundurmasından dolayı düşman kesilmişlerdi. Keykavus II nin dayısı da devlet işlerinde büyük nüfuza malik olması dolayısiyle Türkleri ve vezir Muineddin Pervaneyi kendisine düşman yapmıştı (AKSARAYÎ, 43, 49, 65-66; YAZICIOĞLU, 149). Selçuklu muverrihler onun Rumça ismini ve lâkabım alay ederek Farsça *Kir khaye-i rumî* şeklinde nakletmişlerdir (AKSARAYÎ, 40, 82); fakat bunun kızı baş vezir sahib Ata Fahreddin Ali'nin Uc emiri olan oğlu Taceddin Hüseyin'in nikâhında idi. *Ferenk* (herhalde Slav) *askerleri* daha Giyaseddin Keyhusrev II zamanında Küsedag muharebesinde

mühim yer tutmuştu(LE BEAU, *Histoire du Bas Empire*, 2. ed. t. XVII, Paris 1834, p. 357). Keykavus II ikinci defa Bizansa kaçtığında oğullarından bazıları orada Hıristiyan oldular. Bunlardan biri *Melik Konstantin* ismini aldı. Sultanla beraber Bizansa gelen Türklerden bir kısmı da sultan Altın-Ordaya kaçtıktan sonra Hıristiyanlığı kabul ederek «Konyar», yani «Konyalı» ismi altında yaşadılar, ki Tsalyanın kuzeyinde Servia(Türkçe: Serfice) ve Kozana nam yerlerde ikamet ettiler (bk. GORDLEVSKİ, *Rum-Selçuk*, s. 39, 186). Keykavusun diğer oğulları da Makedonya'da Seros (Türk telâffuzuna göre: Seres) yanında kendilerine ikta edilen Zikhne'de yerleştiler, ki Yıldırım Bayazidin buralarını fethettiği sırada dahi orada idiler (bk. MÜNECCİMBAŞI, *Câmiuddüvel*, İstanbul, Umumî Kütüphane nüshası, N. 5019, cl. I, s. 1183-84. burada kasabanın ismi «zcnde» şeklinde yazılmıştır). Hıristiyan Gagavuzların ismi dahi Keykavus» dan gelmiş olacağı fikri ileri sürülmüştür (P. WİTTEK, *Le descendance abutiene de la dynastie seldjouk au Macedonie*, d. *Echos de l'Orient*, XXXIII, 1934, p. 409-412). Rum Selçuk emirleri arasında *Sevastas*, *Zagnos* gibi isimler görülüyor (bk. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Kitabeler*, 1929, s. 19). Herhalde Sultanların Bizansla karışmalarının menfî neticeleri en çok kuvvetli olarak 13. üncü asrın ilk yarısında ve ortalarında görülmüştür. **57** — GORDLEVSKİ, a. es. s. 89-90. **58** — P. WİTTEK. *Deux chapitres de l'histoire de Turcs de Roum*, d. *Byzantion*. XI (1936). p. 285-328. **59**, **60** — GORDLEVSKİ ,a. es. s. 27-28. **61** — CELÂLEDDİN RUMÎ'nin bir kaç Rumca beytinden çıkarılan bu mâna aynı zamanlarda yaşıyan ŞEYHİ ERZURUMÎ'nin, eline taşlar alarak, Ermenice tekerlemeler söylemiş olmasından (bk. EFLÂKİ HUART, II, Paris, 1922. p. 319) Anadolu İslâm şeyhleri üzerinde Ermenî medeniyeti tesirini istihrac etmek kadar gariptir. Mamaafih C. SALEMANN ve Cl. HUART tarafından ileri sürülen bu fikir GORDLEVSKİ'ye (a. es. s. 179-180) bu yolda yeni mütalealar serdetmeğe vesile olmuştur. Mevlâna'nın ikinci karısı *Gera*, oğlu Sultan Veledin karısı da *Geraka*, HUART'ın fikrince, Rumça *Kira* lâkabım taşıyan Rum karılar telâkki olunduğu gibi, GORDLEVSKİ, bu faraziyeyi kat'î olarak sabit olan bir hakikat gibi kabul ederek, Mevlâna'nın bu muhayyel Rum karısından ne gibi Rum akidelerini almış olduğunu da düşünmüştür. Halbuki mevzuu bahis olan hurafi akideler tam mânasiyle Türk akidesidir. Diğer taraftan Sultan Veled'in karısı Konyalı şeyih Salâhaddin Zerkub'un kızıdır, ki ismi Fatma'dır, «giraka» (ihtimal: *Gera aka*) lâkab olarak kullanmıştır (bk. FERİDUN NAFİZ UZLUK, Aksarayî tercümesine haşiyeleri, *Selçuki Devletleri Tarihi*, II, *Aksarayî*, Ankara, 1943, s. 225). Bunun gibi Semerkandli Şerefeddin Lala'nın Mevlâna'nın ilk karısının annesi olan kadın da Gera isminde idi, bunu da ötekilerden farketmek için «Ulu Gera» demişlerdir (*Mecâlis-i Sab'a* UZLUK neşri mukaddime s. 27: *Geray Buzurg*; *Keray* yahut *Geray* ustura demektir. *Oğuznâme*'de olduğu gibi Horezm Türkçesinde de kullanılmıştır. *TM*. IV. 200). Bunun gibi Farsça *Destine* isminin Arap yazısıyla yazılan şeklini *Dispina* okuyup ondan da Mevlâna ailesinde muhayyel Hıristiyan Rum karıların kendi çocuklarını Hıristiyan ve Rum olarak yetiştirdiklerini de düşünmüşlerdir. Demek bu da *Destine*'yi *Despine* okumaktan gelen bir hayal mahsulüdür. **62** — GORDLEVSKİ, a. es. s, 32. **63** — *TM*. IV. 150. **64** — İBN BATTUTA Türkçesi, I, 318. **65** — EFLÂKİ HUART, I, Paris, 1918, p. 182, II Paris, 1922, p. 70-71. **66** — Bu hususta Azerbaycanda Cavanşir tümenindeki eski Ermeni beğliği *Hacin*'in tarihi mühimdir. Bunların hâkimi Hasan Celâl üd-Devle (1261-1214) maruftur ki bunlar kendilerini eski Sasanîlerden çıkarıyorlardı *BASR*. 1909 p. 405-435. **67** — LAURENT, *Byzance et l'origine du sultanat de Roum* d. *Melanges Ch. Diehl*. Paris. 1930. t. I. p. 180; *Byzance et les Turcs Seldjoucides jusqu'*en 1081, Paris 1919 p. 74; yine ayni müellif *De Grecs aux Croisés* d.

Byzantion, I. p. 386-387. **68** — Bk. AKSARAYÎ, s. 153; Cizye ke bâb-i a'zam-i qavânîn-i Rûm'ast. **69** — GORDLEVSKİ, s. 73, İBN BİBİ tercümesinde (HOUTSMA neşri, s. 211) «Rum ve Ermen iklimlerinin tımarları ve mevacibleri» cümlesini «greko-ermen timarları» diye anlamış, halbuki maksad ancak Rum ve Ermeni vilâyetlerinde bulunan Selçuk timar'larıdır. **70** — *Noter* için bk. İBN BİBİ nşr. HOUTSMA, s. 57. Osmanlı «noter» kelimesi sonradan alınmış bir kelimedir. **71** — Bk. AHMET REFİK, *Bizans karşısında Türkler*, 1927, s. 138. **72** — Bk. BARTHOLD, *Turkestan*, ingl. s. 311-312. **73** — LEON CAHUN, *Introduction a l'histoire de l'Asie*, Paris, 1896, p. 182-190. **74** — Bu eser Lâtince ve Fransızca olarak neşredilmiştir; bk. C. BROCKELMANN, *GAL*, I, 376, suppl. bd. I, 668 ve E. AMEDROZ, *The Muslim İurisdiction* d. *JRAS* 1911, 635-674 ve *ZVORAO*, XVIII, 0117-0118. **75** — Bk. *İslâm Ansiklopedisi*, cl. III, s. 59-60, «celâlî» maddesi ve SEYYİD HASAN *Taqizade*, d. *BSOS* X (1939). 110-112. **76a** — MAHMUD KAŞGARÎ, I, 73: «Oğuzlar Farslarla karıştıkları yüzünden Türkçe sözlerin çoğunu unutmuşlardır». Ayni müellif, I, 96, 360-361 de Argu eli ile Oğuzların Farsçadan aldıkları müşterek kelimeleri nakledeek Farslarla ihtilatlarından bahseder. **76b** — F. HİRTH, *Die Wolga-Hunnen und die Hiung-nu*. **77** — Bk. meselâ GORDLEVSKİ *Rum-Selçuk*, s. 166. **78** — *Futuhât al-makkiye*, Mısır tabı, cl. V, s. 604-605. **79** — AKSARAYÎ, s. 328. **80** — AKSARAYÎ, s. 62. **81** — MATVEİ DE EDİSS, *Recit de la premiere croisade* traduit par E. DULAURİER, 1850. **82** — AKSARAYÎ, s. 103, 111, 112, 171, 173, 194 ve CELÂLEDDİN RUMÎ, d.*TM*. IV, 167 ve SULTAN VELED *Divan*, s. 326. **83** — AKSARAYÎ, s. 294 Abışka Noyan hakkında «hâkim-i mamlakat-i turk u tâcik» demektedir. **84** — AKSARAYÎ, s. 299. **85** — A. m. s. 113. **86** — A. m. s. 171. **87** — A. m. s. 175. **88** — A. m. s. 221. Evkâf müzesinde 2199 No. lu ve 1272 senesine ait vakıfnamede *Ldrûd, Tersa* ve *Haft Ruz* isimleri gelmektedir. **89** — Anonim *Tarih-i âl-i Selçuk, Gotha* farsî yazmaları, No. 31, vr. 25b. **90** — Bk. AKSARAYÎ, s. 122, 177, 205, 310, 325. **91** — Bk. ZEKİ VELİDİ, *Türk ve Tatar tarihi*, Kazan, 1912, s. 54 ve NECİP ASIM, *Türk Tarihi*, İstanbul, 1316, s. 414-417:

Biz ciham terk edip gittik * rencını dilde berk edip gittik
Şimdiden sonra nevbet erdi size * netekim ol ermiş idi bize.

92 — İBN BÎBÎ, nşr. HOUTSMA, s. 41-82. **93** — İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Sivas Şehri*, İstanbul, 1928, s. 102 şu şekildedir:

Mâ cihânrâ gudhaştîm u şudım * ranc-i dil râ begâştîm u şudîm
Pes azîm navbat-i şumâ-ast, ki mâ * Navbat-i khîş dâştim u şudim

Bu parça AKSARAYÎ'da da (s. 129) mezkûrdur. **94** — Bu husus NECİP ASIM *Bey*'in eseri s. 413-428. Köprülü Fuad'ın gençliğinde yazmış, sonra GORDLEVSKİ'nin (s. 43-62, 157-163) bazı mütalealarına esas olmuş olan bir eserinde (*Anadoluda Selçuk medeniyeti*, d. *Milli Tetebbuler Mecmuası*, V, İstanbul, 1918, s. 193-239) tebarüz ettirilmiştir. **95** — BARTHOLD, (12 *Vorlesungen* s. 213) YAZICIOĞLU'nun uydurmalarını REŞİDEDDİN'in *Câmiuttevârikh*'inde *senk* yazılan sözün *sek* okumak gibi sadelilliğini tesbit ederek, anlatmıştır. **96** — NİZÂMÜLMÜLK, *Siyasetnâme*, Bombey tabı, s. 101. harçand az Turkmânân malâli hâsil şuda ast... u ân nafrat ke dar tab'i *işân hâsil* şuda ast. **97** — NİZÂMÜLMÜLK'e göre, bu Türkmen nüvesi 1000 kadar olup sembolik mahiyette olmalı imiş. **98** — Bu husus TAGENON'un 3 üncü Haçlı seferine ait kayitlerinde yazılıdır. **99** — Bk. TM, IV, 46: yaylâq-i sultân. **100** — MUHAMMAD BN İBRAHİM, *Târikh-i Selçuqiyân-i Kirmân* nşr. *Houtsma*, s. 150 = KÖPRÜLÜ, d. *THİTM*, I, 222, 225. **101** — Bu husus İBN BATTUTA ve İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ'nin kayitlerinden anlaşılmaktadır. **102** —

GORDLEVSKY, Konyada iska işleri tarihine ait makalesi, d. *Zapiski İnstituta Vostokovedov*, II, 199. İBN BATTUTA Konya, Aksaray, Tire ve Bursa şehirlerinin kanallarından bahsetmiştir. **103** — İBN BATTUTA, bunu Nigde ve Amasya için kaydetmiştir. **104** — E. DİEZ, *Die Kunst der islamischen Völker*, s. 125 Karahanlılar Doğutürkistandan Buharaya tuğla bina usulünü getirdiler, onlardan önce burada binalar hep ahşaptı, Merv'de de öyle idi. Bk. BARTHOLD, *İstoriya Turkestana*, Taşkent, 1922, s. 19, ayni müellif, *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana*, s. 74-75. Selçuk mimarisi için bk. bir de M. J. SAVAGET, *Observations sur quelques mosquee seldjoukides*, (*Annales de l'Institute d'Etudes Orientales*, t. IV, 1938) p. 82-120. GORDLEVSKİ, *Rum-Selçuk*, s. 133. Selçuk sanati hakkında menfi fikirler naklet miştir. **105** — Bk. VAN BERCHEM, *Amida*, s. 104, note 3. **106** — Bk. yukarıda, B 3, H. 331. MÜBÂREK ZENGÎ'nin eseri daha kimse tarafından tavsif veya istifade edilmiş değildir, Bursa'da Orhaniye camiinde, Baba kısmında, tıp kitapları meyanında N. 4 te «Fe resnâme» ismi altında mahfuz bulunmaktadır, h. 555/m. 1160 telif olunmuştur. Bunûn için deki malûmat «Türklerde at terbiyesi» nam gayrimatbu eserimde münderec bulunmaktadır. **107** — Gazan Han devrinde de *tupçak atlar* zikrediliyor, bk. REŞİDEDDİN/JAHN, II, 39, 89 (naşir bu kelimeyi yanlış okumuş). Urmiye gölü civarında terbiyelenen güzel atlardan Chardin bahseder. **108** — BRETSCHNEİDER, *Med. Researches*, II, 263. **109** — Bu nevi unvanlar ilerde B. 4, H. 416 da mezkûr fermanlar mecmuasında gelmektedir, bk. yine *TM*, VIII, 323-345. Bu nevi isimlerde *ulug qutlug* gibi kelimelerin Oğuzca *ulu qutlu* şeklin de yazılmayıp doğutürkçe yazılmış olması Selçuklular devrinde kullanılan Türkçenin Uygur imlâsına tâbi olduğunu gösterir. **110** — A. GABRİEL, *Voyages archeologiques dans la Turquie orientale*, Paris. 1940, p. 311, 324, 329. **111** — MAX VAN BERCHEM, *Materiaux pur un Corps Inscriptorum Arabicorum Asia Mineure*, Caire, 1910, p. 66. **112** — MÂVARDÎ, *al-Ahkâm al-sultaniye*, Mısır tabı, (1298), s. 193-4. **113** — Bu meseleleri «Eski İran ve Türk destanları arasındaki münasebetler» mevzuu üzerine 10.5.1940 ta Ankara Dil-Tarih Fakültesinde verdiğim konferanslarda tafsilât vardır, daha intişar etmemiştir. **114** — *DLT*, I, 56, burada, s. 10 «kutub al-khâqâniya va 'l-salatin» de *salatin* sözü Selçuklular de mek olsa gerektir, s. 127 de *elimga*, Selçukluların Uygurca yazan kâtibi demektir. **115** — Bunun için BROCKELMANN'ın Arab edebiyatı tarihi *(GAL)*'un Önasya, Anadolu'ya ait kısımlarına bakmak kâfidir. **116** — DEGUİGNES tercümesi, V. 215. *Ülegü*, yahut *H* ile *Hülegü* ve ülevü «artık» demektir. **117** — REŞİDEDDİN tarihi Hülegü kısmı. **118** — Sarim «elçi» değil Halepte Hülegüye kaçıp gelmiştir, *Târikh Qaratay al'İzzî*, Gotha nüshası, cod. arab. 1625, vr. 61b-63a. **119** — AHMEDÎ, *İskendername*, Üniversite kütüphanesi Türkçe yazmalar, 778, vr. 252. **120** — *Enverî, Düsturnâme*, İstanbul, 1928, s. 13. **121** — Aksarayî, s. 77. **122** — A. m. a. es. s. 47. **123** — A. es. s. 138. **124** — VASSAF, Bombey t abı,84-88; AKSARAYÎ, 51-56; keza ABÛ 'L-FİDÂ, *Mukhtasar al-duvalda* da vardır. **127** — G. ALTUNİAN, *Die Mongolen in koukasischen und kleinasiatischen Landern im 13. Jh.*, Berlin, 1911, s. 71. **128** — MİRZA MUHAMMAD KHÂN QAZVİNÎ, *Mamdûhin-i Şeyh Sa'dî*, Tahran, 1317, s. 58. **129** — A. e. s. 60. **130** — ALTAF HÜSEYİN KHÂLÎ, *Hayât-i Sa'dî*, s. 20. **131** — İBN AL-FUVVATÎ, *al-Havâdith al câmi'a*, Bağdad, 1351, s. 353, 417. **132** — AKSARAYÎ, s. 78-79. **133** — *Düsturnâme*, s. 14. **134** — POLİAC, *The influence of Yasa upon the general organisation of the Mamluk state*, d. *BSOS*, X, 862-77, daha *Belleten*, V, 415. **135** — VASSAF, 124; Spuler, *İran*, 327. **136** — AL-MUFADDAL, *Patrologia Orientalis*, XIV, 1920, p. 506. **137** — VASSAF, 119-120; SPULER, a. e. s. 442. **138** — ALTÂF HÜSEYİN KHALÎ, *Hayât-i Sa'dî*,

s. 22. **139** — AKSARAYÎ, 145. **140** — *Düsturnâme*, 14: Bu da bizce meçhul bir kaynaktan alınan kayittir. **141** — SPULER'in yanlış tayin ettiği bu Aladağın Van gölü kuzeyindeki Aladağ olduğunu *Türk Yurdu*, XXVI (1942), s. 45-46 izah etmiştim. Bk. yine ŞEREFEDDİN YEZDÎ, *ZN*, II, 347, 590. **142** — İBN AL-FUVVATÎ, 475. **143** — SPULER, a. e. s. 394; ABÛ 'L-FARAC, *Chronicon Syriacum*, nşr, P. BEDJAN, s. 585; ABÛ 'L-FİDÂ, *Târikh*, nşr. BİSKE, V, 100. **144** — AKSARAYÎ, 168-9. **145** — SPULER, a. e. s. 87. **146** — AKSARAYÎ, 185. **147** — *Düsturnâme*, 14. **148** — AKSARAYÎ, 295. Gazan Hanın kendi zamanında yazılan kaynaklara göre tavsifi, kısa boylu küçücük bir insan olduğu halde karakter itibariyle nümune olan bir şahsiyet olduğu, askerleri arasında en kahramanı olduğu, ordusu tarafından çılgınca sevildiği, millî an'anelere ve millî tarihe son derecede bağlılığı, millî tarih bilginliği, Mogolcadan, Türkçe ve Arapçadan başka Hindçe (Sanskritçe), Kaşmirce, Tibetçe, Çince ve Firenkçe (Lâtin yahut Yunanca) dillere vakıf olduğu, en çok ilimle, iktisadî meselelerle ve inşa işleriyle meşgul olduğu, bu hususiyetleri yüzünden cihan tarihinin bütün devirleri için nadir bir şahsiyet olduğu Barthold tarafından kısaca tebarüz ettirilmiştir (*Mir İslama*, I, 1912, s. 379). Bu ideal hükümdar ve insanın hayatı, hareketleri ve faaliyeti Türk tetkikçileri için bir çok ciddî eserlere mevzu teşkil edecektir. **149** — Bk. *THİTM*, I, 146-147 ve *Eİ* «Turan» maddesi. **150** — R. GROUSSET, *L'Empire des Steppes*, s. 458; SPULER, a. es. 222. Hanın ismini BARTHOLD ve diğerleri *Olcaytu* yazıyorlarsa da, doğrusu *Olcaytu*, yahut mogol telâffuzuna göre *Ölceytü*'dür, ki «talihli ve ganimetten gelme» demektir, *olca* «ganimet». **152** — HÂFİZ ABRÛ, *Zayl-i Câmi ut-tavarikh*, Tahran tabı, 48-51. **153** — *Düstürnâme*, 14. **154** — A. e. s. 16. **155** — AKSARAYÎ, 299. **156** — Ebu Sa'îd'in zamanında vücuda getirilen en güzel minyatürlü *Şehnâme* Topkapı sarayı, N. 1397 de bulunmaktadır, 731 de Hasan bn Ali bn al-Husayn al-Bayhaqî tarafından yazılmıştır. ENVERÎ'nin sözü: *Düsturnâme*, 16. **157** — İlhanlılara ait bütün menbaları göstererek yazılan eser B. SPULER'in yukarıda s. 6 da unvanını zikrettiğim eseridir, fakat bu eser çok acele yazılmış bir doçentlik tezi olduğundan yanlışı çoktur. **158** — Bu İranlı vezir, İBN. BÎBÎ'ye göre (s. 320), Deylemli ise de, HAMDULLAH QAZVÎNÎ'ye göre (*Târikh-i Cuzîda*, 485) Kâşanlıdır. **159** — DEGUİGNES tercümesi, IV, 125; REŞİDEDDİN/BLOCHET, 242, 248; MÜNECCİMBAŞI, *Sahâyifülahbar*, II, 569; Ermeni kaynakları için b. *TM*, II, 192-3. Mühezibeddin Ali ile oğlunun Şark seyahati için bk. İBN BÎBÎ, s. 320. Sultanın ve vezirlerinin bu mühim seyahati hakkında bazı Ermeni ve Gürcü kayitlerinden başka hiç bir malûmat kalmamıştır. **160** — İBN BÎBÎ, 247. **161** — AKSARAYÎ (s. 39) ve bazı diğer kaynaklara göre Alâeddin Keykubad II «Deşti Kıpçak»a doğru hareket ederken, bu seyahatinde muvaffak olursa önderlik onun eline geçeceğini düşünen biraderi Rükneddin Kılıç Arslan IV tarafından adam gönderilerek zehirlendiği söylenmiştir. AYNÎ'ye göre, (*'Iqd al-Cumân*, Veliyeddin, N. 2391, c. XIV, vr. 377 v.d.), Alâeddin Keykubad Mengü Kaana giderken Batu Hanın karargâhına gelmişti, bu Han ona geri Ruma dönmeğe müsaade etmiş, Seyfeddin Turumtay ile Şucaeddin Meliküssevahil'e ise Karakorum yolculuğuna devam etmelerini emretmiştir. MÜNECCİMBAŞI Alâeddin Keykubadın deniz yoluyla Kıpçaka gittiği rivayetini nakletmiştir; HAMDULLAH QAVZÎNÎ ise Alâeddin Keykubadın Karakoruma varıp maksadına nail olduğunu kaydetmiştir. Bu doğru ise, Alâeddin Karadeniz - Kırım yoluyla Karakuruma, yahut yalnız Saraya gitmiş ve Derbend yoluyla dönerken, Erzincana geldiğinde, zehirlenmiştir. **162** — AKSARAYÎ, 49, bunu İzzeddin Keykâvusun Hülegü tarafından kabulü dolayısile kaydetmiştir. **163** — Bu haber Gürcü kaynaklarında bulunmaktadır, bk. BROSSET, *Hist. de la Géorgie*. I. 520. **164** — BROS-

SET, a. es. s. I. 27. **165** — Bu Hoca Noyan Ulkunt uruğundan Yasavur Noyanın oğlu idi. Hoca Noyanın oğlu Tuna ve onun oğulları Turatu Köregan, Barula ve Kurmısı İlhanlıların Anadolu beylerbeyliğinde maruf şahıslar idi, REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 16b, REŞİDEDDİN/JAHN, II, 97. Yasavur Noyan Curmagunla beraber gelmişti. **166** — İsmi *Alincaq* ve *Alincaq* yazılmaktadır. Fakat bu isim REŞİDEDDİN/JAHN, II, 89 da olduğu gibi, HÂFİZ ABRÛ *Zayl*, Tahran tabı, 96 da da*'Alî İnaq* şeklinde de yazıldığından kelimenin sonu *inaq* olduğu âşikârdır. İlk kısmı hakikaten *'Ali* ise Ahmet Takudar zamanında olduğu gibi daha önce de bir Müslüman noyan olmuştur. **167** — Bk. AL-'UMARÎ TAESCHNER s. 13-18; AKSARAYÎ, 115. **168a** — Bk. İBN FURAT Tarihi, Viyana nüshası, VIII, vr. 44b. **168b** — REŞİDEDDİN-TOPKAPI, vr. 16b. **169** — AYNÎ: va kâna 'l-nuvvâb 'an Ahmad Samagar ve Tugrul ve Mulay Bilirgi fî 'l-Rûmi bi thalathat-i tumânâlin. **170** — AKSARAYÎ, 230. **171** — A. es. 286, 308. Celâleddin Rumîde *Yapanlu* ve *Yapanlug*, bk. *Melanges Asiatiques*, X, 229. **172** — *Dörtlü teşkilât* için bk. NASÎREDDİN TÛSÎ, d. *BSOS*, X, 758 771, 1 beğlerbeği ile 3 kol beği için bk. *THİTM*, I, 34; Hülegüden önce İrana gönderilen 4 lü heyet: emirleşker, nuger (darugâ), yarguçı, bitikçi, REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 28a; Çengiz Hanın 4 oğlunun 4 vazife ile tavzifi, DEGUİGNES terc. V, 126. **173** — Mucîreddin Muhammed Emirşah «emir ve naib» iken «sultanın naibliği» üzerine «Hazretin (yani ilhanın) naibliği» ile de mukalled olması kendisine ayrı bir imtiyaz veriyordu, bk. AKSARAYÎ, 159. Ayni müellifin, 181 deki sözünden «emaret» bir nevi «yarguçılık» gibi görünüyor. **174** — AKSARAYÎ, 70, Selçuklu vezir sisteminde 8 müessese sayılmıştır. Selçuklu teşkilâtı için bk. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Methal*, 20-142. AKSARAYÎ, Mogol devrindeki yüksek divan âzâlarından, 148: vezir, emir «nâib», müstevfi, pervane; s. 203-4: pervane, vezir, nâib, müstevfi; s. 276: naib, vezir, atabeğ, müstevfi ve müşîi ül mamâlik; s. 179-80: saltanat, niyabet, vezâret ve eyâlet saymaktadır. **175** — AKSARAYÎ, 169, 249 Taştemür için söylenmiş. **176** — AKSARAYÎ, 156: «ba eyâlat-i işân» tâbiri **177** — AKSARAYÎ: «dar suhbat-i sultân» tâbiri. İlhanlı devletinde hükümdarın fermanlarında sülâle âzası, ordu mensupları, sultanlar ve melikler, Gazan'dan sonra kadılar ve diğer İslâmî rutbe sahipleri sayılırdı. İkta'a ait yarlıgda (REŞİDEDDİN/JAHN, II, 303): «mâderân, turkânân, khâtûnân, pusarân, dukhtarân, dâmâdân, umara-i tuman u hazâre u sadde u dehe», sonra «salâtîn u mulûk u bitikçiyân u umûm ahali-i tamâmat-i vilâyât az Âb-i Âmûya ta hudûd-i Mısır» sayılmıştır. Horasan «beğlerbeğlik»i, veliahd olan şehzade de orada bulunurken, kadrosu şu idi: Beğlerbeği, bıraŋgar tümen beği, cuvangar tümen beği, yuşamış (ihtimal: *yumuşamış*) divan beği, sahib divân, kuşçi, idaçi, hazâneçi, alemdâr yasavul, ahtaçı, kaşka ahtaçı, boz akhtaçı, 'inak, bk. VASSAF, 614. Horasan için «beğlerbeği» tâbiri kullanıldığı gibi Rum (Anadolu) için de bu tâbir, yahut «Ülka beği» tâbiri kullanılmış olabilir, fakat buna dair bir kayda rast gelmedim. **178** — Dalay için bk. AKSARAYÎ, 182-3 ve haşiyesi. **179** — A. es. s. 180. **180** — A. es. s. 210, 229. **181** — *THİTM*, I, 158 (Reşideddinden). **182** — AKSARAYÎ, 220-22. **183** — KADI BÜRHANEDDİN, *Divanı*, tıpkıbasım, s. 256: Şumâre gelmemegiçün saçına tulaştım * Şumâre gelmeye, ol, ke begüm şumâre. **184** — A. es. s. 280. **185** — AKSARAYÎ, 134, 148, 243. «Payza» 'AVFÎ'de de zikrediliyor, galiba bu ıstılah ve BASQAQ Karahıtaylarla gelmiştir; malûm olduğu üzere Horezmşah Muhammed bunlara dayanıyordu; o Hemedana geldiğinde yanında 70.000 Karahıtay askeri vardı. SİBT İBN AL-CAVZÎ. *Tarikh*, Es'ad Efendi yazması, N. 2141, vr. 50b. **186** — *Aynî*, Veliyeddin nüshası, c. XIX, 691 sene. **187** — REŞİDEDDİN-JAHN, I, 8. **188** — *Taycu* Bahadır için bk. REŞİDEDDİN/JAHN, I, 40, 70 (emir-i hezâre), II, 99

(*Taycu* ve *Tancu*), 105 (*Tanci, Tyşy*), REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, terc. 40 (Tokravun Calayır'dan *Taycu, Taycı*, Topkapı, 1518, vr. 282, *Tyci, Tyşi, Tabşi*), AKSARAYÎ, 85 (*Tabşı Noyan*). **189** — Sübüktay bn Qaraçın bn Cnqay Noyan (MAQRÎZÎ, *Suluk*, I, 625, 793; *Cigan* ve *Cngan;* İBN AL-FURAT, Viyana nüshası: *Hnkây*, HÜSAMEDDİN, *Amasya Tarihi*, II, 402: *Çıngay* Çengizin silâhdarı ve Ögedey Kaanın müşaviri), biraderi Qurmışı bn Qaraçın ve emir «Hüsameddin Bayincar al-Rumî» ile birlikte Mu'ineddin Pervane ile araları açılarak h. 675 te Mısıra geldiler; Sübüktay'ın kızı Aşlun Khatun'u Kılavun aldı (bk. *Suluk*, 709, 793, AL-NUVAYRÎ, *Nihâyat al-arab'ta* da zikredilir). **190** — REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 16b. **191** — AYNÎ=HÜSAMEDDİN, *Amasya*, II, 419. **192** — Bu isim QALQAŞANDÎ ve bazı diğerlerinde *Ulagü* şeklinde yazılmıştır, bunun 683 (1284) te Samagara halef olduğu da Qalqaşandide gelir. **193** — AKSARAYÎ, 147. **194** — Sunitlerden «Büyük Çagatay»ın oğlu olan Tuladay Yargıçı (REŞİDEDDİN/TOPKAPI, v. 16b) Tatarlardan olan Tuladay İdeçi'de ayrıdır. **195** — Bunların nesebi için bk. REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 40 = Topkapı, 16a. **196** — *İdeçi* (Saray vekili harçı) Mogollarda taammüm eden Uygurca rütbedir. **197** — Bu Hülegü'nün Cumukur namı oğlunun oğludur (REŞİD/JAHN, 36, VASSAF, 236: Cüşkeb). **198** — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 70. **199** — HAMDULLAH QAZVÎNÎ, *Târîkh-i Guzîda*, 485. **200** — AKSARAYÎ, 179-80. **201** — HÜSAMEDDİN, *Amasya*, II, 433. **202** — AKSARAYÎ, 180, bu iki zat hakkında bk. daha VASSAF, 265. **203** — Mulay'ın nesebi, REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 65, Diyarıbekire tayini, REŞİDEDDİN/JAHN, II, 87. **204** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 97-8. MAQRÎZÎ, *Khitat*, Bulak tabı, II, 22-3. **205** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 98-100; nesebi REŞİDEDDİN/JAHN, I, 73, II, 25. **206** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 101. **207** — Abışkanın Tatar Uladu Noyanın biraderi ve Salı Noyanın oğlu olduğu hakkında bk. ABDULLAH QÂŞÂNÎ, *Târîkh-i Olcaytu*, Ayasofya, 3019 (kısaltma: A. Qâşânî), vr. 139b ve REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 63, 231 (isim yanlış okunmuş) ve REŞİDEDDİN/JAHN, II, 30. **208** — Baltu'nun nesebi, REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 41. **209** — HAMDULLAH QAZVÎNÎ, *Târîkh-i Guzîda*, s. 594. **210** — PACHYMERES, ed. Bonn, II, 459. **211** — A. QÂŞÂNÎ, vr. 139b. **212** — HAMDULLAH QAZVÎNÎ, a. es. 594. **213** — SULTAN VELED, *Divân*, Ankara, 1941, s. 306 ve EFLÂKÎ'de ve saire zikredilir. **214** — QALQAŞANDİ. **215** — AKSARAYÎ, 230; Baytemür için: REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 16b. **216** — REŞİDEDDİN'de öyle; AKSARAYÎ'de Alâeddin Gazan Han tarafından tayin edilmiştir. **217** — AKSARAYÎ. **218** — VASSAF, 374 (Krtbga), REŞİDEDDİN/JAHN, II, 127 (Kur Buka). **219** — Mısır ve Suriye menbalarına göre HÜSAMEDDDİN, *Amasya*, II, 405. REŞİDEDDİN/JAHN, II, 142 - 150, VASSAF, 410-414: Abşka, Qurmışı ve Tgril. Bu Toğrul (yahut Togrulca) aslen Tongut uruğundandır. REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 123 ve REŞİDEDDİN/JAHN, II, 127. **220** — A. QÂŞÂNÎ, 139b. **221** — A. QÂŞÂNÎ, 139b ve REŞİDEDDİN/JAHN, II, 127. **222** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 10: *Tarmdaz*, VASSAF, 374: Trmtaz. «Trmtaz ve iki birader Snktay ve Ertna Uygur» tâbiri A. QÂŞÂNÎ, 139b. MUHAMMAD BN ALİ ŞEBANGARE, *Macma' al-ansâb*, Yeni Camı nüshası, N. 909. «Emir Ertene ve Emir Trmtaz ile Snktayın evlâdı». Bu Snktay yukarıda zikri geçen Sübüktay bn Qaraçın'dan başka olsa gerektir. **223** — İrencin'in «Kirayıt» lardan olduğu A. QÂŞÂNÎ, 139b, HAMDULLAH QAZVÎNÎ, *Târîkh-i Guzîda*, 605 te mezkûrdur. HÂFİZ ABRÛ, *Zayl*, Tahran tabı, 72 haşiye «Nayman» ve SPULER, 186, 222 «prens» tesmiye edilmesi yanlıştır. **224** — AYNÎ, Veliyeddin nüshası, c. XX, s. 387; A. QÂŞÂNÎ, 169a. REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 45, REŞİDEDDİN/JAHN, II, 71, VASSAF, 456. **225** —

AKSARAYÎ, Şektur Noyanın oğlu Okta hakkında. 226 — AKSARAYÎ, 322. 227 — Malatya eskidenberi bu Sulduz beylerinin tımarı olduğundan Anadolunun idaresine eskiden dahildar edilir. 228 — Abışkanın oğulları için bk. HÜSAMEDDDİN, *Amasya*, II, 473 (bu zat bu ismi daima yanlış olarak *Işbuga* yazmıştır). 229 — Temürtaşın hâdiseleri Mısır ve Suriye tarihlerinde mufassalen anlatılmıştır. 230 — *Ertena oğulları* için bk. AHMET TEVHİD d. *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası* (kısaltma: TTEM), V, 13-22. 231 — KADI BÜRHANEDDİN'in şiirlerinde kendisinin bir Tatar beğine hizmet ettiği zamana ait şiirler kalmıştır. 232 — Tahraten, Ertogan'ın kardeşi oğlu olduğu hakkında AŞIKPAŞAZADE'-nin kaydini nakleden AHMET TEVHİD BEY (*TTEM*, V, 234) Er Tugan = Ertena okumuş ve isabet etmiştir. Tahreten'in Ertena beyin kardeşi oğlu olduğu için bk. URUÇ BEY, *Tevârih-i Al-i Osman*, s. 34; kelimenin Kastamonu halk dilinde Ertena konuşulduğunu oı.ı lılardan öğrendim. Bundan önce de bir «Tayırten bn Ömer Şeyih» olduğu ve 749 da vefat ettiği İBN HACAR, *al-Durar al-kâmina*, ve ŞEBANGARE, *Macma' al-ansâb*'ta mezkûrdur, bk, HÜSAMEDDİN, *Amasya*, III, 11. 233 — Anadoludaki İlhanlı beğlerbeğ'lerinin Ermeni kaynaklarında zikredilenlerini ALTUNYAN, *Die Mongolen in Kaukasischen und kleinasiatichen Landern*, 114-5 ve SPULER, *İran*, s. 353-57 sayılmıştır, fakat çok eksik ve yanlıştır. Hüsameddin Efendi ise işe çok indiyat ve uydurmalar karıştırmış olduğundan verdiği malûmat toptan reddedilebilir (Samuk Noyan, İşbuga, Aydıncık Noyan hep yanlış kıraetten uydurmadır; vezir Ahmed Lükuşi'yi Alakuş Bey ne[illegible] göstermesi uydurma, güya bunun için Amasya Şifahanesinde «Emîr-i Anatul Ahmed» yazılan kitabe görmüş olduğu, İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI'nın *Kitabeler*, İstanbul, 1927, s. 102 tesbit ettiği gibi, uydurmadır). 234 — AKSARAYÎ, 43. 235 — Damadlığı, REŞİDEDDİN/JAHN, I, 143. 236 — A. es. s. 83. 237 — AKSARAYÎ, 67. 238 — A. es. s. 159. 239*a* — SULTAN VELED, *Dîvân*, s. 306-7. 239b — Hülegü-Berke harpleri için bk. TİESENHAUSEN, *Sbornik materyalov oinosiaşçikhsia k istoriyi Zolotoy Ordı* (kısaltma: TİESENHAUSEN, *Sbornik*), II, Leningrad, 1941, s. 74, 99 ve MARCO POLO, nşr. CHARİGNON, III, 272. 240 — EFLÂKÎ, *Menâqib al-'ârifîn* tercümesi, C. HUART. *Les saints des derviches tourneurs*, 2 vol. Paris, 1922 (kısaltma: EFLÂKÎ/HURAT). II, 319. 241 — HURAT, d, *JA*, 1922, s. 312; KÖPRÜLÜ FUAD, *Anadoluda İslâmiyet*, s. 78. 242 — AKSARAYÎ, 285, 294. 243 — HÜSAMEDDİN, *Amasya*, II, 473. 244 — EFLÂKÎ/HUART, II, 271. 245 — HÂFİZ ABRÛ, *Zayl*, Tahran tabı, 103. 246 — AKSARAYÎ, 321-329. 247 — Sivrihisarda bu Baltu oğullarına ait 728 muharreminde tamamlanan camiin kitabesi Temürtaş tarafından katilleri hâdisesine ait Anonim *Selçuknâme*deki kayitler A. TEVHİD BEY tarafından *Maarif Vekâleti Mecmuası*, 1929, sayı 17, s. 128-139 da neşredilmiştir. 248 — Temürtaş için bk. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Sivas Şehri*, 25-61. 249 — A. es. 68-9 da naklolunan Arapça şiirler bu kelimenin Araplar tarafından arabî *aradnâ*'ya uydurulduğunu gösterir. Ertena oğulları için bk. a. es. s. 62-76. 250a — Buna rağmen AKSARAYÎ valileri bazen vezire nisbet etmiştir, s. 156: eyâlat-i işân. 250b — HÂFİZ ABRÛ, *Zayl Cami ut-tavarikh dar Macmua*, Nuriosmaniye nüshası, 3271, vr. 5a: „Reşideddin ve vezir Sadeddin Save için «ra'âyâ-i tâzik» işlerine bakmakla muvazzaf gösterilmiştir, Emir Kutluğşah ve Çoban Sulduz ise Türk ve Mogol tebaaya ve orduya bakan büyük beyler olarak kaydedilmişlerdir. 251 — AKSARAYÎ, 134. 252 — A. es. 65, 73, 134, 291. 253 — HAMDULLAH QAZVÎNÎ, *Târikh-i Guzida*, 587, burada «Emîr-i ulkâ». *Vassaf*, s. 614 Horasan valiiumumısi için „«beğlerbek» tâbiri kullanılmıştır. 254 — Ahmed Lâkûşi'nin lâkabı Fahreddin ve Tebrizli olduğu *Târikh-i Guzîda*, s. 485-6 da, ve babasının adı Osman ol-

dugu ileride B. 4, Hş. 416 da zikredilecek Berlin mecmuasında mezkûrdur. **255** — Bunlar için bk. AKSARAYÎ, 299, 313, Hoca Celâlin Rumda vezirliği Reşideddin'in *Münşeat*'ında mezkûrdur. **256** — Bu zatın nisbeti «Saveci» okunmalıdır, HÜSAMEDDİN EFENDİ bunu «Savcı» okumuştur. **257** — AKSARAYÎ, 117 Muineddin Pervane ağzından. **258** — Berke ile Arguna verilen Selçuk kızları için bk. AKSARAYÎ, 76, 100; **259a** — Bk. OSMAN TURAN, Selçukî vesikaları s. 26, 85. **259b** — Mes'ûdun sultan ilân edilmesi 14.8.1281 de olmuştur, bk. *Divân-i Sultan Veled, 224.* **260** — AKSARAYÎ, 179 da Sultan Mes'ûd içyi böyle demiştir, halbuki 235 Bayancar hakkında «dar suhbet-i Sultân Alâeddin» demiştir. **261** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 121. **262** — SULTAN VELED, *Divan*, 133: **263** — MÜNECCİMBAŞI, *Câmiuddüvel*, Esad Efendi, N. 2103, vr. 386. **264** — İBN FADLULLAH AL-'UMARÎ/TAESCHNER, 23. ve HÜSEYİN HİLMİ, *Sinop Kitabeleri*, Sinop, 1339 s. 41. **265** — AZİZ ASTARABÂDÎ, *Bazm u razm*, s. 204, 214. **266** — CUVEYNÎ, III, 90. **267** — *İslâm Ansiklopedisi*, II, 103; burada satır 20 de «İlhanîlar ordusu» yerine «Kaanlık ordusu» okunmalıdır. **268** — CUVEYNÎ, I, 211-2. **269** — Daimî ordu muahharen azaltılmıştır, Ebû Sa'îd Hanın zamanı için bk. *THİTM*, I, 35. **270** — Bu kabileye mensup emir Argun Aka'nın oğlu A. QÂŞÂNÎ, 158b hem *Uyratay* hem *Uygurtay* tesmiye edilmiştir. **271** — *İlbasmış* için bk. A. QÂŞÂNÎ, 139b. **272** — A. es. 139b. **273** — *Râşâhat* tercümesi, 138; HAMDULLAH QAZVÎNÎ, *Nuzhat*, LE STRANGE neşri, metin, 78. **274** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 153. **275** — Taceddin Bulgarî için bk. *Tansuqnâme-i İlhânî*, Veliyeddin yazması, N. 2542, vr. 43; Cemaleddin Bulgarî için HÂFIZ ABRÛ, *Zayl*, Tahran tabı, 206. **276** — KLAPROTH, *Memoires relatifs à l'Asie*, I, 292. **277** — Buna ait kayitler MUSTAFA AL-CANNÂBÎ ve ABÛ 'L-'ABBÂS AL-QARAMÂNÎ'de bulunmaktadır. Akkoyunların bir kısmının Azerbaycanda daha eski Ak-Hunlar zamanından kalmış olması da imkân dışında değildir. **278** — DİMAQÎ, *Nukhbat* al-dahr, s. 265: Akhracû cami'a mâ malakûhu va qatalû ahlahâ. **279** — HAMDULLAH QZVÎNÎ, *Nuzhat*, s. 64. **281-2**, **285-7** — Mehazlar *İA*, II, 105-6 da gösterilmiştir. **283** — REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 267a. **284** — A. es .vr. 260b, 262a. **288** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 141; LE STRANGE, *Caliphate*, 193, 198-9. Çengiz'in dokuzuncu ceddi *Buzencar*'ın ismi İlhanîler zamanında Azerbaycan'da kurdukları bir köye verilmiştir. Bunun ismi *Buzencur* yazılmıştır. Açıktır ki *Buzencur* ismi *Bozunçur*'dan geliyor. Tuyuhunlarda Kıpçak şivesine göre *Moyunçur* söyleniyordu. Uygurlarda ise «y» nin «d» ye tahvili ile *Budunçur* söylenmiştir. «Hannâme» destanında Buzançur'un dili Moğolca olmadığı ve onun dili hakkında Moğolcadan ayrı olmak üzere «zebân-ı Buzencerî» denilmiştir, ki Türkçe demekdir. Buzencer'in torunları daha ne kadar zaman Türkçe konuştukları belli değilse de, Çengiz'in 4.-5. cedleri zamanında kendisinin mensup olduğu kavim ismi olarak «Kamuğ Moğol» denilmiştir. Bu kelime gizli tarihte de vardır. Fakat bu gibi ıstılahlar daha Çengiz zamanında da kullanılmış ve galiba ekseriyet o kelimelerin mânâsını bilmemiştir. Reşideddin'deki Oğuz kabileleri isimlerine ait izahların böyle Buzencer oğullarının Moğollaşarak Türkçeyi bilmeyenleri tarafından yapılmış olsa gerek. **289** — Bk. MARQUART, *Komanen*, 58 (Reşideddin'den naklen). **290** — AKSARAYÎ, 235. **291** — ZAKARİYA AL-QAZVÎNÎ, *Âthâr al-bilâd*, s. 379. **292** — İbn al-Athir, Mısır tabı, XII, 144. **293** — REŞİDEDDİN/QUATREMERE, 269. **294** — Bunları ben Temür tarihine ait daha basılmıyan eserimde toplamışımdır. **295** — RUBRUK, neşri, MALEYİN, 171. **296** — MARCO POLO, nşr. CHARIGNON, I, 49; CHAKOKONDİLİS (DİETRİCH, I, 42) bunlara, yani Parslara «Acem» denildiğini, bunların daha Kaginon ve Nigetie'de yaşadıklarını söyler. **297** — HAMDULLAH,

Nuzhat, 87. **298** — A. es. s. 94. **299** — A. es. s. 62. **300** — *Fıh Mâfih*, Nâfiz Paşa yazması, N. 433, vr. 69a. **301** — MARCO POLO, nşr. CHARİGNON, I, 34. **302** — K. RİTTER, *Erdkunde*, XVIII, 253. **303** — BROSSET, *Histoire de la Georgie*, I, 33; ALLEN, *A history of the Georgian people*, London, 1932, s. 52. **304** — Ermenilerde *Tork* isminde bir İslâmlaşmış kahraman olmuştur, sülâle müessisi imiş, burnu basık, çirkin yüzlü imiş. Buna ait rivayeti MUSA KHOREN nakletmiş, PATKANİAN bunu Ermenistanda hükûmet sürmüş olan bir eski Türk sülâlesine ait hatıra olarak kabul etmektedir (*ZVORAO*, XXI, 1912, s. XXXVI). **305** — Bunu yukarıda, s. 159 ve B. 3, hş. 250 Kuman ve Oran'lara ait bahiste görmüştük. Küçükasyadaki Pontus ve Kapadokya Komanası, bu kelime STRABON'da (XI, 2, § 3) *kome* kelimesinden müştak diye izah edilmiş ve bir kavim ismi olarak tanınmamış olduğundan Türk Komanı ile ilgisiz görünüyor. Fakat ayni STRABON'da bazı Komana ilâhlarının Tavrus (Kırım) Skitlerinden gelmiş gösterildiğinden Skitlerle Küçükasya Komanları arasında bir münasebet olduğu anlatılmış oluyor. Kumani ve Komana isimlerinin eski Subar, Khuri ve Metan isimleri hakkında düşündüğümüz gibi eski bir Türk kavmine ait hatıra olacağını farzetmek mümkündür. **306** — ALLEN, a. es. s. 107. **307** — BROSSET, *La ruines d'Ani*, part I, Petersburg, 1860, p. 8. **308** — Bk. *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, «Adjaria» maddesi. **309** — *İslâm Ansiklopedisi*, II, 99. **310** — Artvin'in Ardanos kazasında *Samagar karyesi* (1925 te ismi değiştirilmiş), Tortumda *Samagar* kalesi, Ardahanda 6-7 yerde *Alagöz* köyü, Acaristanda Diger'de *Nayman* köyü. Bunları bana Fahreddin Kırzıoğlu haber vermiştir. **311** — *KAZAK* = Kesal meselesi için bk. MİNORSKY, d. *JA*, 1930, Juillet-september, p. 73-90. Kazaklar Selçuklular devrinde de vardı. Bazı Arap menbalarında *Ksâl* yazılan isim İBN A'THAM AL-KÛFÎ'de *Ksâk* yazılmıştır (bk. Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. 296). Eğer Kazaklar gerçekten bir Türk kavmi ise, bunlar daha Araplardan önce burada idiler. Yukarıda, s. 172 de bahis mevzuu olan *BORÇALILAR*'a gelince onların *Khazarik* ve *Barsilik* isimli iki kavim halinde daha M.ö. 216-197 de yaşıyan İran padişahı Valars'ın zamanında Kür nehrinin cenubuna geçmiş olduklarına dair rivayet MUSA KHOREN'de nakledilmiştir (bk. MARQUART, *Chronologie der alt-türkischen İnschriften*, s. 92). VAKHUŞTİ, *Geografiya Gruziyi*, Tiflis neşri, 1904, s. 32 bunların eskiliğinden habersizdir. **312** — *Khunan* için bk. VAKHUŞTİ, 47 ve MİNORSKY zikri geçen makalesi. **313** — NİC. GREGORAS, ed. Bonn, I, 137 = P. WİTTEK, *Mentesche*, 17-18. **314** — AKSARAYÎ, 327. **315** — A. WAECHTER, *Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV. Jh.*, Leipzig, 1903. **316** — *İslâm Ansiklopedisi*, II, 96, 108; BARTHOLD, d. ZVORAO, XVIII, 093. **317** — Hülegüyü Buddist gösteren Ermeni müellifi ZYRİAK, (*JA*, 5, XI, 1858, p. 507), ve VARTAN (*JA*, 50, XI, 1860, p. 306) dır. Diğer kayitler için bk. ALTUNİAN, *Die Mongolen*, s. 6 4.E. BLOCET ise (*Revue de l'Orient-Chrétien*, XI) Hülegünün Şamanı kaldığını, fakat Buddizme karşı ilgi gösterdiğini anlatmıştır. Bk. yine SPULER, *İran*, 180. **318** — Bunun en kat'î delili Hülegü ve Abaka zamanındaki defin merasimidir ve yine SÜLEYMAN BN ABDULHAQ AL-AZERBAYCANÎ'nin ABDULLAH AL-DAVATDÂRÎ artafından naklolunan rivayetleridir, ki burada bunun tafsilâtına giremeyiz. **319** — Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. 279. **320** — KÖPRÜLÜ FUAD, *İnfluence du chamanisme turco-mongol sur les orders mistiques musulmans*, İstanbul, *1929* **321** — Bk. Z. V. TOGAN, *Türkili Tarihi*, yeni tabı, 546. **322** — R. GROUSSET, *L'empire des Steppes*, p. 420-23, 430, 442-43, 448-451, 458-9; AZİZ SURYAL ATİYA, The *crusade in the later middle ages*, London, 1938, p. 233-260 ve SPULER, *İran*, 198-224 **323** — P. PELLİOT, *Les mongols et la Papotie*, d. *Revue de l'Orient-Chrétien*, 1917, p.

247. 324 — DEGUİGNES tercümesi, V, 207. 325 — ATİYA, a. es. 326 — «Türkiye ve Halep», o zamanki Lâtinlerin tâbirinde Anadolu ve Suriye demektir. 327 — RAVERTY, *Tabaqât-i Nâsiri*, transl. p. 1262. 328 — HAYTON, *Flos historicarum terre Orientis*, chapt. 37. 329 — CHABOT, *Histoire de Mar Jabalaha*, III, Paris, 1895, p. 105. 330 — BUDGE, *Monks of Kubilai Kaan*, p. 257. 331 — D. M. DUNLOP, *The Karaits of Eastern Asia*, d. *BSOS*, XI, 1944, p. 276-9. 332 — DEGUİGNES, V. 221. 333 — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 4. 334 — PACHYMERES, II, 433-444. 335 — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 143. 336 — *Zayl Câmiuttevarikh dar Macmua-i Hâfiz Abrû*, Nuriosmaniye, N. 3271, vr. 2b. 337 — İBN BATTUTA'nın buna ait haberlerinin tetkiki P. MUTAVÇİYEV, *Die angibliche Einwanderung von Seltschuk-Türken in Dobrudscha*, s. 64-65. 338 — AKSARAYÎ, 36, GORDLEVSKİ, *Rum-Selçuk*, 32. 339 — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 43. *Şu'bi Pencgâne*'de de öyledir. 340 — SPULER, 81, 444, 505. 341 — VASSAF, 118. 342 — CUVEYNÎ, I, 18. 343 — AL-MUFADDAL, *Histoire des memluks*, *ed.* BLOCHET, *Patrologia Orientalis*, XII, 1919, p. 416, XIV, 1920, p. 404. 344 — REŞİDEDDİN/JAHN, 1, 4, 43. 343 — *Divân-i Kebîr:* Tu zi Tâtâr harâsî ke khudâra na şunâsî * ke sad râyat-i imân sûyi Tâtâr mi âram. 346 — *Safine-i Mevlânâ*, Mısır tabı, s. 18. 347 — *Divân*, Viyana nüshası, vr. 392b: Tu agar râzdâr-i mâ bâşî * râzrâ ba tû âşikâre kunîm: Mîgurîzan dkhalq zi Tâtâr * khizmet-i khaliq-i Tâtâr künîm. 348 — *Fîh Mâfih*, Es'ad Efendi, N. 1614, vr. 3b. 349 — Eflâkî: Hadrat-i Çelebi khôhân-i laşkar-i Mogol bûd. 350 — Eflâki: Haq ta'âlâ sumârâ namikhohad u khohân-i Mogol ast. 351 — EFLÂKÎ/HUART, II, 310-12. 352 — EFLÂKÎ, UZLUK, *Aksarayî tercümesi*'ne haşiye, s. 332, 353 — SULTAN VELED, *Divan*, a. y. 354 — Fıh Mâfîh-i Mevlânâ, Es'ad Efendi, vr. 16b. 355 — AKSARAYÎ, 76. 356 — A. es. s. 100. 357 — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 82. 358 — Yine orada. 359 — HÜSAMEDDİN, *Amasya*, I 1, 402-415. 360 — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 10. 361 — *Divân-i Sultan Veled*, s. 59 - 60 ve İSMAİL HAKKI, *Kitabeler*, 1927, s. 10-12. 362 — *Dîvân*, 253. 363 — AKSARAYÎ, 44, MİNHAC CUZACANÎ, *Tabaqât-i Nâsiri*, metin, s. 353; *TM*, IV, 143, 163. 364 — *İstanbul* Mecmuası, 1945, N. 39. 365 — *ZN*, II, 213-4, 231, 263 ve MİRKHOND. 366 — *Târikh-i Qaratây al-'Izzî*, Gotha nüshası, cod. arab. 1655, vr. 63a. tercümemde «çam ağacı kozalak taneleri» yanlış, doğrusu: «kömür, pamuk tanesi, üzüm ve talaştır». 367 — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 47. 368 — *Reşid Khavâfı*'nin bu kayıtleri Viyana nüshasında (JAHN neşri, I, 47, 59) bulunmaktadır; Topkapı nüshasında, vr. 227a, 260a bu hikâye bu Reşid Khavâfî'nin ismi Topkapınüshasında 251a ya ettiği notta «nâsikh-i in kitâb Mubârakşah bn Reşid Khavafî» olarak geçmiştir. Viyana nüshasında (JAHN neşri, I, 29), «nâsikh-i in kitâb-i mübarek», yahut (JAHN, II, 357) «tabyizi in kitâb-i mübârak» şeklinde geçmiş ve bu «mubarek» sözü kitabın vasfı olmuştur. 369 — Celâleddin Rûmî ile Türk dervişler arasında rakabet ve Buzagu Baba için bk. KÖPRÜLÜ FUAD, *Anadoluda İslâmiyet*, 52, 68. 370 — MAQRÎZÎ/QUATREMERE, I, 221; SPULER, *İran*, 45. 371 — G. BRATİANU, *Recherches sur la commerce Gônoise dans la Mer Noire*, Paris, 1929, p. 206, 372 — Menbalar B. SPULER, *Goldene Horde*, 48 de gösterilmiştir. 373 — TİESENHAUSEN, *Sbornik*, I, 200 (Dhahabî'den), 374 — AKSARAYÎ, 77. 375 — TİESENHAUSEN, I, 97 (Baybars tarihinden), 422 (Maqrîzîden). 376 — İBN BATTUTA tercüme, I, 360-67 de eksik, 377 — PACHMERES, I, 432 = SPULER, *Gold. Horde*, 60-1. 378 — MÜNECCİMBAŞI, *Câmiuddüvel*, Umumî kütüphane nüshası, 5019, c. I, s. 1183-4 = ABDULBAKİ GÖLPINARLI, *Yunus Emre ve hayatı*, 1936, s. 32. 379 — P. MUTAVÇİYEV, *Die*

angibliche Binwanderung von Seltschuk-Türken in die Dobrudscha im 13, Jh., Sofya, 1943. **380** — Bu yol hakkında bk. AKSARAYÎ, s. 39 ve yukarıda, haşiye 161. **381** — *Saltuknâme*, Topkapı sarayı Hazne kısmı, N. 1612, vr. 20-31, 99; bk. yine ABDULBAKİ, a. es. 235-266 ve KÖPRÜLÜ, d. *Belleten*, VII, 430-441. **382** — ABDULBAKİ, a. es. s. 38. **383** — *Târîkh-i Berzâlî* de öyledir. bk. ABDÜLBAKİ, 39, 47 bu «sarık» şeklinin «sarı» demek olduğunu anlamamış. **384** — *Saltuknâme*, c. I, vr. 99. **385** — YÛSUF AL-NABHÂNÎ, *Câmi'i Karâmât-i 'l-avliyâ*, Mısır tabı, II, 92. **386** — Bu husus Câmiuddilvel, Pachymeres, Saltuknâme ifadelerinin tevafuku ile sabittir. **387** — TİESENHAUSEN, I, 92 = SPULER, *Gold. Horde*, 79. **388** — *Müneccimbaşı*'nın Arapça aslından ABDÜLBAKİ, s. 32. **389** — Ya'kub Ece, ÂŞIKPAŞAZADE tarihinde, 12 geçer. **390** — Barakın Tokatlı bir kâtibin oğlu olduğu İBN HACR, *al-Durar al-kâmina*'de mezkûrdur, zannımca doğrusu da budur. **391** — AYNÎ, *'Iqd al-cumân*'dan naklen HÜSAMEDDİN, *Amasya*, I, 460-66, ve ABDÜLBAKİ, 45. **392** — A. QÂŞÂNÎ, Ayasofya, 3019, vr. 166; HAFİZ ABRÛ, *Zayl Câmiuttevârikh dar Mecmua*, Nuruosmaniye, 3271, vr. 11a. **393** — Nuriosmaniye nüshasında *Saltuk* yerine *Selçuk* yazılmıştır. **394** — ABDÜLBAKİ, 46. **395** — Bk. ABDÜLBAKİ, 46; HAFİZ ABRÛ'da «Şeyhi Mogolan». **396** — EFLÂKÎ'den ABDÜLBAKİ, 48-9. **397** — Bk. OSMAN TURAN, Köprülü Armağanı, s. 591. KÖPRÜLÜ, *İnfluence du chamanisme*, s. 12. «barak savar» ihtimal «Buraq savar» okumaktan, yani Peygamberin mirac kıssasında zikri geçen Burak ile cinas yapılmış olabilir. **398a** — Bk. HAFİZ EBRU Coğrafyası, British Museum nüshası, Or. 1577, vr. 326a. **398b** — Tatarlardaki bu nevi isimler *Bazm u razm*'da ve HAFİZ ABRÛ'da gelmektedir. Kara Tatarların ancak Sivas, Kayseri taraflarındakisi Temür tarafından Doğu'ya götürülmüştür. Erzurum ve Çorukh taraflarındakileri gitmemiştir, yani onların Anadoluda kaldıklarını tesbit etmek belki bugün dahi mümkün olabilir. **399** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, s. 2. **400** — REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 164. Keyhatunun çocuklarının isimleri REŞİDEDDİN/JAHN, I, 82; Uyratların dillerinden kelimeler MAQRÎZÎ, *Khitat*, II, 22-3. **401** — Bunları N. POPPE Mogol dili gramerinin başında saymıştır. **402** — Bu husus bir çok urug isimlerinin yazılışında görülüyor. Ezcümle JAHN neşri, I, 84 te «Qaramania» yazılan isim, s. 33 te sıf Uygur yazılı menbada *Kh, H* ile yazılan «*Qahraman*» nam şahıs ismi zannedilmiş. Yukarıda, s. 64, satır 7 de «Tatar dilinden sözler» de bu dilden değil de eserin PULAT CİNSUNG tarafından yazılan Mogolca aslından kalmış olabilir. **403** — *Şu'bi pencgâne*'deki bu cümleleri Macar Mongolisti L. LİGETİ benim için hususi olarak tetkik etmiştir, daha neşredilmiş değildir. **403b** — Bk. Asar-ı İran, c. I, Tahran, 1314 s. 19. **404** — Paris *Anonym Selçuknâmede*'de (suppl. Pers. 1253) «yükü bir akçaya» sözü nakledilmiştir. İlhan Ebu Sa'id'in konuşması, İBN BATTUTA, Paris tabı, II, 33 = Türkçesi, I, 254. **405** — *TM*, VIII, 13-4. **406** — REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 282a, 287a; JAHN tabı, I, 81. **407** — A. QÂŞÂNÎ, vr. 140b. **408** — REŞİDEDDİN/TOPKAPI, 272b. **409** — REŞİDEDDİN, *Miftâh al-tafâsir*, Şehideli Paşa, N. 304, vr 122a. **410** — *Melanges Asiatiques*, X, 389. **411** — Bunlardan Pur Bahâ-i Câmî'nin şiirleri HAMMER, *Goldene Horde* tahlil edilmiştir. **412** — CUVEYNÎ, I, 4 = D'OHSSON, *Histoire des Mongols*, II, p. XXV; R. GROUSSET, *L'Empire des Steppes*, 425. **413** — *Düstûr al-kâtib*'den *THİTM*, I, 141-2. **414** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 292-3. **415** — Evkaf Müzesinde N. 2299 numaralı 20,5.1272 ye ait 5 metre uzunluğundaki Arapça vakıfnamenin sonunda 9 satırlık. **416** — «Güyük» diyecek yerde yanlış olarak «Ögedey» yazılmış. Bu mektup için bk. P. PELLİOT, *Les Mongols et la Papautie*, p. 4-6; başlığı Mogolca olan fermanlar W. KOTWİCZ, *Rocznik Orientalisticzny*,

X, 131-157 sayılmıştır. Berlin Devlet Kütüphanesinde 1929 da yeni alınmış daha siğnatur konulmamış *Taqrîr al-manâsib* isminde bir yazmayı tetkik ettim, bunun baş tarafında Kelile u Dimne'nin Rudakî tercümesi ve vr. 55b-95a asıl *Taqrîr al-manâsib* bulunuyordu. Burada başlıca Rum Selçuklarının İlhanlı devrine ait olmak üzere sultanlık, sübaşılık, Amasya ve Lazık «emaret, server-i za'âmet ve serleşkerliği», atabeğlik, tercümanlık, divanı işrâf sahibi, işrâf-i khazâne, münşîlik (sâhib-i divân-i tugrâ), emir şikâr, Kılıç Arslan isminde birisine Akşehrin «temlik-i diyâ'ı», muhtesiblik, erbab -itarb (orkestra) reisliği, Konya kadulkudatlığı, Amasya, Konya, Lârende kadılıkları, Nahçivanda Atabekler medresesi müderrisliği, gibi mansaplara tayin fermanları, Aksaray medresesine Ahmed al-Utrâri'nin tayini, hatiblik, Sıvas'ın «hafiz-i khas» lığı, oranın türbedarlığı (bunun maaşı doğu İrandaki Siistan vilâyetinin hasılatından verildiği kayıtlıdır!), Malatya camiine imamlık, Antalya hanekahının şeyhliği, Konya Darüşşifas ısertabibliği, naqıb üs-sâdât, seyyid üs-sâdât, ulemadan birine muafiyet (tarhanlık), meliküs-şu'ara'lık mansaplarına tayin menşurleri, al-Khocendî isminde birisinin «üstaz-i sultan» yani Selçukî prenslerinden birinin muallimliğine tayini (ki bunda da sultan inşa, hesab, tarih ve saire ilimlerinin öğretileceği ayrıca kaydedilmiştir!) fermanı vardır. Bu yazılarda Gazan Hanın ismi bazan sadece «Mahmud» şeklinde geçmiştir. Vr. 68b *İlhan sözümiz* sözü *İlhan ruymiz* yazılmıştır. Bu yazmanın kayit numarasını öğrenemedim, fakat gereken yerlerini istinsah etmişimdir. **417** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 262. **418** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 303, 309 ikta' meselelerine ait farsî fermanların asılları Türkçe olduğu cümle tertibatından, arada muhafaza edilen ıstılahlardan vazıhan anlaşılıyor. **419** — *Divân*, 343. **420** — REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 46. **421** — *İbn Fadlan*, hşı. 259-60: Emir Yahya bn İbrahim bn Yugruş Bilga al-malik al-Khutanî yine MAQRÎZÎ, *Sulûk*, 895; Gazanın Dimaşkte valisi Emir Nasireddin Yahya bn Celâleddin al-Khutanî; yine *Belleten*, VII, 321: Nigdeli kadı Ahmed al-Khutanî. Bu gibi «Khutenî» nisbetli âlimler ve emirler Reşideddinin eserlerinde de zikrediliyorlar. **422** — Diyarıbekirde bunlardan Emir Celâleddin Sarayî al-Khutanî âmil olmuştur, HAMDULLAH, *Târikh-i Guzîda*, 819; AKSARAYÎ, s. 227 daha bir Khutenliyi zikreder. **423** — REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 46. **424** — REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, 46-47. **425** — MÜNECCİMBAŞI, *Câmiuddüvel*, Es'ad Efendi, 2103, vr. 558b. **426** — Bu köylerden *Tavlısın, Mancısın, Muncısın, Tadasın* ismindekilerini bana yerliler haber verdi. Mugla tarafında da *Uyur*(Uygur) köyünün ismi son senelerde değiştirilmiş imiş. Coğrafî isimleri Tarih Cemiyeti gibi salahiyetli müesseselerin fikrini almadan değiştirmek büyük bir hatadır. Türk tarihi bakımından kıymetli isimler yalnız köy isimleri değil, dağ, dere, tepe, kaya, nehir, göl, bataklık, orman, çalılık, yayla ve sairenin isimleri de mühimdir. Bunlar ciddiyetle toplanmalı ve bunun için Üniversitelerde ayrı müesseseler vücudde getirilmelidir, nasıl ki diğer medenî memleketlerde böyledir. **427** — Bu kayit YAZICIOĞLU *Selçuknâmesi*'nde bulunuyor ve HAYRULLAH EFENDİ *Tarihi*, I, 110: h. 676, Zilhicce 10 = 5. Mayıs, 1278. **428** — *Câmiuttevârih'in* ikinci cildinin bu nüshası, N, 2475 te mahfuz olup, 718 de yazılmıştır. Bu Ferhad Karamanlu da Calayırlılar zamanındaki Emir Ali Ahmet Karamanlı gibi Azerbaycandaki Karaman oğullarından olabilir. Ferhad Han Karamanlı, Şah Abbas devrinde yaşamıştır. Bu aileye mensup Nazar Ali Bey diye birisi tarafından Ali Şir Nevâî'nin eserleri istinsah edilmiştir; nüshası Petersburg'dadır. Ferhad Han Karamanlu ile birâderi Zülfikâr Han Karamanlu için bk. *Alem Arayı Abbasî*, s. 394, 570 764; **429** — *İstanbul* Mecmuası, 1945, N. 39. **430** — ŞÜKRULLAH, *Behçet üt-tavârik*, Nuriosmaniye, N. 3059, vr. 306b; NİHAL ATSIZ, *Dokuz boy Türkleri*, s. 8, 27. **431** — HAMDULLAH QAZVÎNÎ, *Târikh-i Guzîda*, 819, 843-4. **432** — A. es. s.

819-20. **433** — KÖPRÜLÜ FUAD, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 1928, s. 274. **434** — A. QÂŞÂNÎ, 168a. **435** — *Târikh-i Guzîda*, s. 793. Bu zatın Karahanlılardan olduğu için bk. KÖPRÜLÜ FUAD, *Anadoluda İslâmiyet*, 54. **436** — *Târikh-i Guzîda*, 793. **437** — Meselâ *Qısas ül-enbiya* RABGUZİ ve *Nehc ül-ferâdis*, bk. *TM*, II, 344. **438** — Horezmşahlar zamanından bize *Muqaddimet al-adab*'tan başka bir eser kalmamıştır. **439** — KÖPRÜLÜ, d. *EFM*, 1925, sayı 1. **440** — *Uq* yerine *okh*, keza *yüz urup tapuya gelmek, özing, qarmaq* gibi kelimeler. **441** — Viyana nüshası, Mixt, 155, vr. 472. **442** — İBN MUHANNA, *Hilyat ül-insân*, İstanbul tabı, s. 78-80, 83, 101; yine NECİB ASIM, *Sekizinci asırda Irak Türkçesi*, d, *EFM*, III (1923), 81-90. **443** — Matbu nüsha s. 10. **444** — S. 363 ve *THİTM*, I, 3. **445** — S. 609-610; VASSAF, s. 614 te de yurtçi ve yoldaş gibi Türkçe karışık bir Farsça beyit dercetmiş, bunu naşir Çagatayca zannetmiştir. Yine VASSAF'ta s. 551 *Sultanımnun yarlığından* sözü gelmektedir. **446** — Meselâ *Nuqtat al-qavâri'*, Ayasofya, 3133; bu gibi eserlere Konya ve Kütahyada da tesadüf ettim. **447** — Tıpkıbasım, s. 49. **448** — Meselâ, s. 129. **449** — *TM*, II, 315-346; IV, 169-250. **450** — Alişirin bu ifadesi *Nesâim ül-muhabbesında* bulunmaktadır. **451** — BİNYON, *Persian miniature painting*, London, 1933, s. 46, N. 28. **452** — BİNYON, a. es. s. 44-46, N. 25-26. **453** — Bu eserin resimleri E. BLOCHET, *Muslum pointing in 12-13 century*, London, 1929. Ayni müellif, *Les enlumineures des manuscrits orientaux de la Bibliotheque Notionale*, Paris, 1926, levha XXIII-XXVIII; keza ARTHUR POPE, *A survey of Persian art*, vol. IV, te neşredilmiştir. **454** — BİNYON, s. 47, N. 29; bundan renkli bir minyatür levha X. **455** — Bunda bir parça TİESENHAUSEN, *Sbornik*, II de neşredilmiştir. **456** — DEVLETŞAH SEMERKANDÎ, *Tazkirat üş-şu'arâ*, BROWNE neşri, s. 262. **457** — Sultan Ahmedin şiiri, *Hayat* Mecmuası, İstanbul, 1930, N. 82. Bu sultanın farsî divanından İkinci Bayezidin mührünü taşıyan ve 1410 da yazılan mükemmel nüshası Cenevrede Jacob Hirsch'in elinde bulunmaktadır, bk. BİNYON, s. 463-4, plate LXXIV. **458** — BİNYON, s. 49-50; BLOCHET, *Les enlumeneures*, s .79-81. **459** — Bk. DONALD N. WİLBER, and M. MİNOVİ, *Notes on the Rab'-i Rashidi*, d. *Bulletin of the American Institut for Iranian Art and Archaeology*, V (1938), p. 247-54. Gazan Hanın binaları REŞİDEDDİN/JAHN, II, 201-217 tavsif olunmuştur. **460** — Sultaniyenin inşası *Zayli Câmiuttevarikh dar Macmua-i Hâfiz Abrû*, Nuriosmaniye, 3271, vr. 10b, ve A. QÂŞÂNÎ, vr. 155a-156b, burada şehre 30 dan fazla kanal açıldığı da kaydedilmiştir. **461a** — A. POPE, a. eser, vol. II, p. 1093-1118, vol. IV, s. 344, 405-411. **461b** — Asarı İran, I, s. 67. **462** — HAMDULLAH QAZVÎNÎ, *Târikh-i Guzîda*, 596. **463** — A. POPE, a. es. vol. V, p. 651-709. **464** — CUVEYNÎ, III, 33 = Z. V. TOGAN, *İbn Fadlan*, hşr. 182. **465** — AKSARAYÎ, 295-6. **466** — NASİREDDİN'in eserlerinin fihristi BROCKELMANN, *GAL*, I, 510-12, Supplementband, I, 924-33 sayılmıştır. **467** — A. QÂŞÂNÎ, vr. 181b. **468** — C. DE LA ROUCİERE, *La decouverte de l'Afrique au moyen âge*, I, 54 ve G. BRATİANU, *Recherches sur la commerce Genoise*, 188. **469** — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 76-7. **470** — Bu husus *Türk Yurdu*, XXV (1942), s. 45-48 de izah edilmiştir. **471** — *Âthâr u ihyâ'nin* fihristi *Latâif al-haqâiq*, Ayasofya, N. 3833, vr. 4a-4b de münderec bulunuyor. **472** — «Reşideddin, hayatı ve eserleri» nam gayrimetbu eserimde bu kitaptaki mühim bahisler ve Bizanslılarla olan mükâtebeler nakledilmiştir. **473** — Bk. KRUMBACHER, *Geschichte der byzantenischen Literatur*, s. 622; H. SUTER, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber*, Leipzig, 1900, s. 161, 29; C. NALLİNO, *Al-Battani*, part I, p. XXXI. **474** — QUATREMERE, *Histoire des Mongols*, mukaddime, s. CLX; REŞİDEDDİN, *Latâ'if al-haqâiq*, Ayasofya, N. 3833, vr. 5a bu eser

hakkında malûmat verilmiştir; bk. yine Z. V. TOGAN, *Der İslam und die geographische Wissenschaft*, d. *Geographische Zeitschrift*, XL, Heidelberg, 1934, s. 360-61. **475** — BARTHOLD, *İran* Taşkent, 1926, s. 76. **476** — Z. V. TOGAN, a. eser, s. 369, haşiye, 3. **477** — E. BROWNE, *A history of the Persian literature on the Tatar dominion*, s. 82 ve G. BRATİANU, *Recherches*, 181. **478** — Eserin bu kısmına ait mütalâalar şimdilik BLOCHET, *Introduction à l'histoire des Mongols*'teki istitradi yazılara münhasır kalmaktadır. **479** — GORDLEVSKY. *Rum-Selçuk*, s. 37-8. **480** — Lahu cânibun min âli Yâfatha khâmilu * va âkharu min abnâ'i Farisa muhtahar. **481** — CUVEYNÎ, II, 79 **482** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 269, 355; Gazan Han hâkim millet olan Mogolların Tacikler nazarında hürmet ve şereflerinin haleldar olmaması hususuna bizzat Mogol ve Türklerin kendileri ehemmiyet vermek icabettiğini sırası gelince söylemiştir, bk. ayni eser, s. 311. **483** — REŞİDEDDİN, *Bayan al-haqâiq*, Kılıç Ali Paşa nüshası, N. 834, vr. 57a. **484** — Özbek Hanla konuşmalar: *Zayl Câmiuttevârih dar Macmua-i Hâfiz Abrû; Nuriosmaniye*, N. 3271, vr. 37b-38a; A. OÂŞÂNÎ, 197b-198-a. Olcaytu ile konuşmalar: HÂFİZ ABRÛ, dar Macmua, vr. 20-21; A. QÂŞÂNÎ, 177b. ve HÂFİZ ABRÛ,*Zayl*, Tahran tabı, 50-51. **485** — *Aga* tâbiri için bk. İBN BATTUTA, Türkçesi, I, 325, **486** — *Dede Korkut*, ORHAN ŞAİK neşri, s. 53, 106. **487** — Asılları NASİREDDİN TUSİ'de ve EL-BÎRÛNÎ'nin *al-Qânûn al-Mas'ûdî*'sinde olan bu kayitler OSMAN TURAN, *Oniki hayvan yılı, Türk takvimi*, İstanbul, 1941, s. 11-12. **488** — A. QÂŞÂNÎ, vr. 230b. Bu Kadılkudatın nisbeti Taştî, Tabası, Tisî, şekillerinde yazılmışsa da HÂFİZ ABRÛ Tahran tabında Tabası şekli alınmıştır, Mükrimin Halil de bu şekli ihtiyar ediyor. HÜSAMEDDİN *Amasya*, II, 477 «Tisî» okumuş ve bu zatı Anadolulu göstermiştir. **490** — *Divân-i Kebîr*, Viyana nüshası, mext. 155, vr. 408a: Turkî hama turkî kunad * Tacik tâcikî kunad * Man sâ'atî turkî kunam + yak lahza tâcikî şavam. Yahut: Qad kunta tuhibbunî faqul *tâcik sen* + va'l-yavma hâcartanî, faqul: *sen kimsen. Dîvân-ı Kebîr*, ayni Viyana nüshası, vr. 532b: Tu mah-i turkî u man agar turkî nîstam * dânam hamin qadar ke baturkist ab *su*. EFLÂKÎ, Mevlânâ'nın şu sözünü nakleder; her vaqit ke ımârati bâşad maşşâqân-i rumî · bâyad giriftan u dar vaqt-i kharâb kardan mazdûrân-ı Turk, çe imâıat-i âlam makhsus ast ba-Rûmiyân u kharâbi-i cihân maqsadast ba-Turkân. **491** — *Methnevî*, NİKHOLSON neşri, V, N. 2960: Khâşa illâh Turk agar bângî kunad * sak çe bâşad, şir-i nar khon qay kunad. **492** — Bk. *İbn Fadlan*, hşr. 159; **493** — Ân Turk ke ân sâl ba yagmâyaş burdand * înast ke imsâl Arab bar dâr âmad, bk. Z. V. TOGAN, *Bugünkü Türkistan*, Mısır tabı, 642. **494** — Turkrâ tâci basar ke îmân laqab dadam tura * bar rukh-i Hindu nihâda dâgh-i kîn kufrast hâ (*Divân-ı* Kebîr, ayni Viyana nüshası, vr. 55b). **495** — Ayni nüsha, vr. 152b: Turk ân buvard ke zi bîm-ı o dîn az kharâc eymîn buvad * Turk ân nabâşad ke z tam' sîl-i har *qutsuz* khurad. **496** — *Dîvân-i Kebîr*, ayni nüsha, vr. 472b. **497** — *Divân*, 255. **498** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 308. **499** — *WZKM*, XLII, 1934, s. 151-3. **500** — VASSAF, 653. **501** — Giyaseddin Reşid için bk. kendine ithaf olunan *Tarikh-i Guzîda*'nın mukaddimesi ve HÂFİZ ABRÛ, *Zayl*, Tahran tabı, s. 126-7. ve İBN BATTUTA, Paris tabı, II, 116. Hoca Celâl için, bk. AKSARAYÎ, s. 313. **502** — HÂFİZ ABRÛ, *Zayl*, Tahran tabı, 178. **503** — HÂFİZ ABRÛ, *Zayl Câmiuttevarikh dar Macmua*, Nuriosmaniye, 3271, vr. 5a. **504** — AKSARAYÎ, 291. **505** — EFLÂKÎ/HUART, II, 373. **506** — AKSARAYÎ 64. **507** — A. es. s. 149. **508** — A. es. s. 200. **509** — A. es. s. 258. **510** — A. es. s. 117. **511** — CUVEYNÎ, III, 113. **512** — REŞİDEDDİN/QUARTEMERE, 310, 394, 462; CUVEYNÎ, III, 451. **513** — Bu meseleye ait neşriyat şunlardır: A. N. POLİAK, *La Feodalite islamique* d.

Revue des études islamiques, X, (1936) 247-265; ayni müellif, *Le caractére colonilal de l'Etat Mamlouk dans ses repports avec la Horde d'Or*, ayni mecmuada, IX, 1935, s. 231-48. Ayni müellif; *Feodalism in Egypt, Syria, Palastine and the Lebanon*, London, 1939; KÖPRÜLÜ FUAD, *Türk ve İslâm feodalizmi*, d. *Belleten*, V, (1941), s. 319-34; B. VLADİMİRTSOV, *Obşçestvenniy stroy mongolov* 1934; Türkçesi: Mogolların içtimaî teşkilâtı, Türkçesi, 1944 (biz kitabın Rusça aslından istifade etmişizdir, kısaltma: *Mogol teşkilâtı)*; OWEN LATTİMORE, *İnner Asian Frontiers of China*, New York, 1940. **514** — «Ülüş» kelimesi *THİTM*, I, 131, MAHMUD KAŞGARÎ, I, 60 ve «Ulus» (VLADİMİRTSOV, *Mogol teşkilâtı*, 89-97) ayni asıldan olsa dahi mânaları farklı olmuştur, Çigil şivesinde de bu iki kelime muvazi olarak kullanılmıştır; bk. yine A. CAFEROĞLU, *Uygur Sözlüğü*, 205. **515** — *THİTM*, I, 36, satır 1-3; bir F'n kavmi ismi olan «vogul» kelimesi de bu «bogul» sözünün Orta Volga Türk şivelerinden alınan bir şekli olsa gerektir, Başkurtlar bu gibi kavimlerin kendi hizmetlerinde bulunanlara «bovıl» demişlerdir. **516** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 304: çûn Çingiz Khan ulus u mamâlikrâ ba urûg-i khod mirâth gudhâşt. **517** — VASSAF, 349. **518** — VLADİMİRTSOV, a. es. s. 100; Çang Çung, PALLADIUS neşri, 304-8; BRETSCHNEİDER, *Mediaaeval Researches*, I, 288, 293. **519** — Mengu Kaan 1222 de Çin seferi hitamında Çengiz evlâdına şimaligarbî Çinde pek çok yerleri inçü olarak vermiştir (DEGUİGNES, V, 213); bu inçülerden İlhanlı, Coçı ulusları şehzadelerine iradlarının geldiğine dair kayitler vardır. **520** — TİESENHAUSEN, *Sbornik*, I, 217 (al-Umarî), 372 (İbn Khaldun). **521** — R. GROUSSET, *L'Empire Mongol*, I, 1941, p. 537. **522** — [illegible] I, 160, 451, Endicanın Ömerşeyih Mirzanın «ikta' khâssa» sı olduğu *ZN*, I, 485. Malatyanın Sulduzbeyleri iktaı olduğu için bk. MUFADDAL, nşr. BLOCHET, III, 247. **523** — Ebul gazi Han'da «1500 hane *cüldük* sıfatiyle verildi» denilmiştir; Haydar Mirza Duglat, Tarikh-i Reşidi, benim yazmam, 4: «Han beş aymaq *culdev qıldı*», s. 63: «*cüldevni* Mirza ismine def terlerge yazdırdı». DENİSON ROSS tercümesinde (s. 66 ve 268) kelimeyi *suldu* okumuştur **524** — RADLOFF/MOLOV, *Uigurische Sprachdenkmaler*, s. 28-32. **525** — BARTHOLD, *Ani*, d. *THİM*, I, 151. **526** — CURCİ ZAYDAN, *Târikh al-tamaddun al-islâmi*, II, 130. **527** — MUHAMMAD BN MUEYYİD AL-BAGDÂDÎ, *al-Tavassul ilâ 'l-tarassul*, Tahran, 1315., s. 44-5, 157 **528** — *Revue des Etudes islamiques*, 1935, p. 239-41. **529** — A. QÂŞÂNÎ'den SPULER, *İran*, 327. **530** — Çelebi Mehmed zamanı için bk. *THİTM*. I, 235. **531** — *Khobı*, Türkçe telâffuzu ile *kopı* için bk. VLADİMİRTSOV, 103, III. 139-140, PELLİOT d. *T'oung-Pao*, XXVII, 1930, 39-40, Çagatay ve Coçı uluslarında kullanışı, MUİNEDDİN NATANZİ'den (TİESENHAUSEN, *Sbornik*, II, 129, 234) görülür. Mogolçada *khubilaba*, yani *kupılama*, taksim etme, ülüşleme mânasında kullanılır (N. POPPE, *Mukaddimat al-adab*, 306). Bk. yine RADLOFF, *Wb*, II, 653 (kopı), 660 (kopug), 1032 (kup). **532** — MÂVARDÎ, *al-Ahkâm al-sultâniya*, Mısır tabı, 1298, s. 181-8; bu zat bu sistemi Peygamberlerden ve ilk halifelerden gelme göstermek için zorlanmıştır. **533** — Abbasîleri ikta'larının karakteri için bk. K. BECKER, *İslamstudien*, I, 234-47, Romanın *location emphy théotique*'i ile birleştiren Poliak'tir. **534** — Abbasîleri Fars vilâyetinde askerlere ikta'ı için bk. İSTAKHRÎ, 142. **535** — *Otgar* için *DLT*, I, 192, Bu kelime Kırım tarihlerinde (meselâ Umdet al-Tavarih, s. 128) mâlikâne, çiftlik mânâsında kullanılmıştır. *kurug(khurug)* için VLADİMİRTSOV, 112, 160; bu kelime hanların mezarları ve avcılık yerleri mânasında, REŞİDEDDİN/JAHN, II, 419; «suyurgal» kelimesi için PELLİOT, d. *T'oung-Pao*, XXVII, 302-3. **536** — Göktürk-Türgiş hanlarında, 710 senesinde 3000 ailenin gelirinin arpalık edilmesi, E. CHAVANNES, *T'oung-Pao*, 2. serie, V, 36 da; Samanî prensine

burnâme, Kazan tabı, 103. **598** — MİRKHOND, VI, 226. **599** — BARTHOLD, *Neskol'ko slov ob ariyskoy kulture v Sredney Asiyi*, d. *Sredneasiatskiy Vestnik*, Taşkent, 1896. Haziran nüshası. **600** — *Hudûd al-'Âlâm*, transl, p. 96. **601** — POLİAK'ın Mısır Memlûklerinde fellahların esareti Mogol fiev sisteminden geldiğini zannetmesi doğru değildir; bu Mısırın yerli şerayitinden doğmuş bir keyfiyettir .Türk ve Sogd medeniyetlerinin farkı, B. 2, hş. 111 de anlattığım gibi, iktisadî ve içtimaî sahalarda pek görülmüyorsa da Afrasyab ve Siyavuş kültleri Mâverâünnehir'deki Türk ve Sogd'ları hissî sahalarda kesin olarak ayırmış görünüyor. Bk. BARTHOLD, *Mesta dolmusulmanskoy kültürı v Bukhare*, d. *Vostoçnıya Zametki*, I, 1927, s. 11-27; krş; B. 3, hş. 286. **602** — VLADİMİRTSOV, 158-9. **603** — «Tüşimal» için bk. VLADİMİRTSOV, 162. **604** — Bk. AZİZ UBEYDULLİN, *Tatarlarda sınıflar tarihi*, Kazan, 1925, s. 7, 32. **605** — *Sayit*'lar için bk. VLADİMİRTSOV, 139, not. 3. RAMSTEDT, *Kalmükisches Wörterbuch*, 214 ve VLADİMİRTSOV, 169 da mezkûr «yambıtu», Rusça «slujiliy» tâbirinin Türkçe karşılığı bence meçhuldür; AZİZ UBEYDULLİN, a. es. s. 7 «yumuşlu» tâbirini kullanmışsa da, bu müellifin kendi icadı olsa gerektir. **606** — Bk. ALİŞİR NEVÂYÎ, *Mahbûb, ül-qulûb*, İstanbul tabı, s. 22. Yine «yasaklı» için bk. *ZN*, I, 434, 491, 684; MİRKHOND, VI, 38, 109, 161, 241. **607** — *Birt* için bk. RADLOFF-MALOV, 268, Mahmud Kaşgarî, I, 286; A. Caferoğlu *TM*, IV, 38. *Horigi* ve *bobıl* için bk, SPULER, *İran*, 276; *kütelçi* için REŞİDEDDİN/JAHN, II, 129, 250-1, 272, 302, 310, 342-3. «Çura» için bk. AZİZ UBEYDULLİN, s. 10, 38. **608** — VLADİMİRTSOV, 158, haşiye 5, Avrupa feodalizmindeki *homines de corpore* mânasında *Moğolca albatu nar* tâbirini naklediyorsa da, bunun hayatta tatbiki olmamıştır. **609** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 355. **610** — MU'İNEDDİN NATANZÎ'den naklen TİESENHAUSEN, II, 234. **611** — Temür tarihlerinde de kullanılan *savrı, savrın* tâbiri: RADLOFF, *Wb.* IV, 235; *sübe* ve *mangalay sübe* Çagatay Ulusu ve Temür tarihlerinde vardır. **612** — Bu «cerge» REŞİDEDDİN/JAHN, II, 30, 255, 271, 287 hep *alufa* ve *targu* yahut *tagar* ve *aş* ile beraber zikredilir. **613** — VLADİMİRTSOV, 40, 162. Çagatay Ulusunun ahali tabakalarına ait, Haydar Mirza Duglat tarafından verilen malûmat (*Târîkh-i Reşîdî* nşr. DENİSSON ROSS, s. 301) diğer Mogol ulusları için de varit olsa gerektir. Buna göre bu Ulusta ahali dört tabakaya ayrılmıştır: 1) «Tümen» ki umum raiyedir. Bunlar her sene hana vergi tediye ederler. 2) «Kavçın» ki sipahiler sınıfıdır. 3) «Oymak» lar. Bunlar göçebelerdir ki devlet bunlara *galle, kirbâs* ve saireden *mukataalar* verir. Bunlar diğer Moğol uluslarındaki «Yasaklılar» sınıfı olsa gerektir, ki ordunun hizmetinde bulunmuşlar, kendilerine maaş yahut ikta' verilmediği halde erzak ve kumaşlar mukataa usulü ile verilmiştir. 4) «Kadılar ve şer'i mansaplar erbabı». Bununla memlekette vergilerden muaf tutulan zümre kastedilmiş olsa gerektir. Bu dört zümre Temür tarihlerinde de zikrediliyorlar. **614** — A. es. s. 147-52. **615** — *Zayl-i Câmiuttevârîkh dar Macmua-i Hâfiz Abrû*, Nuriosmaniye, 3271, vr. 23a; Çengizin amcasının senelik varidatı ancak 30 balış iken oğullarının 1281 deki varidatı 2,600 balış olmuştur, bk. EDKİNS, 270-71 den naklen G. SAFAROF, *Oçerki istoriyi Kitaya*, Moskova, 1933, s. 153. **616** — GARDİZÎ/BARTHOLD, 82. **617** — BARTHOLD, *Turkestan*, ingl. 311. **618** — LEON CAHUN, *Introduction à l'histoire de l'Asie*, Paris, 1896, p. 40: La question de race dans l'histoire du peuples dits turcs, mongols etc. est oiseuse; elle ne repond à rien. Ce sont des nations vivantes qui ont bouleverse, puis reconstruit l'Asie depuis le V-e siecle; elles étaient mortes avant se decomposer en tribus et en clans, qui finissent en s'emiettant chaque jour. **619** — *ZVORAO*, XI, 355. **620** — BARTHOLD, *Ulug Bek i yego 'vremia*, s. 4-5; *12 Vorlesungen*, 10-12. **621** — W. RADLOFF, *Das Kudatku Bilik*, I,

Einleitung, s. LI-LVI = *İbn Fadlan*, hşr. 292. **622** — S. P. TOLSTOV, *Genezis feodalizma v koçevikh skovodçeskikh obşçestvakh*, d. *İzvestiya Akademiyi materialnoy kulturi*, N. 103, s. 16-17, 25; ayni müellif, *K istoriyi drevne-tiurkskoy sotsialnoy terminologiyi*, d. *Vestnik Drevney İstoriyi*, I, Moskova, 1938, s. 72-81 ve A. A. POPOV, *Materyali po rodovomu stroyu Dolgan*, d. *Sovetskaya Etnografiya*, 1934, N. 6, s. 116. Malûm olduğu üzere Ziya Gökalp ta böyle clan nazariyesine sapmıştı (bk. *Eski Türklerde içtimaî teşkilât*, d. *Millî Tetebbular Mecmuası*, I, 1918, s. 385-456). **623** — TOLSTOV, d. *Vestnik Drevney İstoriyi*, I, 1938, 72. **624** — *THİTM*, I, 34; İbn Fadlullah al-'Umarî Altın Orda hanı Özbek Hanın da bütün idare işlerini naibine bırakmış olduğu hususunu kaydetmiştir, bk. MURAD REMZİ, *Talfıq al-akhbâr*, I, 510. **625** — BARTHOLD, *İstoriyi kulturnoy jizni Turkestana*, 1928, s. 75. **626a** — Buna ait esas kaynak REŞİDEDDİN/JAHN, II, 310-312 deki fermanıdır, ki lâyıkiyle tahlil edilmemiştir. **626b** — *TÜRK VE MOGOL FEODALİZMİNİN HAKİKÎ VASFI VE BUNUN TÜRK VE MOGOL DEVLETÇİLİK AN'ANELERİYLE BAĞLILIĞI*, üzerinde cidden durulmak icab eden bir mevzudur. Fakat VLADİMİRTSOV, Türkçe olarak ta intişar etmiş olan eserinde step feodalizmine dair bildiği zengin malûmatı kendi kafasındaki şemaya uydurmak hususunda pek ileri gitmiştir. Malzemeden neticeye varmak hususunda çok titizlik gösteren Amerikalı OWEN LATTİMORE ise (*İnner Asian Frontiers of China*, New York, 1940) Çinin sınır sahalarını esas olarak alan tetkikatında daha geniş ufuklar açmıştır. Ona göre feodalizm Barbarların medenî ülkeleri istilâ eylemeleri neticesinde vücuda gelmiş, Roma devletine tâbi ülkeleri istilâ eden Cermen kavimleri tribal hayat geçirmişlerse de, ormanlarda yaşayıp domuz beslemiş ve toprağa nisbeten merbut olduklarından, istilâlarından sonra reisleri Roma'ya tâbi medenî ülkelerde hâkimiyetlerini kurarken köylerde yerleşmişler ve tebaalarını «serf» yapmışlardır; avcılığa ilâveten hayvan beslemekle ve az miktarda ziraatle meşgul olarak bir karışık iktisadiyata mâlik step atlı Türk ve Mogolların tribalizmi ve toprağa bağlılıkları Cermenlerinkinden farklı idi (s. 369-72). Bu step barbarlarının kuzey Çinin *loess* topraklı mıntakalarını «marginal zone» u istilâ edenlerinin reislerinin yerli Çinliler üzerinde tesis ettiği hâkimiyet tebaaları arasında yerleşmek şeklini almışsa, bunların yerlilere, kendilerinden bazı şeyler vererek, temessül eylemeleri ile bitmiş («Çao» devrinin feodalizmi); bu hâkimiyet göçebe aşiret halinde yaşayıp kültür sahalarının varidatını tahsildarlar vasıtasiyle toplayıp istifade etmek şeklinde olmuşsa, bunun sonu bu «marginal zone» dan bazı kültür itiyadları alarak geri stepe çekilip gitmek olmuştur (Hunların foedalizmi). Bu feodalizm Ortaasyanın kendisinde devamlı devlet sistemi, ticarî ve malî an'aneler doğuramamış ise de yeni istilâ hareketleri için Tiyanşan ve Altay sahalarındaki «Rezervoire» larda hazırlık işlerine yaramıştır (s. 238-54). Bu «ara yerler» (marginal zone) de hâkimiyet göçebe devlet idaresinde muhtelif «sycle» ler ve göçebe cemiyette farklı haller doğurmuştur (s. 515-519). Yarı göçebe hayat ile tam göçebe (fullnomadism) arasındaki farkların iktisadî ve içtimaî hayattaki ve feodalizm teşekküllerindeki tezahürleri de farklıdır (s. 302-25, 452). O. LATTİMORE Ruslardan N. N. KOZMİN'in Türk ve Mogol feodalizmini bilhassa Minüse ve yukarı Yenisey havzaları gibi kültür sahalarında teşekkülü itibariyle tetkik ederek, 1934 te İrkutsk'ta neşrettiği ve benim görmediğim bir eserinden nakillerde bulunuyorsa da (s. 519), kendisi bu feodalizmi dış ülkelerle temas mahsulü olarak tanımış, «marginal zone» u İran ve Doğuavrupa sahalarına da teşmil ederek Türk ve Mogol feodalizmini iç inkişaf şartlara göre bir kül sıfatiyle incelemek, geleceğin işi olarak kalmıştır. **627** — N. BELİAYEV, *O tsarskoy sumeriyskoy mine, darike i zolotnike*, d. *SK*, IV, 1931, s. 191, 197. 4,608 gramlık Tebriz miskali bugün dahi eski şeklinde kalmıştır. bk. *Genc Sâ-*

yigân, yâ avda'-i iqtisadiî İran, Berlin, 1335, s. 167 (burada bir hesap yanlışlığı olarak 4,635 yazılmıştır). **628** — *THİTM*, 1, makalemde de hesaplar meşkûkâtçıların hesabına uyularak miskal 4,30 gr. ve dinar 12,9 gr. olarak kabul edilmişti. **629** — Vergiler için bk. CUVEYNÎ, II, 256, 261, III, 31; REŞİDEDDİN/BLOCHET, s. 312, 341. B. SPULER, *İran*, 309, bu meseleyi kavrıyamamıştır. **630** — «Tamga» için bk, BARTHOLD, *THİTM*, I, 153-4. **631** — Bk. NASÎREDDİN TÛSÎ, d. *BSOS*, X, 761 ve Temürlüler devri için Şahruh zamanındaki bütçeye ait ALİ BN MUHAMMAD AL-QUMÎ, *Şams al-siyaq*, Ayasofya, N. 3986, vr. 120b. (bu eseri bana talebemden Adnan Erzi haber vermiştir). **632** — Karamanoğulları devrinde Nigde camiinde 874 tarihli kitabe, *TTEM*, III, 873; Akkoyunlular devrine ait kanunlar Ö. LUTFİ BARKIN, *Osmanlı arazi kanunları*, 1946 (ve *Tarih Vesikaları*, c. I, sayı 2-3, 1934) den neşredilmiştir. **633** — H. DUDA, *Schafsteuer zur Osmanenzeit, in Miscellanea in memoriam P. Mutavtschiev*, Sofya, 1943; p. 29-54. Bu vergiye Kars ve Erzurum taraflarında *sayın* yahut *kangçur* denildiğini Fahreddin Kırzıoğlu haber verdi. **634** — Kırşehirdeki İlhanlı kitabesi, *Vakıflar Dergisi*, II, 1942, s. 433; bk. yine REŞİDEDDİN/JAHN, II, 202.—— **635** — Bk. G. RAQUETTE, *Eine kaschgarische Vakufurkunde*, Lund, 1930, s. 16 ve *BSOS*, IX, 930, *TM*, II, 95-6, IV, 107-8. **636** — *Âni* kitabesi *THİTM*, I, 135-59. Ayni *THITM*, I, 161-4 te neşrolunan Ankara kitabesinde «bu şehirden *kopçur* alınmayıp yalnız *tamga* alınması Anadoludaki Mogol mümessilince kararlaştırılmış» olduğu, s. 20 de tarafımdan kaydedilmişse de, P. WİTTEK kitabeyi yanlış izah etmiştir. Metin bence şöyle tercüme edilmelidir: «Cihanguşa'nın fermanı mucebi Angüriye şehrine vasıl olduğum zaman ahali *kopçurun* ve *galle vergisinin* alınması dolayısiyle şikâyet ettiler. Padişah İslâm khallad allahu mülkahu'nün devam-i devleti için 730 senesi Azer ayının evvelinde vilâyeti *yasama (kalıp*, para ile) nakden ve cinse göre (aynen) alınacak mal (yani vergiler) tayin edildi ve şehrin (yani Ankaranın) vergisi *tamga* ve vilâyetin (vergisi) *yasama* olması kararlaştırıldı. Her kim bundan sonra *kopçur* ve *bidat üşür (kalan)* talep edecek... ve *keyil galle* istiyecek olursa Tanrının, milletlerin ve Peygamberlerin la'neti ona olsun». Ebu Sa'id Han tarafından 1330 da gönderilen bir Anadolu valiiumumîsi (ihtimal Ertene Bek) Ankaraya geldiğinde bunu rekzettirmiş olacak. «Yasama», kalan ve kopçur vergilerinden köylü ve göçebe ahalinin vergileri demek olacak, fakat bu kelimeye başka bir yerde rast gelmedim. **637** — HAMDULLAH QAZVÎNÎ, *Târîkh-i Guzîda*, 592, Gazan Hanın zamanının bidayetinde bütün İran şehirlerinden kopçur vergisi alınması kaldırılıp yalnız tamga alınmağa başlandığını kaydetmişse de bu hükmün ancak ticaret merkezleri olan büyük şehirlere ait olduğu Olcaytu ve Ebu Sa'id zamanına ait kayitlerden anlaşılmaktadır. Şöyle ki bu kanun Ankaraya ancak 1330 da tatbik edilmiştir. **638** — AKSARAYÎ, 257: dar qalam âyad. **639** — Bk. yukarıda, haşiye 183. **640** — Bugün «Tebriz meni» diye İranda maruf men 2,949 kilodur (*Ganc-i Şâyigân*, 167). CHARDİN'e göre (*Voyages*, IV, 173) Tebriz meni = 5 libre 14 önce, yani 490 gramlık Paris libre'i ve 30 gramlık once'ine göre (yine öteki ölçüye yakın olmak üzere) 2,870 kilo imiş. Biz burada «Tebriz meni» nin Reşideddin'de (JAHN neşri, II, 289-290) da 260 dirhem olarak tarif olunan şeklini aldık. Reşideddin devrindeki Tebriz «dirhem-i keyl» i 3,072 olarak kabul ettiğimizden Gazan Han tarafından tasdik olunup tekmil İrana tamim edilen 11 ölçüyü şu şekilde tayin ediyoruz: Direm = 3,072 gr.; iki direm = 6,144 gr.; beş direm — 15,360 gr.; on direm = 30,72 gr; nimçârik = 99,840 gr.; çârik = 199,680 gr.; nimmen = 399,360 gr.; men=798,720 gr.; kile= 7,987 kilo; tagar= 78,872 kilo. İBN FADLULLAH AL-'UMARÎ de, Ayasofya, N. 3416, vr. 64a «Tebriz meni» nin iki Bagdad ratli ve 260 dirhem olduğu ve bu ratl'ın da «turani» ölçü olduğu tasrih edilmiştir. Bu «turani»

kelimesi ile Tebriz «direm» inin Bagdadda ve diğer İslâm ülkelerinde muteber «dirhem» ve ratıl'dan farklı olduğu kasdedilmiş olacak. İranda yine Reşideddine nisbet edilen (bk. Ganc Şayigan, s. 168) bu 2,949 kiloluk (640 miskallık) «Tebriz meni» ile Reşideddinde tavsif olunan ve «dirhem» e dayanan «Tebriz meni» arasındaki bu fark ve bunların münasebeti şimdiye kadar izah edemediğim bir meseledir. **641** — AKSARAYÎ, 62 ye göre, Hülegünün tarhettiği vergi budur. Metinde eyi okunmıyan «dîme-i drkubî» = «dibe-i zerkubî» demektir. Sultan İzzeddin Keykavustan alınan vergi Papa'nın elçisi Simon de St. Quintin'in memleketine dönüp geldikten sonra mütemmimen almış olduğu anlaşılan malûmata göre, 1,200.000 hyperper, 50 bağ ipek, 50 deve, 5.00 koyun olarak kaydedilmiştir (SPULER *İran*, 326). Burada 6 tanesi bir İlhanı «Rum akçası» murad olduğu, AKSARAYÎ'de ayni mikdarın «1.200.000 dirhem» olarak gösterilmiş olmasından vazihen malûm oluyor. Bu vergi Bizans altın *hyperper*'i ile tayin edilmiş telâkki etmenin (bk. meselâ D'OHSSON, *Hist. des Mongols*, III, 83; R. GROSSET, *L'empire des Steppe*, s. 423) yanlışlığı Aksarayi'yi görmüş olan Barthold tarafından çoktan kaydedilmiştir (*ZVORAO*, XVIII, 0128). Aksarayî'den anlaşıldığına göre, bu vergi Baycu' değil Hülegü tarafından tarhedilen vergidir. Barthold dibâc kıtalarına ait rakamı nedense 300.000 okumuş, OSMAN TURAN neşrinde ise 3.000 olarak geçmiştir. **642** — AKSARAYÎ, 66,167. **643** — A. es. s. 82. **644** — ZEYNEDDÎN BN HAMDULLAH QAZVÎNÎ'ye göre (*Zeyl Târikh-i Guzîda*, d. TİESENHAUSEN, *Sbornik*, II, 221) Toktamış Tebrizi muhasara ederken «bahâ-i na'l-i çahârpâyân» olarak bu şehirden 250 tümen tazminat almıştır. **645** — Temürlüler devrindeki «tuvaçı» vergisi için bk. *ZVORAO*, XVI, 01-012. **646** — «Yam» ve «ulag» Anadolu cografî isimleri arasında da raslanmaktadır, bk. *THİTM*, II 29. **647** — *GAZAN HANIN TAKVİMİ* için BARTHOLD, *THİTM*, I, 143, HAMDULLAH'a göre 701, Receb 12 yi almıştır; VASSAF ise, s. 404, 435: sene 700 Receb 1, yani 12 Mart, 1301 göstermiştir. S. H. TAQÎZÂDE (*Various eras and calendars of İslâm*, d. *BSOS*, X, 939, p. 118-20) bu iki kaydin farkını bahis mevzuu ederek Hamdullahı tercih etmişse de, bunda Hıristiyan takviminin yüzüncü yılı (1301) alınmış olması, yani Vassafın haklı olması daha muhtemeldir. Gazan malî yılları Temürlüler zamanında dahi muteber olmuş ve ALİ BN MUHAMMED AL-QUMÎ'ye göre (*Şams al-siyaq*, Ayasofya, 3986, vr. 126a) h. 842 Ramazan ayı, yılan yılı (Ramazan ayı 15 Şubat, 1439 da başlar) 137 nci sene-i malidir. Demek 137 senesi 1438 martından başlayıp 1439 senesinin Martına kadar devam etmiştir. O halde bu takvim 1301 de başlamıştır. **648** — *THİTM*, I, 42. **649** — Buna ait kayitler tarafımdan *İslâm Ansiklopedisi*, II, 108-9 da hulâsa edilmiştir. **650** — VASSAF tarihine ekli olan bu malûmat V. KREMER tarafından tahlil edilmiş ve tarafımdan *İA* de nakledilmiştir. **651** — GORDLEVSKİ, *Rum Selçuk*, 41. **652** — A. es. s. 123. **653** — BARTHOLD, d. *THİTM*, I, 146 v.d. **654** — AKSARAYÎ, 227: sih hazâr direm tavfîr-i khâssa-i o, birûn-i vücûh-i khâssa, *Tankis* ve *tavfir* için VASSAF'ta misaller çoktur. Keyhatu bir defa Aksaraya geldiğinde şehrin «mukarrar», yani divan'ca musaddak vergisi 200.000 direm (yani Rum Selçuk akçası) imiş, fakat bu şehzade ile gelen Mogol beyleri ve kadınların şehirde yaptıkları geniş alış verişin getirdiği kazançlar neticesinde şehir vergisi (mâl-i muqarrar) 400.000 dirheme yükselmiş ve bu vaziyet şehir ahalisinde memnuniyet doğurmuştur, bunu AKSARAYÎ, s. 147 de okuyoruz. **655** — NASİREDDİN TUSÎ'nin Hülegü Han zamanında malî meselelere ait yazılmış olduğu eserinde (*BSOS*, X, 761) khara'c-i vilâyâtuhâ qânûnhâ bâşad, ke dar har vilâyat-i badân kâr kunand u bahar mavzi'î bâş ad, ke lâyîq-i ân vilâyat bâşad **656** — Üç senenin vasatisini almak âdeti Şahru Mirza zamanında yazılan *Şams al-siyâq*'ta da vardır, Ayasofya nüshası, N. 3986, vr. 120b. **657** — REŞİ-

DEDDİN JAHN, II, 349-50. **658** — VASSAF, 324, **659** — AYNÎ, *'Iqd al-cumân*. **660** — *L'Empire des Steppes*, Paris, 1939 p. 3, 23. **661** — *L'Empire Mongol*, Paris, 1941, p. 344-48. **662** — Hamdullah'daki bütçe Fransız müsteşriki E. BLOCHET tarafından dinarlar altın sanılmakla pek mübalâğalı bir şekilde izah edilmiş (*İntroduction à l'histoire des Mongols*, p. 299 ve daha ince olarak İlhanlı bütçesini 376 383 400 altın frank gösteren *Notes et Extraits*, XLI, 1928, p. 98-103) ve bu yanlış BARTHOLD tarafından (*THİTM*, I, 143; *Mir İslama*, I, 1912, s. 57-107) müfassalen izah edilmiştir. Bu bütçelerin Konya ve İstanbul kütüphanelerinde bulunanları Türk ve Alman ilmî edebiyatında bahis mevzuu olduysa da Fransız ilmî neşriyatında daha bahis mevzuu edilmedi. **663** — REŞİDEDDİN JAHN, II, 346: Û nîz tukhm-i çand muayyen karda az divân dâda şud. **664** — A. es. s. 347. **665** — AKSARAYÎ, 243, 257 ve 276. Aksarayî'yi Türkçeleştiren NURÎ GENÇOSMAN (*Selçukî devletleri tarihi*, Ankara, 1943, s. 290, 301, 313) eserin bu meseleye ait kısımlarını anlıyamamıştır; bu eseri Almanca hulâsa eden *FİKRET IŞILTAN* da (*Die Seltscukengeschchte des Aksarayî*, Leipzig, 1941, s. 99, 100, 104) «'avâmil» tâbirini «steuerpflichtige Landereien» diye yanlış tercüme etmiştir. Bu tâbirler VASSAF, 349 da v.s. mevcut kayitlerle karşılaştırılmalıdır. **666** — AKSARAYÎ, s. 259. **667** — İbn Fadlallah al-'Umarî, Ayasofya, N. 3416, vr. 62 a. **668** — İlhanlılar tarafından açılan bu kanallara ait o zaman söylenen şiirler de VASSAF, 59-60 ta nakledilmiştir. **669** — Şemseddin Dhahabî'nin *Târîkh-i al-islâm* yazma nüshalarından nakil CUVEYNİ, *Cihanguşa*, I mukaddimesinde, s. La-Lb nakledilmiş; **670** — A. QÂŞÂNÎ vr. 171a. **671** — REŞİDEDDİN JAHN, II, 206. **672** — A. QÂŞÂNÎ, vr. 185b-186a. **673** — E. BROWNE, *A. history of Persian literature under Tatar dominion*, Cambridge, 1920 p. 80-82, N. 38 (Reşideddin'in *Münşeât*'ından). **674** — *Köylerimiz*, Dahiliye Vekâleti neşri, Ankara, 1928, s. 601. **675** — E. BROWNE, a. es. s. 82, N. 39 (Reşideddinin *Münşeât*'ından). **676** — HAMDULLAH, *Târîkh-i Guzîda*, 595. **677** — Bunu BARTHOLD, *ZVORAO*, X da «Çengiz devletinin kuruluşu» makalesinde izah etmiştir. **678** — Bk. CUVEYNÎ, III, 88: Ortâq qavmî and ke az khazâne bâliş girifta and. **679** — R. GROUSSET, *L'Empire Mongol*, p. 558 (P. PELLİOT'dan). **680** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 318. **681** — REŞİDEDDİN/QUATREMERE, 306; CUVEYNÎ, III, 291-3; VASSÂF, 41; İBN AL-FUVATÎ, 331; İBN TIQTAQA, *Âdâb al-Sultana*, Mısır tabı, 458. **682** — CUVEYNÎ, III, 87. **683** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 311-2 (burada naşir Dr. Jahn «'ubn fâhiş» kelimesini yanlış olarak her yerde «'ayn-i fahiş» şeklinde yazmıştır). **684** — VASSÂF, 50. **685** — CUVEYNÎ, III, 88. **686** — A. es. III, 278-9. **687** — VASSÂF, 273. **688** — R. GROUSSET, *L'Empire Mongol*, p. 558. **689** — MAQRÎZÎ, *Khitat*, II, 222. **690** — A. es. II, 22-3. **691** — Pul-i Alişahî için HAMDULLAH QAZVÎNÎ, *Nuzhat*, 222. **692** — ABDURRAHİM ŞEREF BEYGU, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1933, s. 71-210. **693** — *ZN*, II, 467, bundan Temür geçmiştir, bugün pekçok harab olmuştur. **694** — Bunun için bk. *ZN*, I, 398-9 ve II, 573; LE STRANGE, *Caliphat*, 167. **695** — *THİTM*, I, 147. **696** — W. SOMBART, *Der moderne Kapitalismus*, I, Leipzig, 1902, s. 241 v.d. TH. ROGERS'in neşrettiği malûmata göre 1377 de Londra'nın nüfusu ancak 37000, İngiltere'nin ikinci büyük şehri olan York'un nüfusu ise 11.000 idi; Paris'in nüfusu 1328 de 250.000 idi; Moskova'nın nüfusu daha 16 ncı asırda İngiliz Fletscher'in geldiği sırada ancak 41.000 idi (bk .G. SAFAROV, *Oçerki istoriyi Kitaya*, Moskova, 1933, s. 133). Halbuki şehirlerin nüfusu Şarkta bu zaman şehirler Avrupa şehirleri ile kıyas kabul etmez derecede kalabalıktı. Bu bilhassa Çinde böyle idi. Marko Polo'nun zikri yukarıda, s. 114 te geçen büyük ticaret limanı olan Hang-chou şehri hakkından nüfusunun 1.600.000 göstermesi

bugün tarihî bir hakikat olarak kabul edilmektedir (YULE, *The Book or Sır Marco Polo,* 3. ed. II, 192, SAFAROV, a. es. 133). Batıda Tebriz, Örgenç ve Saray hakkında muasırlarıın yazdıkları da bu merkezdedir. Bu husus tedavül eden sermaye hakkında da böyle olmuştur, Kırım (Sudak) ile Çin (Hanbalık) arasında kara ticaret çok işlek olduğu zaman bir tüccarın vasatı olarak ortaya koyduğu sermaye 12.000 font sterling kadardı (YULE, *Cathay and the way thither,* III, 153-5); halbuki 14 üncü asııda Novgorod'da ticaret yapan Alman tüccarlarının vasatî sermayesi 1000 mark, yani şimdiki (yani ilk cihan harbinden önceki) hesapla 10.000 mark kadardı (M. POKROVSKY, *Russkaya İstoriya,* I. 1922, s. 62; G. SAFAROV, a. es. s. 134). Şehirlerin varidatı arasındaki farklar da böyle büyük idi. Çinde Kubilay Kaan zamanında Hang-chou'ın senelik tamga varidatı, YULE'in hesabına göre (Marco Polo'ya haşiyeler, II, 217) 2.633.333 font sterling olmuş; diğer varidatla beraber Hang-chou vilâyeti devlete senede 9.545.833 sterling tediye etmiştir. Diğer seyyah ODORİK'in ifadesine göre Yangchou şehrinin tamga varidatı senede 50 tümen idi, bu da 3.400.000 sterling (YULE, *Cathay,* II, 210-11 = SAFAROV, 150) olmuştur. Bu rakamlar o zamanın Avrupası için tasavvur edilmesi kabil olmıyan şeylerdir. Aynî iktisad sisteminden daha hiç ayrılmıyan Avrupada, 14 üncü asırda İngiliz kıralı Edward III. ye tediye olunacak vergileri parlamento yün ile tayin etmişti. Bu gibi misallerle CUNNİNGHAM (*A Essay on Western civilisation in its economic espects,* London, 1923, p. 88) İngilterenin malî idaresinin nakdî olmaktan çok uzak olduğunu isbat etmektedir; bu hal Fransa için de böyle idi (A. VUİTRY, *Etudes sur le regime financier de la France,* Paris, 1878, s. 370 v.d.; ve A. DOPSCH, *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte,* Wien, 1930, s. 175-178). **697** — Şirazın tamgası hakkında HAMDULLAH (*Nuzhat,* 116) 450.000 dinar kaydetmiş, halbuki VASSÂF'ta (s. 349) daha h. 696 (=1297) senesi için 45 tümen mal kaydetmiştir, ki yine 450.000 dinar demektir **698** — G. BRATİANU, *Recherches sur la. commerce des Genoise,* p. 180-191. **699** — *Fîh Mâfîh,* Nafiz Paşa nüshası, N. 434, vr. 87. **700** — HÂFİZ ABRÛ, *Zubdat al-tavarikh-i Baysungurî,* Fatih nüshası, N. 4371: çûn darîn vilâyât cihât u mutavaccihât bigayr az zakât qâ'ida nîst, dar andak muddati her yaki az işân sâhib-i sarvatî şudand u uştur u kâv u gosfand-i işan az hadd u 'adad dargudhaşt. **701** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 305. **702** — CUVEYNÎ, III, 68. **703** — REŞİDEDDİN/BEREZİN, II, metin, 42 = trc. 28. **704** — REŞİDEDDİN/BEREZİN, II, met. 99, trc. 102. **705** — REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 130b. **706** — VASSÂF, 509-11; A. QÂŞÂNÎ, vr. 151b-158b. **707** — REŞİDEDDİN, *Favâ'id-i sultâniya,* Yeni Cami, Hadice Tarkhan nüshası, N. 325, vr. 12a-13a. **708** — VASSÂF, 613; A. QÂŞÂNÎ, 223b, 231a; HÂFİZ ABRÛ, *Zayl,* Tahran tabı, 64-5; HAFİZ ABRÛ, *Zayl,* Nuriosmaniye, vr. 30a-32b. **709** — A. QÂŞÂNÎ, 212b-218b, 222b. Hindlinin eseri: M. ISHWARÎ, *History of Qaraunah-Turks,* vol. I, Allahabad, 1936. **710** — A. QÂŞÂNÎ, 223. **711** — İbn Fadlallah al-'Umarî, FR. TAESCHNER neşri, s. 32. **712** — PACHYMERES, II, 310-12 = DİETRİCH, *Byzantinische Quellen,* I, 62-3.

BÖLÜM : 5

1 — Bu beğlik P. WİTTEK'in ayrı tetkikına mevzu olmuştur, Türkçesi de intişar etti **2** — Beğin ismi Milkh yazılmış, doğrusu İbn Battutadadır, bk. *TM.* II, 13. **3** — Saruhan Beğinin şehri, s. 45 te *Mgnisa,* s. 21 de *Kâs brdik* (bk. P. WİTTEK, *Menteşche,* 20), İbn Battutada yine *'Mgnisâ'*dır. **4** — Demirhan Beğin başkenti *Balıkesir,* s. 22: *Mali ksri,* s. 43;

Akira (bu isim için bk. WİTTEK, 21), İbn Battuta'da: *Bali ksrî;* Yahşı Beğin başkenti İbn Fadlallah'ta, s. 43; *Marmara,* İbn Battuta'da: *Birgama*'dır. **5** — Bu isim nüshaların en iyisi olan Topkapı yazmasında *Câku* yazılmıştır. Küynk Hisar, İbn Battuta'da: *Kinük.* **6** — İbn Battuta'da *Krdi buli* ve beyinin adı Şah Bek, *Felekname*'de (*THİTM,* I, 33): *Grdube boll.* **7** — Bk. KÂZIM DİLÇİMEN, *Canik Beğliği,* Samsun, 1941. **8** — Şucaeddin Oğurlunun memleketi olarak gösterilen Lulya ve Gümüş şehir için bk. *THITM,* I, 24. **9** — TAESCHNER neşri, s. 31: *Qrasar,* Eskişehire yakın Karahisar demek olduğu gibi, *Skncr,* yahut *Skicr* yazılan şehrin de Eskişehir demek olduğunu zannediyorum; Mükrimin Halil ise bu Skicer'in cenup Turgut elinde bir kasaba olacağını zannediyor. Herhalde Eskişehir Turgutları ve Karaman Turgutları ayrı ayrı mevcut idiler. **10** — AL-'UMARÎ'nin bu malûmatını FR. TAESCHNER, *Al-'Umari's Bericht über Anatolien,* I, Text, Leipzig, 1929 neşretmiştir; fakat bunda İstanbul ve Paris nüshalarının mukayesesi eksiktir. **11** — *Câkü* Moğolca bir isimdir, Câku Barlas ve saire Cakü'ler *Mu'izzülensâb* ve sairede bulunur. **12** — ALİ BEY, *Âşıkpaşazade Tarihi*ne haşiyeleri, s. 130 ve HAMMER Türkçesi, I, 329, **13** — KÖPRÜLÜ FUAD *Les Origines de l'Empire Ottoman,* s. 53. **14** — REŞİDEDDİN/TOPKAPI, vr. 21b ve *Yuan-çao-bişi,* ed. HAENİSCH, s. 10. **15** — *ZN,* II, 491. «Turgut» yahut «turgavut» ismi gündüz nevbetçisi mânasındaki «turgavul» yahut «turgak» ın cemidir bk. P. PELLİOT, *T'oung-Pao,* XXVII, 1930, p. 29-30), ki gece nevbetçisi mânasındaki «keptevül» (cem'i keptevüt) mukabilidir. Oğuz şivesinde bu kelime «durgut» şeklini alır; fakat *ut* cem' edatı kelimenin doğulu olduğunu şüphesiz olarak gösterir. Sultanöyüğü civarının Fatih zamanına ait coğrafî isimleri *Çumaklu, Bayandır, Kayı, Kınık, Uva (Eyva), Karkın* gibi Oğuz isimleri ile birlikte *Karlık, Cağış, Yabagu* gibi Oğuz olmıyan kabile isimlerini ve *Turgut* isminin de *Turut* şeklini taşıyan mevkileri ve şahısları (Turud Faqi, yani Fakih ve Turud Derviş) ihtiva etmektedir (bk. AHMET REFİK, d., *TTEM,* XIV, 129-141), Cogış Kırgız ve Kıpçak şivesince bir isimdir. **16** — KÂTİB ÇELEBİ, *Cihannüma,* s. 644. **17** — Magnisada bu isimde bir kasaba vardır. **18** — Karaman tarihçisi ŞİKARÎ bunları ve Bayburt kabilesini Ankara ile Akşehir arasında yaşıyan bir kavim olarak zikreder, bunlar Karamanların müttefiki olmuşlardır. Turgutlardan Pir Hüseyin Beğin Konyada h. 835 e ait kitabesi vardır (*TTEM,* III, 826). **19** — 'ALİ BN ABİ BAKR AL-HARAVÎ, *al-İşârât ilâ ma'rifat al-ziyârât,* Bursa Genel Kitap Sarayı, N. 1400, vr. 98b. Burada Seyyid Gazi de Abu Muhammad al-Battal'ın kabri bulunan bir İslâm hudud şehri (hadd tukhûm al-bilâd) olarak zikredilir. Eskişehir hakkındaki bu kayıt mühimdir, çünkü daha yakın senelerde P. WİTTEK Daruleum'un Osmanlı hâkimiyetinin arifesine kadar Bizans şehri olarak kaldığını iddia etmişti (*Byzantion* X, 31-39). **20** — 10 metre uzunluğunda olan, *Türk Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Dergisi,* II, (1934), s. 262 de kısaca bahsedilen bu vakfiye Evkaf Müzesinde, N. 2198 de mahfuzdur. Vâkıf Cebrâ'il bn Câcâ «emir ve sipehsalar-i kabir» tesmiye edilmiş ve Selçuklu emir olması icabeder. Fakat babasının ismi olan *Caca* halis Mogol ismidir (bk. N. POPPE, *Mukaddimat al-adab,* s. 129: Çaça, Türkçe «tenk» mukabili ve «mutedil» demektir; RAMSTEDT, *Kalmük. Wb.* 108 :*Cace* «sihirleyici kuvvet» demektir, konuşurken ağzını açmıyarak konuşana da cace denir). Yoksa bu Cace Baycu Noyan ile gelen doğu Türk Müslüman beylerinden biri mi idi? Herhalde Paflagonyada gördüğümüz Yemen Beğ ve Uygur Tugrul bn Aca ile birlikte Cacek isminde bir bey de Gazan Hanın seferlerine «kendi hezaresi» ile iştirak ettiği kayitlidir (VASSÂF, 374, 379-80). Bu *Câcek* ismi *Câce* ailesi isminin diğer şekli olabilir. **21** — Bu Uygur yazılı Moğolca kayit 9 satırlık olup Evkaf Müzesinde 5 metro tulünde ayni 1272 senesine ait ve N. 2199 da kayitli arabî vakıfna-

menin sonunda bulunmaktadır. **22** — AKSARAYÎ, 312. **23** — Germiyan = Khermiyan = Khorezmiyan demek olabilir; bunların Horezmli olabileceklerini ileri süren Ahmet Tevhit beydir, *TTEM*, I, 505. Fakat *Germiyan*'ın bir şahıs ismi olması belki daha muhtemeldir. **24** — HÜSEYİN HİLMİ, *Sinop Kitabeleri*, Sinop, 1341, s. 33; Oğuzların *İlbasar* şekli karşılığı olarak Kıpçaklardaki *İlbasmış* şekli için bk. L. RASONYİ *d. Etudes sur l'Europe Centre-Orientale*, III, Budapest, 1936, s. 29-30 ve A. QÂŞÂNÎ, vr. 139b. **25** — A. N. POLİAK, *Le caractere colonial de l'Etat Mamlouk dans ses rapports avec la Horde d'Or*, d. *Revue des Etudes İslamiques*, IX, 1935, p. 231-48. **26** — Benim yazma nüsham, s. 116. **27** — NÂSİREDDİN MARGUNANÎ, *Maşayikh-i Türk*, Umumî Kütüphanede Halis Efendi kısmı, N. 199, vr. 60a. Khalâiq-i qarya-i Suvar, khususan Aqmân u Qaramân, ke har dû az gabâil-i Turkmâniyân fûdaand ba hadrat-i Sultan 'adâvat-i tamâm dâşta and. Bu Suvar köyü Sırderyanın şimalinde Karaçık Dağının eteğinde olmuştur. **28** — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 33, 84 ve HAMDULLAH QAZVÎNÎ, *Târîkh-i Guzîda*, v.s. **29** — ÂLİ, Kunhülahbar, V, 22. **30** — REŞİDEDDİN/JAHN, I, 33. **31** — QALQAŞANDÎ, *Subh al-a'şâ*, IV, 364; İBN KHALDUN, V, 562. **32** — İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ, FR. TAESCHNER neşri, s. 28. **33** — Nigde camii kitabesi, TTEM, III. 873. **34** — İbn Fadlallah al-'Umarî, Fr. Taeschner neşri, s. 50-52. **35** — KHONDEMÎR, *Habîb* üs-siyer, II, 3, s. 54. **36** — P. WİTTEK ,*The Rise of the Ottoman Empire*, s. 10-11; ayni müellif, *Deux chapitres de l'histoire des Turks de Roum*, d. *Byzantion*, XI, 1936, p. 303-4. Şecerenin şeması FAHRİYE ARIK, *Neşrinin Hayatı*, 1936, s. 18 de verilmiştir. **37** — MARQUART, *Komanen*, 187 bu Mahanı eski kaynaklardan araya araya bulamadığını söyliyerek varid olmıyan mütalâalarda bulunmuştur; halbuki Mahan'ın şimdiki Yeni Merv demek olduğu Horasanda yazılan eserlerden ve Temürlüler tarihinden kolay öğrenilecek bir keyfiyettir, bk. JUKOVSKİ, *Razvalini Starago Merva*, s. 43, 53, ve BARTHOLD, *İstoriya Oroşenya Turkestana*, s. 61-66. **38** — CUVEYNÎ, I, 121, 125. **39** — Osmanlıların Uzakdoğu Kay yahut Kayılarından neş'et etmiş olmaları ihtimali tarafımdan *ZDMG*, XCV, 367-73 ileri sürülmüştü; FUAD KÖPRÜLÜ bu makaleyi «ihtimal», «olabilir» gibi ihtiyat kaydini gösteren ibareleri 12 yerde tayyederek *Belleten*, VII, 229-231 hulâsa etmiş ve bu mecmuada VIII, 421-452, bir daha bu mesele ile uğraşmıştır. Fuad Köprülü bu son makalesinde (s. 434) beni kendisi hakkında Kayıların Mogolluğunu iddia etmek isnadında bulunmuş göstermiştir, halbuki ben ancak onun *Türkiyat Mecmuası*, I, 190 da «esasen Mogol» ve «aslen Mogol» diye sarih olarak yazdıklarını gözönünde bulundurmuştum. Doğu Kayılarının dili Türkçe olduğunu şimdi MİNORSKY'de (*Mervezî*, s. 97), MAHMUD KAŞGARÎ, I, 393, III, 108 sayfalardaki kayitleri nakledererek varid görmüştür. Uzakdoğu *Kay*larının ismi EL-BÎRÛNÎ'nin bazı nüshalarında *Kayı* yazıldığı gibi Horasanda Oguz heyetine dahil olan Kayılar da sadece *Kay*, *Gay*, *Kaykanlı* ve (bk. ARİSTOV, *Zametki*, 411) *Kayhanlı* tesmiye edildikleri ve EBÜLGAZİ Hanın *Şecere*'sinde *Kay* tesmiye edilmeleri (bk. *ZVORAO*, IX, 271) sabittir. W. EBERHARD'ın (*Belleten*, VIII, 568) Çin kaynaklarındaki Hsi(Ghay)'ların Kay demek olacağı hakkında başta tarafımdan (bu kitabın ilk tabı, s. 39 Mogollar, Çengiz ve Türklük, 11, 20), sonra G. HALOUN ve MİNORSKY tarafından ileri sürülen fikri kabul ederken Çengizin ecdadının mensup olduğu *Kıyat* uruğunun ismini nedense birden *Kayı*+*at* okumayı kabul etmiş ve, haklı olması çok şüpheli olan bu nazariyesini açığa vurmıyarak, bu ismi *Yuan-Çao-bişi* de yazılan *Chiyen-to* şeklini «Kayıların ismi Çin kaynaklarında Chien-to şeklinde yazılıyor» diye bir fikir ortaya atmıştır; halbuki *Kıyat*'ın *Kıy* ve *Kay*'ın cem'i olduğu varit ise de, *Kayı*'nın cemi olamaz, çünkü *Kay*'ın cemi olsa *Kayıt* olur. Bence Batıya giden

Kaylar ancak Hsi heyetine dahil olan bir kavmdir, yani tekmil Hsi Kay değildir. Bence *Kayı* yahut *Kay*'lar Türklerin çok eski bir boyudur, bunların bazı kısımları çok eski zamanlarda Türklerin Doğu seferlerine (Hunların ve Şatoların hareketlerine) iştirak ederek orada kalmışlar, diğer bir kısımları da Batıtürkistanda Oğuz heyetine dahil olmuşlardır. Doğudakilerinin bir kısmı Mogol kavimleri arasında dillerini unutmuşlarsa da, esas kütlelerin Türkçesinden Mahmud Kaşgarî Yemek, Kıpçak ve diğeı Türk şiveleri ile müşterek olan *kat* ve *kırnak* gibi kelimeler (*DLT*, I, 363, III, 108) nakletmiş ve şivelerinin Yabaku ve Basmil Türk şivelerine yakın olduğu (I, 30) ve, Oğuz ve Kıpçak şivelerinde olduğu gibi *DH* yerine *Y* kullandıklarını (I, 33) anlatmıştır. Demek Kay şivesi meşhur ağaç adını *kadhıng* telâffuz eden Ortatiyanşan şivelerinden farklı olarak Oğuz ve Kıpçaklar gibi *Kayın* telâffuz eden hususiyete malik olmuştur. Bu da Oğuz ve Kıpçakların büyük Hun(Kun) devletinin teşekkül ettiği bir zamanda komşuları olan Kun'lar gibi, Kayıların da doğuya gitmiş olduklarına, fakat şivelerinin garplı hususiyetini muhafaza etmiş olduklarına şehadet eder. Osmanlıların mensup olduğu Kayıların Doğu yahut Batı Kayılarından olacağına dair mütalâalar sırf bir nazariyeden ibarettir. **40** — Bk. NASAVİ, *Sirat al-Sultân Calâl al-dîn Mankubertî*, nşr. HUDAS, s. 20. **41** — Abbasi emirlerinden *İbn Kayıglıg*'ın Kayıg uruğundan olacağım zannederim. Bir de Kastamonu beyleri Kayılardanmış, fakat bu ancak İBN BİBİ'nin YAZICIOĞLU tercümesinde bulunuyor; İbn Bibi'nin kendisinde bu kayit yoktur. Bir de Evkaf Müzesindeki Câce vakıfnamesinde Kırşehir tarafları da Sart Kayı ve Kay Sarı okunabilen köy isimleri bulunuyor. ÂŞIKPAŞAZADE'ye göre, Osman Bey kendisini Kayı uruğundan bir Süleymanşahla bağlılık iddiasında bulunmuş, fakat bu Süleymanşah Selçuklu Süleymanşah ile karıştırılmıştır. **42** — *Qâbûsnâme*, Tahran tabı, 1312, s. 80. **43** — Başlıca eserler: GİBBONS, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu*, İstanbul, 1927; P. WİTTEK, *The Rise of the Ottoman Empire*, London, 1938; KÖPRÜLÜ FUAD, *Les origines de l'Empire Ottomane*, Paris, 1936. **44** — Ertogrulun babası hakkında, *TM*, 1939, N. 3, s. 6-7. Mükrimin Halilin milkinde olan ve İkinci Murad zamanında bir zat tarafından tasnif olunan *Mecmu'a fi tafsîli 'l-aqâlim 'il-sab'a va bilâdihâ* isimli eserde (*vr*. 88a) Ertugrulun babası *Aynî*'de olduğu gibi, Kiçikköz Musa al-Turkmanî diye yazılmıştır. **45** — *Belleten*, V. 277-8; *Arşiv Kılavuzu*, I, (1938), s. 97-8; *İA*, I, 282-5. Alâeddin maddesi. **46** — Yazıcıoğlu Selçuknamesi, HOUTSMA tabı, s. 213. **47** — *THİTM*, I, 25. **48** — A. es. s. 33. **49** — *Türk Yurdu*, XXVI (1942), sayı, 2. **50** — AKSARAYÎ, 170. Melik'in ailesini Ereğli'ye, oradan İstanbula göndermesi PACHYMERES'tedir. **51** — *Târîkh-i Guzîda*, matbu nüsha, 482 Aksara, Kedek, Karaman, Ermenak isimleri bozuk yazılmış, Tugrulşah hakkında Ermenişah oğlu Tugrulşah denilmiştir. **52** — Buna dair tafsilât Paris, suppl. pers. 1553 te mukayyed *Anonim Selçukname*'de bulunmaktadır; bundan nakiller İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Kitabeler*, II, 161 de bulunur. **53** — MEHMET BEHCET, *Kastamonu*, s. 24; o bunu Hüsameddin, *Amasya*, II, 432 den almış olsa gerektir. **54** — Bu İbrahim Beği Hüsameddin, II, 431-2, 448-9, 382 Kastamonu fatihleri neslinden «Sultan Giyatheddin İbrahim İbn al-sultan Süleyman bn Devletşah» diye yazmıştır; fakat bu şecere uydurmaya benziyor. **55** — Bu müellifin s. 449, haşiye 2 de zikrettiği vesika elbette tarihi yanlış okunmuş Candar oğlu İbrahim bn Süleyman Paşa'ya ait vesika olacak. Kastamonu vilâyetini Emir Çoban'ın ve cedlerinin fethettiği İBN BİBİ'de s. 336 musarrahtır. Bu İbrahim Beyin ismi PACHYMERES'te «Abram paksis» tir. **56** — Bu ismi DEGUİGNES, IV, 136, *Amerkhan* okumuş; WİTTEK, *Mentesche*, 21-2 kat'î fikir söylememiş; FUAD KÖPRÜLÜ, *Origines*, 45 *Umur Bey* ismiyle birleştirmiş ve Germiyan oğlunun generallerinden biri olacağım zannet-

miştir. **57** — *Nasıratin* ismi PACHYMERES, II, 328 de mezkûrdur. Emir Mahmudun lâkabı Nasireddin olduğu mehaz gösterilmeden MEHMET BEHÇET, *Kastamonu*, s. 25, 62, 54 te yazılmıştır. **58** — A. TEVHİT d. *TTEM*, I, 319. **59** — MEHMET BEHÇET, a. es. s. 25 bunu nereden aldığını yazmıyor, ihtimal HÜSAMEDDİN, II, 432 den almıştır. **60** — A. TEVHİT, d. *TTEM*, I, 383-4 ve Hüsameddin, II, 432. Bunların asılları Arap olsaydı, bunu kendileriyle görüşmüş olan Arap milliyetçisi İbn Battuta muhakkak kaydetmiş olurdu. **61** — P. WİTTEK, s. 32. **62** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 127; VASSÂF, 378: «hazâre-i Yemân u Tugrulca, u Cacâk» (yahut s. 379: Câcak). Hüsameddin, II, 432, 448, 454 ismini Temür okuduğu bu Yemen Beğin babası Arslan büyük babası Tutaş olduğunu yazıyor, fakat nereden almış? **63** — Acu Şükürçi Tangut urugundandı (REŞİDEDDİN/BEREZİN, I, trc. 123), fakat ismi Acay şeklinde de yazılan bu beyin kendi kabilesi olmadığından olacaktır, ki Uygur beyleri arasında sayılmıştır. **64** — YAZICIOĞLU, d. *TTEM*, I, 319. **65** — Yukarıda B. 4, hş. 416 da zikri geçen *Taqrir-i manâsib* yazmasında Selçuk beyleri İlhanın yarlığlarında «fakhr-i salâtin-i Selçûq anâr Allahu burhanâhum», «şaraf-i Âl-i salçûq» gibi ibareler kullanılmıştır. **66** — P. WİTTEK, a. es. s. 49 bunu anlayamamış. **67** — *Divan*, s. 225, 247. **68** — Yukarıda, s. 325, zikri geçen HASAN BN ABDÜLMÜMİN AL-KHUYÎ, *Qavâ'id-i Rasâ'il* kitabını ithaf ederken Emir Mahmudun babası Muzaffereddini «sipehbedh-i Diyâr-i Uc» diye andığı halde, Mahmudun kendisini sadece «khudâvandikârzâde-i mu'azzam» ve «âkhir-i 'l-mulûk va 'l-salâtîn Emîr Mahmûd» diye lâkaplandırmıştır. Bu iki lâkabın hangi mansapta olanlara itlak olunduğunu gösteren listesinde de Emir Mahmudun rütbesinin sadece «emir-i sipah» olacağı anlaşılmaktadır. Ona «melik» demesi mahallî bey, vilâyet meliki demek olsa gerektir. **69** — *TTEM*, I, 319. **70** — Yine orada. **71** — MÜNECCİMBAŞI da böyle. **72** — KÖPRÜLÜ, *Origines*, s. 44. **73** — NEŞRÎ, d. *ZDMG*, XIII, 194; KÖPRÜLÜ'nün, a. es. s. 41, 1298 de İlhanlıların Karadeniz Ereğlisine kadar indiklerine dair mütalâası Osmanlı rivayetlerini Karadeniz Ereğlisine ait telâkki etmekten ileri gelmiştir. **74** — Orhan zamanında 756(1325) te'lif olunmuş iddiasıyla yakın zamanda uydurulmuş bir *Tadhkirat al-'ibar* ismindeki eserde de böyledir. Ben bu eseri (*ZDMG*, XCV, 367) anarken Prof. Mükrimin Halilin şifahi ifadesine ve aldığı notlarına dayanmıştım; sonradan bu eseri, mâliki olan Mes'ud Komanın müsaadesiyle, bizzat tetkik ettim. Eser Moğolistan'daki Orhun nehrinden, hattâ Hititlerden haberdar olan birisi tarafından yakın zamanlarda uydurulmuştur; fakat bu eserde herhalde bizim görmediğimiz bir kaynaktan istifade edilmiş görünüyor, düzmeci bu eseri iyi bilmediği Arapçaya çevirirken tevsi ederek sahtekârlık yoluna sapmıştır. Bu bakımdan eser tahlile muhtaçtır. **75** — İBN FADLALLAH, nşr. TAESCHNER, s. 27-8. **76a** — TAŞKÖPRÜZADE, *Şaqâiq al-Nu'mâniya*, İBN KHALLİKÂN Bulak tabı, kenarı, I, 69; ÂŞIRPAŞAZADE haşiyeleri, s. 199. Hüsameddin buna (II, 456) «Muslihıeddin Musa Han» unvanını bile uydurmuştur. Sülemişin yanında kâtip, yahut müşavir gibi bir vazifede bulunmuş olacak. Muhlis Paşanın «bir fırsatla Konyada 40 gün padişah olduğu» için bk. *TM*, II, 15. MAQRÎZÎ, (*Sulûk*, s. 876-7) ve RUKNEDDİN BAYBARS AL-MANSÛRÎ (*Bubdat al-fikra*, Brit. Museum nüshası N. 1233, c. 10) Mukhlis al-dîn al-Rûmî'nin Sülemiş tarafından Şam'a mektup getirdiğini, sonra Sülemiş ve biraderi *Kutlıktu* ile birlikte 16 Ş'aban, 698 de Dimaşka geldiklerini, Kutuktu'ya Mısırda «iqta'» verildiğini Muhlis Rûmî'ye de hürmet gösterildiğini (ruttiba 'alayhi câr'in) zikrederler. **76b** — *İgud* Alp'ın Eskişehri idare etmesi, keza Düzce Bolu'da Kongır Alpın bulunduğu İBN KEMAL *Târihi*nde, Nuriosmaniye, N. 3078, vr. 42 mezkûrdur. Osmanlı rivayetleri bütün bu beyleri Osman Beğin tebaaları gibi göstermiştir, ki bu nevi rivayetler için pek tabiîdir. Eski yazmalarda *D* ve *R* ile yazıl-

dığı halde muahhar nüshalarda *T* ile deyazılmış ve bazı muasırlarımız tarafından *Aykut* diyerek okunmuş olan *Igud* yahut *İgur* ismi 'ÂLİ, *Künhülahbar* V, 33 ve SOLAKZADE, *Târih*'i, s. 11 de *R* ile basılmış olduklarından *Uygur* şeklinde de okunabilir. İnegöl ile Domaniç arasındaki kaplıca yerinin adı yerli telâffuzda *Uylat* yahut *Uyrat* deniliyor. **77** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 121-2. **78** — Şikârı Tarihi Üniversite kütüphanesindeki yazma nüshası. **79** — Bu nevi yazılardan birisi AL-'UMARÎ, nşr. TAESCHNER, 24-27 ve Taeschner'in mukaddimesi, s. 16-17. dercedilmiştir. **80** — AKSARAYÎ, 241. **81** — AKSARAYÎ, s. 278 e göre Alâeddin III. Sülemiş'le Erzican'da görüşmüş, bu bir mecburiyet neticesi olmuştur. Karaman tarihi (ŞİKÂRÎ) Alâeddini kendileri tarafından mağlûp edilip Eğridir'e kaçmış, Osman Beğe başvurmuşsa da onun tarafından da kabul edilmemiş olarak gösteriyor, ki hakikat olacak. Gazan Han 1301 de, Sülemiş'in idamından sonra Suriye seferine çıktığında Alâeddin Keykubad III Rakka'ya giderek Gazan Hanın istikbaline (Emir Sut'/'ın maiyetinde bulunarak) iştirak etmiştir. Germiyanoğlu Yakub Bey Sülemiş isyanı zamanında, 1299 da, Ankara'da Kızıl Bey Camii için yaptırdığı minberi, yukarıda, s. 250 de kaydettiğim gibi, «Sultan-i Âzam Alâeddin Keyqubad bn Feramurz» namına yaptırmıştır (*TTEM*, I, 113). Germiyanoğlu isyan çağında, muhakkak, ki Gazan Hana sadık kalmıştır. **82** — FERİDUN BEY, *Münşeât*'ında Osman Beğe sancak verilmesi ve saire menşurların sahte menşei için bk. *TTEM*, XIV, 37-46; HAYRULLAH EFENDİ' Osman Beğe sancak ve nakarenin Gazan Han tarafından verildiğine dair bir rivayet nakletmiştir. Gazan'ın Uc beyleri vasıtasiyle Bizans içerlerine girmek fikrinde olduğunu PACHYMERES te anlatır. **83** — ÂŞIKPAŞAZADE, s. 18. **84** — Karamanoğlu tarihinde (ŞİKÂRÎ) bu hâdiseye taallûk ettiği anlaşılan, fakat muhtelif hâdiseleri bir araya karıştıran rivayetlerde bu mücadeleler «Mogollar» ile «Tatarlar» arasında bir mücadele gibi anlatılıyor. Bunda Karamanoğlu Sultan Alâeddin askerlerini «Türkmen ve Tatar», kendi askerlerini ise «Bulgar ve Mogol» diye gösteriyor. Herhalde Bayancara tâbi uruglar «Tatar» diye adlandırılmışlardır. Gerçekten Ankara civarındaki Kara Tatarlar, Çavdar Tatarları (Kirayitler), Germiyan oğlu ve Varsakların Bayancar, Tebriz hükûmeti tarafında oldukları anlaşılmaktadır. Osmanlı rivayetlerinde Bayancarcıların «Tatar» olarak gösterilmesi de bununla izah edilebilir. **85** — AKSARAYÎ, 250. **86**a — Nogay Tatarlarına «Aktav» demek Toktamış-Temür savaşında Tuna ve Dobrucaya gelip Beyazid'e dehalet eden «sağ kol» Tatar urukları beği Aktav'ın ismini eski zamanların Tuna Tatarlarına da teşmil etmekten ileri gelmiş olsa gerektir. **86**b — Bu Nogay'ın Balkanlardaki hayatı ve maiyeti N. VESELOVSKİ'nin ayrı tetkikine mevzu olmuştur. (*Nogay i yego vremia*, d, *MASR*, 8. serie, classe historico-philologique, vel. XIII, N. 6, Petrograd, 1922). **87** — PACHYMERES, II, 307, 332; NİCEPHOR GREGORAS, *Byzantina Historia*, ed. Bonn. I, 6, 10; LE BEAU, *Histoire du Bas-Empire*, XXIII², p. 236-251. **88** — İDRİS BİTLİSÎ'de böyledir. **89** — HAMMER Kasim okumuş. Edirne'de Kösemihaloğulları mezarlığında 1443 tarihine ait bir kadının mezar taşında بنت كشى، ولد ميحال zikredilmiş. Bu Gazimihal olsa gerek ki, bunu bana talebemden Yaşar Gökçek haber verdi. Küksem Paksis herhalde Köse Bahsi demek olacak. **90** — PACHYMERES, II, 345-6. **91** — HAMMER'in (terc. 1, 155) bu Süleyman Bey'i Orhan'ın oğlu zannetmesi varid değildir. PACHYMERES, 1301 hâdiselerini 1292 senesi hâdiselerinden evvel anlatmış olduğundan LE BEAU (XXIII, 231) Bizans generali Musalon'un Alanlarla birlikte 1291 de Bitinyaya yaptığı seferini 1301 de vâki olmuş hâlise zannetmiştir. Kuksimpaksis Bizans hizmetine ancak metbuu olan Nogay'ın 1299 da katlini müteakip girmiştir. Bu zaman Orhan'ın oğlu Süleyman daha doğmamıştır. **92** — PACHYMERES, I, 637, 651. **93** — *Bulletin of the American İnstitut for İranian art and*

archaeology, vol. V, (1938), p. 250. **94** — KÖPRÜLÜ, *Anadoluda İslâmiyet*, s. 62-3; *TM*. I, 206-9. **95** — BROCKELMANN, *Geschichte der islamischen Völker*, München, 1939, s. 234. **96** — Bu husus MÜNECCİMBAŞI, *Câmiuddüvel*'de mezkûrdur, bk. yine *TTEM*, I, 565. **97** — REŞİDEDDİN/JAHN, II, 100, (naşir bu ismi yanlış olarak *Buqay* okumuştur), **98** — ABDÜLBAKİ GÖLPINARLI, *Yunus Emre ve hayatı*, s. 270. **99** — Çok yaşamış olan Yunus a ait son tarihî kayıt 707 dir (bk. Abdülbaki, s. 65, 199-200). Buna nisbet edilen mezarların hakikîsi LÂMİ'Î tarafından *Nefehat tercümesi* eklerinde (s. 791) zikredilen Sarı Köy'deki mezarı olacağı fikrini Köprülü Fuad (*İlk Mutasavvifler*, s. 311) ve Abdülbaki (s 68) de kabul etmişlerdir. **100** — Abdülbaki, 54. **101** — Abdülbaki, 61-2. **102** — A. es s. 270. **103** — Bu «kelimât»ın elde mevcut nüshalarından biri Amasya'dadır, ki 852 (mi lâdî 1448)de yazılmıştır, bk. Abdülbaki, s. 202-7. «Kelimât» ın 852 senesinde yazılan en es ki nüshasında «İstanbul çar yar fat» sözü bulunuyorsa da, «Trabzon», keza «irisini Karade nize dök, uşağını çeriye kat» cümlesi bulunmuyor; öteki sözler ihtimal İstanbul'un fethinden sonra yazılan nüshalara ilâve edilmiştir. Kıpçak şivelerinde tanglamak tahmindir; Anadoluda ise hayran kalmak demek olur. Ayasofya 3135 numarada mahfuz Tezkire-i Evliyâ nüshası sonunda 744 ve 765 tarihleri vazıh olarak yazılmıştır. **104** — *TM*, III, 218; *BASR*, 1917, p. 49. **105** — Bizans hizmetinde bulunan ve Rum olmıyan Hıristiyan askerler, keza Sırp ve saire Slavlar, hattâ Sultan İzzeddinin mahbus olduğu Aynos kalesi bile Firenk tesmiye edilmiştir, bk. AKSARAYÎ, s. 33, 49, 76, 83, 221, 257. **106** — TAESCHNER neşri, s. 42 **107a** — ÂLÎ, *Künhülahbar*, V, 115. **107b** — UZUNÇARŞILI, *Orhan Beğin hükümdar olduğu tarih*, d. *Belleten*, IX (1945), 207-220. **108** — *TTEM*,VIII, 367-8; sikkelerde «al sultan al-a'zam» sözü h. 736 da başlıyormuş. **109** — AKSARAYÎ, 311; *Karanbük* için bk İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Sivas*, *65*. **110** — AKSARAYÎ, 312. **111** — YAZICI OĞLU Ali, *Selçuknâme*, Topkapı nüshası, N. 1319, vr. 445a. **112** — *Risâle-i Falakîye*, Ayasofya, N. 2756, vr. 90b = *THİTM*, I, 33. **113** — Mekece vakıfnamesi d. *Belleten*, V (1941), 280; Temliknâme, d *Belleten*, III(1939), s. 102-3, fotograf nüsha levha LXXVIII **114** — GORDLEVSKİ, *Rum-Selçuk*, s. 41. **115** — Temlikname'de Haci Paşa'ya «vezirlik bir kırmızı kemha» verildiği yazılmışsa da kendisi vezir tesmiye edilmemiştir. İSMAİL HAK KI *Belleten*, III, 99-106 bir kaç zatın «vezir» olduğunu zannediyorsa da, ilk «vezirlik» Çandarlı Halil ile yürürlüğe girmiş gibi geliyor. «Paşa» tâbiri daha vezir demek değildi, Sinan Paşaya «paşa» lâkabı ancak «ilmine hürmeten» verilmiş olduğu AHMEDİ tarafından söylenmiştir (*TM*, VI, 83, 94). **116** — Bu husus için bk. KÖPRÜLÜ FUAD, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri*, d. *THİTM*, I(1930); «martalos»lar için ANHAEGGER d. *TM*, VIII, 280-320. **117** — Murad ve Süleyman I.in yazıları, d. *Tarih Vesikaları*'nda, I(1941), s. 241-4; Fatihin vesikaları (F. KRAELİTZ toplamaları), *TTEM*, V, 244. İlhanlı devrinde *ulagçı*, *barsçı* ve *kusçu*ların ayrı zikredilmeleri: REŞİDEDDİN/JAHN, II, 277, 343-5. **118** — Bk. H. DUDA'nın yukarıda hş. 633 de zikredilen eseri. **119** — Orhan'ın ilk meskûkâtı için bk. *TTEM*, VIII, 356-75 ve İSMAİL GALİB, *Takvîm-i meskûkât-i osmaniye*, İstanbul, 1307, s. 8-9. «Habbe»yi 0,050 gram saymak (bk. ZAMBAUER, *Eİ*, I, 1017 «dinar» ve II, 196 «habba» maddeleri) yüzünden bu paralara 5,1/2 kırat addedilmiş; 0.048 hesabiyle 6 kırat idi. **120** — 4,548 *GRAMLIK MİSKAL*in Gazan Hanın emriyle ıslahı Reşideddine nisbet ediliyor. 6 dank, 24 kırat, 96 şa'ire sayılan ve «altın ölçüsü» ismi ile maruf olan bu 4,608 *MİSKAL* ufak ölçülere; bunun 4 dankı olup 16 kırat, 64 şa'ireli *3,072 GRAMLIK DİRHEM*ine dayanan sistem de «gümüş ölçüsü» olup büyük ölçülere esas olmuştur. Kendisi aslen Horezm ölçüsü olan bu 4,608 li miskal bu, ıslahat sayesinde muhtelif

ölçülerle birleştirilebilmiştir; 3,072 li dirhem yoluyla, o Semerkand ölçü sistemine bağlanmıştır. Gazan Hanın ve Osmanlıların 1,152 gramlık akçası bu miskalin 1/4, ve 3,456 gramlık «dört buçuk danklı» dirhemin 1/3 i olmuştur (bk. W. L. WRİGHT, *Ottoman Statecrraft*, s. 67). 4,608 li «vezn al-dhahab» ile 3,072 li «vazn al-fidda» İlhanlı hesap ve siyakat kitaplarında olduğu gibi, Osmanlı eserlerinde de (bk. meselâ Fatih zamanında yazan HALİB BN İBRAHİM'in *Miftâh-i Künûz-i erbâb-i kalem*'ı, Şehid Ali Paşa yazması, N. 1973 ve İkinci Bayazit zamanında yazan HACI MUHİDDİN MEHMED'in eseri olan *Mecmi'ül Kavâ'id*, Asım Efendi yazması, N. 341) ayni şekilde izah edilmiştir. Yalnız Osmanlılar 0,048 miligramlık şa'îre'yi benim tesbit edemediğim bir zamanda 0,050 ye çevirip Gazan Hanın miskaline 4,8 gram, dört danklı dirheme de 3,207 gram şeklini vermişlerdir. Bursa «müd»u İstanbulunkinden farklı (bk. *Kanunnâmei Âli Osman*, II, 31), fakat İlhanlı ölçüleri ile bir olan Germiyan «müd» ünün ayni idi (İBN FADLALLAH/TAESCHNER, s. 42). Herhalde Osmanlılar Gazan Hanın ikta' sistemi gibi malî sisteminin de hakikî varisleridir. **121** — FEVZİ KURDOĞLU, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*, Ankara, 1938, s. 60; *TTEM*, VIII, 196, 257. KÖPRÜLÜ FUAD, *İA*, II, 416. **122** — QALQAŞANDÎ, XIV, 369. **123** — AZİZ ESTERABADÎ, *Bazm u Razm*, s. 382. **124** — *Belleten*, V. 280. **125** — *Belleten*, III, 101 = İBN KEMAL *Tarih*'i, Nuriosmaniye, 3078, vr. 72; ŞÜKRULLAH, *Behcet üttevârih*, N. ATSIZ tercümesi, 29, Orhanın «Danişmend»i için bk. *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, II, 82. **126** — *PAŞA KELİMESİ*nin menşei münakaşalıdır (bk. J. DENY, d. *EI*, ve supplem. «Paşa» maddesi). Kelimenin *Padişah*'dan gelmediği eski kayitlerde (meselâ AYNÎ XIX, s. 431 de Berkuk'un adamlarından biri خاجب باشاه التقتمری, IBN FURAT, II, 259 باشاه تمر EBÜL FİDA, 215 de سلیمان باشاه şekillerinde kayd edilmiştir) *paşat* yazılmış olmasından ve bazan *başşa* telâffuz edilmesinden istidlal olunur. Bence bu kelime Mısır Kıpçaklarında kullanılan «şad» unvanının «baş» ile birleştirilmiş şekli olabilir. Memlûklerde *şâd* «müfettiş» mânasını ifade etmiştir (bk. MAQRÎZÎ, *Sulûk*, s. 106 haşiyeleri ve 192). «Şad» kelimesini Arapça «şaddâ»dan çıkaran İ. GOLDZİEHER (bk. *Die Welt als Geschichte*, 1938, s. 349) in mütaleası hiçbir esasa dayanmıyor. Kelime Mısır menbalarında sırf Memlûkler çağında kullanılan bir ıstılah olarak gösterilir. Kıpçak Memlûkler bunu Kıpçak ilinden getirmiş olabilirler. Bu kelime Osmanlılardan önce Macarlarda «başa» şeklinde kullanılmıştır (bk. HALASİ KUN, d. *Annales*, nova seria, I, Roma, 1940, p. 97-102). HÜSAMEDDİN EFENDİ Danişmendoğlu İzzeddin Muhammede (1311-1342) «paşat» denildiğini yazıyorsa da menbaını göstermemiştir. MÜNECCİMBAŞI'ya göre (*Câmi-ud-düvel*, Es'ad efendi, N. 2103, vr. 684) «paşa kelimesi Türkmen şivesinde büyük biradere itlak olunur». **127** — Muhlis Rûmî'ye paşa denildiği hakkında bk. ÂŞIKPAŞAZADE, s. 1. **128** — ÂŞIKPAŞAZADE, 18; ENVERÎ, 80. **129** — Bunlardan *TTEM*, XIV, 130-33 te zikri geçen *Ulaglar, Cogış, Kor ili, Viran (Uran), Koşık, Yabagu* ve *Yağlı* dikkati çeker, bk. yukarıda hş. 15. **130** — Bk. ABDÜLBAKİ, *Yunus Emre*, 194-7: *angasanga, iye, balaban, aldaguçılar, turur, devlingiç, kuanmak, yortmak, söyleşmek, karak* gibi sözler, hattâ bazan Ç yerine Ş kullanmak (*içmek* yerine *işmek*). **131** — ENVERÎ, 77. **132** — *TTEM*, II, 872. Osmanlı ikta', timar usullerine ait neşrolunan tetkikatın bibliografisini W. L. WRİGHT, *Ottoman Statecraft*, Princeton, 1935, p. 142-148, 153-58 de vermiştir. **133** — «Sultan Muhammed Beğ» tâbiri, HAMMER, II, 372; **134** — P. WİTTEK, *Mentesche*, 25-6, 41-2. «Pers» kelimesi için PACHYMERES, I, 468, 472 ve Wittek a. es. ve s.; Bizans menbalarındaki «salpakis» «sahilbeği» için Wittek, s. 29. **135** — G. BRATİANU, *Recherches, sur la commerce des*

Genols, s. 112. **136** — A. es. s. 113. SPULER, *Goldene Horde*, s. 92. **137** — «Burgal» = «Bulgar» için *İbn Fadlan*, hşr. s. 125; Tuna boyu Kıpçakları için bk. RASONYİ, d. *Belleten*, III, 401-422. **138** — *Jivaya Starina*, II, Petersburg, 1894, p. 76; *Jurnal ministerstva narodnago prosveşçenya*, 1877, dekaber, p. 237. **139** — KÖPRÜLÜ, *Origines*, 100. **140** — *ZN*, II, 261: Tû dar pîşa-i Rûm gardida'i, nabard-i dalîrân gucâ dîda'i. **141** — AZİZ SURYAL ATİYA, *The crusade of Nicopolis*, London, 1934; yine o, *The Crusade in later middle Ages*, London, 1938; bu son eser hakkında bk. *Türk Yurdu*, XXVI (1942), 126-128. **142** — Bunu prof. *ÖMER LÛTFİ BARKIN* şifaen anlatmıştır. **143** — İBN KHALDUN, V, 652: Va lam yufâriq (Urkhan) al-khiyama ilâ 'l-qusûri va innamâ yanzilu bikhiyâmihi fi basitiha ya davâhihâ. **144** — Orhan Beğin yukarıda, Hş. 113 te mezkûr temliknâme ve vakıfnameleri; Çandarlı Ali vakıfnamesi: *Belleten*, V. 552-5; Kâzerunî vakfiyesi, *Vakıflar Dergisi*, II, 424; Birinci Muradın vakıfnamesi, *Tarih Vesikaları*, I, 241-4; Mehmet Çelebi temliknâmesi, *Belleten*, III, 396; nihayet Berlin Asarıatika Müzesinin İslâm Şubesinde mahfuz Bursalı Molla Yügan'in çok mufassal vakıfnamesini zikretmek ister.. Bütün bu vakfiyelerde coğrafî isimler hep Türkçedir. **145** — Bu vesika F. V. KRAELİTZ tarafından neşredilmiştir, *TTEM*, V, 244. **146** — ÖMER LÛTFİ BARKIN, *Kolonizatör Türk dervişleri*, d. *Vakıflar Dergisi*, II (1943), s. 279-386. Rumelinin iskânı KÂTİB ÇELEBİ'nin *Cihannüma* sının daha neşrolunmıyan, yalnız HAMMER'in Almanca hulâsasından malûm olan Rumeli kısmı ve Hotinli birisinin 1739 da tasnif ettiği bir *Anonim Rumeli coğrafyası* (Viyana nüshası için bk. FLÜGEL, *Katalog*, II, 1283). Fakat bu nevi eserler son zamanlar için mühimdir, eski zamanlar için başlıca menbalar siciller ve arşiv vesikalarıdır. **147** — Birinci Muradın 1366 ya ait vesikası, *Tarih Vesikaları*, I (1941), 241-44. **148** — F. TAESCHNER'in bu meseleye tahsis edilen başlıca eserleri şunlardır: *Futuwwa-Studien*, d. *Islamica*, IV, 1932, s. 285-333; *Die Islamischen Futuwwabünde*, d. *ZDMG*, 1933, s. 6-49; *Der Anteil des Sufismus on der Formung des Futuwwaideals*, d. *Der İslam*, XXIV, 1937, s. 43-74; *Islamisches Ordensrittertum zur Zeit der Kreuszüge*, d. *Die Welt als Geschichte*, 1938, s. 382-408. **149** — TIESENHAUSEN, *Sbornik*, II, 242, 267. **150** — *ZN*, I, 491. **151** — ÂLİ, *Künhülahbar*, V, 92, 94-5 ten hulâsaten. **152** — MÜSTANCİD ALMAVLAVÎ, Konya müzesi yazması, N. 2120 den naklen Mükrimin Halil, *İA*, II, 390. **153** — *Münşeat* Sarı Abdullah Efendi, Es'ad Efendi, N. 3333, vr. 6a-9b; bu mektup mevcut müteaddit nüshaları karşılaştırılarak neşredilmek ister. **154** — BEDREDDİN 'AYNÎ, *'İqd al-cumân*, XXIV, h. 801 hâdiselerinde: vafîha câ'a 'l-khaber bianna Toqtamis Khan sâhib Bilâd al-Daşt ve Saray iltaqa ma'a ba'di asâkiri İbn 'Uthmân ve innahu faqad min bayn al-askarayni. **155** — ZN, II, 34. **156** — Temür bu sefere hazırlık olmak üzere Çağatay ham Hızır Hoca ile barışıp onun kızı Tügel Hanımla 1397 de evlendi (*ZN*, II, 1-10) ve veliahdi olan Muhammed Sultan Mirza ile diğer bir çok emirleri Çin seferine bilfiil hazırlık görmek üzere Mogolistan taraflarında, Yedisuda kaleler ve istihkâmlar yapmak ve orada ziraati inkişaf ettirmekle meşgul olmakla memur etti, *ZN*, II, 12. **157** — 'ÂLİ, *Künhülahbar*'ın basılmıyan kısmı, İstanbul Üniversite Kütüphanesi, Türkçe yazmalar, N. 5962, vr. 30a. **158** — Mısır sultanı Barkuka Bagdaddan gönderdiği mektup, *ZN*, I, 643 ve Bayezide 1396 da yazdığı mektup. **159** — Bu eserin Ferganede mevcut olduğu tarafımdan 1913 te Margilanda bulunan bir Khokand hanları tarihinde bu eserden yapılan nakillerden malûm olmuştu (*ZVORAO*, XXII, 310 ve BARTHOLD, *Dnevnik pokhoda Timura v İndiu Giyaseddina Ali*, Petrograd, 1915, mukaddime, s. XXXIII); sonradan eser 1917 de zikri geçen Khokand tarihi müellifi MOLLA AZİZ'in kitapları arasında bulundu. Kitabın bugünkü durumundan haberdar değilim. **160** — İSMAİL GALİB,

Takvim-i meskûkât-i Osmaniye, s. 21-2. **161** — CHALKOKONDYLES, ed. Bonn, s. 77, 100-101, 130. **162** — Ebülkhayır, babası Devlet Şeyih b. İbrahim Oğul b. Pulat b. Ming Temir b. Badakul b. Çoçı Buka b, Şıban b. Coçı Han b. Çengiz Han. **163** — Barak, babası Koyrıçak b. Irıs (yahut Urus) Han b. Badak Oğlan b. Temür Hoca b. Mamıtık b. Açık b. Örengtemür b. Tokaytemür b. Coçı Han b. Çengiz Han. Bu nesepnamenin tetkiki Z. V. TOGAN, *Türkili Tarihi*, s. 150. **164** — Künçe (yahut Künçek) Oğlan babası Sarıça b. Abay b. Örengtemür b. Tokaytemür b. Coçı Han b. Çengiz Han. **165** — Temür Kutlug babası Temür Bek Oğlan b. Kutlug Temür b. Numagan b. Abay b. Kiütemür b. Tokaytemür b. Coçı Han b. Çengiz Han. Bu nesep te *Mu'izz al-ansâb* ve *Şu'b-i pencgâne*'ye göre tarafından tesbit olunmuştur, ki Ebülgazi Hanın verdiği şecereye de mutabıktır. **166** — *Mu'izz al-ansâb*'ta noktasız yazılan ismin *Cansa* şeklinde kıraati TİESENHAUSEN (*Sbornik*, II, 61, 209)a aittir, ki *Cihanşa*'dan nogaylaştırılmış şekil olabilir. Fakat isim bir çok yerde *cinse* gibi sonunda H ile yazılmış olduğundan bunu *Cinse* yazdım, *ZN*, I, 530: *Cinteh*, ÖTEMİŞ HACI, *Tarikh-i Dost Sultan* da benim yazmam, vr. 69 *ciga* şeklinde yazılmıştır. Her halde bu ismin-kıraeti meşkûktür. TİESENHAUSEN *Mu'iz al-ansâb*'ın Paris nüsha..ndan naklederken yanlışlıkla Cinsa ile Sarıça arasına «Derviş Han» sokmuştur. **167** — Bu isim *ZN*, I, 530 Taş Temür, s. 759, keza ÖTEMİŞ HACI da Baş Temür yazılmıştır. SCHİLTBERGER'de *Tastimur;* **168** — Bu şecere bilhassa V. D. SMİRNOV'un Kırım tarihine ait eserlerinde karışık şekil almıştır; meselenin tarihini HASAN ORTEKİN, *Kırım Hanlarının Şeceresi*, İstanbul, 1938 isimli risalesinde izah etmiştir. **169** — *ZN*. I, 530, 759. **170** — A. es. II, 424. **171** — A. es. I, 6!1. **172** — A. es. II, 648. **173** — KLAVİÇO, s. 342. **174** — A. es. s. 250. **175** — AKDES NİMET KURAT, *Altınorda, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler*, İstanbul, 1940, s. 8-10. **176** — Bu Elibay (Rus kaynaklarında Libey, bk. VELİAMİNOV-ZERNOV, *İzsledovanya o kasimovskikh tsariakh*, t. I, s. 4-5, 11)ın neseb' *Mu'iz al-ansâb*'a göre: Eli bay b. İlt·k b. Mingtemür b. Badakul b. Çocı Buka b. Şıban b. Çoçı Han b. Çengiz Han'dır. Bunun amcazadesi olan Şıbanlı hanı Hacı Muhammed de Başkurt, Alatır, Mokşı ve Bulgar taraflarını idare eden han sıfatiyle ÖTEMİŞ HACI da (*Târikh-i Dost Sultan* benim yazmam, vr. 72b) zikredilir. Umumiyetle Batı Sibirya ile Başkurt ve Bulgar nuntakası Coçı Oğullarının Şıbanlı şubesinin idaresinde bulunmuştur. **177** — V. D. SMİRNOV Kırım hanlarının şeceresinde bu Giyaseddin ile biraderi Devlet Berdi'yi karıştırmıştır. Halbuki bu Çengizlilerin resmî şeceresinde (*Şu'bi Pencgâne*'ye Şahruh ve Hüseyin Baykara zamanında *Mu'iz al-ansâb* ismi altında yapılan ilâvelerde) Baştemür'ün oğulları gayet mükemmel tesbit edilmiştir. Ona göre Baştemür Oğlanın 4 oğlu olmuştur: Giyaseddin, Cemaleddin, Ali Bek ve Devlet Berdi. Giyaseddin'in de 4 çocuğu olmuştur: kızı Şahneseb, diğer kızı Sultanneseb, oğulları Can Gerey ve Hacı Gerey (TİESENHAUSEN, *Sbornik*, II, 61 bu iki kızı oğul zannederek yanılmıştır). **178** — Hacı Gereyün Giyaseddinin oğlu olduğu sikkeleri ile de sabittir, bk. PETOWSKİ, *Die Münzen der Gerei*, Moskou, 1901, s. 4. «Gerey» ismi İlhanlılarda ve Coçı Ulusunda bir çok şehzade ve beylerin has ismi olarak geçer. **179** — Kongrat beyi o zaman Azak'ın güneyinde Qunannıng Qaragaç denilen yerde göç edermiş. Hacı Gerey ile Can Gerey (ÖTEMİŞ HACI'da bu isim *Cihan Gerey* yazılmıştır). Bozuq nehri üzerinde yaşıyan Bulgarlar(!)ın yanında bulunmuşlar. Haydar Bey bunları öldürecek olduğunda bunlar Ten(Don) nehri üzerinde Kemerköy Çerkeslerine kaçmışlardır. Ozu(Dneper) ile Ten(Don) arasında Bozuq nehri HACI ABDÜLGAFFAR, *'Umdat ut-tavârikh*, s. 95, 151-2 de de zikredilir. Hacı Gerey'i Kemerköyden Kırım'a getiren urukların isimleri ALİ CALAYIR'ın *Câmiutta'vârikh* kitabının yakında bulunan yeni bir nüshasından

naklen *Vestnik Nauçnago Obşçestva Tatarovedenya*, III, 1924, s. 247 de zikredilmiştir. **180** — AKDES NİMET, a. es. s. 84. **181** — A. es. s. 88-92. **182** — MÜNECCİMBAŞI, *Sahâyifülahbar*, II, 698 ve MUSTAFA AL-CANNÂBÎ, bk. VELYAMİNOVZERNOV, I, 99-105. **183** — Bu Emenek Bey yukarıda zikri geçen Şırın Tekene Beyin torunu ve Mamaq Beyin oğludur. Emenek daha Hacı Gerey'in 1423 te yazdığı yarlığında Kırımın beğlerbeği olarak zikredilmiştir (bk. Akdes Nimet, a. es. s. 64). **184** — AKDES NİMET, a. es. s. 38-43. **185** — A. es. s. 48-51. **186** — FERİDUN BEY *Münşeat*'ı, 1274 sene tabı, c. I, s. 289. **187** — VELYAMİNOV-ZERNOV, I, 123. **188** — KARAMZİN, *İstoriya Rossiisk. Gos.* 1845 neşri, VI, 59. **189** — AKDES NİMET, a. es. s. 110. **190** — MUHAMMED OSMANOV, *Nogay Khrestomatyası*, Petersburg, 1883, s. 87-8. Burada Temür Bek'in deniz yoluyla gemilere binerek hacca gittiği zikrediliyor. **191** — *Şıbanînâme* (nşr. BEREZİN, s. 62) den ve BENNÂÎ'nin *Şibanînâme*'sinden anlaşıldığına göre bu Astarhan harbinde Ahmet Hanın yanında Batı Sibirya Şiban hanlarından İbak Han da bulunmuştur, ki «Öksüzler» demekle bu Tura Şibanları kastedilmiş olabilir. **192** — VELYAMİNOV-ZERNOV, *İzsledov, o Kasim, tsariakh*, I, 132. **193** — SPULER, *Goldene Horde*, s. 88, 259. **194** — Ruslarda «khaqan» ve Tudhun unvanları için bk. E. KUNİK, *Die Berufung der Schwedischen Russen durch die Finnen und Slaven*, Petersburg, 1844-48. «Khaqan» kelimesi için daha MARQUART, *Streifzüge*, s. 202. **195** — KLAVİÇO, 161, 338 bu şehirlerin ismi *Calmarin* ve *Cusacân* şeklinde yazılmıştır. ZEYNEDDİN BN HAMDULLAH'ın kayitleri, TİESENHAUSEN, *Sbornik*, II, 97-8, 226-7 naklolunmuştur. Vakanın tarihi için bk. AZİZ ASTARABADÎ, *Bazm u Razm*, 17 ve *ZN*, I, 392-3. **196** — TİESENHAUSEN, *Sbornik*, I, 375 (İbn al-Furat'dan). **197** — Esad Efendi, N, 3333, vr. 9b: Ba kuffâr-i Farang surat-i ghazv u cihâd Hadrat-i mâ azîn cânib u Ân azîz az ân taraf badaf'-i mutamarridân qiyâm numuda âyad, minhu incâh al-umûr va fi qabdati qudratihi masalih al-cumhûr. Bu son söz Allaha ait de olabilir. **198** — Bu hâdiselere ait malûmatın hulâsası ve menbalar SPULER, *Gold. Horde*, 137-9 da verilmiştir. **199** — *Der İslam*, XXXIV, 1937, s. 124: sarî'u 'l-harakati fi 'l-cismi va 'l-ra'yi tasilu ilyim akhbâr al-umami va lâ tasilu akhbâruhum ilâ 'l-umam. **200** — RICHARD MOELLER, *Russland, Wesen und Werden*, s. 35. **201** — Son İkinci Cihan Harbinde kazandıkları muvaffakiyet Rus âlimlerine «14-15. asırlarda merkezleşmiş Rus devleti nasıl kuruldu?» meselesiyle yeniden meşgul olmağa vesile olmuştur. Rus Ulûm Akademisi tarafından neşrolunmakta olan *Voprosi Istoriyi* mecmuasının 1946, N. 2-4 sayılarında tanınmış profesörlerden P, P. Smirnov, İ. Smirnov, V. Mavrodin ve S. Yuşkov bunun hakikî âmilleri hakkında mütalâalarda bulunmuşlar, bunlardan son ikisi bundan bilhassa Rus millî hissinin alevlenmesi hususunu ehemmiyetle tebarüz ettirmişlerdir. P. P. Smirnov, İvan Kalita'nın bir yeni sistem pulluğu ve ziraatte toprak dinletme usulünü tatbik ederek Moskova Kniazhğını Coçı Ulusunun Zahire ambarına çevirmesini başlıca âmil telâkki etmiştir. Fakat bu Rus âlimlerinden hiç birisi Rusya'da ziraatte yeni sistemlerin idhal edilmesinin Gazan, Olcaytu, Özbek ve Canibek hanlar çağında, Coçı ve İlhanlı uluslarını tek bir iktisad ve kültür alanına çeviren müşterek geniş islahatın tesiri olabileceğini, «alafa» *(alapa)* gibi İlhanlı ıstılahının Rusçaya girmiş olmasının (bk. B. 4, hş. 570) manasını itibar nazarına almamışlardır. **202** — VELYAMİNOV-ZERNOV, I, 91-149. **203** — *Câmiuddüvel*, Esad Efendi, N. 2103, vr. 518b, Va fî hâdhihi al-ma'âriki allatî vaqa'at bayna Tuqtamîş va Timûr qutlug va amîri umarâ'ihi İdgû ve bayna avlâdi Tuqtamîş va gayrihim min bayti Cûcî kharabat Bilâd al-Daşti va al-mamâlik al-şimâliya va navâhi Turkistân va tafarraqat qabâ'ilu al-Tatâr va 'andaracat fî umamin ukhrâ va tanassara kathirun minhum fî Qara Bughadan ve Macar. Müneccimbaşı,

Toktamışı Temüre karşı küfranı nimet ederek Altın Ordanın hanları olan Koyrıcak ve Temür Kutluga karşı Lubqa, yani Litva'dan yardım alıp hücum ve taarruzlarda bulundu diye hareketlerini takbih etmiştir (bk. *'Umdat ut-tavârîh*'a haşiyeler, s. 93). **204** — VELYAMİNOV-ZERNOV, I, 116-119. **205** — A. es. I, 146-7. **206** — HOCA SA'DEDDİN EFENDİ, *Makâtib us-salâtin*, Nuriosmaniye, 4292, vr. 15-18 de münderec olan bu mektup, BEDRİYE TOLUNAY, *Kırımın Osmanlı imparatorluğuna eklenmesi*, İstanbul, 1934, s. 26 neşredilmiştir. Mektubun tarihini ve zikrolunan vakayii ve eşhası tesbit ederek ve mukabele edilerek neşredilmeğe lâyıktır. **207** — AKDES NİMET, a. es. s. 19. **208** — *Acta Tomiciana*, II, 103, 129; III, 112, 170. **209** — HACI ABDÜLGAFFAR, *'Umdat ut-tavârîh*, s. 202. **210** — Bu kayit VEDÛD BN ABDULLAH NİSÂBURÎ'nin nüshası Londrada İndia Office Library'de bulunan ve Karakoyunlular tarihine ait *Târîkh-i Türkmâniye*'sinde bulunmaktadır. EBÛ BEKR AL-TAHRÂNÎ, *Kitâb al-Diyârbekriye*'sinde Akkoyunluların Anadoluya daha evvel gelmiş olduklarını göstermektedir. Bu müellifin Akkoyunlular için tertip ettiği nesebname tam Osman Beyin uzun nesebnamesi gibi İlhanlı devrinde şayi olan «tarih bilgisi»ne uygun surette uydurulmuş ve Mogol hanları şeceresinden alınan isimlerle (Kaydu, Şiktur, Uznavit, İldüzgin, İlkân v.s.) karıştırılmış bir eserdir. **211** — DEVLETŞAH, *Tezkire-i Şu'arâ*, BROWNE neşri, s. 390. **212** — Bk. Uygurca *Oğuznâme*, BANG-RAHMATİ, Türkçe neşri, s. 31-2. **213** — *TTEM*, II, 867. **214** — Bunun inşa tarihi için bk. *ZDMG*, XC, 59, 422. **215** — *İA*, II, 259. **216** — VL. MİNORSKY, *La Perse au XVe siecle*, Paris, 1933. **217** — Bu seyahat hatıraları, *Hakluyt Society series* külliyatında çıkmıştır: *Travels to Tana and Persia by Josefa Barbaro and Amborgio Contarini*, London, 1873. **218a** — KARAMZİN, *İstoriya rossiyskago Gosudarstva*, VI, 59, 143. **218b** — İBN BEZZAZ, Saffet is-Safî, kitabının Ayasofya'da 3099 numaralı nüshası Safevîlerden evvel 891 senesinde, 2123 numaralı diğer bir nüsha ise Şah İsmail devrinde 914 de yazılmış. **219** — ÂŞIKPAŞAZADE, 245. **220** — *The Anonymus İtalian Traveller*, d. *Hakluyt Society Series*, 1873, p. 173 «Astibisti» tesmiye ettiği bu sarayın duvarlarında bütün büyük harplerin resimleri yapılmış» olduğunu kaydetmiştir; bk. *BSOS*, IX, 636. **221** — *JA*, 1876, octob. p. 356; MARKOV, *Moneti Calayıridov*, Petersburg, 1891, s. 39-40 ve MİRKHOND, *Ravdat ussafâ*, VI, 169. **222** — MİNORSKİ, *A civil and military reviev in Fars in* 1476, d. *BSOS*, IX neşredilmiştir (önce *Millî Tetebbular Mecmuası*'nda, II, 273-305 çıkmıştı). **223** — Bu menşurlardan Cihangir Mirzanın süyürgalı da yukarıda anlattığımız gibi *BSOS*, IX te MİNORSKY tarafından neşredilmiştir. **224** — Bunları ÖMER LÛTFİ BARKAN, *Tarih Vesikaları*, I, 1941, s. 1-45 ve *Osmanlı arâzi kanunları*, İstanbul, 1945 neşretmiştir. **225** — *BENÎ MEZYED'İN TARİHİ* gayet vazıh olup menbalarca tesbit edilmesi kolay olduğu halde 10 uncu asırda kendilerine, gûya eski İran Sasanîlerinden neş'et ediyorlarmış gibi göstererek, bir sahte şecere uydurmuşlar ve buna MAS'ÛDÎ (*Muruc*, Bulak tabı İbn ül-Athir'in kenarı, c. II, s. 4) ve EL-BÎRÛNÎ (*al-Athâr al-Bâqiya*, s. 39) gibi müdekkik âlimler bile «hiç kimsenin şüphesi olmıyan bir hakikat» gibi inanmışlardır. Şimdi bunların nesebini kaybolmuş zannolunup ta mühim parçaları ahıren MÜNECCİMBAŞI tarihi *Câmiüddüvel*'in Arapça aslında tarafımdan meydana çıkarılan *Târîkh-i al-Bâb va 'l-Abvâb* kitabının verdiği malûmatla, bu malûmatı diğer menbaların kayitleriyle ve meskûkâtla karşılaştırmak sayesinde tam olarak tesbit etmek mümkün olabilmektedir. Bu eseri görmedikleri halde Rus âlimlerinden PAKHOMOV ve MİNORSKY *Benî Mezyed*'in şeceresini, tarihî kayıtlara ve meskûkâta göre, tesbit etmişler; fakat *Kisranîler*'in Beniî Mezyed ile olan bağlanışını öğrenememişlerdir (bk. MİNORSKY, *Hudûd al-'Âlam*, translation, London, 1937, s. 404-405). Şimdi Târîkh al-Bâb va *'l-Abvâb*'ın kayıtlarını

Kisranîlerin meselâ KADI GAFFARÎ ve sair müellifler tarafından verilen şeceresiyle karşılaştırdıktan sonra Kisran bn Kâvüs'ün, hicrî 487 de mazrub sikkesi bulunan Efridun I bn Feriburzun oğlu olan Gersaşf'ın torunu olduğunu anlaşılmaktadır. O halde Çobanlı Melik Eşrefin muasırı olduğunu söylediğimiz Şirvanşah Keykubad'ın nesebnâmesi şöyle olacaktır: Keykubad bn Ferruhzad II bn Feramuz III bn Guştasb bn Ferruhşad III bn Menücihr II bn Kisran bn Kâvüs bn Şehriyar bn Kürşasb bn Efridun bn Feriburz bn Sâlâr bn Yazîd IV bn Ahmad bn Muhammed IV bn Abu-Tahir Yezid III bn Muhammed bn Yezid II bn Halid bn Yezid I bn Mezyed bn Zâ'id al-Şaybânî. Bu Efridun I bn Feriburz'un oğlu olan Menüçihr II nin gürcü prensesi Tamara ile evlenmesinden bu sülâlenin *Akhsiten Şubesi* türemiştir. Prof. A. ALİZÂDE Kavus'un babası Keykubad, onun babası Şeyh İbrahim, babası Mehmed, babası Keykubad şeceresini vermiştir: Ekonomiçeskaya Istoriya Azerbaydjana, Baku 1951 s. 357-361. **226** — Bk. MÜKRİMİN HALİL, *İA*, «Akkoyunlu» maddesi. **227** — Bunların tercümeihalleri hususunda okunacak yazı FUAD KÖPRÜLÜ, *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, sayı, I, 1935 te Abdallar, Abdal Musa ve Abdal Murad maddelerinde bulunmaktadır. **228** — İBN FADLALLAH AL-'UMARÎ neşr. TAESCHNER, s. 28; MAQRÎZÎ, *Suluk*, Mısır tabı, 776-7; keza AL-NUVAYRÎ, *Nihayât al-Arab*, c. 29 da ve saire kaynaklarda malûmat vardır. **229** — *TM*. VI, 83-94. **230** — TAŞKÖPRÜZADE, *Şaqâ'iq*, *Kerderî* yazılmıştır, bk. *Millî Tetebbular Mecmuası*, II, 186. **231** — *TM*, I, 340-342. **232** — HAMDALLAH QAZVÎNÎ, *Târîkh-i Guzîda*, 594. **233** — B. Candarlı Ali Paşa vakfiyesi, d. *Belleten*, V, 552-5; Kâzerunî vakıfnamesi, *Vakıflar Dergisi*, II, 424. **234** — Osmanlı devletinin teşekkülü devrindeki âlim ulema hakkında hiç bir ciddî tetkikat yapılmamıştır, yalnız ARİF BEY'in *EFM*, I (1922), s. 137-44 ve FR. TAESCHNER und P. WİTTEK, *Die Vezirfamilie der Candarlızade*, d. *Der İslam*, XVIII (1929), 60-115 FUAD KÖPRÜLÜ, *İlk Mutasavvifler* ve *Anadoluda İslâmiyet* eserlerinde bazı malûmat bulunur. Şeyh Şerif Cürcanî'deki «kesret-i örf» kelimesi örf âdetin çokluğu, Kazaklarda da geliyor. Meselâ Kazak şairi Akmola'nın şu parçası :

Biz qalay molla bolıb tabılırmız
Burungu resimlerden qalmaganda

Burada resim, kanun-u örfîler, onun kalabalığı terakkimize mâni oluyor; şeriatı bilen Molla da olamıyoruz demektir. Yâni Şeyh Şerif Cürcanî Anadolu Türklerinin de bu gibi örf adetlere fazla bağlı olduklarını kaydetmiş oluyor. **235** — Yunus Han batı ülkelerine ancak 1433 te gitmiş ve orada senelerce kalmıştır; fakat Aksuda yaşıyan ihtiyar Duglat beyi Emir Hudadad daha 1425 te Semerkande gelerek, Ulug Beğin rizasiyle haç seferi yapmıştır. Molla Fenarî bu emiri görmüş olabilir. **236** — Câmî'nin *al-fâkhıra fî haqâ'iqi madhhabi al-sûfiya* (= *Rısâlâti Muhâkamati al-Mutakallimîn va'l-sûfiya*, Asaf Efendi, I, No. 361) ismindeki eseri (ki Lâtince tercümesi de vardır: İ. ECKER, *Camii de Dii existentia et attributis libellus*, Bonn, 1879) ile İBN TUFEYL'in *Hayy bn Yaqzan* romanı ve Camî'nin de aynı mevzu üzerinde yazdığı Selâman u Absâl nam romanını kastediyorum. **237** — Bk. MURAD REMZÎ, *Talfiq al-Akhbâr*, II, 34. **238** — EFLÂKÎ/C. HUART, II, p. 378. **239** — ALÂ-İ EBİVERDÎ, *Kitâb al-mû'tabar*'ın ilâhiyat kısmını Horezmde Curcaniyede «Hanaqâh-i Khâtunî» (yani Turabek Hatun Hanakâhın) da 9 Nisan 1343 de yazılıp bitmiş, bu kısmın mukabelesi Kırım'da bulunan Canibek Hanın huzuruna giderken Azak yolunda Üç Qargu nam yerde yazılıp bitmiş; mantık kısmının mukabelesi 16.10.1344 te Sarayçık'ta, tabiiyat kısmının mukabelesi 3.10.1344 te Yeni Saray (Sarây-i cedîd) da bitmiştir. Müstensih Kırımda bulunan

«Orduy-i Azam» a iltihak etmek üzere Yeni Saray'dan 3.10.1344 te ayrılmıştır. Kitabın tam mukabelesi yine Azak civarında 16.10.1344 te tamam olmuştur. **240** — A'cab al-aşyâ'-i 'indî al-burhân al-qâti' alladhî la yakûnu li'l-man'i fîh-i macâlun va 'l-muşkil alladhî yakûnu li fihi fikru sâ'atin, Tabaqat-i Tamimî den naklen MURAD REMZÎ, *Talfiq*, II, 33. **241** — İBN ARABŞAH, *'Acâib al-Maqdûr*, Mısır tabı, s. 212. **242** — Matâ tahfaz un-nâsa fi baldatin + masâlihuha bi-yaday hâfiz'in fa hâfizuhâ sâra sultânuhâ ve sultânuhâ lysa bi 'l-hâfizi İBN ARABŞAH, s. 56. **243** — Bk. KRIMSKY, *İstoriya Turtsiyi i yeya liberatury*, Moskova, 1910, s. 151-182. **244** — Tercümeihali için bk. ŞEREFEDDİN YALTKAYA, *Molla Lûtfi*, İstanbul, 1938 ve MOLLA LÛTFİ, *La Duplication de l'autel*, ed. par. HENRY CORBİN, Paris, 1940. **245** — Fatih Külliyatı için bk. SÜHEYL ÜNVER, *Fatih Külliyesi*, 1946. **246** — ADNAN ADIVAR, *Osmanlı Türklerinde ilim*, İstanbul, 1943, s. 48. **247** — Prof. MÜKRİMİN HALİL'in sözleridir. **248** — Orhan Gazinin ilk karısı Bilecik tekfürünün kızı olan Nilüfer, diğeri Theodora (Bilum) Hatun İmparator Kantakuzinus'un kızı idi. Theodora Hıristiyan kaldı ve Bizans âyin ve âdetleriyle yaşadı. Orhanın büyük oğlu Süleyman gibi halefi olan Birinci Murad Nilüferden doğmuşlardır. Orhanın diğer oğlu Halıı, Paleologlardan Yuanis'in kızıyla evlenmiştir. Bir Rum kızının çocuğu olan Yıldırım Bayazid Yuannis Paleologus'un damadı idi. Sırp kıralı Lazar'ın kızı olan diğer karısı Maria Despina da Bursa'da Hıristiyan kalmıştı, Temür kendisini Müslüman olmağa mecbur edip Bayazid'e verdi. İkinci Murad Sırp kıralı Georg Brankoviç'in damadı idi. **249** — Sultan Cem'in torunlarının Bizans ve Rodos'ta tanassur etmesi gibi hâdiseler istisnaîdir. **250** — Fermanlar *TTEM*, V(1914), 242-50. *Belleten*, III(1939), 102-3; *Tarih Vesikaları*, I(1941), 241-4. **251** — *TTEM*, III(1912), 868-76; *Vakıflar Dergisi*, II(1942), 445-6, resim, N. 82-3. **252** — *TTEM*, I(1910), 116-20; yeni neşri ve fotografisi İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI, *Kütahya şehri*, 1932, s. 72-84. **253** — Yazının bu parçasını İsmail Hakkı s. 42, 79) yanlış anlamıştır. Mengli Gerey Han da 1469 da Fatihe yazdığı mektubunda (AKDES NİMET, a. es. s. 86) babası Hacı Gerey'in ismini tabu olduğundan zikretmeyip «hanbabam Bulduburun» demiştir. Bunun emsali çoktur, güldübabam, uçtubabam ve saire kullanılır. **254** — Bu «Baciyan-i Rum»un «bakhşı» olacağı hakkında H. H. SCHAEDER ve F. TAESCHNER (*İslamica*, V, 294-5) in mütalealari yerindedir; yalnız «bacıyan» kelimesi «bakhşıan» kelimesinin yazı yanlışı değil «bakhşı» ye «ba'çı» şeklinde telâffuz etmekten ileri gelmiş olur. **255** — KÖPRÜLÜ FUAD, *İlk Mutasavvifler*, s. 279. **256** — *TM*. VI, 259-304. **257** — OSMAN ERGİN, *Muallim Cevdet, hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1937, s. 575-86. **258** — BENNÂ'Î'nin sözleri ZEYNADDİN AL-VÂSİFÎ, *Badâyi al-vaqâyie* Leningrad, Asya Müzesi nüshası, (567ca 1914, N. 2484, Validov, 20), s. 267; Bennâ'î bu sözleri lâtife tarzında söylemiş ise de elbette bir aslı vardır. **259** — MİNORSKY, *La Perse au XV. siecle entre la Turquie et Venise*, Paris, 1933, p. 4 ve *BSOS*, IX, 636. **260** — *Topkapı Saray Arşiv Kılavuzu*, II, 1940, N. 20. **261a** — Ya'kub Mirzanın Türkçe şiirleri olduğu hakkında ÂLİ, *Künhülahbar*, rükn, III, cüz, III, s. 30 zikredilmiştir. Bunun şiirleri Ali Emiri Efendi kütüphanesinde bulunmuştur, bk. *Türk İslâm Muhitülmaarifi*, «Azerbaycan» maddesi. **261b** — «Türkistan ve Edil havzası medenî münasebetleri», d. *Yeni Türkistan*, İstanbul, 1927, N. 2-3, s. 25-30. **262** — A. es. s. 28; Mehmet Emin Hana Herattan gönderilen Gulam Sâdi'nin akibeti FİTRAT, *Klâsik Özbek musiki tarihi*'nde anlatılmıştır. Alaüddevla Mirzanın Deştikıpçak ve Tuna ülkesindeki hayatı ABDURRAZZAK SEMERKANDÎ, *Matla' us-sa'deyn*'de zikredilmiştir. **263** — Mengli Gereyin şiirleri, yukarıda hş. 206 da zikredilen mektubunda bulunuyor. **264** — *Bazm u razm*, s. 537. **265** — MES'UD BN AHMAD. *Sühevl .u Nevbehar*. Berlin tıpkıbasımı, s. 26, 371.

266 — Buna ait malûmat KÖPRÜLÜ FUAD, *Millî edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri*, İstanbul, 1928 mukaddimesinde verilmiştir. 267 — ÂLİ, *Künhülahbar*, V, 115. 268 — K. BROCKELMANN, *Geschichte der islamischen Völker*, 1939, s. 230. 269 — Z. V. TOGAN, «Temür Beğin İslamiyete münasebeti», d. *Atsız Mecmua*, 1932, N. 13; Temürün ulemaya ve şeyihlere fazla merbutiyetine dair sözler hep Horasanlı seyyid ABU TALİB'in uydurduğu sahte *Tüzükat*'tan alınmıştır. 270 — Ulug Bek ve Şeyh Bahaeddin Ömer için bk. MİRKHOND, *Ravdat us-safâ*, VI, 212; Hüseyin Baykaraya İranlı Şihabeddin Mervarid'in «divanbeği» olması, KHONDEMİR, *Habib üs-siyer*, III 3, s. 330 diğer bir Heratlı Fasiheddin Sâhib'in «içki» olması, yine orada, s. 343, diğer bir İranlı Seyyid Nizameddin'in «yarguçu» olarak tayini, yine orada, s. 346; Emir Zunnun Argun'un şeyihlere inanarak ordu tedarükü husuşunda ihmali ve iflâsı *Baburnâme*, Kazan tabı 215-6. 271 — AŞİKPAŞAZADE, 205-6. 272 — Bunlar Matto de Pastis, Antonio Pizano, Costanzio de Ferra, Gentili Bellini, Bartolomeo Bellino ve ihtimal Paolo de Ragoza'dır, ki mesaileri J. V. KARABACEK, *Abendlandische Künstler in Konstantenopel im 15-16 Jh.*, Wien, 1918 tetkik edilmiştir. 273 — A. es. s. 62-3. 274 — EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, VI, 151. 275 — CELÂL ESAD, *Türk sanatı*, 1928, s. 93-100, 145-9; bu eserin son Fransızca neşrinde bu fikirler kısmen tashih edilmiştir. 276 — K. BROCKELMANN, *Geschichte der islam.Völker*, s. 253. 277 — Dr. OTTO-DORN, *Das islamische İznik*, Berlin, 1941, s. 121, 158-9, 163. 278 — Hacı İvaz Yeşil Cami kapısı üzerindeki yazısında kendisini «muqannınu qavanînihi» yani camiin plânlarını kuran tesmiye etmiştir. 279 — E. DİEZ, İslam Ansiklopedisi, «Bursa» maddesi. KRİTOBULOS Karolidı tercümesi, s. 50-54 = K. DİETRİCH, *Byzantinische Quellen*, II 41-43.

B. 4, HAŞİYE 23a'ya İLÂVE

Yenikent ve Cend hanları olan Ali-Han ve oğlu Şahmelik'in menşeini bilemediğimi yazmışım, halbuki bu bence şimdi eyice malûmdur. Ahmed Yesevi'nin halifesi İsmail-Ata tarafından oğlu İshak Ata'ya imlâ olunan ve nüshası Kâbil Umumî Kütüphanesinde bulunan «*Hadiqat al-arifin*» de tasrih olunduğuna göre Otrar ve diğer aşağı Sırderya şehirlerinin hanları Qanglı aşireti hanlarındanmış. Ali-Han ayni zamanda «*Beren*(Berenli, Berendi) kabilesindendı. Herhalde tarihte maruf olan «*Türk Bereni*» aşireti ayni zamanda Qanglı'ların bir kolu olmuştur. Nasıl ki bunlar XI asırda şimdiki Ukrayna Kıpçakların bir kısmı idiler. (*Seminarium Kondakovianum*, VIII, 30). Benim «*al-Atrak al-Baraniyin*» e ait TABERİden (III, 1821) naklimi MİNORSKİ(*Köprülü Armağanı*, 392) karıştırmıştır. Taberî indeksinde yoktur demiş, halbuki *Index Glossarium*, s. CXXX da «*Berani Türkleri*» Ferganeliler ile birlikte zikr edilmiş ve Taberî bunların Asartekin, Tubaygua ve saire isimlerdeki kumandanlarının Bagdad ve Samera'daki faaliyetlerinden mufassalen bahsetmiştir. (*Taberi III, 1821*) REŞİDEDDİN *Oğuznamesi* e (benim nüsham, satır 879-932) Şahmelik, diğer ismiyle Kılıç Arslan) mufassalen bahs edilmiş; tarihi kayıtlar ise BARTHOLD (*Turkestan, 302-4*) ve PRİTSAK (*Köprülü Armağanı*, s. 403-407) tarafından neşr edilmiştir. Şahmelik Gazneli Mas'ud tarafından Horezmşahlığa bile tayin edilmişti ve BEYHAQİ onu «Horezm şah» olarak zikreder.

DİZİN*

* — Metinde çok sık geçen isimler (Türk, Ortaasya, Çin, İran vb) le müellif ve eser isimleri dizine alınmamıştır. Keza «KH» veya «X» harfleri «H», «Q» harfi de «K» içinde zikredilmişlerdir.

C

Ç

D

E

F

H

I

J

K (Q)

L

M

N

O

Ö

P

R

S

U

Ü

V

Z

Düzeltmeler

(Yanlış kelime veyâ cümlelerin sadece doğruları verilmiştir) «ay» aşağıdan, «ys» ise yukardan sayılan satırları göstermektedir)).

S. 68, ys: 5-«s. 57»

84, ys: 12-: «Irak-ı Acem»

145, as. 10-: Kun ve

146, ys. 1-: «Muharebeler»

146, ys. 4-: «bazı»

166, ys. 1-: Kumanlardandırlar.

215, ys. 4-: Kılıç Arslan II.

234, ys. 4-: Seyfüddin Turumtay

250, ys. 5-: «259b»

251, ys. 10-: «Böylece **Anadolu** Selçuk**luları** eceli»

254, as. 4-: «ak çehreleri **Çinlileri** andıran»

267, ys. 15-: «hikmet»

268, ys. 2-: «ve Coçı»

272, ys. 11-: 67

274, as. 16-: 1292

279, as. 1, 4-: b.t. işareti lüzumsuz.

304, ys. 1-: 1335

332, as. 11-: İnegöl

337, as. 9-: Satırdan sonra şu kelimeler gelecek: «oğlu Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) tarafından devam ettirilerek Akde-»

339, ys. 15-: 113-114

347, ys. 6-: 1402

347, ys. 13-: 87-88

355, as. 12-: Canibek

358, ys. 11-: Hanlardan

363, as. 19-: 253

363, as. 12-: 47, 190

368, ys. 2-: Tekelü

369, as. 8-: Canibek

374, as. 16-: âlimlerden

375, as. 13 şeriatçı

378, as. 17-: 154

382, ys. 3-: başladığını

383, ys. 8-: 87

384, ys. 15-: 214, 215, 283

386 as. 6-: 288